

ПЕТРО БАЛЕЙ

БЕЗ ІДЕОЛОГІЧНОГО САМОДУРСТВА

ВИБРАНЕ

Peter Baley

**FREE OF IDEOLOGICAL
FANATICISM**

1992

Петро Балеј

БЕЗ ІДЕОЛОГІЧНОГО САМОДУРСТВА

Вибране

БІБЛІОТЕКА
ЗДУ

Українське незалежне видавництво «Смолоскип»
Лос-Анджелес 1992 Балтимор

Бібліотека «Смолоскипа», ч. 64

© Peter Baley, 1992

Library of Congress Catalog Card Number: 92-62288

ISBN: 0-914834-90-8

АВТОР
(Дружній шарж семилітньої Ані Антонович)

ПЕРЕДМОВА

Перед читачем і дослідником з'являється нове велике видання: збірник наукових і публіцистичних статей Петра Балея. Його книга — це вагомий вклад в дослідження української політичної думки і багатьох проблем української дійсності нашого часу.

Книга П. Балея — це один з небагатьох збірників статей українців діаспори. З важливіших слід відмітити лише чотирьох авторів, збірники Шевельова, Юрія Лавриненка і Юрія Бойка-Блохина.

І це приблизно все, що появилось до тепер в українських видавництвах діаспори. Сотні, а то й тисячі переважливих статей багатьох авторів з історії і розвитку української політичної і філософської думки, літературознавства, радянознавства, релігії й церковних проблем порозкидані по багатьох журналах і газетах. Для дослідників, зокрема з молодшої генерації в Україні, вони будуть майже недоступні. Багато з періодичних видань діаспори не зібрані й неупорядковані і ними користуватися буде майже неможливо.

На щастя до призабутих чи забутих авторів діаспори не належатиме Петро Балея.

1981 року появилвся перший том його публіцистики і наукових досліджень «ОБЕЗВЛАСНЕНЕ СУСПІЛЬСТВО. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці» (Лос Анджелес, 686 стор.).

У цьому томі Петро Балея дає глибокий, об'єктивний і вдумливий аналіз політичної філософії марксизму, яка набула загальної назви м а р к с и з м. Те, що автор стверджував, обосновував і доводив в 1981 році — неспроможність марксистської теорії і марксистського вчення витримати пробу життя, те стало дійсністю десять років пізніше, коли дослівно всі марксистські системи і всі політичні партії, які основували свою ідеологію на марксизмі, зазнали повної поразки. Те, що доводив П. Балея, стало дійсністю у 90-их роках. Він дефініює поняття людини і знаходить для неї позитивне місце в суспільстві, відкидаючи теорію «нової людини» в комуністичному суспільстві.

У своїй творі (зокрема у третій частині) П. Балея переходить від вчення і політичної філософії Маркса до Леніна і т. зв. «леніннізму» в теорії і практиці, чим книга «Обезвласнене суспільство» стає цілеспрямованою і представляє собою цілість — аналіз теорії і практики марксизму.

Нова книга П. Балея, на відміну від першої, є збірником статей на різні теми, які мають пряме відношення до української дійсності

і які є переважливим причинником до історії і розвитку української політичної думки.

У цій книзі читач і дослідник знайде цілу гаму порушених автором проблем і справ: від його тези про силу діаспори у її національній сукупності до аналізу Руденкових економічних монологів, від ретроспективи тисячоліття українського християнства до філософських ідей Хвильового і Штайнера, від глибоко проаналізованого більшовицького терору на Україні до питання про політичність українського народу і полемічних нотаток про українські внутрішньо-партійні спори.

Крім маштабно широких і критично та аналітично глибоких статей філософського та ідеологічного характеру, П. Бaley виявляється й неабияким літературним і мистецьким критиком. Це виразно видно з його відгуків на окремі літературні і мистецькі появи і прояви, серед яких чи не найблискупішим є його лист до Докії Гуменної, відгук на твір письменниці «Родинний альбом».

У другій частині цього тому (Друга Книга), тезу поставлену в наголовку до студій з історії — «Соціально-становий процес як основа історичного розвитку Нації» — автор ілюструє й доводить історичними актами міжклясових політично-правних стосунків на протязі віків у чотирьох суверенно-державних формаціях: Англії, Франції, Польщі-Річпосполитої і Московії-Росії.

У двох інших есеях П. Бaley пропонує нашій історіографії й публіцистиці переосмислення українсько-польських стосунків під польським імперіялізмом унійної доби 1569-1596 років — у протиставленні до трагічного досвіду українського народу під поглинаючим російським імперіялізмом після 1654 року.

Читаючи книгу Петра Бaley, кожний дослідник може користуватися нею, як своєрідним посібником. Книга допоможе йому краще зрозуміти марксизм і лєнінізм та краще осмислити українську політичну дійсність.

Вагомість аргументації П. Бaley і його переконливість посилюють сотні старанно опрацьованих приміток.

В кожній статті Петра Бaley окрамо і в обидвох книгах разом взятих дуже чітко вирисовується позиція автора. Його глибоке знання матеріалу, знайовство з чисельними оригінальними і джерельними працями українських і чужих авторів матиме неабиякий вплив на формування світогляду дослідників і діячів різних ідеологічно-політичних спрямувань, різних генерацій.

Осип Зінкевич

ПЕРША КНИГА

ЗМІСТ ПЕРШОЇ КНИГИ

I. СТАТТІ-ЕСЕЇ

1. За ясність позицій	7
2. Сила діаспори в її національній сукупності	13
3. Тисячоліття Українського Християнства в Ретроспекті	24
4. Не псуймо і не заморожуймо	32
5. Коли ми вже станемо політичним народом? (I)	43
6. Критерії національної політики в марксизмі	69
7. Про «Державу в невластивому сенсі цього слова»	151
8. Лиховісний вплив Маркса в Америці і на українську визвольну політику	158
9. Ще про єврокомунізм	192
10. Чи можливий комунізм без марксизму (3 приводу «Економічних Монологів» Миколи Руденка)	200
11. Микола Руденко на економічні теми	213
12. Марксизм і комунізм, Хвильовий і Штайнер	223
13. Як довго ще тікатимем від своєї історії?	233
14. Родовід сталінізму та історичні компоненти більшовицького терору в Україні	245
15. Психологічний фактор у капіталістичній продукції	287
16. Зовнішньо- і внутрішньополітичний сценарій перебудови ССРСР у 1989 р.	302
17. Теми ненаписаних есеїв (Афоризми)	318

II. ВРАЖЕННЯ ВІД ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ

1. Рефлексії від мистецької виставки Володимира Баляса в Лос Анджелес	325
2. Вступне слово на авторському вечорі Миколи Понеділка в Лос Анджелес	330

3. Авторський вечір Зої Когут у Лос Анджелес	334
4. Вельмишановна і Дорога Пані Докіє! (Відгук на «Родинний Альбом»)	338
5. Париж у Лос Анджелес	352
6. Божемський чарує Лос Анджелес	354
7. Аркадія Оленська-Петришин у Лос Анджелес	356
8. Про мистецтво Надії Сомко	359
9. Яків Гніздовський у Лос Анджелес	363

ІІІ. ПОЛЕМІКА

1. Додаток до Дискусії	367
2. Про недоречну Дискусію	394
3. Завваження до рецензії Степана Процюка на «Обезвласнене Суспільство» п.н. «Техніка здобуття влади над невільним суспільством»	408
4. Коли ж ми вже станемо політичним народом?.. (ІІ)	432

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПОЯСНЕННЯ ВІДНОСНО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

1. В науковій термінології радянської України немає окремого терміну на означення народного господарства в практиці, тобто раціонально діючої економічної системи, і окремої назви для теоретично-наукових трактатів про раціональне господарювання в різних системах, тобто на досліди економічних законів; все це разом охоплюється словом «економіка».

«ЕКОНОМІКА, — пояснюють радянські словники — це: 1) сукупність суспільно-виробничих відносин, тобто (економічний) базис певного суспільного ладу; 2) народне господарство даної країни або його галузь; 3) науки, які вивчають специфіку виробничих відносин у певній галузі».

Західна наукова термінологія має два терміни на ці три дефініції; два перші в термінології батьківщини економічних наук окреслюються словом «ЕКОНОМІЯ» (ECONOMY); науки, які вивчають специфіку виробничих відносин, як також і різні економічні теорії, називаються «ЕКОНОМІКОЮ» (ECONOMICS).

В своїй праці притримуюся західної термінології, бо вона чіткіше відрізняє дійсне від теоретичного й існуюче від здогадного. Сліди західної термінології в українському економічному словництві залишилися в таких назвах: політична економія, економічний словник. Адже не кажемо «економікічний» словник чи «економікічна» політика.

2. Українська Академія Наук у Подєбрадах (Чехословаччина), основана 1922 р. і перейменована 1935 р. на Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ), прийняла в українській економічній літературі: ПОПИТ І ПОСТАЧАННЯ. Ці терміни поточно вживалися в Українській Кооперації в Галичині і на

Волині як в літературі, так і практично в економічному обороті. Цей автор притримується термінів прийнятих вільними українськими науковими інституціями. В радянській українсько-мовній літературі ПОСТАЧАННЯ заступлено ПРОПОЗИЦІЄЮ — з російської термінології.

ЗА ЯСНІСТЬ ПОЗИЦІЙ

ЦЯ СТАТТЯ була друквана у Великодному числі «Української Трибуни» 2 травня 1948 року, в Мюнхені. Актуальність думок, висловлених тут не менша сьогодні, ніж як це було сорок років тому. Напрявні цієї статті ніколи не змінювалися в житті і в праці автора, що й засвідчене в цій книзі вибраних його праць.

* * *

Три роки української нової політичної еміграції, три роки великого напруження, три роки всесторонньої праці на чужині — між чужими і своїми. Безсумнівної праці. Не входимо в те, чи завжди доцільної і плідотворчої, але немає сумніву, що витрачено величезну кількість людської енергії на протязі цих трьох років. А баянс? Трирічний баянс навіть за таких несприятливих умов, в яких ми опинилися, повинен мати в собі великі позиції.

Разом із черговим відродженням «Української Трибуни» нам хочеться підбити наші рахунки. Висліди окремих підрахунків залишаємо відповідним чинникам. Собі залишаємо аналізу політичну: в аспекті внутрішньоукраїнському і в аспекті зовнішньої політики.

Чого досягла наша еміграція на внутрішній ділянці?

Десять партій, три політичні центри різної градації і різного співвідношення або без жадного співвідношення і ні одного координативного чинника, ані одної координативної дії, коли не брати до уваги чисто громадського чинника, яким є ЦПУЕ. Наслідки цього? Крайне розпорошення сил, безнастанні бурі в склянці води, які скаламучують цю воду до дна, і ні одного цілоспрямованого штурму на позиції, від здобуття яких залежить доля еміграції, залежить виконання чи невиконання цієї величез-

ної місії, якою обтяжила нас історія і здобуття яких заощадило б нашої батьківщині дорогоцінну кров її найкращих синів і врятувало б нас в найближчій майбутній на еміграції та при відбудові нашої державности на рідних землях від метушні, чвар, брато-ненависництва і початкового хаосу при народженні нових форм і нового типу українського державника.

Через що виник такий стан?

Ми забули своє найосновніше завдання. Перебуваючи в різних політичних угрупованнях, ми збудували навколо себе і над собою солом'яні стіни й такий же дашок і не хочемо бачити спільного нам неба. Доля відірвала нас від власного ґрунту, спролетаризувала нас і зрівняла, так, наче, діючи з розумною свідомістю, наочно хотіла показати нам, які малі й безплідні наші загумінкові програми, коли ми стали людьми без землі, людьми без життєвого коріння й без перспектив серед чужого світу. І коли би ми мали хоч крихітку доброї волі логічно йти за цією ниткою нашої історичної проби, ми б неодмінно прийшли до самого клубка. Ми б ясно зрозуміли, що не для того ми тут опинилися, щоб розв'язувати соціальні проблеми шляхом академічного розумування, щоб переконувати одні одних в правильності тієї чи іншої ідеології, щоб пригадувати одні одним старі гріхи й виливати собі на голови цілі коновки заслуженого і незаслуженого бруду, щоб доводити одні одним свою легітимність, свою єдинорятувальність чи непорушність своїх ідеологічних засад. Дійшовши до клубка наших найістотніших проблем, ми перестали б (коли ми не втратили ще людської і національної совісти) обертати kota хвостом, бо зрозуміли б, що не народ для ідеологій і програм, а все це для народу. Непотрібним і вкрай шкідливим баястом стає найспритніший соціаліст, найдемократичніший демократ і найзапекліший націоналіст, коли він узялежнює саме існування свого народу від виконання своєї програми, байдуже — свідомо він це робить чи несвідомо. Бувають моменти в житті людини, гурту чи й цілого народу, коли явища повсякденного лиха стають непростим злочином. Як назвала б твереза людина залог пошкодженого корабля, коли б ця залога під час найбільшої небезпеки почала між собою суперечку за устаткування, за першість, за правильність свого «я казав!» чи права капітана?.. Чому ж не хочемо називати їхнім іменем таких самих явищ у нашій політичній дійсності? Брак доброї волі, чи страх перед власною малістю?

Історія не знатиме ні для кого виправдання по лінії право-

вірності, легітимності, — лише по лінії доцільності, наочної кінченості з уваги на бути чи не бути народові.

Батьківщина в боротьбі. Провадить цю боротьбу не якась одна група чи кілька амбітників, міністро-кандидатів (як намагається довести ворог, а ми в своїй безмежній наївності допомагаємо йому в цьому), а цілий народ цілим фронтом. Не сумніваємося, що в нормальних умовах самостійного державного життя ті, хто сьогодні йдуть з однією визвольною програмою, опинились би в різних політичних партіях, конкуруючи в змаганні якнайкраще влаштувати свою батьківщину. Ми певні, що у всенародному фронті на рідних землях опинилися сьогодні люди, частині яких найліпшою була б соціальна програма емігрантських соціалістів, іншим — лібералів, іншим — консерваторів. Однак життя і умови примусили їх усіх справи майбутнього відкласти на майбутнє. Невже для нас усіх на еміграції не обов'язкове те саме? Невже досить було відірватися фізично від свого кореня і спробувати ілюзорної свободи думки (а не дії), щоб втратити інстинкт самозбереження? Невже не здаємо собі справи з того, що лише той матиме право на провід, хто поставив себе в положення слуги супроти народу а не його дідичного пана? Ні, вернеться до Києва не той, хто за всяку ціну намагається в'їхати до нього на білому коні, а той, хто найбільше до цього в'їзду спричиниться, а найменше матиме до цього претензій. І зайво закріплювати тут за собою «стан посідання», бо, поперше, і цей стан посідання буде завжди ілюзією у відношенні до рідних земель, а подруге, коли віримо в живучість і єдиноправильність своїх ідеалів тут на чужині, то тим паче вірмо в їхню перемогу у вільній самостійній державі. Коли ж ми тій самостійності ставимо заздалегідь умову гарантій наших ідеалів, то яким же правом виклинаємо тих, хто мали колись сказати: «коли не така, то жадна!»

Наша еміграція, коли хоче виконати своє завдання, мусить фактично і формально визнати один центр із правами тимчасового суверена і з головним завданням речника української державності перед зовнішнім політичним світом. Ніякі партійно-програмові переконання, ніякі легітимності, правопорядки чи платформи не сміють бути перегоною, коли йтиметься про визнання такого центру.

Центр такий, коли схоче відіграти одну з головних ролей у процесі нашого резистансу, мусить стати на платформу політич-

но незалежного і самостійного чинника, керуючись лише рацією стану України і потребами визвольної боротьби.

Вимога ця ніяк не перешкоджає в шуканні союзників на правах рівного з рівним, в прийманні обосторонніх зобов'язань, налашдуванні далекосяжних зв'язків. Навпаки — це є першим завданням нашої еміграції. Коли усвідомимо собі природну роль амбасадора воюючої України, стане ясно, що праця, яка переконує майбутнього союзника в рації з його погляду постановля Української Самостійної Держави, а також зобов'язання, які не порушують життєвих інтересів соборної України, є правильні, і народ напевно санкціонує їх ухвалою своїх найвищих органів.

І тут ми входимо в царину так званої зовнішньої політики.

Що зроблено протягом трьох років у цій надзвичайно важливій ділянці? Ефективно і формально нічого. Бо що робили одні, перекреслювали інші, що говорили перші, те заперечували другі. У висліді — враження несерйозности серед чужого політичного світу.

А справа збудження почуття серйозности серед потрібного нам світу — це початок успіху. Історія людства знає безліч випадків політичного блефу, авантюри і шантажу, і за всім тим дуже часто ховалися несерйозні, кон'юктуральні фігури, з якими коли розмовляли, то говорили лише настільки, наскільки це потрібно було, щоб зашахувати ворога. Становище таких фігур не дуже корисне для них самих. А яким же некорисним, трагічним є становище людей і груп, коли вони самі по собі є справді серйозним чинником і лише через збіг обставин або в наслідок недосконалости своєї тактики стають перед чужим світом у несерйозному світлі.

Черговим важливим моментом успіху — є ясне і чітке визначення свого політичного «вірую», наскільки це «вірую» стосується до міжнародних проблем, які цікавлять не лише нас самих і наших абсолютних ворогів.

Ми сьогодні можемо сміло і ясно заявити цілому світові, що все українство, без уваги на те, де воно перебуває і в яких внутрішньополітичних партіях себе визначило, бореться за побудову власної самостійної соборної держави. Це — основний пункт, і ніяка несприятлива кон'юктура не може вплинути на інтерпретацію цієї основи наших змагань. Хто це відкидає, кому це не на руку, той не хоче бути нашим союзником. Тут не може бути жодного «але».

Ми почуємо голоси: поняття самостійности — це справа ін-

терпетації. Так — ми це знаємо. Це річ сьогодні релятивна. Це теж знаємо. Це поняття залежності від різних факторів міжнародної пов'язаності. І це знаємо.

Нам наводитимуть живі приклади добровільного відмовлення від різних прикмет абсолютної суверенності. Нам нагадуватимуть про різні бльоки держав, які постають лише завдяки тому, що співучасники їх зрікаються для взаємної користі своїх суверенних прав у певних ділянках: Франція, Італія, держави Бенелюксу, навіть Англія в господарському комплексі плану Маршала. Чи це не добровільне відмовлення від абсолютної суверенності? Так! Але дозвольте!.. Дозвольте й нам стати такою Францією, Італією, Голландією і т.д. і т.д. Дозвольте нам насамперед боротися за те, щоб ми могли, як і ті держави, добровільно зрікатися на користь найбільш нам пригожого бльоку. Відмовлення у цих самостійних народів є наслідком обоюдної угоди на правних основах рівного з рівним, вільного з вільним.

Ми не проти бльоків, союзів чи господарських спілок, але ми хочемо приступати до тих бльоків на підставі вільного рішення нашого незалежного уряду... Ми хочемо бути вільним чинником, якого зобов'язує лише його підпис під міжнародною грамотою. Цей підпис може зумовити лише наш власний інтерес, наш вибір як сторони при обосторонній угоді.

Ми не за автаркістичну систему господарства, ані за політичну ізоляцію від навколишнього світу. На протязі цілої нашої історії, коли ми могли вільно виявляти свої тенденції, ми завжди йшли нога в ногу з цілою Європою, з цілим світом. І сьогодні ми хочемо лише йти нога в ногу з цим світом, як вільний з вільним. Наприклад, немає сумніву, яку позицію зайняла б вільна Україна супроти Маршального плану чи союзу вільних демократичних народів.

Ми ніколи не були й не хочемо бути імперіялістами і агресорами, але ми не хочемо бути і предметом торгу, жертвою чийогось імперіялізму, агресії. Сьогоднішня УССР, коли й має в світі опінію агресора, то якраз тому, що вона найбільше поневолена з усіх народів, що вона найбільше залежна, найбільш ілюзорна між політичними творами, становлячи безвільне знаряддя в руках московських імперіялістів.

І тому ми ніколи не погодимося на такий союз, блок чи федерацію, де Москва могла б грати роль «старшого брата», чи буде вона біла, червона чи зелена, диктаторська чи демократична. На це маємо історичні аргументи, починаючи від Хмель-

ницького, Мазепи, руйнування Січі, Валуєвської методи винародовлення, кінчаючи навалою на Українську Народну Республіку в часи великої Революції, формальною і фактичною анексією західніх земель та винищуванням найменшої, навіть культурної, окремішності на всіх наших землях під цю пору.

Трудно — подобається це кому чи ні.

Це є основні пункти нашої політичної візитівки перед світом, яких жаден самостійний політичний чинник не змінить і добровільно не відречеться. Хто цю візитівку лояльно прийме, буде нашим союзником, а ми — його.

СИЛА ДІЯСПОРИ В ЇЇ НАЦІОНАЛЬНІЙ СУКУПНОСТІ

Питання національної сукупності або консолідації це питання самого існування народу як самостійно діючої соціально-політичної одиниці. Найстаршою і найефективнішою формою національної консолідації в історичних часах це держава. Почуття необхідності державної форми для національної суверенності призвело на Заході до того, що державність утотожнюється з національністю. Народ, що оформив себе в державу, в міжнароднім праві й дипломатичних стосунках уважається офіційними міжнародними чинниками за одну національну одиницю навіть і тоді, коли домінуючий нарід в тій державі підкорює собі інші національності, т.зв. національні меншини, проти їхньої волі.

Історичний розвиток національної сукупності в окремих державних формах створив велику панораму різновидних зразків, що своїми процесними формами і крайністю своїх вислідів ставлять перед дослідником багатючий інтригуючий матеріал. Проте тут буде нас цікавити тема набагато ближча нашій емігрантській дійсності, а саме: проблема консолідації національних сил політично поневоленого (*фактично* несuverенного) народу — конкретно тієї його частини, що опинилася на еміграції в чужинних середовищах демократичного світу, протестуючи не тільки проти політичного режиму, соціальної несправедливості чи економічної експуатації, але перш усього проти національного поневолення. Це *національна еміграція*.

Для кращого обсліду нашої проблеми, ми зразу відокремимо чисто *політичну еміграцію*, тобто еміграцію що складена з людей державних націй, які не могли дійти до порозуміння з існуючим режимом: з його ідеологією, системою правління і з практикою політичного насилля в економії, і яким той режим не залишає можливостей для гласного існування й діяльності в їх

державі. Також із зрозумілих причин не буде нас тут цікавити еміграція державних народів для покращання особистого добробуту.

Звичайно, недержавні народи (за Марксом — неісторичні) не мали практичних можливостей повноцінно розвиватися, а державні народи Заходу, що брали живу участь у розвитку наук, у запліднюванні ідеологій і творенні термінологічних словників, не розрізняли національної еміграції від політичної, вважаючи, що національне питання розв'язує сам факт їхньої державності. Навіть наскрізь національного характеру частина ірландської еміграції часів бездержавності ірландського народу, була трактована як чисто політична й сама себе вважала за таку.

Тож відрізнення національної еміграції від політичної в цьому есеї можна б назвати термінологічним новотвором. Проте воно не тільки формальної натури, але й наскрізь практичної по суті.

Яка ж різниця між *національною* еміграцією й *політичною*?

Різниця, в першу чергу, під поглядом соціальним. З чисто політичних мотивів емігрують активісти «покривджених» прошарків суспільства, що революційно-насильними засобами змагають до заведення «соціальної справедливості», «економічної рівності» та «політичної рівноправності» в існуючій вже державі. З пануючих клас емігрують тільки одиниці, які з ідеологічних чи особистих причин утотожнюють себе з т.зв. «революційним класом».*

На національну еміграцію складаються в питомій даному суспільству пропорції всі національні прошарки і професії: починаючи від претендента на монарший престіл чи президентський фотель і кінчаючи на свідомим свого національного походження селянстві й промисловім робітництві. Національна еміграція це мініатюра цілого народу, і коли б — теоретично беручи — така еміграція могла опинитися на «нічійй землі» і в сприятливих природних умовах, вона зразу могла статись повністю зрізничкованим суверенним суспільством.

Далі, різниця під ідеологічним поглядом між чисто політич-

* «... В часах, коли боротьба клас наближається до рішальної години, процес розкладу, що відбувається всередині пануючої класи, а фактично в цілому суспільстві, набирає такого скаженого й разуючого характеру, що мала горстка з пануючої верстви відчахується і пристає до революційної класи, яка тримає майбутнє в своїх руках...» («Комуністичний Маніфест», розділ Буржуазія і Пролетарі).

ною еміграцією і національною є дуже поважна. Еміграція політична не ставить собі метою творення цілком нового суверенного суспільства, тобто держави; не потребує освідомлювати свій нарід у його окремій політичній ідентичності, ні доказувати перед зовнішнім світом право на свою державність. Все це закорінилося вже в свідості цілого світу голим фактом існування національної держави. Ідеологія політичної еміграції обмежується тільки до внутрішньої структури даної держави. Діапазон ідеологічного зрізничкування й практичного застосовання політичних програм простягається від боротьби за конституційну монархію до марксистської революції й «диктатури пролетаріату». Ідеологічне зрізничкування і партійне собіпанство в демократичному оточенні всякому зрозуміле й виправдане вже самою обмеженістю завдань кожної політично-революційної програми. Воно і в очах власних, і в очах зовнішнього світу не знищує національної сукупності, ні не ставить під сумнів політичну зрілість тієї еміграції, бо й перше і друге знайшло вже своє устійнення й інтернаціональне визнання у факті самої державности, нехай і під «реакційним» режимом.

Мета чисто *політичної натури* повністю виправдує чисто *політичні засоби* конкуренційної боротьби за владу і програмову зрізничкованість тієї боротьби; тут політичні партії й їх боротьба між собою за опановання цілого революційного руху на базі власної програми, являються оправдані.

А все таки, розумний і далекозорий політик найкрайніше революційної партії не буде зривати причілков для спільного порозуміння й акції з іншими проти-режимними партіями, а навпаки — буде підтримувати духа спільноти в боротьбі із спільним ворогом. Прикладом нехай нам послужить той найздібніший політик нашої революційної доби, Ленін. Не зважаючи на ідеологічний розкол рос. соціал-демократії 1903 року на «більшовиків» і «меншевиків», він ні разу не відмовлявся від спільних конгресів і акцій. Він не «виключав» своїх противників по революційній тактиці й програмі з російського народу, навіть таких як «кадети»;* він не дозволив ліквідувати ні одного із своїх конкурентів і противників у процесі боротьби за владу і навіть уже після захоплення тотальної влади, він цілком одверто й, без сумніву, широко висловлював жаль, що «такий хороший товариш та ідейний революціонер як Мартів не з нами».

* «Конституційні демократи».

Далеко складніші, фундаментальніші й трудніші позиції *національної* еміграції. Вона репрезентує перед світом нарід позбавлений політичної самостійности, тобто суверенности, на власній землі й одночасно втілює волю цього народу здобути собі суверенні права у виді власної національної держави. *Ідеологічною основою* національної еміграції *в цілому* не є і не повинно бути питання режиму чи примату будь котрої соціальної верстви, а тільки й виключно питання політичної самостійности, власної державности на отчизняній території. Її безпосереднім завданням є впісти в кожного члена емігрантської громади почуття національної єдности, віру в сили свідомого себе народу й повне довір'я до своїх провідних людей в центральних інституціях — щодо їх здібностей і чесности в намірах. Зовнішньому й небайдужому до неї світові, національна еміграція мусить доказати, що, не зважаючи на своє ідеологічне, соціальне й політично-програмове зрізничкування, вона в загально-національних питаннях — в питаннях самостійности й оборони перед зовнішніми силами, що тій самостійності загрожують — стоїть одним суцільним фронтом. Це є найголовніше завдання власних сил національної еміграції на зовнішньому фронті, бо — не зважаючи на всякі бундючні самохвальства рідно-національних хлестаковців — роля сприятливого зовнішнього світу в критичних момен-тах завжди вирішувала бути чи не бути усамостійненню поневоленого народу. Клясичним доказом на впливи зовнішніх сил на долю поневолених народів це усамостійнення цілого ряду середньо-європейських країн — від Адріатику до Північно-льодового океану після Першої Світової війни і залишення всіх тих народів на поталу Сов. Союзові, коли Захід прийшов до переконання, що т.зв. «пояс безпеки» не виправдав покладених на нього надій через короткозору ворожнечість поміж національними державами, що той пояс творили.

Демонстрація національної сукупности, а не «балканізація» внутрішньо-національних сил, не словесне вигукування «найреволюційніших» елементів (*революційність еміграційного запілля це маскування партійного опортунізму*) зроджує в широких слоях поневоленого народу почуття власних сил і тільки така демонстрація власних сил викликає повагу зовнішнього світу до визвольної боротьби поневоленого народу, приспорює її союзників і їх чинну допомогу. Без об'єднання всіх соціальних прошарків і всіх ідеологічних угруповань для спільної акції до всім спільної мети, поневоленому народові мети тієї не досягнути. Доказом

того наша спроба здвигнути свою державу в роках 1917-19 на базі політичних програм наших соціалістичних партій; ті програми не могли задовольнити ні українського пролетарства типу Винниченка, ні монархістів типу Липинського, ні націоналістів типу Міхновського. В розгарі міжпартійної боротьби за неіснуючу ще владу — бо *привид влади* в природі кожної політичної організації — обдурені маси пішли за ідеалами накиненими чужою силою; вони не розуміли і не могли передбачити далекоїдучих наслідків втілення тих ідеалів у життя. *І сьогодні заміна соціалістичних партій націоналістичною, тобто однієї партійної монополії іншою і знехтування участю й вкладом інших ідеологічно-політичних з'єднань у питаннях всенациональної ваги, цілком не змінє старих, збанкрутованих стратегічних позицій і так же само веде до цілковитого паралічу національних сил, як і в роках 1817-19.*

Який же вихід із цього ідеологічно-політичного зрізничковання поневоленого народу, а зокрема його національної еміграції?

Передумовою для позитивного рішення цього питання це передусім чітке визначення різниць між партійно-політичною організацією й національно-громадською, і правильне розуміння ролі кожної з цих організацій у процесі визвольної боротьби в еміграційних умовах.

Політично-партійна організація ставить собі за завдання не тільки відновлення державности, але й виповнення тієї державности своїм і собі тільки властивим змістом в питаннях політичної натури, соціальної й економічної. Трудно собі уявити, щоб чесний і шануючий себе соціаліст ставав добровільно під прапором іншої — скажімо капіталістичної — партії, *ненаділеної ще мандатом всенациональної більшости.*

В державних умовах політична партія буде змагати до переведення своєї програми в життя шляхом захоплення політичної влади, що дасть їй езекутивні повновласті національного суверенітету, тобто засоби фізичної сили. В еміграційних умовах таке завершення політично-партійної діяльності *неможливе*, бо немає тут місця ні для *фактичної влади*, тобто *силових засобів* для здійснювання своєї програми, а тим паче для *суверенітету*. Всі ідеології й програми політичних партій в еміграційних умовах мусять залишатися в завішенні, бо здійснення цих програм єдино можливе *в суверенній державі* і тільки в державній структурі може політична партія переконливо репрезентувати *національну сукупність народу*, бо політичним інструментом для здійснення

720003

національної консолідації є *влада*, тобто *сила* державного суверенітету.

Одночасно ж у конституційній державі модерного типу забезпечується меншині легальне існування й можливості пропагування серед народу власної програми й суспільно-економічних ідеалів та здобування прихильної собі більшості, на що жодна з подуманих консолідацій на базі однієї політичної партії не може собі дозволити.*

Коли ж політична організація в еміграційних умовах намагається при допомозі засобів насилля (психологічної чи фізичної натури) демонструвати *атрибути влади*, вона неодмінно скотиться перше до позицій фанатично-ідеологічної секти, а згодом — в ході поступового банкрутства своїх неприродних і нездійснених аспірацій — переміниться в мафію дочасних матеріальних вигід: від ідейної революційності до *реальностевих* засібностей, до «лакїмства нещасного».

Чи існує сурогат державності в еміграційних умовах?

В еміграційних умовах те державницьке вакуум може виповнити тільки й виключно національно-громадська організація. Співжиття й співбудівництво всіх ідеологічно-політичних організацій (партій), яких спільною метою є відновлення суверенної національної держави, в загально-громадських установах це найперша й найнеобхідніша школа державо-будівництва і гармонійного співжиття зрізничкованого модерного суспільства.** Коли ж

* Очевидно, це було б виявом тільки доктринерства категорично виключати персональну диктатуру лідера будь якої політичної партії підчас збройного революційного зриву, якої необхідність накидають обставини самої боротьби і в тій же боротьбі особисті прикмети й здібності виправдують його амбіції. Проте, заздалегідь плянування такої диктатури в еміграційному запіллі людиною неперевіраних здібностей у справжній, збройній, революційній акції, а тим паче людиною неоправданих амбіцій і дитячих мрій, мусить довести до поляризації національних сил і до ідеальних умов для ворожої диверсії в організації, яка вже наділила таку людину диктаторськими повноваженнями.

** Дивись Вол. Винниченка 3-тій том «Відродження Нації» або любі числа «Українського Народного Слова», особливо «політичні фейлетони» Б. Лівчака, «лавреата» визвольного-фронтовської журналістики й протеже Вол. Мазура, голони «Народної Помочі» і головного стратега внутрішньо-політичної діяльності еміграційної бандерівщини. Читач знайде там клясичні зразки поєднання Енгельсових засад політичної полеміки із соковитими формами рідної нам вуличної «дипломатії».

котресь ідеологічно-політичне угруповання не знаходить можливим, або й просто є противним, співпрацювати толерантно з іншими групами, критикувати своїх контрагентів конструктивно, сприймати критику на себе й дискутувати річево, а не понижуючими засобами вуличної лайки й непристойних прозвиск,* таке середовище не може статись позитивним чинником у побудові національної держави, а тим менше відограти роль провідного чинника в тій найскладнішій праці, присвоюючи собі монополію на патріотизм і на всезнайство.

Найосновніша різниця в організаційній праці між загально-громадською організацією й політичною лежить в засобах самої їхньої діяльності та в полі їхнього діяння. Перше: громадська організація, будь вона національно-репрезентативної натури, харитативної чи культурно-наукової, завжди побудована на *авторитеті*. Замість влади й суверенітету в чисто політично-правному значенні, громадські чи загально-національні організації й установи побудовані на принципі *авторитету*, тобто безумовного пошановання раз прийнятих статутових зобов'язань, вироблених практикою звичаїв чи постанов провідних органів вибраних не за принципом партійно-політичної приналежності, а на підставі особистих кваліфікацій, що викликають пошанівок і повинування в широких громадських колах.

Коли загально-національна громадська установа охоплює собою і політично-ідеологічні групи, її першим завданням це збереження свого громадського стажу шляхом невстрявання в ідеологічно-політичні дискусії між своїми складовими частинами, залишаючи їм повну автономію в ширенні власних ідеологічних і тактологічних програм та обмежуючи поле своєї політичної діяльності до найсуттєвіших і загально прийнятих всіма складовими частинами точок. Властиво, полем діяння такої загально-національної громадської організації це т.зв. зовнішня політика в обороні інтересів і прав свого народу перед зовнішнім світом.

А чи така політична діяльність громадсько-національної установи не зрівнює її з першою ліпшою політичною організацією?

— Раз дана організація, — каже мені один із наших докторів, ставить собі політичні завдання, вона й стається політичною організацією.

— А чи відомі вам, — запитую, — американські релігійні

* Якраз у тому і вся суть національного *солідаризму*, а не в палатних революціях опереткового типу опереткової революційности.

конгрегації, що організують і фінансово підтримують свої «приватні» школи? А чи позбавляє їх їхня чисто політичної натури діяльність на форумі американського конгресу в справах податкових полегш для своїх членів їхнього стажу освітньо-громадської установи?.. Абсолютно ні.

Коли громадська (суспільна) установа займається стисло закресленою політичною діяльністю, що йде по лінії основних інтересів усіх її членів, вона аж ніяк не втрачає свого загальногромадського характеру.

Поставлена на таких громадських принципах національно-репрезентативна централь заступає в еміграційних умовах державу. Очевидно, що повновартісна діяльність такої громадської централі вимагає багато більшого почуття самодисципліни в усіх членів і взаємної лояльності між членством різних політичних асоціацій. Ніхто не буде себе дурити, що збереження чисто громадського й чисто національного характеру такого сурогату державної суверенності й його конструктивна праця набагато трудніші, ніж політична отаманщина, але досвід історії доказує, що без такого рівня політичної виробленості й національної сукупності про успішність визвольної боротьби й перетворення народу в державну націю можна тільки мріяти на секретних засіданнях і партійних мітінгах.

Гармонійне спів-існування ідеологічних і політичних організацій в загально-національних, громадських установах це генеральна проба державно-творчої зрілості народу.

Яка ж роль політично-партійних організацій у громадській централі національної еміграції, що вливаються в її діяльність почерез чинну участь своїх членів?

З точки погляду основного завдання громадської організації в еміграційних умовах, тобто збереження необхідних прикмет національної сукупності, діяльність політичної партії може бути позитивної натури або негативної на громадському форумі; вона залежатиме цілковито від політичної зрілості партійного проводу. По своїй природі, якої тенденцією є завжди силове накидання своєї партикулярності плюралістичному цілому, що впливає з генези самої партійності, роль політичної організації має тенденції радше негативні. Політичне партійництво наших модерних часів є вислідом людської раціональної думки у противагу до етнічної органічності, що своїм корінням сягає природних умов оточення й розвитку культурних традицій даного суспільства.

Великі мислителі потужної розумової енергії, інтелігенції й сили характеру, зражені недосконалостями суспільних структур і політичних режимів, насичені бажанням реформувати, а то й революціонізувати, порядок речей і прайоритетів, присвячують колосальну працю цілого свого життя для накинення своїм народам чи й цілому людству своїх ідеалів вимріяного соціального ладу, економічних систем і політичних режимів, нехтуючи, як правило, тисячолітнім досвідом суспільств і основними рисами людської вдачі.* Прожектуючи свої мрії у формі спокусливих ідеалів майбутнього, вони витискають свою власну печать на ході історичних подій і епох. Їх ініціативу підхоплюють одиниці співзвучних нахилів, великих організаційних здібностей, цивільної відваги й таланту для перевтілювання ідей в життя; вони дають початок революційно-політичному рухові, що мав би ущасливити народи, а то й усе людство. Періодична черговість ідеологій, раз одного мислителя раз іншого, що завжди викликувана банкрутством у життєвій практиці попередньої ідеології, причиняється до виловлювання політичного руху, який має всі дані домінувати в початковому періоді своєї непорочності, не маючи ще зрілої нагоди для само-компромітації в практичному житті. В тому періоді своєї ідейної непорочності такий рух, звичайно агресивний, притягає до себе велике похвістя собі відданих, простодушних, довірливих, «долею покривджених», але з природи активних, людей, які творять собою політичний актив суспільств, народів і континентів.

Печать таких ідеологій та індивідуальностей видна на всіх національних і політичних еміграціях. Тож це цілком природне, що такий модний рух з поважною дозою політичного капіталу в історії свого розвитку, має в громадських організаціях чисельну перевагу над менше модними чи й збанкрутованими рухами. Такий рух за посередництвом своїх здисциплінованих, а то й сліпо послушних, членів має всі можливості підпорядкувати собі

* Тільки розумам виняткової проникливості щастить відкривати, що життєва мудрість не задавнюється в часі: «... Свобода являється необхідною основою розвитку всіх справжніх цінностей. Стає ясно, що без моралі й довіря суспільство не може процвітати. З віком я все більше і більше клоню голову перед нашим Мойсеєм; він розумів краще від усіх і надовго перед усіма відомими мені політичними вождями в чому найвища вартість». — А. Айнштайн, виняток з листа. «Континент» ч. 9, 1976, ст. 185. Із статті Ісаака Дон Левіна.

цілу громадську централю й накинати її свою ідеологію, дієву стратегію й політичну тактику. Коротко, домінантна політична партія, *послугуючись беззакидним демократичним ритуалом традиційно демократичних держав*, може перетворити всенаціональну установу на свою прибудівку, позбавити її загальногромадської суті та її ролі сурогату держави на еміграції.

Така прибудівка, що монополізована однією партією ексклюзивного характеру під ідеологічно-програмовим поглядом, хоч і надалі виступає під формою загально-національної громадської інституції, не лишає — як було вже вище сказано — місця для співпраці іншим, під ідеологічним поглядом, політичним з'єднанням і *власними руками руйнує* почуття національної сукупності в народі і довір'я зовнішнього світу до його державо-творчих здібностей. Звичайно провід такої монополізуючої партії *падає жертвою зручно насаджуваної ворожої диверсії* і в добрій вірі бачить себе в ролі спасителя «ідейної чистоти» національної революції, хоч і природа її наскрізь опереткова на фоні реалітетів діяспори.

На цей шлях не дадуть себе звести тільки ті проводи, що у власній силі і авторитеті вбачають об'єднуючі, а не поляризуючі, засоби; що в появі конкурентів знаходять нагоду власного росту, а не загрозу для своєї «влади»; що своєю індивідуальністю виростають з партійних рамок, щоб стати національними керівниками державницького масштабу. Політичний діяч з претензіями на чоловічі позиції в народі, який зо страху перед розгубленням у зустрічі з протилежностями не зважиться в політичній дії «вийти поза» ідеологічні обмеження, коли цього вимагає діалектика наперед непередбачених ускладнень, і протиставитись спокусливим підшептам ворожої диверсії під прикриттям ультра-партійного патріотизму, не має жодних шансів відіграти позитивну роль у визвольній політиці поневоленого народу.

Страху перед розкриттям власної неадекватності в плюралістичній співдії наростаючих концепцій та індивідуальностей аж ніяк не приховати недотепним пояснюванням різниць між «органічною» консолідацією і «механічною», бо й ця термінологія й те пояснювання сперті на потреби себе-виправдання. Терміни ці, що ними зарясніла визвольно-фронтирська преса в полеміці з опозицією, зловживає самою сутністю консолідації. Потреба консолідації чи, радше, почуття її необхідності зроджується, за всіх умов і в усякій формі, *органічно* з інтуїтивного гону до самозбереження, а те, що ідеолог ОУН(б) називає «органічною», це в

суті речі *тоталітарна консолідація*. Успішність такої консолідації можлива *тільки в державній формі при всіх засобах політичного насилля*. Її сутевою прикметою це *заперечення опозиції*, що випливає з віри в єдиноправильність всіх концепцій пануючої партії. Ця віра, чисто волюнтаристичного походження і навіть проти життєвого досвіду, виключає всяку можливість для опозиційних партій консолідуватися на платформі такої ексклюзивності в самому принципі.

Вимога такої партії до цілої національної еміграції консолідуватися на тоталітарнім принципі, бо це, мовляв, не партія, а політична організація, яка заступає інтереси цілого народу, не то що не об'єднує цю еміграцію, але навпаки — ще більше поляризує. Кожна ж бо політична партія є організацією і кожна з них має ту ж саму аспірацію: виступати в інтересах цілого народу. Шкідливість такої вимоги і смішність аргументів її апологетів, що при допомозі демократичного ритуалу *державного суспільства* намагаються доказувати що все це «абсолютно по-демократичному» також і в еміграційних умовах, ми прослідимо згодом на прикладах української діаспори і революції в роках 1917-1920.

Консолідація національної еміграції в діаспорі можлива тільки на *засаді плюралізму*, що питомий загально-національним громадським організаціям, де джерелом «влади» не політичне насилля, а авторитет всіми визнаваного коаліційного проводу.

ТИСЯЧОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ХРИСТИЯНСТВА В РЕТРОСПЕКТИ

В 1988 році звершилося тисячоліття хрещення Київської Руси-України. В цьому році завершуються готування наших християнських церков до зустрічі тисячного ювілею християнської віри в Україні. Тисяча років тому наш нарід започаткував нову епоху в розвитку своєї культури і цивілізаційних формувань.

Дехто з наших земляків відмовляються бачити багато-площинність того історичного акту і вбачають в ньому тільки і виключно зміну релігійної символіки і ритуалу. Не бачучи нічого більше як тільки і виключно обрядово-символічну сторінку в акті хрещення тодішніх словянських племен під владою Володимира Великого та відречення від староруської, тоб-то старо-української віри наших прабатьків, воно цілком не дивно, що приклонники такого звуженого погляду вважають образливим говорити про ту старо-українську віру як про поганство. В суті ж речі, слово «поганин» не виводиться від значення наших слів «поганий, погано», а від римсько-латинського слова «paganus», що мало те ж саме значення, що наше «селянин» чи англійське «rustic» і «peasant». Але через те, що старі вірування залишилися по селах довго ще після того, як городи-міста прийняли християнство, термін «paganus» почав уживатися на означення старовірства, тоб-то ідолопоклонства. В ході часу те слово набрало серед християн зневажливого звучання.

Ми бачимо аналогічну історію пов'язану з модерним словом «колхозник» у підсоветській Україні. На початку 20-их років цей словний новотвір в світлі марксистської ідеології соціалістичної цивілізації мав, навіть, пишнотвучне значення нового господарського піонірта. Коли ж комуністична система в практиці зіпхала колективізованого селянина на рівень нового кріпака, слово

«колгоспник» вживалося вже в 30-их роках у зневажливому значенні серед студіюючої молоді: «ех, ти колгоспник!»

В чому ж вага історичної дати 988 року, дати офіційного заведення християнства в Україні, тоб-то проголошення християнської релігії княжою релігією, а через те й державною? Адже і перед цією датою християнська віра була широко розповсюджена серед провідних кіл київського придворного боярства й освіченого міщанства, яке мало добре наладнані торгівельні зв'язки з Візантією і з західньо-європейськими королівствами. Вже сам факт, що колишня болгарська князівна дружина київського князя Ігоря, мати Святослава Завойовника і бабуня Володимира Великого була християнкою і в тому дусі виховувала своїх унуків в оточенні, без сумніву, християнської служби, той факт мусів мати поважний вплив на ширення Христової науки серед тодішньої української аристократії.

Вплив християнства як релігії треба розглядати в різних площинах, коли ми хочемо, хоча б поверховно, збагнути його вагу і значення в житті європейських народів, а окремо нашого.

1) Релігія як вияв і квітесенція людського світопогляду даної доби, тоб-то на щаблі певного довершеного знайомства передової людини із світом природи, з її космосом, дає нам достатнє уявлення про широчінь і глибину того знайомства.

Ціле десятиє століття Київської Русі це період прискореного і всестороннього знайомлення провідних верств тодішнього суспільства з досягненнями християнської філософської думки про все-світ і про людину як корону Божого творення. Зустріч автохтонного політеїзму з християнством, тоб-то зустріч примітивного тлумачення всіх явищ-феноменів видного і здогадного світу, з тлумаченням християнської після-августинської філософії, рішуче не виходила на користь старим віруванням, і в Україні десятого віку повторилася в скороченій і спрощеній версії та ж сама драма, яка в Римській імперії відбувалася на протязі перших чотирьох століть нашої ери.

Старо-геленський або старо-грецький світогляд, що був прийнятий в цілості Римом і був покладений в основи публічного ладу і громадської моралі, почав утрачати свою віродостойність серед провідних верств грецького, а згодом і римського суспільства, під ударами з одного боку матеріялістичної філософії Демокріта (5-ий вік перед Хр.) і Епікура (4-ий—3-ій в. перед Хр.), які доводили в своїх теоріях, що поза матерією з питомими її властивостями саморозвитку нічого більше не існує в світі, а з

другого боку Сократове поминання Невідомого (Єдиного) Бога та філософська теорія Платона (учня Сократа) про необхідність існування ідеального, хоч і недоступного нам, світу поза світом природи, досконало гармонізували з монотеїзмом юдаїзму і з релігійною символікою і з моральними засадами назарейсько-юдейської секти есенів, якої найчільнішим проповідником був сам Ісус Христос.

У висліді чотирисотлітнього співіснування юдейського теософського світосприймання, грецької ідеалістичної філософії та грецько-римського пантеїзму зроджується на Вселенських Соборах теософія Трійці Божої, а вже в п'ятому віці по Христі визріває християнська філософія св. Августина, яка в свої основи приймає: птолемейську гео- і гомосентричну теорію побудови всесвіту; старобіблійний принцип Боготворення Вселенної і евентуальну перебудову світу цього в царство Боже на землі, тобто перетворення людського суспільства в «суспільство Боже» (Civitas Dei); спасіння душі для вічного щастя в небі та принцип вільної волі й індивідуальної відповідальності кожної людини за свої вчинки; і врешті — поділ влади на цьому світі на церковну і світську.

В тих основах християнського світосприймання, хоч і стиснутих догматикою пізніших соборів — особливо Західньої Церкви, — коріниться напрямок розвитку релігійного, науково-технологічного і суспільно-політичного європейської, а згодом і американської, цивілізації.

Український нарід, приймаючи в час розквіту Києво-Руської держави християнство, засвоював собі тисячолітні здобутки розуму й духа найпередовіших народів світу і ставав співучасником та співтворцем найвищих досягнень християнських цивілізацій Європи і Америки.

І хоч який мученицький історичний шлях нашого народу, то все таки він проіснував, існує сьогодні і бореться жертвами своїх найкращих синів та дочок за своє завтра; без глибоко-морального світосприймання, що його завдячуємо християнству, це було б абсолютно неможливе.

2) Християнська релігія, як кодифікація моральних засад з наголосом на реалізацію вищих моральних та етичних принципів у житті кожної людини, піднеслася на найвищий — майже недосяжний — ступінь людської досконалости. Коли Закон Мойсея вводив замість помсти справедливий вимір кари, а за мимовольні злочини давав захист у сакро-санктних азилах, то християн-

ство вимагало від покривдженого прощення винуватцям; коли Старий Завіт наказував не чинити лиха своєму ближньому, Христос дав «нову заповідь»: любити не тільки один одного, як себе самого, але й бачити брата у своєму ворогові; коли сувора мораль Мойсеевого Закону захищала — поза деякими винятками — тільки членів «вибраного народу», тоді моральні вимоги Христа охоплювали ціле людство.

Правда, поза нечисельними одиницями, жодне християнське суспільство не піднеслося до вершин християнської ідеології, але це зовсім не знецінює самих принципів християнської моралі; це тільки показує, як далеко недосконала по своїй природі людина і як необхідне постійне зусилля з боку одиниць і цілих суспільств рівнятися на ідеали християнської моралі.

Правда, хтось може сказати, що недосяжність християнських ідеалів для звичайної людини чинить лицемірство необхідним явищем у суспільному житті християнина. Проте, коли ми зважимо і той факт, що й лицемірство таїть у собі почуття сорому перед своїм ближнім за невиявлення належного зусилля і до деякої міри чинить лицемірне поведіння засобом самокритики в публічних виступах, тоді навіть і те найнижче явище — прихвостень непосильних вимог морального кодексу в конкретному випадку — менше лихого ніж публічна розпанаханість і безшабашність звіринних похотей та примітивних пристрастей т.зв. «натуральної людини», тоб-то людини без тих моральних принципів, яких джерело поза людською мірою.

Правда, хтось скаже мені, що під омофором збереження «релігійної чистоти» і порожньої догматики церковні власті доконували кримінальні злочини не тільки з точки погляду християнської моральності, але й звичайного кримінального кодексу. І це, також, не зневажає моральних принципів християнства і не понижає етичних засад ідеалістичного світосприймання; це тільки свідчить про те, як низько може падати людина, коли заповіді християнського закону вона проповідує тільки на публічних виступах замість стосувати їх у щоденному житті. Нам наглядно видно сьогодні, що ті суспільства, що тільки позначені (коли не просякнені) християнською моральністю й ідеалістичним світосприйманням, є ще в стані зберігати громадянські вольності і пошанівки політичних властей до прав свого громадянина. Суспільства ж т.зв. революційної моралі і марксистської діалектики не можуть обійтися без грубого насилля політичних режимів над

своїми підданими, всупереч оманних кличів своїх власних комуністичних ідеологій.

3) Кожна релігія виявляє себе у двох аспектах: зміст і форма. Зміст це ніщо інше як людське тлумачення собі самої суті Невідомого, але інтимно й глибоко відчутного на кожночасному рівні знайомства людини з усесвітом і з природними феноменами, незалежно від того, чи ми це будемо називати об'явленням, чи висновком раціональної думки, бо й так перше, як і друге мусить проявити себе за посередництвом людини. Форма це ритуал-обряд, при допомозі якого людина намагається нав'язати інтимні стосунки з об'єктом свого тлумачення, тоб-то із своїм богом, якому вона — також згідно із своїм тлумаченням — завдячує своє існування і якого прихильність хоче собі з'єднати.

Стародавні боги слов'янських племен, хоч і людоподібні, але гнівні і кровожадні в тлумаченні автохтонних жерців, вимагали від своїх ісповідників цілопальних звіринних і людських жертв взамін за свою прихильність до жертводавців. З приводу такого ритуального відношення стародавніх слов'ян до своїх богів, ми маємо двох українських святих, великомучеників Івана і Федора, що впали жертвою на початках панування Володимира Великого.

Не може бути й найменшого сумніву в тому, що в спілкуванні людини з Богом уведення християнського обряду у виді Служби Божої Василя Великого на місце цілопальних кровавих жертв Перунові мало величезний вплив на злагодження й окультурнення людських стосунків, так поміж членами родини, як і суспільства.

4) Християнська віра в рівність кожної людини в обличчі Бога непомірно облегчувала положення невольника навіть і тоді, коли в чисто фізичному значенні його доля не змінювалася. Проте, його свідомість цієї рівності перед своїм Богом і надія на позагробову винагороду за життєві терпіння відхиляли від нього почуття крайньої розпачі.

5) Маючи на увазі розлогість держави Володимира, яка простягалася від Фінської затоки на півночі до Озівського моря на полудні і від Волги на сході до Карпат на заході, ми бачимо скільки сусідських народів межували з тією державою і кожна з тих сусідніх держав визнавала вже релігію вищого моністичного ряду: на сході волозькі болгари-магометани і хозарські жиди; на полудні греки і болгари-християни; на заході угорці, чехи і поляки творили ніби ідеологічну ланку між державою Володимира і західною Римською Імперією Німецького Народу.

Для найбільшої, найбагатшої і найпотужнішої держави на

сході Європи, якою була тодішня держава Володимира Великого, прийняття християнства було просто необхідною передумовою для нав'язання широких культурних, торговельних, політично-приятельських і династичних стосунків, для піднесення престижу Київської Русі в питаннях зовнішньої політики.

Вибір Володимира впав на Візантію не випадково. Перше, це була найбільше розвинена, найкультурніша і найблисकुчіша імперія Сходу Європи і Західньої Азії. За візантійськими царями стояла велика традиція славетної Римської Імперії, і посвоячення з ними за посередництва віри та подружжя мало велике значення для київського князя. Крім того, з тією імперією Україну Володимира лучили найважливіші торговельно-промислові зв'язки завдяки природним водним шляхам.

Далі, грецька літургія і Святе Письмо були вже перекладені Кирилом і Методієм на слов'янську мову болгар, що була дуже близька слов'янам Київської Русі. Все те давало «грецькій вірі» першенство в очах київського володаря. Крім того, військова допомога Володимира кесарям Візантії проти збунтованого полководця Варда Фока і мілітарна перевага Володимира в Криму в тодішній грецькій колонії — примусили Візантію віддати царівну Ганну Володимирові за жінку, під умовою, очевидно, що він прийме «грецьку віру» і охрестить свій нарід.

У висліді хрещення, київська династія Руриковичів, почерез насліддя Володимирового дому, споріднилася, майже, з усіма важнішими пануючими династіями тодішньої Європи. Крім безпосередніх родинних зв'язків з царським домом Візантії, дід Володимира споріднився почерез сестру Ганни, Теофанію, з другим імперським домом Римської Імперії Німецького Народу. Теофанія була дружиною Оттона II і матір'ю Оттона III. Син Володимира, пізніше Ярослав Мудрий, був оженений на шведській королівні Інгигерді; син Святополк одружився з польською князівною; син Всеволод — з данською князівною Естридою. Дочки Володимира були заміжні: одна за королем чеським Болеславом II Рудим; друга — за угорським королем Владиславом Лисим; третя — за польським королем Казимиром I (Kazimierz I Odnowiciel), а четверта — за удільним володарем, маркграфом Бєрнгардом Нордмаркським.

З політичної точки погляду, прийняття християнства Володимиром Великим і поширення політичних впливів Київської Русі на міжнароднім форумі належать до найсвітлішої сторінки нашої історії.

6) З наладнанням політичних зв'язків з цілим європейським світом і з оживленим темпом виміни економічних вартостей із закордоном прийшло поживлене ширення багатуючої культури середньоморських народів, що і вплинуло на розквіт староукраїнської літератури і мистецтв.

Нога в ногу з розбудовою церков і монастирів ширилася грамотність. Особливо монастирі ставали центрами навчання, перекладання і переписування старих книг, і родовищем української історіографії. Одною з найважливіших пам'яток тієї доби і джерело досліду історичних подій, що збереглося по через татарське лихоліття, це літопись Нестора Літописця. Той літопис був зачатий невідомим автором і доведений ним десь до 1093 року. Нестор, чернець Києво-Печерської Лаври, зретагував залишений матеріал і записував біжучі події під наголовком «Повісті Временних Літ». Найцінніший літературний твір тієї доби і перлина в світовій літературі це «Слово о полку Ігоревім».

Будова церков у столиці і по провінційних городах давала поштовх для розвитку іконописного мистецтва. Розкрашування Божих храмів фреском і мозаїкою доходило до свого повного мистецького завершення.

7) Покладене Ісусом правило суспільного ладу: «Віддай Богові що боже, а кесареві що кесарево», в життєвій практиці привело до дуалізму влади: власті духовні і політично-державні. Через недосконалість людської вдачі, так в рядах духівництва, як і світських володарів, цей двоподіл постійно спричинював суперництво за першенство і за суцільність влади. Проте, ця ривалізація, коли вона не кінчалася повною перемогою одного суперника, мала і цю добру сторінку, що давала можливість громадському чи суспільному чинникові в державі добиватися політичних свобод, громадських вольностей та цивільних прав громадянина. Все це на Заході лягло в основи участі цілого народу в суверенних правах держави і церкви. У Візантії Церква дуже вчасно була підкорена кесарям і майже всі спроби Константинопольких патріархів визволитися з-під політичної влади кінчалися невдачно. Цілковите підкорення Церкви політичному володареві наступило в московському царстві Івана IV Лютого і триває по сьогоднішній день. В наслідок такої цілковитої монополії політичної влади в Росії, суспільно-політичний розвиток в напрямі до справжньої демократії стався неможливий. В Україні — в усіх періодах її політичної незалежності — існував взаємний пошанівок між світськими і церковними властями. Ми не знаходимо в

нашій історії загострених стосунків між церквою і політичним володарем, ні за княжої доби, ні за гетьманату.

Словом, релігійні та політичні основи української державності тих часів перетривали татарські лихоліття, польську політику винародовлення і багаторазові спроби російських режимів на знищення нашої культурної окремішності і політичних аспірацій на самостійне життя. Підвалини покладені Володимиром Великим в десятому столітті ще й сьогодні мають ту ж саму цінність у сучасній боротьбі українського народу за своє існування, яку вони мали в днях їхньої закладщини.

НЕ ПСУЙМО І... НЕ ЗАМОРОЖУЙМО!

В числі 7-8 журналу «Сучасність» (липень-серпень 1977), Петро Одарченко торкнувся у своїй мовознавчій статті дуже актуальних і дуже обосічних питань; питань, яких розв'язувати одній людині, хоч і як вона обізнана з тенетами живої мови, аж ніяк не підсилу.

Немає найменшого сумніву, що про чистоту мови треба дбати кожній людині, а вже особливо тій, що висловлюється в письмі. Це безспірно. Одначе, коли призадуматись, тоді обосічність питання про чистоту мови стає очевидна, й то у трьох площинах.

Перше: що вважати за засмічення, а що за збагачення чи розвиток шляхом надбання або засвоєння нових слів? Де кінчається зростання фонду української літературної мови й починається засмічення, чи навпаки?

Друге: хто справді творець живої мови в літературі — укладач словника, професор-мовознавець чи поет-письменник? Хто краще пристосований для новаторства — мовний теоретик, що силою необхідности свого звання із правила покладається на існуючу вже символіку вислову, чи письменник, який безпосередньо із життя виводить свій типаж, зачерпує дію-сюжет і передає йому тільки питомою мистецькою формою новозроджені переживання своїх героїв, дуже часто викликані небувалими в минулому подіями і явищами, які домагаються від його уяви і знаходять в його інтуїції свій словний символ?

І третє: що складається чи, радше, що повинно б складатися на літературну мову великого народу, який поділений на багато етнічних груп, що заселяють окремі землі національної території? Чи доцільно замикати літературну мову в межах одного діалекту, однієї етнічної групи, і наділяти той діалект монополією вислову в літературі, нехтуючикладами з інших діалектів (говірок) без уваги на те, чи відповідають вони корінням, духові й синтаксі тієї мови, чи ні?

Формулюючи ці три питання, я з розмислом ужив слова, які Одарченко відкинув, або відкинув би, як непригожі для української літературної мови. Я вжив слово *обосічний*, хоч такого слова немає ні у «словарі» Грінченка, ні в українсько-англійському словникові Подвезька, ані в підручно-кишеньковому Орела (Авгсбург, 1946). Зате в «Русско-Украинскому Словар-і» є українське пояснення на «обоюдный меч» словами «двосічний», «дволезний» і... «обоюдний». Тож чи «обосічний» треба вважати за «кальку з російської мови», за новотвір? Є це засмічування чи надбання? На мою думку, це ніщо інше, як один із випадків притаманного українській мові закону словотворення. Адже маємо такі слова, як «обабіч», «обопільний», а також і архаїчне «обоюдний», що збереглося із правом громадянства в російській мові й нещодавно виринуло серед «цінного матеріалу... словника української мови, який почав виходити 1970 року в Києві», з покликанням на Лесю Українку. В тому ж словнику і знаходимо слово «обосічний». Чи це один із доказів засмічення української мови русизмами? Ані трішки.

Далі, я вжив слово *приспосіблений*, а деінде вживаю слово «спосібний» яке Одарченко заступає словом *здібний* і вважає його русизмом. Мій небіжчик дідо (царство йому небесне!) не ходив до російської школи, не служив у солдатах, свій вік прожив на Холмщині і ось як висловлювався, придивляючись до праці вправного ремісника: «а диви, які у нього спосібні руки». І мені не рідко приходить дивуватися, що мовознавці не відчують різниці в самій сутності оцих двох слів: «здібний» і «спосібний». Мій дідо знав слово «здібний», але не вжив його в наведеному прикладі, бо згідно з його відчуттям «спосібний» і «здібний» це не синоніми в різних мовах, а слова на визначення різних понять в тій же самій мові. Коли бо говоримо про здібності, то маємо на увазі вроджені прикмети; коли про спосіб, спосібність — присвячуємо увагу набутим прикметам, що з'являються внаслідок навчання вправності, тобто найзручнішого способу для досягнення мети. Крім того, маємо ж слова: «розум — розумний»; «корінь — корінний»; «подоба — подібний» тощо. Чому ж, тоді, загально-прийнятому, узаконеному й повсюдно вживаному іменникові «спосіб» не мати свого прикметника? Чи тільки через те, що є слово «способный» у російській мові? Та це ж абсурд, бо, поперше — значення цього слова в обидвох мовах різне, а по-

друге — коли б і однакове, тоді, викидаючи слова з української мови тільки для того, що вони мають тотожне або подібне значення в російській чи польській мовах, тоді українська літературна мова дуже збідніла б.

Далі, не зважаючи на засуд з боку Одарченка слова «етнічний» і заступлення його словом «етнографічний», таки вважаю, що тут просто непорозуміння чи недорозуміння. Ethnos, етнічний — це символи на означення реально існуючого суб'єкту з категорії соціальних збірнот, що відрізняються одні від одних різними прикметами в мові, в ноші і взагалі в побуті. Етнографія (етнологія) — це методично зібрані, записані оті прикметності, що стосуються окремих етнічних груп-збірнот і що відрізняють їх одну від одної; коротко — це наука про етнічні особливості; етнічність — предмет етнографії (етнології).¹ Тотожні непорозуміння трапляються в письмєнних людей і в інших ділянках, як ось пише один: «Психологія тієї людини...», маючи, очевидно, на думці психіку даної людини; або: «Економіка Советського Союзу...», маючи на думці не *наукy* про економію в Сов. Союзі, а саму економічну систему, самий спосіб всесоюзної господарки і т.д.

Також незрозуміло мені, на яких основах Одарченко викидає з української літературної мови ось такі слова: «минулорічний», «поміч» (хоч є «помічник»), «прихід», «привичка», «приличність», «кріпкий». («Святий Боже, святий кріпкий»). Бож викидати такі слова тільки з тієї причини, що наша мова має поруч них і їх синоніми, або що в російській мові є подібні, а то й тотожні слова, це таки ж недоречно з погляду мовного багатства й розвитку. Крім того, «прихід» це не синонім «прибутку». В комерсійній термінології це два цілком окремі терміни на визначення окремих понять, а між словами «звикати» і «привикати» є такий же самий відтінь зрізничкування, як і між «зношений» і «приношений», «стримати» і «притримати», «з'єднати» і «приєднати». Префікс «при» в тій же самій мірі властивий українській мові, як і префікс «з-». Або: з якої речі вважати за польонізми такі слова: «цілий» (а, е), «виголошувати», «становище», «спільнота», «під-

¹ «Ми (фольклористи), — каже Рильський, — розмежували фольклористику і етнографію, як дві окремі науки». І цілком правильно: науки, а не предмети науки! Етнологія, — пояснює редакція словника (Київ, 1971), — «термін, що застосовується *буржуазними* вченими як синонім етнографії». Чи ж не наукове пояснення! (Підкреслення моє).

ложжя», «знаний»? Коли «становище» польонізм, то такий же самий польонізм і «посада». Спільнота і спільність це *не* синоніми в окремих мовах, а, таки ж, окремі поняття в тій же самій мові, як і «суспільство» і «суспільність». «Підложжя» й «основа» це також не синоніми: коли ж хтось уважав би їх ними, то це не причина для зубожування мови, засобу вислову. Коли слово «знаний» — польонізм, тоді слово «відомий» — русизм. Також незрозуміло мені, на чому спирається висновок Одарченка, що між-національно вживані слова чужомовного (переважно античного) походження мали б обов'язково закрастися до нашої мови з польської? Крім того, «гратулювати» це зовсім не те, що «вітати»; консеквенції це не висновки, а наслідки, і все це не має нічого спільного з польонізмами.

Відносно ж слова «реасумуючи», у протиставленні до «резюмуючи», засуд збоку Одарченка слова англійського походження в користь слова французького ані трішки не прочищує українську мову. Обидві форми вислову можна, з однакових причин, залишити до вибору письменника, коли його воля покористуватися чужомовними символами.

«Не зане́хуємо» і «не занеха́ємо» — це дві окремі граматичні форми, які висловлюють ту ж саму чинність у різних часах.

Далі, коли ми поважно ставимося до фонетичних засад в українській ортографії, особливо, коли пишемо імена й назви з чужої мови, тоді рішуче не «Гемпшір», а «Гемпшир» (або й Гемшир, бо «п» в англійській мові тут глухе) і не «Сміт», а «Смит», бо так ми чуємо ті слова в англійській мові. Зате в дискусії з Б. Струмінським Одарченко цілком доречно обстоює правильність «і» у словах: «Тіто», «логічний», «публіка», «фірма», «комісія», «місія», «міністер», «космічний»; доречно з тієї, передусім, причини, що це відповідає фонетичній вимові цих слів.

II

На початку своєї статті Одарченко, полемізуючи з деякими думками Ю. Перфецького у статті п. н. «Мовне збагачення чи русифікація?»,² обстоює думку, що слова, як «канікули», «пальто», «піджак», «туфля», «галстух», «дошка» (чорна таблиця для писання крейдою у шкільній залі) — мають уже за собою традиційне уповноваження залишатися в українській літературній

² «Сучасність», ч. 9, 1976 р.

мові, й то з уваги на те, що вони є у творах українських письменників ХІХ-го століття. Такі письменники, як Васильченко, Нечуй-Левицький, Коцюбинський і Леся Українка, ввели до своїх творів ці слова і задля того вони (слова) «давно вже ввійшли у словниковий фонд української мови».

З яких спонук уводили ті письменники наведені слова до своїх творів? Із тих же самих, що й у випадку з «лямпою», із «пляшкою» та із «плугом» в нашій мові, і що в російській мові з «бутилкою», з «проіскурантом», з «авіацією» тощо. Речі, що вперше заіснували в передовіших технічно суспільствах, появляючись порядком імпорту в технічно відсталих країнах, уводять в мови тих країн свої первинні назви живцем із тієї лексики, в якій їх христили, бо в більшості випадків лексика імпортера не посідає своїх власних термінів для тих речей.³ На Заході ці речі сприймаються вже цілком звичайно й без почуття власного приниження навіть і тоді, коли ніхто й не сумнівається в технічній прогресивності Заходу. Англomовна лексика так і прийняла советського «спутника» живцем.

Для нашої ж дискусії головне те, що Одарченко відмовляє сучасному українському письменникові право на новаторство. (Звичайно, канцелярщини наших еміграційних установ не зараховую до письменства.) Одарченко відсилає сучасного письменника до існуючого вже словника, що був складений на підставі творчого спадку попередніх письменників; відсилає, навіть і в таких випадках, де те новаторство заіснувало вже в розговірній мові (діалектизм чи вульгаризм), коли воно нічим не гірше від попереднього новаторства, ні в чому не шкодить розвитку і збагаченню літературної мови й не свариться із законами нашої мови ні більше, ні менше, як «туфля» й «канікули». Наприклад: чому не можна не відміну сказати «важний, важно» замість «важливий, важливо» (інколи)? Чому обов'язково писати «близько двісті», а не «коло двісті» (очевидно, не «около»), тим більше, що «коло двісті» визначає величини по обидвох боках числа 200,

³ Згодом появляються в народній словесності і в творах письменників мовно новотворення на визначення закорінених уже чужих назв. У збірці оповідань п.н. «Пісня про чайку» Василя Чаплєнка, всім нам знаного мовознавця й письменника, є слово «гасник» замість «лямпа». Чи щасливий це вибір, чи прийметься широко й замінить лампу, чи тільки прищепиться як синонім слова німецького походження — покаже майбутнє.

а «близько двісті» підказує тільки меншу як двісті вартість. І коли «обсаджень катедри» справді нещасливий ідіом, то й не багато кращий «забезпечення катедри особистим (!) складом викладачів». Воно, рішуче, краще підходить «особовим» ніж «особистим» — тобто «власним». А найкраще, таки, сказати: «подбати про очолення катедри повновартісними силами».

Очевидно, всім нам трапляються недоречності в письмі, що крадаються мимо нашої найкращої волі й уважливості. Але буває, що письменник із розмислом звертається до найближчої із споріднених мов, коли питоме йому естетичне відчуття уявного образу домагається висловлення, а він не знаходить відповідного собі символу в існуючому «фонді рідної літературної мови». Візьмемо приклад з І. Костецького. Те, що в англійській мові передається словом *shape*, в уяві Костецького аж ніяк не вкладається у слово «форма» (також чужомовне); воно надто пласке й він уводить у свою розповідь слово «кшталт» — виразний і живцем узятий польонізм. Чи засвоїться ця сусідська позика в українській мові? Тільки час покаже.

Наведу ще протилежний приклад із М. Рильського. Те, що в поляків «ойчизна», а в росіян «родіна», в нас це поняття має свою історію. Старше покоління пам'ятає таке слово як «вітчина» на означення рідної країни. З'явився той новотвір унаслідок безкритичної втечі від «польонізму», від «отчизни — ойчизни», не вважаючи, навіть, на той факт, що вже Грінченко вигребав його із нашої старовини. З «вітчини» російський вульгаризм зробив собі насмішку, бо «ветчина» в російській мові значить те, що в нашій шинка. Хохол, мовляв, любить «ветчину»; дай йому досита наїстися шинки і все буде гаразд. Було і слово «батьківщина», що донині вживається, але й воно має, радше, значення «ойцовізни» в польській мові, тобто спадку по-батькові: «Пропив свою батьківщину».

Максим Рильський, перекладаючи твір А. Міцкевича «Пан Тадеуш», відкинув невдалі символи з української лексики і, звертаючись до нашої старовини, оживив архаїзм «отец, отець» і польське слово «ойчизна» переклав для українського тексту: «Литво, отчизно моя!..» Здавалося б на перший погляд, що це «калька» з польської мови. Нічого подібного.

Складніше питання зі словами «Студія, студії». Одарченко тримається думки, що «студія» навіки прикріплена до того поняття, яке визначається французьким словом «ательє» — ательє мистця, ательє моди — й до кіновиробництва. Для означення

того поняття, що його в українській мові можна висловити словом «вивчення» (в однині), Одарченко настоює на слові «студії», тобто на множині від слова «студія», з чого виходить, що змістуть того самого лексичного символу в однині не має нічого спільного із суттю-змістом у множині. На potwierдження того «закону» Одарченко міг би навести пояснення на слово «студія» з «Українського Радянського Енциклопедичного Словника» (т. 3, стор. 407): «СТУДІЯ (від італ. studio — вивчення; приміщення для зайнять) — 1) Майстерня живописця чи скульптора. 2) Школа, що готує художників або акторів. 3) Театральний колектив, що... вивчає основи сценічного мистецтва. 4) Колектив творчих і технічних працівників у кіно, що готує художні та інші фільми». Виходячи із цього, коли буде мова про кілька таких підприємств, тоді ми скажемо «студії». А де ж поділося слово «студії» на означення вивчення? Його немає ні в одному знаному мені словникові української мови; а повинно би бути, коли «студії» мають подвійне значення. Або тоді коли є подвійне значення на дане слово у множині, яка тоді логічна причина заперечувати подвійне значення того ж слова в однині? Причина цього ні логічна, ні історична, ані наукова, а чисто насліпо наслідувальної натури, байдуже — під політичним примусом чи добровільно.

Дозволимо собі прослідити це слово в інших мовах. Передусім слово «студія» не італійського походження, а латинського: studium, pl. studia; а італійське «студіо» так же само, як і німецьке die Studie, англійське study, — всі ці слова походять із латини і всі вони мають подвійне значення, а в англійській мові, навіть, потрібне: процес вивчення, приміщення для розумової праці й написана праця тематичної єдності; і всі вони мають тотожні значення так в однині, як й у множині, залежно від того, що письменник хоче висловити. Зате в російській мові слово «студія» прийняло вище наведене значення з «Укр. Рад. Енци. Словника» і, хоч як неграмотно засвоєне, воно почерез кремлівські ворота накинuloся й українській мові чи, радше, редакторам радянських словників, не зважаючи на той факт, що коли сприймати його безпосередньо із Заходу, тоді «студія Хмельниччини», «студія марксизму» — в розумінні методичного вивчення Хмельниччини чи марксизму у формі написаної праці не тільки згідне із своїм праджерелом, але й із логікою граматики та загальним розумінням читачів. І ось дихотомія психологічної натури української людини: свідомо ми намагаємося розвивати свою мовну (й не тільки мовну) культуру незалежно від і не посередньо через ланку

«старшого брата», а підсвідомо (чи не свідомо) ми примушуємо нашого письменника укластися в те русло, що впливи заходу несе із півночі. Свідчитися ж такими ідіомами, як у В. Самійленка: «... я вибрав для університетських студій Київ»; або: «історичні студії в Гарварді»; або: «студії чужих мов» — на доказ того, що слова «студія» не можна вжити в українській мові на означення вивчення чи методично написаної праці на окрему й виразно окреслену тему, таки безпідставно; бо й «університетські студії», і «історичні студії», і «студії чужих мов» — це плуралізми із самої природи речі. Незалежно від того, який факультет ви не вибрали б, ви мусите простудіювати понад десять різноматематичних предметів, отож — понад десять студій. Подібно стоїть справа з історичними студіями в загальному: ви мусите простудіювати *історії* різних народів, різних часів, отож — велика кількість студій. Те ж саме й відносно студій чужих мов. Немає ж бо найменшої причини — ні етимологічної, ані практично — розділяти значення одного й того самого слова тільки на підставі граматичної відміни з однини у множину; зате є загально прийнята практика в усіх мовах поширювання значення лексичних символів і то, навіть, на поняття, про які можна б сказати: де Рим — де Крим... З давніх-давен слово «брак» у російській мові означало шлюб, подружжя. Приходять індустріальні часи й засоби масової продукції, у висліді чого трапляються недороблені предмети, нижче прийнятого стандарту — лом; в англійській мові броск. А що індустріальна термінологія йшла до Росії (особливо з часів Петра I-го) з Англії почерез Балтійське море, у словниках російської мови появляється слово «брак» ч. 2 з поясненням: «испорченная продукция». Чи це засмічення російської мови англіцизмами? Навпаки, це вияв розвитку і збагачення форм вислову.

III

В літературних мовах політично зрілих модерних націй існує нахил, а то і свідомо проведена мовна політика, в напрямі якнайбільшого охоплення діалектичних слів та ідіом. Ця тенденція разуче питома англійській мові в Америці. Ми рік-річно спостерігаємо, як літературна мова англومовного світу в Америці просто поглинає провінціалізми, вульгаризми (slang) і мовні новотвори, що постають із розвитком науки, техніки й технології.

Наймилозвучніша мова однієї провінції не сміє обмежувати свій розвиток і збагачення в ім'я своєї цілинної чистоти. Той факт, що українська літературна мова має свій початок у полтавсько-київському діалекті, це не тільки щасливий, але й цілком природний випадок. Одначе, обмежувати літературну мову соборної нації лексичними засобами одного діалекту було б самогубною політикою. Є два джерела мовного розвитку: якнайширше присвоєння літературній мові слів та ідіом з інших діалектів, де дуже часто зберігаються архаїзми з часів народження живої народньої мови, як ось ми майже щоденно зустрічалися на Холмщині з такими словами: «враздати» = «нарікати, лихословити»; «почва» = «родюча верства землі»; «спачена дошка» = «скручена процесом сохнення» (англійське warped); «суслик» = «шарашка»; «бистрий на розум» = «дуже понятливий»; «бичуга» = «припрягання третього коня», звичайно, по боці підручного (ліворучного) коня, наприклад: однорічного лошака припрягли на бичугу. Або ось приклад із вульгаризмів: «скузуватися» = «виправдуватися». Не знаючи англійської мови, просто неможливо знайти у слов'янських мовах джерело того слова. А воно, безсумнівно, прийшло в сільську говірку почерез панські двори й домашню двірську послугу з англійської мови — від слова «excuse», «excuse me». В Галичині ми оминали слово «вийняток», бо воно пригадувало нам польське слово «вийонтек». Натомість, ми вважали слово «виїмок» справді українського походження, а тим часом обидва ці слова мають одновартісне оправдання залишатися синонімами в українській мові: адже (прецінь!) маємо слово «виймати» і слово «вийняти». Перше в розумінні повторности дії, друге — на означення одноразової події. Слово «ширяти» (орел ширяє в небесах) — загально відоме і вживане по цілій Україні, але слова «ширяк» (західняцьке) на означення літака без мотору (англійське «glider», «sailplane») не знаходжу ні в одному, знаному мені, словнику. В англійсько-українському словникові Подвезька знаходжу слово «планер» на тлумачення слова «глайдер». Де причина, що слово домашнього походження не увійшло «у фонд української літературної мови», зате увійшло слово англійського походження? Відповідь, здається, цілком ясна: в існуючих політичних умовах по всій українській землі присвоюється радше чужоземна термінологія, що проходить через кремлівські ворота, ніж собівласного кову (дивись: «Пісня про чайку» В. Чаплєнка: «клямка передреволюційного кову»). І врешті, чи є багато глузду в тому, щоб викинути з нашої мови слово «завсіди» — галицький

синонім на слово «завжди» (також вживане в одному з оповідань Василя Чапленка) тільки для того, що початок цього слова нагадує нам польське «*завше*», а закінчення російське слово «*всегда*»?..

Друге джерело збагачення літературної мови це, очевидно, засвоєння слів та ідіом з інтернаціонального лексикону, пристосовуючи їх до синтаксичних вимог даної мови. І так у першому, як і в другому випадку, найкраще пристосібленим для цієї ролі є поет-письменник. Він невідривно тримає *перст* (архаїзм, від цього: перстень, наперсток) на живчику пульсуючих частин модерної нації. Але це не значить, що все те, що літератори вкладають у свої твори, обов'язково варте закріплення в літературній мові. Непригоже відпаде передусім із тієї причини, що не знайде підтримки у відповідного числа творчих літературних сил.

Роля ж критика-мовознавця не так у полюванні на слова, яких немає ще у словниках, або які не вживаються в діалекті його вужчого земляцтва, як у слідкуванні чи мовне надбання письменника відповідає загальному характерові живої літературної мови й чи не вносить воно чогось цілком зайвого і знецінюючого у сферу милозвучності, що притаманна даній мові. Далі, мовний критик не повинен забувати, що кожний письменник, «вартий своєї соли», посідає йому тільки питомий спосіб мислову, тобто має «свою власну мову», і пригадувати йому постійно межі офіційного словництва це те саме, що наслідувати мовливу ропуху, яка знівечила чаруюче мистецтво танку восьминого, вбиваючи в ньому інтуїтивність його танечних рухів шляхом повсякчасної і свідомої аналізи кожного руху кожної його ноги.

Крім того, мовний критик повинен пам'ятати, що так, як кожний нарід прагне виявити свою неповторність йому тільки притаманним внеском у загальну скарбницю культури, так і кожна провінція, кожний діалект даного народу намагається докинути свою лепту до всенародних надбань у літературній мові, бо якраз та лепта чинить усі ті надбання рідними кожній провінції й кожному діалектові. Василь Стефаник, пишучи свої твори діалектом галицького підгір'я, не тільки заніс той діалект у українську літературу, але і прикував своїм словом усю людність того підгір'я до України навіки. Очевидно, не кожному талантові таке завдання під силу.

Кустодії літературної мови, що хотіли б обмежити її надбанням одного діалекту, хоч і як пиоменого, вчинили б такий же гачий прогріх супроти окремих земель тієї самої нації, який

чинять окремі народи, коли в ім'я своєї (сумнівної) расової чистоти, чи в ім'я приписуваної собі історичної місії, ставлять себе понад інші народи. Тож одне із завдань критика-мовознавця це не перегинати палиці в чинностях кустодіїв літературної мови, не забуваючи цієї істини, що коли не зуміємо сказати тією мовою світові щось таке, що сколихнуло б його свідомість чи вразило б його симпатичний нерв, сама цілинна чистота не забезпечить її місця серед живих мов.

КОЛИ МИ ВЖЕ СТАНЕМО ПОЛІТИЧНИМ НАРОДОМ?...(I)

1. ДО ІСТОРІЇ ПО НАУКУ

Чи справді історія є найкращою вчителькою?.. Без сумніву, але й найкраща вчителька нічого не вдіє, коли учні не слухають і оминають її школу або коли судилося їй навчати цілком не схильні до науки голови. Важить також, яка саме історія?.. Історія, писана, щоб довести наперед засвоєну тезу, чи історія, з якої поступово й логічно унааявнюється істина; історія як реєстр подій перед очима поверхового глядача чи історія, що розкриває глибинні причини їхнього виникнення; історія, що приховує невиліковні рани нації за допомогою патріотичних прикрас чи історія, яка розтинає наболілий чиряк без фальшивого сорому перед своїми й перед чужими, щоб остаточно вилікувати організм?..

Школа історії діалектичного чи історичного матеріалізму ставить свої тези з позицій власного політичного опортунізму конкретного часу і, щоб обґрунтувати цю тезу, підтасовує історичні факти, оминаючи дбайливо всі суперечні й не вигідні собі факти й чинники, що склалися на появу тих фактів, і підносячи тільки ті, що відповідають тезі. Тож нічого дивного, що вихованці цієї школи обстоюють «постійну переоцінку історичних фактів», їхніх причин і наслідків; такої переоцінки вимагає кожночасна зміна в політичному укладі дійових сил, що з природи речі нестабільні в своїй залежності — раз від одного фактора, раз від другого, раз у більший мірі, раз у меншій. Наприклад, коли Марксові треба було вивести «науковою методою» кінечність безкласового суспільства після пролетарської революції, тоді національне визволення поневолених народів могло наступити тільки шляхом пролетарської революції, яка мала знести всяку клясовість. Визволення ірландського народу, писав Маркс у листі до Кугельмана

29 листопада 1869 р., може наступити тільки в наслідок пролетарського режиму в Англії, — але «соціальна емансипація» мала б початися в Ірландії, де земельна аристократія була чужим і зненавидженим гнобителем, а не, за традицією, носіями національної гідності й представництва, як в Англії.¹ А коли треба було узасаднювати тезу злиття народів у період «диктатури пролетаріату», голос забирав Енгельс (у статті «Угорщина й панславізм») і навчав, що «не тільки реакційні класи, але й цілі реакційні («неісторичні» — П.Б.) народи зникнуть з лиця землі. І це також буде поступом».²

За приклад патріотичного прикрашення немилих історичних фактів може правити історичного характеру праця Петра Мірчука «Коліївщина», в якій автор намагається довести, що гайдамачина уманського періоду була свідомим державотворчим рухом українського народу з метою усамотійнитися від тодішніх окупаційних сил Польщі й Росії. Таке намагання українського патріотично наснаженого історика є не тільки недоцільне, але й осмішує, коли згадаємо, що головний штаб гайдамачини, на чолі з Залізняком і Гонтою, втопивши в калюжах винної і невинної крові зусилля польської шляхти (Барська конфедерація) протиставитися загарбницькій політиці цариці Катерини, пішов пирувати в табір грізнішого ворога української самостійності генерала Кречетнікова і польського дегенерата Браніцького, де всіх їх схоплено й знищено або застрелено в безвісті. Українському історикові, що аналізує події після Полтави, Батурина і фінських боліт під мурами Петрограду, тобто після того жакливого голокосту, заподіяного тодішній українській провідній верстві Петром Першим, немає чого соромитися, ні прикрашувати натягнуною аргументацією того сумного факту, що в той час українська обезголовлена стихія була здатна тільки на інтуїтивний відрух, без жадної політичної доцільності й пляномірності.

Ні перша, ні друга школа писаної історії не можуть бути доброю вчителькою просто з тієї причини, що вони роблять з історичної науки засіб політичної демагогії.

¹ "Die traditionellen Würdenträger und Vertreter." K. Marx, F. Engels. Werke. 32. Берлін [Dietz Verlag], 1965, ст. 638.

² У книзі "The Russian Menace to Europe." Гленко (ред. P.W. Blackstock & B.F. Hoklitz), 1952, ст. 67. Цитовано тут за Elliot R. Goodman. The Soviet Design for a World State. Нью-Йорк [Columbia University Press], 1960, ст. 22.

Коли залишимо окремі школи й окремі праці тенденційної історіографії і добре приглянемося до широкої панорами хоч би тільки європейської історії всіх періодів, ми починаємо спостерігати сувору закономірність співзалежності між природою людини й її витворам, між формою й змістом історичних явищ, між засобом і вислідом і між наміром і реальними можливостями всякого політично-суспільного руху.

Перше, що впадає в око, це тенденція національної держави, якщо вона стала буйно рости, — розгортатися в імперію. Це явище спричиняє особлива прикметність людської вдачі, а заохочує до цього ідеологічно-політична порожнеча оточення, яка звичайно є наслідком недорозвиненості або розкладу національного організму сусіда.

Друге, це незаперечний факт, що навіть республіки в міру перебудови в імперію втрачають республіканський характер і стають автократіями. Як довго автократизм знаходить сильну підтримку серед політично вироблених верств панівного (імперського) народу, імперія лишається життєздатним політичним творивом. Але, як і кожній речі на цьому світі, імперії загрожують певні хвороби їй притаманні. Імперіяльна влада завжди загрожена двома взаємно протилежними силами всередині імперії, від поляризації яких залежить її існування. Поява свідомої, а то й випадкової координації дії цих двох сил стає смертельною загрозою для автократичної влади і для імперії. Одна з цих сил це вільнотдумні елементи в самій панівній нації, які намагаються поєднати дві суперечні одна одній речі: вольності республікансько-демократичного суспільства й колоніальне володіння на територіях підбитих народів. Друга сила це відосередні прагнення скорених народів, які відчують своє приниження й експлуатацію панівною нацією. Боротьба цих сил поступово виснажує й деморалізує панівний сектор, і імперія або падає врешті жертвою наростання зовнішніх сил, або, еволюціонуючи в ліберально-демократичний устрій, крок за кроком розпадається на складові частини в наслідок зростання — в ліберальних умовах — суспільно-політичного потенціалу підбитих народів. Устрій справжньої демократії аж ніяк непридатний для імперії; або імперія, або демократія. Можна мати сумніви, чи дана панівна нація спроможна створити передумови для закріплення справжньої демократії, але не може бути сумніву в несполучності демократичних принципів з імперською владою.

Далі, ми бачимо, що політичне усамостійнення підбитого на-

роду, незалежно від ступеня революційного зусилля певних груп чи партій і насильства над ними, тобто національно-визвольна революція, тільки тоді успішна, коли наставлення зовнішніх сил супроти панівної нації сприяє такій революції, коли громадська думка серед впливових кіл імперського народу поділена і коли національна єдність зреволюціонізованого народу не порушена і його суспільні прошарки політично не споляризовані.

Історія Європи не знає ні одного випадку, коли б дві революції — національно-визвольна й радикально-соціяльна — одночасно увінчалися повним успіхом. Властиво, жадна *політично зріла і національно свідомо чи культурно гомогенна* спільнота не підіймалася здійснювати дві революції нараз, це робили тільки ті, що заглушили в собі інстинкт самозбереження, піддавшись наркозі утопічних ідеологій. На приклади особливо багатий наш 20-ий вік. Навіть Ірландія, якій Маркс і Енгельс присвятили дуже багато уваги й заходів, намагаючися викресати з її внутрішньо-соціяльних стосунків запальну іскру для пролетарської революції в імперській Англії, не пішла пропонованим їй шляхом, коли прийшов її час. А після Першої світової війни і розвалу імперій — Фінляндія, Чехо-Словаччина, Прибалтика, Польща — всі вони усамостійнилися, бо потрапили зберегти себе від унутрішньо-соціяльного розбрату і скерувати всенародну енергію на політичне усамостійнення.

О, вже чую «поважні застереження» і сам знаю, що на політичну констеляцію тодішньої Європи впливали й вирішували ще й інші і дуже поважні сили, але нічого б ті сили не вдіяли, коли б, особливо польський і фінляндський народи, не виявили соціяльної однозгідності й національної єдності в питанні пріоритетів національної політики.

А коли придивляємося до останніх актів визвольних процесів, спостерігаємо, що чільну роль відіграють тут не ідеологи і не вчені апологети й поети — їхня роль в будженні, наснажуванні й скріплюванні національної єдності; для останнього акту потрібні люди практичні з великим відчуттям потреби часу і з талантом об'єднувати довкола себе навіть суперечні одна одній сили та скеровувати їх в одне річище. Не Вишенський, не Смотрицький і навіть не князь Костянтин Острозький поставили козацьку державу, а звичайний сотник лейстрових козаків Речі Посполитої Богдан Хмельницький, стратегічні й організаційно-державницькі здібності якого як політика польський історик Кубаля оцінив вище за Кромвеля. Дарма що для нього першим поштовхом

була, мабуть, радше жадоба особистої помсти, між ідеологічно-патріотичні стимули (бо й оженений був з полькою), але вже самé те, що запросив собі на спільників «бісурменських» татар і зумів при цьому зацитькати православне християнство, свідчить про якраз оці конче потрібні здібності практичного політика для державного будівництва.

Маркс, хоч сам не мав хисту для практичної політики, вчасно зрозумів, що в революційній дії першу скрипку грають елементи політики: стратегія й тактика, а ідеологія править за доконечний засіб і прапор. Помиляються ті, хто думають, що «Комуністичний маніфест» — оцей катехизис марксизму — став наріжним каменем успіхів усіх марксистських революцій; наріжним каменем успіхів марксизму в новочасному світі було dokonане ним розвінчання напушистих кличів французької революції, тобто розвінчання ідеологій, і закріплення примату політики та перенесення макіявеллізму з міжнаціональної сфери у міжклясову — в суспільну. Цьому приматові політики над ідеологією він завдячував свою перемогу над Прудоном, тобто над соціалізмом французького походження. І всі, хто зрозумів цю таємницю марксизму, вийшли переможцями над своїми суперниками, які надавали більшої ваги Марксовій ідеології, ніж його політичній філософії. Через недоцінювання здисциплінованої політичної організації, плянної політичної акції й тактики, прогнала Роза Люксембург в німецькій повоєнній революції. Стратег і геній політичної тактики Ленін викинув на смітник історії такого ідеолога марксизму, як Плеханов і такого праведного комуніста, як Мартов. Чистої води політичний інтриган Сталін упорався з ідеологом Бухаріном і з героєм громадянської війни Троцьким та викинув поза борт нової імперії всіх тих, що були задивлені в «загірну комуну». Мао легко розправився з тими, що вірили у «квітник різноякої соціалістичної думки», і т.п., і т.д...

Паралельне існування різних визвольних концепцій у провідних колах поневолених народів радше сприяло їхньому визволенню, ніж перешкоджало, як тільки ті концепції починали співдіяти замість взаємно поборювати одна одну. В міру дозрівання інтелектуальних сил поневоленого народу до самостійної раціональної дії його визвольні прагнення здобувають собі симпатії й моральну підтримку тих елементів серед імперського народу, які вбачають у визвольній боротьбі поневолених народів свого союзника проти авторитарного режиму. Різність і різноплотинність концепцій дає визвольній боротьбі шанси поширити симпатії до

себе серед вільнодумних різнонаціональних елементів, позитивні впливи яких, як це виявилось серед англійського суспільства в ірландських самостійницьких змаганнях, можуть набрати значення поважної допоміжної сили. Політичне усамостійнення поневоленого народу з-під імперського гніту набирає шансів на успіх у міру розкладу національної єдності панівного народу наростанням протирежимних настроїв, що раніше чи пізніше приводять до антирежимної (соціальної) революції в центрі імперії або до поступової перебудови в демократичні форми правління, завжди згубні для імперії. Наприклад, у сьогодишній політичній констеляції світу і при сучасному становищі українського народу в радянській імперії його політичне усамостійнення шляхом революційного зриву, але без участі в такому ж зриві рішальних сил російського народу на своїй території не має жадних шансів. Враховуючи характер імперського режиму СРСР, такий революційний зрив став би самогубством українських найсвідоміших і найзріліших для державного будівництва сил, особливо серед інтелігенції. Всебічне й наполегливе ширення національної свідомості, збереження національної субстанції та здобування прихильності для своєї справи в найважливіших народів — це найголовніші завдання поневоленого народу й його всюдисущої діяспори в час політичної стабільності імперського режиму.

Уже Енгельс, хоч і дуже охочий на революційні авантюри в молодому віці, старіючися, прийшов до висновку, що «беззбройний народ проти сучасної армії — це з воєнного погляду зовсім зникама величина» (Лист до А. Бебеля 11 грудня 1884 р.).³

Врешті слід відзначити, що поважним фактором визволення колоніальних народів є життєві інтереси третьої політичної сили — держави, яка шукає своєї власної безпеки й ваги в світі в послабленні експансивного потенціалу даної імперської нації. Увесь, наприклад, деколонізаційний процес Африки є великою мірою вислідом радянського революційного патронату, спертого на лицемірну національну політику марксизму, з наміром знести й звести Англію та Францію до рівня другорядних держав.

³ Karl Marx, Friedrich Engels. Werke. Берлін (Dietz Verlag), 1967, ст. 253.

2. УКРАЇНА НА ІСПИТИ ІСТОРІЇ

Дослідникові, що вивчає українську історію, впадає в око культурництво релігійного забарвлення й неполітичне думання політичних проводів. Як тільки з'являлися нечисленні проблески здорової політичної думки, вони зараз потопали в ідеологічних вереміях за всілякі догми — релігійного характеру чи якого іншого. *Ми страшенно релігійний народ, навіть і в безбожництві.*

Вже сотня літ проминула від політичної революції Маркса, яка поставила ідеологію, тобто ідеї наївного соціалізму, на послуги його політичній філософії, що примусило західні народи в їхньому протинаступі переставитись на чисто політичні засоби боротьби, а ми й досі переплутуємо та перемішуємо політику з ідеологією, а то й з поезією, від чого знецінюється наша ідеологія, а політична думка під радісні оплески наших ворогів сходить на манівці політичної махнівщини.

Нам траплялася нагода (в шістнадцятому сторіччі) тісніше пов'язати себе з Заходом, який психологічно й культурно нам найближчий з усіх навколишніх цивілізацій, і одним махом чітко відрізати себе від одного сусіда обрядовістю власного культурного плекання, а від другого — ідеологічною догматикою та символікою духового центра, що поза засягом агресивних сил наших ворогів, — тобто йшлося про використання культурницько-ідеологічних козирів для політики самозбереження, — але ми воліли *під православного царя*. Не збагнувши суті московського деспотизму, ми, як нетля на світло, влетіли в обійми московського цареславія.

Концепцію гетьмана Виговського — союзних стосунків із Швецією через Польщу, здійсненню якої перешкодила нагла й вельми підозріла смерть Хмельницького, ми увінчали мученицькою смертю розумного гетьмана, бо воліли *православного союзника*.

Концепцію гетьмана Дорошенка — союзу з Туреччиною проти Польщі й Росії, знівечила «махнівщина» запорізького кошового Сірка, бо ми — насамперед — *за віру православну*. Аж врешті, оце вірнопідданство наших вельможних полковників *православному* цареві допомогло Петрові звести нанівець обережне плянування гетьмана Мазепи до самостійності й винищити найсвідоміший актив козацької старшини; а та сама церква, добродієм і будівничим якої був Мазепа на протязі свого гетьманування, була примушена виклясти ім'я великого гетьмана з пам'яті його народу. І ідеологія нічого не вдіяла.

На переломі останніх століть, ми з тією самою релігійною ревністю кинулися на світські ідеології. «Без холопа і без пана!..» Це постова візія майбутнього ідеалу, але в жадному розумному тлумаченні не мета і не змість боротьби в ім'я такого ідеалу, бо коли існують ще і холоп і пан, тоді немає ще можливості вибрати того, хто ні холоп, ні пан; вибирати можна тільки або холопа, або пана — але і перше й друге непридатне для досягнення ідеалу. «Обійміте ж, брати мої, найменшого брата!..» — оцей вічно актуальний заповіт ми чомусь забули, а це ж найосновніша програма національного визволення. Ми деклямуємо слова, але їхнього змісту ми не вміємо вплести в живий вінок активності трагічного народу.

Цю черговість можливостей прекрасно розумів другий геній нашого народу, Іван Франко, коли писав:

Адже змагання до усунення... визиску мусить... бути змаганням до усунення визискувачів, своїх чи чужих, а у випадку даного вибору, *певно, насамперед, чужих, а потім своїх.* («Поza межами можливого», 1900. Цит. з Іван Франко. Вибір із творів. Нью-Йорк [НТШ], 1956, ст. 333).

Коли прийшла нагода позбутися чужих визискувачів, ми не пам'ятали порад наших великих мислителів і, як ніхто перед нами в Європі, вирішили доконати дві революції — національно-політичну і соціальну, хоч ледве чи вистачало нам сили на одну — «на усунення чужих визискувачів». Ми зразу створили два фронти — внутрішній і зовнішній, бо радше вірили підшептам чужої ідеології, що важливіше позбутися внутрішнього визискувача. А коли пошилися в дурні, тоді устами рідних нам шахраїв та мазлаїв жалілися перед глухим світом на нечесну гру Леніна, ніби перед мировим суддею після ярмарку в Сорочинцях.

Не в осуд, а в науку для сучасних і майбутніх наших політичних геніїв, годиться нагадати, що в критичні часи батьки нашого народу не жили власним розумом. Революція в Росії мала тільки одне завдання: змінити режим. Російська політика не мала політично-самостійницької проблеми, а збереженню імперії сильно сприяли марксистські принципи соціальної революції. Вже сам клич: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — давав у руки Ленінові не лише ідеологічний прапор для нової імперії, але й виправдував (і по сьогодні виправдує) втручання марксистської Москви у внутрішньо-політичні справи інших народів в ім'я

оїєї фікції інтернаціонального солідаризму пролетарів усього світу.

І знову ж у той неповторний час революції в Російській імперії царів історія підсувала нам нагоду наладнати тісніші зв'язки з Заходом, до якого ми нібито завжди так прагнемо. І знову ми не покористувалися нагодою і то не з нехоті до Заходу, а просто здуру — з браку політичного розуму. Місяць перед підписанням Берестейського мирового договору з Центральними державами в Києві з'явилися французька, англійська та чеська місії й запропонували дипломатичне визнання Центральної Ради й Генерального Секретаріату як уряду Української Народної Республіки і допомогу за ціну втримання протинімецького фронту. Чи ж не спокуслива пропозиція!.. Але це ж було проти ідеології нашого «рідного» пацифістичного соціалізму, а, крім того, ще й, без сумніву, творило почуття непереможного сорому перед «братнім» російським соціалізмом під залізною рукою Леніна й під наганом Дзержинського: де ж нам, «трудолюбному селянському народові», здеклясованому ще перед народженням ідеї про безкласовість, воєнно зноситися з західньою буржуазією і то тоді, коли Ленін вирушає до Берестя чинити мир в Європі? Але великий фінляндець Манергайм і зручний політик Пілсудський не посоромилися західньої приязні й обидва добре прислужилися в процесі визволення своїх народів з-під Російської імперії.

«Наш народ не був готовий», — каже мені один щирий учасник збройної боротьби тих років. Ні, старий приятелю, не народ, а його провід не був політично підготований. Народ завжди готовий; він був готовий навіть у час отого жажливого безголів'я в Україні за панування Катерини й гайдамацької різні.

Очевидно, тодішні зукраїнізовані частини царської армії не оперлися б німецькій потузі, й Україна була б окупована німцями, але ми опинилися б по боці Заходу. Важко сьогодні виводити всі можливі наслідки такого стану; одне, проте, безсумнівне: в той час ми випередили б білогвардійські сили Денікіна й Врангеля. Сьогодні ми постійно нагадуємо собі безуспішне звернення Назарука до французької місії в Одесі, але чи не завжди промовчуємо дату 5 січня 1918 року, коли французька місія накидалася нам.

Між двома війнами, здавалося, ми здорово осудили помилки наших батьків і набули чимало політичного розуму. Та ба! Коли б то вернулися ті самі сценічні лаштунки історії, може б ми й знали, що й коли краще. Але лаштунки змінилися, і ми знову

«лицем до ідеології» чи радше до антиідеології вчорашнього дня. І сьогодні трудно зрозуміти, чому наші юні політики 1939 р. не подумалися переконати віцемаршалка польського сойму й голову Українського Національно-Демократичного Об'єднання Василя Мудрого, щоб він емігрував до Англії з польським урядом. Він мав на те право, а ми мали б око й вухо в таборі альянтів, а не мусіли б марно здогадуватися, що задумує Захід зробити після капітуляції Німеччини. Захід не те, що не мусів іти проти Сталіна зараз по розвалі Німеччини, він і не міг і не хотів іти.

А чи навчилися ми чогось з останнього досвіду?.. Анічогісінько! Здавалося б, що політична еміграція, яка може дозволити собі на родинні місії на Тайван, до Уругваю й на інші міжнародні конгреси, повинна була б знайти матеріальні засоби, щоб забезпечити життя в червоному Китаї, скажімо, Іванові Майстренкові, переконаному марксистові типу самостійницьких «боротьбістів», де він мав би нагоду ширити в особистих стосунках ідею розвалу радянської імперії та ідею усамостійнення соціалістичної України. Грунт для цього там відповідний. Тимчасом Майстренко сидить уже 35 років у «буржуазній» Німеччині, змушений заробляти на хліб щоденний редакційною працею над текстами часом сумнівної вартости.

Здавалося б, що людину, яка добровільно перетерпіла радянське пекло, яку зусилля Заходу вирвали з того пекла і яка здобула українському імені стільки доброї слави серед наукового світу й незвичайно впливових соціалістичних партій Заходу — отих партій, які ще недавно «визнавали Радянський Союз як соціалістичну революційну владу» й закликали всі соціалістичні партії світу «протиставитися всяким загрозам війни проти тієї влади» — здавалося б, що цю людину, хоч і називає вона себе марксистом з переконання, але готова боротися за самостійну Україну і заявляється за патріярхат Української католицької церкви, ми повинні б проголосити «Українцем Року», даруючи йому поверхове знання марксизму (коли б Маркс ще жив, він сказав би про марксизм Плюща те саме, що він говорив про французьких соціалістів, які теж називали себе марксистами: «Коли вони марксисты, тоді я не марксист»).

Здавалося б, а що ж, властиво, вийшло?

Політична партія на еміграції, що вихваляється своєю чисельністю, організованістю, революційністю та фінансовою незалежністю, вирішила бойкотувати Конгрес українців Канади, бо українські студенти чи хто там запросили Леоніда Плюща промов-

ляти. Трудно уявити собі щось більше неполітичне, непристойне й боягузливе: велика партія з ідеологічно непохитним проводом не мала ні сили, ні відваги асоціювати себе з однією відважною людиною сучасної України на конгресі всього канадського українства й вирішила бойкотом вийти з ситуації, та продовжувати пресову кампанію *не проти праці цієї людини*, а тільки за її марксистські переконання. Чогось наївнішого, примітивнішого — а може й спровокованого — не можна собі й уявити! Проте, українська еміграційна дійсність вигадливіша від найбуйнішої уяви.

3. ЩЕ ОДИН «ВРОГ» ВИЗВОЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВИЗВОЛЬНОГО ФРОНТУ

Революційна ОУН вирішила, що українська державницька ідея має замало ворогів: треба за всяку ціну знайти ще й внутрішнього ворога української самостійності. І знайшли! Знайшли Петра Григоренка, людину сьогодні світової слави, кристалевого характеру, вояцької відваги і зрілого політичного розуму, *яка поклала в жертву своїм людським переконанням і любові до свого та до інших покривджених народів багато більше з особистого, ніж усі живі провідники революційної ОУН*; людину, яка зреклася готових почесей, вигід і влади, за привидом якої так уганяються наші революціонери на еміграції; знайшли й проголосили «urbi et orbi» української діаспори національний бойкот проти цієї людини. Яка ж провина Григоренка проти української нації?

— Він єдинонеділимець! — передається від міста до міста, пошепки від вуха до вуха. І тут же говорить мені уповноважений:

— Якщо Григоренко буде говорити в річницю незалежності, ми (члени і симпатички ОУНб) збойкотуємо святкову академію.

Уявляєте собі? Українські націоналісти — самостійники, революціонери — збойкотують відзначення Великої Річниці!..

Що ж насправді вчинив Григоренко, що так болить патріотам Визвольного Фронту?

Даймо слово фактам і самому Григоренкові.

Коли перший раз у західній пресі виринуло ім'я Григоренка як оборонця кримських татар, всі ми думали про нього як про зрусифікованого малороса шляхетної вдачі. Та коли він у своєму інтерв'ю німецькій пресі твердо заявив, що він ніколи не був

російським генералом, а тільки генералом радянської армії, що національністю він українець, що любить свій народ і бажає йому жити власним життям у власній державі, ми побачили, що українській еміграції Бог послав не тільки перлину вселюдських чеснот, але й непохитного оборонця прав нашого народу перед усім світом.

Як повноправний представник правозахисного українського руху і московського він незмінно і при кожній нагоді маніфестує свої самостійницькі позиції українського патріота, при цьому чесно репрезентує й московську групу перед світом і антирежимною російською еміграцією. Цей факт примушує зупинитись і проаналізувати ситуацію: ніколи ще не ставалося, щоб російська політична течія довіряла українському самостійникові репрезентувати себе перед зовнішнім світом. Навіть у роки «гарячої приязні» Леніна до галицьких українців під царською окупацією, коли він проливав сльози над українською культурою, нищеною окупаційним режимом, навіть і тоді йому б і на думку не спало доручити репрезентацію російської революції українському самостійникові, також соціал-демократові, Юркевичеві, хоч у той час Ленін уже цілком ясно й виразно проголошував право на самовизначення *в принципі* для народів у царській імперії. Значить, щось міняється в північному царстві царя Гороха. Що і наскільки? — довідаємося дещо далі.

Другий факт: остаточно видворений і небезпечний режимові генерал, не вважав, видно, ні потрібним, ні доцільним приєднуватися формально до будь-якої еміграційної партії. Це зрозуміле, коли зважити, що, проживши ціле життя в інших умовах, виростаючи в іншій школі й знаючи радянську систему з позиції більше, ніж звичайного гвинтика в цій системі, він виніс дещо іншу концепцію визвольної боротьби підсоветських народів ніж та, яку виробили собі окремі партії на еміграції.

Зрозуміло також, що «видворені» російські дисиденти запрошують Григоренка як представника, уповноваженого й московською правозахисною групою, до співпраці, і що Григоренко повинен зустрічатися з ними з цього обов'язку. І як довго Григоренко цілком виразно й рішуче виступає перед російською еміграцією як непохитний український самостійник і як довго російська еміграція, знаючи його думку про національне питання в Радянському Союзі, хоче його співробітництва проти сучасного режиму комуністичної партії, ми, українська еміграція і весь український народ, не маємо причини знеславлювати його

добре ім'я. Приймаючи запрошення на участь у редакційній колегії російського журналу «Континент», Григоренко одверто й мужньо проголосив перед усім світом платформу цієї співпраці. Ця платформа віддзеркалює й його концепцію національного визволення під'яремних народів. Відповідь на питання, чи його співпраця з інтелігентською групою російської еміграції дасть позитивні наслідки для обох народів, буде залежати головним чином від позитивного й дійового ставлення цієї групи до Григоренкової концепції обопільних інтересів.

Концепція Григоренка сходить на потребу співпраці всіх волелюбних людей, а передусім людей російської національності, якщо боротьба проти режиму, що гнобить усіх, має бути успішна. Його віра в можливість такої співпраці впливає з того, що в усіх суспільних прошарках усіх національностей Радянського Союзу, включно з російською, існує опозиція проти нинішнього комуністичного режиму, який зазіхає на всесвітнє панування під ширмою марксистського інтернаціоналізму. Ця концепція сперта на ось-які факти й його висновки з цих фактів:

1) Партократична імперія під назвою Радянський Союз стала спадкоємцем Російської імперії царів, але не є безпосереднім її продовженням. Імперія Радянський Союз виросла на інтернаціональних ідеях Маркса і є творивом інтернаціоналістів-марксистів, у колах яких головну політичну роль відігравали неросіяни, а росіяни, коли й грали головні ролі в марксистському русі, то насамперед як інтернаціоналісти, які до національних проблем, загалом беручи, ставилися байдуже, як до речей випадкової природи. Коли комуністичний режим нової імперії користується деякими атрибутами національних культур, то лише з чисто практичних спонук і не тому, що вони, скажімо, російського походження, а тому що вони, з усіх інших, найкраще надаються для ширення й закріплювання інтернаціоналістичних ідей Маркса. Наприклад: у питанні мови, Ленін, в жилах якого не було й краплі російської крові, вважав російську мову найвідповіднішою для міжнаціонального спілкування народів колишньої царської імперії, а тепер Союзу Рад, не тому, що вона російська, а тому, що як імперська мова по через віки вона найрозвиненіша, найпоширеніша і найзрозуміліша і на всіх неросійських територіях СРСР. Чистокровні, виглядає, росіяни Плеханов і Луначарський спілкувалися й дружили з євреями, як ось Мартов, Троцький та інші, не тому, що вони євреї, а тільки через те, що вони відкинули свої національні традиції й заявили себе інтернаціо-

налістами-пролетарями з переконання. Ідеї комуністичного суспільства не зродилися в голові російської людини, а вся система не виростала органічно з традицій російського народу, а була накинена згори, тоді коли Російська імперія царів наростала органічно, поступово розвивалася з Великого Князівства Московського і була еволюційним витвором самих росіян з походження чи з переконання. Врешті, Радянський Союз у своїх основах не був замислений як імперія, а як союз вільних республік і щойно в перебігу свого розвитку переродився в імперію. Це є ті різниці, які в очах Григоренка відрізняють Російську імперію царів від нової імперії «пролетарів» — не «народних» депутатів республіканських рад і навіть не Російської Радянської Соціалістичної Республіки (Федеративної), а імперія Всесоюзнаї Комуністичної Партії чи радше її центрального проводу, в якому принцип персональної диктатури чергується з олігархічним і для «вступу до якого нема ніяких перешкод, ні теоретично, ні практично за національною ознакою».

2) З цього в Григоренка, як і в Солженіцина, Буковського й інших, випливає цілком логічний висновок, що й російський народ, як і інші народи, обдурено, зґвалтовано і впряжено в систему не свого походження, в якій він також почуває себе поневоленним.⁴ Це ж бо не таємниця, що запровадження марксистської системи, починаючи від 7 листопада 1917 року, вимагало знищення великого числа росіян, які протиставилися ідеям Жовтневої революції і «пролетарському» режимові інтернаціоналістів. І сьогодні щирі росіяни, які прагнуть великоруського національного ренесансу в нових демократичних формах, активно виступають проти політики режиму і, як революціонери всіх інших народів, є переслідувані, в'язнені й виселювані поза межі своєї батьківщини.

3) На підставі власного довголітнього досвіду Григоренко знає, що ні вселюдно вибрані депутати до республіканських верховних рад, ні депутати до Верховної Ради Союзу, ані теж їх виконні органи — ради народних комісарів, а тепер кабінети міністрів — не є справжньою владою в марксистській системі сучасного радянського режиму: це тільки ширма демократичної

⁴ Ленін з власних позицій вождя пролетаріату також доказував, що царський режим поневолював і «великоруський» народ. Терміну «російський» Ленін уживав тільки в імперському значенні, а не в етнічно-територіальному.

формалістики. Справжня влада в руках Всесоюдної Комуністичної Партії. Не конституція Союзу, а кожночасна програма партії й окремі рішення Політбюро є законом держави, й вони запроваджуються в життя всіх народів провідними партійцями на всіх ключових постах: в Україні російського походження, в Прибалтиці українського походження і т.д. Це, однак, цілком не заперечує того, що серед партійців нижчих рівнів існує також своєрідна затаяна опозиція, що впливає з національних, релігійних чи просто людських почувань.

4) Бувши сам одним з найперших і найголовніших ініціаторів правозахисного руху, Григоренко переконаний, що цей рух в наш час єдино можливий, єдино правильний і найбільше дошкульний комуністичному режимові; що цей рух найпромовистіший і найпереконливіший перед західним світом. Цей рух не монополізує собі виключного права на опозицію чи на боротьбу з режимом, ані він не монополізований якоюсь конкретно партією, — і в цьому його головна сила. Тільки наївна, а то й цілком політично відстала людина, може закидати, що виконання Гельсінкських домовлень стало для правозахисного руху, а зокрема для Григоренка, самоціллю. Правозахисний рух — в Україні він, у Москві чи в Вашингтоні — абсолютно не стоїть на перешкоді до самостійного Києва; навпаки — це одні з кроків у цьому напрямі, це один із шляхів до нього.

5) Григоренко свідомий того, що поки найчисельніший народ силою своєї людської та економічної потенції виступає головною опорою й головним знаряддям партійно-імперської влади, жадна зміна на користь демократичних принципів, ані визволення поневолених народів з політично-економічного погляду — неможливі; гобто — ні еволюція до лібералізму й демократизації, ні революційне постання національних держав — не реальні без активної участі найважливішого людського елементу в російському народі. Імперська влада поти ефективна, поки вона автоматична й тотальна і поки народ, що відчуває себе імперським народом, хоче таким залишитися, не зважаючи на обмеження власних можливостей до ролі жандарма над іншими поневоленими народами.

6) Не тільки Григоренко, але й кожний з нас, що хоч трішки має собі справу з геополітичного становища України, знає, що скоріше чи пізніше українцям треба буде з росіянами говорити й домовитися щодо певних форм співжиття й добросусідських стосунків на сході європейського континенту. Правда, не легко домоворюватися з контрагентом, якому здається, що він тримає

обидва кінці палиці в своїх руках; декому воно може здаватися дуже сумнівним заходом, а декому зрозуміти це може й не до сили. Але Григоренко, маючи відповідні зв'язки серед впливових росіян, користаючися власним стажем і справжньою повагою в обох народів, вірить, що його посередництво й його участь у пресі російської еміграції може спричинитися до усвідомлення російською інтелектуальною верхівкою небезпеки для росіян виступати в ролі знаряддя комуно-партійного імперіялізму й потреби приєднатися до політичної акції в напрямі усамотінення всіх поневолених народів у Радянському Союзі. Чи пощастить йому?.. Краще не випереджати фактів, і все, що залишається розумній українській людині, зрілій до політичного думання, — це сказати: Щастя вам Боже, генерале! Коли не пощастить, шануватимемо ваші зусилля й вашу добру волю.

4. ПОЛІТИЧНИЙ СКАНДАЛ

Інтерв'ю Григоренка дане редакторові «Народної волі» з'явилося друком при кінці вересня. Зараз після того була розіслана до української преси його заява про основні напрямні його співпраці в «Континенті». Хто читає українську періодичну пресу, той знає зміст тієї заяви і не слід тут повторювати всі дипломатичні прикраси Григоренка, в яких певні факти мають історичне виправдання, а деякі треба б виправдати самою метою місії, якої він піднявся, і становищем між двома антагоністами, в яке він поставив себе. Проте, всі ці прикраси сходять на те, щоб компліментарно розкрити обом сподіваним контрагентам ядро проблеми, а саме:

Найбільшою перешкодою для створення єдиного фронту всіх націй СРСР є залишки російського великодержавного шовінізму (більше на еміграції, ніж в СРСР) і антируський провінційний націоналізм. Тому діячам національно-визвольних рухів треба доводити до неруських націй факт політичного, соціального і культурного поневолення російського народу, *проводити лінію поділу між цим народом і кремлівською партократією, яка спирається на міжнаціональну партію і використовує історичні традиції російської державності і російський патріотизм, підтримувати російський народ у його прагненнях скасувати соціальне, політичне й культурне поневолення і здобути свободу в самостійній російській демократичній державі на етнографічних територіях.*

Російським діячам в боротьбі за єдність треба якнайширше вико-

ристовувати демагогічні заходи партократичної влади — створення національних автономних і союзних республік, надання останнім права виходу з СРСР. Виходячи з цього, *треба беззастережно вимагати здійснення принципу державної самостійності України, Білоруси та всіх інших союзних республік*, повернення на етнографічні території і відновлення автономії Кримським татарам, німцям Поволжя тощо. Як найближча мета — встановлення дипломатичних стосунків з державами світу — Україною, Білоруссю, які є членами Організації Об'єднаних Націй. Особливо твердо і рішуче російським діячам *треба вести боротьбу з тими заходами партократичної влади, які виглядають, як російські заходи і тим плямують російський народ*. Ми маємо на увазі такі заходи народобивства, що їх систематично здійснює влада: русифікація, виселення аборигенів національних республік за їх межі та поселення на їх місце людей інших національностей, нищення історичних традицій і культури *неросійських народів*, погано завуальована проповідь великодержавного шовінізму, ксенофобії, антиукраїнства, антисемітизму, розпалювання міжнаціональної ворожнечі. *Треба боротись проти проповіданої керівниками КПРС концепції так званого «радянського народу» і також рішуче розкривати намагання російських шовіністичних кіл в СРСР і за кордоном ідентифікувати з поняттям «Росія» усі республіки Радянського Союзу, а з поняттям «російський» — усі народи СРСР».* (Підкреслення мої — П.Б.)

Прочитавши тут цитоване, просто дивуєшся, чому було українським патріотам не зачекати на відкинення цих Григоренкових пропозицій російською стороною? Чи може хтось побоювався, що російська група «Континенту» прийме їх?..

У перший дзвін на тривогу несподівано вдарив Роман Рахманний, який, здавалося, навчився до певної міри контролювати романтичні спалахи емігрантської визвольної політики, здобув критичний погляд на історію й засвоїв мистецтво логічно думати. В статті «Не за Гельсінкі, а за самостійний Київ» («Гомін України», 14 листопада 1979) Рахманний на початку стверджує, що Гельсінкська група Орлова довела до «конфронтації між дійсністю і теорією діячів Кремля» і «показала весь цинізм їхньої великодержавної політики», переставляючи «боротьбу з тоталітарною системою правління в СРСР з негативною на позитивну», аж раптом виходить у нього, що якби уряд (того ж Кремля) почав здійснювати «вимоги тієї групи.., тоді ця великодержавна внутрішньо була б зміцнена [!], ліберальний режим мав би шир-

шу підтримку російських народних мас»..., які «прагнуть лише лагіднішого режиму і більше нічого».

В цілості Рахманний доводить три речі, а саме: 1) що Григоренко має рацію, коли каже, що й російські народні маси почувають себе гнобленими сучасним режимом; 2) що він не простудіював сумлінно історії хоч однієї імперії, бо інакше він не твердив би, що ліберальний режим скріпив би великодержаву (імперію) всередині; 3) що його розуміння ролі внутрішніх суперечностей в імперії, щонайменше, абсурдне, коли він каже, що «не годиться висувати т.зв. Гельсінкських угод немов свій єдиний прапор (звідки він узяв цю ідею єдиного прапора? — П.Б.), бо це лише зручний засіб зміцнювати суперечності внутрі тієї імперії» (Підкреслення моє — П.Б.). Таж якщо «висування Гельсінкських угод зміцнює внутрішні суперечності імперії», тоді таке висування незвичайно корисне визвольній політиці під'яремних народів. В цілості, стаття несимпатично вражає своєю поверховістю, що межує з демагогією.

Щойно 5 грудня м.р. в цьому ж часописі друкується відомий текст Григоренкової заяви і зараз побіч «Сахаровське переслухання в Вашингтоні». Редакторська злобність виявляється ще перед тим, як починаємо читати закінчення критичної статті з попереднього числа «Григоренко пропонує єдинонеділимську концепцію» пера Мартина Сулятича, а саме: в редакторській примітці до тексту заяви висловлюється догану за нібито неграмотність української мови в заяві, що, далєбі, цілком безпідставне; зате в звіті про Сахаровські переслухання редакція промовчала той знаменний факт, що «єдиний Григоренко врятував ситуацію, погрозивши організаторам, що виведе з конференції цілу свою групу, до якої входили не тільки українці, але й татари, вірмени, грузини й інші, якщо не буде поставлено на порядку нарад обговорення національного питання в СРСР. Організатори поступились, і це мало першорядне значення. Коли б таку вимогу ставив хтось інший, а не Григоренко, його б зігнорували, бо голос там мали росіяни».

Статтю Сулятича, щоб не вдаватись у дрібничкові висмикування з тексту, які робить Сулятич з текстом Григоренка, можна схарактеризувати одним реченням: концепцію боротьби всіх національностей включно з російською проти тоталітарного марксистського режиму, яка у Григоренка має виразно характер об'єднання на час обопільної потреби, тобто на час повалення

сучасного режиму. Сулятич тенденційно⁵ намагається подати так, ніби Григоренко пропонує сьогодні тривалу федерацію чи новий демократичний союз з Росією, тобто нове неділимство. Такого ж характеру й друга стаття Сулятича в «Шляху перемоги» (9 грудня 1979), в якій з усіх наївних запитів у бік Григоренка, найпромовистіший ось який: чому Григоренко *«намагається за всяку ціну інтегрувати боротьбу поневолених націй з російською в єдиному фронті для повалення комунізму?»*

Вже оце одне речення свідчить про рівень авторового розуміння загального політично-правного й економічного стану в Радянському Союзі і про площину та рівень його патріотичної полеміки з Григоренком, бо концепцію такої інтеграції автор статті вважає «шкідливою для визволення України». («Нам треба союзників, які були б слабші від нас», — пригадується заява одного з визвольно-фронтників). Тобто Сулятич вважає намагання розколювати політичні сили, що діють у російському народі, і частину тих сил приєднувати до загально-визвольної боротьби проти комуністичного режиму — шкідливими для усамостійнення України. До новорозпалюваного походу проти Григоренка й проти спільного з частиною російських сил антипартократичного фронту докинуло слово й оточення Валентина Мороза,⁶ якому й далі здається, що тільки в ньому втілений ідеал непохитності українського борця за самостійність України і все, що залишається йому, це зберегти той ідеал для історії. На жаль, Мороз не здає собі справи з того, який колосальний капітал він змарнував і далі марнує, вносячи в українську визвольну політику все інше, крім політики.

Вершком політичної гістерії з приводу Григоренкової заяви був скандальний позаочний суд і присуд над Григоренком, уже не на партійному форумі, а на форумі установи загальносуспільної й центральної для керівництва національно-політичними акціями українців в Америці. Те, що не покликано на цей «суд незрячих» оскарженого; що навіть не прочитано тексту, який мав

⁵ Кажу — тенденційно, бо не можна ж припускати, що журналіст Визвольного Фронту не в силі розжувати суть змісту Григоренкової заяви.

⁶ «Крапка над і». Відкритий лист до Української гельсінкської групи з приводу так званого Закордонного представництва Петра Григоренка. Без дати й місця видання.

би бути предметом судового розгляду; і що винесено карну резолюцію більшістю голосів тих співучасників суду, з яких не всі мали нагоду читати текст заяви Григоренка в цілості, — все це вказує на те, що присуд був винесений заздалегідь і то не на цьому форумі, а на партійному (як в СРСР), тобто в середовищі, яке постійно монополізує собі право на представництво всієї України, на патріотизм, на єдиноправильність у всіх власних концепціях і рішеннях щодо визвольної політики і щодо права окремих українців на громадянство в українській спільноті. Хвалити Бога, УККА не має ще власної в'язниці, ні концтраку, ні «психушки».

Уся макабричність цього «суду» в тому, що ні статут, ні минула практика УККА не дають права будь-якому його тілу проводити такі позаочні суди над окремими українцями за їхні політичні погляди на окремі проблеми політичної тактики супроти угруповань інших народів, а тим більше в випадку, коли таке засудження впливає з тенденційного висмикування окремих висловів та затаювання того найістотнішого, яке цілком у згоді з інтересами українського народу.

5. ВИСНОВКИ І ДОПОВНЕННЯ

Заява Григоренка сколихнула плесом не тільки української еміграційної політики й перервала жуйку старої російської еміграції; вона, без сумніву, насторожила й сьогоднішніх мововладців Кремлю. Перспектива співпраці російського дисидентського руху на плятформі, запропонованій Григоренком, це щось більше, ніж атомовий арсенал Америки. Участь нехай тільки розумнішої частини російської інтелігенції у визвольній боротьбі поневолених народів і перегляд ролі російського народу як імперського, але, — як слушно каже Григоренко, — фактично в імперії комуністичної партії СРСР, — це смертельна загроза для імперської влади, для імперії і для більш-ніж-царів у Кремлі, для їхніх васалів та новітніх опрічників.

Що ж робив би в цій ситуації той, хто є володарем сьогодиньшого Кремлю?

Насамперед, він ужив би всіх приступних йому заходів, щоб скомпромітувати саму ідею як підступну і підірвати престиж та довір'я до ініціатора в народі, до якого він належить, та ізолювати його від патріотичного суспільства в місці його перебування.

Які заходи, передусім, брав би він до уваги?

Знаючи про сангвіністичний характер українського патріотизму серед політичних середовищ, він клав би особливий натиск на патріотичну фразеологію та на ідеологічний зелотизм українського націоналізму.⁷ Він зразу нагадав би всі спроби спілкування України з «великоруським» народом, які завжди й без винятку доводили до катастрофічних наслідків для українського народу: починаючи від Андрія Боголюбського, через Переяслав, Гайдамаччину аж до ленінської національної політики в практиці. Надіючись, що національна гордість не дозволить жадному українцеві виносити на денне світло глибші причини невдалий для українців стосунків з росіянами, він мав би доволі часу для підсичування неділимських позицій у росіян.

Чи справді стигма минулих навадч, з українського погляду, повинна аж так обмежувати українську політичну стратегію на сучасних підготовчих етапах визвольної боротьби? Чи справді не найшли поважні зміни в релятивних стосунках сил між українським і російським народами на протязі нашого століття?

Зруйнування Києва Боголюбським не можна ставити в площину національних стосунків, бо такі ще не існували. Це просто була спроба північного фєвдала звільнити себе і суздальські землі на майбутнє від зверхности Києва.

Вимушена політичними обставинами Переяславська угода Хмельницького з царем Олексієм була довершена також у часи, коли поняття національності, тобто почування культурно-етнографічної окремішности й економічних інтересів, було ще в народі під панівним впливом релігійної ідеології, яка навіть визначала національну приналежність, як напр., у поляків. «Хочемо під православного царя» не було гаслом політичної доцільности, а ідеологічної єдности, прагнення якої в українському народі виростало з ультрашовіністичної політики католицької Полощі на українських землях.

Використання Гайдамаччини царицею Катериною в її порахунках з патріотичною частиною польської шляхти — також на базі релігійної ідеології — не повинно сьогодні затемнювати нам політичної перспективи на майбутнє, бо ми сьогодні в незрівнянно кращому стані, ніж це було після Петрового винищення козаць-

⁷ Прикметна риса українського націоналізму — не фашизм, а зелотизм. Між цими двома психологічної натури явищами лежить глибока прірва, але недостатньо широка, щоб унеможливити переплигування з боку на бік.

кої провідної верстви, коли Україна на довгий час перестала входити в розрахунки сусідів як самостійний фактор.

В час Великої революції нова провідна верства української інтелігенції, не встигнувши набути політичного досвіду, була заскочена подіями в дуже небезпечний для себе період — період прозелітського наснаження світською ідеологією про інтернаціональне побратимство творчих і працівних людей. Вже саме те, що мозок нації проголошував самостійність тільки Четвертим Універсалом, — не з стихійного бажання цілковитого суверенітету, а радше під примусом політичної доконечности; і те, що центральна влада тодішньої України потрапила впоратися з самоволею полковника Болбочана, а не вміла дати ради ні з Махном, ні з харківсько-більшовицьким «урядом» Юрка Коцюбинського — усе це свідчить про те, що ми ще раз дивилися на міжнаціональні стосунки скрізь ідеологічну призму, а не політичну; ми підпорядковували ще раз державницьку політику утопічній ідеології про волю.

Зваживши все сказане, не можна заперечити, що найменше половина тієї вини, яку ми кладемо на наших воріженьків, припадає нашій політичній незрілості (незалежно від більшого чи меншого історичного виправдання) в обличчі виклику конкретних умов даного часу.

Наш сьогоднішній самостійницький актив, незалежно від ідеологічних чи стратегічних розбіжностей, звільнився вже від ідеологічних пут чужого нам світу, коли йдеться про прагнення до політичного суверенітету. Сьогодні не можна вже уявити собі ще одного Переяслава чи успіху ленінської національної політики серед свідомого українства. Але це ще не значить, що ми вже навчилися розрізняти ідеологічну статистику національних принципів від політичної тактики до здійснення цих принципів. Перенесення ідеологічної гіпертрофії власного хову з внутрішньополітичних стосунків на форум зовнішніх заслоняє нам принагідні можливості використати внутрішньополітичні ускладнення в інших народів і кидає на нас тінь провінційної застоюности, що, без сумніву, є однією з перешкод на шляху якнайширшого розгортання акцій визвольної політики.

Одну з тих можливостей створює обопільна свідомість про очевидні користі, — як для російського правозахисного руху в Москві і серед найновішої еміграції, так і для українських всюдисущих самостійницьких сил — користі, що випливатимуть із спільної акції, спрямованої на повалення комуністичного парто-

кратичного режиму і на розподіл сучасної імперії на національні держави.

Чи існують дані для такої співпраці обох еміграцій у вільному світі?

Очевидно, існують. Ось їх прояви.

Зараз після свого видворення Солженіцин виразно писав, що понад тристатісне співіснування російського й українського народів в одній державі не було корисне ні щасливе для обох народів і що росіянам доводиться погодитися з думкою, що Україна має бути самостійною державою. На жаль, зараз після цієї заяви в українській пресі — особливо в пресі Визвольного Фронту — з'явилися напади на Солженіцина як на російського шовініста. Чому?.. Бо Солженіцин не підніс українцям «ордера» на самостійну Україну в межах етнографічної карти проф. Кубі-йовича. Ультимативні претенсії українського максималізму до поміркованого російського патріота тим смішніші, що всупереч власній орієнтації на *власні сили*, наш патріот хотів би мати не тільки самостійність але й соборність без власного зусилля, подану на письмі, забуваючи, що всі того роду запевнення лиха варті, коли в тебе не буде в слухний час сили свої права обстоювати; а коли в тебе є сила, тоді жадні запевнення не потрібні. Фактично спілка кінчається з хвилиною спільної перемоги над ворогом.

Незаперечним доказом можливості й доцільності спільного фронту українських самостійницьких сил і російських опозиційних проти жажливого тоталітарного режиму є дійова співпраця Гельсінкських груп — в Україні і в Москві та їхнє спільне представництво за кордоном.

В обличчі цієї співпраці (не конче ідеологічно співзвучної) українського правозахисного руху й московського, українським політичним і російським силам на еміграції треба поважно й всебічно обдумати пропозицію Григоренка. Ми ще не чули офіційної відповіді на заяву Григоренка від середовища, що гуртується біля «Континенту», але коли припустити, що Григоренкові були дані підстави на його публічний виступ, і коли те середовище висловить публічно свою згоду на співробітництво Григоренка з правом ширити на сторінках «Континенту» ідею усамостійнення всіх націй Радянського Союзу в ім'я спільної боротьби проти радянського комуністичного режиму, тоді перед українською визвольною політикою постає поважна дилема: піти за радою Мороза і поставити «поза межі української спільноти»

Григоренка й усіх, хто бачить сьогодні політичний сенс в його концепції, і таки виносити всіх без винятку росіян з України на сьогоднішніх «паперових штиках», чи приєднати російську партію до спільного фронту з усіма іншими народами Радянського Союзу.

Вороже й крайньо негативне ставлення з українського боку до тіснішої співпраці з російською протирежимною й проти імперською партією може мати тільки один наслідок: загнані в глухий кут російські відосередні й протиімперські сили, мали б тільки один вихід, а саме: всіма силами всіх росіян без винятку втримати імперський «status quo» навіть і при зміні режиму на новий, який силою свого імперіального характеру мусів би бути крайньо правою автократією на місце теперішньої марксистської. Правда, можна заступатися запевненнями у власній програмі про безпеку рівних прав і умов для всебічного культурного розвитку національним меншинам в усамотійнених національних республіках, але в такі запевнення важко вірити без практичних доказів у житті.

Очевидно, всі ці міркування під умовою, що середовище «Континенту» офіційно й публічно потвердить Григоренкові умови співпраці. Без такого потвердження не може бути жадних підстав для співпраці будь-котрої української партії, що стоїть на позиціях повного політичного суверенітету українського народу, а Григоренкові як українському самостійникові немає чого робити в редакції «Континенту».

А тепер одне завваження до самого тексту заяви. Григоренкове твердження, що справжнім проводом у СРСР є всесоюзна комуністична партія, а не «вибрані» цілим населенням державні органи, відповідає правді стовідсотково. Я б це висловив навіть драстичніше: з хвилиною знесення приватної власності й ліквідації всякої опозиції як реакційної політичної інституції, несполучної з пролетарською диктатурою, провід партії Леніна став фактичним сувереном і безконкурентним власником державної території та всіх засобів виробництва, власником інституцій державного уряду і власником усього населення. Постанови партійних з'їздів і рішення Центрального Комітету партії стали джерелом всякої законності й незаконності. Центральні органи держави і їхні відгалуження стали тільки виконними органами волі партії. Запорукою цілковитої залежності «вибраних» органів державної влади від партійного центру є: 1) однопартійний спи-

сок кандидатів; 2) завдяки цьому, ключові позиції в адміністрації й судівництві можна обсаджувати провідними партійцями «демократичним порядком»; 3) уповноваження конституційним законом партійного вельможі на посту генерального прокурора як найвищої влади для нагляду над усіма іншими урядами, для інтерпретації законів, для слідства й звинувачення і для виконання присуду. Важливість цього уряду для партократії засвідчується його відповідального єдино перед Президією Всесоюзнаї Верховної Ради, а фактично перед Політбюром партії. Йому підлягають всі прокурори союзних республік і його відпоручники діють самостійно й незалежно від усіх союзних і республіканських урядів. Цим твердим змістом останніх п'ятих параграфів радянської конституції у радянського громадянина відібрано всяку можливість користуватися конституційними щедротами всіх попередніх параграфів. Так, термін партократія відповідає дійсності.

Щождо інтернаціонального характеру цієї партії, то історія не знає і, цілком певно, не буде знати, такої імперії, а тим більше «інтернаціональної» імперії, що обходилася б без імперської — політично упривілейованої нації, яка *за ті, власне, привілеї* віддає головні й суспільно найкорисніші прикмети своєї культури і свою біологічну потенцію на послуги того інтернаціоналізму. І тому всякий інтернаціоналізм дістає й буде діставати своє імперське забарвлення від імперської нації. Теоретично можна спекулювати, що коли б це була імперія татарського хана, в якій на протязі століть домінувала своєю чисельністю й культурою татарська нація, Ленін мусів би будувати марксистський інтернаціоналізм на татарських елементах.

З цієї природної конечности випливає, що Російська соціал-демократична робітничка партія від свого заснування 1898 року завжди мала характер російської партії, незалежно від етнічного походження її передових людей.⁸ В її заснуванні поважну участь брала єврейська соціалістична партія «Бунд», що ввійшла в її склад як автономна частина. В 1901 році Бунд зажадав перебувати партії на федеративних засадах, залишаючи за собою право виключної репрезентації єврейського населення перед федератив-

⁸ 1917 р. Політбюро комуністичної партії складалося із 12 осіб — тільки 4 великороси; 1918 р. з шести найвпливовіших членів Політбюро тільки один був чистокровний росіянин (Луначарський), чотири були єврейського походження: Троцький, Зінов'єв, Свердлов і Каменев.

ними органами. Другий з'їзд у Лондоні 1903 року відкинув федеративний проєкт Бунду й настоював усіма російськими голосами на організаційній єдності, мовляв, коли «великоруський» народ не домагається своєї власної соціалістичної партії, тоді з якої речі мали б на це право менші народи. Таке саме було ставлення Леніна до тотожних домагань вірменської соціал-демократичної партії, грузинської й української, яка фактично організувалася 1901 р. під назвою Революційної української партії, але 1905 р. перейменувала себе на УСДРПартію.

Яку велику вагу клав Ленін на єдність російської (імперської) партії й на її імперсько-російський характер свідчить те, що він радше погоджувався на розчленування імперії на союзні національні республіки, аби тільки зберегти всесильний об'єднавчий і асиміляційний фактор — РСДРПартію, яку в році 1917 перезвав на Російську комуністичну партію.

В році 1922 РКП стала Всесоюжною комуністичною партією, але, не зважаючи на кооптацію елементів різнонаціонального походження, вона завжди зберігала переважну більшість росіян (з походження чи з переконання) та імперськоросійській характер. Можна, очевидно, припускати, що не всі росіяни в партії схвалюють русифікаційну політику партії в союзних республіках, з багато більшою певністю можна твердити, що більшість партійців українського, наприклад, походження не погоджуються з русифікаційною політикою партії, але всі вони коряться під тиском російської більшості.

Причини того, що на протязі існування радянської імперії духовна творчість російського народу впала нижче рівня царської імперії, треба шукати не в позірному інтернаціоналізмі комуністичної партії, а в цілком інших факторах. Це тема для окремого есею.

КРИТЕРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В МАРКСИЗМІ

Ні Маркс, ні Енгельс не залишили окремої праці, в якій національне питання було б трактоване подібно, як у Леніна — «Право народів на самовизначення». Але це зовсім не означає, що вони не залишили — з одного боку — дуже щирих і висловлених із переконанням критеріїв, які лягли в основу позицій, що їх заступала Роза Люксембург. З другого ж боку — політично-тактичних міркувань про вагу національного питання в боротьбі за владу пролетаріату, коли мова про скріплення солідарности між робітництвом пануючих і поневолених націй, що відповідало потребам російських соціал-демократів, конкретно — потребам Леніна в боротьбі проти царату, а згодом і для захисту нової російсько-советської імперії.

Із становища Енгельса бачимо (а з ним, без сумніву, був згідний і Маркс) його ставлення до т.зв. «неісторичних народів» і слов'янських націй на Балканах. Таке становище впливало цілком логічно з революційної теорії насильницької перебудови суспільства. Коли за відповідно сприятливих умов меншість, що оволоділа засобами насильства, повинна підкорити собі більшість у народі, то цілком природно, що «історична нація», в руках якої всі засоби матеріального й психологічного насильства, має всі права «проковтнути» і «стравити» менші «неісторичні» нації. Логіка в тому не тільки проста, а й спрощена: як вилучення рівних величин по обидвох боках алгебричного рівняння облегшує розв'язку, так ліквідація малих неісторичних народів «зубами» сильних мала б зменшувати кількість перешкод на шляху «інтернаціонального об'єднання» кількох великих політичних творив.

Простакуватість такої логіки саме в намаганні застосувати ідентичні засоби до розв'язки гетерогенних проблем. Всмоктуван-

ня та перетравлювання малих народів цілком не зменшує націоналістично-шовіністичних тенденцій імперіялістичної нації, а навпаки — скріплює їх такою мірою, що — не зважаючи на кількість контрагентів — про «добровільне злиття» чи довготривале «співіснування» не може бути й мови. Це найяскравіше підтверджує історія наших днів різними фактами, навіть тоді, коли світоглядова ідеологія з того самого джерела.

І коли в політичній літературі про Марксизм маємо таке «проблематичне питання», як Маркс уявляв собі остаточний вислід розвитку формування єдиного інтернаціонального суспільства — бож він не дав конкретного його образу, — то це не повинно залишати нас без відповіді: *реальний інтернаціоналізм — це «інтернаціоналізм» останнього переможця.*

Проте, ні Маркс, ні Енгельс, ні Ленін, ні будь-хто інший із марксистів не ставили крапки над «і» у питанні інтернаціоналізму. Тільки з окремих висловів можна робити висновки про їхній підхід до реального інтернаціоналізму.

Маркс, наприклад, у листі до Енгельса (20 червня 1866 р.) пише про утопічне злиття націй, пропоноване французькою делегацією на форумі I-го Інтернаціоналу, і називає реальне здійснення ідеї інтернаціоналізму — «... злиттям усіх національностей у вірцеву французьку націю».

Реальну можливість для «німецького інтернаціоналізму» в епоху соціалізму-комунізму Маркс бачив уже в 1844 р., тому писав: «Мусимо визнати, що Німеччина має настільки *клясичну* місію для *соціальної революції*, настільки вона непридатна для *політичної*. Філософічна нація може знайти відповідне собі примінення у соціалізмі й для того може розраховувати на *пролетаріят*, як єдиний активний елемент у (процесі) своєї еманципації».¹

Скріплення тієї місії німецького народу чи, радше, німецького «пролетаріату», Маркс бачив у перемозі Німеччини над Францією (1871 р.), що перенесло політичну гегемонію на європейському суходолі із Парижу до Берліну та сприяло перемозі марксистської теорії над теорією Прудона, а тим самим і перевазі впливів німецького революційного пролетаріату над французьким.

Проте саме життя внесло значні комплікації в цю вульгарну теорію «всмоктування» малих народів та місійности «філософської нації» на шляху до «пролетарського інтернаціоналізму».

¹ «Крітіше Рундгльоссен» (Маркс-Енгельс, Гезамтаусgabe, I, бд. 3, зайте 18).

На прикладі ірландської боротьби за політичну незалежність від Англії виявилось, що національна солідарність значно сильніша від класової, від пролетарської, як в ірландців, так і в англійців. Це й примусило зробити висновок, що національна солідарність — явище універсального характеру, тому необхідна рішуча ревізія політичної тактики; необхідно брати до уваги «історичні аспекти», що впливали із пробудження національної солідарності завдяки «буржуазним революціям» (1789-1866 роки). Отже, ще перед тим, як починати «похлонювати й травити», треба було неодмінно знищити національну солідарність і заступити її класовою не тільки в пропагандивній ділянці — «пролетарі всіх країн єднайтесь!», а й у практичній щоденній політичній дії.

Маркс і Енгельс, а згодом, за їхнім прикладом, і Ленін, вирішили зробити один крок узад, щоб згодом ступити два кроки вперед. Мавши намір підготувати кращі позиції для майбутнього наступу на «націоналізм малих народів», виникла необхідність насамперед визнати малим націям та їх пролетаріатові право на рівноправність із великими і право на окреме політичне життя. З другого боку, пролетаріат великих чи пануючих націй треба було переконати, що таке визнання абсолютно необхідне для перемоги над «буржуазною демократією» та «залишками феудалізму». В результаті, поневоленим націям було необхідно накинути переконання, що те, що виявилось не під силу ні феудалам, ні «товстій та дрібній» буржуазії, буде здійснене диктатурою «пролетарського режиму», а саме: повна гармонія і цілковита відсутність суперечностей як в інтернаціональних стосунках, так і внутрішньо-соціальних взаєминах окремих народів. Отже в тенети практичної політики вплутано теоретичну фікцію, мовляв, пролетарський режим буде складатися з іншої породи людей, ніж попередні режими, бо тільки «пролетарі не мають батьківщини», «не мають нічого втратити, крім кайданів», не мають інших ворогів, крім своєї власної буржуазії.

Не будемо тут розглядати, скільки щирости було в тих заявах марксистських пророків, що заповідали таку ідилічну візію, як і зайво доказувати, якого ганебного провалу зазнала та візія «загірної комуні» в сучасній історії марксистських суспільств. Єдине, що нас цікавить, це сама діалектика розвитку Марксового ставлення до національного питання в межах його теорії і яку роль визначено цьому питанню у процесі «пролетарської революції».

І знову ж, виразну й неприховану відповідь на ці питання знаходимо лише в приватній кореспонденції Маркса і Енгельса. Тільки в єдиній, публікованій за його життя, статті «До жидівського питання», Маркс офіційно збуває питання емансипації жидівства (а фактично його асиміляції!) типічно йому фразою зображення об'єктів тотожної актуальності: «Суспільна еманципація жида — це еманципація суспільства від жидівства».²

Щойно Ленін розвинув і надав публічного значення тим Марковим висновкам саме тоді, коли — знову ж таки — від виразної відповіді на національне питання залежала «пролетарська» революція, себто тоді, коли від *позитивної відповіді* залежала солідарність різнонаціонального «пролетаріату» в боротьбі проти зародків демократії в російському народі і проти самостійницьких рухів поневолених Росією націй.

Загально, як Маркс так і Енгельс, на європейському континенті (в тому й на британських островах) бачили тільки чотири нації, що були гідні уваги, мали історичне значення і від розв'язки всебічних стосунків між ними мали б залежати доля цілої Європи та суспільно-політичне обличчя комуністичного інтернаціоналізму, а саме — англійці, французи, німці й росіяни.

В листі до Маркса Енгельс писав (23 травня 1851 р.): «Що більше присвячую уваги цій справі, то й ясніше представляється вона мені, що доля поляків, як нації, припечатана і служити вони (поляки) можуть тільки засобом, поки сама Росія не буде втягнена в аграрну революцію. Від тієї хвилини на майбутнє Польща не матиме абсолютно причини для свого існування. Поляки ніколи нічого не вчинили в історії, за винятком глупостей бра-

² Останнє речення цієї статті. «Емансипація суспільства від жидівства» — пропонується тут Марксом, не означає геноциду чи виселення жидів із конкретного суспільства, що дехто зловмірно намагається сугерувати, як доказ Маркового антисемітизму. Попередній уступ згаданої статті ясно розкриває суть «емансипації від жидівства»: «Як тільки пощастить суспільству скасувати практичну істотність жидівства торгівлю і її різновиди, — жид станеться неможливий, бо (питома йому) свідомість не буде вже мати об'єкту, бо суб'єктивна основа жидівства, практична необхідність (торгувати) знеціниться, бо конфлікт між індивідуально-чуттєвим існуванням людини і її родовим існуванням буде скасований».

Звичайною мовою це означає: коли торгівля для заробітку перестане бути професією в комуністичному суспільстві — жидівство «вивітріє» само від себе.

вурної та сварливої грайливости. І не можна знайти ні одного прикладу, де б Польща успішно репрезентувала поступ, хоч би тільки в стосунку до Росії, або щоб вчинила щось гідне уваги...»

Для тих, хто ознайомлений із залежністю марксистської аргументації від «друкованої» думки визначних авторитетів, вистачить тієї однієї опінії Енгельса, щоб зрозуміти, чому Роза Люксембург була в принципі й на ділі проти самостійної Польщі.

В тому ж самому листі Енгельс зробив таке «стратегічне» завершення свого пляну супроти поляків і Польщі: «Висновок: забрати стільки, скільки дасться із західніх земель Польщі, окупувати її твердині німцями, особливо Познань, мотивуючи це вимогами оборони, дати їм (полякам) нагоду заплутатись у свої власні сіті, увігнати їх у вогонь, ковтнути їх країну, годувати їх надією на Ригу й Одесу, і коли росіяни виявлять готовість — скласти з ними союз і змусити поляків до піддачі. Кожний цаль кордону від Гомеля до Кракова в руках поляків цілковито руйнує, уже і так слабий, з мілітарного пункту бачення, форпост і наражує ціле балтійське побережжя аж до Штетіна. Крім того, я переконаний, що коли прийде до наступної авантюри, ціле польське повстання обмежиться шляхтою з Познаня і Галіції та кількома прихильниками з Королівства, бо країна так жалюгідно вичерпана, що далі нікуди...»

Коли в січні 1863 року вибухло польське повстання, в якому згідно з передбачуванням Енгельса — брала участь тільки шляхта, Маркс у листі до Енгельса (13 лютого 1863 р.) ставив питання: «Що ж ти скажеш у польській справі?» — і продовжує: «Одне певне — ера революції знову досить відкрита в Європі. І загальне положення речей — добре. (Очевидно для революції, — П.Б.). Але приємна злуда і майже дитячий ентузіям, із яким ми зустрічали революційну еру перед лютим 1848 року, все те пішло к'чорту... На додаток, тепер ми уже знаємо, яку роль відіграє в революціях дурість і як їх використовують шубравці...»

Погляди Маркса про прусько-німецькі позиції супроти Польщі виразні вже 1863 року й до Енгельса (24 березня 1863 р.) він пише так: «... Пруська «держава» (твориво цілком інше ніж Німеччина) не може існувати ні без сучасної Росії, ні побіч незалежної Польщі. Вся історія Прусії веде до такого висновку... Як існування Польщі потрібне Німеччині, так воно неможливе при Прусії, отже пруську державу необхідно зруйнувати. Іншими словами, польське питання — це тільки свіжа нагода доказати, що

корисний розвиток інтересів Німеччини так довго неможливий, як довго існує династична держава Гогенцолернів».

На цьому Марксовому висновку спирається і коментар редактора Адорацького: «Маркс і Енгельс уважали Польщу як забороло, що відгороджує Німеччину від варварського деспотизму Росії — забороло необхідне, на їх думку, для вільного розвитку капіталізму в Німеччині». А з цього й висновок, такий перенаголошуваний у комуністичній пропаганді в цілому світі, що Маркс і Енгельс, мовляв, «категорично» обстоювали існування незалежної Польщі.

Однак справа Польщі в Маркса не така проста.

Поперше, Польща, на думку Енгельса й Маркса, потрібна була як «забороло від *варварського деспотизму*», себто — від варварського царизму. Коли ж варварський царизм у Росії зникає, а з ним династична держава Гогенцолернів, то зникає й потреба заборолу, себто потреба незалежної Польщі, і ціле питання знову зводиться до позицій Енгельса із 1851 року.

Подруге, Польща, як «забороло» — потрібна не для вільного розвитку капіталізму, бо капіталізм, як бачимо, дуже добре розвивався й розвивається побіч «варварського деспотизму в Росії», а для розвитку «буржуазної демократії», якщо говорити мовою Маркса.

Потрете, навіть у цьому висновку Маркса питання самостійності Польщі не виступає як самотня проблема, а тільки як «свіжа нагода» вдарити по колінах «династичну державу Гогенцолернів».

Тож від висновків Енгельса в 1851 році до висновків Маркса 1863 року нічого не змінилося в ставленні їх обидвох до «малого й сварливого народу»; прийшло тільки уточнення «ужиточности» питання самостійної Польщі в конкретному часі та в чітко означених зовнішньо-політичних умовах.

В таких думках батьків комунізму є досить інтелектуально-спекулятивної поживи і для Розі Люксембург, і для Леніна, бо те саме, від чого Маркс і Енгельс хотіли захистити розвиток демократії у Німеччині, вже в іншому вигляді виринуло на Сході в часи Леніна і загрожувало розгортанню інтернаціонального комунізму. Такий новий «варваризм», від якого Ленін хотів рятувати нову «колективістичну цивілізацію», в термінології марксизму називається «буржуазним націоналізмом». Отже було необхідно «перехопити» його на півдорозі, визнати його існування та помало й непомітно надати йому зворот на 180 градусів. Роза

Люксембург пам'ятала ж висновки Енгельса й Маркса і застосовувала їх дуже казуїстично, не бачивши того, що для стратегії Леніна на терені його діяльності було необхідним ключем до перемоги «пролетаріату».

«... Роза Люксембург не бачить найважливішої речі, а саме — різниці між країнами, де буржуазно-демократичне переродження вже давно закінчене, і між тими, де ще незакінчене».³

«Вся мета пролетарів у національному питанні «непрактична», з погляду націоналістичної буржуазії кожного народу, бо — будучи проти всякого націоналізму — пролетарі вимагають «абстрактної» рівності, вимагають, щоб у самому принципі не було жодних привілеїв, хоч би й найнезамітніших. Розминувшись із розумінням цього, Роза Люксембург своєю нерозумною похвалою для практичності відкрила широко двері для опортуністів, а особливо для опортуністичних поступків у користь великоруського націоналізму..., а опортунізм у національному питанні, цілком зрозуміло, буде зовсім інакше проявлятися серед підкорених націй, а інакше серед пануючих...».⁴

«... Воно було б практичніше сказати просте «так» у користь відокремлення *окресленого* народу, ніж у користь всіх народів на право до відокремлення...»

«... Бо, чи Україні, наприклад, призначено бути незалежною державою, це питання буде вирішуватися тисячами факторів, яких не можна передбачити. Не запускаючись у пусті «здогади», ми рішуче обстоюємо, що поза всяким сумнівом, право України на окрему державу...»⁵ Згідно з твердженням Леніна, в той час «найважливішою річчю для робітництва є розрізнення *принципів* обидвох напрямків. Коли буржуазія гнобленої нації бореться проти гнобителя, ми завжди, в кожному випадку і більш рішуче ніж будь-хто, за право гнобленої нації... Коли ж буржуазія гнобленої нації обстоює *свій власний* (!) буржуазний націоналізм, ми проти цього...»⁶

«Коли ж не підіймемо і не будемо заступати гасла на *право* до відокремлення, будемо грати на руку не тільки буржуазії, а й феодальним панам і деспотизмові гноблячої нації... Коли Роза в

³ "The Essentials of Lenin," V. I, p. 560. London, 1947, Lawrence & Wishart.

⁴ Там же, стор. 564.

⁵ Там же, стор. 566.

⁶ Там же, стор. 564.

своїй ревності не допомагати націоналістичній буржуазії Польщі, відкидає *право* на відокремлення у програмі *російських* марксистів, вона *фактично* прислугується великоруским чорносотенцям...»⁷

Ленін, як бачимо, ідеально підхопив суть Марксової діалектики в вирішуванні національного питання, згідно з дійовою програмою воюючого марксизму. Чи Україна, наприклад, буде спроможна здобути самостійність, в нього це залежить від «тисячі різних факторів», але щоб мати українців на своєму боці — їм треба визнати право на окрему державу, бо тільки таке визнання відрізняло б російських марксистів від російських чорносотенців в очах українського самостійницького руху.

Критерій розвитку Марксового ставлення до національного питання ще виразніше виступає у його аналізі англійсько-ірландських стосунків.

В листі до Енгельса (30 листопада 1867 р.) Маркс писав: «Чого англійці не знають — це те, що від 1846 р. економічний зміст, а вслід за тим і політична мета англійського панування над Ірландією — вступили в цілком іншу фазу і саме тому феніанізм забарвлений соціалістичними тенденціями (в негативному сенсі спрямований проти привласнення земель), і фактично цей рух є рухом нижчих верств. Що може бути більше чудернацьке, як змішувати варварство Єлисавети та Кромвела, що хотіли замінити ірландців англійськими колоністами (в римському сенсі) із сучасною системою, яка хоче на місце ірландців овець, волів і свиней... Дурний англійський уряд у самому Лондоні очевидно не знає нічого про цю величезну зміну, але ірландці виявили цю свою свідомість якнайвиразнішим і найсильнішим способом».

Отже, ще в 1867 році Маркс бачив розв'язку ірландського питання в англійській імперії тільки в економічному сенсі: політична незалежність Ірландії з наміром проведення «аграрної реформи» і охоронні тарифи проти Англії для скріплення розвитку домашньої індустрії — мали б задовільнити потреби та нормалізувати англійсько-ірландські стосунки.

В листі до Кугельмана (6 червня 1868 р.) Маркс писав: «Ірландське питання тут тепер на першому місці. Очевидно, воно тільки експлуатується Гледстоном і Ко., щоб дійти до влади, головним чином, як передвиборче гасло... В цю пору такий по-

⁷ Там же, стор. 565.

ворот справи шкідливий робітничій партії, бо інтригани між робітниками, які хочуть засісти в англійському парламенті, як ось Одгер та Поттер, мають тепер нову вимівку для злуки з буржуазними лібералами».

Тут, як бачимо, Маркс додає до чисто економічних мотивів політично-виборчі махінації визначних членів англійського робітництва, що нібито діють із мотивів особистої кар'єри, щоб підкреслити необхідність відокремлення Ірляндії від Англії. Але півтора року пізніше він уже не може обминати чисто національних мотивів, які значно сильніші ніж попередні, що були висунені як для ірляндців, так і для англійців.

В листі до Кугельмана (29 листопада 1869 р.) Маркс писав: «Я все більше й більше переконуюся, — але як переконати й англійську робітничу клясу, що вона ніколи не буде спроможна вчинити щось вирішальне, поки рішуче не відокремить своєї політики супроти Ірляндії від політики пануючих кляс, поки не тільки не поєднає своєї справи з ірландською, *а й фактично не підійме* ініціативи для розв'язання унії із 1801 року, замінивши її вільними федеративними стосунками; і тепер єдине питання, як таке переконання донести до свідомости англійської працюючої кляси? Справді ж, це необхідно зробити, *і то не як вияв симпатії до Ірляндії*, а як домагання, висунене в інтересі англійського пролетаріату. Коли цього не станеться, англійське простолюття залишиться на смичі пануючих кляс із тієї простої причини, *що воно мусить єднатися спільним фронтом з ними проти Ірляндії*. Кожний рух англійського пролетаріату в самій Англії має зв'язані руки через брак згоди з ірландським пролетаріатом, який творить тут, в Англії, дуже важливу частину працюючої кляси. *Перша передумова* визволення — повалення англійської великоземельної олігархії — залишається не здійсненою, бо позиції цієї олігархії тут неможливо атакувати, доки вона має сильно закорінені заборони в Ірляндії. Але там (в Ірляндії), раз справа опиниться в руках ірландського народу, раз той нарід стане своїм власним законодавцем і господарем, раз він стане автономним, скасування земельної аристократії (яка, *великою мірою, це ті самі люди, що й англійські лорди*) буде безконечно легше, ніж тут, бо в Ірляндії це не тільки звичайне економічне питання, а й одночасно національне, бо ж землевласники там зовсім не в такому положенні, як в Англії — вони не традиційні сановики і репрезентанти, а смертельно зненавиджені гнобителі нації... Але з уваги на те, що англійська робіт-

нича кляса має найбільшу вагу в питаннях загальної еманципації, важіль для цієї справи треба застосувати тут (в Англії)...» (Підкреслення мої, — П.Б.)

Якби Маркс не написав нічого більше про важливість національного питання в процесі розкладання «буржуазного суспільства» пануючої нації, то й того досить, щоб такий пильний його учень, як Ленін, зробив потрібні йому висновки. Проте нас цікавить у ствердженнях Маркса щось інше, а саме: коли робітничий пролетаріят справді «не має вітчизни», коли в пролетарів усіх країн ті самі, спільні їм інтереси, коли «земельна аристократія в Ірляндії це ті самі люди, що й англійські лорди» і всі вони однаково ворожі працюючому народові, то чому англійські пролетарі «*мусять* єднатися спільним фронтом із пануючими клясами проти Ірляндії», а тим самим і проти ірландського пролетаріату?.. Адже жодне право в тодішній Англії не передбачало ні смертної, ні особливої кари за опозиційне становище супроти «пануючих кляс».

Відповідь на це питання дає сам Маркс: «... Бо в Ірляндії це не тільки звичайне економічне питання, а й одночасно національне, бож землевласники там (в Ірляндії) зовсім не в такому положенні, як тут в Англії — вони не традиційні сановики і репрезентанти, а смертельно зненавиджені гнобителі нації». Отже, гнобителі не пролетаріату, а цілої нації, тоді як в Англії «ті самі люди» — сановики і репрезентанти, очевидно, нації, а не тільки «запеклі вороги пролетаріату» — працюючого люду. Тут Маркс найвиразніше, хоч і проти своєї волі, визнає, що національна солідарність сильніша за клясову, а інтереси нації ваговитіші ніж інтереси кляси, навіть для працюючого пролетаріату.

Маркс не міг обминути особливого значення національної солідарності, але вірний своїм теоретичним засадам про рушійну силу в історії — він трактував той фактичний стан тільки, як наслідки «клясової несвідомості» або — вживаючи його власного терміну — «фальшивої свідомості». В такій ситуації Маркс вирішив використовувати націоналізм і самостійницькі рухи поневолених народів лиш для послаблення сильнішого політичного організму; мавши на оці пробудження і скріплення клясової солідарності, він усував із політики пануючої нації тільки те, що сприяло національній солідарності. Таке його наставлення ще виразніше бачимо в листі до Енгельса (10 грудня 1869 р.):

«... Щодо ірландського питання... ось яким способом я поставлю цю справу в наступний вівторок: цілком окремо від усіх

фраз про «інтернаціональну» і «гуманну» *справедливість* для Ірландії, що необхідно прийняти як самозрозуміле на Раді Інтернаціоналу, — це прямий і безумовний інтерес англійської робітничої класи позбутися дотогочасної пов'язаності з Ірландією. І таке моє найґрунтовніше переконання, і то з причин, яких не можу повністю розкрити перед англійським робітництвом (!). Я довго вірив, що режим в Ірландії можна буде повалити з приходом англійської робітничої класи до влади. Я завжди висловлював такий погляд у Нью-Йорк Трібюн». Глибші студії переконали мене в протилежному. Англійська робітничка класа ніколи нічого не здійснить, доки не позбудеться Ірландії. Важіль муситься прикладати в Ірландії, саме в тому така велика вага ірландського питання для соціального руху взагалі...»

«В сучасному ірландському русі є три важливі фактори: 1) опозиція до правників, торгуючих політиканів і підлабузників; 2) опозиція до диктатури духівництва, яке (найвище) — це зрадники...; 3) хліборобська робітничка класа почала на останніх зборах підносити голову проти класи фермерів...»

В тій цитаті треба підкреслити найголовніше, взявши до уваги національну політику Леніна чи, радше, її еволюцію у нього.

1) У Маркса, як і в Леніна, не відразу скристалізувалася думка про важливість і «ужиточність» націоналізму в багатонаціональних імперіях, як тимчасове знаряддя для здійснення мети пролетарської революції. У Леніна ця свідомість назривала мірою його інтимного ознайомлення із спадщиною Маркса та з конфронтації Марксових висновків із реальним станом у царській імперії, особливо після 1905 року. Маркс, очевидно, робив висновки, безпосередньо спостерігаючи національно-політичні та економічні взаємини Англії з Ірландією.

2) Маркс відступив від своєї першої думки, що проблему «справедливості» супроти Ірландії можна буде розв'язати під час і після пролетарської революції в Англії. Приглянувшись ближче до ролі, що її відіграють національні почуття, він — навпаки обґрунтовував можливість пролетарської революції в Англії насамперед розв'язкою ірландського питання, згідно з національною еманципацією ірландського народу.

Ленін національне питання поєднував із пролетарською революцією, як робив це спочатку й Маркс, хоч і називає цю революцію «демократичною», і консеквентно приводить таку настанову у своїй політиці. Така різниця між ним і Марксом не випливала ні з ідеологічних розходжень між ними, ні з інших

симпатій до національних проблем. Різниця поглядів між ними на черговість розв'язки національного питання впливала з фактичних політично-соціальних та економічних умов в Англії часів Маркса і з таких же умов у московській царській імперії часів Леніна. Треба підкреслити, що на рішення Маркса остаточно вплинуло повне усвідомлення ролі англійської аристократії у соціальному розвитку країни не тільки в часи чистого феудалізму, а й у період т.зв. буржуазної революції й англійської ранньої демократії. Російське «помещицтво», як кляса, не мало ні історичних підстав, ні політичної незалежності повноправної соціальної верстви, щоб з ним треба було рахуватися, як із «сановиком і репрезентантом» нації.

3) З усіх «трьох факторів в ірландському русі», перші два, що їх Маркс вирізняє, мають чисто політично-національний характер: опозиція до правників, перекупних політиканів і підлабузників англійській владі в Ірландії; закид вищому духовництву, що воно допускається національної зради. Тільки один, третій фактор, економічного характеру.

Проте політичну ужиточність тих національних факторів Маркс відразу підпорядкував цілком протилежним намірам і вона служить йому тільки вигідним засобом діалектики в користь пролетарської еманципації, себто — пролетарської революції й диктатури пролетаріату.

«Цікавлячись ірландським питанням на протязі багатьох літ, — пише Маркс у листі до Мейєра і Фогта (9 квітня 1870 р.), — я прийшов до висновку, що рішучий удар англійським пануючим класам можна завдати *не в Англії, а в Ірландії...* Повалення англійської аристократії в Ірландії заторкає у своїй послідовності й повалення аристократії у самій Англії. Знищення англійської земельної аристократії в Ірландії безпорівняльно легша операція, ніж у самій Англії, бо *земельне питання* там — це єдина форма соціального питання в Ірландії, бо це питання *життя і смерті* для величезної більшості ірландського народу, яке одночасно невідлучне від *національного питання...*»

«... А найважливіше з усього: в кожному індустріальному й комерційному центрі в Англії населення працюючої класи *поділене* тепер на два *ворожі* табори — на англійський пролетаріат і на ірландський. Звичайний англійський робітник ненавидить ірландського робітника, як свого конкурента, що знижує його життєву стопу. Відносно ірландського робітника він почуває себе членом пануючої нації, що й робить його знаряддям аристокра-

тів і капіталістів (у їх боротьбі) проти Ірляндії, що й скріплює їхнє (капіталістичне) панування *над ним же самим*. Він дорожить (своїми) релігійними, соціальними і національними забобонами у взаєминах з ірландським робітником. Його ставлення до ірландського робітника дуже подібне до ставлення «білої бідноти» до «негра» в колишніх невольничих стеях Північної Америки. Ірляндець відплачується йому з відсотками у своїй власній валюті. Він дивиться на англійського робітника, як на того, хто співвідповідальний за англійське панування над Ірландією й одночасно є зняряддям того панування...»

«І тому завданням Інтернаціоналу є ставити конфлікт між Англією та Ірландією на першому місці й усюди *давати підтримку* Ірляндії. Особливе завдання Центральної Ради в Лондоні — розбуджувати розуміння в англійського робітництва, що для нього *національне визволення Ірляндії* це не питання абстрактної справедливості і людської симпатії, а перша передумова *його власної еманципації*».

Ленін, покликаючись на авторитети своїх учителів, виразно користується цитованими тут листами у своєму політичному памфлеті «Право народів на самовизначення».

«Політика Маркса і Енгельса в ірландському питанні дає нам потужний приклад, який не втратив свого великого практичного значення по сьогоднішній день: приклад ставлення, яке пролетаріят поневолюючих народів мусить прийняти супроти національних рухів... Коли б ірландські та англійські пролетарі не сприйняли були Марксової політики й не кинули гасла відділення Ірляндії, то це був би найгіршого роду опортунізм з їхнього боку, поступки англійській реакції та англійській буржуазії».

Редактор Адорацький додає від себе: «У своїй боротьбі за визволення (!) наставлення пролетаріату проти руху національного визволення не сміє бути індіферентне, як у Розі Люксембург 1915 р.; пролетаріят підтримує національні рухи найрішучішим активним способом, бо вони об'єктивно революційні й ведуть до бунту проти імперіалізму саме в тих місцях, де він має свої «найбільші резерви й найважливіші джерела сили», і таким способом допомагають пролетарській революції. Тож Сталін пише: «Ленін цілком правий, коли каже, що національний рух поневолених країн мусимо трактувати не з точки погляду формальної демократії (!), а з тієї, яка веде до справжніх вислідів у

боротьбі проти імперіялізму, себто, не як щось відокремлене, а як проблему світового значення».⁸

Очевидно, це Марксове «вчення», а Ленін, Сталін і «прочія» тільки повторяють завчене, що однаке не втрачає нічого із своєї далекозорої актуальности в політиці боротьби за владу.

(2)

Корисність із позитивної розв'язки національного питання («вплоть до отделенія») для марксистсько-пролетарської революції обмежувалася в розумінні Леніна періодом крайніх завершень т.зв. демократичної революції. Усвідомлення тієї корисности з'являється в нього під час перебування на Заході, в 1900-1903 роках. Немає сумніву, що ґрунтовне ознайомлення з приватною кореспонденцією Маркса мало вирішальний вплив на погляди Леніна у національному питанні. Вони, ті погляди, не були ані такі безпринципові, ані такі прямолінійні, як це могло б видаватися.

Ще в 1893 році для молодого Леніна українців «не було» в російській імперії. У своїй статті-рецензії на працю В. Ю. Постнікова «Південно-російське селянське господарство»,⁹ Ленін писав:

«Таврійська губернія населена, крім росіян, ще німцями і болгарами, кількість яких, зрештою, мала в порівнянні з російським населенням... Автор (Постніков) описує колоністське господарство докладно, завжди відділяючи його від російського. Всі ці описи я випускаю, обмежуючись виключно господарством російських селян...»¹⁰

Тут мова головню про три повіти: Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський. Здавалося б, що всякі коментарі зайві...

Вже з-за кордону Ленін писав до видавництва газети «Южный Рабочий» 16 вересня 1902 р.: «... Цю ж обставину, себто недостачу сил, треба взяти до уваги при обговоренні питання про окремий орган, про продовження «Ю.Р.», про перетворення його в «Русского Рабочего».¹¹ Адже відомо, що газета «Ю.Р.»

⁸ "The Correspondence of Marx and Engels," 1934, by Martin Lawrence Ltd., p. 291.

⁹ Москва, 1891 р.

¹⁰ «В. І. Ленін про Україну», т. I, стор. 9-10, Київ 1969 р. В цитатах тут і нижче буду дотримуватися лексики, правопису і граматики цього видання.

¹¹ Там же, стор. 203.

видавалася передусім для пропаганди серед робітників і селян України.

Примат російськості в революції на теренах царської імперії переважав у поглядах Леніна не тільки у відношенні до українців, трохи в іншій ділянці, а саме в політичній, він стосувався й до інших національностей.

В статті «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові» («Последні Новості») Ленін писав таке: «... Єврейський пролетаріат склався... у самостійну... політичну партію «Бунд».¹²

«Це новина, — каже він. — З точки зору самостійної політичної партії Бунду вихватка ця стає зрозумілою: не смійте ніде організувати «єврейських» робітників разом і неподільно з «християнськими»! Не смійте від імені Російської соціал-демократичної робітничої партії або її комітетів звертатися до єврейських робітників прямо, «мимо ряду», не через посередництво Бунду, без згадування про Бунд!»

Ленін заперечує необхідність такої «самостійности» і твердить, що вже сама «автономія статуту 1898 р. забезпечує єврейському робітничому рухові все, що може бути йому потрібне: пропаганду і агітацію на жаргоні, літературу і з'їзди, висунення окремих вимог на розвиток однієї загальної соціалістично-демократичної програми та задоволення місцевих потреб і запитів, які випливають з особливостей єврейського побуту... Але оголошення Бунду самостійною політичною партією є саме те доведення до абсурду основної помилки в національному питанні, яке неосподівно й неминуче стане вихідним пунктом повороту в поглядах єврейського пролетаріату і єврейських соціал-демократів взагалі».¹³

Згідно з поглядами Леніна, національне визначення жидівського народу в російській імперії це абсурд, а самостійна політична партія Бунд шкідлива для пролетарського руху. Насправді, жиди не домагалися справжньої самостійности. Бунд прийняв був рішення про федеративну побудову соціал-демократичних партій усіх національностей в Росії, себто домагався тільки внутрішньо-партійної рівноправности для всіх окремих національних проводів, у тому й російського.

Отже жиди перші висунули домагання рівноправности всіх

¹² Там же, стор. 223.

¹³ Там же, стор. 226. Стаття Леніна публікована 15 лютого 1903 р.

народностей у російській імперії не тільки на словах і в пропаганді, а й у практичному внутрішньому співвідношенні. Ця вимога була ясна і зрозуміла: не сміють російські соціал-демократичні проводи на місцях втручатися понад голови жидівського революційного проводу до жидівських громад у справах революції і боротьби проти царату.

Дискусія на цю тему почалася 5 місяців перед 2-им з'їздом Російської соціал-демократичної партії у Лондоні, що відбувся в другій половині липня 1903 року.

В «Розповіді про 2-ий з'їзд РСДРП» Ленін знову вертається до ненависного йому домагання Бунду, щоб росіяни визнали всебічну рівноправність народам імперії, кажучи:

«... Поперше, варто відзначити епізод з «рівноправністю мов». Справа йшла про прийняття програми, про формулювання вимоги рівності і рівноправності щодо мов. (Кожний пункт програми обговорювався і приймався окремо, бундисти чинили тут *одчайдушну* обструкцію і мало не дві-треть з'їзду, щодо часу, пішло на програму!). Бундистам удалося тут похитнути лави іскряків, прищепивши частині їх думку, що «Искра» не хоче «рівноправності мов», — тоді як на ділі редакція «Искры» не хотіла лише цього неграмотного, на її думку, безглузлого формулювання». «... Після загального статуту (Російської соціал-демократичної партії, — П.Б.), перейшли до статуту Бунду, і з'їзд відкинув *переважною* більшістю голосів пропозицію Бунду (визнати Бунд *єдиним* представником єврейського пролетаріату в партії). Здається, один Бунд став тут майже проти всього з'їзду. Тоді *бундисти покинули з'їзд, заявивши про вихід із партії*. У мартовців (пізніше меншевики, — П.Б.) вибуло п'ять їх вірних союзників».¹⁴

Згодом покинули з'їзд два представники «Рабочего дела», давши фракції Леніна «більшість» у дальшому голосуванні. Саме ця більшість служила Ленінові на протязі цілої його діяльності, навіть і тоді, коли кололася на цілком незначні меншості.

Услід за жидами в Російській соціал-демократичній партії пішли вірмени і «вимагали федеративного принципу побудови партії», себто поділу пролетаріату за національною ознакою і оголошували себе єдиними представниками вірменського пролетаріату... В. І. Ленін у своєму листі Центральному Комітетові РСДРП у зв'язку із заповідженою у вересні 1905 року конферен-

¹⁴ Там же, стор. 261 і 264.

цією соціал-демократичних організацій в Росії писав: «Сугубо перестерігаю щодо «Вірменської с.-д. федерації». Якщо ви погодились на її участь у конференції, то зробили *фатальну* помилку, яку треба, *що б то не стало*, виправити... Це — *бундівська креатура*, нічого більше, спеціально вигадана для живлення кавказького бундизму...».¹⁵

«Революційна українська партія (РУП) — дрібнобуржуазна, націоналістична організація; утворилась на початку 1900 року... У грудні 1905 року... перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) і прийняла рішення про об'єднання з РСДРП на федеративних началах при умові, коли УСДРП буде визнана «єдиним представником українського пролетаріату» в РСДРП. 4-тий (об'єднавчий) з'їзд РСДРП (в Штокгольмі 1906 р., — П.Б.) відхилив пропозицію представника УСДРП про негайне обговорення умов об'єднання і передав розв'язання цього питання у Центральний Комітет РСДРП. Угода в питанні про об'єднання не відбулася через дрібнобуржуазний націоналістичний характер УСДРП. В галузі національної програми (УСДРП) перебувала під впливом Бунду і слідом за ним висувала вимогу культурно-національної «автономії». Згодом УСДРП опинилась в таборі буржуазно-національної контрреволюції».

Властиво не «згодом», а відразу — з точки погляду Леніна і російських соціал-демократів — УСДРП була зарахована до «буржуазно-націоналістичної контрреволюції» тільки тому, що вимагала «культурно-національної автономії» (навіть *не політичної!* — П.Б.) і права репрезентувати український пролетаріат. Таке було становище Леніна, хоч він запевняв, начебто його «програма визнавала принцип самовизначення національностей» не тільки в «культурно-національному» аспекті й на «автономних началах», а й з погляду політичного — «вплоть до отделенія». Між іншим, як на згаданім з'їзді так і в Цека Російської соціал-демократичної партії Ленін був одним із найрішучіших противників пропозиції УСДРП.¹⁶

Коли ж мова про Литовську соціал-демократичну партію, в рядах якої «йшла боротьба інтернаціоналістичних елементів проти опортунізму та націоналізму», то в 1900 році «з ініціативи Ф. Е. Дзержинського відбулося об'єднання частини інтернаціоналіс-

¹⁵ Там же, стор. 673.

¹⁶ Дивись, програма 3-го з'їзду РСДРП.

тичних елементів ЛСДП з соціал-демократією Королівства Польського в єдину СДКПіЛ, яку на 4-му (об'єднавчому) з'їзді РСДРП у 1906 році було прийнято до РСДРП».¹⁷ Саме тим треба тлумачити таку численну участь людей польського походження в РСДРП та в Леніновім штабі марксистської революції.

1913-го року в листі до Г. І. Сафарова (20 липня) Ленін писав:

«Стаття українця дуже хороша. Найголовніше, що він централіст... У статті потрібні не так виправлення стилю (це дрібниці), скільки *пояснення автора...*» (підкреслення в оригіналі, — П.Б.).

Тут мова про неустійнену статтю Степанюка (псевдо — Оксен Лола).

В дописці до Степанюка Ленін писав: «Шановний Товаришу! Мене дуже порадувала Ваша стаття, як стаття *централіста* (підкресл. Леніна), який бореться з Донцовими і Ко. Дуже важливо з націоналістами цього гатунку (і з українськими соціал-демократами) *більш тонкими методами воювати*» (підкрес. моє, — П.Б.).¹⁸

В статті «Ліберали і демократи в питанні про мову» Ленін писав: «... Швейцарія не втрачає, а виграє від того, що в ній нема однієї загальнодержавної мови, а їх аж три: німецька, французька й італійська. У Швейцарії 70% населення німці (в Росії 43% великоросів), 22% — французи (в Росії 17% українців), 7% — італійців (в Росії 6% поляків і 4,5% білорусів...). Чому ж величезна Росія, значно більш строката, страшенно відстала, повинна *гальмувати* свій розвиток збереженням якого б то не було привілею для однієї з мов? Чи не навпаки, панове ліберали? Чи не повинна Росія, якщо вона хоче догнати Європу, покінчити з усіма і всілякими привілеями якомога скоріше, якомога повніше, якомога рішучіше?»

¹⁷ На четвертому з'їзді «Вперше було включено до статуту большевицьке формулювання про демократичний централізм. На з'їзді розв'язано питання про об'єднання з соціал-демократами Королівства Польського і Литви та з Латиською соціал-демократичною робітничою партією, що увійшли до складу РСДРП як територіяльні організації, які ведуть роботу серед пролетаріату всіх національностей даної території». «З'їзд прийняв також проєкт умов об'єднання з Бундом (не зважаючи на «національно-буржуазний характер Бунду», — П.Б.), але у спеціальній резолюції рішуче висловився проти організації пролетаріату за національностями...» Питання про об'єднання з УСДРП відхилено і «угода з нею не відбулася внаслідок її дрібнобуржуазного і націоналістичного характеру» (підкр. моє, — П.Б.).

¹⁸ Там же, стор. 475-76.

В наступному розділі тієї ж статті Ленін «підсумовував» свої погляди: «Лозунг національної культури — буржуазний (а часто і чорносотенно-клерикальний) обман. Наш лозунг є *інтернаціональна культура демократизму* і всесвітнього робітничого руху»¹⁹ (підкреслення моє, — П.Б.).

І після цієї недоречності Ленін намагається розправитися із запереченнями бундиста Лібмана, який писав: «Кожний, хто хоч трохи обізнаний з національним питанням, знає, що інтернаціональна культура не є безнаціональна культура (культура без національної форми); безнаціональна культура, яка не повинна бути ні російською, ні єврейською, ні польською, а тільки чистою культурою, це нісенітниця; інтернаціональні ідеї якраз можуть стати близькими робітничій класі тільки тоді, коли пристосовані до мови, якою робітник говорить, і до конкретних національних умов, у яких він живе; робітник не повинен бути байдужий до стану і розвитку своєї національної культури, тому що через неї, і тільки через неї, він дістає можливість брати участь в «інтернаціональній культурі демократизму і всесвітнього робітничого руху». Це давно відомо, але про все це В(ладімір) І(лліч) і знати не хоче».²⁰

За таку влучну критику ленінського фразерства про «інтернаціональну культуру демократизму» і т.д., Ленін називає погляди Лібмана «буржуазними» (цей термін в тому контексті дуже вимовний, не зважаючи на його універсальне застосовування у марксизмі!), і дає ось які майстерні уточнення:

«Так, інтернаціональна культура не безнаціональна, шановний бундисте. *Ніхто цього не говорив. Ніхто «чистої» культури ні польської, ні єврейської, ні російської і т.д., не проголошував, так що ваш пустий набір слів є лише спроба відвернути увагу читача і заслонити суть справи дзвоном слів*» (підкреслення моє, — П.Б.).²¹

І коли уважний читач прочитає ще раз зацитовані погляди Лібмана і порівняє їх із відповіддю Леніна, то відразу побачить, що не Лібман, а саме Ленін «відвертає увагу читача дзвоном слів» від Лібманових суттєвих завважень, обернувши kota хвостом. Така полемічна техніка дуже часто використовується в марксистській реториці: «Ловить злодія!...»

¹⁹ Там же, стор. 684.

²⁰ Там же, стор. 493.

²¹ Там же, стор. 494.

В третьому розділі тієї статті, під заголовком «Націоналістичний жупель асиміляторства», Ленін запевняє, що «... всякий демократ, не кажучи вже про марксиста, буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх. Але було б прямою зрадою щодо соціалізму і дуристською політикою *навіть* (sic! — П.Б.) з точки зору буржуазних «національних завдань» українців (!) *ослаблювати* існуючий тепер, в межах однієї держави, зв'язок і союз українського і великоруського пролетаріату...»

«Вже кілька десятиріч цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, себто України, яка притягає з Великої Росії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста. Факт «асиміляції» — в цих межах — великоруського і українського *пролетаріату безсумнівний*. І цей факт *безумовно* прогресивний».²²

Необхідно й підкреслити Ленінову політичну термінологію, коли мова про національне питання, як у царській так згодом і в советській імперіях: на все, що російське — народ, територія, пролетаріат і т.д. — Ленін вживає термін «великоруське» (-ський); інші національні території, інші нації та їх властивості Ленін окреслює властивими їм термінами, як український, грузинський, білоруський і т.д.; для всієї ж території колишньої царської імперії він залишає термін «російський» і для советського періоду. І робить це послідовно й безпомилково, хоч термін «великоруський» мав свій глузд тоді, коли в офіційних колах царської бюрократії існував термін «малорос», а України «не було і бути не могло». Також і в Леніна ця термінологія має чисто політичне значення: «російськістю» він прикриває оце гаряче бажане ним асиміляторство в користь російської мови, культури і патріотизму, бож йому добре відомо, що пришельці з «Великої Росії» до Донбасу не асимілюються в користь українства.

І далі: «Національна справа — перша, пролетарська — друга, кажуть буржуазні націоналісти і пп. Юркевичі, Донцови і т.п. горемарксиста за ними...»

«Коли мова про пролетаріат, протиставлення української культури в цілому великоруській культурі, теж в цілому означає найбезсоромнішу *зраду інтересів пролетаріату* на користь буржуазного націоналізму» (підкреслення моє, — П.Б.).²³

²² Там же, стор. 498, 499.

²³ Там же, стор. 500.

Оце «в цілому», здавалося б, має відношення до спадковості, від перещеплення з попередніх культур (антична культура, наприклад) до впливів і запозичень. Але в Леніна це зовсім інший двоподіл, ніж автохтонна й адоптована культури.

«Є дві нації в кожній нації, — каже він. — Є дві національні культури. Є... культура Пурішкевичів і є культура Плеханова». Згідно з твердженням Леніна, такі «дві культури» є в кожній нації. І «борючись з першого роду «культурою», український марксист завжди виділить другу культуру і скаже своїм робітникам: «Всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою (!), з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського, і великоруського робітничого руху».²⁴

«Всяка проповідь відокремлення робітників однієї нації від другої, всякі нападки на марксистське «асиміляторство», всяке протиставлення в питаннях, що стосуються пролетаріату, однієї національної культури в цілому іншій нібито цілій національній культурі і т.п., є *буржуазний* націоналізм, з яким обов'язкова нещадна боротьба».²⁵

«Боротьба проти всякого національного гніту — безумовно так. Боротьба *за* всякий національний розвиток, *за* «національну культуру» взагалі — безсумнівно ні»²⁶ (за винятком, очевидно, російської! — П.Б.).

Висновок із сказаного цілком ясний: коли «націонали» хочуть позбутися всякого національно-політичного гніту домінантної російської нації, вони повинні «добровільно» асимілюватися з «культурою російського пролетаріату» і таким способом «урівновалити» своє становище в імперії.

«Коли бундівці, — філософує далі Ленін, — захищаючи «культурно-національну» автономію кажуть, що конституювання націй зробить клясову боротьбу всередині їх *чистою* від усяких сторонніх міркувань, то це явна і смішна софістика... Виділення *звідси* (себто з великодержавного «котьолка», — П.Б.) галузі шкільної, поперше, безглузда утопія, бо відірвати школу (як і

²⁴ Там же, стор. 500.

²⁵ Там же, стор. 501. А що ж іншого роблять сьогодні Брежнєви і Ко?.. Відповідь ясна: те, що й робив би Ленін, але, можливо, дещо інтелігентнішими засобами.

²⁶ Там же, стор. 502.

національну культуру взагалі) від економіки і політики не можна, а подруге, саме економічне й політичне життя капіталістичної країни змушує на кожному кроці ламати безглузді й застарілі національні перегородки й пересуди, а виділення шкільної і т.п. справи якраз консервувало б, загострювало б, посилювало б «чистий» клерикалізм і «чистий» буржуазний шовінізм... Вилучення з відання держави шкільної і т.п. справи й передача її націям — означає якраз спробу *відокремити* від економіки, що зливає нації, якнайбільш, так би мовити, ідеологічну галузь суспільного життя, де найлегшим є «чиста» національна культура або національне культивування клерикалізму і шовінізму».²⁷

Ось і Ленінова відповідь на загальне незадоволення й на протести в СРСР із приводу обросійщення шкіл, «казьонно»-російської церкви, «міжреспубліканських» торговельних взаємин, закордонних стосунків і т.д. Як же наївно приписувати русифікацію і русифікаційну політику тільки Сталінові та його спадкоємцям!..

«Своя програма» у своїй національній школі!.. — глузує Ленін. — У марксистів, шановний соціал-націонале, є *загальна* шкільна програма, яка вимагає, наприклад, безумовно світської школи».

«З точки погляду марксистів, — «підсумовує» свої думки Ленін, — (по відношенні до шкільництва) у демократичній державі недопустимий ніде й ніколи *відступ* від цієї загальної (великодержавної, — П.Б.) програми, а заповнення її якиминибудь «місцевими» предметами, мовами та ін. визначається рішенням (!) місцевого населення».²⁸

Наскільки ж ті «якінебудь місцеві предмети» й мови важливі в очах Леніна, свідчить виділення їх у лапки. А щоб довести це питання до абсурду в очах читача також на прикладах, які нормальній людині й на думку не спали б, Ленін додає таке:

«... Нема нічого неможливого в тому, щоб задовольнити всі розумні й справедливі бажання національних меншостей на основі рівноправності і ніхто не скаже, щоб пропаганда рівності була шкідлива. Навпаки, пропаганда розділення шкільної справи за націями, пропаганда, наприклад, окремої єврейської школи для єврейських дітей у Пітері була б безумовно шкідлива, а створення національних шкіл для *всїяких* національних меншин, для 1, 2, 3 дітей (!) прямо таки неможливе».

²⁷ Там же, стор. 504.

²⁸ Там же, стор. 508.

Але й це здійснити можна, — каже Ленін, «коли б у конституції держави був основний закон про недійсність усякого заходу, який порушує права меншости, — перший-ліпший громадянин міг би вимагати (!) скасування розпорядження, яке відмовило б, наприклад, у найманні, казенним коштом, окремих учителів єврейської мови, єврейської історії і т.п...».

Вимагати «перший-ліпший громадянин» може й сьогодні на підставі основних законів СРСР, але сам Ленін знав найкраще, наскільки така «вимога» безуспішна, коли в руках домінантної нації (чи домінантного пролетаріату — без різниці) сконцентровані всі атрибути влади й ціла економія підопічних країн.

Нав'язавши до бундівської вимоги «екстериторіяльної автономії» для жидів, Ленін висловлює в тій же самій статті ось яку мішанину думок:

«Очевидно, що *вимагати* подібні речі, *закріплювати* такий союз (національних громад у діаспорі, — П.Б.) соціал-демократи не можуть, хоч вони ані трохи не заперечують, розуміється, *свободи* всяких союзів і, в тому числі, союзу будь-яких громад будь-якої національності в даній державі. Але виділенням, за державним законом, німців і т.п. з різних місцевостей і клас у Росії у єдиний німецько-національний союз можуть займатися попи, буржуа, міщани, хто завгодно — тільки не соціал-демократи».²⁹

«... Доки й скільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації. Централізована велика держава — величезний історичний крок уперед середньовічної роздрібненості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, і інакше як *через* таку державу (нерозривно зв'язану з капіталізмом) нема і бути не може шляху до соціалізму..., але ми обстоюємо виключно *демократичний* (ще ж би ні! — П.Б.) централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі й націоналістичне (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доведеться знову й знову приділяти час його розплутуванню».³⁰

«В Австрії культурно-національна автономія лишилася значною мірою літературною вигадкою, яку не взяли всерйоз самі австрійські соціал-демократи. Зате в Росії її прийняли в програму всі буржуазні партії єврейства і кілька міщанських, опортуніс-

²⁹ Там же, стор. 506.

³⁰ Там же, стор. 511.

тичних елементів різних націй — наприклад, бундівці, ліквідатори на Кавказі, конференція російських національних партій лівонародницького напрямку...»³¹

«Зауважимо, брюннська національна програма (австрійських) соціал-демократів стає цілком на ґрунт національно-територіальної автономії, пропонуючи поділити Австрію, «замість історичних коронних земель», на «національно відмежовані» округи (параграф 2 брюннської програми). *Так далеко ми б не пішли*»³² (підкреслення моє, — П.Б.).

І тут же, кілька рядків нижче, лепта автономістам-«націоналам»:

«Немає сумніву, що для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи, хоч би зовсім невеликого розміру, з цільним, єдиним, національним складом, при чому до тих округів могли б «тяжити» і вступати з ними у зносини та вільні союзи всякого роду члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі...»

З практики знаємо, що було навпаки, напр., як негативно

³¹ Там же, стор. 504.

³² Там же, стор. 514. В тому ж році відбувалася цікава переписка на цю тему Леніна з Горьким. Горький, знаний із свого шовіністичного наставлення до «націоналів» у російській імперії, а зокрема до українського самостійницького руху, писав у листі до Леніна (лютий-березень 1912 р.): «Дивно, що на розвиток національного шовінізму наші журнали не звертають належної уваги: недавно писав я «Современному Миру», щоб вони приглянулися до «Украинской Жизни» (редактор Симон Петлюра, — П.Б.), «Миру Ислама», «Миру Музульманина», до статей Жаботинського (сіоніст, — П.Б.), — відповідають, що «незручно доливати оливи до вогню... Це цікаво...»

Ленін в листі з 15-25 лютого 1913 р. писав Горькому:

«Щодо націоналізму цілком згоден з Вами, погоджуюсь, що треба звернути на те пильнішу увагу. У нас один чудесний грузин (Сталін, — П.Б.) засів писати велику статтю для «Просвещения», зібравши *всі* австрійські та інші матеріали. На це ми наляжемо... У нас і на Кавказі соціал-демократи грузини + вірмени + татари + росіяни працювали *разом в єдиній* с.д. організації довше десяти літ. Це не фраза, а пролетарське полагодження національного питання. Єдино (правильне) рішення. Так було і в Ризі: росіяни + лотиші + литовці; відділились *тільки сепаратисти* — Бунд. Також і в Вільні... Ні, тієї нечисті, що в Австрії, в нас *не буде*. Не допустимо! Та й нашого брата, великоросів, тут побільше. З робітниками не пустимо «австрійського духа»...»

поставився московсько-советський режим до таких «вільних взаємин» між українцями Кубані та корінних українських земель.

«... Національний склад населення — один з найважливіших економічних факторів, але *не єдиний* і не найважливіший серед інших... Тому цілком виключно ставати на ґрунт «національно-територіального» принципу марксисти не повинні. І значно правильніше, ніж австрійське, є те розв'язання завдання, яке намітила остання нарада російських марксистів», — і далі Ленін цитує з постанов Російської соціал-демократичної партії: «... Необхідні... широка обласна автономія (звичайно не для самої Польщі, а й для всіх областей Росії) і цілком демократичне місцеве самоврядування, при визначенні границь самоврядування і автономних областей... на основі врахування самим місцевим населенням господарських і побутових умов, національного складу населення і т.д...»³³

Ось яким дивовижним способом російські марксисти, і то не тільки з-під ленінських прапорів, намагалися обминути позитивну розв'язку національного питання й одночасно не допустити до втрачення політичних союзників, які обстоювали національний принцип і в рядах соціалістичних організацій.

В усій тій Леніновій плутанині про «національну розв'язку», як згодом побачимо, були свій глузд і своя виразна мета. Те, що нам може видаватися суперечністю, насправді має свідому мету, коли візьмемо до уваги, що марксизм у самому принципі різко відділяє свій світогляд у всіх основних питаннях людського світу й що марксистська діалектика завжди дволична.

«Критичні замітки з національного питання» — стаття значно більше суттєва для розуміння справжнього Ленінового становища в національному питанні, ніж його друга праця з 1914 року «Про право націй на самовизначення», що мала вже чисто політично-приспосованський характер, більше тимчасово конкурентний.

«Єдності Росії, бачите, — пише Ленін, — «загрожує» автономія України, а єдність Австро-Угорщини *зміцнює* загально-виборче право і автономія окремих її областей! Що за дивовижна річ? Чи не спаде на думку читачам і слухачам «націоналістичної» проповіді (члена Державної Думи, Савенка, — П.Б.), чому неможливе *зміцнення* єдності Росії з *допомогою* автономії України?».³⁴

³³ Там же, стор. 514.

³⁴ Там же, стор. 524.

Очевидно, багатьом «спало» таке на думку, а в першу чергу — Ленінові, але про застосовування цієї думки Леніном буде мова пізніше. На основні напрямні лєнінської розв'язки цього наболілого питання багато світла кидає ось яке спекулятивне сполучення несумісних понять:

«Свідомі робітники не проповідують *відокремлення*; вони знають вигоди великих держав і об'єднання великих мас робітників. Але великі держави можуть бути демократичні тільки при найповнішій рівноправності націй, а така рівноправність означає і право на відокремлення».³⁵

В статті «До питання про національну політику» (надрукована 16.IV. 1914 р.) «хитроумство» Леніна досягає свого вершка: «Ми, соціал-демократи, вороги *всякого* націоналізму і прихильники демократичного *централізму*. Ми противники партикуляризму, ми переконані, що при *інших рівних умовах* великі держави далеко успішніше, ніж дрібні можуть розв'язати завдання економічного прогресу (порівняти хоч би Західню Німеччину і ССРСР по другій світовій війні! — П.Б.) і завдання боротьби пролетаріату з буржуазією. Але ми цінуємо зв'язок тільки добровільний, а ніколи насильний. Скрізь, де бачимо *насильні* зв'язки між націями, ми, ні трохи не проповідуючи неодмінно відокремлення кожної нації, відстоюємо *безумовно* й рішучо право кожної нації політично самовизначитись, тобто відокремитись».³⁶

«Цілість держави і цілість клясу Пурішкевичів, — каже Ленін у тій же статті, — от про що дбають Кокошкіни, коли дивитися прямо на *суть* їхньої політики, знявши з неї дипломатичні прикриття».

Коли ж Ленін «неподільністю інтернаціонального пролетаріату» прикриває *цілість і неподільність російської імперії*, — то про це він мовчить.

Дволичність Ленінової політики в національному питанні віддзеркалюється ще виразніше в його приватних листах з того ж періоду.

В листі до Інеси Федорівни Арманд (15 березня 1914 р.), своєї коханої, дуже меткої інтригантки в користь його політики, Ленін виявляє своє «щире» ставлення до «самовизначення» українців, кажучи: «... А нам треба б тепер мати свою українську

³⁵ Там же, стор. 524.

³⁶ Там же, стор. 532.

соціал-демократичну групу, хоч невеличку. Пиши, чи можеш познайомитися і зробити щонебудь в цьому напрямі».³⁷

В листі з 1-го квітня того ж року Ленін пише:

«Посилаю проект українського звернення для «Шахтарського Листка» і дуже прошу Тебе тактовно провести його (не від мого імені, звичайно, а краще і не від Твого) через Лолу (Степанюка, — П.Б.) і пару-другу українців, звичайно, *проти* Юркевича і *по можливості* без відома цього паршивого, поганого, націоналістичного міщанина... під флагом марксизму... Лола наївний... Страшенно важливо, щоб із *середовища* українських соціал-демократів пролунав голос за єдність *проти* поділу робітників за націями... Це треба зробити тактовно, швидко, проти Юркевича і *без його відома*, бо цей шахрай буде пакостити...»³⁸

Юркевич — «шахрай», бо він «націоналістичний міщанин» і виступає одверто: Ленін же «не ошуканець», бо він марксист-«інтернаціоналіст», хоч і діє по-шахрайськи, як спритний обманець. І в цьому є глузд із погляду марксистсько-ленінської діалектики.

В листі до І. Ф. Арманд із 24-квітня 1914 р. Ленін пише таке:

«Посилаю лист Лоли. Поверни зараз же, як тільки прочитаєш. (Він явно хитрує, але все ж ми *крок* невеликий вперед зробимо через нього). Дуже прошу Тебе, якщо будеш в Цюриху, всіма силами постарайся побачити українських соціал-демократів, вияснити їх позицію у питанні про окрему національну українську соціал-демократичну організацію і організувати хоч малу групуку антисепаратистів».³⁹

До редакції журналу «Дзвін» Ленін писав у «пост скрипtum»: «Я не говорив із Юркевичем, але мушу сказати, що проповіддю відділення українських робітників в окрему соціал-демократичну організацію обурений глибоко».⁴⁰

Уважного читача вражає безсумнівна Ленінова лихоманія у національному питанні, а саме: як не дивно, він одночасно і за політичне «самовизначення» націй в окремі держави, і проти окремішності пролетаріату за національним принципом. Але дивуватися може тільки той, хто не ознайомлений з основними принципами марксистської діалектики, про що буде мова згодом.

³⁷ Там же, стор. 525.

³⁸ Там же, стор. 526.

³⁹ Там же, стор. 542.

⁴⁰ Там же, стор. 543.

«Хитрування» Лоли-Степанюка було в тому, що в листі від 22 квітня він «писав (Ленінові), що цілком згодний із змістом «Звернення до українських робітників», але просив «надрукувати його від імені редакції «Правди», а не за його підписом».⁴¹

Проте Ленінові й не снилося пропустити нагоду опублікувати «оригінальний» заклик українського автохтона, про що свідчить примітка від редакції до «Звернення...»: «Із задоволенням друкуємо заклик нашого товариша, українського марксиста, до українських свідомих робітників. Об'єднання без різниці націй! Цей клич особливо насущний тепер у Росії. Погані дорадники робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти із «Дзвону», зі шкіри пнуться, намагаючись відхилити українських соціал-демократів робітників від великоруських. «Дзвін» робить справу націоналістичних міщан. А ми робимо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи. Хай живе тісний братерський союз!..», і т.д.⁴²

А в редакційній примітці (ч. 392, стор. 706) читаємо:

«Звернення до українських робітників» було надруковане українською мовою в номері 28 «Трудової Правди» з 29 червня 1914 року за підписом Оксена Лоли. Рукопис ленінського проекту «Звернення» не зберігся. Зміст опублікованого в «Трудовій Правді» документу дає право вважати, що його, можливо, написав В. І. Ленін».

Прихильники «Дзвону», очевидно не могли жити й дихати під анатомією Леніна і один із них, В. Левінський, послав статтю до редакції «Соціал-Демократа» п.з. «Україна і війна», що була надрукована 12 лютого 1915 року. В тій же статті Левінський також намагається наблизитись до ленінських позицій у національному питанні, не «зливаючись із тими позиціями», і Ленін у дописці каже: «... Ми вважаємо буржуазним націоналізмом ідею «культурно-національної автономії», ми не згодні з тим, що найкращим шляхом організації пролетаріату є роздроблення його по національних куріях, ми не поділяємо їх (прихильників «Дзвону», — П.Б.) поглядів на різницю між «анаціональним», національним і інтернаціональним... В усякому разі, ми раді відзначити, що саме в цей тяжкий момент згадана група українських діячів найбільше усвідомлює близькість із «Соціал-Демократом».

⁴¹ Там же, прим. 395, стор. 706.

⁴² Там же, стор. 594.

Їм робить честь, що вони зуміли відгородитися від горезвісного «Союзу визволення України», діяльність якого нічого спільного не має з соціал-демократією». ⁴³

1916-го року в статті «Про сепаративний мир» Ленін «співчував» українцям Галичини: «Росія воює за Галичину, володіти якою їй треба особливо для задушення українського народу (крім Галичини в цього народу немає і бути не може куточка свободи, порівняної звичайно)». ⁴⁴ «Німеччина дасть нам, можливо, і Курляндію, і частину Польщі назад, і, напевно, східню Галичину — це «нам» особливо важливо, щоб задушити український рух, рух багатомільйонного народу, який історично ще спав донині, до свободи і до рідної мови...». ⁴⁵

1917-го року в листі з 30-го січня до І. Ф. Арманд Ленін переповідає свої враження з розмов із полоненими вояками царської армії, що верталися з німецьких таборів.

«... Воронезький селянин, від землі, із старообрядницької сім'ї. Чорноземна сила. Надзвичайно цікаво було подивитися і послухати. Пробув рік у німецькому полоні (взагалі там тьма страхіть) в таборі з 27,000 українців. Німці влаштовують табори за націями і всіма силами відколюють їх від Росії; українцям підіслали спритних лекторів з Галичини. Результати? Тільки, мовляв, 2,000 були за «самостійність» (самостійність у розумінні більше автономії, ніж сепарації) після місячних зусиль агітаторів! Всі інші, мовляв, впадали в лютю при думці про відокремлення від Росії і перехід до німців або австрійців. Факт знаменний! Не вірити не можна. 27,000 — число велике. Рік — строк великий. Умови для галицької пропаганди — архісприятливі. І все ж близькість до великорусів брала гору! Звідси не випливає, звичайно, нітрохи невірність «свободи відокремлення». Навпаки. Але

⁴³ Там же, стор. 605.

⁴⁴ Там же, стор. 622.

⁴⁵ Там же, стор. 625. Тут Ленін забув пояснити, що «спав» той український нарід під наркозою «протекторату Москви», а не природним сном. Натомість він не забуває, що «рідна мова» для українця — істота справи. Одночасно Ленін пояснює розуміння імперського завдання Росії: «Саме так міркує царизм, — робить свої висновки Ленін, — і, повторюємо, він міркує правильно не тільки з вузькомонархічної, а й із загальноімперіалістичної точки зору, він знає більше і бачить далі, ніж ліберали і Плеханови з Потресовими» (підкреслення мої, — П.Б.).

звідси випливає, що може таки від «австрійського типу» розвитку доля Росію врятує».⁴⁶

Хіба не може бути сумніву, котре Ленінове почування ширіше: співчуття для галицьких українців, яких «задушить царська окупація», чи радісна надія, що «доля врятує Росію» від розвалу на національні держави?

Від 7-го до 12-го травня відбулася Сьома (квітнева) всеросійська конференція РСДРП(б). Березнева революція — «Весна Народів» царської імперії — виявила повну живучість і спонтанність національних почувань, що — не зважаючи на заморозь урядів Львова і Керенського — розплющились сніжинковим квіттям. Ленін був надмірно чуйний і вразливий на політичну температуру, щоб не наголошувати ще й ще виразніше своє «співчуття» національним потребам пробуджених народів.

В промові про національне питання (12 травня) він повчав своїх партійців: «... Польські соціал-демократи говорять: саме тому, що ми вважаємо союз з російськими робітниками вигідним, ми проти відокремлення Польщі. (Очевидно, Ленін має на увазі польських соціал-демократів з-під прапора Рози Люксембург, — П.Б.). Це їх повне право. Але люди не хотять розуміти, що для посилення інтернаціоналізму не треба повторювати одних і тих же слів, *а треба в Росії наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу з'єднання*. Свобода з'єднання передбачає свободу відокремлення. Ми, росіяни, повинні підкреслювати свободу відокремлення, а в Польщі — свободу з'єднання».⁴⁷

«... Метод соціалістичної революції під лозунгом «геть кордони» — це просто каша. Коли соціалістична революція назріє, коли відбудеться, вона перекидатиметься в інші країни, і ми їй допоможемо, але як, — ми не знаємо».⁴⁸ «Метод соціалістичної революції» — фраза, позбавлена змісту. *Оскільки є рештки нерозв'язаних буржуазною революцією питань, ми стоїмо за їх розв'язання*. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це каже, той шовініст. *Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи*»⁴⁹ (підкреслення моє, — П.Б.).

⁴⁶ Там же, стор. 632.

⁴⁷ «В. І. Ленін про Україну», т. II, стор. 14.

⁴⁸ Там же, стор. 15. Це повторення з критики Гота програми Маркса.

⁴⁹ Там же, стор. 15.

«... Пролетаріят вдаватися до насильства не може, бо він не повинен заважати свободі народів. Тоді буде вірним лозунг «геть кордони», коли соціалістична революція стане реальністю, а не методом, і ми скажемо тоді: *товариші, йдіть до нас...*» І «якщо українці побачать, що в нас Республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо в нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться» (підкреслення мої, — П.Б.). В цьому реченні ключ до розуміння Ленінової національної політики).

Захопивши владу на корінних землях Росії, Ленін дуже потребував підтримки від відновлених республік на землях колишньої царської імперії, але ставив їм передумови, які випливали з його ж власної концепції, себто марксистської, про «єдність пролетарів» усіх народів. Непримиренна негативна політика білогвардійських політиків і генералів супроти самостійницьких домагань національних республік допомогла Ленінові в його дволичній розигрі:

«Ми кажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як самі хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні».⁵⁰

З таким дволичним розрахунком Ленін у грудні 1917 р. визнав «народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні й тому подібні взаємовідносини між ними», і одночасно, в тому ж «Маніфесті до Українського Народу», поставив у чотирьох пунктах до Центральної Ради — до уряду тієї народної республіки — ультиматум, яким фактично перекреслено не тільки необмежене поняття будь-якої суверенності, а й питання про внутрішню автономію.

І закінчувався той ультиматум фактичним оголошенням війни відродженій Українській державі: «В разі неохочення задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме (Центральну) Раду в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».⁵¹

⁵⁰ Там же, стор. 35.

⁵¹ Чотири точки ультиматуму: «1. Чи зобов'язується (Центральна) Рада відмовитись від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного

Центральна Рада відкинула ультиматум Ради Народних Комісарів і оскаржила її за розпалювання війни проти українського народу.

«Щоб Центральна рада не мала можливості спекулювати на національних почуттях українців, Раднарком зробив ще одну спробу мирного розв'язання конфлікту...⁵² висловлюючи своє переконання в тому, що тільки Ради української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливі, Рада Народних Комісарів... постановляє:⁵³ запропонувати Раді переговорити про угоду на вказаних началах і намітити, як один із пунктів, де було б, мабуть, найзручніше вести переговори, міста Смоленськ або Вітебськ».⁵⁴

Одночасно з тією «ною спробою мирного» поладнання конфлікту з Україною Ленін 25 грудня 1917 р. в Харкові монтує руками (бож не головами!) українських квіслінгів «Всеукраїнський з'їзд Рад» (Советів), що проголосив Україну «Радянською республікою і обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад», який «у телеграмі від 26 грудня... заявляв про єдність (не спільність! — П.Б.) інтересів народів України і радянської Росії. Рада Народних Комісарів телеграмою 29 грудня... вітала утворення «справді народної радянської влади на Україні» і обіцяла «новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також в справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народові України».⁵⁵

Наскільки Ленін шанував «суверенність братньої республіки Рад» і наскільки довіряв її большевицькому урядові, бачимо з того, що він призначив «надзвичайним комісаром України» гру-

головно-командуючого ніяких військових частин, що прямують на Дон, на Урал, або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії на Україні й повернути негайно зброю тим, у кого вона була піднята?» (там же, стор. 38-39).

⁵² Там же, ред. прим. ч. 36, стор. 669.

⁵³ Там же, стор. 46, речення дописане рукою Троцького.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же, прим. ч. 38, стор. 669.

зина Сергія Орджонікідзе для «об'єднання дій функціонуючих там радянських організацій в усіх галузях їх роботи (військової, продовольчої, банкової та ін.)».⁵⁶

Так виглядала насправді «демократична диктатура робітників і селянства» (!) в Україні, втіленням якої був «Сержа» Орджонікідзе, абсолютний володар життя і смерті її народу. В політичній Леніновій термінології все це називалося «новою спробою мирного поладнання відносин» з «братнім українським народом».

З тою ж хвилиною, коли зформувався харківський Наркомат, Ленін легко знайшов причину для відкликання переговорів з Центральною Радою, скинувши із себе «... всю відповідальність за провадження громадянської війни, яку почали буржуазні класи різних націй і яка цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку. Національні ж вимоги українців, самостійність їх народної республіки, її права вимагати федеративних відносин, Рада Народних Комісарів визнає повністю і вони ніяких спорів не викликають» (12 січня 1918 р.).⁵⁷

Тим же самим «розмахом пера» і під тією ж датою (12 січня) Ленін вислав таку телеграму головнокомандуючому большевицькими військами в Україні: «Раднарком висловлює впевненість, що т. Антонов діятиме надалі, як і раніше, у повному контакті з тією центральною українською радянською владою, яку РНК привітала, і з призначеним Радою Народних Комісарів надзвичайним комісаром».⁵⁸

Місяць пізніше, відповідаючи на «записки» під час «Надзвичайного всеросійського з'їзду залізничників» (12 лютого), Ленін в одному абсурдному реченні розкриває усю суть політичної фікції «демократичної влади Рад»: «Радянська влада — навчас він — дає можливість трудящим, якщо вони незадоволені своєю партією, переобрати своїх делегатів, передати владу іншій партії і змінити уряд без найменшої революції, тому що досвід Керенського-Каледіна і буржуазної (Центральної) Ради показав, що боротьба проти радянської влади неможлива».⁵⁹

Логіка: «боротьба проти радянської влади неможлива», але

⁵⁶ Там же, стор. 47 і прим. 38, стор. 669.

⁵⁷ Там же, стор. 50.

⁵⁸ Там же, стор. 51.

⁵⁹ Там же, стор. 72.

«трудящі» можуть «з успіхом» боротися проти тієї влади і навіть «передати владу іншій партії», себто змінити уряд «без найменшої революції».

Принципіальна дволичність Леніна в національному питанні й упарі з тим невідхильна потреба маневрувати в Україні з одного боку, а з другого — необхідна грабіж хліба для голодних міст Росії, ставили Антонова-Овсієнка в дуже скрутну ситуацію: він повинен був проводити дослівну конфіскацію усього зерна, яке тільки попадало йому в руки, але за згодою «суверенної» радянської влади в Україні, яка, не зважаючи на свій ідеологічний більшовизм, усе ж не хотіла бути тільки маріонеткою в руках окупаційних російських сил. Про це якнайкраще свідчать Ленінова телеграми та листовні доручення Антонову і Орджонікідзе.

1) Телеграма В. О. Антонову-Овсієнку (початок лютого 1918 р.):

«Зважаючи на нарікання Народного секретаріату на виниклі між Вами і ЦВК України тертя, прошу Вас із свого боку повідомити, в чому властиво справа; само собою наше втручання у внутрішні справи України, оскільки це не виказується воєнною необхідністю, небажане. Зручніше здійснювати ті чи інші заходи через органи місцевої влади і взагалі найкраще було б, якби усякі непорозуміння були поладжені на місці».⁶⁰

Тільки наївна людина не знає, скільки «внутрішніх справ» можна підтягнути під «воєнну необхідність» у часи громадянської війни. Можливості ті такі ж необмежені, як і у випадках «історичної необхідности».

2) В. О. Антонову-Овсієнку (21 січня 1918 р.):

«... Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (харківським) усунути. *Це архіважливо в державному відношенні.* Ради бога, помиріться з ними і визнайте за ними *всілякий* суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас зняти. Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви цю просьбу виконаєте і *абсолютного* миру з харківським ЦВК досягнете. Тут потрібний *архітакт національний*».⁶¹

3) Телеграма Г. К. Орджонікідзе (4 лютого 1918 р.):

«... Продовжуйте, ради бога, з усієї сили добувати продовольство, організувати спішно збір і зсипку хліба, щоб встигнути

⁶⁰ Там же, стор. 81.

⁶¹ Там же, стор. 82.

налагодити постачання до пори бездоріжжя. Вся надія на Вас, інакше голод на весну неминучий».⁶²

Очевидно, Ленін турбувався тим, щоб не допустити до голоду в корінних містах Росії: голод в українських містах та селах — після дощентного пограбування їх — його не турбує.

4) Телеграма головнокомандуючому Антонову (1 лютого 1918 р.):

«Дуже прошу діяти не інакше, як у цілковитій згоді з Луганським і за його вказівками, як народного секретаря суверенної Української республіки. Якщо виникнуть незгоди з ними, поладжуйте *через Скрипника, Затонського, Бош*, нарешті — телеграфуйте мені, але ніколи не суперечте Луганському...»⁶³ (підкреслення мої, — П.Б.).

Всі ті Ленінові намагання ладнати спори між місцевою, автохтонною, большевицькою владою «братнього народу» та окупаційною російською не впливали ні із симпатії до «українського сепаратизму», ні із справжньої пошани до «суверенної» влади Рад провінційальної України, а тільки зі страху перед розголосою, що «братні пролетарські республіки», об'єднанні «добровільно», для яких тотожність інтересів «безпірна», раптом опиняються на ворожих одна одній позиціях; можна легко уявити собі страх Леніна-«визволителя» перед наочним і голосним фактом, що російська пролетарська окупація «пролетарської» України така ж сама, якщо не гірша, як і окупація «буржуазної» України силами феодалів та буржуазної Росії!

Про правильність такого висновку свідчить лист Леніна до Орджонікідзе (14 березня 1918 р.), в якому він — взявши до уваги наступ німців в Україні — дає такі директиви до «українізації» України:

«... Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підричних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії із залученням до справи селян, рішуче й беззастережне *перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад* — отаке тепер завдання. *Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називати себе просто Овсієнком.* Те саме треба сказати про Муравйова (якщо він залишиться на посту) та інших. Щодо Донської республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакові

⁶² Там же, стор. 84.

⁶³ Там же, стор. 89.

та іншим, що хоч би як вони не ухитрялись виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть. Зважаючи на це, цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони...»⁶⁴

Коли ж воєнне щастя змінилося і большевики перейшли від оборони до наступу, Ленін перший в історії Сходу Європи використав національне питання для побудови нової російської імперії і поширення російських впливів на Захід.

5) Телеграма головнокомандуючому І. І. Вацетісу (29 листопада 1918):

«Із просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити Ради на місцях. Ця обставина має цю хорошу сторону, *що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естонії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ*. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁶⁵ (підкреслення мої, — П.Б.).

В грудні того ж року, щоб запобігти напливові українських свідомих вишколених вояків, що згуртувалися у Самарщині й хотіли влитися в армійські частини південного українського фронту, Ленін вислав таку телеграму губвійськкомові для українців Самарщини:

«Вважаємо за потрібне повідомити у відповідь на телеграму українців Самарщини, що з огляду на приплив українських добровільців і велику кількість мобілізованих на самій Україні, які не одержали ще зброї, робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне провадити формування українців у Росії і відправляти їх на Україну. Повідомляючи про це, пропонуємо від імені Раднаркому припинити відправку українських частин на Україну» (1 грудня 1918 р.).⁶⁶

Найголовніше з погляду «самовизначення народів» те, що Ленін діяв без жодного порозуміння з Раднаркомом України, вважаючи себе за компетентного рішати від імені «суверенного» українського радянського уряду.

⁶⁴ Там же, стор. 103.

⁶⁵ Там же, стор. 202.

⁶⁶ Там же, стор. 203.

6) Телеграма Х. Г. Раковському (25 квітня 1919 р.):

«Резолюція катеринославських есерів показує, що це мерзотники, захисники куркулів. *Треба підняти проти них газетне цькування за їх захист куркулів і за лозунг — протидіяння централізації, вимагати від них викриття куркулів і боротьби проти вільного продажу хліба селянами. У уряді їх треба зв'язати найточнішими директивами, поставити під найсуворіший нагляд і в разі найменшого їх відступу від лінії уряду в питаннях продовольчому, кооперативному, фінансовому і в питанні найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх із ганьбою*».⁶⁷

7) Телеграма Л. Б. Каменєву (28 квітня 1919 р.):

«Іоффе потрібен не в Криму, а в уряді України на посту, який вибере Раковський *для роботи проти самотійності*, а в Криму підшукаємо іншого, *але, звичайно, не Дибенка*»⁶⁸ (підкреслення мої, — П.Б.).

8) Телеграма Раковському (22 травня 1919 р.):

«Цека Російської (Комуністичної) Партії пропонує Цека Комуністичної Партії України (яка термінологія: *не Цека української комуністичної партії!* — П.Б.) не ставити на обговорення Українського раднаркому відповідальних фінансових рішень, як от випуск нових знаків або обмін карбованців, *попередньо не запитавши Цека РКП, бо до таких заходів можна вдаватись тільки у всеросійському масштабі*».

Але видно, що й сам Ленін мав сумніви, чи не викличе така постанова рішучий протест «Цека КПУ», бо закінчує цю телеграму власноручною допискою: «Повідомте докладно, чи вважаєте можливим проведення цієї директиви».⁶⁹

Очевидно, «проведення тієї директиви» в Цека КПУ було можливе.

Або ось як хитро сказано в «Заключному слові в питанні про радянську владу на Україні» (3 грудня 1919 р.):

«... Товариш Мануїльський надзвичайно помиляється, коли думає, *що ми дорікали за самотійність у розумінні національному, в розумінні незалежності України* (підкреслення в оригіналі). *Ми дорікали за самотійність у розумінні небажання зважати на московські погляди, погляди Центрально-*

⁶⁷ Там же, стор. 264.

⁶⁸ Там же, стор. 266.

⁶⁹ Там же, стор. 286.

20 Комітету, що перебуває в Москві...»⁷⁰ (підкреслення моє, — П.Б.).

Чи ж не прямий це плягіят Петрового: Слухай, що Меншіков каже!

9) Попов і Ландер «підписали заяву від 32-ох українських працівників, у якій критикувався склад бюро ЦК КП(б)У і методи його робити, а також висловлювався протест проти мобілізації партійних і радянських працівників з російських губерній для України».

На доручення Леніна «Оргбюро ЦК РКП(б) 18 грудня 1919 р. розглянуло заяву українських працівників і постановило (майже дослівно переписавши рішення Леніна в тій справі, стор. 397, — П.Б.): «Оголосити догану за те, що вони, замість позитивної роботи за вказівками Всеукраїнського Ревкому і Бюро ЦК КП(б)У, витрачають час і сили на пересуди й безвідповідальне політиканство, яке є порушенням партійної дисципліни, і запропонувати надалі, суворо підкоряючись директивам партійного центру, робити ту роботу, яку кожному з них буде вказано».⁷¹

Здавалося б, яке ж батьківське, хоч і суворе, упіпнення! Але «пост скрипtum» рукою Леніна показує справжню його «людяність»: «Авторів треба взяти під нагляд і розподілити по одному серед поважних працівників. Інакше, вийде склока, а не діло».

Можна легко уявити собі дальшу долю тих 32-ох «єретиків»...

10) «... На 4-ій Всеукраїнській конференції КП(б)У... в Харкові з 17 по 23 березня... велася запекла боротьба лєнінців проти опозиційної групи «демократичного централізму»... на чолі з Т. Сапроновим, В. Богуславським, Я. Дробнісом, Р. Фарбманом (Рафаїлом)... «Децистам» удалося шляхом фракційних махінацій (голосування списками та ін.) пропхати більшість своїх прихильників до складу ЦК, а також послати делегатами на IX з'їзд РКП(б). 105 делегатів конференції, які обстоювали лєнінську лінію, відмовились брати участь у виборах ЦК КП(б)У і опротестували їх як незаконні. В зв'язку з тим, що обраний конференцією ЦК не відображав волі більшості комуністів України, ЦК КП(б)У в складі В. М. Блакитного, В. П. Затонського, Ф. Я. Кона, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, С. К. Мініна, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергєєва (Артема), В. Я. Чубаря, Я. А. Яковлева та інших... Для зміцнення партійних організацій Укра-

⁷⁰ Там же, стор. 364.

⁷¹ Там же, прим. ч. 225, стор. 708.

їни ЦК партії послав у розпорядження ЦК КП(б)У велику групу досвідчених партійних працівників (себто перелицьованих на червоно російських чорносотенців, — П.Б.). Тільки в травні 1920 року на Україну було послано 674 комуністів. *За рішенням ЦК РКП(б) від 5 квітня 1920 року* проводилась перереєстрація членів Компартії України».⁷²

Ленін телеграфував «товаришу Сталіну»: «З огляду на те, що на з'їзді обрано по 13 делегатів від кожної течії, з огляду на те, що 105 делегатів не брали участі у виборах ЦК і 8 утримались, для виходу з ненормального становища *Політбюро ЦК РКП постановило створити тимчасове бюро з представників старого ЦК і нових по 2 представники. П'ятим членом бюро призначити колишнього боротьбіста тов. Шумського*» (підкреслення мої, — П.Б.).

11) Телеграма Ф. Я. Кону (по прямому проводу) 4-го травня 1920 р.:

«Щодо Винниченка — в принципі згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі...»⁷³ А в примітці ч. 251 читаємо: «Винниченко звернувся до уряду РСФСР (а не до УРСР! — П.Б.) з проханням дозволити йому приїхати на Україну і дати можливість брати активну участь у боротьбі з білополяками та Врангелем, а також у будівництві Радянської України. *Враховуючи, що на спиною Винниченка та інших націоналістичних вождів стоїть численна українська еміграція і з метою відриву від неї трудових елементів, що помилялися*, було вирішено залучити Винниченка до радянської роботи. Це питання кілька разів обговорювалось у ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. 6-го вересня рішенням Політбюро ЦК КП(б)У Винниченка було прийнято членом Комуністичної Партії України, призначено заступником голови Раднаркому і наркомом закордонних справ УРСР. У той же день Політбюро ЦК РКП(б) прийняло про Винниченка таке рішення: «Політбюро констатує мінливість настрою т. Винниченка, і тому Політбюро, не заперечуючи проти його негайного прийняття у партію, пропонує не давати йому ніякого поста, перевіривши його спочатку на діловій роботі».⁷⁴ (Центральний партійний архів Інституту Марксизму-Ленінізму при ЦК КПРС).

12) Існують уже легенди, навіть в українській еміграційній лі-

⁷² Там же, прим. ч. 243, стор. 711.

⁷³ Там же, стор. 450.

⁷⁴ Там же, примітка ч. 251, стор. 713.

тературі, про те, що Ленін, мовляв, не погоджувався із Сталіном і навіть засуджував його нахил до жорстокости. Отже тут не взято до уваги прецікавого «збігу обставин», що Ленін завжди послуговувався Сталіном у всіх тих випадках, де перемога «ленінської лінії» вимагала послідовної і вирахованої жорстокости...

Доцільно подати тут повністю Ленінову інструкцію «Членам Ради Праці і Оборони», бо вона «архіважлива» для розуміння не тільки його «національної політики», а й взагалі тактичних засобів. Інструкція написана наприкінці липня 1920 року:

«Оскільки поляки пропонують мир, це дає нам привід систематичніше використати війська, призначені на пересування з Кавкфронту на Захфронт. Тому Раді Оборони пропоную розробити таку постанову:

1. Військам Кавкфронту йти пішки через усю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожную волость (з 1,900, приблизно, волостей України) заходила *двічі*, через певний проміжуток часу, спочастку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань:

а) збирання продовольства (за розверсткою);⁷⁵

б) створення на місці, себто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність *подвійного* (проти розверстки) запасу продовольства (зсипаного в амбарі, у будинку попа, поміщика, багача і т.п.).

Призначення цього подвійного запасу — фонд *товарообміну*: з цього запасу у селян хліб братиметься після відпуску селянам місцевих *товарів*, російських і *закордонних* за домовленістю з місцевими селянами;

в) складання (і перевірка) списку «відповідальних» селян (з місцевих *багачів*; зверху, себто за ступнем найбільшого багатства, виділяється 5-20% і т.д. хазяїв на кожне село, залежно від його розмірів).

«Відповідальні» селяни *особисто* відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади.

Після того, як військо відійде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання — *розстріл*) дбати про справність і цілість цього списку;

г) роззброєння селян-багатіїв. Повний збір зброї. Відповідальність за незнайдену зброю на начальнику військової частини; за

⁷⁵ Збирання споживчо-харчових продуктів прогресивними податками на класовим приділом: від багачів — все, від батраків — ніщо.

незаявлену зброю на тому, у кого знайдено (розстріл), і на всій групі «відповідальних» селян (штраф, але не грішми, а хлібом і речами; конфіскація майна, арешт, роботи на копальнях);

д) допомога в засіванні полів, у ремонті сільсько-господарського реманенту та в інших необхідних роботах (в охороні складів або перевірці охорони, у залізничних роботах тощо, охорона складів соли і т.п.).

2. Для зазначених завдань у кожному військовій частині додати (до комуністичного осередку в ній) комісара або інструктора (збір 1,000 чоловік, якщо треба, з Петрограду, Москви, Іваново-Вознесенська робітників) для керівництва виконанням зазначених завдань.

3. В «упертих» волостях чи селах військові частини або організують «третє відвідування» (військом), або залишаються на постій довше (до двох тижнів) для покарання і виправлення.

4. Частину цих постанов провести через Раду Оборони, частину через Радтрудоарм і Раднарком України.

5. Видати *архіпопулярну* листівку для селян, для роз'яснення справи взагалі й *завмагазинів* для *товаробміну* на *закордонні товари особливо*.

Негайно створити комісію для видання такої листівки та ряду їх, так само ряду інструкцій.

Для розробки цих пропозицій негайно створити комісію з тт. Брюханова і Сланського. Головою комісії просити бути т. Сталіна.

Голова Ради Оборони В. Ульянов (Ленін)». ⁷⁶

⁷⁶ Там же, стор. 465-6. Це був той «останній, рішучий бій», що його Ленін заповідав ще в серпні 1918 року: «... Ніякі сумніви неможливі. Куркулі — шалений ворог радянської влади. Або куркулі переріжуть безконечно багато робітників, або робітники нещадно роздавлять повстання куркульської, грабіжницької меншості народу проти влади трудящих. Мирові не бути... і через це бій проти куркулів називаємо *останнім*, рішучим боєм... Але робітничий клас зовсім не повинен розходитися з середнім селянином... Робітнича влада ніколи не кривдила і не скривдить (? — П.Б.) середнього селянина. А влада царів, поміщиків, капіталістів, куркулів (по традиції: всіх в «один котелок»!) завжди не тільки кривдила середнього селянина, а й прямо душила, грабувала, розоряла його в усіх країнах, скрізь, без винятку, в Росії в тому числі» (стор. 175, 176, 177).

Таке запевнення про Ленінську дружбу із середнім селянином поруч поданих вище пацифікаційних інструкцій є безсоромним глумом із люд-

На особливу увагу заслуговує 4-та точка. Запропоновані Леніном пацифікації українських сіл були такою мірою драконськими, що виконання їх однією «радянською інституцією» могло викликати спротив або й відразу у виконавців, саме тому ті завдання розподілено між три інституції.

Ленінову інструкцію «провели в життя» большевики Росії і України «з добавкою». Очевидно, Ленін міг сказати, що військова пацифікація цілої України і винищування селян голодом не мали нічого спільного з національним питанням, бо виконавцями тих доручень була й «українська» радянська влада. Але пам'ятаємо рішуче запевнення Леніна, що школи, культури і взагалі національних проблем аж ніяк не можна відділяти від економії і політики, особливо з погляду марксиста. Коли так, то це ж саме зобов'язує й у відворотному порядку: аж ніяк не можна відділяти економії (від якої залежить фізична сила народу) і політики від національного питання, і тому цілком ясно, що та пацифікація і винищування голодом українських селян (основної сили відродженої нації) були не тільки ломанням хребта українській «дрібній буржуазії», а й українському націоналізмові, себто цілій українській нації. Це було ломання хребта українському політичному відродженню та волі до самостійності найчисленнішої і найстійкішої частини українського народу. І не так посуха і неврожай, передусім степової України в 1921 році,⁷⁷ були причиною припинення збройного опору російській окупації, як дослівне вимітання селянських комор і шпихлірів від останніх зернових запасів на зиму⁷⁸ пацифікаційними відділами червоної армії. Саме тільки тим можна пояснити цілковите отупіння і брак активного відгуку українських селян на заклик учасників Другого зимового походу в 1921 році до поновлення боротьби.

ської наївності і довірливості в розцінці Ленінових політагітаційних промов та статей, де він із такою ж «щирістю» запевняє своїх «малоросів» про свою ненависть до російського шовінізму, збираючись «з'їсти його здоровими ще зубами». Люди, на жаль, забувають про ролі «історичних аспектів» у марксистській пропаганді.

⁷⁷ Цитована компіляція, т. 2-ий, стор. 588: «Звернення до селян України: Правобережна Україна в цьому році збрала чудовий урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 р., чекають допомоги від українських землеробів... «А про неврожай і голод Лівобережної України — ні слова. («Звернення», з 2 серпня 1921 р.).

⁷⁸ Дивись К. Кононенко: «Україна і Росія», стор. 102.

Можливо «наївному»⁷⁹ Винниченкові це ніколи й не прояснивалося («За тобою слово, Сталіне!...»), але Ленін прекрасно знав, яких наслідків треба чекати від виконання його доручень червоної армії.

І друге: отой «благий» батько «советського комунізму», знавши про хижість і садизм Сталіна, поручає саме йому зробити «розрібку пропозицій», себто деталей пацифікації українського села. Слова ж: «розстріл», «розстріляти!», особливо за «національні ухили іногородців» у бік самостійности, так само рясніють у Ленінових інструкціях, як і в присудах часів сталінських чисток.

13) М. І. Фрумкіну (1-го лютого 1921 р.):

«т. Фрумкін! Ми одержуємо (і ззовні, і зсередини) все більше відомостей про зовсім недопустиму «самостійність» України в справах НКпроду. Ви повинні *докопатися до цілковитої правди*, яку від нас явно приховують... Справа серйозна, ми це так не залишимо: правду ми узнаємо цілком... Ви тепер же, і в першу чергу, відповідаєте цілком за те, щоб узнати і довідатись *про все і не дати себе* обдурити... Чекаю відповіді. З ком. привітом — Ленін».⁸⁰

І зараз же 3-го лютого В. Н. Манцеву:

«На Україні чиняться неподобства.

Директива Політбюра (усунути Пешохонова і пешохоновців із Харкова) зривається.

Частина укрцекістів дає себе обманути Пешохонову і пешохоновцям.

Це ясно. І ми себе не дамо більше обдурити.

На Вашу *особисту* відповідальність покладаю (під умовою секретних і безпосередніх та акуратних стосунків із Політбюром у Москві):

⁷⁹ «Мені здається, що Винниченко щирий і наївний, коли ставить питання: «чи має право (!! сік!!) соціал-демократ ходити в публічний туалет?» і жує це питання на всі лади, але весь час *індивідуально...*» Ось чим турбувався «наш» Винниченко тоді, коли Ленін укладав пляни відбудови нової російської імперії (стор. 544, в листі до І. Арманд). Між іншим, у тому листі Ленін пише й таке: «Прочитав зараз, мій дорогий друже, новий роман Винниченка, що Ти прислала («Заповіти батьків», — П. Б.). От ахінея і нісенітниця! З'єднати разом якнайбільше всяких «страхот», зібрати воедино і «порок», і «сифіліс», і романтичне злочинство... з претенсіями на «свою» теорію організації проституток... Бррр... досадно, що гаяв час на читання». (Стор. 592, лист до І. Арманд, червень 1914 р.).

⁸⁰ Там же, стор. 513.

- 1) встановити цілковитий нагляд над Пешохоновим;
- 2) прислати сюди підсумки;
- 3) те саме за всіма пешохоновцями, список їх;
- 4) добитися негайної відставки Пешохонова і відправки в Москву.

Розхлябаність укрцека *цілковита*. Побачимо, чи зумієте виконати як слід. З ком. привітом — Ленін».⁸¹

А вже 27-го лютого того ж 1921 р. ось які солодкі Ленінові привітальні слова «5-му Всеукраїнському з'їздові Рад»: «Товариші! Від усієї душі шлю привітання 5-му Всеукраїнському з'їздові Рад. Висловлюю глибоку певність, що союз незаможних селян і українських робітників укріпить Радянську Україну і зміцнить Українську республіку, всупереч усім перешкодам та підступам ворогів. Прошу тов. Петровського передати мій жаль, що ніяк не можу прийняти пропозицію з'їзду і приїхати особисто... Бажаю з'їздові успіху в зміцненні влади робітників і селян та у відбудові господарства. Ваш Ленін».

Як же ж можна було зміцнити оту «Радянську Україну», оту «Українську республіку»? Очевидно, шляхом всебічного підкорення її Центральному Комітетові Російської Комуністичної Партії у Кремлі.

Сподіюсь, що читач пробачить мені за цю довжелезну в'язанку цитат із писань Леніна. Вона значно не повна, в ній тільки найнеобхідніше, щоб показати наївність і безпідставність у нашій журналістиці й белетристиці сентиментів до часів «загірної комуні», як нічим не виправданого ідолопоклонства перед «пам'яттю Леніна» та скинення всієї вини за повне поневолення України на Сталіна.⁸² Сталін же нічого іншого не робив, як тільки кінчав

⁸¹ Там же, стор. 514.

⁸² Маю тут на увазі передусім статтю Івана Майстренка в «Сучасності» (ч. 6, червень 1975, стор. 58-73) п.з. «Ленін і національне питання». Із змісту статті виходить, що Ленін не знав на котру ногу стати: говорив так і говорив інакше, а робив і доручав робити завжди одне: за всяку ціну підтримувати супремат «великоросів» і неподільність російської імперії. Майстренко робить із цього висновок, що Ленін «дивився на перспективи національного розвитку очима до 1848 року» і вважав, що великі багатонаціональні державні об'єднання «є останнім словом капіталізму».

Виходило б, що капіталізм дав початок багатонаціональним державам, що незгідне з правдою (про те буде мова в останній частині цієї праці), про що Майстренко, без сумніву, знає, хоч майже замовчує. І

почате Леніном діло, навіть і тоді, коли «чистив» партію: насамперед від тих, хто будь-коли протиставився Ленінові, на кого Ленін будь-коли показав пальцем у своїй полеміці.

(3)

А тепер пригляньмося, чи справді всі ті сновидні протиречності в писаннях Леніна тільки крутіства, пристосовані до політичних ситуацій, відповідно до «історичної необхідності» й політичної вигоди, чи, може, є в тому своя логічна система, сперта на непорушній догматиці марксизму.

Щоб відповісти на це питання основно, нам треба вернутися до Маркса, до його становища супроти німецької «буржуазної демократії» при кінці сорокових років і в питанні самовизначення Ірландії в шістдесятих роках ХІХ-го століття.

«Нас зовсім не цікавить, що буржуазія хоче, а чого не хоче, тільки те, що вона повинна», — говорить Маркс.

А що ж вона повинна?

друге: Ленін не розраховував на *державне об'єднання народів у «перемозі комунізму»*, а на *об'єднання світового пролетаріату*, що, в свою чергу, мало б привести до світової «ніби»-держави, або, іншими словами, привести до світового об'єднання пролетаріату багатьох націй в одній державі та до нівеляції національних різниць, національних культур, вільний розвиток яких він поборював гостріше, ніж автономні політично-адміністративні творива на одній національній території. І тут причина того, що він погодився на «Українську Радянську Соціалістичну Республіку», але не дав своєї згоди на окрему (а про самостійну й мови не могло бути) українську комуністичну партію. Це ж азбука для кожної політично освіченої людини. Але, щоб відокремити себе від (звичайно, в практиці стосованого) геноциду насильницькими засобами (не тільки фізичного насильства), Ленін у теорії «ушляхетнював» свою пролетарську концепцію розв'язки національних питань «добровільністю», замість безпосереднього насильницького знищення фізично слабшої нації сильнішою, він пропонував *самогубство* менших націй.

Далі, неприємно вражає у згаданій статті характер і тенденція вислову в багатьох місцях, що аж редакція журналу двічі мусіла *пояснювати* читачеві, що «Ленін у практиці цього принципу добровільності у відношенні до неросійських народів не дотримувався»: або, що «йдеться тут (очевидно, авторові статті) про те, що Ленін писав, а не про те, що він проводив у життя». На мою думку, за правильного і об'єктивного висловлювання автора читач і без втручання редакції мав би таке враження. І, нарешті, досить дивно звучить таке твердження Майстренка:

Повинна вона, на думку Маркса, перевести в життя кличі Великої французької революції літерально і комплектно: коли рівність, то не тільки рівність перед законом і політична рівність голосу, але й цілковита рівність і під економічним поглядом; коли свобода, тоді політична свобода без жодних обмежень, без жодних політично-правних клявзуль для охорони інтересів пануючих кляс, бо, мовляв, без такої рівності і без такої свободи братерство неможливе.

Все це, — каже Маркс, — ваші кличі, панове демократи, й ви повинні перевести їх у життя та завершити свою революцію на основах буржуазного індивідуалізму.

Ми, марксисты, не висунули цих кличів і ми вважаємо їх, з об'єктивної точки погляду, за нісенітницю, бо ні природні дані, ані кардинальні вимоги функціонуючого суспільства, не створюють можливостей для того й не могли б того толерувати. Все, що ми проповідуємо, це знесення кляс, що зовсім не означає, — каже Енгельс, — «соціальної та політичної рівності»; «... поняття рівності це плитка французька ідея..., що спричинює тільки затуманення в людських головах». «Ми знайшли більш прецизну формулу», якою є «знесення кляс».

«Певну впевненість (у щирість ленінської пропаганди, — П.Б.) дало б розчленування РКП(б) на самостійні компартії союзних республік, як *самостійні сьогодні компартії в соціалістичних країнах Східньої Європи* (підкреслення моє, — П.Б.). Але тут самостійність одержана не з рук Москви, вона витворилася історично».

Поперше: ані в одній із «соціалістичних країн Східньої Європи» не існує справді самостійна компартія; вони більше самостійні (або вдають) в Західній Європі. Є тільки дві самостійні компартії: компартія ССРСР, себто російська, і китайська. Всі інші (їх політична діяльність, політична монополія, можливо і їх існування) залежні й під протекторатом Москви або Пекіну...

Подруге: що означають крилаті слова — «витворилися історично»? Все, що «витворюється» — «витворюється» історично: «історично» двічі забезпечено залежність угорської й чехо-словацької компартії від Москви; «історично» забезпечено існування компартій Тибету. Підтримка для компартії на західних землях України в 1920-1939 роках проти національних самостійницьких партій була таким же самим історичним фактом, як і підтримка галицького москвофільства царським урядом. Це ж саме стосується до «історичного» постановня комуністичного уряду в Харкові й комуністичної партії (большевиків) України. Всі ті факти творилися історично і зовсім непотрібно «імпонувати» читачеві фразами, які не мають жодного особливого значення.

Це щодо політичного питання.

В національних відношеннях розквіт капіталізму, — каже Маркс, — спричинився до кристалізації національних держав, але й тут процес незакінчений, бо й надалі існують народи поневолені й колоніальні та пануючі народи.

Початкове переконання Маркса, що багатонаціональні імперії феодалного чи «буржуазно-демократичного» ладу можна буде безпосередньо перебудувати актом пролетарської революції в інтернаціональні з'єднання комуністів, змінюються, коли він приглядається ближче до англійсько-ірландських відносин і коли стверджує, що національні почування та національна солідарність відіграє в окремих народів куди більшу роль, ніж пролетарська солідарність. Тоді він, як ми вже бачили, висуває концепцію політичного самовизначення для Ірландії, що в результаті мало довести до солідаризму пролетаріату обидвох народів і до пролетарської революції в тих країнах.

Виринуло тільки одне питання — «як переконати англійську робітничу класу в тому, що вона ніколи не буде у стані вчинити щось вирішальне, аж поки рішуче не відокремить своєї політики супроти Ірландії від політики пануючих клас, аж поки, не тільки що не поєднає своєї справи з ірландською але й фактично, не підійме ініціативи на розв'язання унії з 1801 року, замінюючи її вільними федеративними відносинами».

Тож вимога політичного самовизначення Ірландії не із «симпатії» до самостійницьких прагнень ірландських народу, але тільки щоб наладнати спільний фронт англійського пролетаріату з ірландським для боротьби за остаточну перемогу пролетаріату, бо «Комуністи борються за досягнення безпосередніх цілей, за скріплення тимчасових інтересів робітничої класи, але в сучасному русі вони, також, заступають і піклуються майбутнім того руху».⁸³

Тимчасовими цілями й інтересами марксизму того часу було повалення вимушеної на Ірландії унії в 1801 році й наладнання «вільних федеративних відносин» між тими двома народами. Маркс, як бачимо, й не допускав цілковитої самостійності Ірландії, а тільки передбачав заміну примусової унії на вільну федерацію. Таке наладнання політичних відносин між згаданими народами мало, на його думку, поєднати ірландський пролетаріат у його боротьбі проти своїх «феодалів і буржуазії» з англійським

⁸³ «Комуністичний Маніфест», розділ IV, секція II.

пролетаріатом проти англійської буржуазії й аристократії. Маркс виразно трактує розв'язку національного питання як тимчасовий засіб для скріплення інтернаціональної солідарності пролетаріату, враховуючи велику вагу національних почувань і національної солідарності в обличчі загально відчуваної всенародньої кривди. Концепція національного самовизначення у Маркса цілковито виразна у площині етапів «буржуазної революції» і в рамках «буржуазної демократії», з позицій політичної опозиції проти уряду — отого невід'ємного атрибуту всякого демократичного ладу.

Ленін підхопив у цілості й політичну тактику Маркса, й її інтенцію, навіть й оте наголошування «добровільности поєднання і злиття».

«Нашим зразком лишається Маркс, який, проживши кілька-десять літ в Англії, став наполовину англійцем і вимагав свободи й національної незалежності Ірляндії в інтересах соціалістичного руху англійських робітників»,⁸⁴ — каже Ленін в 1914 році, а в 1916 році, полемізуючи з усіма іншими вождями соціал-демократії Заходу й Росії, пише: «... опортуністи, які prostitують марксизм, втративши всяку здатність зрозуміти теоретичне значення і практичну насущність тактики Маркса, поясненої ним на прикладі з Ірляндією».⁸⁵

Очевидно, завдання Леніна було набагато складніше ніж у Марксовім первовзорі. Воно ускладнювалося численністю іно-родних народів у російській імперії, а ще більше відсталістю її соціальної та політичної структури, в порівнянні з Англією другої половини ХІХ-го віку. Ця ускладненість подвоювалася наслідками невдалої війни й вимагала більшого опрацювання, детальности, маневрування між фактичними подіями національного відродження поневолених народів і вимогами пролетарської революції; коротше кажучи, питання національного самовизначення в царській імперії і на її руїнах вимагало відповідей ширшого діяпазону і детального наświetлення з боку Леніна для більше ніж двох зацікавлених сторін, з одночасним «піклуванням майбутнім» марксистського руху. Все те, одначе, не робить Леніна «актуальнішим від Маркса в національному питанні», радше детальнішим.

Становище Маркса до національного питання в основному тотожне з Леніновим; воно, із самого принципу інтернаціоналіз-

⁸⁴ «В. І. Ленін про Україну», т. І, стор. 598.

⁸⁵ Там же, стор. 612.

му, негативне до всякого націоналізму за винятком націоналізму того народу, який узяв на себе завдання репрезентувати інтернаціоналізм, поставивши тому інтернаціоналізмові на послуги свою мову, свою культуру і свою державну організацію, тобто, в суті речі, підчинивши інтернаціоналізм своїм націоналістичним амбіціям охопити своєю державною організацією решту світу.

Однак, фактичне соціально-політичне, економічне й етнографічне положення Леніна цілком інше між у Маркса, і йому приходить тільки притримуватись «теоретичного значення і практичної насущності тактики Маркса» — все інше цілком оригінальне й неповторне.

Наприклад: «буржуазно-демократична» революція в Англії була завершена силами самої промислово-торгівельної верстви й розвиток капіталізму, на думку Маркса, дійшов свого завершення і стояв уже на порозі переходу в соціалізм, доконаного силами пролетаріату; так звану «буржуазно-демократичну революцію» (перше видання в Німеччині, а друге видання у Франції) 1848-9 року перевело німецьке промислово-торгівельне міщанство за державну конституцію, тобто за узаконення своєї участі в суверенних правах у державі, власними силами».⁸⁶

Маркс причепився тільки на припряжку з наміром «звабити» німецько-міщанський демократизм на вулицю й там позбавити його питомої йому «парламентарної сили». Говорити, що Маркс і Енгельс воювали за демократію в тих роках, це очевидна політична пропаганда і глузування з політичних фактів. Оскаржування Маркса на адресу німецької буржуазії в незарадності, оспалості й недіяльності це також політична пропаганда, яку він сам згодом заперечив у листі до Енгельса (11-го лютого 1865 р.) з нагоди коректи політичного памфлету п.н. «Мілітарне питання у Пруссії і німецька робітничая партія» з-під пера Енгельса, в якому автор твердив що революція провалилася, бо міщанство протиставилося «прямому й універсальному праву голосу». Прочитавши рукопис Енгельса (Енгельс ніколи не публікував своїх речей, не впевнившись у схваленні Маркса), Маркс робить поправки і під числом 2 читаємо: «Я не сказав би, що (революційний) рух 1848 року провалився, бо буржуазія поставилася проти» «прям-

⁸⁶ Це зовсім не значить, що тільки міщанство йшло на барикади і штурмувало Бастилію, як і не значить, що пролетарська революція переводиться виключно силами промислового робітництва.

мого й універсального права голосу». Навпаки, пряме й універсальне право голосу було оголошене, як право Німеччини, Франкфуртським парламентом і об'явлене в належній формі намісником Райх-у. (На мою думку, як тільки прийде час говорити про цю справу поважно, також муситься трактувати в Німеччині те виборче право, як частину правосильно існуючого закону). Але тут не місце для довшого пояснювання, і я допоміг би собі фразою⁸⁷ (!), що буржуазія того часу воліла мати мир і підданство ніж тільки вигляди на боротьбу і свободу, або щось у тому роді».

Так Маркс, як і Енгельс, прекрасно здавали собі справу з того, що вони тільки причепилися до німецького демократичного руху, щоб ширити свої ідеї під демократичними прапорами. До того признається Енгельс у попередньо вже цитованому листі до Флоренс Келли-Вишневецький (27-го січня 1887 р.), кажучи: «Коли ми вернулися до Німеччини весною 1848 р., то приєдналися до демократичної партії, бо це був єдиний спосіб, щоб донести свої ідеї до працюючої класи».

Коли ж другий ешельон німецького марксизму виразно побачив, що у практичній політиці комуністичним ідеям не обійтися без демократичної бандерольки, й коли була змонтована оця дивовижна, — як казав Енгельс, — назва для комуністичного руху — соціал-демократія, необхідно було дати цій назві ореоллю самого Маркса й наполегливо втокмачувати в легковірних людей, що Маркс та Енгельс щиро і свідомо (і не тільки з тактичних мотивів) розпиналися за «якнайширшу демократію» в роках 1848-9, але тій найширшій демократії протиставилося міщанство зі страху перед владою пролетаріату під покришкою тієї «демократії».

В останньому десятиріччі XIX-го віку була вже встановлена формула чергування революцій і був уже закріплений у «науковій теорії» ритуал обрядового порядку, що соціалістичну чи пролетарську революцію мусить попереджувати «демократична революція», для якої висувано як взірць Велику французьку революцію. І ніхто з віруючих прихожан марксистських конгрегацій не хотів бачити того факту, що ідеологами і ватажками пропонованої Марксом революції були ті ж самі типи освіченого міщанства, що і в французькій революції.⁸⁸ Різниця була тільки та,

⁸⁷ Це один із доказів, як ненавидів і вистерігався Маркс фразерства!

⁸⁸ І ті ж самі «маси» були тією виконною силою в усіх революціях.

що французька революція не була так спекулятивно, так теоретично підготовлена, а радше ідеологічно наснажена, спонтанна й радше спровокована драматичними політичними подіями безпосередньо в періоді конвенції суспільних станів. Вона була радше ідейного порядку, до якого політика керманівців щоразу мусіла пристосовуватися, коли у пропонованій революції Маркса ідеологія цілковито пішла на послуги політичній тактиці і служила їй як засіб. І тільки на підставі цього відверненого порядку й на підставі методично продуманих кроків та прагматичної політики готування пролетарської революції, марксизм присвоїв собі назву «наукової теорії». Тож науковість ця не в невідхильності її змісту, а в методиці й формі готування, ведення та завершення.

«Науковість» марксизму полягає на методологічному використанні універсального лінівства рядової людини (з дипломом і без нього) до самостійного й послідовного думання; на використанні в тій же людині віри в небесну манну й у грушки на вербі; на використанні отого бажання в кожній людині абсолютної справедливості, рівності й забезпечення від голоду, холоду і страху. Те саме гнало і французьку рядову людину на барикади, тільки що її провідникам бракувало отієї методично продуманої тактики у процесі закріплювання раз здобутої політичної влади.

Коротко, в часах діяльності Леніна революційний ритуал марксизму був уже визначений: 1) монархізм і феодалізм; 2) буржуазно-демократична революція; 3) пролетарсько-соціалістична революція; 4) диктатура пролетаріату, а для більшої принадності тим, які заразилися ідеями демократії — «демократична диктатура пролетаріату і селян», як перехідний етап від капіталізму до комунізму; 5) комунізм, у якому всемогутність суспільства заступить всемогутність Бога. І не зважаючи на той факт, що вже у п'ятидесятих роках Маркс і Енгельс готувалися на провідників пролетарської революції в Німеччині, не чекаючи на завершення «буржуазної революції» і капіталізму, пропаганда німецької соціал-демократії зуміла накинати світові думку, що Маркс і Енгельс ніколи й за жодних умов не порушили б цього порядку різнокласових революцій, і що практично-революційну діяльність Леніна назвали б «політичною авантюрою».

Ленін прийняв цей ритуал від т.зв. «ортодоксального марксизму» не тому, що вірив у таку вірність Маркса приписуваному йому ритуалові, а тому, що такий теоретичний порядок суспільно-політичних перемін давав йому можливість в умовах російської імперії рішально впливати на два найважливіші етапи пере-

будови імперії. Ця готовість на чинну співучасть Леніна і його партії так у «буржуазній революції», як і у пролетарській, вже цілком виразно проявляється на другому з'їзді в Лондоні 1903 року, коли російська с.-д. партія прийняла в 9-му пункті своєї програми резолюцію про *право* народів на самовизначення.

Але щойно «пожвавлення національних рухів після 1905 р. викликало, природно, пожвавлення і нашої агітації», — каже Ленін у «Підсумках дискусії про самовизначення»,⁸⁹ і в роках 1913-1914 в ряді статей дає детально розроблену концепцію розв'язки національного питання по лінії автентичного марксизму.

Твердити, що Ленін говорив одне у своїй програмі й у своїх писаннях — відносно національного питання, — а робив інше у практичній політиці, не можна — на підставі совісних і об'єктивних студій — і не треба — із суб'єктивно-політичних причин. Той факт, що його покоління читало, а наше покоління далі читає Леніна по лінії власних побажань, це не вина Леніна; а нам, українцям, у першу чергу, вже таки час покінчити із звичкою звалювання вини на всіх і на все, замість на власну недотепність. Те саме відноситься у стосунку до спадщини Маркса. Приписувати вину Ленінові за те, що ми недотепні й не вміємо пов'язати кінців його дуже прозорої концепції щодо «розв'язки національного питання», в якій він поєднує два *несумісні у цьому питанні періоди*, це неповажно, наївно і шкідливо для нашого росту й дозрівання в політичному сенсі.

Для того, щоб логічно пов'язати разом кінці ленінської концепції розв'язки національного питання, мусимо, передусім, постійно мати на увазі, що

«Для боротьби з язвою націоналізму в усіх її формах дуже важливе значення має проповідь права на самовизначення».⁹⁰

Значення цієї думки цілком ясне: проповідь цього права має тактично-політичне значення, вимушене необхідною потребою конкурувати із зростаючою свідомістю поневолених народів, їх бажанням жити самостійним життям і підносити національну культуру до рівня західноєвропейських народів у всіх ділянках, включно з політичною.

В ідеології марксизму Ленін не знаходив і сам не винайшов жодної логічної причини для позитивного ставлення до націоналізму в самому принципі, за винятком, як було вже сказано,

⁸⁹ «Ленін про Україну», т. I, стор. 614.

⁹⁰ «Кадети і „Право народів на самовизначення“», там же, стор. 517.

того націоналізму тієї нації, яка робить себе ніби інструментом пролетарського інтернаціоналізму. В контексті марксизму відстоювання націоналізму всіх інших, а особливо підопічних, націй — «Це завдання, головним чином, негативне»⁹¹ до змісту того цілого контексту.

Далі, щоб розуміти клубок суперечних — на вигляд — поглядів Леніна на національну проблему в Росії, треба тричі підкреслити, що Ленін трактував національне питання у двох протиставлених одна одній площинах у тому ж самому тексті, а то й тому самому реченні: його позитивна аргументація за «право на самовизначення» відноситься *тільки й виключно* до періоду валення «февдальних» порядків у Росії «демократичною революцією» — це завдання «буржуазної демократії».

«Капіталізм, що розвивається, знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя й національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких відносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т.д. Обидві тенденції творять світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство».

Все це чистої води автентичний марксизм.

«На обидві тенденції, — каже Ленін, — зважає національна програма марксистів, обстоюючи, поперше, рівноправність націй і мов, недопустимість будь-яких *привілеїв* у цьому відношенні (а також право націй на самовизначення...)...» — все це в періоді реалізації першої тенденції розвитку капіталізму. Повна готовість марксизму «співпрацювати» з «буржуазною демократією» по лінії цієї тенденції капіталізму має політичний характер конкуренції в демократизмі, тобто вона має довести до цілковитої демократії в міжнародному відношенні, до абсолютної рівності всіх народів під кожним поглядом; достеменно так, як у внутрішньо-суспільному житті марксизм домагається від «буржуазної демократії» абсолютної рівності для всіх членів суспільства в усіх ділянках людського спілкування — правно, політично й економічно.

«... а подруге, — продовжує Ленін, — принцип інтернаціона-

⁹¹ «Критичні замітки з національного питання», там же, стор. 502.

лізму й непримиренної боротьби проти зараження пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найвитонченішим». ⁹²

Оце «подруге» не має нічого спільного з «поперше», а, навпаки — це протиставлення до «попершого». Тут марксизм переходить до іншої тенденції капіталізму, тобто тенденції інтернаціонального спілкування капіталу, щоб довести до абсолютного та ідеального злиття пролетаріату в одну всесвітню організацію «інтернаціональної культури» (!) й цивілізації.

На питання: чому б не почекати аж поки ця друга тенденція капіталізму не розвинеться шляхом еволюції в повний інтернаціоналізм, марксизм відповідає, що такий повний розвиток інтернаціонального злиття всіх народів у «буржуазній демократії» неможливий, бо її коріння й сила в першому періоді, в періоді національних суверенностей, і переломити ці суперечності «буржуазній демократії» не підсилу без втручання пролетаріату, якого вже навіть в періоді «буржуазної демократії» треба оберігати перед «зараженням буржуазним націоналізмом, хоч би й найвитонченішим». ⁹³

На потвердження вищесказаного читаємо кілька сторінок далі:

«Марксизм непримиримий із націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй у найвищій єдності...»

«Принцип національності історично неминучий у буржуазному суспільстві і... марксист цілком визнає історичну законність національних рухів. Але, щоб це визнання не перетворилося в апологію націоналізму, треба, щоб воно обмежувалося якнайсуворіше (!) тільки тим, що є прогресивного в тих рухах, — щоб це визнання не вело до затемнення пролетарської свідомості буржуазною ідеологією. Прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації. Звідси випливає безумовний обов'язок для марксиста відстоювати найрішучіший і найпослідовніший демократизм у всіх частинах національного питання. *Це — завдання, головним чином, негативне.* (Підкреслення моє, — автор). А далі за нього йти в підтримці націоналізму пролетаріат не може, бо далі починається «позитивна» діяльність буржуазії, яка прагне до зміцнення націоналізму».

⁹² Там же, стор. 496-7.

⁹³ Там же, стор. 497.

Діалектика, як бачимо, це чиста вода від Маркса. Пригадаймо собі з «послання» Центрального Комітету Комуністичної Ліги (квітень 1850): (Комуністична) «партія маршує» (з буржуазною демократією) «проти фракції, повалення якої прагне, але протиставиться кожному міроприємству, при допомозі якого (буржуазна демократія) намагається закріпити свої позиції».

Отож, співпраця марксизму з «буржуазною демократією» — явище негативне в ідеологічному контексті марксизму, бож пролетаріят це пряме заперечення буржуазії і помагати буржуазії — явище негативне, але воно позитивне у площині політичної боротьби проти феодалізму й за позбавлення буржуазії евентуального союзника в майбутній боротьбі проти диктатури пролетаріату, тобто — за осамітнення свідомо-демократичних елементів у суспільстві.

Здавалося б, що останнє цитоване речення, в якому «... позитивна діяльність буржуазії прагне до зміцнення націоналізму», стає прямим запереченням другої тенденції капіталізму — «ломання національних перегородок», але ми мусимо пам'ятати, що в Марксовій теорії капіталізм і капіталістична форма продукції *не тотожні* з буржуазією; в тому-то і протиречності капіталістичного суспільства, — навчає Маркс, — що економічному розвитку капіталістичної продукції в напрямі соціалізму протиставиться націоналістична політика буржуазії.⁹⁴

«... Пролетаріят же не тільки не береться відстояти національний розвиток кожної нації, а, навпаки, перестерігає маси перед такими ілюзіями, відстоює найповнішу свободу капіталіс-

⁹⁴ Марксизм — підкреслено! — не ліквідація капіталізму й капіталістичних форм продукції: «Широке і швидке розвинення продуктивних сил капіталізмом *вимагає* великих державно-злитих і об'єднаних, територій, на яких тільки й може згуртуватися, знищуючи всі старі, середньовічні, станові, вузько-місцеві, дрібнонаціональні, віроісповідні та інші перегородки, класу буржуазії, — а разом з нею і її неминучий антипод — класу пролетарів». (Там же, стор. 510).

Про зникнення самого капіталізму й капіталістичних форм продукції немає згадки. Додуматись до остаточних висновків не трудно: під час того, як «робітнича класа» знищуватиме буржуазію, держава, тобто півна верства «пролетаріату» (пролетаріят фюр зіх) успадкує продуктивний капітал капіталістів, зливаючи тисячі підприємств, фабрик і господарств в одну державофабрику й перемінюючи її — разом із її живим і мертвим, мовозвучним і німим — інвентарем у власність правлячої партії — політичної корпорації.

тичного обороту (!), вітає всяку асиміляцію націй за винятком насильної, або такої, що спирається на привілеї».⁹⁵

Ця двоплщинність у національному питанні, в залежності від того який період революційної боротьби Ленін мав на думці, це ключ до розуміння ленінського розв'язування національних питань в обидвох комплексах російської імперії — білої і червоної. Хто не розпізнає і свідомо та критично не розрізняє тієї двоплщинності, яку дуже часто знаходимо, навіть, в одному складному реченні Леніна, той ніколи не вийде із завороженого

⁹⁵ «... політика пролетаріату в національному питанні (як і в усіх інших питаннях) лише підтримує буржуазію в певному напрямі, але ніколи не збігається з її політикою. Робітничий клас підтримує буржуазію тільки в інтересах національного миру (якого буржуазія не може дати цілком і який здійснимий лише в міру *повної* демократизації), в інтересах рівноправності, в інтересах найкращої обстановки класової боротьби. Тому якраз *проти практикализму* буржуазії пролетарі висувають *принципiальну* політику в національному питанні, завжди підтримуючи буржуазію *тільки умовно*. Всяка буржуазія хоче в національній справі або привілеїв для *своїї* нації, або виключних вигід для неї; це й називається «практичним». Пролетаріат проти всяких привілеїв, проти всякої виключності, впадати в опортунізм. Дати відповідь: «так чи ні» на питання про відокремлення кожної нації? Це здається вимогою дуже «практичною». А на ділі вона безглузда, метафізична теоретично, на практиці ж веде до підкорення пролетаріату буржуазії... Для пролетаріату вони (вони — всі вимоги, — автор) підпорядковані інтересам класової боротьби. Теоретично не можна ручитися наперед, чи відокремлення даної нації чи її рівноправне становище з іншою нацією закінчить буржуазно-демократичну революцію; для пролетаріату важливо *в обох випадках* забезпечити розвиток свого класу; буржуазії важливо утруднити цей розвиток, відсунувши його завдання перед завданням «своїї» нації. Тому пролетаріат обмежується негативною, так би мовити, вимогою визнання *права* на самовизначення, не гарантуючи ні одній нації, не зобов'язуючись дати *нічого за рахунок* іншої нації». («Про право націй на самовизначення», там же, стор. 557-8).

І далі пояснення практичного характеру на «право самовизначення»:

«Розуміється, *право* на самовизначення одна річ, а *доцільність* самовизначення, відокремлення тієї чи іншої нації в тому чи іншому випадку — інша річ. (!) Це азбука. Але чи визнає... к.-д. партія обов'язок демократа проповідувати масам — особливо великоруським — важливе значення цього права? Його насущність?» (Там же, стор. 517). Річ ясна, що не визнавання чи здержливість супроти того права в інших партій — Ленінові на руку.

кола його діалектики щодо національних відносин у нутрі пролетарської держави.

(4)

Вже, здається, вищенаведених, досить було б, щоб переконати націонал-комуніста в недоречності його посилання на авторитет Леніна в захист національного розвитку його народу, себто коли це не російський нарід.

Але будемо передбачливі, сподіваючись, що не один читач писань Леніна не задовільниться наведеним матеріалом відносно національної проблематики в марксизмі. Він, напевно, буде ставити ще цілу низку питань. Найважливіші з-поміж них поста-раюся згадати.

1) Коли це правда, що після перемоги пролетарської революції і закріплення влади Рад, Ленін не мав наміру толерувати відокремлення національних республік шляхом мирного полагодження, а під час громадянської війни трактував ті республіки, як окуповані колонії Росії, тоді чому в роках 1903-1917 він висунув національне питання в російській імперії, як одну з чільних проблем і присвячував цій проблемі стільки часу й уваги?

Причин на це склалося більше, ніж одна.

У протилежності до англійсько-ірландських взаємин, де жодна партія не мала найменших сумнівів щодо історичної окремішності Ірландії та ірландського народу, в Росії у відношенні до України й українського народу, крім вульгарно-насмішкуватої дефініції — хохли і хохландія, — були ще щонайменше дві концепції поважного характеру й одночасно негативного: державно-урядова признавала тільки Малоросію й малоросів, а України «не било, нет і бить не может»; ліберальна інтелігенція, що гуртувалася в партії конституційних кадетів, і частина революційної з-під прапорів рос. соціал-революціонерів визнавали Україну, як територію із правами на певну культурну окремішність, але в межах російської імперії, та ніяк не могли погодитися з думкою, що ця територія могла б відділитися від імперії на правах самостійної держави.

Ленін, проти загальної течії в російському суспільстві, мав відвагу, далекозорий плян і вмів використати те негативне ставлення російських політичних партій до автономних прав українського народу. У статті «Україна й поразка правлячих партій

Росії» («Правда», 30-го червня 1917 р.) Ленін виступив на захист прав для України:

«Есери й меншовики терпіли те, що Тимчасовий уряд кадетів, тобто контрреволюційних буржуа, *не* виконав свого елементарного демократичного обов'язку, *не* оголосив, що він *за* автономію і *за* повну свободу відокремлення України. Українці, як повідомляє сьогодні в «Делє Народа» міністер Чернов, вимагали незрівняно менше, а саме, «щоб Тимчасовий уряд окремим актом проголосив, що він *не проти* права українського народу на автономію». Це — найскромніша й найзаконніша вимога, так само як і скромні дві інші: 1) Україна обирає місцевим населенням одного представника центрального російського уряду; яка скромна ця вимога, показує факт, що великоросів у Росії налічувалось в 1897 році 43% населення, а українців — 17%, тобто українці могли б просити не одного міністра на 16, а шістьох!; 2) На Україні повинен бути «обраний місцевим населенням один представник центрального російського уряду», — що може бути законніше за це? По якому праву сміє демократ відступити від теорії доведеного і досвідом демократичних революцій potwierдженого принципу: «ніяких призначуваних згори для місцевого населення властей!» Відмовлення в цих найскромніших і найзаконніших вимогах з боку Тимчасового уряду було нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів, справжнім проявом політики великоруського «держиморди», — й есери з меншовиками, знущаючись з їх власних партійних програм, терпіли це в уряді і захищають це тепер у своїх газетах!».⁹⁶

Можна собі уявити, скільки симпатій з'єднав Ленін своїй партії по всій Україні того часу!

Рік 1848 не заторкнув царської імперії.

Щойно в роках панування Олександра II-го (1855-1881) пожвавилися взаємини російської обивательщини, а особливо молоді багатших родин, із Заходом, з ідеями західніх ліберальних рухів і з їх антиподом, марксизмом. З мішанини західньоевропейських суспільно-політичних течій створилася в російській людині своєрідна ідеологічна саламаха — схрещення ідей, які, дуже часто, заперечували одна одну. Типічний зразок такого схрещення й мішанини ідеологій знаходимо в історичній постаті Бакуніна. а в літературі — в типажі повісти Достоевського, «Беси».

Але вже у вісімдесятих роках відокремлюються з тієї міша-

⁹⁶ «В. І. Ленін про Україну», т. II, стор. 21.

нини й визрівають серед російської інтелігенції ідеї автентичного марксизму, завдяки теоретичним працям Плеханова, присвяченим популяризації марксизму в царській імперії.

Ширення марксизму в боротьбі з автократією збільшувало, проти волі та наміру російських марксистів, національну свідомість якраз через те, що марксизм під царатом потребував союзників, де тільки міг їх знайти, а шукати і знайти їх можна і треба було серед національно гнوبлених і насильно русифікованих народів, які нараховували 57% усього населення.

«Великоросів у Росії *менше* половини населення, — писав Ленін 1914 року. — Навіть малоросів або українців у нас офіційно, устами «самого» Столипіна зараховували до «іногородців». Значить, «іногородців» у Росії 57% населення, тобто більшість населення, майже 3/5, а в дійсності, мабуть, понад три п'ятих... Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони й мільйони «обивателів» стали перетворюватися у свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів».⁹⁷

Щоб захитати царську систему правління й соціальних порядків, які спиралися на упривілейовані верстви російського народу і їх культуру, треба було марксистській партії соціал-демократів визнати рівність усіх народів в імперії і право всіх автохтонів чужонаціональних провінцій на збереження різномірних частин свого традиційного побуту, включно із правом на політичне самовизначення. А тому, що азбука тільки починається з літери «а», і що програна війна з Японією захитала віру в непереможність царської системи, зріст національної свідомості в поневолених народів та їх зворот до історичних традицій набирали щораз більшої гостроти в сутичці з реакцією після 1907 р. Допомогаючи тому загостренню, марксизм, хоч-не-хоч, посилював національні аспірації до самостійності й культурної окремішності поневолених народів.

«... пожвавлення національних рухів після 1905 р., — писав Ленін, — викликало, природно, пожвавлення і нашої агітації: ряд

⁹⁷ «В. І. Ленін про Україну», т. I, стор. 529-30.

статтей в 1912-1913 рр., резолюцію нашої партії 1913 р., яка дала точне і «антикаутський» (тобто непримиренне до чисто словесного «визнання») визнання *суті справи*.⁹⁸

Що більше, стаючи в захист іногородців, Ленін у полеміці із противниками самовизначення народів, і щоб тим більше з'єднати їх довір'я та показати зі свого боку щирість своїх слів, визнає, «що Росія і *під час миру* побила всесвітній рекорд гноблення націй на основі імперіялізму, значно грубішого, середньовічного, економічно відсталого, військово-бюрократичного. Російський соціал-демократ, який «визнає» самовизначення націй так, як визнають його пп. Плеханов, Петресов і Ко., тобто не борючись за свободу відокремлення пригноблених царизмом націй, *на ділі* є імперіяліст і лакей царизму».⁹⁹

Пожвавлення національних рухів викликало не тільки реакцію з боку уряду, але й із боку інших російських опозиційних та революційних партій. Ленін, будучи зі своєю партією в меншості, намагався якнайрадикальнішою пропагандою проти російського імперіялізму і проти всіх «опортуністичних» партій з'єднати собі «рубіжні народи» імперії. Ставлячи себе і свою партію в позиції єдиного оборонця «найширшої демократії», права народів на самовизначення й політично-адміністративної самостійності, Ленін не тільки протиставив себе царизмові, але й іншим, менше відважним, менше ризиковим і більше традиційним партіям у питанні імперської неподільності та безсумнівної панівності російського народу.

В потоці ленінської аргументації, шаржу й перекручень не трудно неупередженому читачеві забути, що вся ця вільнодумність, толеранція і щедрість Леніна супроти поневолених Росією народів ідуть тільки й виключно на рахунок «буржуазної демократії», в інтересах класової боротьби, і що всі ті щедроти кінчаються із хвилиною перемоги над тією «буржуазною демократією».

Пояснює сам Ленін: «Всі загальнодемократичні вимоги є буржуазно-демократичні вимоги, але з цього тільки анархісти й опортуністи (!) можуть робити висновок проти найпослідовнішого захисту цих вимог пролетаріатом».¹⁰⁰ Очевидно й безсум-

⁹⁸ Там же, стор. 614. Висновок із праці «Підсумки дискусії про самовизначення».

⁹⁹ Там же, стор. 615.

¹⁰⁰ Там же, стор. 517. «Кадети про українське питання».

нівно: захищати ці «загально-демократичні вимоги» пролетаріят повинен і мусить тільки й виключно в боротьбі проти автократії і знову в період «буржуазно-демократичного» ладу. Це вже азбука історії.

В полеміці з кадетами («за душу України») Ленін заступається навіть за «соціал-націонала» Донцова, з ініціативи якого студентський з'їзд у Львові (2-5 липня 1913 р.) прийняв резолюцію за незалежність України проти лише двох голосів:

«П. Мих. Могилянський, який прикривається плащем «демократизму», — писав Ленін, — опублікував статтю в «Речи», в якій рясніє «справжнє шовіністичне цькування українців за «сепаратизм». «Безоглядний авантюризм», «політичне маячення», «політична авантюра» — ось якими висловами рясніє стаття чистісінького нововременця... «Можна додержуватися різних поглядів на те, яке має бути з точки зору пролетаріату, це самовизначення в кожному окремому випадку» (!), — навчає демократичних чемностей Ленін. — Можна і треба спорити з націонал-соціалами на зразок Донцова, але підле цькування за «сепаратизм», цькування людей, які не можуть захищатися, є край безсоромности наших кадетів».¹⁰¹

«Демократична чемність» Леніна зникла, коли він захопив владу й почав «будувати соціалізм», як ми це бачили на прикладі у справі Пешохонова. Цькування у пресі стало одним із головних засобів пролетарського правління і про відповідь у пресі Леніна зацькованої особи на те цькування не могло бути й мови. З поваленням «буржуазної демократії», «демократичні чемності» перестали зобов'язувати Леніна і його пресу.

В дальшій полеміці з тією партією Ленін писав (у грудні 1913 р.):

«Тепер «Речь» офіційно заявляє, що в програмі к.-д. партії, в параграфі 11, дається «пряма, точна і ясна відповідь на питання про право вільного, культурного самовизначення».

«... в полеміці п. Могилянського проти п. Донцова, — відповідав Ленін, — мова йшла про *політичне* самовизначення націй, тобто про право націй на відокремлення тоді як під культурним самовизначенням [безглузде, пишномовне слововживання, що суперечить усій історії демократії (!)] ліберали розуміють тільки мову».

«„Речь” заявляє тепер, ніби «Пролетарська Правда» безнадій-

¹⁰¹ Там же, стор. 473-4.

но змішує самовизначення із «сепаратизмом»... Чи стануть наші освічені конституціоналісти-демократи заперечувати, що, наприклад, Плеханов, який ще в 1902 році писав про самовизначення, розумів під тим саме політичне самовизначення? Будь ласка, поясніть докладніше, панове, не приховуйте від «черні» плодів вашої «освіти»! По суті питання «Речь» заявляє: «Дійсно к.-д. ніколи й не бралися захищати право «відокремлення націй» від російської держави». (Підкреслення за Леніном, — П.Б.). Чудово! Дякую за відвертість і за цілком принципіальну заяву!». ¹⁰²

Вся ця радість Леніна із приводу «ясної відповіді» російських лібералів не має жодної справжньої підстави, бо й тут він тільки «дзвоном слів» силується прикрити несуттєвість різниць між ним і к.-д. партією в питанні самовизначення: кадати не бралися захищати *права* відокремлення, Ленін і його партія ніколи не збиралися відстоювати *самого* відокремлення. Без фізичної й політичної можливості відокремлення абстрактне право — нуль; при наявності й силовій спроможності відокремлення всяка відмова права — також нуль.

В конспекті доповіді (1915 р.) Ленін писав, прикриваючи суть свого розуміння криптонімами: «Самовизначення націй [старий, заялений (schäbig) буржуазно-демократичний льозунг (новий для 1000 млн. населення землі!!)] з обману зробити правду». А після деякого агітаційного баламутства — ближче до правди: «Коли ми ставимо лозунг: свобода самовизначення», тобто свобода відокремлення, ми *всією* агітацією вимагаємо від гнобителів: старайся вдержувати вигодами, культурою, *а не* насильством. Коли ми не визнаємо і не висуваємо на перший плян свободи відокремлення, ми *практично* залишаємо двері відчиненими для лакеїв насильства». ¹⁰³

Те, що справді Ленін хотів сказати, не мало такого шляхетного звучання, бо йшлося фактично про використання політичної тупости «демократичних» претендентів до влади в «демократичній» імперії. Виразний, хоч і недомовлений натяк на справжній погляд Леніна в національних питаннях знаходимо в його дискусії з П. Київським: (тов. Пятаков Ю. Л.).

Київський порівнював право на самовизначення до «права на безплатне одержання 10,000 десятин на Марсі», бо «форми національної держави стали оковами продуктивного розвитку. Між

¹⁰² Там же, стор. 521-2.

¹⁰³ Там же, стор. 611.

епохою самоутвердження капіталізму й національної держави та епохою загибелі національної держави й передодня загибелі самого капіталізму (?)! — дистанція надзвичайно велика. А говорити «взагалі» поза часом і простором — не справа марксиста».¹⁰⁴

Заторкнений ідеологічно закованими поглядами товариша з марксистського середовища, Ленін розкриває, хоч і з недоговоренням, свій справжній погляд на *ужиточність* національного питання на сході Європи сучасно і в колоніях — у майбутньому:

«В наших тезах (пар. 6) говориться, що треба розрізняти, щоб бути конкретним, не менше *трьох* різних типів країн у питанні про самовизначення... Перший тип — ті передові країни заходу Європи (й Америки), де національний рух — *минуле*. Другий тип — схід Європи, де він — *сучасне*. Третій — напівколонії та колонії, де він — у значній мірі — *майбутнє*».

«В західних країнах національний рух (рух самовизначення, — П.Б.) — давнє минуле... Тут на історичній черзі дня стоїть не перехід від феодалізму або від патріархальної дикости до національного прогресу, до культурної і політично вільної вітчизни, а перехід капіталістично-перезрілої «вітчизни», яка зжила себе, до соціалізму».

«На сході Європи справа стоїть інакше. Для українців і білорусів, наприклад, тільки людина, яка у мріях живе на Марсі, могла б заперечити, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження має до володіння рідною мовою та її літературою... — тут *ще* відбувається».

«... в чому «особливе» становище Росії... і не однієї тільки Росії; де національно-визвольний рух є (радіше: був би, — П.Б.) облудна фраза і *де* він є жива і прогресивна дійсність, нічого з цього П. Київський не зрозумів».¹⁰⁵

Чого, фактично, П. Київський не зрозумів, це те, що гасла про національне самовизначення в Англії, Франції й Німеччині були б не тільки недоречні, але й абсолютно незрозумілі; пролетарська революція під такими кличами тільки осмішувала б себе. В Росії ті гасла, коли проводити їх у життя так, як Ленін запланував, мали в собі колосальний революційний потенціал, і то з дуже малим ризиком на здійснення справжніх відокремлень, справжнього розподілу імперії.

Дискусія із П'ятаковим відбувалася в жовтні 1916 р. Ленін мав

¹⁰⁴ Там же, стор. 618.

¹⁰⁵ Там же, стор. 619-20.

дані вірити, що т.зв. «демократичною революцією» в Росії доведеться керувати марксистам. Пізніше він у ту ж саму позицію поставив себе щодо України, не зважаючи на спонтанний спалах березневої — національної — революції в Україні. Немічність міщансько-інтелігентської демократії була вже очевидна.

«Ми не прихильники дрібних держав, — ударяв у саме серце української самостійності Ленін, нічого не приховуючи. — Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх» і всіх узагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, *не нав'язуючи їм своєї дружби, а завойовуючи їх ставленням як до рідного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм...* Хай живе вільний союз вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії!»¹⁰⁶ (Підкр. моє, — П.Б.).

А пам'ятаймо ж, що союз із селянами робить революцію, у тлумаченні Леніна, демократичною.

2) В чому секрет, що Ленін висував політичне самовизначення й відокремлення націй в адміністративні одиниці проти культурного самовизначення, проти національних культур? Адже, здавалося б, що згода на політичне відокремлення загрожувала неподільності російської імперії безмірно більше, ніж визнання окремішності національних культур у пролетарському суспільстві.

Ленін випередив нас, українців, на більше ніж півстоліття в оцінці загальнонаціональних вартостей: політичним самовизначенням можна маніпулювати або й легко його відняти при кориснім укладі сил; культурного самовизначення не можна відняти *в цілості* — його можна знищити, знищуючи самого носія культури. В тому й бачив Ленін набагато більшу небезпеку для цілості російської імперії, тобто у відокремленні тих народів у їх «культурному самовизначенні» від імперсько-російської культури — мови, ідеології, літератури й загального світогляду. Для Леніна це була «азбука», що за культурним самовизначенням і за розвитком національної культури понад вінці провінційного горщика неодмінно слідує прагнення до політичного визволення від зовнішніх сил. Чітке культурне самовизначення і своєрідність національної культури — це єдине, що дає окремим народам

¹⁰⁶ Там же, частина 2-га, стор. 20. Друковане у «Правді», 28-го червня 1917 р.

таке ж саме чітке політичне обличчя в інтернаціональному паритетному спілкуванні.

Коротше кажучи, допомагання розвитку національних культур загрожувало приматові й передовому становищу російсько-імперської культури. Цієї загрози аж ніяк не можна було локалізувати в періоді «буржуазної демократії»; визнання російськими марксистами культурної окремішності націй і виключно їхнього права на розвиток тієї культури автоматично переступало межі демократичного періоду і вливалось в марксистське суспільство, яке принципово було будоване на непримиренних позиціях супроти націоналізмів.¹⁰⁷

Тут щасливим збігом обставин для ново-імперської політики Леніна, марксистська політично-суспільна теорія цілком покривалася і прикривала оновлені імперські тенденції росіян. Ленін, ховаючись за постулати марксистської ідеології, безпечно накинувся найрішучіше на зберігання, — а на розвиток то й поготів, — національних культур. Ставлення російсько-імперської культури на послуги марксистському інтернаціоналізмові забезпечувало його перед закидами «націоналів» в ново-імперському російському націоналізмі перед зовнішнім світом.

Однаке, внаслідок березневої революції, яка викликала імпульсний спалах національного відродження й романтичного повороту до джерел, до перерваних кінців самостійного історичного розвитку національних культур і політичних форм та тенденцій, — усе те примусило реаліста-Леніна прийняти фактичний стан національного відродження. Ціле зусилля його політичної тактики було арештувати те відродження на поземі імперських провінцій: толерований автохтонний пережиток на правах музейного експонату.¹⁰⁸

Визнання національних культур і активна підтримка їхньому розвитку це не тільки антиподальна до марксизму концепція,

¹⁰⁷ Студіюючи сумлінно той період боротьби українських комуністів по боці Леніна проти «буржуазної» Центральної Ради, приходиться дивуватись їх політичній неграмотності: на яких підставах і з яким розрахунком сподівалися вони національного самозбереження й розвитку національних культур (вся ж пізніша «українізація» України часів Скрипника вказує на те) в марксистській системі Леніна?..

¹⁰⁸ Торкаючись *формальної окремішності* (не самостійності!) комуністичних партій Східної Європи в сателітних державах, треба сказати, що ця окремішність не вислід їхньої «історичності», а тільки й виключ-

але й набагато небезпечніша для цілості російської імперії, ніж визнання права на політичне відокремлення, яке можна, як згодом побачимо, обернути у зручний і корисний елемент партійної політики в інтересах російського імперіялізму.

Про хист і талант Леніна в поєднуванні принципів марксистської політичної філософії з інтересами поновленого російського імперіялізму нехай читач сам судить з уже наведених і наступних вирізків із журналістичної праці Леніна.

Своє принципове ставлення до національної культури Ленін незвичайно чітко висловлює у «Критичних замітках з національного питання», зараз на початку 4-го розділу «Культурно-національна автономія» (праця написана при кінці 1913 р.).

«Питання про лозунг «національної культури» має для марксистів величезне значення не тільки тому, що він визначає ідейний зміст усієї нашої пропаганди і агітації в національному питанні на відміну від пропаганди буржуазної, — але ще й тому, що ціла програма пресловутої культурно-національної автономії побудована на цьому лозунгу. Основний принципіальний гріх цієї програми той, що вона намагається втілити в життя найвитонченіший і найабсолютніший, до кінця доведений, націоналізм. (Якраз те сталося з російським націоналізмом у висліді «інтернаціональної» політики Леніна та економічної програми Марксового усупільнення засобів виробництва, — П.Б.).

«Суть цієї програми: кожний громадянин записується в ту чи іншу націю, і кожна нація становить юридичне ціле, з правом примусового оподаткування своїх членів, з національними парламентами (сеймами), з національними «статс-секретарями» (міністрами). Така ідея в застосуванні до національного питання схожа на ідею Прудона в застосуванні до капіталізму. Не знищити капіталізм і його основу — товарне виробництво, а *очистити* цю основу від зловживань, від наростів і т.п.; не знищити обмін і мінову вартість, а, навпаки, «конституювати» її, зробити її загальною, абсолютно, «справедливою», позбавленою коливань, криз, зловживань — ось ідея Прудона. Наскільки дрібнобуржуазний Прудон, настільки його теорія абсолютує (оправдує, — П.Б.), підносить над усе обмін і товарне виробництво, настільки

но результат чіткості історичного розвитку національних культур, що й дало тим націям виразно політичне обличчя. Крім сприятливої політичної кон'юнктури, ті партії завдячують свою окремішність зрілому розвитку своїх національних культур.

дрібнобуржуазна теорія і програма «культурно-національної автономії», що абсолютує, підносить над усе буржуазний націоналізм, очищає його від насильства і несправедливостей і т.д.». ¹⁰⁹

Немає найменшого сумніву, що багато легше викинути всі висліди десятитисячолітньої еволюції в економії і в національному питанні поза борт і заступити все те кабінетною мудрістю однієї людини, яка захотіла бути богом для перелицьованої людини. Воно, безперечно, і зручніше, й вигідніше для того, хто з мечем у руці, хоче розтяти той вузол тисячолітнього людського світу методом марксистської революції, ніж розмотувати його мозольною методом Прудона, коли б не те, що в самому розмотуванні того вузла захована вся суть, увесь зміст і мета людського існування; коли б не те, що з розтязого вузла зникають всі кінці тисячо-тисячолітнього розвитку людини, чого не заступити жодному генієві, не заповнити тієї порожнечі, для якої єдиний лік це — наркотик.

В тій же самій праці, розділ 6-ий, Ленін пояснює ідею великодержавного централізму багатонаціональної держави й рівночасно вказує посередньою дорогою на проєктовані компетенції автономних областей, які в курсі історичного розвитку подій перемінилися в Соціалістичні Радянські Республіки.

«...недозволено було б забувати, що, обстоюючи централізм, ми обстоюємо виключно *демократичний* централізм... Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з *автономією* областей, які відзначаються особливими господарськими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т.п., а, навпаки, необхідно вимагає *і того, і другого*».

«Роза Люксембург визнає — і, будучи марксистською, повинна, звичайно, визнавати, — що всі найважливіші й істотні для капіталістичного суспільства економічні й політичні питання мають підлягати віданню зовсім не автономних сеймів окремих областей, а виключно центрального, загальнодержавного парламенту. До тих питань належать: політика митна, торгово-промислове законодавство, шляхи сполучення і засоби зв'язку (залізниці, пошта, телеграф, телефон і т.д.), військо, податкова система, цивільне і кримінальне право, загальні принципи шкільної справи (наприклад, закон про виключно-світську школу, про за-

¹⁰⁹ Там же, частина I-ша, стор. 501. Про заторкнені економічні проблемами в окремії праці.

гальне навчання про мінімум програми, про демократичну організацію шкільних порядків і т.п.), законодавство про охорону праці, про політичні свободи (право коаліцій) і т.д. і т.п.». ¹¹⁰

Цілком ясно, що при такій «демократичній централізації» і при таких розмірах «обласної автономії» про розвиток національних культур нічого й говорити.

І цікаво, що в тому ж розділі Ленін виявляє свідомість того, що розумна людина, яка прожила і прагне позбутися централізму й бюрократизму царського режиму, буде мати доволі сильні застереження проти пропонованого Леніном «демократичного централізму». Запобігаючи тій здоровій думці, Ленін дає відчуття, що й він свідомий цієї небезпеки, а тому й не допустить до того, будучи марксистом:

«У нас змішують постійно централізм із сваволею і бюрократизмом. *Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж безумовно недозволеним для марксиста*». ¹¹¹ (Підкреслення моє, — П.Б.).

(5)

3) Адже, скаже хтось третій, писав і виступав Ленін проти «великоруського» шовінізму і всім відома та всюди цитована записка Леніна Каменєву із жовтня 1922 р.:

«Тов. Каменєв! Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть. Як тільки звільнюсь від проклятого зуба, з'їм його всіма здоровими зубами. Треба *абсолютно* домагатись, щоб у Союзному ЦВК *головували* по черзі росіянин, українець і т.д. *Абсолютно!*» ¹¹²

Чи ж не свідчить це про щирий інтернаціоналізм Леніна, про його віру в рівність народів Сов. Союзу?..

Коли кіт приходить знадвору мокрошерстий, це зовсім не значить, що він любить купатися; воно радше вказує на те, що надворі дощ.

Найбільшим прогріхом поточного журналізму є цитування думки чи опис дії цитованої особи, без подання тих передумов, що вплинули на виявлення тієї чинності відірваного змісту, ні наміру, який у тій чинності криється. Наприклад, я міг би з

¹¹⁰ Там же, стор. 511.

¹¹¹ Там же, частина 1-ша, стор. 511.

¹¹² «В. І. Ленін про Україну», част. 2-га, стор. 650.

євангеліською точністю сказати: Юда Іскаріот поцілував Христа при зустрічі на Оливній Горі. Кожне слово — євангеліська правда; і з цілого (й повного) цього речення людина, яка перший раз чує про цю подію, візьме вчинок Юди за щось позитивне, бож поцілунок сам у собі значить любов, приязнь, сердечні почування й наміри. Така людина аж ніяк не буде спроможна вловити справжній глузд Юдиного поцілунку.

Вищенаведена записка із жовтня 1922 року. 30-го грудня 1922 року відбувся Перший Всесоюзний з'їзд Рад, на якому був утворений «Союз Радянських Соціалістичних Республік».

18-го березня 1921 року підписано «договір в Ризі про припинення (не про мир! — автор) польсько-радянської війни 1920 і встановлення дипломатичних відносин... договір про перемир'я був укладений ще 12-го жовтня 1920, який дав змогу Радянській владі спрямувати свої сили на боротьбу проти врангелівців і націоналістичних банд...»¹¹³

Це ті «націоналістичні банди», що в українській історії Визвольних Змагань записані як групи Першого і Другого (зимового) походу, що ще в жовтні і в листопаді 1921 р. рейдували на схід від Збруча аж до Проскурова й Малина, Коростеня й Базару.

Від листопада 1921 року до жовтня 1922 року — проміжок часу всього-на-всього 11 місяців. Неможливо й подумати, щоб на теренах Української Народньої Республіки, Білоруської, Грузинської й інших, російські окупаційні сили могли почувати себе, хоч би приблизно так, як за царських часів. Чотири роки одвертих і підпільних воєн між агресивною РССР і силами відроджених національних держав залишили незнищений слід незламної волі не тільки до самостійного політичного життя, але й до розвитку національних культур; не тільки серед тих угруповань, що стояли чинно проти большевицької агресії, але й серед тих, що йшла рука-в-руку з Леніном, у добрій вірі в соціалістичне братерство народів і в закінчення національних ворожнеч між окремими народами. І коли після Другої світової війни Сталін не міг дозволити собі на одверту воєнну інтервенцію в югославській іреденті, то ще в більшій мірі Ленін уважав, що треба робити все можливе, щоб у ті часи не допустити до явної війни між «братніми радянськими республіками». В тодішніх обставинах це була, повторюючи за Леніном, азбука політичної мудрости.

¹¹³ Український Радянський Енциклопедичний Словник, том 3, стор. 135.

Щоб оминати небезпеку лобових ударів із «братніми республіками» Рад (а проти таких ударів Ленін завжди виступав неприховано за винятком, коли насильство і вульгаризм масового російського шовінізму можна було виправдувати «воєнною необхідністю»), Ленін наполегливо намагався втовмачити в голови своїх земляків, що з Донцовими та українськими соціал-демократами треба «тонко воювати».

Парафразуючи записку Леніна Каменєву, написану по інтенції політичних тонкощів в доборі форм для нової імперії, вона повинна б ось як звучати: *Д у р н о м у* «великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть. Як тільки звільнюсь від проклятого зуба, зїм його» *д у р н о г о* «всіма здоровими зубами».

Про той дурний шовінізм «великоросів» говорив Микола Скрипник на 12-му зїзді РКП(б), кажучи: «Пригадайте, як багато й багато товаришів у нас були шоковані, коли наш союз республік прийняв назву не Р(ос.) С(оціалістична) Ф(едеративна) Р(адянська) Р(еспубліка), а СРСР. Пригадайте, які розгублені розмови було чути серед товаришів про перейменування Російської комуністичної партії на Комуністичну партію СРСР, як багато було таких, що вважали принципово неприпустимою саму постановку питання про це, чимось образливим... ніби в цьому відстоюванні назви партії не за територією, а саме за російською національністю немає своєрідного великодержавництва».¹¹⁴

Здавалося б, що не треба було аж інтелігенції Леніна, щоб боці російських шовіністів не бачити, що сама зміна назви, не заторкаючи ні структури, ні складу так в державному, як і в партійному відношенні, нічого не змінє й не порушує подавляючого становища росіян-неділимців в партії; і здавалося б, що з боку «іногородців» не треба було виняткової інтелігенції, щоб не бачити, що ця зміна аж ніяк не поліпшувала й не скріпляла позицій компартійців-націоналів. Та, на жаль, політичне фразерство — вміло і в час ужите — має приголомшуючі властивості для неупереджених людей.

Ленінський принцип добровільності влиття інших національностей у російську націю мусимо трактувати з поважним застереженням. Щирість його пояснення тієї добровільності не викликає сумнівів. Він двічі висловив те пояснення в дослівній формі:

¹¹⁴ Цитую із статті І. Майстренка, «Ленін і національне питання», «Сучасність», червень 1975, стор. 72.

раз у статті п.н. «Ліберали і демократи в питанні про мови»¹¹⁵ і другий раз у «Критичних замітках з національного питання».¹¹⁶

«Газети відмічали не раз звіт кавказького намісника», — писав Ленін у першій статті, — що «На Кавказі представники неруських народностей»¹¹⁷ самі стараються навчити дітей по-російському, наприклад, у вірменських церковних школах, в яких викладання російської мови не обов'язкове. Вказуючи на це, одна з найпоширеніших в Росії ліберальних газет — «Русское Слово» (Но. 198) робить той справедливий висновок, що вороже ставлення в Росії до російської мови «виникає виключно» внаслідок «штучного» (треба було сказати: насильственного) насаджування російської мови. «Про долю російської мови турбуватися нічого. Вона сама завоює собі визнання в усій Росії» — пише газета. *І це справедливо, бо потреби економічного обороту завжди змусять національності, які живуть в одній державі..., вивчати мову більшості...*» (Підкреслення моє, — автор).

І на цьому, на думку Леніна, треба було припинити всякі пояснення.

«Але ліберальна газета, — каже Ленін, — поспішає побити себе і довести свою ліберальну непослідовність. «Навряд, — пише вона, — чи хто-небудь, навіть з противників обрусіння стане заперечувати, що в такій величезній державі, як Росія, повинна бути одна загальнодержавна мова і що такою мовою... може бути тільки російська».

«Чи не повинна Росія, якщо вона хоче догнати Європу, покінчити з усіма і всілякими привілеями якомога скоріше, якомога повніше, якомога рішучіше?» — запитує Ленін, бо «потреби економічного обороту самі собою *визначають* ту мову даної країни, знати яку більшості *вигідно* в інтересах торговельних зносин».¹¹⁸

Оце й є зразок того дурного, на думку Леніна, російського патріотизму, тобто шовінізму.

Здавалося б на перший погляд, що ленінська «потреба економічного обороту», як рушійна сила загального обрусіння, далеко гуманніша ніж сучасні засоби сталінського і післясталінського періодів. Та навряд, бо що ж більше, як не «потреба економіч-

¹¹⁵ «В. І. Ленін про Україну», част. I, стор. 482.

¹¹⁶ Там же, стор. 491.

¹¹⁷ А скільки ж тих «руських народностей»? Очевидно, до «руських народностей» Ленін зараховує тут білорусів і українців.

¹¹⁸ Там же, стор. 483.

ного обороту» примушує сьогодні націоналів у російській імперії відрікатися своєї мови, традицій і культури, або щонайменше затаювати їх? Адже продаж своїх продуктивних і творчих здібностей єдиному продуцентів-працедавцеві — советським центральним властям — це єдина форма економічного обороту советського громадянина і від цієї продажі залежить його і його родини прожиток, а від купна тих здібностей ці центральні власті всіли відмовитись тільки за виявлену продуцентом нехоть розчинятись в російській культурі.

Так само треба ставитись і до ленінських запевнювань в рівності й безпривілейності для всіх мов і національних культур. Адже знав він, як ніхто краще, що цілими століттями Росія гальмувала й придушувала розвиток національних мов і культур. Найрізноманітніших засобів було вжито, щоб зіпхнути, наприклад, українську мову до рівня «южно-русского» діалекту, щоб не допустити її в родину слов'янських мов, як самобутню мову. Століттями виключно російська мова мала всі привілеї і вигоди пануючої мови в літературі, в адміністрації, в техніці, в термінології, в етикеті — словом у всіх ділянках людського зацікавлення і поступу. На такому етапі розвитку російської мови, в порівнянні із столітнім занедбанням і зацькуванням всіх інших мов в імперії, відмовитись від усяких привілеїв й одночасно вимагати такого відмовлення від усіх інших національностей, це якраз найбільш безсоромна вимога привілею без перспективи хоча б найменшої конкуренції. І чи залишається хоч би тінь сумніву щодо становища Леніна супроти подивугідного висліді відродження української культурної творчості в пізніх двадцятих роках, коли б він дожив тих часів?.. Чи, в суті речі, реакція Леніна була б справді багато гуманніша ніж Сталінова на Хвильового клич: «Геть від Москви!» — в культурному самовизначенні?..¹¹⁹

Це один бік медалі, що мусимо брати до уваги, коли пояснювати причини такого, а не іншого ставлення Леніна до «націо-

¹¹⁹ Ось ще один типічний ленінського «принципу добровільности»: Директива в справі посіву цукрових буряків в Україні... «і про *підпорядкування* на прилеглих до цукрових заводів землях *примусовій* сівозміні і певним нормам культури... Запроваджувати *примусову* сівозміну... на засадах *справді добровільної* угоди, в рамках *обов'язковості* такого-от розміру бурякового клину». (Підкреслення мої, — П.Б.). Там же, част. 2-га, стор. 607. Написано 10 жовтня 1921 р.

нального питання» в тому критичному часі для формування офіційно-політичної і внутрішньо-правної структури Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що в інтернаціональному вернакулярі відомий під назвою Советського Союзу.

Другий бік медалі позначений уже виявом силової позиції першого секретаря комуністичної партії, Сталіна, супроти голови Ради народніх комісарів, Леніна. Тільки безсумнівний авторитет Леніна серед партійних низів і безпартійного чиновництва державного апарату союзних республік врятували смертельно хворого вже Леніна від долі наступних «президентів» і «прем'єр-міністрів» Сов. Союзу, але сліди тієї боротьби скошеного недугою Леніна з зростанням могутності секретаря Центрального Комітету партії незаперечні.

Наслідки хвороби проявляються в кореспонденції Леніна з підопічними партійними бюрократами так у послабленій агресивності Ленінового безпосереднього керівництва, як і в інтригантській поведінці Сталіна, який, як ніхто інший, знав, що дні Леніна пораховані, а будучи з природи обдарованим всіми талантами інтриги, вмів за спиною Леніна розбудовувати свою власну сітку протегованих в партії і використати шовінізм російської бюрократії, яка в подавляючій більшості перейшла із служби царському режимові на службу нових «пролетарських» володарів Росії.

Ще у вересні 1921 р. Ленін писав т. Довгалецькому: «Телефон з Харковом знову працює препогано, а якийсь час тому працював пречудово. Я дивуюсь, що потрібне постійне моє втручання для того, щоб підтримувати задовільну роботу вже налагодженого апарата, і що для цього не досить Наркомпоштелю. Я вимагаю щоденної перевірки телефону з Харковом під відповідальність особи, ім'я якої Ви мені повідомите офіційним листом і яку треба попередити, що я суворо каратиму за кожний випадок несправності. Голова Раднаркому В. Ульянов (Ленін)».¹²⁰

Думаю, що цю несправність телефонного зв'язку з Харковом не конче треба класти в цілості на рахунок самої советської техніки. Очевидно, я не в стані навести щось більше ніж власне припущення на підставі студій над взаєминами між Леніном і Сталіном, що вже тоді Сталін контролював через своїх партійних наставників комунікаційні лінії з союзними республіками.

Однак тут самопевність Леніна ще цілком виразна по відно-

¹²⁰ Там же, стор. 604.

шенні до адміністративного апарату. Виразна вона і в листі до тов. Рухімовича, партійного експлуататора Донбасу, від 11-го жовтня 1921 р.:

«тов. Рухімович! Прочитав Вашу доповідь і лаю Вас страшенно. Доповідь написана неохайно. Чому б 2-3 години хоч тут, у Москві (коли в Донбасі Вам ніколи), не затратити для доопрацювання доповіді? Недоопрацьовано і неясно...».¹²¹

Але вже в другому листі тому адресатові видно крайчик опікунчого крила Сталіна над партійним чиновництвом, яке вже скаржитися за будь-то би незаслужені догани від Леніна:

«т. Рахімович! Сталін сказав мені, що Ви дуже ображені моїм листом. Даремно. Ні тіні умислу образити не було... Треба вміти боротися, а не скромничати занадто, як Ви. Листа мого до Вас я нікому не показав...»¹²²

Ще рік тому, коли Ленін ще кріпко тримав віжки в руках, таких жалощів перед Сталіном з боку підвладних не зустрічаємо.

(6)

На початку 1922-го року Ленін уже виразно відстає від активного керівництва, і пляни державного будівництва та партійної централізації укладає й намагається провести в життя Сталін, часто без порозуміння з Леніном.

Характерною є записка Леніна (до невідомої особи) по відношенні до підготовчих заходів Сталіна влити союзні советські республіки в РСФСР.

«Українські товариші турбуються щодо плану районування України. На їх переконання, треба зберегти Українську Соціалістичну Советську Республіку, як єдиний район. Як стоїть справа? Де й коли остаточно вирішуватиметься? Ленін.

Довідатись *спішно*, сьогодні ж по телефону у Крижановського, Снукідзе, Каменева, Цюрупи?».¹²³

Турботи «українських товаришів» були спричинені організаційними заходами Сталіна з наміром включити союзні советські республіки в РСФСР на автономних правах. Для тієї цілі Політбюро ЦК РКП(б) запропонувало 11-го серпня 1922-го року створити організаційне бюро ЦК, у склад якого «увійшли: Й. В.

¹²¹ Там же, стор. 609.

¹²² Там же, стор. 612.

¹²³ «В. І. Ленін про Україну», част. 2-га, стор. 642.

Сталін, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, Х. Г. Раковський, Г. Я. Сокольніков і представники національних республік — С. А. Агамалі-огли (Азербайджан), О. Ф. М'ясніков (Вірменія), П. Г. Мдівані (Грузія), Г. І. Петровський (Україна), О. Г. Червяков (Білорусія)...».¹²⁴

Був це проєкт Сталіна і його «розіслано для обговорення в ЦК Компартій советських національних республік».

Проти цього проєкту виступили ЦК Грузії й ЦК Білорусії. *ЦК КП(б)У не обговорював проєкту (!)*. (Підкреслення — П.Б.).

«ЦК Грузії виніс таке рішення: «Пропоноване на підставі тез тов. Сталіна об'єднання у формі автономізації незалежних республік вважати передчасним. Об'єднання господарських зусиль і спільної політики вважаємо необхідним, але із збереженням усіх атрибутів незалежності».

Нереальність того становища й політична неграмотність у розумінні «атрибутів незалежності» подивугідні. Одначе, історична вартість того рішення не у формулюванні політичної незалежності країни, а в рішучій інтенції залишитися окремим національним організмом.

«ЦК КП Білорусії у своїй постанові висловився за збереження договірних відносин між незалежними республіками».

Комісія під головуванням Молотова прийняла за основу проєкт Сталіна вісьмома голосами проти одного голосу Грузії, Мдівані. Від України «український батько», Петровський, утримався від голосування (!).

«Пропозиція Г. І. Петровського — дозволити обговорення прийнятих комісією рішень у бюро губкомів партії республік — була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох (Петровський, Червяков, Агамалі-огли, Мдівані), після чого Петровський запропонував записати у протоколі комісії, що ЦК КП України не обговорював питання про взаємовідносини з РСФСР».

25-го вересня матеріяли комісії і проєкт Сталіна переслано хворому Ленінові в Горки, але Сталін не чекав ні на поради і вказівки Леніна, ні на обговорення в Політбюрі і «розіслав резолюцію комісії всім членам і кандидатам у члени ЦК РКП(б) до пленуму, призначеного на 5-го жовтня». А все таки, позиція Ле-

¹²⁴ Там же, стор. 736-39, Примітка ч. 373. Видання це готувалося при кінці 60-их років, іще перед новим загостренням режиму Брежнєвим, тож, мабуть, це і є причиною, що ця редакційна примітка (як і чимало інших) дає дуже повчаючі наслідження.

ніна, завдяки його авторитетові в партії, була ще доволі сильна, щоб запевнити йому підтримку в Політбюрі, та протиставитись амбіціям Сталіна на перше місце в партії.

Ленін домігся приїзду Сталіна до Горки і після тієї зустрічі написав і переслав листа на руки Каменєва для членів Політбюра ЦК РКП(б).

Лист цей має кілька важливих натяків і його головний зміст — критика проєкту Сталіна.¹²⁵ З листа віє підозрінням, що Сталін міг би навіть не переслати членам Політбюра свого проєкту й резолюції покликаної ним комісії.

«т. Каменєв! Ви, напевно, одержали вже від Сталіна резолюції його комісії про входження незалежних республік до РСФСР. Якщо не одержали, візьміть у секретаря і прочитайте, будь ласка, негайно. Я розмовляв про це вчора із Сокольниковим, сьогодні із Сталіном. Завтра побачу Мдівані (грузинський комуніст, якого підозрівають в «незалежництві»).

На мою думку, питання архиважливе. Сталінові трохи власлива тенденція поспішати. Треба Вам (Ви колись мали намір зайнятися цим і навіть трохи займались) подумати дуже добре; Зінов'єву теж. Одну поступку Сталін уже погодився зробити. У параграфі 1-му замінити «вступ» до РСФСР на «формальне об'єднання разом з РСФСР у союз советських республік Європи й Азії».

Дух цієї поступки, сподіваюсь, зрозумілий: ми називаємо себе рівноправними з Українською ССР та іншими і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, «Союз Советських Республік Європи й Азії».

(Обговорюваний текст 1-го пункту резолюції сталінської комісії звучав: «Визнати доцільним укладення договору між советськими республіками України, Білорусії, Азербайджану, Грузії, Вірменії і РСФСР про формальний вступ (фактичний вступ уже здійснений, — П.Б.) перших до складу РСФСР, залишивши питання про Бухару, Хорезм і ДСР відкритим і обмежитися прийняттям договорів із ними по митній справі, зовнішній торгівлі, закордонних і військових справах та інших. Примітка: Відповідні зміни в конституціях, згаданих у п. 1-у республік і РСФСР здійснити після проведення питання в советському порядку».)

«Пар. 2-ий треба тоді теж змінити, — читаємо далі в листі Леніна. — Щось на зразок створення поряд із засіданнями ВЦВК-

¹²⁵ Там же, стор. 647-8.

у РСФСР — «Загальнофедерального ВЦВК-у Союзу Советських Республік Європи й Азії».

... Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежникам», не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних* республік. (Підкреслення за курсивом Леніна, що і вказує не на щирість, а на глум над тією «незалежністю» й «рівноправністю», — П.Б.).

«Друга частина пар. 2 могла б залишитись: незадоволені оскаржать [рішення Р(ади) П(раці) О(борони) і Р(ади) Н(ародніх) К(омісарів)] у загальнофедеральний ВЦВК, *не припиняючи* цим виконання (як і в РСФСР).

(Текст 2-го пункту резолюції комісії звучав: «Відповідно до цього постанови ВЦВК РСФСР вважати обов'язковими для центральних установ згаданих у п. 1-му республік, а постанови РНК і РПО РСФСР — для об'єднаних комісаріятів цих республік. Примітка: До складу Президії ВЦВК РСФСР вводяться представники цих республік».)

Ленін: «Пар. 3 міг би залишитись із зміною редакції: «зливаються в загальнофедеральні наркомати з перебуванням у Москві з тим, щоб у відповідних наркоматів РСФСР були в усіх республіках, які *ввійшли в Союз Республік Європи й Азії*, свої уповноважені з невеликим апаратом».

«Частина 2-га п. 3-го залишається; може, можна було б сказати для більшої рівноправності (!): «за погодженням ВЦВК-ів республік, що входять в Союз Советських Республік Європи й Азії».

«Частину третю обдумати: чи не замінити «доцільним» на «обов'язковим»? Чи не вставити *умовної* обов'язковості хоча б у вигляді *запиту* й допущення розв'язувати без запиту тільки в разі „особливо екстренної важливості“?» (!)

(Текст 3-го пункту резолюції звучав: «Зовнішні справи (Зак-справ, Зовнішторг), військові справи, шляхи сполучення (за вийнятком місцевого транспорту) і Потель (Народній комісаріят пошт і телеграфів — Ред.) згаданих у п. 1-му республік злити з таким РСФСР з тим, щоб у відповідних наркоматів РСФСР були в республіках свої уповноважені з невеликим апаратом.

Уповноважених призначають наркоми РСФСР за згодою з ЦВК-ів республік.

Вважати доцільною участь представників заінтересованих республік у відповідних закордонних представництвах НКЗС і НКЗТ».)

Пар. 4 може, теж „злити за погодженням ВЦВК-ів”?» — пропонував Ленін.

(Текст 4-го пункту звучав: «Наркомати фінансів, харчування, праці і народного господарства республік формально (фактично вже здійснено, — П.Б.) підпорядкувати директивам відповідних наркоматів РСФСР».)

Ленін: «Пар. 5, може, додати: „з установленням спільних (або загальних) конференцій і з’їздів, які мають *суто дорадчий* характер (або *тільки* дорадчий характер)”?».

«Відповідні зміни у примітках 1-й і 2-й. Сталін погодився відкласти внесення резолюції в Політбюро ЦеКа до мого приїзду...

«... Це мій попередній проєкт. На підставі розмов із Мдівані та ін. товаришами додаватиму і змінюватиму. Дуже прошу й Вас зробити те саме й відповісти мені. Ваш Ленін».

(Текст 5-го пункту звучав: «Решту наркоматів згаданих в п. 1-му республік, як-от: юстиції, освіти, внутрішніх справ, землеробства, робітничо-селянської інспекції, охорони здоров’я і соціального забезпечення вважати самостійними. 1-ша примітка: Органи боротьби з контрреволюцією у згаданих вище республіках підпорядкувати директивам ДПУ РСФСР. 2-га примітка: Надати ВЦК-ам республік право амністії тільки по цивільних справах». (Тут під цивільними справами розумілося кримінальні справи для відрізнєння від політичних, — П.Б.).

«Пленум ЦК РКП(б) повністю підтримав пропозицію Леніна, прийняв складену на підставі його пропозицій резолюцію, як директиву ЦК, і доручив новій комісії виробити проєкт закону про утворення ССРСР для подання його на з’їзд Рад».

Нова резолюція в цілості звучала:

«1. Визнати необхідним укладення договору між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких Республік і РСФСР про об’єднання їх у «Союз Соціалістичних Советських Республік», залишивши за кожною з них право вільного виходу зі складу «Союзу». (Тут слово «вільного», коли судити за інтенцією цілої резолюції мало або підкреслено запомпавливий характер у бік націоналів проти притаюваного ще табору Сталіна, або вимушений тими ж націоналами. В кожному разі це досить «небезпечне» слово і я б сказав, що це більше небезпечне, ніж слово «право»).

«2. Найвищим органом «Союзу» вважати «союзний ВЦК», який складається із представників ЦВК-ів РСФСР, Закавказької Федерації, України й Білорусії пропорціонально населенню, яке вони представляють».

«3. Виконавчим органом «Союзного ЦВК-у» вважати «Союзний Совнарком», що призначається, «Союзним ЦВК-ом».

«4. Заксправ, Зовнішторг, Наркомвійськ, НКШ і Потель Республік та федерацій, що входять до складу «Союзу», злити з такими «Союзу Сов. Соц. Республік» із тим, щоб у відповідних наркоматів «Союзу республік» були в республіках і федераціях свої уповноважені з невеликим апаратом, призначувані наркоматами «Союзу» за згодою з ЦВ-Ками федерацій і республік. Примітка: Вважати за необхідне залучати представників заінтересованих до відповідних закордонних представництв НКЗС і НКЗТ.

«5. Наркомати фінансів, харчування, народного господарства, праці та інспекції республік і федерацій, що входять до складу «Союзу республік», так само, як їх центральні органи боротьби з контрреволюцією, підпорядкувати директивам відповідних наркоматів і постановам Совнаркому і РПО «Союзу республік».

6. Решту наркоматів, що входять до складу «Союзу» республік, як от: юстиції, освіти, внутрішніх справ, землеробства, охорони здоров'я і соц. забезпечення вважати самостійними». (Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПСС)».

(Між іншим: наркомати РСФСР автоматично перемінились у наркомати «Союзу», кооптуючи кілька націоналів із кожної загарбаної республіки, за винятком вилучених як «самостійні» — П.Б.).

«Пленум ЦК РКП(б) повністю підтримав пропозицію Леніна... У своїх виступах члени ЦК рішуче засудили прояви великодержавного шовінізму. (!) В той же час пленум дав відсіч Мдівані, який спочатку виступав проти утворення ССРСР, а потім наполягав, щоб Грузія входила в ССРСР не через Закавказьку Федерацію, а безпосередньо».

«Сталін не наважився наполягати на своїй точці зору», говорить в редакційній примітці, бо — додаймо від себе — не було потреби; у вступній частині того проєкту Сталін писав — абсолютно правильно — «що нова резолюція являє собою лише «дещо змінене, точніше формулювання» резолюції комісії Оргбюро ЦК, яка є „в основі правильною і безумовно прийнятною”».

Це була остання й тільки формальна перемога Леніна над Сталіном, яка абсолютно нічого не зміняла в суттєвому співвідношенні сил між фактичним окупантом, РСФСР, і фактично окупованими національними республіками. Різниця між сталінським формулюванням і ленінським була та, що ленінське затирано

своєю формою наявність фактичної окупації, давало «іногородцям» чисто формальну підставу для власного почуття співучасті і, що найважливіше, було сильним аргументом для зовнішньо-політичної пропаганди. З погляду російської великодержавности, це було багато мудріше формулювання з наміром відібрати «поживу незалежникам».

Становище Леніна до національних республік і до збереження їх у стані хоч би найскупішої незалежності було таке ж саме, як і у Сталіна. Підтримка Леніна націоналам у збереженні номінальних атрибутів неіснуючої самостійності впливала із затаюваної в той час боротьби за перше місце в партії, безпосередньо між Сталіном і Леніном, а посередньо між Сталіном і будь-яким претендентом на місце догоряючого Леніна. Ленін, як і кожна інша людина, що засмакувала в необмеженій владі, зустрів той маскований виклик і був примушений шукати піддержки в національних республіках проти «дурного шовінізму» рос. ком. партії, на який покладався Сталін. Вдруге подібна ситуація заіснувала в історії РКП(б) — тоді вже п.н. Всесоюзної комуністичної партії, — коли Хрущов, у боротьбі за перше місце у Кремлі, мусів застосувати випробувану вже тактику шукання підтримки в націоналів, започатковуючи «відлигу», яка протривала аж до другої половини 60-их років.

Про це свідчать додатково ще два документи, автентичність яких неможливо перевірити, але які розкривають суть самої правди.

Перший — це записка Леніна від 31-го грудня 1922 р., нібито в догану Орджонікідзе, зміст якої не в меншій мірі стосувався і Сталіна:

«Той грузин, який зневажливо ставиться до цієї сторони справи, зневажливо кидається обвинуваченням в «соціал-націоналізмі» (тоді як він сам є справжнім й істинним не тільки «соціал-націоналом», але й грубим великоруським держимордою), той грузин, по суті, порушує інтереси пролетарської класової солідарности, бо ніщо так не затримує розвитку і зміцнення пролетарської класової солідарности, як національна несправедливість, і ні до чого так не чутливі «скривджені» націонали, як до почуття рівности й до порушення цієї рівности, хоча б, навіть, із необачности, хоча б, навіть, у формі жарту...»¹²⁶

Другий документ — це лист Леніна («Заповіт» Леніна) теж із

¹²⁶ Там же, стор. 655.

грудня 1922-го року до учасників партійного з'їзду «із пропозицією подумати над методом усунення Сталіна з посту першого секретаря партії і покликання на його місце іншої людини; людини, яка відрізнялася б від Сталіна, передусім, однією прикметою, а саме: більшою толеранцією, більшою лояльністю, більшою добротою і більш виrozumілою настановою супроти товаришів, менше примхливим темпераментом і т.д.». ¹²⁷

Однак, позиції Сталіна в Москві були вже в 1922-му році настільки забезпечені, що ніхто з учасників з'їзду не поважився ставити виклик Сталінові. І це зовсім не випадково, що обидва згадані документи публікуються з ініціативи Хрущова щойно у 1956-му році.

Також друга спроба Леніна проти Сталіна не повезла й іще меншим відгомонам долетіла до партійних кадрів. Прикований паралічем до ліжка, Ленін 5-го березня 1923 року диктував листа на адресу Троцького:

«Стисло довірно. Особисте.

Шановний товаришу Троцький! Я поважно прошу Вас стати в обороні грузинської справи на форумі Центрального Комітету партії. Вона тепер «переслідувана» Сталіном і Дзержинським, тож я не можу покладатися на їх безсторонність. Справді, якраз навпаки! Коли б Ви погодились взяти на себе її оборону, я був би спокійний. Коли б із будь-яких причин Ви не погодились, прошу звернути всі папери. Буду вважати це як знак Вашого непогоджування. З найкращим товариським привітом, Ленін».

«... і жодна з цих записок не надрукована ні в «Зібраних Працях», ні у «Вибраних Працях» або «Листах» В. І. Леніна. Але їх автентичність засвідчена кожною з секретарок Леніна того часу: п. Глязер, п. Фотієвою і п. Володічевою. До першої з тих трьох, — пише Волфе, — він (Ленін) сказав, що «готує бомбу на Сталіна підчас 12-го з'їзду», що відбувся в квітні 1923 р. «Але два дні пізніше Ленін потерпів третій удар і не був уже здібний брати участь в нарадах з'їзду».

Ленін, і ніхто інший, допустив Сталіна на те вирішальне становище в марксистській системі, хоч і знав, як ніхто інший, що Сталін підходив своєю вдачею для безоглядних і садистичних

¹²⁷ З історичної промови Хрущова до 20-го партійного з'їзду 1956 р. Переклад з: "Communism, Fascism and Democracy," edited by Carl Cohen, The University of Michigan, Random House, N.Y., Tenth Printing, July 1968, p. 251.

вчинків — в роді партійної залізної мітли (а не руки), але, мабуть, не сподівався одвертої ривалізації за владу з його боку, не здавав собі справи з цього, до якої міри фактична влада й політичні повновласті першого секретаря комуністичної партії (фактичного голови партії) можуть набути абсолютної переваги над головою Ради Народних Комісарів, тоб-то над головою інституції чисто державно-адміністративної. Ленінове злегковаження Сталіна на пості партійного вождя впливало з його великих інтелектуальних здібностей маніпулювання, умовлювання і ставлення людей партійного апарату на коліна в кожній розбіжності думок. Ленін, що в найбільш поважних і критичних справах звертався до підлеглих собі виконавців у формі: «Я вас дуже прошу негайно виконати і зараз повідомити про виконання», знаючи, що те *«дуже прошу»* сприймається з більшою уважливістю ніж вирок полевого суду, він не вчас усвідомив собі, що ця влада секретаря партії користується дечим більше ніж здібностями талановитого діалектика і може спиратися на дещо інше ніж особистий авторитет вождя.

Сталін, цілком протилежно, не посідав ні тих інтелектуальних здібностей, ні того авторитету серед старих більшовиків, і коли навіть не хотів того знати, то безперечно відчував, що послух і покірність старих верховних олігархів ком. партії може здобути собі тільки страхом перед владою першого секретаря. Ащо засоби володіння при допомозі залякування зроджуються зо страху володаря перед підвладними, те почуття страху мало-помалу стається нестерпне і переходить у скизофренію; фізичне знищення предмету страху стається лікувальним засобом і той, хто має необмежену владу в своїх руках, звичайно, покористується нею.

Ленінові вистачало ставити на коліна своїх опонентів, змушуючи їх публічно визнати його інтелектуальну вищість над собою. Сталін не міг дозволити собі на такий «люксус», навіть і тоді, коли в розпорядженні Троцького на вигнанні в Мехіко було тільки ПЕРО.

ПРО «ДЕРЖАВУ В НЕВЛАСТИВОМУ СЕНСІ ЦЬОГО СЛОВА»

(Вийняток із праці «Обезвласнене суспільство»)

У «Критиці Гота-Програми» Маркс підкреслює, а Ленін повторює, що із хвилиною переможної пролетарської революції зникне клясове суспільство і в наслідок того державна організація пролетаріату «не буде вже державою у властивому сенсі цього слова», бо ця, ніби пролетарська, держава не матиме клясових підстав експлуатації.

Це «не буде вже державою у властивому сенсі того слова», себто в тому сенсі, який знайшов своє уточнення в політичних трактатах Монтеस्क'є, а тому насуваються два доречні питання:

а) Наскільки це теоретичне відрізнєння віддзеркалилося в державах комуністичного режиму?

б) Чи справді зміна ця на краще для підопічної людини?

Щодо першого, ми, безперечно, знаходимо, що це не такі то вже пусті слова, як це на перший погляд здавалося б.

Під час одної з дипломатичних поїздок президента Ніксона до Москви, відбулася церемонія підпису обосторонніх домовлень щодо обмежень атомового зброєння і т.п. На одній із офіційних знімок в американській пресі всі мали нагоду бачити, з ким переговорював і підписував Ніксон свої домовлення: напроти нього сидів перший секретар всесоюзної комуністичної партії, Брежнєв: за Брежнєвим стояв «президент» Советського Союзу, Подгорний, а за Подгорним, дещо збоку, стояв «прем'єр міністрів», Косигін.

Щоб унагляднити, про що буде мова, подаю репродукцію із журналу «Лайф» структуральної схеми влади в Советському Союзі. Про те, чого ця схема не унагляднює, скажу пізніше.

Зараз буде нас цікавити окремішність партійної організації від чисто державної ієрархії.*

Нижченаведена діаграма советської влади була вперше оприлюднена в американському журналі «Лайф»; до цієї праці вона узяла з «Історії Соціалізму» Г. В. Лайдлера (стор. 429).

Облудність цієї діаграми в тому, що від неї мається враження нібито партійна ієрархія тільки паралельна з державною, нібито вона не просочується в кожную клітину державної бюрократії і то в домінантній ролі на кожному щаблі влади і нібито диктатор «вибраний» в однаковій мірі так цілим населенням, як і партійцями, і що тільки почерез нього конкуренція за впливи може рівноважитися і причинятися до лібералізації режиму. Ця діаграма набагато точніше віддзеркалює *формальну* схему стосунку февдальної системи до королівської адміністрації в передреволюційній Франції.

Сталін, перший секретар союзної комуністичної партії, щоб, згідно із приписами конституції, очолювати структуру державної бюрократії, мусів поєднувати в собі авторитет і конституційні повновласти президента Верховної Ради Советського Союзу, президента Комітету державної оборони і президента Ради народних комісарів, бо в Конституції з 1936 року немає ні місця, ані згадки про першого секретаря всесоюзної комуністичної партії. Нібито, партійна організація не має нічого спільного з інституціями державного порядку, які, начебто, спираються виключно на ціле громадянство союзних республік.

* Ця маскарада комуністичної диктатури під маскою демократичних інституцій державно-правного порядку не є виключно советським новотвором, або звихненням автентичного марксизму Леніном і Сталіном. Вона сягає своїм корінням часів Першого Інтернаціоналу, в якому Маркс, без уваги на те чи був обраний формально, чи ні, щоб заступати інтереси й вирішувати справи першої ваги, ставив себе так, як і всі його спадкоємці, в ролю фактичного диктатора, так у відношенні до самої організації, як і до всього пролетаріату. Пригадую його виступ супроти делегації німецьких соціалістів, про що він сповіщав Енгельса 18-го травня 1859 р., «Ми отримали право на репрезентацію комуністичної партії не від кого іншого, а від самих себе»... і про його вислів про ролю 1-го Інтернаціоналу в його особистих плянах до влади у сподіваній революції в Німеччині, теж у листі до Енгельса, 11-го вересня 1867 р. «... І в наступній революції, яка можливо ближча ніж це нам здається, ми (тобто ти і я) будемо мати цю потужену машину *в своїх руках*» (підкресл. за оригіналом).

Спроба відділити першого секретаря комуністичної партії від усіх конституційних джерел влади після смерті Сталіна у практиці показалася недовготривалою. В усіх справах і появах так внутрішнього характеру як і зовнішнього, Булганін як «прем'єр-міністер» (1955-1958) був насправді тільки тінню Нікити Хрущова. Після відсунення Булганіна у стан спочинку, Хрущов, щоб користуватися повнотою влади за приписами конституції, вважав потрібним присвоїти собі становище голови Народніх комісарів, тобто становище прем'єр-міністра. Тоді ще перший секретар партії вважав за необхідне для своєї диктаторської влади і зовнішньо-політичної репрезентації задовільняти конституційні вимоги.

Однаке тенденції, що кореняться в марксистській ідеології «наукового соціалізму», сприяли еволюції переваги фактичного стану речей над формальними в політичній практиці і наслідник Хрущова на пості першого секретаря, Брежнев, цілком уже цинічно нехтує основними параграфами советської конституції і не тільки внутрі, але й назовні, виступає вже не як «вибраний» голова всіх республік, а з титулу єдино міродайного в советській дійсності уряду першого секретаря комуністичної партії.¹

Що ж унагляднює цей цинізм Брежнева під правно-політичним поглядом?

Унагляднює він те, що марксистська система «наукового соціалізму» — це тільки різновид фєвдальної структури й то, правдоподібно, в переходовій стадії, коли ще суверен з формальних тільки причин, вважає за потрібне покликатися на авторитет публічної, але закритої корпорації, себто комуністичної партії. Фактично ж доля окремих вождів другорядних і низових клітин партії залежить від фактичного суверена — першого секретаря партії, а колективна доля вождів всіх ешелонів залежить від фактичної влади першого секретаря всесоюзної комуністичної партії, тобто від того, що він залишається фактичним — хоч і не завжди формально уповноваженим — менажером власника всіх елементів модерної держави, на поняття якої складаються три головні елементи: територія, населення й інституції правління — уряд.

Неофєвдалізм марксистської структури відрізняється тут від класичного фєвдалізму тим, що у протилежності до класичного, який розвивався згори додолу — за *формальним* виявом волі суверена-монарха, — неофєвдалізм марксистського зародка роз-

¹ Від недавна також як президент СССР.

вивається здолу догори і теж — *за формальним*, виявом волі суверена-народу, згідно з демократичним принципом, якому ще з тактичних причин *формально* кориться узурпована марксистська влада.

Парафразуючи дещо класичний вислів Гегеля про історію, що його залюбки повторяли Маркс і Енгельс, повторимо й ми, що «історія любить повторюватися: раз у виді драми, а другий раз у формі фарси».

Тож оця фіктивність влади центральних інституцій державної ієрархії і цілковита підпорядкованість усіх її щаблів паралельним щаблям партійної організації, яка вживає державну ієрархію, з одного боку, за вигідний інструмент для соціально-політичних експериментів, а із другого — як жертвовного козла за всі неуспіхи в тих експериментах, якраз і є цією зміною в «соціальній функції комуністичної держави» в порівнянні до всіх попередніх форм держави, про що Маркс натякав, але відмовився передбачити у своїй критиці «Гота Програми».

Форма модерної демократичної держави втратила свою ідентичність у формі свого комуністичного різновиду, а цей різновид, із черги, втратив усі атрибути державної суверенності в користь свого власника — комуністичної партії — в межах своєї власної території. *І власне в тому відношенні до суверенітету держава комунізму «не є вже державою у властивому сенсі того слова».*

І цікаво відмітити, *наскільки* практика «соціалістичного реалізму» в ділянці міжнародної політики вплинула на притуплення відчуття законності і правопорядку в чільних представників західних демократій. Невже ж Ніксон не здавав собі справи з того, що на випадок нової палатної революції в Кремлі, спадкоємець Брежнєва зможе наказати «урядові» Советського Союзу відказатися від усіх зобов'язань Брежнєва, на підставі конституційних «формальностей», які не дають повновластей першому секретареві, Брежнєву, підписувати ті домовлення, бо конституція Советського Союзу не передбачає такого уряду з авторитетом рішати про державно-внутрішні справи, а тим більше про справи міжнародних зобов'язань.

Щодо другого питання, то не потрібно надзвичайної інтелігенції, щоб побачити, що ця обіцяна Марксом зміна в характері держави не виходить підопічному громадянинуві на добре. Передусім той громадянин став правно-політичною фікцією, а реальністю є член партії. Як фікція, він є автором і творцем ієрархічної фікції над собою, яка не має жодного значення, ні сили

захищати його інтереси, а, навпаки — вона є тільки надзвичайно вигідним інструментом його власного і комплектного поневолення реальністю, тобто партією. Реальне суспільство — це партія. І це також не витвір чисто совєтської дійсности, бо, парафразуючи Руссо, Маркс виразно прорік, що в комуністичному ладі окремий громадянин не сміє мати інших інтересів, ніж інтереси суспільства; а ці інтереси втілені в партію; і поки громадянин не є членом партії, доти він не представляє собою реальности; він фікція, він ніщо. Своєю мнимою позицією громадянина й накиненими йому функціями фіктивної демократії, той підопічний громадянин фіктивної безкласовости обдурює — проти своєї волі — решту світу, що нібито його воля і його голос вирішують про те, чого він прагне.

І якраз цього убозства звичайного совєтського громадянина не віддзеркалює залучена схема організації влади в Совєтському Союзі. На підставі цієї схеми невтаємничений споглядач Заходу цілком доречно, виробляє собі такий погляд:² існує комуністична партія, яка організаційно завершується першим секретарем, вибраним, очевидно, на партійних конгресах. Паралельно існує й державна бюрократична ієрархія, вибрана цілим громадянством, яку також очолює перший секретар партії як вибранець усіх людей. Щось на зразок персональної унії в монархіях... В часах Леніна, Сталіна і Хрущова вершинна позиція першого секретаря в державній ієрархії була ще формально оправдана їх конституційними функціями. І, виходить із схеми, що впливи партії на бюрократію, а можливо й бюрократії на партію, йдуть тільки почерез партійного вождя, і що державна бюрократія і технократія не мають нічого спільного з партійними органами безпосередньо у своїх другорядних і низових інституціях, яких, до речі, схема не показує паралельно до низових одиниць (юнітс) партії (район, округа, область), і що діє ця державна бюрократія за принципом конституційного уточнення даного уряду і його ділянки, а через те творить природну конкуренційну сітку супроти партійної бюрократії. На тому автократ мав би вигравати, використовуючи таке суперництво, яке згодом мусіло б довести до лібералізації і послаблення партійної ідеології під тиском, очевидно, реальних вимог життя, що у висліді довело б до на-*

² Воно, можливо, вірніше буде, коли скажемо, що ця схема є тільки відбиткою уявлень Заходу про «демократичні форми» Совєтського Союзу.

* Дивись стор. 157 А.

ближення організаційної і економічної структури комуністичного суспільства до Заходу.

Західній історії такий дуалізм не чужий. Він проіснував у Франції у виді феодалної ієрархії, з одного боку, й у формі королівської адміністративної сітки — із другого, від часів Пилипа Августа (1180-1223) аж до революції (1789). Аналогічні відповідники зовнішнього характеру просто накладаються. А поскільки «картина вартує тисячу слів», то й закоренилося таке уявлення про організаційний дуалізм влади в Советському Союзі, що мало б сприяти лібералізації і демократизації режиму.

Через те, що не показано у схемі найсуттєвішого, тобто душі й нерва правління в марксистській державі, таке враження в не-втаємниченого спостерігача може — до деякої міри — знаходити оправдання. А не показано того, що такої паралелі окремих собі організацій не існує в марксистській системі, бо всі ключеві пости в усіх інституціях і на всіх позовах державної ієрархії обсажені тими ж самими партійними вождями, які очолюють і партійні одиниці на даному поземі. Коли ж, навіть, ті два паралельні пости — державної ієрархії і партійної бюрократії — очолені двома окремими людьми, то людина, що очолює «державну» інституцію, в організаційній сітці партії займає завжди і без вийнятку підрядне становище. На пости державної адміністрації вона тільки виконує постанови партії і вив'язується з доручень свого партійного зверхника. Всякі прояви конкуренції у вирішних питаннях ліквідується на місці під чуйним оком партійного політрука. Упривілейовані і здисципліновані партійні кадри займають всі командні пости в усіх державних інституціях, тобто в інституціях державного характеру й на всіх шаблях адміністративної драбини. Коли ж існує конкуренція за владу, то існує вона у внутрішньо-партійній площині, а не між партією й ієрархією державного характеру, бо партійні вожді парадують у державних уніформах так само, як буржуазні ідеологи парадували у пролетарських костюмах.

Все те, вищесказане, відноситься в однаковій мірі до цивільно-адміністративної ієрархії і до військової.

Покликатися поважно на грубими нитками шиту пропаганду Маркса й Енгельса проти держави, бо того вимагали «історичні аспекти» в боротьбі з анархістами за впливи на довірливі про-шарки суспільств минулого століття, та ще й до того в обличчі фактичного стану речей у комуністичних суспільствах — просто непристойно.

Віра в те, що «бистро наближаємося до умов розвитку продукції, в яких існування... кляс не тільки стало зайве, але і являється справжньою перешкодою у продукції»; що суспільні кляси «неодмінно пропадуть так, як і постали», і що «держава невідхильно паде разом із ними»; що «суспільство, яке зорганізує виробництво наново й на базі вільних та рівних спілок продуцентів покладе всю державну машинерію там, де її місце, себто в музей стародавніх пережитків, побіч кужелі та мосяжної сокири»³ — така віра рівнозначна тій, що пропонує переміну мертвої матерії в живу за посередництвом чотирьох слів звичайної людської мови.

Коли «володіння державної влади над людьми заступається державною адміністрацією речей і керівництвом процесами продукції», держава тим не «знищується» й не «вивітрює»,⁴ а, навпаки — *вона дістає засоби й відчуває потребу включати й підопічну людину у свій товаровий інвентар.*

³ Engels: "Origin of the Family...", p. 158.

⁴ Engels: "Anti-Duehring's Revolution in Science." New York International Publishers. Printed in the Union of Soviet Socialist Republics. Glavlit B-62552.

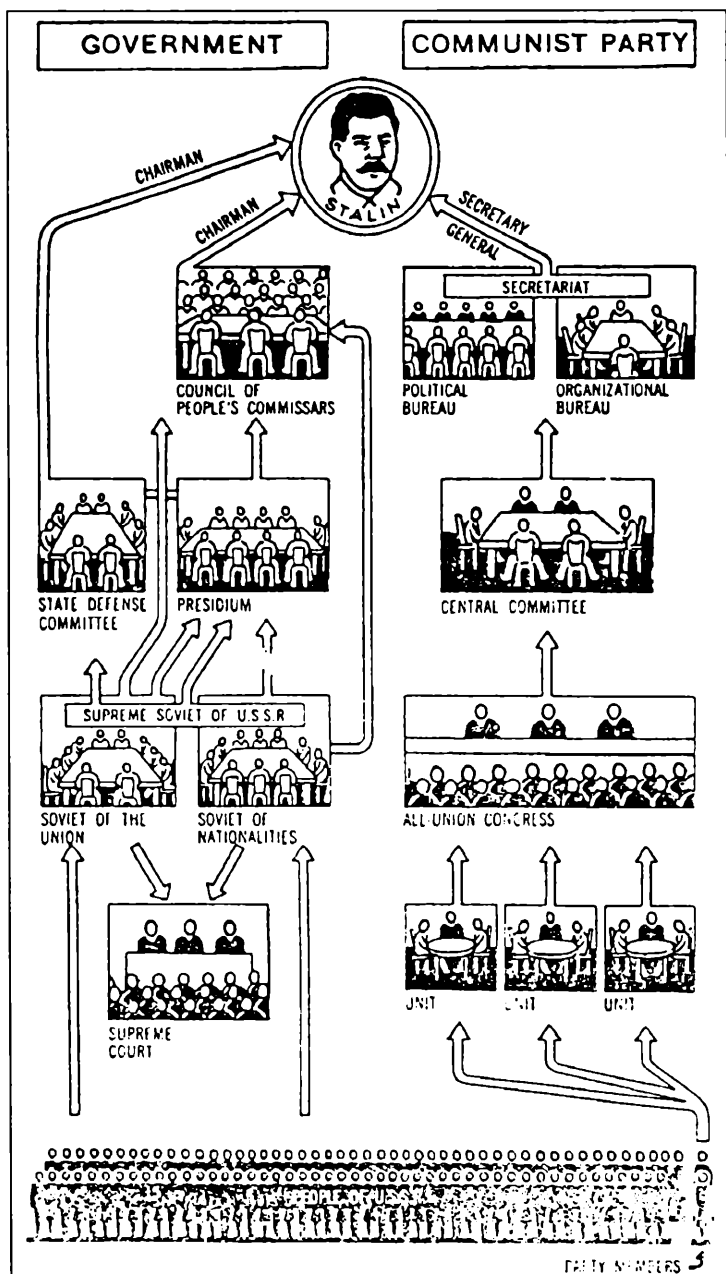

Схема влади в Советському Союзі.

ЛИХОВІСНИЙ ВПЛИВ МАРКСА В АМЕРИЦІ І НА УКРАЇНСЬКУ ВИЗВОЛЬНУ ПОЛІТИКУ

«Коли провідники нації борються за повне визволення і за державну незалежність цілої нації — кожний член нації для них дорогий союзник, жовнір однієї й тої самої армії, без якого здобуття незалежності неможливе...»

(Вячеслав Липинський, «Листи до братів хліборобів», ст. 6)

Недавно в одному з великих міст південної Каліфорнії на сходинах нашого громадського активу — людей щиро відданих справі української державности та збереження спільного фронту цілої нашої еміграції на всіх фронтах і перед цілим світом — мені поставлено було питання:

«Чому серед американської освіченої автохтонної верстви — особливо в шкільництві — марксизм і споріднені з ним ідеї знаходять таку активну підтримку, не зважаючи на вплив поважного числа освічених людей з-поміж східноєвропейських народів на північно-американський континент з таборів «ДіПі» після жаклих літ у більшовицькому пеклі; і то до тої міри, що не раз удається тим американським доморослим марксистам з'єднувати собі симпатії синів і дочок тих недобитків марксистських режимів, яким удалося вижити й вирватися на Захід під час воєнної замітлї?»

Щоб відповісти ясно і вичерпно на таке питання, мусимо, в першу чергу, прослідити безпосередні впливи живого Маркса на освічену читацьку публіку Америки, впливи його епігонів, так з табору німецької «ортодоксальної школи», як і з більшовицько-совєтської, а тоді — хоч би поверхово — приглянутись до інте-

лектуальних зусиль нашої освіченої й теоретично підготовленої верстви з метою виявлення цілої правди про практичні можливості його політичної філософії, яка силою необхідності лягла в основи втілення тієї теорії діалектичного матеріалізму.

Від 1851 до 1862 року ім'я Маркса як щирого борця за демократію проти монархістичних режимів та проти визиску європейським індустріалістом-капіталістом поденного робітника було добре відоме американській читацькій публіці. Через особисте знайомство з головним редактором пресового концерну The New York Herald Tribune Чарлсом Дана, Маркс був запрошений на платного кореспондента на Європу. Згодом Маркс поширив свою тематику на всі події світу. У спілці з Енгельсом, який у той же час, коли Маркс не володів добре англійською мовою, писав за нього статті, а Маркс підписувався і брав гонорари. Це був один із способів фінансової допомоги з боку Енгельса для свого ідеологічного двійника. Провідні думки його дописів були в такій згоді з політичною лінією видавництва, що до 1855 року редакція використовувала його статті як свої власні редакційні, не подаючи й знаку, що були вони написані Марксом або Енгельсом. Щойно на виразні протести Маркса це змінилося.

В році 1857 Маркс написав на замовлення цілий ряд статей для «Нової Американської енциклопедії».

Після перевибору Лінкольна Маркс від себе і від 1-го Інтернаціоналу поздоровив перевибраного президента, що й було опубліковане в пресі з відповідними коментарями.

Ще за життя Маркса членами німецької політичної еміграції в Америці була заснована соціалістична партія. Хоч і не засвоїла вона собі відповідної тактики для поширювання своїх політичних впливів на широкі кола робітництва, вихованого в культурі англосакського походження, а все таки популяризувала комуністичні ідеї Маркса серед освіченої верстви. І хоч Маркс і Енгельс не мали високої opinіi про діяльність чільних членів тієї партії і не хотіли офіційно співпрацювати з її пресовими органами, а все таки погоджувалися на секретну співпрацю, як ось при коректурі другого популярного видання першого тому «Капіталу», немилосердно звulгаризованого видавцем Йоганом Мостом, якого обидва — Маркс і Енгельс — уважали радше анархістом ніж марксистом. У такій співпраці з плягіаторами й вульгаризаторами їхніх ідей в роді Моста і Ляссаля, Маркс і Енгельс керувалися передусім необхідністю — із їхньої точки зору — роз-

кладу «буржуазного суспільства» без уваги на якість і достовірність засобів.

Зараз по смерті Маркса писав голова Центральної робітничої унії в Нью-Йорку, Пилип ван Паттен до Енгельса (2 квітня 1883 р.):

«Коли всі партії об'єдналися для поминального святкування пам'яті Карла Маркса, Йоган Мост і його приятелі робили (тут) багато шуму з того, що нібито Мост був у тісних зв'язках з Марксом, популяризував його твір «Капітал» у Німеччині, і що Маркс схвалював пропаганду, яку ширив Мост. Ми високо цінуємо здібності й діяльність Карла Маркса, але ми не можемо повірити, що він симпатизував з анархістичною та дезорганізуючою методою Моста... Нерозважна й глупа балаканина Моста спричинила тут уже багато шкоди, і нам не дуже то приємно чути, що такий великий авторитет, як Маркс, схвалював таку тактику».¹

На початку двадцятого століття симпатії до теорій Маркса і марксистської революції в імперії царів були настільки закорінені серед ліберальної фінансієри Америки, що, не зважаючи на розкол у російській Соціал-демократичній партії на меншовиків і більшовиків, що в практиці рівнялося внутрішньопартійній ересі європейського масштабу в очах незвичайно впливової школи німецького «ортодоксального» марксизму під ідеологічним проводом Каутського і Бернштайна, Троцькому все таки пощастило зорганізувати в Америці поважну фінансову допомогу Леніновій партії та революції.

Щойно після великого напливу першої післяреволюційної російської еміграції до Америки, особливо з рядів меншовиків, анархістів та соціал-революціонерів, і в наслідок невгаваючої полеміки між Леніним і теоретиками західного «ортодоксизму», які доказували «немарксистськість» ленінської революції в Росії, а через те й «неспівзвучність» Ленінової революційної стратегії й тактики з ідеологічними положеннями Маркса, починається на американському ґрунті послідовна й уперта пропаганда за виділення ленінізму як типово російське явище, яке, крім голословних претензій, не мало б мати нічого спільного з правдивим

¹ Відповідаючи на цей лист Паттена, Енгельс признався, що він і Маркс допомагали Мостові дещо «окультурнити» друге видання «Капітлу» в популярній версії Моста, але заборонили йому покликатись на їхню співпрацю. (Лист Енгельса під датою 18 квітня 1883 р.)

марксизмом. Одною з причин того, що Сполучені Штати відмовлялися офіційно визнати советський режим і обмінятися послами аж до часів президента Френкліна Д. Рузвельта, була власне ота вміло закроєна з усіма атрибутами наукової методи кампанія «ортодоксальних» марксистів.

Визнання Советського Союзу Сполученими Штатами збіглося з приходом Гітлера до влади в Німеччині. Вся інтелігенція, що теоретично чи практично була причетна до німецької соціал-демократії і якій вдалося спастися від концентраційних таборів (винахід «диктатури пролетаріату»), опинилася на американському континенті, головним чином у Сполучених Штатах і в Канаді. Та людська хвиля «ортодоксального» марксизму, будучи добре випосаженою теоретичним знанням і побажана із-за свого професіоналізму, дуже поважно посилила впливи Марксових теорій на академічному рівні. А той факт, що переслідувані Гітлером європейські марксисты шукали притулку в Америці, а не в Советському Союзі, в очах автохтонного американського обивателя свідчив про ближчу спорідненість «справжнього» марксизму з американською демократією, ніж із советською «диктатурою пролетаріату».²

Спільні зусилля Заходу і Советського Союзу у війні проти гітлерівської Німеччини зробили для рядового американця навіть із Сталіна «дядька Джова». Всі формально-теоретичні різниці між марксизмом Леніна-Сталіна і Каутського-Бернштайна в обличчі спільної мети — перемоги над нацизмом — утратили в тому часі всяке практичне значення. Панегіризм в честь «нової Росії» досяг свого апогею в книжці емігранта з Німеччини Еріка Каглера, під наголовком *Man the Measure, A New Approach to History*, де автор ось як виспівує хвалу російському більшовизмові:

«Нова Росія дала яскравий приклад і дороговказ у ділянці виховання (так! — П.Б.) і перевиховання кримінальних злочинців і в

² В дійсності справа малася цілком інакше. «Інтернаціонал Праці і Соціалізму», що постав з об'єднання 2-го Інтернаціоналу і т. зв. Віденської унії на конгресі в Гамбургу 1923 року, «хоч і в опозиції до комуністичного режиму диктатури, то все таки визнав Советський Союз як революційну соціалістичну державу і апелював до всіх соціалістичних партій протиставитись спробам війни з боку окремих урядів проти Советського Союзу». (Енциклопедія британіка, т. 12, ст. 407 — "The Labor and Socialist International" by Julius Braunthal).

ділянці громадських інституцій. А понад усе — і це її фундаментальний вклад — вона була перша, що знівечила володіння і престиж грошей у суспільстві. І коли б не доконала вона нічого більше, то це єдине дало б її легітимацію на невмирущу славу»(!!!)³

Щойно зустрічі американських дипломатів із советськими на рівні практичного ладнання міжнародних стосунків у повоєнному світі і свіжий вал політичної еміграції із Східної Європи, що була і залишилася живим свідком жахіття марксистської цивілізації в системі Советського Союзу, примушують американську лівницю, тобто майстрів і вихованців «ортодоксального» марксизму, вернутися до послідовних зусиль для «відбуксирування» Леніна і Сталіна якнайдалі від Маркса-Енгельса при допомозі вже цілком фальшивих, із пальця виссаних даних. Ось яскравий приклад.

Д-р Франсіс Б. Рандалл, редактор видання «Комуністичного Маніфесту» (1964 р.), у своїй передмові договорується аж до такої, «романтики»:

«Це був, очевидно, Ленін, що zorganizував поважну партію російських марксистів у роках 1900-1903, більшовиків, які пізніше перейменували себе «комуністами», висмикуючи цей термін з Комуністичного Маніфесту. Але Ленін заснував дуже неортодоксальну марксистську партію, яку ледве чи можна назвати марксистською взагалі. Ленін навчався атеїзму, революційности і соціалізму від інших родовитих російських революціонерів, а не від Маркса. Він засвоїв собі доктрину діалектичного матеріалізму від російського революціонера Н. Г. Чернишевського (?!),⁴ а

³ Перше видання 1943 р. Друге видання 1956 р., ст. 562. Не знаю, як тепер, але ще 1961 р. ця книжка була обов'язковою лектурою в каліфорнійських коледжах.

⁴ Ленін ось як висловлювався про Чернишевського: «Антропологічний принцип Чернишевського, формула: природа-організм-думка-знаряддя праці — це матеріалізм «знизу», поскільки признається першество фізичного існування над мисленням; але воно й ідеалізм «зверху», поскільки уточнюється існування суспільства як похідне явище по відношенні до людської свідомости. Ось чому вузький термін Фейєрбаха й Чернишевського «антропологічний принцип» у філософії». (Філософские тетради, вид. 1936 р., ст. 73). А на іншому місці Ленін поставив Чернишевського на рівні з утопічними мислителями, прорікаючи: «*Рабочая мысль* (ч. 7, 1899)... також безглуздо наводить уривки з цитат Чернишевського, намагаючись доказати нібито б Чернишевський не був утопістом...» (Ленін, т. II, ст. 545).

не від Маркса. Він укладав собі пляни для більшовицької партії — малої, туго здисциплінованої, конспіративної, елітарної групи в розлогій назадняцькій країні селян — на підставі раніших революційних російських теорій, а не на основі Маркса, який відкинув би такі ідеї як «ненауковий авантюризм».⁵

Таких відштовхувань Леніна і його революції від Маркса знайде уважливий дослідник американського марксизму в кожній публікації на цю і споріднені теми.

В наслідок таких наполегливих зусиль американської лівиці, що має своїх освічених і володіючих пером заступників і оборонців у кожній ділянці суспільно-політичного життя країни, переконання утерлося серед грамотної публіки, що це тільки Ленін і Сталін стоять на перешкоді практичному застосуванню марксизму в ідеальній демократичній формі. Навіть такий журнал, як *Нешенел рев'ю*, що має марку консервативного, пропагує ось які істини:

«Маркс і Енгельс загально визнані батьки соціалізму (про комунізм ні чичирк! — П.Б.)... Ленін — це вже зовсім щось інше... В оцінці обидвох сторін — апостолів і ворогів — вирізняючою прикметою спадщини Леніна, це дві теорії; теорія партії і теорія держави...»

І обидві ці теорії, згідно зі знанням і переконанням автора Джеймса Бурнгама беруть свій початок тількищо від появи «Что делать?» у 1902 році. І виходить, що Маркс і Енгельс на тему теорії партії і держави нічого не залишили по собі!.. — таке стоїть чорне по білому. І в кінцевій точці вчений автор дає ось такі поради італійському Берлінгвері і ко: Коли сьогоднішні комуністичні партії Заходу хочуть «справді вернутися до демократії, вони муситимуть порвати із суттю лєнінізму. Вони муситимуть: 1) розкрити перед широким загальом внутрішній режим партії для (справжньої, а не тільки косметичної) критики дисидентів і дати місце опозиціям і фракціям; 2) почати публічно переоцінку лєнінської теорії про державу, з одночасним вглядом у фактичну діяльність комуністичних урядів у практиці; 3) заперестати включати ім'я Леніна в їхнє фамілійне дерево». (Число за датою 17 вересня 1976 р., ст. 998: *Lenin's Legacy*).

Маркса й Енгельса можна, очевидно, залишити на родово-

⁵ Дивись у моїй праці «Обезвласнене суспільство» розділ: Західня причіска марксизму, ст. 152, і розділ: У кого й як навчався Ленін «Лєнінізму», ст. 264.

му дереві «демократичних комуністів» побіч Джеферсона й Рузвельта...

Все це у зіставленні з Комуністичним Маніфестом та з правилами і статутами Комуністичної ліги (вірний сурогат нинішніх комуністичних партій), що були писані Марксом і Енгельсом, все це скидається на кариґіде невігластво, або на звичайну брехню з-під пера загальновідомого американського публіциста. Вже в другому розділі Комуністичного Маніфесту маємо чітко зарисовані обрії комуністичної держави:

«Пролетаріят буде використовувати свою політичну перевагу, щоб поступово вивиривати весь капітал від буржуазії і централізувати засоби продукції в руках держави, тобто в руках пролетаріату, організованого як пануюча кляса».

А на іншій сторінці того ж розділу читаємо:

«... пролетаріят мусить найперше здобути політичну перевагу, мусить піднятися до рівня передової кляси в нації, мусить сам установити себе нацією».

Над ким панувати — виринає питання, — коли всі засоби продукції опиняться в руках держави, тобто «в руках пролетаріату»? Відповідь на це питання очевидна: «пролетаріят» в політичному сенсі, тобто та плівка, що зорганізується в політичну владу (партія) запанує над спролетаризованим в наслідок вивласнення підопічним суспільством. Підтвердження на цю нашу відповідь знаходимо в першому розділі того ж Маніфесту, де Маркс, вже цілком виразно, має на думці себе і собі подібних «пролетарів фюр зіх»:

«... В часах, коли боротьба кляс наближається до рішальної години», — тлумачить Маркс, нічим не приховуючи постання нової пануючої кляси, — «процес розкладу, що відбувається внутрі пануючої кляси, а фактично в цілому суспільстві, набирає такого скаженого й разючого характеру, що мала горстка зпоміж пануючої верстви відчаюється і пристає до революційної кляси, яка тримає майбутнє в своїх руках. Якраз так, як попереднього разу й відламок аристократії перейшов на бік буржуазії, так тепер горстка буржуазії приєднується до пролетаріату, а особливо той відламок буржуазних ідеологів, які піднесли на (вищий) рівень теоретичного розуміння ходу історії в цілому».

В статутах Комуністичної ліги з-під пера Маркса знаходимо ось такі основні точки тієї комуністичної організації:

Арт. 2. Умови, щоб бути членом.

... (в) Комунізм вони (члени) зроблять своєю релігією.

(г) Вони мусять відмовитися від участі в усякому іншому комуністичному (!), політичному чи національному товаристві і мусять повідомляти компетентні власті Ліги про своє членство в будь-якій іншій організації.

(д) Вони будуть підкорюватися рішенням Ліги (тобто центральному проводові — П.Б.)

(е) Вони не виявлятимуть нікому жодних справ, що відносяться до внутрішнього життя Ліги.

А під Арт. 42 читаємо:

Виключені і завіщені члени, як також усі запідозрілі особи, *будуть під наглядом і знешкоджені (!) в ім'я добра Ліги.* (Підкреслення мої — П.Б.) І чи вносить щось нового Ленін, коли каже:

«Делегати нашої партії будуть суворо підпорядковані партійному контролю й незалежність соціал-демократії, що намірена на цілковиту соціалістичну революцію і для того непримиренно ворожа до всіх буржуазних партій, буде чітко зберігана».⁶

Або: «Кляса пролетаріату рівняється комуністичній партії, а партія рівняється радянській державі».⁷

Яка ж мета тієї однозгідної кампанії західних марксистів у цьому намаганні відокремити Леніна й увесь советський марксизм від Маркса? Для постороннього спостерігача відповідь цілком ясна: марксизм у практиці «пролетарської диктатури» скомпромітував себе на теренах Советської імперії. Він виявив себе в порівнянні із західною демократією (тобто за Марксом — з «буржуазною демократією») явищем реакційним, що в практичному застосуванні історичною людиною завертає соціально-економічний і політичний розвиток демократичних інституцій до февдальних концепцій правління й експлуатації і то в набагато стрункіших та ефективніших організаційних формах.⁸ Проте, хто вихований на комуністичній ідеології, але на «буржуазних» вигодах і вольностях, хто в Марксові визнав науковця й теоретика-візіонера щасливого безкласового суспільства, хто по своїй природі з категорії віруючих, а не аналізуючих натур, тому аж ніяк

⁶ «Дві тактики соціал-демократії» — Резолюції про участь у Тимчасовому уряді».

⁷ Люїс Фішер, «Життя Леніна», ст. 590.

⁸ Детальну аналізу цього явища зацікавлений читач знайде в моїй праці «Обезвласнене суспільство, марксизм: утопія в теорії і терор у практиці», цю недавню вийшла з друку, і є до набуття в книгарнях.

не під силу здобутися на тверезу оцінку й аналізу імперативних передумов політичної природи, соціальної та економічної, що пропонувані Марксом для «перебудови світу». Тим більше, що сам Маркс настоював на тому, що прихід соціалізму-комунізму неминучий, з науковою точністю врахований, і що теоретичні досліді над комуністичним суспільством з точки погляду «буржуазного» науковця є безпредметні і не можуть мати наукового характеру, бо критерії оцінки і логіка мислення людини комуністичного суспільства будуть цілком інші від «буржуазної». Ця ідея про необхідність метаморфози історичної людини в ідеальну для комуністичного суспільства у Маркса неоригінальна. Вона, як і всі інші, що лягли в основи його теорій, запозичені, а ця запозичена від оригінального, хоч і не менше утопічного мислителя.⁹ Вона належить Руссо. У своїм «Соціальному контракті» Руссо писав:

«Хто наважується оснувати суверенне суспільство, той повинен мати здібності змінити, так би мовити, людську природу, перетворити кожного індивіда, який по своїй натурі представляє собою суверенне й відокремлене єство, в єство вище, від якого той індивід отримує, по суті, своє життя своє існування...¹⁰ Воно необхідно, щоб він (реформатор, — П.Б.) відобрав від людини-індивіда його власні сили і в заміну дав йому такі прикмети, які чужі йому і яких ужитковість була б узалежнена від його співпраці з іншими членами його суспільства», тобто утотожити всі інтереси і ціле життя індивіда з інтересами і життям його суспільства.

В дискусії з Бауером у памфлеті «На тему в жидівському питанні» Маркс ось як парафразував цю думку Руссо:

«... коли людина навчиться розпізнавати і впорядковувати свої власні сили як сили суспільні, і таким чином перестане відокремлювати від себе суспільну силу як силу політичну, тільки тоді прийде повне визволення людини». (Очевидно, в комуністичному суспільстві — П.Б.)

Не може бути й найменшого сумніву, що Маркс відчував у собі силу створити такі ідеологічно-політичні й економічні умо-

⁹ Вільгельм Вайтлінг, комуніст ще перед-Марксової ери ось як писав у листі до Мозеса Гесса (31 березня 1846 р.): «В розумі Маркса не бачу нічого більше, як тільки добру енциклопедію... Багаті люди зробили його видавцем».

¹⁰ Це «вище єство» — то суспільство даного індивіда.

ви, в яких у ході віків історична людина перемінилася б в іділічну, тобто утопічну, без якої комуністичне суспільство в теорії Маркса немислиме. Він ще в шістдесятих роках минулого століття не втрачав надії на нагоду покерувати революцією в Німеччині, а то й в Європі, і захопити неподільну владу в усіх ділянках людського життя.

Проте, фанатично віруючий марксист-ідеаліст Заходу, задивлений в ідеологічний бік марксизму — в «безкласове суспільство», в «загірну комуну», — далі відмовляється спостерігати в логіці Марксових теорій, що не знесенням приватної власності, не скасуванням суспільних клас, словом — не пропонованими Марксом суспільно-економічними умовами соціалістичної продукції зумовляється прихід справжнього комуністичного благовістя, а зумовлене воно чисто психологічною категорією, а саме — перетворенням психіки історичної людини, що в однаковій мірі здібна, так на благородне як і на підле, засобами політичного насилля й економічного терору¹¹ в періоді «диктатури пролетаріату». Цю чисто психологічного характеру передумову для здійснення «безкласового, вщерть обильного» комуністичного суспільства приймає від Маркса і Ленін, коли каже:

«... ніколи й у голову не прийшло жодному соціалістові «обіцяти», що вища фаза комуністичного розвитку наступить; але визначні соціалісти передбачають прихід тієї фази, застерігаючись, що це не станеться при стані сучасної продуктивності праці і не серед теперішньої звичайної породи людей». («Держава і революція»)

Теоретизуючий марксист Заходу, не спробувавши ще марксистської системи в практичному житті, хоче покласти вину за компромітацію марксизму в советській практиці на незрілість східноєвропейської людини, на традиційний деспотизм росіян в державному правлінні, на економічну недорозвиненість царської імперії і т.п. Відокремлюючи революційну практику Леніна, Сталіна і їх спадкоємців від Маркса, відмовляючи їм називати себе

¹¹ «А чому ж ми боремося за політичну диктатуру пролетаріату, коли політична влада економічно безсила? Влада це також економічна сила», — (!!) Енгельс писав у листі до Конрада Шміда від 27 жовтня 1890 р. А в листі до Маркса від 20 липня 1851 р. Енгельс писав: «Більший і середній гановерський селянин... цей жилавий німецький куркуль зробить усе, що в його силі, щоб не йти в «червоне море», хіба що присилуваний».

правовірними марксистами, той західний марксист намагається реабілітувати марксизм в очах західної людини і разом рятувати свою віру і зміст власного життя. Він вірить, що теоретичною профілактикою марксизму від ленінізму і советщини врятується й оживотвориться ідеї Маркса для Заходу, який, на його думку, куди більше зрілий від Сходу для марксистської цивілізації для побудови безкласового суспільства і його вщерть багаті економії. Ось в чому мета західного теоретика марксизму, коли він намагається відокремити комунізм Леніна від комунізму Маркса. Факт же, що марксизм у практиці набагато легше прищеплюється в недорозвинених, а то й примітивних суспільствах, ніж у «буржуазних демократіях», той теоретик залишає без пояснення.

Відкинувши Леніна і його советський режим як непригожий для вищого соціально-економічного розвитку на Заході, не всі пропагандисти марксового благовістя в Америці відцуралися ленінських засобів розкладу суспільного й політичного організму американської демократії вбиванням клина між наївним обивателем і ним же покликаною владою та пропагуванням Марксового гуманізму. Одним з таких є Еріх Фромм, емігрант з Німеччини часів Гітлера. Заохочений «революціями» по американських університетах в шістдесятих роках, Фромм вирішив надати студентському анархізмові нові організаційні форми і зміст політичної праці в напрямі до «нового ладу».

Першим кроком того руху, каже Фромм, це створення суспільно-політичної інституції, свого роду «Національної ради», яку можна б назвати «голосом американського сумління», яка, хоч і без виконавчих засобів правосильного уряду, займалася б паралельно до офіційних американських властей всіми справами національної політики, економії, судівництва, законодавства, суспільної перебудови і т.п. Підбудовою тієї ради мали б бути провінційні ради і клуби. І коли це не фотокопія Советів Робітничих і Солдатських Депутатів за режиму Керенського 1917 року, то це цілком певно таки дуже зручне використання ленінської тактики в умовах американської дійсності.

Яким порядком члени таких рад мали б бути вибрані? — ставить собі питання Фромм. І, відповідаючи, каже:

«Це цілком ясно, що їх не будуть вибирати так, як кандидатів політичних партій. Також вони не можуть бути покликані одною особою, щоб не творити підстав для диктатури... тут ми маємо чималу кількість людей, відомих із своєї характерности і досяг-

нень, і це не було б особливо трудно для групи, скажімо, складеної з десяти людей, погодитися на прізвища сорока чи п'ятдесяти осіб, які були б запрошені... і ті сорок чи п'ятдесят самі вказали б, хто з тих названих несприйнятливий для них і поповнили б іншими».

Фромм переконаний, що така метода селекції багато практичніша від демократичної, що такий новий рух «буде рухом, якого метою буде перелищовання людини і всієї нашої культури,... що групи цього руху розвинуť новий стиль життя,... і будуть мати інший стиль споживання,... і переможуть у собі грішний (sic!) зв'язок із своїм походженням, своєю родиною і краєм, і заступлять все те уважливістю, що вмітиме любити і критикувати...».

Sapienti sat!

Східньо-європейська еміграція під час і після Другої світової війни була цілком іншого характеру, ніж еміграція з-перед Першої чи в роки революції в царській імперії 1917-1921. Перша була чисто зарібкового характеру і складалася передусім з малописьменного селянства і робітництва. З-поміж інтелігенції емігрувало дуже мало українських людей. Під час революції рятували свої душі переважно великі землевласники, родові аристократи, активні захисники старого режиму і ті, що чинно виявили себе в боротьбі проти режиму Леніна. Основна маса української еміграції належала якраз до цих останніх і залишилася вона переважно в Європі — в Чехо-Словаччині, в Польщі, на Балканах і у Франції, і намагалася, в міру можливости, знайти прожиток на тих етнографічно українських землях, що залишилися поза межами Советського Союзу. В Америці велику перевагу над усіма новоприбулими мали росіяни; люди з освітою, з родовими (нерідко й прибраними) титулами, з державно-адміністративним досвідом, з військовими рангами та з закордонними зв'язками. І ті з них, що мали відповідну освіту і практичні професії, легко знайшли працю і здобували впливи в американському шкільництві та в індустрії.

Зваживши пересічний рівень освіти, соціальне походження та умови справжньої культурної ізоляції, в якій знайшлася наша зарібкова еміграція в США і в Канаді, вона доконала несподівано багато. Навіть та її частина, що підпала під марксистські впливи і влилася в комуністичні партії США і Канади, якимсь чином потрапила зберегти почуття своєї національної окремішности і то, як на диво, завдяки своєму радянськості.

Українська еміграція Другої світової війни була багато більше зрізничкована під поглядом соціальним і професійним. Вона уявляла собою перекрій цілого народу в мініатюрі: від професора університету до колгоспника й фабричного робітника; від претендентів на міністрів, прем'єр-міністрів і президентів до звичайних членів громадських самоуправ, яким в однаковій мірі загрожувала смертельна небезпека від повторної окупації із Сходу. Масовий наплив тієї еміграції до США і Канади припав на час, коли дипломатичні стосунки між США і СРСР увійшли в стадію «холодної війни». Це був уже час, коли т.зв. «прогресивні елементи» в американській політиці повели кампанію «відбуksи-ровування» советської системи Леніна від Маркса, а фактично від «ортодоксального марксизму» німецької соціалдемократичної школи, на всіх фронтах американського інституціоналізму. Прогресистами йшлося про реабілітацію ідеологічного марксизму в опінії американської інтелігентської верстви. Поважна кількість людей з вищою освітою серед нової еміграції, що пережила на своїй шкірі жахиття марксистської системи за режиму Леніна-Сталіна і чудом урятувалася, мала всі дані відограти поважну роль в усвідомленні американської громадськості, особливо в секторі виховання й освіти. Як же ж ми вив'язалися з того історично переважливого завдання?

Щоб зрозуміти (не виправдуючи!) генеральний курс інтелектуальної верхівки нашої нової еміграції в зустрічі з новим світом, тобто на відтинку зовнішньої політики в найширшому того слова значенні, нам треба вернутися до самого початку 20-го століття.

Марксизм із своєю проєкцією «безкласового суспільства» для нашого вже здекласованого народу в'являв собою гей-би теплий кожух узимку на міру шитий. Те, що для інших народів тільки в майбутньому, для нас — «мужицької нації» — вже дійсність. Як же не радіти з цього факту, що ми вже з уродження соціалісти; соціалісти силою економічних умов для щонайменше 85% нашого соціального складу — просто авангард соціалізму-марксизму! Не було ні одної, діючої в Центральній Раді, політичної партії, яка не мала б у своїй назві соціалістичного ярличка — значить: повна демократія!

По сьогоднішній день — одні з нас гордяться нашою демократією тих часів, інші ж звальють усі провини за провал нашої державности на «розхристану» демократію Центральної Ради». Ми й до нині не збагнули суті тієї демократії, що виросла з

самоуправних міст Західньої Європи, якої коріння в економічній незалежності громадянина від його політичних властей, а не у випадковій і «ад гок» зліпленій більшості несвідомих, політично неграмотних і обдурених людей. Як могла (і як може) освічена людина називати себе демократом і бути за знесення приватної власності на землю і на всі індустріальні засоби виробництва в користь державної бюрократії на смичі будь-якої ідеологічної групи?... Чи ж можна назвати справжньою демократією такий стан політичної дійсності, в якому виключається найосновніша частина даного народу від співучасті в рішеннях про кардинальні умови існування нації?.. Ось приклад:

«25 березня 1918 року (тобто через 2 місяці після IV Універсалу) у Лубнях відбувся з'їзд з шістьох північних повітів Полтавщини... (Понад 2000 хліборобських делегатів, — П.Б.). З'їзд прийняв резолюції: (В скороченні.)

1) Вимагати від Центральної Ради визнання принципу приватної власності; 2) негайно повернути господарям право власності на садиби й увесь їх інвентар; 3) Залишити господарям (більших посіlostей, — П.Б.) якийсь мінімум землі, а решту передати малоземельним селянам; 4) Забезпечити в українській державі правного ладу, рівного як для соціалістів так і для не-соціалістів; 5) З'їзд вимагає поповнення складу Центральної Ради представниками від хліборобів...»

З'їзд вибрав делегацію з 200 селян-хліборобів передати постанови з'їзду Центральній раді... «Голова ЦР Мих. Грушевський не допустив, щоб делегацію було вислухано перед загальними зборами Центральної Ради. Сам Мих. Грушевський теж її не прийняв»¹² А Вячеславові Липинському, як і іншим українцям римокатолицької віри і не-соціалістам, пораджено в Секретаріаті старатись про мандати до Ради від польської національної меншости.

Отже, хліборобський стан України властиво не мав у тогочасному уряді справді свого заступника, бо українським соціал-революціонерам тільки здавалося, що вони заступаються за інтереси нашого селянства. Вони в такій же самій мірі стояли за вивласнення хлібороба, як і всі марксисты: «меншовики» шляхом муніципалізації¹³ (громадсько-волосна власність і колективна гос-

¹² Петро Солуха, «Договір з Московію проти Гетьмана Павла Скоропадського», ст. 29. Також дивись: Дм. Дорошенко, «Гетьманська Держава», ст. 16-17.

¹³ В дискусії над Аграрною Програмою Стокгольмського Конгресу

подарка); більшовики через націоналізацію (державна власність і колективна господарка); а соціал-революціонери відстоювали націоналізацію та індивідуально-родинне хазяйнування на правах оренди від держави («чорний розподіл»). А все це мало довести до «безкласового суспільства» і поставити Україну в перші ряди всесвітньої революції.

«На самостійників, навіть на самостійників-соціалістів, дивилися як на людей занадто вже хворобливо пройнятих національним чуттям... Що ж до державної самостійності, то навіть уважали небезпечною для революції ідею сепаратизму, бо вона могла б розбити революційні сили всієї Росії».¹⁴

Селянство ж — безземельне, малоземельне і середняцьке — голодне на землю, цілком не розуміло всіх тих чужоземних слів, що благовістили йому долю. Все це воно розуміло по своєму: революція відбере землю у поміщиків і багатих хуторян і наділить селянські родини родовою власністю. Оце і була націоналізація в розумінні села. Проте, не провина Маркса в тому, що й селяни і їх, ніби-то, політичний провід — соціал-революціонери не потрапили дійти до висновку, що марксизм у практиці аж ніяк несполучний з формами демократичного парламентаризму; тому несполучний, що для держави національного принципу з вертикальною структурою суспільства (класовий плюралізм), для якого спільні історичні, культурні й релігійні традиції є тією об'єднуючою силою, парламент це необхідна інституція для конфронтації групово-класових інтересів, для домовлювання й узгодження тих інтересів, словом — для компромісів в ім'я національного

(1906 р.) Плеханов аргументував: «Умови в нашій країні були такі, що земля разом із землеробами була в невільничій залежності від держави і на ґрунті цієї невільничої залежності виріс деспотизм. Для того, щоб повалити деспотизм, *воно необхідно усунути його економічні основи*. З цієї причини я, покищо, проти націоналізації... Наша програма мусить знівечити економічні підстави царизму. Націоналізація ж землі, переведена в час революції, не знівечить цієї підстави. Тому домагання націоналізації, на мою думку, є антиреволюційним домаганням». Плеханов вірив, що муніципалізація землі і колективізація муніципальних одиниць чи земств забезпечить революцію перед рецидивом деспотії, що теж безпідставне в аналізі залежностей нижчої — муніципальної — бюрократії від вищої — державної. Детальніше про це в «Обезвл. Суспільстві», ст. 168, розділ: Фабіянська Асоціація: Відсіч чи Різновид марксизму?

¹⁴ Вол. Винниченко, «Відродження Нації» I, ст. 43/4.

самозбереження, тоді, коли принцип марксизму — «пролетарі всіх країн, єднайтесь!» (не солідарізуйтесь, а єднайтесь!) це горизонтальна структура однокласового суспільства, в якому групово-класових інтересів навіть не передбачається, а інтереси індивіда тотожні з інтересами цілого суспільства.¹⁵

Традиційна роля демократичного парламента в марксистським суспільстві це пережиток «буржуазної демократії», а його національний характер тільки стояв би на перешкоді злиттю націй в одну інтернаціональну спільноту світового пролетаріату. До того ще й нікого не було, хто б доклав селянству й його політичним провідникам, що Маркс уважав «селянство варварством у цивілізації», для якого єдиний вихід з варварства це пролетаризація нарівні з фабричним виробництвом.

І коли б у тому ідеологічному непорозумінні й самообдурюванні з'явився б був «наш Ленін», то абсолютно ніщо не стояло б йому на перешкоді завести такий марксистський режим, якого завів російський Ленін.

Примха долі дарувала російському народові Леніна і він при допомозі загонів Муравйова почав уже цілком ділово переконувати наших дилетантів від політики, що наш соціалізм це «буржуазний соціалізм», а наш марксизм — це ніщо інше як «буржуазно-національна самостійницька веремія», скерована проти єдності інтернаціонального пролетаріату, який бореться за визволення з-під капіталізму і за справжнє марксистське безкласове суспільство на світову скалю.

Мабуть чи не перший з-поміж наших революціонерів-марксистів був наш перший голова Секретаріату УЦР, Володимир Винниченко, який признав правду за Леніном. Опротестувавши

¹⁵ Російський інтелігент, для якого конституція це щось в роді всемогутньої чародійної різки..., а російський парламент це буде щось зовсім інше від знаних вже парламентів. В ньому не буде партій..., а через те російський парламент буде керуватися виключно науковою думкою... Він (російський інтелігент), очевидно, уявляв собі, що народний парламент буде складатися з нього і з його приятелів-однотумців, і що ціла нація буде покійно коритися його указам, як дотепер корилася указам царя». (Сер Доналд Меккензі Воллес, «Росія», розділ: Землевласники модерної школи. Воллес присвятив студіям царської імперії цілих шість років, живучи в Росії серед усіх суспільних верств по черзі. Праця видана 1877 р.) Таке було наставлення російської інтелігенції до періоду після повалення царату, надихане впливами «наукового соціалізму» із Заходу через автохтонний російський ідеалізм.

політичний курс більшості в Директорії як аж надто правим і відпочивши у Відні по непосильних собі завданнях, що їх сам наклав на себе і сам звільнив себе від них, він ось як висловився про марксизм, про наших марксистів і про марксизм Леніна:

*«Ми навіть посилалися на Маркса, не знаючи його вчення, не знаючи, що більшовизм був ніщо інше, як послідовний, чистий марксизм, що більшовики здійснювали до літери те, що Маркс і Енгельс теоретично виклали у своєму вченні і що вони мало що вносили після досвіду Паризької Комуні».*¹⁶

На жаль, у той вже час довір'я до нашого прем'єр-міністра серед нашого народу було вже так поважно підірване, що ми не повірили його напричуд влучному осудові і далі звалювали всю відповідальність за тяжку долю нашого народу, за мільйони голодом вимореного селянства, за поневір'яння на чужині найкращих синів України — особисто на Леніна і Сталіна, на традиційний імперіалізм російського народу і навіть на Антанту за відмову допомогти тоді, коли ми просили.

З виступом на політичну арену молодшого повоєнного покоління, яке, йдучи з духом часу і утотожнюючи нашу «соціалістичну демократією» Центральної Ради із справжньою демократією «буржуазного Заходу», відкидало демократичний принцип у визвольній боротьбі українського народу в користь провідництва-вождизму, в публіцистичному тлумаченні невдач революційних років наступив виразний розподіл на два табори звинувачів.

Ті, що виростали в душі передвоєнного соціалізму і подекуди несли відповідальність за хід революційних подій в Україні, вбачали причини як нашої, так і всесоюдної невдачі в диктаторській політиці Леніна, а передусім Сталіна — в «диктатурі пролетаріату» його версії.

Ті ж, що самі сприйняли принцип вождизму у визвольній боротьбі, воліли звинувачувати російський імперіалізм, підшитий месіянізмом, і нашу рідну «демократію» утопічного соціалізму. Російський імперіалізм і більшовизм стали центром атаки в публікаціях націоналістичного середовища. Цей двоподіл існує по сьогоднішній день.

Як перші так і другі торкаються правди тільки частково, а кожна критика, яка намагається баянсуватись на одній нозі, є завжди дуже нестійка.

¹⁶ «Відродження Нації», II, ст. 107. Тут цитую за Єв. Пастернаком, «Україна під Большевиками», В-во «Євшан зілля», 1976, Канада, ст. 9.

І коли так поділені, ми вирушили переконувати світ і про його небезпеку з боку Советського Союзу, ми гостро відчували свою нездатність з'ясувати самі собі причину тих ворожих нам явищ і усвідомити собі саме родовище їх, бо ж для появи Сталіна необхідні особливі умови соціальної натури, політичної й економічної; а імперіялізм і месіанізм, щоб наснажувати маси й утримуватись агресивним, мусить черпати свою поживу від актуальних ідей сучасності. Адже трудно було б уявити собі такий месіаністичний імперіялізм, який сьогодні вирушав би на завоювання світу з християнськими ідеями католицизму чи православ'я на своїх прапорах.

Довідковий матеріял поважніших наших публіцистів, що намагалися «розкрити очі Заходу» на трагічному прикладі Сходу, а передусім України, навіть не торкався проблеми самого Маркса, його теорії історичного (діалектичного) матеріялізму. Вони цілком не пов'язували марксизму в його автентичній версії з більшовизмом, тобто з «советським марксизмом» — термін залюбки вживаний американськими авторами. Майже всі ті публікації, з якими мав я нагоду познайомитись, залишають саме питання марксизму як такого десь поза чи понад проблемами, що питомі Советському Союзові. Що більше, декотрі автори намагаються навіть оправдувати наслідки політики Леніна і його наслідників, мовляв, «як революціонери, борці за нові справедливі форми людських взаємин» вони хотіли добра, але якось-то воно не вийшло... Ось для прикладу:

Константин Кононенко у своїй праці *«Україна і Росія»*, в розділі «Суцільна колективізація не виходила з програмових засад більшовизму», намагається довести що

«Всі твердження більшовиків... (за часів Сталіна й пізніше, — П.Б.) що, нібито, колективізація, заповіджена ще Леніном, завжди була програмовою засадою компартії, і що все (це) було продумано системою підготовки її — не має жодних підстав». (Ст. 240). А на ст. 236 читаємо:

«Отже, політиці надавався напрямок, що далеко відходив від колишніх програмових засад більшовизму, був у прямій суперечності з тими засадами».

Зрозуміти наївність цих думок у поважного автора можна тільки тоді, коли, перечитавши все в цій праці у відношенні до аграрних програм російської соціал-демократії, ми побачимо, що автор ні в чому не пов'язує ні більшовизму Леніна, ні більшовизму Сталіна із світопоглядом Маркса, з його комуністичним

безкласовим суспільством, з його політичною філософією до абсолютної влади в час «диктатури пролетаріату». Феномен советського колективізму в Кононенка абстрагується від комуністичних основ Маркса і стається чимсь самобутнім. Цей феномен, каже Кононенко, це властиво, примха Сталіна.

«Заперечення Сталіном («фармерського концепту» Леніна, — П.Б.) ... на з'їзді аграрників-марксистів було в прямій суперечності з колишньою пропозицією Леніна в програмових засадах більшовизму,¹⁷ згідно з якими «центральною фігурою в сільському господарстві, після завоювання влади в державі і встановлення диктатури пролетаріату, мав стати міцний селянин-фармер з необмеженими можливостями поширення господарського розмаху в оперті на найману робочу силу» (!) (Ст. 235).

І зараз поряд читаємо:

«Помилкою було б сказати, що цей відхід від програмових засад почався тільки з часів згаданого з'їзду аграрників-марксистів. Ні, він існував від самого початку, в тому числі й у тій політиці, що її провадив сам Ленін». (!) (Ст. 236)

В чому ж тоді правда?... І коли нам, автохтонам і очевидцям тієї колосальної драми, не під силу зрозуміти, в чому коріння нашого лиха, то чого ж можна сподіватися від чужинця, якщо б він перечитав це?...¹⁸

Григорій Костюк у своїй праці *«Теорія і дійсність»* висловлює категоричним порядком ось такі думки:

«Як можна зрозуміти і пояснити цей централізм і антифедералізм у Леніна? Посилання на централізм і антифедералізм Маркса не відповідає правді». (!) Виходить, що шановний автор не знає, або затаює свою знайомість з виразною опінією Маркса, яку він висловив в обіжникові Центрального Комітету Ком. Ліги з березня 1850 року на ці, якраз, питання — актуальні в тодішній Німеччині:

«... демократи будуть зразу настоювати на федеральну республіку, або — щонайменше — ... будуть намагатися обезсилити центральний уряд шляхом запевнення якнайширшої автономії та незалежності муніципальним одиницям і провінціям. Робітники мусять протиставитися тому плянові і заявитись не тільки за німецьку республіку, одну й неподільну, але й за якнайбільше

¹⁷ Ст. 236.

¹⁸ Вичерпне трактування цих проблем у «Обезвласненому суспільстві», особливо в розділі: «Націоналізація землі — обезвласнення суспільства».

рішучу централізацію влади в руках державного уряду... Як у Франції 1793 року, так сьогодні в Німеччині заведення суворої централізації — це завдання справді революційної партії». ¹⁹ Це на ст. 16, а на ст. 18 вичитуємо ще й таке у Костюка:

«Тільки довільно скоментований, а то й фальшиво перекладений текст «Комуністичного Маніфесту» К. Маркса і Ф. Енгельса міг дати підставу до ідеї інтегральної, єдиної, імперської партії, як і до фальшивої ідеї злиття націй. Відомо, що ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, з тих чи інших причин, не виклали своїх поглядів на національне питання в окремих закінчених працях. Проте, серед багатющої, головно епістолярної, спадщини їх надibuємо багато окремих думок, спостережень і зауважень, які недвозначно розкривають їх погляди на національне питання».

При нагоді нехай же й мені буде вільно кинути жмуток світла на ті «їхні погляди» на національне питання особливо таких «неісторичних» народів, до яких, без сумніву, зарахували Маркс і Енгельс також і «малоросів чи хохлів». Енгельс у «Російській небезпеці», розділ: «Угорщина і Панславизм», ст. ст. 63 і 67, писав:

«Немає в Європі країни, яка не мала б у будь-якому із своїх закутин недобитків одного, або й більше, народів, залишків попереднього населення, відсунених на задній плян і підкорених націям, які згодом стали носіями історичного розвитку... Наступна світова війна буде нагодою для зметення з лиця землі не тільки реакційних клас, але й цілих реакційних народів. І це також буде поступ... Єдині народи, що їх варто зберегти в Австрійській імперії це тільки німці, мадяри і поляки. Головною місією всіх інших народів — великих і малих є згинутися в революційній різні».

Очевидячки шкода, що шановний автор читав «Комуністичний Маніфест» у фальшивому перекладі, а ще більше шкода, що не дуже-то ретельно простудіював оцю якраз епістолярну спадщину Маркса й Енгельса, бо, виходить, шановному авторові цілком невідомо, що в цій спадщині заховано.

Всеволод Голубничий, якого всі поважніші писання сильно позначені впливами історичного матеріалізму і детермінізму, заступав основні положення групи «Вперед», ²⁰ згідно яких «еко-

¹⁹ Дивись у компіляторській праці Макса Істмана "Capital et alii", First Modern Library Edition 1932, pgs. 355-367.

²⁰ Група «Вперед» — це найлівіша політична формація в спектрі

номічні і соціальні зміни, які зайшли в радянській Україні, є історично виправдані», тобто іншими словами — закономірні, впливаючі із природних законів розвитку суспільства, і «що лишається зробити — це здобути політичну незалежність від Москви, замінити державну власність на засоби виробництва суспільною власністю, і врешті застосувати демократизацію всіх ділянок суспільного життя».²¹

Виходить, що соц.-політична програма цієї групи на майбутнє, яку заступав наш учений, в світлі навіть вище наведеного в цій статті, має всі ознаки анахронічної утопії, бо все те, що сталося в Україні під поглядом соціально-політичним і економічним, — могло статися тільки шляхом заперечення, повалення і знищення найпотрібніших основ демократії «в усіх ділянках суспільного життя». І коли це заперечення повалення і знищення всіх основ демократії визнається історично оправданою закономірністю, тоді реставрацію всіх умов, без яких демократія являється тільки нікчемним фарсом, треба було б визнати актом регресії (Маркс сказав би — реакції) у світлі логіки, що керується основними положеннями історичного матеріалізму, бож поучав Енгельс у своїй критиці Ерфуртської програми 1891 року:

«Коли ми хочемо робити демократію нашою метою сьогоднішнього дня, тоді ми мусимо шукати підтримки в селян і в дрібної буржуазії, тобто в класах, що в процесі розкладу, і є реакційні в стосунку до пролетаріату».

Тож невимовна шкода, що наш учений автор не залишив нам прагматично виведену рецепту, як «застосувати демократію в усіх ділянках суспільного життя» в умовах «історично виправданого» обезвласненого суспільства.

Голубничий, як на диво, в оцінці революційних перемін на Сході, особливо в Україні, сходиться з Сіднеєм Вебб, який у своїй праці під наг. «Совет Коммюнізм: ньо сивилізейшен?» твердив, що більшовицькі методи перебудови царської імперії виправдали себе, але... непригожі для Заходу.

* * *

політичної української еміграції, яка вийшла з Української Революційно-Демократичної Партії, яка розкололася в 1947 році.

²¹ Цитую за Ів. С. Коропецьким, «Всеволод Голубничий», «Сучасність», липень — серпень 1974, ст.ст. 154-161.

Не ліпше є із справою в суспільно-політичній літературі і в політичних маніфестаціях націоналістичного табору. Промахом націоналістичного руху після Першої світової війни, який вирішно заважив на його ідеологічному спрямуванні й організаційній структурі, було те, що взяв собі за свого хресного батька Дм. Донцова, а не Вяч. Липинського, який в нашій політичній літературі вирізняється глибиною суспільно-політичної аналізи та гнучкістю в ідеологічних питаннях, коли йдеться про державобудівництво. Зваживши, одначе, особисте пов'язання чільних людей першого проводу УВО та ОУН з протигетьманським бунтом 1918 р., асимілювати Липинського було б неможливо.

Інтуїтивне враження від плякатного контрасту до назви «інтернаціоналізм», що в націоналізмі не тільки мета, але й засоби мусять бути інші, ніж у марксизмі, на жаль, неоправдане. Українські націоналістичні організації — УВО і ОУН — виростили в конспіративних умовах під ворожою окупацією як, передусім, мілітантсько-терористичні, а все те втискало цей рух у форми радше військових формацій з військовою дисципліною до лінії бездискусійного виконувannya рішень центру. Програма соціально-політичної натури мусіла згодом виринути в Організації Українських Націоналістів як необхідність в аспекті позитивного характеру: не тільки проти кого й чого, але й за що. Емоційне заперечення рідного соціалізму з наголосом на інтернаціоналізм і марксистські проєкції майбутнього, аж ніяк не могло змінити того факту, що український націоналістичний рух виростав із самостійницьких елементів у нашому соціалізмі і на початках для заповнення свого програмового вакууму мусів покористуватись не тільки формальною термінологією, але й спокусливими ідеями для наївного споживача.

Цю необхідність опертя нового руху на існуючі вже форми попереднього дуже влучно висловила Роза Люксембург у своїй критиці «бернштаїнізму» п.н. «Реформа чи революція?»:

«Правдою є, що кожний новий рух, коли він спершу випрацьовує свою теорію й політичну тактику, з початку шукає собі опертя в попередньому русі, хоч сам він може бути прямим запереченням того останнього. Новий рух починає з пристосування себе до існуючих уже форм і до теперішньої, загальноприйнятої термінології. В ході часу нове зерно пробивається крізь стару плыву і новий рух знаходить свої власні форми і свою мову».

На жаль, ані одна націоналістична партія чи фракція не спро-

моглися на вироблення своїх власних форм у всіх аспектах будівництва національної держави, якщо не враховувати пустословного фразерства.

Навіть на еміграції, в суспільствах справжньої політичної свободи, ми не потрапили визволитись від запозичених утопій, політичних шаблонів і тактичних прийомів, що розходяться з найосновнішими законами сучасної біології та антропології і противні анатомії національної держави.

Найперше з тих утопій це чисто політичної натури гасло «безкласового суспільства», що живцем узятє з марксизму. На протязі цілого століття ми не потрапили розкрити, що цей постулат, хоч і утопічний по своїй природі, та все таки в контексті цілої теорії логічний висновок горизонтальної структури суспільства інтернаціонального принципу, у вертикальній же структурі національної держави він противний всякій логіці національного організму. Живцем також узятє від Маркса зведення соціальної класовості до економічних категорій: капітал або праця. Така класифікація була потрібна Марксові для ефективності його політичної агітації, але противна науковій точці зору та історичному досвідові, хоч би тільки у світлі виникнення лицарської аристократії середніх віків.

Типічним прикладом для спроби відділити поняття безкласовості в ідеології українського націоналістичного руху від Марксового, це стаття Ярослава Стецька, нинішнього голови ОУНБ на еміграції, добре відомого українському читачеві з його публікацій на ідеологічні теми. Тож пригляньмося дещо уважніше, наскільки це авторові вдалося.

Стаття п.н. «Без національної революції немає соціальної», написана ще 1938 року і передрукована в журналі *Визвольний шлях* за лютий 1980 р. Із змісту редакційної дописки виходить, що аксіоми тридцятих років зобов'язують по сьогодні. Не просто собі думки під розвагу й обговорення серед зрілого членства, а бездискусійні аксіоми.

Стаття насичена патріотичним патосом і революційною бомбастикою. Вийшовши голіруч на відвоювання Україні самостійності, автор безпотрібно роздмухує стільки ворожнечі своєму рухові й самостійності з боку елементів здавна вже осілих на українській землі і поза Україною суших, що ледве чи середньої міри імперія потрапила б з цією ворожнечою упоратись. Вже ця прикметність статті пригадує нам сувору нагану Бернштайнові від Енгельса і Маркса за те, що він намагався присмирити воро-

жість «буржуазної демократії», дотепно перелицьовуючи «червоного диявола на червоне опудало». Вони, як ідеологи, також, не мали зрозуміння для політичного мистецтва.

«Українська Національна революція є одночасно соціальною, — каже автор, — «це доосновна зміна відношення поодиноких людей та суспільних верств... до цінностей життя: духовних і матеріальних; це доосновна зміна всіх вартостей та установ індивідуального (!) та суспільного життя української людини»... «Справа політики — це справа всього життя, без решти». «Політична революція — це захоплення влади» для продовження і здійснювання соціальної програми «в національних рамках»...

Маркс також вимагає доосновних змін не тільки в соціально-політичному аспекті, але й психологічному, бо без цього ідеальне комуністичне суспільство не можливе (Дивись вище!). І обидва вони — Маркс і Яр. Стецько — не усвідомлюють собі того кардинального факту, що всю владу і всі засоби в користь тих революційних перемін вони вкладають у руки не ідеальної в їхньому розумінні, а сьогочасної людини — в одному випадку зіпсутої «буржуазним капіталізмом», в іншому, «доморослими соціалістами і демократами». Це ж, що ця людина, якій вся честь і поклоніння, в одному випадку «революціонер-пролетарій», а в іншому «революціонер-націоналіст», цілком без значення — обидва вони належать до тієї ж самої породи історичної людини, яка може цю дану їй владу обернути проти найкращих інтенцій ідеолога.

«Ми руйнуємо весь сьогоднішній соціальний лад, — каже Стецько, — в ім'я свого національно-справедливого, ново-солідаристичного»... і задля «етичних вартостей, які мають своє творче відношення до соціальних проблем життя».

В статутах Комуністичної ліги Маркс також поставив, що «метою Ком. ліги є зруйнування старого суспільства і повалення буржуазії, вживаючи всіх засобів пропаганди й політичної боротьби...»

І коли у Маркса тільки економічні вартості мають «своє творче відношення до соціальних проблем життя» і з них випливає постулат поголовної ошчасливаючої праці, а знесення приватної власності ліквідує ворожнечу в суспільстві, вносить справедливість і об'єднує всіх спролетаризованих в одну щасливу сім'ю, то у Стецька:

«Етична постава в житті диктує постулат праці, соціальної справедливості, ліквідації руйнної класової боротьби, об'єднання

всіх українців навколо однієї ідеї, якою живуть, яку здійснюють, яка визначає їх вартість, як людей. *Бо — хто поставив би знак запиту над своїм українським патріотизмом — поставив би знак запиту над собою взагалі, як людиною»* (Підкреслення за оригіналом, — П.Б.).

Не було б «гріха» в наведеному вислові, коли б не той психологічної натури віковий досвід в тому, що запевнювання самого себе чи ближнього свого в досконалості, хоч би тільки часточки його душі, роздмухує в такій людині почуття власної вищості до тої міри, що просто внеможливлує знаходити спільність думки і дії із звичайними смертниками в найзагальніших підставових питаннях найкритичніших часів.

Тож не певний я того, чи автор усвідомлює собі те, до чого він торкається, які питання викликає оцим абзацом. Можливо, що це тільки гіперболічний наголос на значенні патріотизму для української людини у здійсненні державницького Ідеалу. Коли ж це щось більше ніж гіперболя, тоді автор як провідний репрезентант одного ідеологічно-політичного середовища — нехай найбільш патріотичного і найчисельнішого, а все таки тільки часточки українського народу — ставить під сумнів людськість кожного українця який Ідеї державности також служить, але під іншим прапором і для дещо інших ідеалів, ніж прапор та ідеали авторового середовища. Таким чином, автор монополізує патріотизм для свого середовища і підриває довір'я в своїх членів до інших середовищ, що в свою чергу викликає роздор у загально-громадських установах і то якраз у тих питаннях, які автор ставить на першому плані.

Коли Маркс висунув тезу, що двонога істота «почала почувати себе людиною (*homo sapiens*), як тільки почала продукувати засоби для свого існування», він теж виключив з-поміж людства всіх тих, що в природнім багатстві свого оточення не потребували ще продукувати засоби прожитку, але залишили по собі сліди власних селищ, високо розвинене орнаментальне мистецтво і мисливське знаряддя.²² Зате в питаннях співпраці з іншими соціалістичними сектами, він був більше передбачливим і політичним. В листі до Больте (23 лист. 1871 р.) він писав:

²² На протязі останнього льодового періоду полювання цілою громадою на відкритих степах і тундрах південної Руси (очевидно, України, — П.Б.), Моравії і Франції постачали м'ясо з мамутів, оленів, бізонів і коней в такій великій кількості і з такою послідовністю, що ті ловці

«Як довго (соціалістичні) секти історично виправдуються, робітнича кляса не є ще зріла для незалежного історичного руху. Коли ж дозріває, всі секти стануть реакційними».

Очевидно, всі, крім тієї, що здобуде всі атрибути влади, прийнявши в цілості політичну філософію Маркса. Нашому ж авторові недостає терпеливості чекати аж до захоплення влади...

Отож, першою передумовою безкласового суспільства націоналістичної структури є «етична постава до життя, що об'єднує всіх коло однієї Ідеї». Другою передумовою є вимога поголовної праці, бо в світлі всенациональних потреб кожна праця є однаково потрібна, а через те і всіх зрівнююча:

«Ми видвигаємо любов до праці, працю — як смисл життя, як стихію життя, як честь, як радість життя. Тільки лінох «мусить» працювати... Примушуватимемо до праці лінивих людей» (!) «... кожний українець..., коли він працюючий і героїчно сприймає життя — повинен увійти в ряди нашої аристократії духу й творчості..., і перестерігати, щоб злі елементи його не залили; ми демократи, які твердять, що перед кожним, без різниці, стоїть в однаковій мірі постулат чину та кожний, хто цю вимогу сповнює, *після наших етичних засад*, має тотожну оцінку...» (Підкреслення моє, — П.Б.). «І пастух, і професор університету, і рядовик, і маршал, і замітач вулиці, і їх будівничий, і служниця (по-нашому — помічниця), і господар-власник — всі вони в нас морально однаково вартісні, *коли живуть тією самою ідеєю*» (Підкреслення моє, — П.Б.).

Маркс і Енгельс висловлювалися на тотожню тему, тільки ляпідарніше: «В комуністичному суспільстві праця буде не тільки необхідністю життя, але й першою потребою», «ніхто не буде в стані дати суспільству щось інше крім праці». А Ленін так же оформляв свою демократію: «... і селяни, і біднота, і інтелігенти, і проститутки..., і вчителі, і солдати, і робітники — коротко, всі соціал-демократи і ніхто інший, тільки соціал-демократи».²³

На чому ж полягає новосолідаризм у нашого автора? На тому, що соціальний розподіл праці за схемою фізіократів (французька економічна школа XVIII століття) на рільництво, проми-

були в стані закладати відносно тривалі селища і мали час для плекання мистецтва. Але не зважаючи на те, залишилися вони чистої води збирачами поживи, залежними від того, що знаходили в природному стані» (V. Gordon Childe, "The Dawn of European Civilization," Pg. 1).

²³ «Становище соціал-демократії супроти селянського руху».

сел, торгівлю і державну бюрократію заступить Марксову класифікацію суспільства на експлуаторів і експлуатованих. Чому такий «неосолідаризм» забезпечить соціальний устрій української національної держави перед класовою боротьбою Марксового визначення і перед експлуатацією? Тільки тому, що «наш лад буде побудований на засаді етичної (?) рівності різних творячих людей та безоглядної вимоги праці перед кожним»...; «тому, що в нас буде національний моноліт; ... тому, що всі українці співпрацюватимуть взаємно: хліборобські «робітники» з хліборобами, замітач вулиці з будівничим, «робітник» у підприємстві з підприємцем, робітник у державному підприємстві з його керівником...»

Коротко: «РЕКУ І СТАНЕТЬСЯ» Простішої розв'язки соціальних, економічних і національно-меншинних проблем у національній державі й не придумати... Все це в ідеалістичному аспекті задушевних побажань і з цього й випливає така ж структура економічного характеру українського суверенного суспільства:

«Ми, — каже наш ідеолог, — проти ліберал-капіталізму й проти комунізму», бо «ліберал-капіталізм задовольняє тільки вимоги зникаючої меншості населення, капіталістів (?), вимог гедоністичних»..., а «соціал-комунізм у теорії хоче зрівняти всіх людей, ліних з трудолюбивими, чесних з підлими, розумних, ініціативних з недотепами, безвольними. (Комунізм) на практиці: створив бюрократичну буржуазію, отих усіх наганячів, керівників колгоспів, совхозів, фабричних, заводів і т.п.»

Яку ж запоруку дає нам автор, що в його «неосолідаризмі» підопічна людина буде забезпечена перед тими лихами ліберал-капіталізму і комунізму?

«Нація, — каже Яр. Стецько, — усім дає можливість праці і вона є працедавцем, а не одиниця, хоч, звичайно, свої повновласті зчаста (?) «переливає» на здібні для цього одиниці, для яких вона сама є моральною дійсністю... і вони виконують тільки її волю. Коли б робили зле, нація увійшла б у свою санкційну компетенцію».

Тільки всього та й до того зміст тієї обіцянки не новий. Маркс також постійно запевняв своїх віруючих, що комуністичне суспільство дасть право і можливість своїм громадянам кожнокчасно відкликати своїх урядовців, чого в практиці не сталося, і що «... в комуністичнім суспільстві, де кожний не буде мати скупю закроєної сфери своєї активності, а буде вправлятися влюбій ділянці, суспільство, нормуючи спільну продукцію, зро-

бить можливим для мене робити сьогодні одне, а завтра щось інше..., — все по власній уподобі, не стаючи ні професійним мисливцем, ні рибалкою, ні чабаном чи критиком».²⁴

Щоб зрозуміти, на чому спирається оця «санкційна компетенція нації», яка в Стецька ховається за ідеологічною фразою, нам треба звернутися до виразніших позицій іншої націоналістичної фракції, що покликається на програму УГВР і на крайові матеріали наших підпільних теоретиків:

«Цей лад (в українській державі, — П.Б.) буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, торгівлі, банківій справі, *на національно-державну власність на землю*, при індивідуальному чи колективному землеволодінні»²⁵ (Підкреслення моє, — П.Б.).

Все це зводиться до основних точок програми Укр. соц.-рев. партії з 1917 року і знесенням приватної власності на землю й на засоби виробництва достатньо пояснює «санкційні компетенції нації», але не над партійною чи державною бюрократією, що тільки на папері, а над вивласненим підопічним суспільством, коли б ця програма була введена в життя, а саме:

«... держгоспи (совхози) будуть частинно поділені, а *частинно будуть збережені, але на нових основах (?)*». «Важкий промисл підляже удержавленню, як також усі монополії(?); легкий мануфактурний, велика більшість харчово-смакової промисловости... перейде у власність працюючого в даній галузі робітництва (кооперативну чи індивідуальну)» і «на принципі приватної ініціати-ви закладатимуться нові підприємства, а в них з часом робітництво буде ставати співвласником»; і все те мало б уміщуватися у фразі: «Право приватної власності *нашого розуміння (?)* — буде привернене»²⁶ (Підкреслення моє, — П.Б.).

²⁴ «Німецька ідеологія».

²⁵ «Позиції українського визвольного руху», Пролог, 1948, ст. 27.

²⁶ Тут треба відмітити різке розходження Степана Бандери в питаннях щодо соціалістично-комуністичних тенденцій у націоналістичних програмах, коли він каже: «Всі ці соціалістичні й комуністичні тенденції відзначаються таким ставленням, немов би боротьба українського народу, яка ведеться і за соціальне визволення, мала справу не з соціалістичним, комуністичним ладом, а з капіталістичним».

«— кожна тенденція, яка намагається виправдати, зберегти будь-які прояви і залишки більшовицького ладу, є реакційна, протинародна». «Перспективи Української Революції», ст. ст. 141 і 143, 1978 р.

Відчуваючи, мабуть, хиткість своїх програмових положень, Стецько намагається прикритися пустословною аксіоматикою, кажучи на закінчення:

«І коли хто каже: *національна революція*, то вже не потребує додавати — соціальна. Коли хто каже: *український націоналіст* — то це означає *національний суспільник-революціонер*» (Підкреслення за оригіналом, — П.Б.).

Як це так, що ми й досі не збагнули, що більшовизму неможливо поборювати при допомозі Маркса, бо більшовизм виростає якраз із соціально-політичних і економічних умов, яких уведення в життя вимагає теоретика марксизму. Намагання ж «вибивати клин клином» двічі вже провалилося за життя одного тільки покоління — в Італії та в Німеччині. Невже ж це нас нічого не навчило?..

НАСЛІДКИ І ВИСНОВКИ

В наслідок трактування нашою публіцистикою більшовизму, особливо сталінського періоду, як щось чисто російського походження, наступило уточнення більшовизму як чогось самобутнього, а коли ж і пов'язаного з Марксом і його вченням, то тільки у звироднілій формі. Це уточнення яскраво проявилось в гаслах наших визвольно-політичних концепцій — *Антибільшовицький* бльок народів — і в наукових спробах, як, наприклад, спроба виведення філософських основ советського режиму Михайлом Кушніром у *Визвольному шляху*» (річник 1978, чч. 1 до 8) під заголовком «Більшовицька філософія». Сальоновий марксист-інтелектуал західного світу погодиться в обидвох випадках з нашою негативною оцінкою більшовизму і далі ширитиме марксистські теорії про майбутню утопію світового масштабу. Вістря проти більшовизму було найперше гостре не нами. Воно перещепилося на наш ґрунт щойно після програної нами революції 1917-20 років від «ортодоксальної школи» Заходу, для якої більшовизм був надто радикальною сектою, але все таки сектою марксизму.

Щодо «більшовицької філософії», то такого явища в значенні окремої філософської школи немає. Можна говорити тільки про праці на теми зобов'язуючої «філософії» під більшовицьким режимом. А зобов'язуюча «філософія» — це тільки те, що просочилося із філософських матеріялістичних шкіл античності і нового часу крізь Марксову голову, тобто крізь призму його

теоретичних основ історичного чи діалектичного матеріалізму. А насправді, то Маркс і Енгельс уважали, що діалектичний матеріалізм поклав край всякій філософії. В інтродукції до «Анти-дюрінга» Енгельс писав:

«... модерний матеріалізм в основному діалектичний і вже не потребує ніякої філософії, яка стояла б понад іншими науками... Залишиться тільки те, що незалежне від усієї колишньої філософії, тобто наука про мислення й його закони — формальна логіка і діалектика. Все інше зливається з позитивною наукою про Природу і історію».

Спроби Богданова і Базарова внести філософський варіант у російську революційну думку, нав'язуючи до емпіріокритицизму Авенаріюса і Маха, були суворо засуджені Леніним²⁷ ще перед революцією, а після Жовтневої революції були цілковито вилучені з обігу. Офіційна філософська думка під більшовизмом, щоб не порушити основ і шлости «наукового соціалізму», мусить обертатися в межах філософського еkleктизму Маркса.

Посилання всіх жорстокостей комуністичного режиму в СРСР на рахунок тільки Сталіна — спеціалізація нашого старшого покоління соціалістичного ще хову, а націоналістичного, в рахунок тільки російського імперіалізму і більшовизму, в нічому не підкопує марксизму, як цілісного світогляду «нової цивілізації гуманізму», в ідеологічному тлумаченні західного прогресиста. Тут наші зусилля вриваються у відкриті двері, бо майже всі теоретики лівих матеріалістичних поглядів на Заході так тлумачили феномен більшовизму ще перед нашим поселенням, заокругляючи свої висновки ще й недозрілістю людини Сходу для демократії. А твердження тих професорів українського походження, що «першою аксіомою комунізму є демократія», роблять марксизм ще більше спокусливим для поверхово ознайомленого в цій матерії американського ідеаліста.

Немає найменшого сумніву, що всі умови в царській імперії — деспотизм, відсутність міщанства як соціальної класи з політичними аспіраціями, архаїчні інституції в сільському господарстві та фінансова підтримка більшовизмові з боку таких «добродійних ідіотів»,²⁸ як брати Морозови,²⁹ — незвичайно сприяли

²⁷ Дивись: «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Леніна.

²⁸ Окреслення Леніна на тих людей з-поміж буржуазії та аристократії, що широкосередно допомагали його партії.

²⁹ Також дивись у цій збірці «Паломники до Сов. Союзу...» проф. Люїса Фюера, ст.

насаджуванню марксизму тією інтелігенцією, яка безкритично хапалася найрадикальніших ідей у боротьбі з царизмом. а все таки, всі ці сприятливі обставини не можуть відповідати за цілість бюрократичної структури, за принципну безетичність в ідеології по відношенні до інакше думаючих та за методику правління підопічним сектором суспільства в СССР.

Утотожнювання більшовизму з царатом по відношенні до імперіялізму і русифікаційної політики є оправдане в очах поневолених народів і переконливе, але ці дві системи державної структури й правління є цілком інакше трактовані з точки зору західноєвропейського чи американського політика. Не треба забувати, що імперіялізм і політику територіальної експансії переживали чи не всі народи Заходу в свій час, і закид більшовизмові в російському імперіялізмі для західного політика є обосічним аргументом. Царський імперіялізм загрожував передусім малим і здекласованим народам Східної Європи і цивілізаційно відсталим (з європейської точки зору!) народам Азії. Батьки комунізму — Маркс і Енгельс — навіть вітали «цивілізаційну місію Росії» на таких теренах:

«Не зважаючи на все те хамство й слов'янський бруд, — писав Енгельс Марксові (21 травня 1851 року), — російське володіння є цивілізаційним елементом над Чорним і Каспійським морями, у центральній Азії і між башкирами та татарами. Росія сприйняла багато більше від цивілізації (Заходу), особливо індустриальних елементів, ніж поляки...

«Вже сам факт, що російська аристократія — від царя і князя Демідова до вошивого чотирнадцятого шабля боярина, що тільки «благородний» — продукує, торгує, ошукує, дозволяє собі на хабарництво і займається всіма можливими родами християнських і жидівських інтересів, є вже само в собі корисне».

Корисне, очевидно, для ширення європейської цивілізації!..

Для західних демократій імперіялізм кайзерської Німеччини, високо розвиненої під технологічним оглядом і конкуренційної на світових ринках, виглядав загрозливішим, ніж імперіялізм російський; настільки загрозливішим, що проти німецької експансії вони знаходили можливим на протязі 30 років нашого століття двічі об'єднуватись з Росією — раз за царя і раз за Сталіна, коли російська імперія валилася під ударами Гітлера.

Єдиний виступ американського державного секретаря Діна Ачесона в п'ятдесятих роках проти російського імперіялізму в історичному аспекті при одночасній толеранції людей марксист-

ських переконань у своєму департаменті, не знайшов наслідування в наступних десятиліттях. Справа, очевидно, не в самому імперіялізмові, а в зброї, якою він диспонує і володіє. Наснаження царської імперії панславізмом мало локально-територіальне значення й обмежений потенціал; воно спровокувало Першу світову війну і прогало. Найважливішою зброєю Советського Союзу, тобто сьогодишньої російської імперії, це марксизм як утопія універсального братерства інтернаціонального пролетаріату в безкласовому суспільстві світу.

Знищити цю зброю, виявивши її як інструмент самогубства для народів і людей, що спокуються на добродійствах утопії, довести до свідомості всім тим, хто не спробував ще на власному досвіді тієї мертвотної тяготи від Марксової безкласовості й гуманізму — і російський імперіялізм не тільки що втратить необхідні для своєї експансії ідейні «п'яті колони» серед окремих народів і віру тих народів у його братню руку, не тільки що виявить себе опортуністичною корпорацією великодержавних патріотів російської імперії, що задля тої ж самої мети використовує російський шовінізм у внутрішній політиці СРСР, а марксизм та інтернаціоналізм у зовнішній, — цей російський імперіялізм втратить і цю мілітарну агресивність, якою прикриває свої слабості, питомі всяким суспільно-політичним звиродам.

Скільки зусиль у поважній науковій літературі, в популярній формі і в політичній практиці доклали всі східноєвропейські еміграції, а особливо ми, щоб цю найголовнішу зброю, в її найчистішій навіть формі, в руках цього російського імперіялізму в його советській практиці, показати безужиточною для вигодування голодних, для визволення поневолених, для звільнення з тюрем вільнодумних?..

Висновок може бути тільки один: наш ідеологічний ексклюзивізм, так старої соціалістичної школи, як і нової, націоналістичної, не допускав і не давав місця опозиційній думці порядком речевої дискусії в питаннях всенародної ваги, а через те в нас не було створено відповідної атмосфери для еволюції такої прагматичної натури мислі, що засоби й аргументи необхідні для усвідомлення і скріплення внутрішнього фронту, можуть виявитись майже безужиточні на зовнішньому фронті наших визвольних зусиль.

У висліді ми розійшлися в холодній війні Заходу проти єдиної можливої в сучасному світі форми марксизму — проти більшовизму, — бо ледве чи можуть бути зацікавлені Сполучені Штати

в перенесенні центру Марксових економічних концепцій з Москви до Києва. Основні прикметності марксизму: безкласовість, земельна обезвласненість хлібороба, націоналізація головних галузей промислу й бюрократичний контроль над економічним ростом ініціативної людини, що прозирає крізь ось таку стилізацію:

«... кількість досягнених матеріяльних вартостей не може перейти означеної горішньої границі на саме індивідуальне користування...» бо індивідуальна «... творчість є стисло визначена національними рамками та національною ідеєю, яка з тієї творчости промінює й її мотивує»³⁰ — все це йде в розріз з американською системою вільного ринку й приватної ініціативи. Тож замість маніфестувати свою новосолідарницьку ворожість перед модерним капіталізмом Заходу нарівні з комунізмом, нам слід би подумати над тим, що усамостійнена Україна, навіть у найсприятливіших умовах, буде негайно потребувати великого вкладу капіталу й технічного устаткування, щоб підтягнутись до рівня західноєвропейського розвитку для повного користування із своїх природних багатств. І незалежно від лихословної опінії невігласів у питанні економічного спілкування міжнародних капіталістів, ті капітали будуть усамостійнені Україні так же необхідні, як і необхідний був голландський капітал для розвитку англійського промислу, як був потрібний англійський капітал для розбудови американської індустрії, а капітал Західної Європи — для індустріялізації царської і совєтської імперій. Коли ж вже сьогодні устами й пером наших ідеологів проєктуємо націоналізовану систему навіть супроти власних громадян, які власними здібностями і працею розвинули б свої станки й прилавки понад рівень «дрібного промислу», ми заздалегідь знищуємо найнеобхідніші перспективи для вкладів західного капіталу в розбудову українського промислу й хліборобства. Вклади чужоземного капіталу вже надто вразливі на кожночасну небезпеку від влади країни, яка свої економічні проблеми хоче розв'язати націоналізацією, тобто грабунком чужого майна.

І чи не час нам поважно призадуматись над тими завжди актуальними питаннями, що їх поставив перед нами Вячеслав Липинський:

«Що буде, як... Москва, пройшовши через свою соціальну революцію й нову державу, та нову міцну аристократію ство-

³⁰ Я. Стецько, «Без національної революції...», *Визв. шл.*, ч. 2, 1980, ст. 134. (Підкреслення мої, — П.Б.).

ривши, заведе у себе лад, селянській психології й потребам відповідаючий?..

Що буде врешті, коли, так як і перер двома століттями, народ наш від московської держави одержить оту «купчу» і лад, і порядок? Тоді це дало нам національний занепад на два століття, тепер це може знищити нашу націю навіки...»³¹

Січень 1982

³¹ «Листи до братів хліборобів», ст. 49.

«ЩЕ ПРО ЕВРОКОМУНІЗМ»

Стаття криптонімного автора (м.б.) в «Свободі», від 7 квітня 1977, (ч. 79) під наголовком «Французькі вибори: ще про еврокомунізм».

Справа виборів у Франції це вже не проблема, а факт і зупинятися нам над тим чи французи політично розумний нарід чи ні, не є нашим завданням. Наймудріші заходять під Іванову хату. Стародавній Рим належав до наймудріших політичних організацій світу і той пішов, врешті, на манівці і стався жертвою варварів, які не мали найменшого поняття про «мудру політику». Є в нас приповідка, що коли хоче Бог когось покарати, йому перше всього розум відбирає. Ми це повинні б знати, як ніхто інший.

Тож зосередимо свою увагу тільки на тих пунктах згаданої статті, які, на мою думку, можуть викликати фальшиві уявлення про стан речей в західній Європі, і не тільки в Європі, в зв'язку з визвольним зусиллям українського народу.

Автор повторяє думку американських журналістів, яку уважний спостерігач політичної думки в Америці міг багато разів і при різних нагодах почути, що громадянин так Франції, як і Італії, властиво, не голосує за комуністів, а радше демонструє своє невдоволення з економічної незарадности існуючих демократичних режимів, бо опановані комуністичною партією муніципальні одиниці господарять багато краще ніж центральні не-комуністичні уряди. Тут «господарять краще» треба розуміти, що ті муніципалії задовольняють більше вимоги місцевих людей.

Таке твердження нагадує, передовсім, рапорти американської місії з Китаю, що Мао це жоден комунізм, а тільки аграрні реформи. Коли б автор хотів дещо глибше проаналізувати причини тієї «кращої господарки» льокальних комуністів, він знайшов би, що всі ці обильності комуністичної господарки годуються на вимушеному на центральному уряді фінансовому дефіциті.

Це щось подібне до того, як в колишній Польщі довірений пахтяр при ледащому панському дворі вигодував своїх дітей на сметані і маслі, але дідич у міжчасі збанкрутував.

Розв'язувати економічні проблеми в західній Європі в конкуренції з державним капіталізмом східної Європи і з його однобічним наставленням на економічні користі, справа не дуже-то легка для теперішніх режимів, а буде ще тяжча для т.зв. єврокомуністичних, про що московський автентичний марксизм прекрано знає і хоч, по традиції, лає «єретиків», але, будьмо певні, не має перед ними найменшого страху. В розрахунках советів ті євромарксисти це тільки зручний таран для повалення «буржуазно-капіталістичних» мурів і зовсім легка жертва після перемоги над західними демократіями. Пригадаймо собі анологічну ситуацію між ленінською централізованою партією і українськими боротьбістами-комуністами чи соціал-революціонерами, які намагалися надавати марксизмові, також, людське обличчя. І коли зважимо пропорцію сил в тих обидвох ситуаціях, ми, також, не будемо далеко від правди. Надіятись, що єврокомунізм з «людським обличчям» устоїться супроти економічно-політичного тиску державного капіталізму так советів, як і Китаю, з таким же успіхом, з яким муніципальні одиниці воюють з центральними урядами, яких повалення прагнуть, — це ж крайня наївність; а сподіватися від переможнього єврокомунізму допомоги українському народові, це вже політична сновидність, що закроє на хронічну хворобу української політики. Зважмо фактичні умови:

Коли в нормальних стосунках економічного обороту Схід Європи міг би бути не тільки джерелом сирівця для індустріального Заходу, але й територією експанзії промислового капіталу, як це, наприклад, мало місце в стосунках між Голяндією і Англією в 16-17 віках, між Англією і Америкою в 18-19 віках, чи між західною Європою і царською імперією в 19-20 віках, з чого користали не тільки капіталісти спонзоруючих суспільств, але й користав розвиток промисловости відсталих у всій час країн, така ситуація неможлива між Сов. Союзом і переможнім єврокомунізмом на Заході без цілковитого підкорення Заходу політично і економічно російському марксизмові, московському «Римові». Бо ж не забуваймо, що всяка революція — без голосування чи після голосування — не обійдеться без поважної руїни існуючого промислового капіталу; вона очевидно, не буде аж таких розмірів, як на теренах колишньої царської імперії, якої не

вдалося полатати навіть трьома п'ятилітками, але напевно буде досить поважна, щоб послабити економічне становище Заходу супроти східнього советського бльоку. Крім того, належить поважно сумніватися, чи переможні еврокомуністи потраплять устоятися перед спокусою ліквідувати незалежність професійних спілок під економічним і політичним поглядом, закріпивши за собою суверенні права і економічну монополію країн.

Для з'єднання довіря демократичних суспільства, комуністи завжди обіцяли і завжди будуть обіцяти збереження демократичних засад в політиці. Це ж вже справа діалектики матеріалізму в обличчі «історичної необхідності». Адже 1869 р. марксизм в Німеччині, щоб відповісти прагненням західних суспільств, приймає назву соціал-демократії, бо тільки під гаслом демократії можна було прихилити вухо революційно наставленого проти деспотизму так міщанина, як і робітника, і селянина. Поки марксизм виступав під назвою Комуністичної Ліги на Заході і під назвою Ліги Боротьби за Визволення Робітничої Кляси в Росії, членство тих політ. організацій складалося виключно з інтелігентів і напів-інтелігентів; шойно бандеролька «демократія» почала зєднувати симпатії до марксистів в широких колах населення. Сам Маркс в році 1847 писав Комуністичний Маніфест, в якому виповідав війну «буржуазнії», тоб-то західній демократії; в році 1849 він видавав «Нейє Райніше Цайтунг» і назвав той часопис «органом демократії», а вже в 1850 році, в березні писав обіжник до членів Комуністичної Ліги, зміст і політична тактика якого залишається стрижнем політичної тактики всіх комуністичних партій по сьогоднішній день, і який він і Енгельс одверто назвали «виповідженням війни демократії». Ідеологічних принципів нам і не треба відкидати, бо їх відкинув марксизм у дні свого народження, вчинивши ідеологію тільки знаряддям політичної філософії Маркса; і ті, хто тільки підходили до марксизму з ідеологічного боку, всі вони програли і будуть програвати в розгрі з тим, хто бачать в марксизмові тільки *«фундаментальні умови всіх продуманих і послідовних ходів революційної тактики, (і) щоб винести на денне світло ті тактичні ходи, треба тільки приноворити теорію до економічних і політичних умов даної країни»*. (Це автентична дефініція історичної теорії Маркса Енгельсом у листі до Вері Зазуліч, 23 квітня 1885 р.)

Оборона прав народів і людини?...

В 1916 році українці Галичини не мали більшого «приятеля» в цілому світі, як був Ленін. Критикуючи політику царату супроти

українців, він писав у статті про сепаратний мир такі «сердечні» речі: «Россія воює за Галичину, володіти якою їй треба особливо для задушення українського народу (крім Галичини в цього народу немає і бути не може куточка свободи, порівняної звичайно)... «А на іншій сторінці тієї ж статті ще й таке на адресу того царату, який почав був «тайні» переговори з Німеччиною в справі сепаратного миру, якого здійснення Ленін дуже побоювався: «Німеччина дасть нам Галичину — це «нам» особливо важно, щоб задушити український рух багатомільйонного народу, який історично ще спав донині, до свободи до рідної мови». (!!)

В році ж 1920, коли конкретизувалося замирення з Польщею і мобілізована червона армія могла відпочивати, Ленін насильством тих військових частин систематично вихолощував українське село в такий жорстокий спосіб, що царському режимові в окупованій Галичині навіть і не снилося. (Дивись: «В. І. Ленін про Україну», т. 2, ст. 465-6.) Єврокомуністи мусіли б бути такі недотепні, як і деякі західні журналісти (не виключаючи українських), щоб відмовитись від так успішно випробуваної тактики.

Надія ж автора (м.б.) на опрокинення комуністичного режиму на заході, коли той режим не буде дотримуватися своїх демократичних обіцянок, це ж крайня наївність. Адже Установчі збори 1918 р. відкинули Ленінський переворот і його диктатуру і що з того?... Багато можуть відкидати німці, кубинці, китайці, югославці й інші хоча б у внутрішній політиці комуністичних режимів? Автор, навіть, не здає собі, видно, справи з того, що разом з комуністичним переворотом йде винищення провідних людей майбутньої опозиції і цілковите вивласнення суспільства шляхом поголовного обезвласнення кожного громадянина з його засобів продукції, не виключаючи й самого робітника. Адже сьогодні Брежнєв, коли б мусів з якихось причин, міг би дозволити на легальне існування опозиційної політичної партії, яка в наслідок своєї абсолютної несаможитливості під фінансово-економічним поглядом, не могла б мати жодних шансів на прихід до влади; така партія так і залишилася б партією інтелектуальної еліти.

Те, що Москва п'ятує всі марксистські секти «зрадниками», зовсім не перешкоджає їй користуватися симпатіями тих зрадників, особливо з того відламу марксизму, який вперто називає себе тільки соціалізмом. Марксизм-соціалізм терпить на невиліковальну хворобу, на т.зв. масочізм. Не зважаючи на численні погроми того віддалу комуністами, і не зважаючи на запевнення соціалістів їхніми офіціозами про абсолютну неможливість спіль-

ної акції з комуністами, вони протягом місяців від дня такого маніфесту забувають свої вчорашні заперечення і йдуть на спілку з комуністами при найближчій нагоді проти «буржуазії», тобто проти демократії, заперечуючи на ліво і на право, що вони проти «диктатури пролетаріату» і за демократію. Демократія ж неможлива, як і неможливе добро без лиха, коли немає легальної й економічно незалежної опозиції, тобто іншої партії з правом і з практичними можливостями на практику в суверенних правах даного суспільства. Про те соціалісти знають, як і знають, що комунізм, тобто автентичний марксизм, це однопартійна система з претензіями на науковість своєї точки погляду на всі справи людського світу. Приклади?..

Ось вони: Панас Феденко в своїй праці «Соціалізм давній і новочасний», на сторінці 182, наводить з тексту резолюції Бюро Соціалістичного Інтернаціоналу з квітня 1956 р.: «Соціалізм і комунізм не мають нічого спільного. Комуністи просто перевернули саму ідею соціалізму. Там, де вони мають владу, комуністи знищили всяку свободу, всяке право робітників, всяке політичне досягнення і кожен людську цінність, котрі соціалісти здобули (чи тільки соціалісти? — автор) в боротьбі протягом поколінь. Ми віримо в право людини, вони глумляться над ним».

І коли шановний автор (м.б.) хоче справді довідатись про те, чи справді соціалісти були ті єдині, що постійно обороняли людське в людині, тоді нехай він зробить дві речі: 1) нехай розгорне «Капітал» Маркса і, прочитавши уважно, він побачить, що не менше як одна четверта тексту заповнена наведеннями з праць «буржуазних» авторів і з законів англійських парламентів, в яких права і умови праці робітника постійно оборонялися тими ж «буржуазними» інституціями набагато поважніше і успішніше ніж це мається в будь-якій комуністичній державі, і то далеко ще перед виступом самого Маркса; 2) нехай задасть собі труду і прочитає перший том «В. І. Ленін про Україну», видання політичної літератури України, 1969 р., і він знайде там, що Ленін розпинався за свободи народів і людини в багато досадніший спосіб, ніж у вище наведеній резолюції соціалістів Заходу; тоді нехай шановний автор (м.б.) прочитає з такою ж увагою другий том названого видання і переконається, з яким нахабством, садизмом і з вирахованою східністю Ленін нищив, ломив і викорінював волю не тільки одиниць, але й цілих народів. Але це цілком не перешкодило соціалістам з-під прапора «Інтернаціоналу Праці і Соціалізму» в 1951 році винести резолюцію, що —

«хоч і в опозиції вони (соціалісти) до комуністичного режиму диктатури, то все таки визнають Сов. Союз за революційну соціалістичну (!!) державу і апелюють до всіх соціалістичних партій протиставитися спробам війни, з боку окремих урядів, проти Сов. Союзу».

І не зважаючи на всі декларації і гіркий досвід, соціалісти постійно йдуть у рішайучій хвилині рука в руку з комуністами: Чіле, Італія, Франція і інші, проти «буржуазії», тоб-то демократії.

Наводжу повищі приклади тільки для того, щоб показати, яка «небезпека» загрожує сов. диктатурі збоку зорганізованого західного соціалізму.

«Може навіть китайські комуністи не є так небезпечні для Кремля, як ті європейські (комуністи), що хочать поєднати, як Дубчек, комуністичні ідеї зі свободою людини», — пише шановний автор (м.б.).

По-перше, китайські комуністи є небезпечні для Кремля не для того, що вони кращі, що вони також за свободу людини, а тільки тому, що Сов. Союз і Китай, незалежно від того, якої вони «релігії», вони природні вороги: Китай душиться з перенаселення; на південь Індія душиться від свого населення, а полудневий Сибір, найбільш природний терен для китайської експанзії, заселений ледве чи однією особою на квадратний кілометр.

Далі, коли б Дубчєкові пощастило, тоді ледве чи це можна б назвати комунізмом. Бо і що ж це, в суті речі, є комунізм? Комунізму не можна собі й уявити без цілковитого вивласнення кожного індивіда із засобів продукції для потреб власного прожитку. Комунізм це примусова колективізація. Її може попередити період «НЕП'у» чи період польської земельної реформи після Берута, однак це ще не комунізм, тільки переходова стадія концесій індивідуальному капіталістові. Коли б ця переходова стадія перейшла в хронічний стан, тоді не можна вже говорити про комунізм, як і не можна говорити про комунізм у сьогоднішній Швеції, де стабілізація соціалізму з людським обличчям була і є постійно контрольована аграрною, тоб-то селянською партією, яка своєю політичною силою і впливами на національну політику шведів випередила соц. дем. (марксистську по назві) партію на цілих 22 роки.

Всяка система, яка претендує на єдиноправильність, силою факту мусить всмокотати в себе і всіх тих, хто їй не погоджується з доктринами тієї системи; і щоб затриматись при принципі єдиноправильности, диктатура, в користь поголовного колективізму

в секторі політично підопічного громадянства, необхідна. Така система не мусить, навіть, називатися комунізмом.

Коли ж хтось твердить, що західній єврокомунізм може погодити принцип колективізму з особистою свободою вибирати між колективізмом й індивідуалізмом, особливо, в економії, він мусів би доказати на практиці таку можливість, тоб-то доказати, що західні комуністи перестали бути комуністами і переставились на засади, щонайменше, суспільного солідаризму, на що абсолютно жодних доказів немає, навіть і в теорії, крім голословних запевнень, що «ми теж за свободу людині». Так говорив багато разів і Ленін.

Врешті автор (м.б.) каже таке: «Комунізм не був нелюдяний, заки москалі зробили його звіринним». (Так, ніби-то, комунізм поза Сов. Союзом, як Китай, Альбанія, Югославія і т.д. залишився людяним.)

Я хотів би бачити, щоб оце голословне твердження автора він підкріпив бодай одним прикладом комунізму в політичній практиці *перед* жовтневою революцією в Росії. На яких підставах автор твердить, що «перед тим комунізм не був нелюдяний», коли той комунізм ніде і ніколи «перед тим» не існував у комплексі суверенної, абсолютної влади в усіх ділянках державно-національного життя? Хіба комуністичного способу життя по монастирях ми тут враховувати не будемо, бо те життя основане на цілком інших моральних засадах, ніж засади ком. діялектики.

З якої ж причини пускається автор на голословну пропаганду тієї ідеї, яка допомогла російському імперіялізмові знищити самостійно думаючу людину в Україні? Бо це, каже автор, «може допомогти нам і вийти Україні на користь».

Дорогий мій, це тільки доказує, що ми нічого не навчилися на протязі 60-и років, бо докладнісінько такі надії покладали наші батьки на соціал-демократію, йдучи на зустріч вселюдському братанню і в хвості чужої думки. І де ми опинилися? Царат за жодних умов не посідав того «морального» виправдання перед інтелектуальним світом, ні тих технічних засобів, ні аж таких безетичних засад для винищування народів, які дав російському імперіялізмові марксизм. Своїм твердженням автор знову підсуває надію українському народові дістати щось «на бецуґшайн», цей раз від єврокомунізму. Зачароване коло української доморослої спекуляції.

Ради Бога, вчімося висувати свої власні погляди, незалежно від того як непопулярні вони не були б серед сучасного зміно-

віховства. Ідейна самостійність жидівського інтелекту врятувала цей нарід від долі найпотужніших народів античності. Коли ми не винесемо перед світом переконливого аргументу на небезпеку самого марксизму для поширення свободи людини, поки ми не виробимо тверезої платформи для переоцінки соціальних вартостей в сучасному світі і поки ми не станемо поруч, але не разом, з домінантними тенденціями-ідеями сучасних політичних напрямків, нам не допоможе ні еврокомунізм, ні націоналізм, ні соціялізм, ні капіталізм — ніхто! Бо Сов. Союз зберігся і зберігається не для того, що він російський, а тому, що він марксистський. І докладне висвітлення небезпеки, яку несе Заходові автентичний марксизм, це перше і основне завдання української політичної думки.

(13 квітня, 1977 р.)

ЧИ МОЖЛИВИЙ КОМУНІЗМ БЕЗ МАРКСИЗМУ? (З ПРИВОДУ «ЕКОНОМІЧНИХ МОНОЛОГІВ» М. РУДЕНКА)

При читанні вступної статті Петра Григоренка до «Економічних монологів» Миколи Руденка (*Сучасність*, січень 1977), а згодом і самих «Монологів» у двох наступних числах того ж журналу виринають мішані почування. Очевидно, можна б промовчати недодумане чи недомовлене авторами, радіючи з самого факту, що врешті інтелігентні люди починають поважно розбиратися в неповажних теоріях, коли б не ця реальна можливість, що й тут, в США, де можна ширше і глибше думати і висловлюватися, інтелігентна людина або вдоволиться тим неповним прозрінням, або, що гірше, відкине його як провокацію і в наслідок того знову опиниться на несамостійних шляхах свого розвитку. Для того й хочеться мені, щоб оминути всякі непорозуміння, заявити цілком виразно і просити читача, щоб не приймав він моїх зауважень до згаданих праць як критику чи осуд, а тільки як додаток чи доповнення до недодуманого чи недомовленого згаданими авторами.

Хотілося б розшифрувати два головні питання, які вилонюються перед читачем в ході читання. Перше: скільки недомовленого в цих зразках людського опору системі марксизму; друге: скільки щирости в запевненнях авторів, що, відкидаючи марксизм, вони й надалі залишаються комуністами?..

Намагаючися розгадати ці дві загадки, очевидно, довелося б відповідати на багато більше питань, які мали б стосунок так до осіб авторів, що в свій час активно співдіяли в марксистській системі, як і до обставин, створених специфічно советсько-росій-

ським шовінізмом, що прикривається марксистським інтернаціоналізмом.

1. Чому складається враження недовомлень?

Це очевидне з уваги на поєднання в їх працях понять, які взаємно себе виключають, або з уваги на відокремлення суспільно-політичних явищ, окреме існування яких неможливе не тому, що їх не можна логічно відокремити, а тільки тому, що їх окреме існування унеможливорює в людському світі сама природа історичної людини, тобто людини, яка існує, яку ми знаємо, яка діє в сучасному житті, а не уявлена в майбутній утопії. Але до цього ми дійдемо.

Коли зважимо той факт, що обезвласнене суспільство в марксистській системі стало властиво власністю партійної олігархії, а решта партійців низових клітин зійшли до становища добре забезпечених і ситих гайдуків над закріпаченим населенням, тоді стає ясным, що таке суспільство — супроти до зубів озброєної партії — є тільки (повторюючи за Енгельсом) «нікчемною кількістю». Суспільство, що його репрезентує перед одиницею система насильства над найістотнішим у людині — бути собою в найліпшій вірі і бажанні, таке суспільство перетворюється на найгрізнішого ворога кожної індивідуальності. І це цілком зрозуміле, хоч і абсолютно аномальне, що людина шукає порятунку і захисту перед своїм власним суспільством поза його межами, серед чужих їй спільнот.

До такого суспільства одиниця не може звертатися легальною дорогою з своїми «еретичними» думками, бо обезвласнене суспільство не має інших дозволених засобів комунікації, крім партією цензурованих, так з внутрішнім, як і з зовнішнім світом, бо те під'яремне суспільство цілковито безсиле з хвилиною, коли передало право на своє фізичне існування в руки однопартійної олігархії. З хвилиною, коли творча і продукуюча людина, замість своїми коштами наймати собі своїх упорядників і слуг, тобто міністрів, сама стає наймитом і слугою, зданим на повне утримання з ласки свого тотально увласненого суверена, свого власника, тоді в результаті такого відверненого порядку кожна ложка страви на ласці і неласці того фактичного власника і суверена — партійної олігархії чи диктатора. Тоді і та соняшна енергія, на яку посилається Руденко як на субстанцію всякого життя і поступу, не впливається по прямій лінії в життя людини, а проходить через обережно вираховані норми приділів партійними вельможами, обскубані їхніми гайдуками в курсі ієрархічного розподілу.

У такій ситуації звертатися до суспільства, до підопічного громадянина за допомогою, щоб обернути порядок речей і поставити суспільно-політичний лад знову на ноги, не має найменшого практичного наслідку, не дає найменшої надії на будь-який успіх; це те саме, що й просити в голого одежі.

І це цілком закономірне, що Руденко роками звертався до «влада імущих» у своїх листах, про зміст яких широкі кола громадянства не мали найменшого уявлення, бо воно, як дієва сила будь-яких змін, не входило в рахунок. Єдина сила в Радянському Союзі, що може домогтися вирішальних змін протягом одного тижня, це та сила, яка з-за шкурних інтересів не бажає собі жодних змін і лякається, що будь-яка зміна на полегшення підолічній непартійній людині могла б загрожувати самому існуванню тієї сили — сили партійної бюрократії, упривілейованої класи фактичних (не законних!) власників держави та їх гайдуків. На ділі ж інша бюрократія, не пов'язана безпосередньо з партією, не існує, а коли в деяких ділянках існує, то вона така ж безвладна, як і решта населення. І коли надходить час, за якого в наслідок фактичних умов життя даної людини вона не має чого втрачати і в своїй безвихідності починає виливати накипіль біль душі перед цілим світом, вона все таки намагається робити це в такий спосіб, щоб не налякати докраю всесильних автократів, пропонуючи розв'язку, яка, на її думку, забезпечувала б і козу від смерті, і вовка від голоду.

2. Обидва автори підказують думку, що комунізм може обійтися без марксизму і без диктатури над пролетаріатом, прийнявши за джерело для всякої додаткової вартості соняшну енергію і творчі сили природи. Вичитуючи такі думки, мусимо пам'ятати, що критично наставлені до радянської дійсності автори, в минулому виростили в тій дійсності, співдіяли в її закріпленні і пишалися своєю співучастю, аж поки врешті зневірилися. Зважаючи на це, маємо дилему:

а) Випливають ці запевнення про конечність комунізму без Маркса з щирости їхнього переконання?.. з носталгії за втраченим життям молодости в ім'я загірної комуні, у висліді чого настирлива конечність психологічного самовиправдання?..

Ось співрозмовник Руденка перед партійним будинком у Києві, спенсіонований член партії, признається, що Маркс йому неприступний, але «в комунізм він вірить», а Руденко притакує:

«І я вірю. Років через п'ятдесят люди будуть будувати міста в космосі. Чи можна собі уявити приватну власність там, у небі?..».

Адже і тисяча п'ятсот років тому ніхто не сподівався мати приватну власність «там, у небі», і це абсолютно не має нічого спільного з приватною власністю тут, на землі. Якраз навпаки — ті, хто користується приватною власністю на землі, хто не відмовився від своєї найхудішої чи найситішої економічної незалежності на користь нового абсолютного суверена у вигляді комуністично-партійної олігархії, ті будуть перші, що будуватимуть, коли вже не міста, то певного роду експериментальні оселі в космосі для особливого призначення. І будуватимуть руками ентузіастів самого діла, а не невільників за призначенням згорі. Адже жодна система економічно-політичного ладу на протязі цілої історії людства не цуралася спільних зусиль суспільства в усіх тих підприємствах, які не під силу одній людині чи одному родові. І для такого суспільного зусилля «там, у небі», комунізм тут, на землі, абсолютно не обов'язковий. Чи не свідомий цього Руденко?..

б) Чи, може, це тактичний підхід, щоб не лякати і так вічно настороженої партійної знаті до питань, що торкаються узурпованих ними привілеїв?.. Адже питання — бути чи не бути комунізму — це питання абсолютної партійної монополії в усіх ділянках людського життя, в усіх проявах людського інтелекту. І чи ж можна старій безсилій людині, що вже три роки без заробітків, відкидати комунізм перед обличчям тих всевладних, для яких комунізм став такий же конечний, як повітря? Адже Руденкові не новина, що коли б він в Америці, у Франції чи в Англії заперечив партійну плятформу своєї партії і вийшов або був виключений з неї, він не залишився б без заробіткової праці й одного дня. Або коли б його, якби він жив у західній «буржуазній» демократії, спростували й десять літературних критиків, закидаючи йому брак таланту чи стандартної ідейності, він, без найменшого сумніву, знайшов би собі прихильного його смакові видавця і читацьку публіку на рівні з його талантом й інтелектом. Адже так було на Заході з усіма першими виданнями майже всіх творів Маркса.

В чому ж причина його безробіття і його злиднів у комуністичному раю? Абсолютно не в тому тільки, що Маркс поставив економіку землі догори коренем, що джерелом додаткової вартости назвав людську працю, а не соняшну енергію, не сили космосу. Адже сам він каже, що Маркс тільки розвинув до крайніх меж теорію А. Сміта і Д. Рікардо; і ці теорії не втратили питомої собі ваги для багатьох ще сучасних поважних економіс-

тів Заходу, а одночасно всі ті, хто заперечують і не погоджуються з цими теоріями, не помирають з голоду і не догорають по тюрмах, а живуть собі спокійно і настільки достатньо, наскільки їм їхні здібності і засвоєне професійне знання дозволяють.

Чи можна припустити таке, що Руденко не бачить причини свого безробіття? Невже ж нічого йому не говорить той факт, що, втративши одного працедавця — комуністичну партію, він утратив єдиного працедавця в комуністичній системі?..

Я не наважуюся відповідати на ці питання за Руденка чи за Григоренка, бо міг би або знецінити безпідставно їхню інтелігентність, або завдати їм ще нових і зайвих ударів в їхньому й так уже незавидному становищі.

Зате буду відповідати від себе, і то тільки з тим наміром, щоб наша довірливість до легких до засвоєння ідей і наш ентузіазм з причини самого голого факту опору радянській владі з боку святців і мучеників нашого народу не навівали на нас сновидних надій на нові утопії, на нові загірні комуни.

* * *

Маркс, очевидно, не вигадав комунізму. Комунізм як утопійна ідея суспільного ладу — в економіці і в політиці, в суспільності, набагато старша від Маркса. Маркс між іншим висміював той комунізм, аж поки не відкрив його притягальної сили для всіх принижених, голодних і обезправнених, тобто для тих, хто не мав нічого втрачати в житті, і поки не додумався озброїти той комунізм макіявеллівськими засобами своєї політичної філософії.

Комунізм до Маркса фігурував як утопійний, нездійснений державний лад. Джон Стюарт Мілл, сучасник Маркса, вважав, що в світі є тільки дуже мала жменька людей, які були б здібні дотримуватися правил ідейного комунізму. Ідеальний же комунізм вимагає людини ангельського типу, яка не здібна чинити лиха своєму ближньому, особливо свідомо. Комунізм у матеріялізмі, через наголос на незацікавленості і високоплідній працьовитості (щоб могли здійснитися на землі), подібний до царства Божого на землі після страшного суду (у марксизмі після «диктатури пролетаріату»), де тільки праведні будуть мати життя вічне; у комунізмі життя вічне заступлене матеріяльним достатком, безтурботністю.

Історична людина не є ангелом і не є чортом у своїй масі, але кожна зокрема може вибрати одне з двох або й загірні місця

посередині, що найчастіше трапляється, в тому її перевага над першим і другим. І будучи такою, якою вона сьогодні є, вона не може виплекати поголовно того ангельського типу сатанинськими засобами насильства, ненависти, жорстокости і безетичности супроти свого противника, бож не слова, а прикладна практика виховує. З другого боку, без тих сатанинських засобів політичної влади й економічного поневолення система ідейного комунізму не могла б утриматися в житті суспільства, що складається з сьогоднішніх людей. Те зачароване коло між теорією і практикою, що замикає в собі суспільства комуністичних режимів, це наслідок тієї вимоги чисто ідеологічного, чисто теоретичного порядку, за якою не система суспільного співжиття, його розвитку і поступу має відповідати природі історичної людини, а, навпаки, жива людина має перетворитися на уявну людину, на людину, яка ніколи не існувала і не може існувати, але яка безумовно потрібна, щоб задоволити вимоги теорії.* Не система, не справжня суспільність для людини, а навпаки — людина для системи, для уявного суспільства.

Існує популярне переконання рядової людини, що комунізм — це передусім економічна і соціальна рівність всіх людей і спільність у всьому. Пригадаймо собі вуличний трафарет марксистської революції в російській імперії: «моє — твоє, а твоє — моє», а з тим і надію, що разом із здійсненням тієї цілковитої рівності і спільности настане комунізм; тобто комунізм залежатиме від комуністичної економіки в житті спільнот. Але воно далеко не так. Це тільки принадли спрощення для довірливої людини. Адже введення комуністичних принципів у національну економію наступило вже з перших днів марксистської революції: вся земля, всі заводи-фабрики, всі копальні, транспорт, банки, всі засоби пропаганди, словом — усі елементи національної економії були удержавлені, а фактично — перейшли в посідання панівної партії, що також цілком у згоді з практичною вимогою марксизму — «диктатури пролетаріату».

Але все це, кажуть батьки і теоретики комунізму, ще не творить комуністичного суспільства: комуністичне суспільство уза-лежнюється не від економічної перебудови, а від зміни, від перетворення людини.

* А щоб дати філософські підстави для можливости здійснення цих теоретичних вимог до людини, вводиться імператив категоричного порядку, згідно з яким людина не має питоми собі природи, а тільки історію.

Коли починаєте читати Маркса, Енгельса чи й Леніна, складається враження, що, згідно з їх поглядами, організація чи спосіб «суспільного виробництва», тобто, в останній аналізі, економія формує людину, накидає їй моральні принципи, творить її світогляд; коли ж ви кінчаєте читати їхнє теоретизовання, вони вам пояснюють, що, властиво, можливість комуністичної економії залежна від перетворення людини не за допомогою економічної системи, комуністичної організації виробництва, а засобами «диктатури пролетаріату», тобто засобами фізичного і всякого можливого насильства над живою і реальною людиною. І коли Маркс та Енгельс з обережності чи з непрактичності говорять тільки про конечність *періоду* «диктатури пролетаріату» між капіталістичним ладом і комуністичним, то Ленін, людина з надзвичайним відчуттям практики, цілком виразно говорить про *тисячоліття вимушеного послуху* принципам комунізму, аж поки той послух не перейде в універсально засвоєний звичай, не стане новою природою людини.

Довірливість рядової людини до раз усталеного авторитету цілком сліпа і безкритична. Добре, приймімо (проти багатотисячного історичного досвіду з невілництвом), що примусом і насильством можна з людини зробити сотворіння виключно добрих звичаїв. Алеж саме уведення насильства: тобто диктатури над пролетаріатом (бо після революції і вивласнення немає вже буржуазії), порядком простої конечности ділить людську породу на дресувальників і дресованих, і як одні так і другі є експонентами сьогоднішньої, реальної, історичної людини. Приймімо, що дресовані переродяться на потрібного комуністичного послушного продуцента, що працюватиме з чистого альтруїзму, з любови до «суспільства». Що ж тоді з дресувальниками? Хто буде їх перетворювати на «порядних людей» такими ж засобами?.. Вони також силою конечности, що питома їхній ролі насильників, мусять засвоїти собі звичай насилувати, гнобити, тобто перетворитися на ще щось гірше, ніж вони є сьогодні.

І ось, замість «безкласового суспільства», ми приходимо до реального висновку, що в добу ідеального комунізму мусять увійти не одна, а дві породи людей: одна з комплексом масо-хізму аж до самозаперечення, друга — патологічні садисти без сліду людської совісти та співчуття до свого ближнього. І нічого тут не допоможе словесне патякання про перевиховання, про соціальну справедливість, про понадісторичну людину.

Одначе, отой властивий ідеальний комунізм утопійних мислителів, включно з Марксом, коли дивитися на нього виключно з ідеологічного боку, не має нічого спільного з «комунізмом» Руденка, коли не враховувати самого лексичного символу, хоч і повторно заявляє він себе комуністом: «Тридцять п'ять років віддано комуністичній партії. Ціле життя! Комуністом я й помру».

У нас немає причини припускати, що почуття приналежності до комунізму в Руденка нещире, вдаване з тактичних причин, як і не маємо підстав, щоб сумніватися в тому, що він справді вірить, що Ленін остаточно відійшов від Маркса, «прийнявши НЕП — той вид капіталізму, який не усуває Радянської влади і ніскільки їй не загрозливий». Або що »Ленін, не бажаючи піддавати критиці вульгарний (врешті й Енгельс дочекався свого улюбленого епітета) предметний матеріалізм Енгельса, м'яко, ніби крадькома (!) намагається відновити в правах метафізику під ім'ям онтології».

І саме тому, що якраз і можна не сумніватися в його щирості, воно вимагає від нас знову ж таки доповнення і спростування. Трудно було б вимагати від людини, що вік прожила, будуючи комунізм у добрій вірі, щоб вона цілковито заперечила своє минуле, не пробуєчи бодай с'як-так виправдувати його. Але це абсолютно не сміє перешкодити нам доповнити, а то й спростувати деякі висновки і твердження Руденка, без уваги на те, з яких мотивів вони виходять.

Філософські питання і проблеми політичної економії у відношенні до загальної економії природи чи, так мовити б, космічної економії, ми на цей раз залишимо збоку. Скажемо тільки коротко, що у висновках Руденка і його дорадників є багато правди, якої не можна заперечити.

Перший, хто прийшов в економіці до висновків, характерних для праці Руденка, був українець Сергій Подолинський, «прогресивний громадсько-політичний діяч, один з перших пропагандистів економічного вчення Маркса на Україні».*

* *Український радянський енциклопедичний словник*, том 2, стор. 839. Там таки в продовженні: «... З 1872 особисто знайомий з Марксом і Енгельсом... У філософії стояв на матеріаліст. позиціях. Хоч суспільні погляди П. близькі до *народництва*, але в ряді питань під впливом марксизму він подолав помилки народників, зокрема пов'язував перехід

Про розв'язку питання додаткової вартости, до якої дійшов у своїх розважаннях Подолинський, висуваючи соняшну енергію як її генеративний елемент, Енгельс двічі висловлювався в своїй кореспонденції з Марксом. У листі від 19 грудня 1882 року Енгельс писав:

«На мою думку, справа в питаннях Подолинського виглядає так. Його справжнє відкриття це те, що людська праця має властивість зберігати соняшну енергію на поверхні землі, що дає тій праці можливість продовжувати себе довше, ніж би це було можливе без того... Питання тільки: як дана кількість енергії в даній кількості поживи залишає по собі більшу кількість енергії, ніж сама вона? Я розв'язую це в той спосіб. Приймемо, що кількість поживи, потрібна людині, являє собою енергію, яка відповідає 10 000 кальорій. Ті 10 000 кальорій залишаються навіки 10 000 кальорій і в практиці, як це нам добре відома, втрачають частину з своєї цілоти в процесі перетворення на інші форми енергії через тертя і таке інше. Ця втрата в людському тілі є навіть поважна. *Фізична* робота, вкладена в економічну працю, ніколи не може рівнятися 10 000 кальорій, але завжди менша...» Тому, каже Енгельс, «економічна праця, яку людина дає з себе, зуживаючи ті 10 000 кальорій, складається радше із зматеріалізованих *нових* кальорій, випромінюваних сонцем на протязі певного часу, які пов'язуються з першими 10 000 кальо-

від капіталізму до соціалізму з революц. боротьбою нар. мас... Гол. праці: *Про хліборобство* (1874), *Парова машина* (1875), *Ремесла і фабрики на Україні* (1880) та ін.»

Розшуки, однак, за оригінальними працями П. в Каліфорнійському Університеті були безвислідні. Тільки в праці В. Г. Сокурєнка, *Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в.* є довша стаття про Подолинського, в якій автор наводить багато цитат з його праць. Виразний вплив Марксової концепції на пролетарську революцію видний у наступній цитаті з *Про хліборобство*, розмова 3: «Всяке начальство необхідно зразу повалити до останньої особи, починаючи від царя і кінчаючи на останньому становому чи квартальному». На стор. 181 Сокурєнко наводить ще й таке з «мудриших» висловів Подолинського: «Нехай кожний народ, впізнавши свою силу, одним ударом знищить царів і купців... Нехай досвід англійської конституції, одної з кращих серед існуючих, зробить народові ненависною всю дволичну фігуру конституційного правління». Тож не дивуюся, що конституція на Сході тільки на папері, властиво тільки задля «буржуазного» закордону.

ріями тільки в праці. Чи, однак, нова кількість калорій, викликана першими спожитими для денного прожитку, досягне 5 000, 10 000, 20 000 чи 1 000 000 калорій, залежить виключно від ступеня розвитку здобутого засобами продукції» (!!).

Пишучи це, Енгельс, здається, не здавав собі справи, яку скриню Пандори він розкривав для всієї економічної теорії Маркса, особливо теорії додаткової вартості, на якій побудовані всі висновки *Kanimalu*. Бож з написаного ним ясно, як день, що фізичний робітник не те, що не може повернути своєю працею ринкової вартості своєї робочої сили з додатковою вартістю свого продукту, він навіть не може компенсувати вартості своєї щоденної їжі. У заключній оцінці фотогенетичної теорії Подолинського Енгельс не відразу розкрив усю небезпеку для Марксової теорії, пишучи: «Подолинський відійшов від свого дуже цінного відкриття помилковими стежками, бо він пробував знайти в природничих науках новий доказ на ті правди, що їх проголошує соціалізм, і з цієї причини помішав фізику з економікою».

Але три дні пізніше (22 грудня) Енгельс почав здавати собі справу з того, куди завів його Подолинський, може, й мимоволі, і ще раз написав Марксові: «Вертаюся ще раз до Подолинського; мушу зробити поправку, а саме, що запасне нагромадження енергії через працю (!) в дійсності має місце тільки в *агрикультурі*; у плеканні худоби енергія накопичена в рослинах переноситься в цілості просто в тварини, і тому можна говорити про запасний склад енергії тільки в тому сенсі, що без плекання худоби поживні рослини зникли б без користі, а за посередництва тваринництва вони використовуються... Тож коли хтось забажає, він може перенести в світ природи старий економічний факт, що всі індустріальні продуценти мусять жити з того, що продукує агрикультура, тваринництво, лови і рибальство, але йдучи в тому напрямі навряд чи багато можна з того скористуватися...»

«З того скористуватися» — без сумніву, в сполученні з теорією додаткової вартості Маркса, бо як не тлумачити б Подолинського, його відкриття, таки підважує (коли не заперечує цілком) теорію Маркса.

Все те, що з Енгельса, абсолютно у згоді «з останньою сторінкою» четвертого тому *Kanimalu* в «Монологах» Руденка, а крім того Маркс ніколи не заперечував заслуг фізіократів у на-ростанні його власних теорій про додаткову працю на капіталіста і про додаткову вартість; він тільки твердив, що починав з того і там, де фізіократи зупинилися. Щобільше, він навіть при-

писував зародження ідеї про додаткову вартість фізіократів Франсуа Кене. Розробляючи свою теорію додаткової вартості в 1862 році, Маркс писав про «ту діаграму» (таблиця в Руденка), в якій Кене спробував показати процес репродукції усього капіталу нації: «У першій третині вісімнадцятого століття, коли політична економія була ще в пелюшках, а «Економічна діаграма» була безперечно найвидатнішою з усіх ідей, які від того часу бути проголошені в політичній економії», і що «він, Кене, переніс досліди в питанні виникнення додаткової вартості з торговельного обігу в сферу безпосередньої продукції і таким чином поклав підвалини для аналізу капіталістичної продукції».

А в *Kapitali* (том 1, розділ «Теорія відносної додаткової вартості», Маркс цитує відповідну думку Кене з його *Діалогів про торгівлю і працю ремісників*: «Ви визнаєте, що чим більше зменшуються витрати на працю у виробництві індустриальних продуктів без шкоди для продукції, тим більше корисне таке зменшення, бо воно знижує ціну готового продукту. А однак ви вірите, що продукція багатств, які постають з праці робітників, відбувається через наростання вартості в процесі виміни їхніх продуктів».

Тож у питаннях щодо ролі фізіократів у науці про економію і щодо всякої додаткової вартості в абсолютному значенні між Марксом і Енгельсом не було розходжень. Визнаючи їх історичні заслуги, обидва вони не знаходили користи з застосування фізіократичних принципів до своїх теорій. Коли ж і були деякі розходження в їхніх поглядах, вони обмежувалися політичними поглядами у конкретних випадках, особливо коли такі випадки стосувалися поточних питань німецької політики, тобто конкретно — політики Бісмарка.

Руденко неслухно твердить, що Енгельс не погоджувався з Марксом щодо фізіократів. Взагалі висування Енгельса на противагу Марксові в будь-якому питанні не має жодних підстав у їхній спадщині. Енгельс не був творцем генеративних ідей, а тільки їх надзвичайно талановитим глосатором і пропагатором; і з тієї власне причини нова генерація марксистів у Москві вирішила скоротити назву колишнього Інститут Маркса-Енгельса-Леніна на цілого Енгельса і переіменувати цю центральну установу на Інститут Маркса-Леніна.

В основному ж питанні Руденко слушно каже, що Маркс не був економістом з економічних мотивів, а тільки політиком і економістом для політики, і йому цілком не йшлося про економічне оздоровлення, про здорову економічну політику, а тільки

про завалення економії демократичного суспільства, що побудована на кореляції пропозиції й попиту, на існуючому і на бажаному, на вільних ринках, тобто, за словами Мізеса, на «економічному демократизмі, в якому кожний покупець-споживач голосує за того, а не іншого продуцента, купуючи його виріб, а не чийсь інший».

Про своє ставлення до справді здорових засад в економіці, обидва вони, Маркс і Енгельс, висловилися недвозначно вже в *Комуністичному маніфесті* (розділ 2, «Пролетарі і комуністи»: «Пролетаріят буде використовувати свою *політичну* перевагу, щоб поступово виривати весь капітал від буржуазії, щоб централізувати засоби продукції в руках держави, тобто в руках пролетаріату, організованого як пануюча кляса, і щоб піднести в цілому продуктивні сили якнайшвидше. Очевидно, на початках не можна цього доконати інакше, як тільки при допомозі деспотичних ударів по праві на власність, по умовах буржуазної продукції, при допомозі засобів і заходів, які виявляються *недостатні і неосяжні під економічним поглядом*, але в курсі розвитку вони залишаться позаду... (тепер же) вони конечні як засоби, щоб цілковито революціонізувати спосіб продукції» (підкреслення моє — П.Б.).

Та ба!.. коли б то грамотні люди та вміли читати!

А коли ще в 1843 році Маркс писав Арнольдові Руге, своєму тодішньому соратникові, що «наше завдання в тому, щоб розкласти старий світ і завершити позитивну працю для постання нового світу», — він тоді ще не мав найменшого уявлення про економію — буржуазну, пролетарську чи будь-яку іншу. Але досить!.. я обіцяв не запускатися в економічні проблеми.

Бурлескно в моїх очах виглядає Руденкове приписування Ленінові охоти відродити метафізику «м'яко і крадькома... під ім'ям онтології». Виглядало б, що весь народ, усі революційні маси свідомо і кріпко стояли на позиціях марксистського діалектичного матеріалізму, його розуміли й грудьми захищали так, що Ленін мусів крадькома просовувати щось протилежне, та ще й під криптонімом: і це той Ленін, який не вагався і не боявся йти до влади з аграрною програмою соціал-революціонерів на своїх прапорах!..

Протиставлення Леніна Марксові можна зрозуміти тільки тоді, коли зважимо той факт, що в новій імперії росіян російський шовінізм має вже перевагу над офіційною ідеологією, і щоб підрізувати лихо з кореня, його квіти з примусу належить покищо скроплювати цілющою водою.

Також короткою заміткою можна збути висунений Руденком період НЕПу і його безсумнівні досягнення за такий короткий час. Очевидно, що часи НЕПу в порівнянні з тим, що по них наступило, виглядають ще й сьогодні як рай. Однак НЕП не був подуманий на довгий час і в запланованих рамках не міг задоволити своїм концесійним характером ні потреб капіталістичного розвитку країни, ні комуністичного. Його завдання було короткочасне, і покладати надії на щось подібне до НЕПу в майбутньому це чиста наївність. Думати, що коли б Ленін жив, він залишився б при НЕПі, — однаково безпідставно. Перед ним, як і перед Сталіном, постала б дилема: поширювати НЕП у напрямі індивідуального капіталізму або ліквідувати його на користь колективізації ради затримання політичної диктатури й абсолютної економічної контролю над народами. І коли ми зважимо всю літературну спадщину Леніна, а не тільки окремі вислови подиктовані вимогою часу, потреб і обставин, нам вельми трудно робити припущення, що Ленін пішов би в протилежному напрямі, ніж пішов Сталін. Можна б тільки сперечатися щодо часу і щодо засобів колективізації...

І в нас не повинно бути сумніву в тому, що сентимент іншого автора-мученика, під псевдом Гаврила Стріляного, набагато ближчий українському народові ніж «бецугшайни» НЕПу:

«... жажлива статистика: під індивідуальними городами й садинами в нашій країні один відсоток землі, радгоспам-колгоспам належить 99 відсотків; і той один відсоток землі дає понад 30 відсотків харчових продуктів країни, а 99 відсотків — дві третини. Неймовірно! Страхітливо! Але факт...» І далі: «І уявіть собі тільки: як би він хазяйнував, які б бататючі врожаї гаяв отой наш український дядько, кріпак-фермер, коли б йому справжнє фермування на кшталт американського! Та ріки молочні давно б текли по Україні, а береги з м'яса-сала та пампушок-марципанів...»*

І коли український революційний актив, що прагне самостійності для свого народу, незалежно під якими політичними прапорами — дома чи на чужині, — не зрозуміє і знову не відгукнеться на той найглибше вкорінений сентимент нашого народу, він ледве чи буде мати нагоду будь-коли ще підіймати скривавлений прапор свободи.

Травень 1977 р.

* *Свобода* від 21 квітня 1977.

МИКОЛА РУДЕНКО НА ЕКОНОМІЧНІ ТЕМИ

(«Економічні монологи», *Сучасність*;
«Шлях до хаосу», *Українські вісті*, Детройт)

Вже вдруге на протязі десяти років український поет-мислитель публікується у видавництвах української діаспори на економічні теми — і не тільки економічні. В році 1978 В-во *Сучасність* видало його «Економічні монологи», написані, поширювані в самвидаві і спокутувані у підсоветській дійсності. В самому журналі монологи були публіковані в числах 2-5 1977 р. В жовтні того ж року відгукнувся я статейкою в *Сучасності* п.н. «Чи можливий комунізм без марксизму?»

В основному, зміст тієї статті зосереджувався на двох питаннях: 1) скільки недовмленого в тих зразках людського опору марксистській системі і 2) скільки широти в запевнюванні авторів (П. Григоренко в передмові і Руденко в тексті), що вони залишаються комуністами, відкидаючи марксизм.

Наскільки це можливо, я намагався відповідати на ці питання езопською мовою і то з двох причин: пам'ятаючи, що обговорюваний автор перебував ще в тяжких умовах советської дійсности, я вважав, що підкреслювання несподіваних для мене позитивів цього твору могло збільшити його терпіння, бо все, що хвалять «націоналісти», варте безпощадного засудження «комуністами», і друге — з уваги на читача в діаспорі я вважав за потрібне поставити під сумнів щирість тих висловів, якими автори в системі жорстокого переслідування і доскіпливої цензури намагалися ховатися за ширмою ідеологічної лояльності. Цей другий пункт виявився, як мені тепер здається, зайвим; ледве чи кілька десятків компетентних людей перечитали цей твір, бо, крім моєї статті в *Сучасності*, мені не пощастило зустріти в

нашій пресі фахової критики чи тільки суттєвого огляду. Наші академіки знехтували появою «Економічних монологів», як не вартою уваги дипломованих голів. А шкода, бо проминуло 10 років від небувалої в підсоветській дійсності появи, яка під кожним поглядом монументальна в тій дійсності і являє собою дуже важливу — а то й центральну — проблему сучасної україністики особливо на рідних землях.

Деякотрі з порушених Руденком проблем, на Заході не є новинкою, це правда, зате новинкою є ставлення Руденком вимоги до adeptів економічної дисципліни вбачати розв'язку економічних проблем не з погляду політичних антагонізмів у суспільстві, а радше у фізичних процесах продукції щораз більшого капіталу — у Руденка «енергії прогресу» — для щораз більшого приросту населення. Відновлюючи призабуті традиції французьких основників науки про економію¹ фізіократів, — Руденко пропонує заступити політичну економію фізичною, спертою на співзалежності й гармонійній співпраці природою покликаних клас в суверенному суспільстві.

Промах української «академії» в діаспорі винести на всесвітній форум думки і пропозиції для економічного оздоровлення в застиглий і затухлий підсоветській дійсності на десять років перед горбачовськими реформами, які у своїй цілості не покривають і частинки програмових вимог нашого мислителя, — цей промах свідчить про невизбувальне в нас почуття меншевартості навіть перед до ґрунту фальшивими теоретичними конструкціями чужого нам розуму і чужих перспектив нашому власному всенародному розвитку.

Неможливо мені погодитися з думкою директора едмонтонського Інституту українських студій, що «Екон. монологи» не вкладаються в програму україністики і є суто теоретичною працею з мало чим новим в теоретичній літературі. Це ж те саме, що й сказати, що виявлення фізичних законів Ньютоном не вкладається в історію англійської культури! Якщо трактати економічної натури Р. Роздольського і В. Голубничого, яких теоретичне підложжя марксизму зазнало цілковитого провалу в практиці, укладаються в академічну програму україністики, то тим

¹ Терміну «політична економія» не зустрічаємо ні в творах фізіократів, ні в А. Сміта. Цей термін уведений Марксом для закріплення переконання у «прогресивній» інтелігенції, що капіталістична продукція керується виключно політичними інтересами.

більше варто було залучити в каталог україністики новаторську працю М. Руденка, бо це й показало б перед світом, що якраз українська людина (тобто «україністика») є тим прогресивним елементом у затухлій атмосфері совєтчини. На жаль, з десятирічним опізненням праця Руденка використовується в дуже викривленому дзеркалі горбачовських реформ і йде на рахунок старшого брата.

Невже ж заважив над долею Руденкової праці той факт, що це праця дилетанта в даній дисципліні?.. Якщо це так, тоді треба пригадати нашим академікам, що основниками всіх наукових дисциплін були дилетанти, як і найбільшими винахідниками. В економіці особливо — всі світочі в цій галузі, як Кене, Сміт, Рікардо і Маркс — найчистішої води дилетанти і від вивчення їхніх «дилетентських» творів залежить кожний науковий ступінь фахового адепта, який рідко коли пускається на нове й ризикове, бо остаточно диплом доктора і звання професора запевняють «слухний» кусень хліба і пошану в суспільстві...

В чому історичне значення появи Миколи Руденка як економіста-дилетанта в совєтській імперії? Перше всього, ця поява має в собі щось містичне, щось від Провидіння. Мимоволі насувається аналогічне явище в історії українського народу: Малоросія, а то й Южна Росія, окрадена із власної історії, позбавлена власної церкви, національної ідентичності, найменшої можливості політичного керівництва власною долею, зіпхнута до ролі однієї з глухих етнографічних провінцій російської імперії 19-го віку... Повторюючи оклепану метафору — бракувало ще останнього цвяха в труні українського народу. Чи могла раціонально думаюча практична людина, скажімо, з гетьманського роду. Скоропадських, княжого роду Репніних чи якийсь дипломований історик, який знав про долю Провансалії, повірити в те, що його акт протесту міг би спинити невідхильний курс історії?.. Вони ж з освітою, з маєтностями, пов'язані з імперськими найзнатнішими родами і з закордонними — а вдумавшись і поставивши себе на їх місце, нам стає ясно, що це було понад їхні людські сили. Провидіння посилає Україні кріпацького сина «без роду й без долі», дилетанта по історії, по політиці, по соціології, по економії і навіть дилетанта в питаннях класичної поезії, і той дилетант зухвало зриває віко з труни матері, відроджує історію, визначає політичний курс, накреслює соціально-економічну програму, вдосконалює мову аж до найвищого рівня поетичного вислову і наказує своїй селянській нації «встати і кайдани пор-

вати»... Встали, правдоньки шукали, на ідеологічних роздоріжжях воленьку розп'яли і, стікши кров'ю власною, поклали ще раз голови в ярмо-кормигу — тяжчу від татарської, від ляхської і від царської. Так і вчувається шевченківське «у колисці придушила б, під серцем приспала б...»

Півстоліття стікав обезвласнений український народ кров'ю, наповняв братські могили трупами найкращих своїх синів та дочок, а земля-мати яловіла, ставши нічиєю, осиротілою. І нічого не помагав той факт, що в золотOVERХому Києві засідав інтернаціональний радянський уряд, в якому пихато покиували головами нові «полковники» носи, кочубеї та брюховецькі. Дочекалася Україна й своїх дипломованих професіоналів: інженерів, істориків, економістів — академіків. А земля щораз більше яловіла і врешті треба було догодовувати напівголодні черги рядових людей заморською пшеницею. Економісти не переставали розхвалювати колгоспні врожаї і ніхто не посмів піднести голос протесту проти найогиднішого рабства, що зависло над хліборобом — продуцентом самого життя в «найпередовішій» державі світу. Не посмів, бо його по руках і ногах в'язала професійна освіта, диплом професіонала в системі наукового соціалізму.

І знову підносить голос поет — дилетант по економіці, по соціології, історії, словом — круглий дилетант, людина без університетського диплому. Він навіть і не криється із своїм дилетантством, а навпаки — ставить його в активи свого життєвого балансу, кажучи: «Мені війна не дозволила одержати вищої освіти... Яке це щастя у нас — не мати вищої освіти! Одержавши диплом, людина починає вірити, що все головне вона вже завоювала. У мене такої віри не було — тому я вчився».

Не перестаючи вчитися й думати, Руденко прозріває і, прозрівши, стає на прю із всевладною партією, з академією наук «наукового соціалізму» і з цілою імперією зла. Видобувши з-під двохсотлітнього пилу науку про економію французьких економістів і опанцерившись рудиментарними законами фізичної економії Франсуа Кене, він показує найпростішими і найдоступнішими кожній людині засобами ненауковість «наукової теорії» історичного матеріалізму Маркса, даючи тій теорії безконкурентційне в світовій критиці визначення: *У Марксовій теорії «спочатку виникає науковий апарат, потім даний апарат до такого ступня абсолютизується, що на догоду йому приноровлюється аналізу явищ природи і суспільного життя».*

Показавши всю згубність аграрної політики сов. влади на

даних державної статистики, Руденко ставить вимогу радикальної зміни, яка — якщо б була уведена — не залишила б, практично, нічого з марксистської проєкції майбутньої комуні і позаісторичної людини:

«Вільний ринок для продуктів сільського господарства; вільний вихід з колгоспу на ділянки, які за справедливим жеребкуванням видаються кожному, хто захоче перейти на індивідуальне господарювання; землі має бути привернена її споконвічна вартість (стати предметом ринкового обороту — П.Б.); з державного сектора мають бути виведені всі підприємства, які тією чи іншою мірою пов'язані із сільсько-господарським виробництвом..., весь господарський комплекс, зайнятий продукцією їжі, повинен вийти за межі державної монополії;² повернути селянству повну, з переходом у спадок, узаконену найвищими гарантіями, власність на землю».³

* * *

Фізіократи привернули увагу Руденка не тільки тому, що він наткнувся на них, читаючи «Капітал», а передовсім тому, що Таблиця Кене віддзеркалює загальну схему економічних стосунків у добу пізнього феудалізму, а Руденко прожив своє життя в новому феудалізмі, і це не могло оминати його уваги. Советський неофеудалізм — це середньовічний феудалізм через побільшаючу сочку.

«Неофеудалізм марксистської структури відрізняється від класичного феудалізму в тому, що в протилежності до класичного, який розвивався згори донизу — за формальним виявом волі суверена-монарха — неофеудалізм Марксового зародку розвивається знизу донизу і теж — за формальним виявом волі суверена-народу, згідно з демократичним принципом, якому з тактичних причин формально кориться узурпована марксистська влада».⁴ «... марксизм зводиться до неофеудалізму, що лише зовнішніми формами і новою номенклатурою відрізняється від класичного феудалізму тих часів, коли суверен мав ще настільки ексекютиви в своїх руках, щоб ліквідувати непокірного ленника... Щобільше — цей неофеудалізм набагато стрункіший у своїй ерархійній

² «Економічні монології».

³ «Шлях до хаосу».

⁴ П. Балей, «Обезвласнене суспільство», стор. 262.

структурі, цупкіший у своїй централізованості і триваліший від класичного феодалізму...»⁵

Вивести *основні тотожності й формальні відмінності* цих двох суспільно-економічних структур — феодалізму й марксизму — формат цієї статейки не дозволяє, це тема для ширше закровоної праці.

Скептицизм Видавництва *Сучасність* щодо «шукування порятунку від Маркса в кінці 20 століття в теорії королівського лікаря 18-го століття Франсуа Кене» нічим не оправданий і кориниться, хіба, й надалі в консервативному загрузненні нашої економічної думки в марксизмі.

Один із видатніших синоптиків й економічних аналітиків 20-го століття Йосип Шумпетер вважає, що «теорія капіталу Кене залишається творчим вкладом в економіку і що від заможности і достатків хліборобів залежать достатки інших клас (клас у визначенні фізіократів — П.Б.); що немає нічого невластивого виходити із заложення, що формально земельна рента є єдино важливим економічним прибутком, і що така пропозиція не є нічим гіршим від тієї, що дає підставу для Марксової теорії вартости праці».⁶

В основному, економічна конструкція самого суспільства від часів Кене як у капіталізмі, так і в комунізмі залишилася та ж сама: продукція сирівця — перший агрегат, другий агрегат — переробка сирівця на товари загальної ужиточности (споживання й виробництва) і третій — творення норм всестороннього суспільно-політичного й культурного спілкування в суверенному суспільстві.

Ця конструкція є природна і незалежна від усіх перемін в самих агрегатах, які протягом віків наступали в наслідок технологічного розвитку та ідеологічно-політичних революцій. Природні основи співзалежности всіх трьох економічних агрегатів у всіх суспільствах залишаються ті самі, які ми бачимо в Економічній Таблиці: від продуктивности першого агрегату залежить саме існування двох інших, а його продуктивність від фізичної сили і, так би мовити, економічної повнокровности. Від продуктивности другого агрегату залежить рівень матеріальної культури цілого суспільства, розбудова засобів його продуктивности

⁵ Там же, стор. 180.

⁶ Joseph A. Schumpeter, *History of economic analysis*, 1966, pgs. 235 & 238.

та їх технічної справності. З діяльності третього агрегату вилюється державний режим, що від його поміркованости й ліберальности залежить всесторонній інтелектуальний розвиток у самому агрегаті, природне, гармонійне спілкування всіх трьох агрегатів, особливо в економічному секторі. Про цю функцію державного режиму недвозначно висловився Енгельс в листі до Конрада Шмідта:

Впливи державної влади на розвиток економії можуть «іти в тому самому напрямі (тобто, в природному згідно з існуючими передумовами — П.Б.), а тоді розвиток значно прискорений; може стояти в опозиції до лінії розвитку і в тому випадку сучасна державна влада кожної великої нації не встоїться на довгий час; або може відтяти економічний розвиток від певних доріг і накинати йому якісь інші шляхи...; це очевидне, що у двох останніх випадках *політична влада може спричинити великі шкоди в економічному розвитку й у висліді змарнотратити велику кількість матеріялу та енергії*». (27 жовтня 1890 р.)

На жаль, Енгельс, всупереч правильному окресленню стосунків державної влади до економічного розвитку, добачав правильність державних впливів у неприродних стосунках комуністичної держави до природних економічних законів.

Використовуючи організаційну схему феодалного суспільства, Кене показує в Економічній Таблиці ідеальне відношення державної влади до існуючих стосунків між обома агрегатами економічної діяльності, як також і залежність витрати загально-суспільної енергії від вирощування агрикультурою чистого продукту. Насильне видушування загальносуспільної енергії на непродукуючу чистого прибутку працю, що переступає енергетичну продукцію хліборобського сектора, мусіло б очевидячки довести до фізичної дегенерації і скорочення продуктивного віку людини.

Що в Економічній Таблиці треба розуміти під «чистим продуктом»?

Якщо, витративши в агрикультурі 600 одиниць, вирощується нових 1,500, то 900 одиниць являються чистим прибутком, або «чистим продуктом», завдяки якому можлива міська цивілізація з різними соц.-політичними структурами, розвитком наук і мистецтв.

Що в Економічній Таблиці Кене Руденко називає «енергією прогресу»?

Для виразнішої ілюстрації самої відповіді на це питання ми перейменуємо грошову символіку (лібри) таблиці на фізичні оди-

ниці, на кальорії і скажемо, що в даних фактичних умовах (природна врожайність, стан технологічного розвитку в агрикультурі) територіяльна одиниця вирощує живої споживної матерії, енергетична вартість якої становить 1,500,000 кальорій. Згідно Економічної Таблиці, з тих 1,500,000 кальорій в агрикультурному секторі повинно залишитися мінімум 600,000 (2/5) для відпродукції в наступному році тих же 1,500,000 кальорій. Державний апарат суспільно-політичного порядку і культурного спілкування бере собі 300,000 кальорій і 300,000 кальорій відводиться в сектор індустріальної продукції. Остання п'ята частина (300,000 кальорій) не входить в оборот суспільного споживання і залишається як, скажемо, резервово-асекураційно-інвестиційний фонд — залежно від найпекучіших потреб даного часу. Вартість цього фонду може бути залишена в цілості або тільки частинно в хліборобстві для розвитку агрикультури й піднесення продуктивності в цьому секторі, може бути частинно або і в цілості відведена на розбудову виробничих засобів в індустрії або може бути поглинена роздутою непродуктивною режимною бюрократією — державною і партійною. В цьому випадку вже самий факт, що 300,000 кальорій споживається в непродуктивному секторі, ілюструє витрату енергії *прогресу* на економічно непродуктивну працю, тобто позбавляється суспільство розбудови справжнього капіталу — у Руденка «енергії прогресу» і прирікається економічний процес на циклічне повторювання того ж самого з року на рік, із щораз більшим недородом через виснаження землі.

А тепер пригляньмося, до чого доводить експлуатаційна політика репресивного політичного режиму, який цілком нехтує природними законами Екон. Таблиці і з валової продукції 1,500,000 кальорій залишає в хліборобстві тільки 400,000, собі залишає 600,000 і для індустрії призначає 500,000 — з вимогою виробництва, еквівалентного витраті 600,000 кальорій.⁷

В наслідок такого знасилування продовольчих пропорцій в порівнянні з вимаганими результатами, наступний продукційний період не зможе повторити попередньої репродукції в хліборобському секторі і ледве чи зможе виростити 1,000,000 кальорій; а в індустріальному секторі, щоб виконати накладену норму при низькому — під технологічним поглядом — стані виробничих засобів, необхідна стахановська нагрузка норм і здовжений час виснажливой праці, що й спричинює фізіологічне виснажування

⁷ Циферні пропорції наведені тут прикладово й самовільно.

робітничих організмів на рівновартість 100,000 кальорій річно. За довгий час такого насилування природних законів, що покладені в основи здорової капіталістичної продукції, досяги індустріалізації здобувається жертвою поважного скорочування продуктивного життя людей і коштом їх поступової фізіологічної дегенерації.

34 роки такої катастрофальної політики в агрикультурному секторі і виснажування робітника побудовою економічно безужиткових гігантів воєнної промисловости довели «диктатуру пролетаріату» до необхідности покористуватися продовольчою надвишкою капіталістичного світу для рятування робітничої кляси від голоду.

За ті ж самі 34 роки західний капіталізм у практиці, знехтувавши модними в академіях теоріями економічної вартости праці та іншими похідними, продовжував розвиватися за схемами Економічної Таблиці, уділивши особливої уваги хліборобській продукції (фінансові субвенції), розвинув агрикультурне виробництво до такого небувалого стану, що 5% затрудненого в хліборобстві населення насичує 95% решти населення і лишками догодовує половину голодуючого світу під комунізмом і під застиглими нормами звироднілого февдалізму в недорозвинених країнах.

На жаль, економічні теоретики й аналітики західного академічного світу відмовляються побачити в Економічній Таблиці щось більше як графічну схему циркуляції фінансового й товарного капіталу та соціальних форм у Франції 18-го віку і не дуже то стосовних для капіталістичної продукції глобального масштабу термінологічних символів, в які Кене зодягнув найсуттєвіші закони фізичної економії, які діють з невідхильною послідовністю в політично-економічних системах навіть і тоді, коли люди несвідомі цього.

Велика заслуга Микола Руденка в реабілітації тих законів, зашифрованих в Екон. Таблиці, й у винесенні до рівня наукової дискусії енергетичного фактора у хліборобській продукції, необхідного в кожній економічній системі. На основі цього фактора, він цілком оправдано не ворожить потрібних успіхів горбачовській «перестройці», якщо нинішній цар Сов. Союзу не зачне ґрунтовно реформувати сільсько-господарський сектор по лінії справжньої капіталістичної продукції.⁸

Ті ж з-поміж старших емігрантів, яким не подобається те, що в своїй лікувальній програмі для цілої советської імперії Руденко

⁸ «Шлях до хаосу».

журиється за долю всіх без винятку народів «великої зони», не сміють забувати тої гіркої правди, що сьогоднішній колгоспний батрак — це не гордий, економічно незалежний передреволюційний селянин, який у своїй 80-процентній більшості творив стрижень української нації; що вісімдесяті роки — це не двадцяті; що влада комуністичної партії — це не царський режим; і що під теперішню пору економічно виздоровлювати Україну без уваги на те, що діється і що буде діятися поза Україною — це вершок політичної неграмотности.

Нам також немає потреби гніватися на Руденка за залишки в нього ленінського сентименту, який підтримує його віру в те, що дожив би Ленін до тридцятих років, він не дозволив би на аборт непівського капіталізму в советському комунізмі — той Ленін, який якраз у розгортанні «нової економічної політики» говорив на Конгресі робітників транспорту (березень 1921 р.):

«Коли б це було правдою (що «влада робітників і селян не матиме кінця»), тоді це означало б, що соціалізм ніколи не збудеться, бо соціалізм рівнозначний знесенню кляс; а доки будуть робітники і селяни, доти будуть різні кляси і через те завершення соціалізму неможливе... Завдяки революційній енергії й відданості пролетарській диктатурі, селянська сила була здібна покласти край своїм ворогам з-права... Але що скоріше вони знесли владу дідичів і як тільки повернулися у свої хазайства на удержавленій землі, то й з більшою рішучістю вони розправилися з незначною меншістю куркулів, то й скоріше вони самі поробилися малими хазяями... Ця незалежна кляса — кляса, яка після повалення й прогнання дідичів і капіталістів є єдино здібна на спротив пролетаріатові і тому, власне, є це абсурдом виписувати на плякатах, що панування робітників і селян не матиме кінця... Проти кого направлятимемо останню нашу боротьбу? Відповідь: проти дрібнобуржуазної анархії дома» (тобто проти виростлого в НЕПі «куркульства» — П.Б.).

МАРКСИЗМ І КОМУНІЗМ, ХВИЛЬОВИЙ І ШТАЙНЕР

У статті-репортажі Антона Ляковського, п.н. «Леонід Плющ і М. Хвильовий» («Нові дні» ч. 439, за вересень 1986 р.) написано: «Свої міркування про Хвильового Плющ базував на підставі дослідів літературного дорібку письменника, підкреслюючи, що він не був марксистом...» І тут автор репортажу пояснює читачеві: «читай, комуністом». А дещо нижче: «однак тяжко погодитися, що Хвильовий, який був провідним членом КП(б) України, не був комуністом».

Виходить, що автор статті або не розуміє того, що комунізм і марксизм не тотожні поняття, або він хоче вмовити в читача, що в уявленні Плюща немає різниці між комунізмом і марксизмом. А це свідчить про те, що А. Ляковський необізнаний із значенням цих двох лексичних символів. Коли він каже, що Хвильовий як провідний член КП(б) мусів бути комуністом — він правий; і коли Плющ настоював у своїй доповіді, що Хвильовий не був марксистом — Плющ також правий. Що більше, — майже всі наші комуністи, які вважали себе марксистами, в суті речі ними не були, бо всі їх уявлення про роль українського народу після революції, всі їхні ідеї та мрії про розквіт рідної культури, про політичне само-визначення українського народу як нації, йшли проти найсуттєвіших принципів марксизму. Найяскравішим прикладом цього — не тільки українського — феномену є Микола Руденко. Він дуже довго почував себе комуністом і марксистом, не розрізняючи цих двох понять. Коли ж збагнув суть марксизму, відкинув його, але обіцяє нам, що «комуністом так і помре».

Комуніст може цілком добре покликатися на науку Христа, як це робили єзуїти в Парагваї, де побудували комуністичне суспільство, яке перетривало 150 років і було знищене насиллям

із-зовні. Комунізм у практиці (не в теорії Маркса) такий давній, як і суспільне життя людського роду: в комунізмі, основанім на суворо-аскетичних принципах, жила жидівська секта есенів і досьгодні на комунізмі основані всі чернечі чини. Тож людина може бути комуністом, не будучи марксистом.

Щодо марксиста, який не був би комуністом, цього не можна собі в'явити, бо Маркс побудував свою діалектику історичного матеріалізму так щільно на ідеї комунізму та колективізму, що тут швів не можна догледіти. Хто відкидає комунізм, але вважає себе марксистом, то він такий марксист, як французькі соціялісти 19-го віку, про яких Маркс говорив: «Якщо вони марксисти, тоді я немарксист». Цілком інша справа, коли поставимо питання, чи можливе комуністичне суверенне суспільство, що вихолощене з християнської ідеології, без Марксової політичної філософії володіння...

Різниця між комунізмом в абстрактному цього слова значенні і комунізмом Маркса, тобто марксизмом, є та, що Маркс викинув із комуністичної, тобто спільчанської ідеї суспільного співжиття, не тільки релігію і всяку релігійну символіку, але й загально обов'язуючу етику і мораль.

Проте, щоб обоснувати зайвість етично-моральних засад у своїй системі і покласти основи для викорінення з людини потреби пізнання абсолютного добра та зла, і щоб переконати людину в «історичній необхідності» нового недіалектичного¹ суспільства, будованого засобами й методами історичного матеріалізму, треба було знайти пригожу для цілої теоретичної схеми нову дефініцію самої людини, яка логічно виправдувала б викинення за борт суспільного ковчегу всякої філософії, етики і моралі в першу чергу. Отож, у першій більшій спільній праці Маркса й Енгельса, «Німецька Ідеологія», яка за їх життя не була публікована і яка, за словами Маркса, послужила для них кристалізатором їх власних поглядів, читаємо цю нову дефініцію:

«... Люди самі починають відрізняти себе від тварин з хвилиною, коли зачинають продукувати засоби для життя. Цей крок зумовлений організацією людського тіла».

Тож виходить, що людина, яку ми знаємо, появляється в світі природи тільки тоді, коли зачинає допомагати природі у виро-

¹ Суспільство, звільнене від класових і структуральних суперечностей.

щуванні споживчих продуктів.² Ця дефініція народин людини позбавляє її будь-якого вищого етичного чи морального елементу, так у ставленні до себе як і до свого ближнього. Коли вся цінність людини в її матеріальній продукції, тоді що стоїть на перешкоді тому, хто диспонує насиллям, трактувати покороного як тільки засіб матеріальної продукції в свою користь і більше нічого?.. Очевидно, скаже хтось: таке трактування слабшого сильнішим, підвладного владним, було від початку історичних часів і без особливого відношення до філософії Маркса. Так, але це ж «жорстокі, варварські часи», а ми живемо в часах високоосвічених, в часах рафінованої цивілізації, за нами вже тисячоліття, протягом яких ми жили в переконанні, що людина носій божественного в собі,³ і століття філософії гуманізму, яка об'явила людину найвищою цінністю в світі. Є велика різниця між тим, коли хтось із власть-імущих діє проти загально прийнятих етично-моральних засад, які голосять про образ божий *в кожній* людині, і між тим, коли той образ божий офіційно заперечений всесильною владою і насильно викорінюваний.

* * *

Позбавивши людину етично-моральних елементів у новій комуністичній дійсності, висновки напрошувалися Марксові самі:

«В зіставленні з дійсністю, незалежна філософія втрачає ключ до свого існування», — писав Маркс у своїй «Критиці Політичної

² «Всупереч подивугідного витончення індустріального виряду і майстерности графічного мистецтва Плейстоценній Європі бракувало цивілізації в економічному сенсі. Напротязі останнього льодового періоду лови цілою громадою на відкритих степах і тундрах полудневої Русі (територія сьогоднішньої України, — П.Б.), Моравії і Франції постачали м'ясо з мамутів, оленів, бізонів і коней у такій обильності і з такою послідовністю, що ті ловці були в стані закладати відносно тривалі селища і мали час для плекання мистецтв. Але не зважаючи на те, вони залишалися чистої води збирачами поживи, залежними від того, що знаходили в природному оточенні». (Гордон Чайлд, професор праісторичної європейської археології Університету в Лондоні, в своїй праці «Світанок Європейської Цивілізації», розділ «Пережитки збирачів поживи»). Це без сумніву, були вже люди з категорії «гомо сапієнс», але коли дивитися на них з точки погляду Марксової дефініції, вони не були ще людьми.

³ Христос: «Ви є в Бозі і Бог у вас».

Економії». А в полемічній праці проти проф. Дюрінга, Енгельс ставить крапку над «і»:

«Діалектичний матеріалізм не потребує жодної філософії, яка стояла б понад іншими науками... В діалектичному матеріалізмі залишається з колишньої філософії наука про мислення та її закони: формальна логіка і діалектика».

Що властиво є діалектика? Знаходжу в розмовах із нашими освіченими людьми, що в багатьох із них цей термін набрав містичного забарвлення: щось в роді біблійного об'явлення марксизму. В суті речі, діалектика річ буденна і вульгарна по своїй природі, це постійне пристосування власної думки й дії до безупинних змін в руслі подій зовнішнього світу. При тому, діалектик не сміє в'язатися жодними скрупулами в легковаженні вчорашніх домовлень та зобов'язань, якщо вчорашні обставини сьогодні вже не існують, або їх можна оминати. Ось приклад недіалектичний:

В англійсько-французькій війні, французький король, Іван II Добрий, попав у полон до англійського короля, Едварда III, 1356 року. 1360 року він домовляється про своє звільнення: 3,000.000 золотих корон і його два сини в закладники, поки домовлена сума не буде сплачена. Того ж року обидва сини втікають з Англії і король Іван Добрий добровільно вертається і вмирає в полоні. Король Іван Добрий не мав уявлення про діалектику. А ось приклади діалектичні:

В роках воєнного комунізму марксистської революції в Росії, Лев Троцький — воєнний комісар і організатор Червоної армії; герой революції, другий після Леніна. В році 1924 Ленін умирає. З плетінки палатних інтриг на верхах партії виринає 1927 року абсолютний диктатор Сталін, і Троцького проголошено «зрадником революції» і співником реакції...

Як людина непересічної інтелігенції й глибокого аналітичного розуму, Маркс знав, що в пропонованій ним націоналізованій, централізованій та плянованій економії всі фактори продукції — робітники передовсім — «будуть мати нових майстрів володіння» над собою і будуть підлягати законові трибика величезної машини, бо без такого суворого підпорядкування технічній системі, обійсності продукуваних благ, що їх він обіцяв, — неможливі. Проте, він в «Німецький Ідеології» малює перед очима робітника таку ідилію:

«В комуністичному суспільстві, де кожний не буде мати скупю закроєної сфери своєї активності, а буде вправлятися в любій

ділянци, суспільство, нормуючи спільну продукцію, зробить можливим для мене робити сьогодні одне, а завтра щось інше; вранці я полюю, риболовлю, а пополудні, ввечорі займаюся вирощуванням телят чи критикую страви — *все по власній уподобі*, не стаючи ні професійним мисливцем, ні рибалкою, ні пастухом чи критиком».

В «Комуністичному Маніфесті» Маркс проклямував:

«... вічні правди — такі, як свобода, справедливість і т.п., — спільні всім суспільствам... Але комунізм (очевидно марксового крою — П.Б.) не признає вічних правд, відкидає всяку релігію і всяку мораль, щоб закріпити їх на нових основах; і ось тому, комунізм перечить усьому минулому історичному досвідові».

На яких «нових основах» хоче Маркс «закріплювати» свободу і справедливість?.. На політичному насильстві, фізичними засобами безоглядного примусу. Але це цілком не перешкоджає йому «розпинатися» в письмі і в слові за абсолютне визволення робітника з-під «панування над ним речей», за справжню свободу людини, за цілковиту справедливість в останній стадії комунізму. «Пролетаріят, — продовжує Маркс, — буде вживати свою політичну перевагу для поступового вивласнення буржуазії з усього капіталу і для централізації всіх засобів продукції (включно з землею, — П.Б.) в руках держави, тобто пролетаріату, зорганізованого в правлячу клясу... Очевидно, на початках не можна перевести цього іншими засобами, як тільки деспотичними ударами по правах власності і по умовах буржуазної продукції, тобто продукції на правах приватної власності на землю, капітал і *працю*. В той же час, Маркс прекрасно знає, що пролетаріят — це тільки силове знаряддя і як «правляча кляса», в розумінні суб'єкта історії, це така сама фікція, як «стратегія армії» чи «розсудливість юрби». Свідомість цього Маркс виявляє в критиці Готської програми, де каже: «... працюючі люди, висуваючи свої домагання до держави, зраджують з повною свідомістю, що вони ані правлять, ані дозрілі правити».

В тій же критиці Маркс признається, що «ідеї (які він сам форсував, — П.Б.) які в певному періоді мали значення (в популяризації комунізму, — П.Б.) тепер сталися лишнім словесним барахлом».

Під час формування I-го Інтернаціоналу 1864 року, Маркс відкидає колегіально випрацьований підкомісією проєкт ідейно-етичних принципів для статутів тієї організації, кажучи в листі до Енгельса:

«... я твердо вирішив, щоб — коли вдасться — не залишити з цієї мізернії ні одної стрічки... Я написав «відозву до кляси праці»... під претекстом, що все суттєве ввійшло в цю відозву... Моя пропозиція була прийнята... Я тільки був зобов'язаний вставити в передмову до статутів дві фрази про «обов'язок і право», як також про «мораль і справедливість», але все те було так вставлене, *що воно не може шкодити*».(!)

З цього ж і видно, скільки ваги прив'язував Маркс до етично-моральних принципів у своїй системі.

Діди й батьки наші щиро вірили і немало людей з мого покоління вірили і співали, що всі «гнані і голодні» — історією покривджені — «в інтернаціоналі здобудуть людських прав». Про це трубіла пропаганда марксистів на всіх «языках». Тим часом Енгельс писав, коли вважав, що цим прислужиться революції: «Наступна війна стане приводом для зметення з лиця землі не тільки реакційних кляс і династій, але й цілих реакційних народів. І це буде прогресом... «Безпощадна боротьба на смерть» із слов'янством, яке зраджує революцію; безжалісний бій і терор не в інтересах Німеччини, а революції («Російська небезпека»).

В памфлеті для друку, Енгельс писав: «Все, що ми можемо обіцяти (селянину) це те, що не будемо насильно втручатися в умови його власності проти його волі» («Селянське питання у Франції та в Німеччині»). А в листі до Маркса: «... цей німецький жилавий куркуль доложить усіх зусиль, щоб оминути «червоне море» (пролетарську революцію. — П.Б.), аж поки не буде при-силуваний».

А ось розкриття діалектики в одному реченні: «пролетарська вимога рівності постала як реакція на буржуазну вимогу рівності, запозичивши більш-менш, далекоюсяжні домагання від буржуазних домагань і використовуючи їх як засоби агітації, щоб підбурити робітників проти капіталістів і в цьому випадку вимога пролетарської рівності стоїть і паде разом з буржуазною рівністю» (Анти-Дюрінг, розділ X).

Яка ж роззброююча одвертість німецького буржуя, Енгельса!

Всім відомо, що такої дисципліни, як етика і мораль у філософському розумінні, не існує в Сов. Союзі в програмі навчання по інститутах і університетах; на їх місце прийшла «формальна логіка й діалектика». Це, однак, не перешкаджає кандидатці філософських наук, А. П. Черменіні, написати есей на тему «Поняття волі в етиці марксизму-ленінізму» і звести в цій праці в одно: і поняття громадських вольностей, і свободи в межах даної

політичної системи, і філософський концепт вільної волі в чисто етичному розумінні. При тому авторка докладає всіх зусиль, щоб доказати, що тільки в марксизмі вільна воля людини зберігає свою справжню сутність.

Всі ці наведення як приклади марксистської діалектики, мабуть, і нецікаві для читача, але потрібні, щоб відповісти на питання чи був Хвильовий справжнім марксистом, яким був Ленін. Чи справді визнавав Хвильовий безетичність та аморальність за необхідні прикмети українського комунізму, який навіть у таких як Скрипник і Затонський не виходив поза утопійні мрії про універсальну справедливість, законність і віру в непорушність домовлень між партнерами; віру в право нації в системі інтернаціонального комунізму на власну культурну та політичну ідентичність. Всі домовлення наших комуністів і т.зв. марксистів з Леніном свідчать про простодушну довірливість і догматичне сприймання політичних кличів і програм його, яких підложжя й намірені висліди мали завжди діалектичну структуру. І він, навіть, не ховався з цим. Проклямуючи право українського народу на самостійність, він у тому ж самому реченні ставив під сумнів її здійснення: «але чи стане Україна самостійною, буде залежати від факторів, яких сьогодні неможливо передбачити» (Цитую з пам'яті). Тобто, іншими словами, він каже: коли обставини в майбутньому складуться так, що мені буде можливим змінити свою думку, я її зміню... Марксизм не відзначається *змістом своїх проповідей*, бо те ж саме проповідували й інші люди перед Марксом та пробували свої проповіді здійснити; суть його в тому, як він іде до здійснення своїх намічених цілей. Суть марксизму в двонамірстві кожної думки. Каже Ленін: якщо хтось не розуміє того, що за кожною проклямованою нами ідеєю прихована і друга думка, про яку тільки ми знаємо, він не може бути марксистом. Що ж це значить? Це значить, що ідеологія має допомагати в здобуванні політичної влади, бо «політична влада це також економічна сила», як писав Енгельс до К. Шмідта. Коротко — суть марксизму в *його політичній філософії*: це макіявелізм з ідейним прапором служби ідеальному майбутньому суспільству, чим він і виносить себе понад макіявелізм абсолютного володаря.

* * *

Якщо ми тепер звернемося до літературної спадщини Хвильового і почнемо шукати за тими суттєвими рисами марксизму,

ми їх не знаходимо. Все, що ми бачимо, це розхрістана щирість, безпосередність, вітальність і віра в революційну українську людину, що йде, в його уяві, на зміну нашій традиційній «енківщині»; віра в «загірну комуну», в «м'ятежну Україну». Він вірив, як і всі його соратники, в ідеологічну сторінку марксизму: в пролетарську дружність і рівність, голошені Леніном, і так же, як Шахрай і Хвиля, відкрив діалектику марксизму «пост фактум», хоч у свідомості усіх їх це й далі не був марксизм, а тільки сталінізм, що «з'їв революцію». В нього ні сліду панегіризму — гостра критика й сатира на все, що віджило, фальшиве і, на його думку, непотрібне. Він, тому і пустив собі кулю в лоб, що не міг чи не хотів зрозуміти марксизму, хоч і признавався до нього, як це безглуздо робив і Винниченко до кінця свого життя. Для нього твердження Енгельса, що «вільна воля то усвідомлення необхідності», або що «в мозку людини тільки віддзеркалюється еволюція в природі і в суспільстві в незмінних діалектичних формах» — були психологічно чужі, хоч, можливо, публічно він не розходився з модою. Ті, що вчасно зрозуміли суть марксизму, що по природі своїй були здатні приноровитись до ролі людського матеріалу для вівісекції марксистських експериментів, ті пережили Сталіна і, обвішані його орденами, дожили вигідно до глибокої старости.

* * *

Ще коротко про Рудольфа Штайнера і Миколу Хвильового. Доповіді Плюща я не мав нагоди слухати і не читав її. Мої завваження на репортаж-статтю Ляковського спровоковані з одного боку поглядом автора статті на Хвильового-Фітільова, а з другого — приміткою редактора, в якій висловлюється погляд, що Л. Плющ не знав про що він говорив.

Пише Ляковський: «... чи мав Хвильовий хоч крихітку тої гуманности, про яку так свято переконував слухачів Плющ. Хто ж був М. Хвильовий-Фітільов? Ось вам одна з правдивих подій, що свідчить про нього як чекіста і провокатора...»

«Правдива подія» наведена автором з «Історії Української Культури», (1964, Вінніпег, Альтон). Не буду переповідати змісту тієї «події», а скажу тільки, що в українську культуру та її історію перепачковується чимало московського сміття через наш дурний розум і хохляцьку загумінковість. Дивує мене тільки, що редактор перепустив такий принизливий ляпас на адресу Хвильового.

Л. Плющ знайшов певні збіжності між Р. Штайнером і М. Хвильовим; і що в тому неможливе? Чи те, що Штайнер «ідеаліст», а Хвильовий «матеріаліст»? Адже це та сама «прірва», що й між Гегелем і Марксом, а чейже ніхто не дивується, коли читає трактат, в якому виводиться в прямій лінії діалектику Маркса з діалектики Гегеля. Не дивується читач навіть і тоді, коли не усвідомлює собі, що обидва вони були, в розумінні християнської догми, атеїстами.

В роках 1923-24 Хвильовий перебував в Європі (Берлін, Відень, Париж). Праці Штайнера були ще свіжі й популярні в колах тих, які втратили Бога і розчарувалися в історичному матеріалізмі. Хвильовий мав нагоду, яку він напевно використав — запізнатися з головними ідеями Штайнера. Порівнюючи умовини для літературної творчості на Заході з дійсністю советського марксизму, Хвильовий повинен був відчутти глибоке розчарування в марксизмі на практиці в Сов. Союзі. Далі, обидва вони глибоко релігійні натури. Втративши віру в Бога, що матеріалізувався в юдео-християнській символіці, вони не могли ні жити, ні творчо діяти без Ідеалу, якому варто б присвятити життя. Подібно до Кірілова в «Бесах» Достоевського, і той і цей потребували Абсолюту, нової Грандіозної Мети людському життю; потребували горіння від великої любови. Атеїст Штайнер, захоплений всеобіймаючою творчістю людського духу, присвятився дослідям і розкриванню невиявлених ще сил і помислів людського генія. Хвильовий-атеїст заякорив свою любов і надію на візії «загірної комуні» й азійського ренесансу, в якому Україна мала відограти роль великого трансмітора ідей між Заходом і Сходом.

Для проникливого й аналітичного інтелекту Л. Плюща, тут, без сумніву, великі можливості знаходити в обидвох ниточки спільного пов'язання не тільки одного з одним, але й біблійною символікою, бо як влучно зазначила і висловила Роза Люксембург у своїй критиці ревізіонізму Е. Бернштайна, «кожний новий рух, коли він спершу випрацьовує свою теорію... спочатку шукає собі опертя в попередньому русі, хоч сам він може бути прямим запереченням того останнього. Новий рух починає з пристосовання себе до існуючих уже форм і до теперішньої, загально прийнятої термінології. В ході часу нове зерно пробивається крізь стару половину і новий рух знаходить свої власні форми і свою мову».

Для Хвильового не стало часу для вилучення із старої полови...

Не будши знайомим із доповіддю Л. Плюща в цілості, я повинен на цьому закінчити свої міркування. Леонід Плющ належить до непересічних зірок на інтелектуальному фірмаменті української діаспори і не личить поважному журналові ставитись до його думок зневажливо і з сарказмом лише тому, що не завжди ми розуміємо, що він хоче сказати.

ЯК ДОВГО ЩЕ ТІКАТИМЕМ ВІД СВОЄЇ ІСТОРІЇ

Восьмого березня 1917 року абдикував Микола II, а вже 17 березня, за почином членів Товариства Українських Поступовців, основано Центральну Раду як орган тимчасового революційного правління в Україні. Згодом включилися соціал-демократи і соціал-революціонери.

25-го і 26-го березня на кооперативному з'їзді Київщини, який обернувся у велику маніфестацію українського патріотизму, делегат Васильчук, кінчаючи свою промову словами: «За вільну Україну, за самостійність, за рідну мову і школу!», викликав загальну овацію.

29-го березня відбулося в Києві Свято свободи з участю українського громадянства в великій маніфестації під жовто-блакитними прапорами з написами: «Хай живе вільна Україна!», а українські вояки з місцевого гарнізону маршували під національним прапором окремою колоною.

Першого квітня 1917 року йшла вулицями Києва велика маніфестація в силі понад 100,000 людей з понад 320 жовто-блакитними прапорами і кілька десятків тисяч озброєних українських солдатів, студенти, робітники, учні середніх шкіл, урядовці різних державних і громадських установ, бранці-галичани, діти з українських притулків.

10-го травня селянський з'їзд Київщини і Всеукраїнський Селянський З'їзд в Києві 10-16 червня визнали Центральну Раду своєю владою і відкликали своїх представників з Виконного Комітету Всеросійської Ради Селянських Депутатів.

Сімдесят два роки після описаних вище і ніким не заперечних історичних фактів, читаємо в «Свободі» від 3-го лютого 1989 року:

«Була територія, була влада, але не було свідомого свого «я»

народу, який розумів би, що за рідну державу треба боротися, бо ніхто тієї держави пояремленому народові не дасть. Відтіль народилась злочасна «неутральність» сотень тисяч здорових чоловіків у силі віку». (Здається, що «звідтіль» треба розуміти, що це від «несвідомости свого «я» народу — П.Б.).

19-го квітня 900 делегатів на Український Національний Конгрес з усіх закутків України, від більших колоній українських по цілій імперії, від українського війська і фльоти і від різних політичних, культурно-освітніх та економічних установ, переобравши Центральну Раду, визнали її своєю найвищою владою в Україні.

Військові з'їзди — перший 18-25 травня з 700 делегатами від організованих українських вояків фронту і запілля, і другий 18 червня з 2000 делегатами від 1,390,000 солдатів фронту і запілля, — оба визнали Центральну Раду єдино компетентним покликати рішати всі справи, що стосуються України (Д. Дорошенко, Історія України, т. і, стор. 46-89.¹

В іншому пресовому органі української діаспори вичитую ще й таке:

а) Центральна Рада в періоді режимів кн. Львова і А. Керенського була тільки громадською установою і не мала права (!!)) на державно-політичні акти без згоди Тимчасового Правління в Петрограді.

б) Центральна Рада не могла користуватись українізованими частинами військ, бо це була ідея генерала Корнілова для оборони Російської імперії, а не для захисту українського сепаратизму (!!)).

З уваги на присутність ворожих військ в Україні, не було можливости організувати національне військо.

г) Без великого хисту Грушевського для торгів, переговорів і

¹ Ленін, очевидно, був цілком іншої думки про боєздатність українських ополченців за самостійні права України, ніж ред. Кедрин, коли телеграфував губвійськомкомові для українців Самарщини: «Робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне провадити формування українців у Росії і відправляти їх в Україну. Повідомляючи про це, пропонуємо від імені Раднаркому припинити відправку українських частин на Україну». (1 грудня 1918 р.). «Ленін В. І. про Україну», стор. 203, Київ, 1969 р.

Це писав Ленін на власну руку, не порозумівшись із Сель-робчим Урядом України.

зволікання з надією на кращі умови, Центральну Раду розігнали б імперські війська на всі чотири сторони.²

Зіставивши вищенаведену цитату із статті ред. Івана Кедрина, якою він відповідав на висловлену Іваном Дурбаком думку, що політичну самостійність України належало проголосити вже на початку липня 1917 року (дивись «Свобода» чч. 227, 228, за 1988 р. «Невияснені сторінки історії України»), з історичним фактами, поданими на початку цієї статті, в нас виринає питання: Кого ред. Кедрин мав на думці, пишучи ці рядки — широкі народні маси, чи ту політичну верхівку з інтелігенції й півінтелігенції, яка вважала себе провідною верствою українського народу? Аж ніяк не можна погодитися з думкою, що *«не було свідомості свого «я» народу»*, якщо він відносить це до широких народних мас. Дивно мені було читати ці рядки і то тим більше, що їх автор дав нам знаменито опрацьовану монографію про Берестейський мир, у якій так виразно навів стільки доказів, які суперечать цій його думці.

Коли ж дивитися з повною об'єктивністю на справжні причини тієї фатальної в своїх наслідках невдачі, тоді нам видно, що на всі ті наболілі питання є тільки одна найзагальніша відповідь, з якої випливають всі інші: *не можна заступати революційної діяльності революційними дискусіями* і разом з тим:

а) почувати себе тільки адміністративною експозитурою метрополітарного центру й керуватися його дозволами;

б) недоцінювати сили півтора мільйонного вояцтва, яке через своїх делегатів віддає себе на захист революційному тілу, якщо те тіло хоче бути справді революційним проти розхитаної імперії та її генерала;

в) чекати аж поки не стане ворожого війська, бо тоді вже не треба й власного, коли вже не стане ворожого;

г) найбільший хист провідника революційного тіла не вартий торби січки, коли він покладається на дефензивну тактику, бо переговорювання й вичікування на кращі умови це дефензива, а душею й серцем кожної революційної акції є *офензива за всяку ціну*.

Не можна також винуватити соціалізму як такого. І соціалісти мали всі шанси увійти в історію української державности з позитивною оцінкою поколінь, якщо б вони, починаючи з роком 1861, вивчали не тільки ідеологію марксизму, від чого люди

² Із писань Ю. Нагорного в Українських Вістях, Дітройт.

туманіють, а в першу чергу Марксову політичну філософію, по думці якої Маркс гостро картав революційний парламент Надре- нії в 1848 році за те, що замість революційно діяти, вони роз- водили ідеологічні дискусії над революцією. Не було в світі ні одної успішної революції, якою керував би тристачленний ан- самбль без одного справжнього революціонера, тобто розумної й далекозорої людини невсипущої дії.

З усіх революційних вождів на теренах царської імперії єди- ний Ленін знав цю правду, бо єдино він, як ніхто інший з його сучасників, вивчив що до йоти політичну філософію Маркса і тому переміг усіх своїх суперників, за якими стояло багато біль- ше людського поголов'я.

Не в тому справа, що соціялісти чи націоналісти тримали політичну монополію в своїх руках в часах, коли ті ідеології були не тільки модні, але й нав'язні нашій релігійній вдачі іззовні, а справа в тому, скільки місця приділювалося в тих ідеологічних формаціях питанням про власну державу, не в універсалах і про- голошеннях, але в конкретній праці при реальних обставинах даного часу і в тверезій оцінці всіх доступних факторів, на яких та державність мала здійснюватися і зберігатися.

Щоб відповісти на питання, чи були ще й інші сили, крім соціалістичних у 1917-20 роках, і крім націоналістичних банде- рівського зразка в сорокових роках, нам треба перше розгля- нути, чи ідеологічна монопольність, як одних так і других, да- вала місце для позитивного діяння іншим силам, співзвучним під поглядом політичної мети, але іншим під ідеологічним поглядом. Ми ж знаємо, що Центральна Рада відмовилася вислухати хлі- боробську делегацію Полтавщини під проводом В. Липинського і з нею не хотів розмовляти голова Генерального Секретаріату, бо це були самостійники, а Генеральний Секретар працював над здійсненням федерації. Двадцять п'ять років пізніше військова підпільна формація Волині, т.зв. Поліська Січ Боровця-Бульби, була розгромлена з наказу, теж підпільної, ОУН не із-за того, що Січ була протидержавницького наставлення, а тільки тому, що її командир відмовлявся деклямувати Декалог перед своїми сотнями. А ось сучасник Винниченка, соціаліст Підсудський, не цурався допоміжною співпрацею державницького характеру з Дмовським і Падеревським на їхніх відтинках діяльності.

Воно цілком слушно, що «Історії України не можна розгля- дати у відмежуванні від історії української політичної думки», але нашим сьогоднішнім обов'язком якраз і є розглянути при-

чини такого, а не іншого, напрямку в розвитку тієї думки. І в цьому я не бачу «знецінювання українського визвольного здвигу», бо ці причини й до сьогодні діють на психіку, на оцінку пріоритетів і програмування окремих політичних осередків нашої діяспори. І поки ми не здаємо собі справи з того, *чому ми так думаємо*, наша відповідь на питання, *чому ми так робимо*, не буде мати ґрунту під собою.

Воно, звичайно, багато легше відповісти, чому Центральна Рада не проголосила політичної незалежності на початку липня 1917 року, ніж дати щирі відповідь, чому члени ЦРад, що йменували себе соціялістами, були якраз такими, а не такими, як, наприклад, польський соціяліст Пілсудський, чеський Масарик чи російський Ленін, якому його соціялістично-комуністична релігія зовсім не перешкоджала відбудовувати російську імперію на таких же автократичних (якщо не гірших) принципах, на яких стояла стара, і то найбільше варварськими засобами насилля, а нашим комуністам типу Ю. Коцюбинського, М. Скрипника і Г. Петровського і в голову не приходило подумати над тим, у що вони свої голови й долю цілого свого народу впихали.

— Треба було й нам іти з духом часу, а про щось інше в нас не було в кого повчитися — всі хотіли бути соціялістами, — читаю в іншому місці. Невже ж не було?.. А ось один також із соціялістів, син коваля, що визбувся почуття особистої й національної меншевартості і став Великими Каменярем на шляху рідної культури, літератури й політичної думки, писав на самому початку нашого століття:

«Дуже сумно, що на цю доктрину (історичного матеріялізму — П.Б.) ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціал-демократизм стає ворожо, як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти українського національного — руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, між російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так би мовити, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнює їх пустими і фальшивими доктринами, і відвертає від праці на рідному ґрунті...» «Я певний, в ХХ віці люди не схочуть вірити, що така безглузда і негуманна доктрина могла колинебудь розгарячувати голови й серця молоді, у котрої на устах раз-у-раз любов до народу і любов до поступу».³

³ *Іван Франко про соціялізм і комунізм, компіляція Франкової пуб-*

Н. К. Михайловскій, один із видніших російських публіцистів, обговорюючи вплив першого тому «Капіталу», писав у «Вестнику Європи»: «Але діло в тому, щоб безсумнівно знати, що необхідність історичного процесу справді така, якою її Маркс рисує... і ясно, що ми повинні сім разів подумати перед тим, як раз назавжди відрізувати собі всі шляхи, крім показаного нам німецьким економістом...».

Навіть такий доктринер, як Плеханов, у полеміці з Леніном після Стокгольмського конгресу (1906 р.), писав: «Умови в нашій країні були такі, що земля разом із хліборобами були в невільничій залежності від держави і на ґрунті цієї невільничої залежності виріс деспотизм. Для того щоб повалити деспотизм, воно необхідно усунути його економічні основи. З цієї причини я, покищо, проти націоналізації».

А М. Драгоманов називав німецьких соціал-демократів «жидівськими самохвалями». І у тих, власне, жидівських самохвалів навчалася наша «поступова» інтелігенція, щоб під прапорами тих пустих і фальшивих доктрин визбутися «свідомости свого національного «я» і розуміння, що за рідну державу треба боротися...»⁴

Тож якраз навпаки — не несвідомість народніх низів була причиною невдач у тих критичних роках. Незалежно від того, як вороги його не називали, народ ніколи не визбувався почуття своєї етнічної окремішності і притаюваної гордості за свою культуру у найтяжчі часи свого поневолення. Причиною була політична неграмотність та інтелектуальна ледачість інтелігенції, яка поверхово засвоювала собі чужу мудрість і, не розібравшись у вартості чужого дармохвальства для свого народу — головню селянського, — вела його напомацки туди, куди йому аж ніяк не треба було йти.

Була територія, була готова сила і щирий ентузіазм цілого українського народу, де б він не перебував у ті дні великих надій і великих можливостей, що засвідчує й ред. Кедрин, пишучи, що 1-го квітня 1917 року «Великою Володимирською у зрусифікованому Києві маршувало сто тисяч осіб із співом «Як умру...». А хто ж, як не той власне «несвідомий свого національного «я» народ маршував сотисячною колоною, співаючи «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте». Це він, народ, кликав своїх представників у ЦРаді і не міг докликатися...

лістистки за редакцією Богдана Кравцева, стор. 172-4. В-во Пролог, 1966.

А що ж робила в тому часі «влада»?

Голова Генерального Секретаріату, тобто прем'єр-міністер «окраденої й пробудженої в огні України», писав драму, в якій він не поєднував соціальне питання із самостійною державою українського народу, а навпаки, *узалежнював* потребу такої держави від розв'язки соціальних питань, чи радше — від успіху соціалістичної революції в цілій — недавно ще — царській імперії. Про те він виразно — аж надто виразно — писав у листі до редакцій російських газет:

«... не відмовляючись від жодної політичної форми, навіть від самостійности, якби того ждали соціально-економічні та інші умовини і коли б се пособляло *цілі всякого соціаліста* — соціалізму, я тоді ж для сеї цілі, для соціалізму, найшов би в собі стільки мужности (!!), щоб відмовитися *від усяких національно-політичних форм*, якби переконався, що вони шкодять соціалізму...»

«В кожнім разі ми не могли б мати економічної самостійности, а коли так, не могло б бути й політично-національної» (Українська соціально-політична думка в 20 столітті, том I, ст. 322. Сучасність).

Ленін уважав, що без України Росія перестане бути світовою потугою, а наш прем'єр-міністер не бачив можливости для економічного усамостійнення України без Росії. Прозаїк із засміченим ідеологічними тенденціями талантом, якому в голові перевернули Франко і Грушевський прихильними оцінками його дебютантських оповідань, уважав себе покликаним вирішувати про бути чи не бути Українській Державі.

Не було ким, пише ред. Кедрин, скласти адміністративний апарат, а вся економія зосереджувалася в руках промислово-торговельної й фінансової спілки. Значить, були ще в Україні поважні позитивні сили в ті анархістичні часи в Росії, проти яких ЦРада почувала себе безсилою. Була також ціла адміністративна сітка царського режиму, обсаджена у великій мірі українським автохтонним елементом, бо під тим поглядом за царизму не було дискримінації — малоросійський елемент відігравав поважну роль в адміністративнім апараті царату. І коли б ЦРада із своїм Ген. Секретаріатом *справді хотіли стати суверенною владою* в Україні, вони мали неповторну нагоду створити сильну революційну езекутиву, використовуючи спонтанний ентузіазм у місяцях квітень-травень, і в оперті на півтора мільйонне українізоване вояцтво, закріпити свою владу, проти якої не посмів би виступити генерал Корнілов.

Уряднича бюрократія під загрозою большевицької небезпеки з одного боку, а з другого, відчуючи рішучу поставу і реальну силу емісарів центральної влади в Києві на всіх вузлових позиціях, вона працювала б не гірше від тої, яка по листопадовім перевороті в Петрограді працювала для Леніна. Він то безцеремонно наставляв напівграмотного тов. М. Рухімовича наказним комісаром для цілого промислового комплексу Донбасу, про що й засвідчує в картальному листі: «Тов. Рухімович! Перечитай вашу доповідь і лаю вас страшенно. Доповідь написана неохайно. Чому б 2-3 години хоч тут, у Москві (коли б Донбасі вам ніколи), не затратити для допрацювання доповіді? Недоопрацьовано й неясно...»

Проте, ці реальні можливості могла використати тільки така революційна влада, яка: а) не орієнтувалася б на Марксову заповідь, що бюрократію поваленого режиму соціал-демократична революція має розгромити як ворожу; б) хотіла б стати сама суверенною за всяку ціну. Тимчасом ЦРада, як колись Хмельницький під Замостям, всіми силами намагалася зліпити собі нового суверена над собою в Петрограді. У такому треба вбачати корінь цієї революційної травестії в Україні. Очевидно, що справжня революційна дія до державної суверенності мала у собі елементи ризику, на те ж вона революційна. Проголошення самостійності, в липні чи в листопаді, не могло заступити авторитету стійкої й рішучої політичної влади, яка зуміла б необхідними засобами запевнити собі підтримку існуючих економічних організацій, байдуже, на якій мові вони в той час не урядували б.

Покликаючись на збірку документів О. Зозулі, ред. Кедрин каже, що «Це була велетенська праця над перетворенням української аморфної етнічної маси у свідому свого «я» націю», і дорікає Ів. Дурбакові за знецінювання вкладених зусиль тодішнього проводу. Ні, шановний Редакторе Кедрин, ніхто з нас не має наміру знецінювати цієї паперової спадщини від ЦРади — її Універсалів і документів міжнароднього значення; навпаки, — ми їх шануємо, *бо це єдина річ, яку ми мусимо й повинні шанувати*. І коли ми критично ставимося до цієї історичної інституції за її аморфність і безініціативність при винятковій нагоді здобути українському народові державність, то тільки тому, що вона дала випередити себе і в тому аспекті Ленінові, який виразно й голосно визнав політичну суверенність пролетарського уряду в Україні; а ще й тому, щоб унагляднити грядучим поколінням, що не тільки воріженьки й несвідомість народніх мас

були причиною політичного провалу в тому визвольному здвизі, а передовсім те, що чолові люди тих часів, не визбувшись мало-російської меншевартости супроти «старшого брата», не розібравшись в тенетах Марксових теорій, ба! — навіть не усвідомивши собі в соціал-демократичній програмі Каутського запланованого кріпацтва для свого хліборобського народу, ішли наосліп за пиш-нозвучними гаслами фальшивих доктрин.⁴

Говорити й писати про всю ту малодушність і невдумливість тодішнього політичного проводу треба ще й тому, щоб мужнім визнанням своїх провин залишити новим поколінням справжню науку, що усвідомлення про необхідність держави для всестороннього вияву народніх сил, політична грамотність в доборі шляхів і засобів, ініціативність і готовість на риск — все це не в головній ролі народніх мас; воно цілковито в колі обов'язків провідної верстви і чільних одиниць.

На думку ред. Кедрина, ЦРада зробила велику помилку, не змінивши своєї аграрної політики по Берестейському мирі.

На нашу думку, таке нагле переставлення було психологічною неможливістю для людей, що входили в склад ЦРади та її виконного органу — Ген. Секретаріату; і коли б навіть таке й сталося, воно вже було б без практичного значення. Авторитет ЦРади в народніх масах був уже втрачений. Замість лізти із шкіри, добиваючись визнання себе російською соціал-демократією єдиною репрезентацією українського пролетаріату, на що наші соціал-демократи витратили багато літ і зусиль, треба було відважно підхопити вже в роках 1908-10 програму столипінських аграрних реформ і доповнити її революційним звучанням. Столипінської аграрної політики Ленін боявся більше, ніж цілої мілітарної потуги старого режиму. Він писав про це в 1908 році:

⁴ К. Каутський в «Основах соціал-демократії», тобто в офіційній програмі партії писав: «Соціалістична продукція не згоджується із свободою праці, т.зн. з тим, щоб робітникові було вільно працювати, коли, де і як захоче... Робітник наших днів (за капіталізму — П.Б.) має більше свободи, ніж її буде мати в соціал-демократичній суспільності. Це не соціал-демократія касує право вибору праці і часу, але сам розвій продукції»... Всі форми теперішньої плати за години чи за штуки, спеціальні премії за працю понад загальний наділ, різnorodні відплати за різні роди праці — всі форми сучасної плати, в дечому змодернізовані, буде можна цілковито приложити і в соціалістичній суспільності». — Вірити не хочеться, що тодішні «батьки народу» хотіли віддати працюючу людину в таке невільництво.

«... Столипінська аграрна політика це початок нової фази в розкладі старої напівпатріархальної, напівфевдальної системи царату; це новий рух у напрямі переходу до монархії, що спирається на середині кляси... Коли б це потривало довший час..., воно змусило б нас зректися взагалі всякої аграрної програми. Це було б пустословне і глупе фразерство говорити, що успіх такої (стопілінської) політики неможливий. Він можливий! Коли стопілінська політика буде продовжуватися..., аграрна структура в Росії буде цілковито буржуазна, сильний селянин здобуде майже всі земельні наділи, хліборобство станеться капіталістичне і будь-яка «розв'язка» аграрної проблеми — менше чи більше радикальна — буде неможлива під капіталізмом». («Пролетарій», квітень 1908 р. Нелегальна газетка за редакцією Леніна від 1906 до 1909 року).

Ця опінія Леніна про стопілінську аграрну політику була *посередньою* причиною трагічної смерті Стопіліна з руки Мордка Багрова.⁵

Історична роля Центральної Ради скінчилася з хвилиною, коли втілення в життя постанов Берестейського договору з Центральними державами вона мусіла віддати в руки німецьким окупаційним військам, тобто чужій і потенціонально ворожій силі, бо в січні 1918 року ЦРада вже не користувалася авторитетом серед збольшевиченого вояцтва українізованих частин, коли те вояцтво під червоними і синьо-жовтими прапорами в Шепетівці Подільській арештовує делегацію ЦРади в дорозі до Берестя і відпускає її тільки тоді, коли Севрюк показує випадково збережену записку Грушевського, в якій доручається Севрюковій делегації переговорювати з Медведєвим і Шахраєм — делегатами червоного харківського уряду — при російській делегації Троцького.

Тож утотожнювати вояцький дух з часів військових з'їздів у 1917 році з «нейтралітетом» київського гарнізону в січні 1918 року — це найчистішої води анахронізм.

Що ж такого сталося на протязі тих 7-ми місяців?

Ніхто із свідків тих подій не передав нам у своїх споминах такої вражаючої своїм драматизмом картини, яка так правдиво відповідала б на повище питання, як це зробив Вячеслав Липинський:

⁵ Сьогодні, з історичної перспективи, тільки дурневі не видно, що Мордко Багров («прогресист») був багато небезпечніший для українського народу між «реакціонер» Стопілін.

«Перед самим відкриттям І-го Всеукраїнського Військового З'їзду — основи української армії — коли вже всі численні учасники були в залі і з напруженням ждали прибуття ініціаторів (представників ЦРади — П.Б.), раптом на естраду вискочив «хтось у сірому», розуміється інтелігент-офіцер, і став несамовитим голосом плюгавити нашу минувшину, а особливо лаяти гетьманів, що тільки, мовляв, із народу кров ссали і його в неволю продавали. Тих самих гетьманів, про яких — як це не одному з учасників З'їзду було відомо — згадав нераз добрим словом Шевченко, про яких і «батько Грушевський» стільки гарних книжок написав... Але в міру того, як «оратор» говорив, починали в очах деяких солдат появлятися злі вогники. «А де вони еті саміє, що отих гетьманів хотят?!», чулося виразно в їх поглядах, звернених жестами оратора на нас, групу українських самостійників, що зібралися були в однім куті... Поки життя не забуду отого моменту... В яку годину по відкритті З'їзду і цій хуліганській передмові появляються раптом на сцені коло президії козаки з прапорами й портретами... Чиїми?.. Тих же самих тількищо облаяних та оплюгавлених гетьманів! Мало того. На ці гетьманські портрети вони, ці козаки, вмерти за «Федеративну Україну» клянуться... Мене аж у горлі здавило. Зболілі, напружені нерви відчули одразу настроїв солдатської маси. Її чуття законности й моралі було тяжко ображене. Оці «українські буржуї» з неї кепкують, сміються — такий тільки висновок міг зробити з того всього в справах політичних недосвідченій українській солдат. І в «зраді» Сагайдачників, Полуботківців, Богданівців, Дорошенківців і тих усіх інших полків, що ймена українських гетьманів в інтерпретації українських есерів носили — зовсім не винна чесна, законна, моральна українська солдатська маса. Винні ті «книжники й фарисеї», що свою національну пустопорожність хотіли затушувати перед «народом» підкреслюванням мертвої національної форми; ті, що своє власне духове каліцтво, свою невіру й погорду до ідеї власної державности, вважали вродженим каліцтвом цілого українського народу, який — на їх думку — їхню ідею нації тільки як «земельку» та зненависть до «панів» міг зрозуміти і сприйняти... І винні може більше від усіх ми, самостійники-гетьманці, що тоді зараз же, не чекаючи, з вільним козацтвом, із зброєю в руках, в обороні традиції національної, чести національної і своєї власної чести не стали...» («Листи до Братів Хліборобів», стор. 12, 13).

Ця цитата з Липинського проречисто пояснює, чому Цен-

тральна Рада відмовилася прийняти 60-тисячний корпус зукраїнізованого та здисциплінованого вояцтва, яке було поставлене до диспозиції тій нашій «владі» генералом Павлом Скоропадським у 1917 році.

РОДОВІД СТАЛІНІЗМУ ТА ІСТОРИЧНІ КОМПОНЕНТИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ

*Нащо ті безглузді фрази, ті
урядові брехні?.. Ми безоглядні і
не вимагаємо від вас жодних чем-
ностей для себе. Коли прийде на-
ша черга, ми нашого терору не
будемо прикрашувати.*

Карл Маркс
Нойс Райніше Цайтунг,
19 травня 1849 р.

1

Марксизм в історичному приміненні другої половини 19-го віку й на протязі 20-го став синонімом терору. Про першу спробу застосування принципів пролетарської революції в Парижі 1871 року писав Маркс у листі до Кугельмана (12 квітня 1871 року):

«Коли поглянеш на останній розділ мого «Вісімнадцятого Брюмера», ти знайдеш там місце, де я кажу, що в наступній спробі французької революції не буде вже того, як перед тим, перенесення бюрократично-мілітарної машини з одних рук до других, а знищення її, бо це головне завдання з рук справжнього пролетаріату на континенті. І це *власне є те, до чого наші героїчні партійні товариші зміряються в Парижі.*

Ця одвертість Маркса перед своїм гарячим обожнювачем не мала місця в стосунках з німецькими партійними товаришами, як, наприклад, В. Лібкнехт, який не міг уявити собі комуни без швейцарської чи американської демократії. На тривожні запити

Лібкнехта про терор паризьких комунарів у німецькій пресі Маркс із погрозливым притиском відповідав:

«Ти не смієш вірити ні одному слову з того, що можеш побачити в газетах про внутрішні події в Парижі. Все це брехня і підступ. Ніколи ще плюгавість буржуазної преси не проявляла себе з такою яскравістю». (6 квітня 1871 р.)

Коли ж терористичні акти Паризької комуни вже неможливо було приховувати, Маркс писав у памфлеті «Громадянська війна у Франції», розділ 4:

«Коли акти, доконані призькими робітниками (!!), були вандалізмом, то був це вандалізм розпачу в безвихідному становищі, а не вандалізм переможця, що його доконували християни над справді безцінними скарбами поганської старовинності...»

Типічний приклад марксистської діалектики: в залежності перед ким і від обставин. Вже з цього не було трудно винести аксіому, якою Ленін озброїв політичну пропаганду в системі «народних демократій» під диктатурою пролетаріату: *говорити правду — це буржуазний забобон*.

Очевидно, терор і забріханість не є виключно марксистським винаходом. Ці засоби політичного насилля споконвіку вживалися людьми при владі, але ніколи ще з таким рафінованим лукавством і з такою безоглядною послідовністю. «Традиційний тиран уживає владу (терор), щоб вимогти послух, і тим вдовольняється. Не так воно, коли влада опиняється в руках інтелігента-комуніста; ... Його не можна задовольнити звичайним послухом. Він пробує силою вимусити *відданість* собі, яка, звичайно, є вислідом найдосконалішого способу індоктринації, при чому він робить терор своїм жажливим інструментом, щоб вижимати віру й ентузіязм з розчавлених душ».¹

Хворому вже Ленінові 12 травня 1922 р. переслано проєкт каральних законів для перегляду. Збірник передбачав шість випадків злочину, за який найвищим виміром кари був розстріл. 15 травня Ленін дописав на полях сторінок шість додаткових караних смертю випадків, один з них широко використовуваний у советському судівництві пар. 69 проти пропаганди й агітації на шкоду держави, в якому особливу увагу зверталось на заклик до пасивного опору. А до народного комісара юстиції, Курського, Ленін писав:

«Суд не сміє виключати терору; ... терор без лицемірства і

¹ Ерік Гоффер, «Ордіял оф Чендж».

прикраси — і формулювати це якнайширше, залишаючи революційній справедливості й революційній совісті (потрібні) умовини для більше чи менше поширеного стосування в практиці».²

Виходить, що Гелій Снегірьов не знав про цю інструкцію совєтському судівництву, коли дорікав підсудним у процесі «Спільки Визволення України» за недостойне тримання себе в суді перед прокурором, беручи участь в осмішуванні самих себе.³ Зате підсудні добре знали, що перед суддями їм захисту не буде від терору у підвалах ЧеКа в надходячу ніч, бо не було різниці між суддею в судовій залі та слідчим у тюремному підвалі.

В декреті зараз по Жовтневому перевороті Ленін видав «визначально революційний наказ», домагаючись «безмилосердного витравлення п'яниць, хуліганів, контрреволюціонерів та інших осіб», а в статті «Як організувати змагання» (7 січня 1918 р.) Ленін писав:

«... вичистити російську землю від усякого роду шкідливих паразитів: 1) робітників, що не стараються при праці; 2) саботажистів, що називають себе інтелігенцією, яких повно в кожному міському бльоці, по заводах і по селах... 3) ... розстрілювати паразитів..., або карати каторжною працею... Всі комуни й громади повинні змагатися щодо найефективніших метод чистки...»

Як голова Ради Оборони, Ленін декретував 15 лютого 1919 року:

«... Брати селян закладниками з тих місцевостей, в яких відгортання снігу з залізничних шляхів не відбувається справно» і «якщо снігу не прочищено — їх розстрілювати».

В серпні 1918 року Ленін писав у телеграмі до Євгенії Бош:

«Замикати всіх підозрілих у концентраційному таборі поза містом. ... Стосувати безоглядний терор!»

«Фактично, — пише Солженіцин, — у 1921 році концентраційні табори були вже в повному розквіті... Воно буде точніше,

² Параграф 69: Розстріл за «пропаганду або агітацію, або участь в організації, або допомога... допомагаючи чи тільки в стані дати поміч в стосунку до організації чи особи за характером їх діяльності». Параграф 71: «Розстріл за недозволене повернення в Росію». (А. Солженіцин, ГУЛАГ, I, II, стор. 353-54, 371). Видно, Ленін добре пам'ятав своє нелегальне повернення через Фінляндську станцію і його наслідки для режиму Керенського.

³ «Набої для розстрілу».

коли скажемо, що про народження Архіпелагу сповістили постріли крейсера „Аврора”».⁴

А яку ж роль відводили батьки комуністичного руху терорів?..

Коли Ленін наказував фізично ліквідувати цілу царську родину, він тільки реалізував висловлену словами візію Маркса в публічній промові, друкованій в газеті Чартистів⁵ 19 травня 1856 року:

«В середніх віках у Німеччині існував таємний трибунал під назвою «Суд помсти», що мстив злочини пануючої класи. Коли якийсь дім був позначений червоним хрестом, люди знали, що власник того дому був приречений на смерть... Всі династії Європи вже позначені таємним червоним хрестом. Суддя — історія, катом її — пролетаріят!»

Очевидно, терор в марксистській революції, як і в мирних обставинах під комунізмом, стосується не тільки проти родин монархів та аристократів. Граф Отто Чернін, голова австро-угорської делегації на конференцію Берестейського миру, переповідаючи розмову з головою російсько-більшовицької делегації Абрамом Йоффе, в якій тов. Йоффе обіцяв розпутати пролетарські революції у Відні і в Берліні, писав:

«В це останнє я теж вірю, навіть без допомоги тов. Йоффе... Цікаві ті більшовики. Говорять вони про волю і про згоду і при цьому вони, як розповідають (очевидці), є найбільш жорстокі тирани, яких знає історія — вони вирізують міщанство, а їхній аргумент — це скоростріли й шибениця. Сьогоднішня розмова з Йоффе показала мені, що ті люди не є чесні і що вони своїм фальшем перевищують усе, що закидається фаховій дипломатії, бо переслідувати так громадянство й одночасно говорити про волю, яка ущасливить світ, це торочення брехні. Про «волю і рівність» немає, по всій вірогідності, й мови в їхній програмі, зате є звірине нищення усього, що не є пролетаріатом. Російська буржуазія є боязка й дурна... і дає різати себе, як вівці...»⁶

⁴ Крейсер Балтійської фльоти, за сигналом якого 7 листопада 1917 р. почався більшовицький переворот, т.зв. Жовтнева революція. (А. Солженіцин, Архіпелаг ГУЛАГ, частини III і IV, стор. 9 — англomовне видання).

⁵ Peoples Paper.

⁶ «На світовій війні». Цитоване за Іваном Кедрином, «Берестейський мир».

Спостереження графа Черніна з більшовицької практики було передбачене й програмоване Марксом і Енгельсом. В листі до Домеля Нюбенгюза (22 лютого 1881 р.) Маркс писав:

«В одному вас можу запевнити: соціалістичний уряд не вселиться в країні, поки умови не складуться так, що він, передовсім, буде в силі застосувати міри терору для залякання буржуазних мас до такого стану, щоб виграти час; це перша необхідність для тягlosti акції... З моментом вибуху справжньої пролетарської революції будуть також створені (!) передумови (хоч цілком певно вони не будуть ідилічні для наступного й безпосереднього способу дії».

У 1850-х роках, коли Німеччина під аграрним та індустріальним поглядом відповідала, приблизно, часам у Росії Миколи II, Маркс і Енгельс звертали особливу увагу на селянство — на його потенціальну роль під час революції пролетаріату й про його силу після революції.

В листі до Енгельса (27 липня 1854 р.) Маркс писав:

«Августин Тієррі (французький історик — П.Б.) доказує проти своєї волі, що ніщо так не припізнало перемоги французької буржуазії, як той факт, що та буржуазія аж до 1789 року не спромоглася на рішення об'єднатися для спільної справи із селянством».

А вже два роки пізніше Маркс мав уже готовий плян для ролі німецького селянства в пролетарській революції:

«Уся справа в Німеччині буде залежати від того чи вдасться нам прикривати запілля пролетарської революції повторним виданням Селянської Війни. О, тоді діло пішло б справно». (Лист до Енгельса, квітень 1856)

Тим часом Енгельс прийшов до висновку, що навіть численна участь селянства в пролетарській революції буде цілком незагрозна владі пролетаріату:

«Вельми дивний факт: у всіх трьох великих буржуазних революціях селянство постачає воюючі армії і те саме селянство є тою ж особливою клясою, яка після здобуття перемоги неодмінно підлягає нищенню в наслідок економічних перемін, породжених якраз тією революцією».⁷

Відлунням тих міркувань Маркса й Енгельса про використання селянства в пролетарській революції являється програмування селянства царської імперії в писаннях Леніна:

⁷ «Про історичний матеріалізм».

«Коли в нашій боротьбі за республіку й демократію ми не могли б полягати на селянство, як і на пролетаріят, вигляди на утримання себе при владі були б безнадійні... Немає сумніву, що, навчившись на досвіді Німеччини — дякуючи Марксовому наświetленню — ми не сміємо прийняти іншого гасла для *остаточної перемоги* революції, як революційна-демократична диктатура пролетаріату й селянства... Успішне повстання селян... прочистить дорогу справжній і рішучій боротьбі за соціалізм... В цій (наступній) боротьбі селянство як землевласницька класа відограватиме ту ж саму зрадливу й нерішучу роль, яку тепер відіграє міщанство в боротьбі за демократію...»

Тож, не зважаючи на галлянтні заличення комуністичного Дон Жуана до Селюшки-попелюшки й сердечні запевнення мирного співжиття в соціалістичному раю під «демократичною пролетарсько-селянською» диктатурою, сам факт ідеологічної вимоги скасування приватної власності хлібороба виключав пролетарсько-селянську ідилію на довшу мету. Запевнювання селянства як Марксом-Енгельсом, так і Леніним про залишення йому волі щодо вибору форми власності на його трудовий земельний наділ, було свідомою брехнею. Воно ж було безсумнівне, що загрожений втратою землі і всього свого дорібку селянин поставить рішучий опір, як тільки йому розвидниться, що означає націоналізація. Це передбачалося в приватній кореспонденції між Марксом та Енгельсом. В листі від 20 липня 1851 року Енгельс писав:

«... Велико- і середньоземельний ганноверський селянин, який має тільки землю, якого хата, земля, будинки і все інше виставлені на всі небезпеки в наслідок руїни всіх асекураційних компаній, цей німецький жилавий куркуль докладе всіх зусиль, щоб оминати «червоне море» (натяк на криваву пролетарську революцію — П.Б.), аж поки не буде присилуваний».

2

Зате в публікованих працях Енгельса це питання представлялося цілком інакше. В статті «Селянське питання у Франції та Німеччині» Енгельс писав:

«Все, що ми можемо обіцяти (селянинові) — це те, що не будемо насильно втручатися в умови його власності проти його волі..., бо «що більше число селян, яких ми зможемо врятувати від справжнього упадку в ряди пролетаріату і здобути їх для

себе, поки вони ще залишаються селянами, то й швидше і легше прийде до соціальної революції. Зобов'язання чекати на переємину селянина в пролетарія і *аж поки капіталістична продукція розвинеться всюди аж до найвищого стану, не прислужиться нам добре...* Коли матимем державну владу в своїх руках, ... наше завдання у відношенні до дрібноземельних власників буде, в першу чергу, в тому, щоб переставити їхню індивідуальну продукцію і індивідуальну власність на спільну продукцію і спільну власність, але не шляхом насилля, але прикладу, *пропонуючи їм суспільну допомогу в тому напрямку. В той час ми будемо мати засоби, щоб показати селянам усі ті користі з такої зміни...*»

В епігонській марксистській літературі як Заходу, так і Сходу закорінився погляд, що переведення пролетарської революції в царській імперії під стратегічним і тактичним поглядом це радше лєнінізм, ніж марксизм. Особливо політика Лєніна супроти селянства, його використання селянства в пролетарській революції, його національна політика супроти неросійських народів — все це записане в тій літературі на рахунок виключно лєнінський. Фактично ж у всій писемній спадщині і політичній діяльності Лєніна немає абсолютно нічого гідного уваги, що не було б запрограмоване, виразно підказане чи ідеологічно надхнене Марксом у його спадщині. Настоювання на лєнінізмі як на самостійному й оригінальному додатку в теорії діалектичного матеріалізму має свій початок в національній гордості російського шовініста, який хоче бачити російську людину не тільки стратегом-виконавцем плянів німецького візіонера-архітекта — внука двох рабинів, але й самостійним коректором і доповнювачем тих плянів.⁸ Лєнін же сам для санкціонування кожної своєї акції покликався на Маркса й Енгельса. В стенограмах його конгресових промов читаємо:

«Першорядна справа — це питання власности. Як тільки це питання власности розв'язалося практично, панування кляси (пролетаріату) було запевнене...» (Дев'ятий конгрес квітень 1920 р.); «... справжня пролетарська революція в хліборобських районах почалася тількищо влітку 1918 року. Коли б ми не зуміли були

⁸ «Лєнін не провадив жодної нової теоретичної концепції, яка змінила б структуру Марксової доктрини, ані не випрацював поняття про новий інтернаціональний характер клясової боротьби». (Герберт Маркузе, «Совет Марксизм», стор. 34. Вінтедж Бук).

роздмухати цю революцію, наші досягнення були б тільки частинні. Перша стадія — це було захоплення влади по містах і закріплення влади соціалістичного типу. Друга стадія була основна для всіх соціалістів і без якої соціалісти не є соціалісти, а саме — відділення пролетарських і напівпролетарських елементів хліборобських районів і спаяння їх з міським пролетаріатом для боротьби з сільською буржуазією». «... Це був Енгельс, який разом з Марксом поклав основи наукового марксизму..., який закріпив був поділ селян на дрібних, середніх і куркулів...» (Восьмий конгрес, грудень 1918 р.)

В липні 1920 року Ленін доповідав уже на підставі свого власного досвіду. З ліквідацією великоземельних власників, українських хуторян і заможніших селян, тобто з ліквідацією аристократії хліборобського промислу — було вже покінчено. Це був форум Другого конгресу комуністичного або Третього Інтернаціоналу. Він почував себе вже компетентним повчати інтернаціональний пролетаріат в питаннях політичної тактики супроти селянства в усіх країнах. З п'яти груп, на які він поділив селянство, група безземельних (пролетарів) і малоземельних (напівпролетарів) виявилася цілком надійним елементом по боці марксистської революції. Третя група — дрібноземельних, яка «частинно зіпсута спекуляцією і власницькою звичкою, буде схилитися в бік торгівлі і свобідного користування правами на приватну власність». Коли ж пролетаріат «затримає тверду лінію своєї політики», ця група «підтримуватиме пролетарську революцію».

Четверта група це середняки (5-10 га) не дадуть підтримки революції. Але коли залишити їм посідання їхньої землі і безпощадно поборювати буржуазію, їх можна неутралізувати.⁹

П'ята група це багатоземельні селяни, «... все, що їх лучить з рештою селянства, це тільки їхній культурний рівень, життєві звичаї і праця на власних господарствах... Революційний пролетаріат мусить негайно роззброїти той прошарок і одночасно з поваленням капіталістів в індустрії завдати (їм) рішучий удар на перший знак опору. Для того треба дати зброю сільському пролетаріатові, зорганізованому в сільських радах».

По сьогоднішній день зустрічаємо людей, старшого і молод-

⁹ «... завданням соціалістичної партії є неутралізувати селянство, тобто довести до того, щоб у боротьбі пролетаріату з буржуазією селянин залишився неутральним і щоб не був спроможний дати активну підтримку буржуазії проти нас». (К. Каутський, «Аграрне питання»).

шого покоління, переконаних у тому, що коли б Ленін жив і побачив успіхи свого НЕП-у, він залишив би ідею колективізації, особливо під примусом жорстоких засобів. Є в літературній спадщині Леніна, де він пояснює й переконує своїх партійців про необхідність на даному етапі задобрити селянську силу, яка вже й так аж надто багато жертв понесла на протязі «воєнного комунізму», і в тому, що партії нічого боятися «концесійного» селянського капіталізму, бо силові відносини між партійним пролетаріатом і селянством під політичним та економічним поглядом є подавляючо на користь партії.

Березень 1921 року: розгортання непівської політики в практиці. Після Десятого конгресу партії відбувається Конгрес робітників транспорту. Ленін виступає головним промовцем. На стінах залі повинь ударних гасел, а в одному кутку притулився напис: «Влада робітників і селян не матиме кінця». На цьому написі Ленін зосередив увагу учасників, кажучи: «Коли б це було правдою, тоді це означало б, що соціалізм ніколи не здійсниться, бо соціалізм рівнозначний знесенню кляс; а як довго будуть робітники й селяни, так довго будуть різні кляси і через те завершення соціалізму неможливе... Завдяки революційній енергії й посвяті для пролетарської диктатури селянська сила була здібна покласти край своїм ворогам з-права... Але що скоріше вони знесли владу дідичів і як тільки повернулися у свої хазяйства на удержавленій землі, то й з більшою рішучістю вони розраховалися з незначною меншістю куркулів, то й скоріше вони самі поробилися малими хазяями... Ця незалежна кляса — кляса, яка після повалення й прогнання дідичів і капіталістів є *єдино здібна на спротив пролетаріатові і тому, власне, це є абсурд випускати на плякатах, що панування робітників і селян не матиме кінця...* Проти кого направлятимем останню нашу боротьбу? *Відповідь: проти дрібнобуржуазної анархії дома*» (тобто, проти вирослого в НЕП-і «куркульства»). Підкреслення моє — П.Б.).

Коли Сталін рішився ліквідувати НЕП, він не тільки сповняв практично найголовнішу заповідь ідеологічного марксизму, без якої немає комунізму, але й ліквідував смертельну загрозу партійній диктатурі чи пак диктатурі пролетаріату, чого в структурі комуністичного суспільства не переважити жодним статистиками продуктивності сільського приватного господарювання. Мотиви колективізації не були економічної натури і засоби колективізації не могли бути інакшими, як жорстоконасильними, бо коли нормальній людині відбирають її власність, її засоби продукції жит-

тевих необхідностей, її запроцьований дорібок, вона завжди буде діяти так, як і в обороні власного життя. Незалежно від того, в якій країні відбуватиметься марксистська революція, вона буде відображувати Жовтневу революцію в Росії, — навчав Ленін.

Маркс прекрасно знав, що втілення комуністичних ідей в цілому суверенному суспільстві порядком парляментарних дискусій та ухвал є неможливе і про те він дуже повчально висловився: «Сила пролетарської партії лежить на вулиці — сила дрібної буржуазії в національній асамблеї». Тож перемога пролетаріату залежить від того, щоб «звабити дрібну буржуазію з асамблеї на вулицю і дати їй нагоду для знищення їх власної парляментарної сили їхніми ж руками, ще поки обставини і час дали б їм можливість об'єднатися».

Відношення сил у Перших Установчих Зборах потвердило на практиці правдивість Марксових слів і розігнання тих Зборів на наказ Леніна було нічим іншим, як більшовицьким способом «звалення дрібної буржуазії на вулицю».

Коли Ленін вирішував ліквідувати зовнішню опозицію до партії більшовиків (соц.-революціонерів, меншовиків і анархістів як партії), а Сталін внутрішньопартійну (Троцький, Бухарін, націоналістичні ухили КП(б)У) — вони обидва знаходили у Маркса санкцію на ліквідацію «реакційних» елементів як у загальносоціалістичному русі, так і у внутрішньопартійних розходженнях:

«Як довго секти історично оправдуються, робітничая кляса не є ще зріла для незалежного історичного руху. Коли ж дозріє, всі секти стануться *реакційними*». (Лист до Больте, 23 лист. 1871 р.)

В ряді ідеологічно-політичних розгалужень кожного руху всяке відхилення зокрема стається сектою. Котра ж секта буде репрезентувати зрілість руху для самостійної дії, а котрі будуть реакційними? Відповідь на це питання знаходимо в кореспонденції Енгельса з Верою Зазуліч:

«Чи то та чи інша фракція подасть гасло (до революційної дії), чи то під тим чи іншим прапором це станеться, мені цілком байдуже... Якщо ті люди (даної фракції — П.Б.) зроблять прірву, яка розірве греблю, повинь дуже швидко розвіє їхні ілюзії. Але коли, випадково, ті ілюзії у висліді дадуть їм вищу силу волі, чого ж тоді нарікати?..»

Головне при цьому, щоб ті люди пам'ятали, що «історична теорія Маркса — це фундаментальні умови всіх продуманих і послідовних ходів революційної тактики; щоб винести на денне світло ті тактичні ходи, треба тільки приноровити теорію до

економічних і політичних умов стосовної країни». (23 квітня 1885 року)

З усіх соціалістичних сект Європи єдина секта Леніна пам'ятала про цю автентичну інтерпретацію Марксової політичної філософії й тому єдино вона показалася «зрілою для незалежного історичного руху».

3

Коли в наслідок недостатку технічних засобів, відповідного приладдя, фахового робітника і фінансових обмежень п'ятирічні плани недовиконувалися. Сталін знайшов відповідь на те лихо і практичну пораду у спадщині Енгельса, який писав у листі до А. Бебеля (24 жовтня 1891 р.), передбачливо накреслюючи план для реакції «вождя пролетаріату».

«Коли ж війна приведе нас до влади передчасно (тобто, перед тим як власні технічні кадри будуть виховані, — автор), техніки будуть нашими чільними ворогами; вони будуть обманювати нас і зраджувати, де тільки зможуть, і ми, хоч і будемо мусіти стосувати терор проти них, все одно будемо обдурювані».

Показові судові процеси проти інженерів і «шарашки» в концтраційних таборах для інженерів і винахідників під наглядом НКВД були відповіддю Сталіна на Енгельсові прогнози проти «буржуазної інтелігенції».

Найбільше політичним питанням з усіх питань, які марксизм заходився розв'язати, було національне питання. Воно й найбільше діалектичне, бо в суті речі його значення в контексті комуністичної ідеології має негативний характер. В марксистській ідеології воно вимушене природним існуванням великої кількості людей спільних етнічно-культурних властивостей споконвічної давности на виразно окресленій території, яка на протязі віків мала вирішальний вплив на формування їхнього національного характеру. Для ілюзорно-позитивного погодження цього питання з інтернаціональним єднанням пролетарів усіх країн у діалектично побудованій політичній філософії Маркса є необхідний крок назад. Маркс відкрив цю необхідність, зіткнувшись з ірландським питанням в англійській імперії королеви Вікторії. Спочатку йому здавалося, що пролетарська революція в тій імперії автоматично розв'яже буржуазне питання національностей. По-знайомившись же ближче із складністю цієї проблеми, Маркс переконався, що поки Ірландія залишатиметься політично під-

владною Англії, національна солідарність пролетаріату з буржуазією в обидвох країнах стоятиме на перешкоді інтернаціональному єднанню на ґрунті суто соціально-становому. А з цього висновок, що англійський пролетаріат мусить відіграти позитивну роль у політичному усамостійненні ірландського народу.

Ленін прийняв цю науку від Маркса в такому ж самому політичному аспекті, як і Маркс. В статтях і памфлетах політичного змісту, в яких він намагався приєднати якнайбільше чужоземного елементу в російській імперії для своєї концепції «демократичного централізму» та «демократичної диктатури пролетаріату», він багато писав про національну рівноправність, про право на самовизначення поневолених народів та право на існування чужоземних культур під соціалізмом у системі демократичного централізму. З цього резервуару політичної літератури Леніна націоналі, як підсоветські, так і на еміграції, по сьогоднішній день черпають аргументи на оборону проти геноцидних наслідків насильної русифікації, проти культурно-мовного геноциду, проти сталінізму. Велике число публіцистів робить це в добрій вірі: одні, не додаючи двонаміреності марксистської пропаганди в писаннях Леніна,¹⁰ — вони відмічення об'єктивного існування націоналів та їх культур у російській імперії беруть у писаннях Леніна за позитивне ставлення марксизму до розвитку національних культур; інші, через цензурну непропустимість критичної думки вільного світу, знаходять прихильну собі половину Ленінової дволичності єдиним засобом на свою оборону.

Основи цій двонаміреності Маркс поклав ще в квітні 1850 р. в «Обіжнику Центрального Комітету до членів Комуністичної лі-

¹⁰ Приклади:

1. «... Для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо є створити автономні округи... з цільним, єдиним національним складом, при чому до тих округів могли б тяжити і вступати з ними в зносини і вільні союзи, всякого роду члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі». (Критичні замітки з національного питання, журнал *Посвященные*, листопад 1913 р.)

2. «Ми вважаємо буржуазним націоналізмом ідею «культурно-національної автономії», ми не згодні з тим, що найкращим шляхом організації пролетаріату є роздроблювання його по національних куріях...» (Відповідь на статтю «Україна і війна», лютий 1915 р.)

«Боротьба проти всякого національного гніту — безсумнівно так. Боротьба за всякий національний розвиток, за національну культуру взагалі — безсумнівно ні!» (Критичні замітки з національного питання).

ги», що в ньому вилушені, як на долоні, засади комуністичної політичної тактики, яка по сьогоднішній день практикується комуністичними партіями. Він писав:

«Наставлення революційної робітничої партії (Ком. ліги — П.Б.) до дрібнобуржуазної демократії є таке: партія маршує пліч-о-пліч з дрібнобуржуазною демократією проти тієї фракції, знищення якої прагне, але протиставиться дрібнобуржуазії в усіх її намаганнях здобути собі тверді позиції...»

Це т.зв. «коаліційна політика» марксистів на крутому шляху до абсолютної влади. Ленін дотримувався тієї політики йота в йоту: 1. супроти меншовиків у боротьбі проти інших російських партій, як кадети чи анархісти; 2. супроти національних меншостей у боротьбі з білогвардійцями; 3. супроти лівого крила соціал-революціонерів у боротьбі проти Тимчасового уряду; 4. супроти селянства на час ліквідації буржуазії і великоземельних власників; 6. супроти «націоналів» у боротьбі з дуже сильними чорносотенськими впливами в лавах комуністичної партії. Але шукати захисту в спадщині Леніна проти русифікаційної політики Москви, проти асиміляції з «великоросами», що її проводить партія в Советському Союзі, скидається радше на самодурство в тих публіцистів, які опинилися в вільному світі, а в тих, які залишилися в «великій зоні», відклик до тактичних висловів Леніна в користь «націоналів», мотивованих політичним опортунізмом даної хвилини, — це єдиний в Советах засіб на свою оборону. Ось справжнє обличчя Леніна в питанні асиміляції:

«Марксизм непримиренний з націоналізмом, хоч би він був «найсправедливіший», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй в найтіснішу єдність». («Критичні замітки з національного питання»).

«Льозунг національної культури є буржуазний (часто і чорносотенно-клерикальний обман). Наш льозунг є інтернаціональна культура демократизму (!) і всесвітнього робітничого руху». («Ліберали й демократи в питанні про мову»).

«Всяка проповідь відокремлення робітників однієї нації від другої, всякі нападки на марксистське «асиміляторство», всяке протиставлення в питаннях, що стосуються пролетаріату, однієї національної культури в цілому іншій ніби національній культурі і т.п. є буржуазний націоналізм, з яким обов'язково нещадна боротьба.» ... Бо «є тільки дві національні культури: є культура Пуришкевичів і культура Плеханова...»

Або в питанні заселювання українських міст і сільських економій російськими елементами:

«Вже кілька десятиріч проходить виразний процес швидішого економічного розвитку півдня, тобто України, яке притягає з Великої Росії десятки і сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста. Факт «асиміляції» — в цих межах — великоруського й українського пролетаріату безсумнівний і цей процес безумовно прогресивний».

Або в питанні навчання автохтонної мови в народних республіках:

«З точки погляду марксистів, у демократичній державі недопустимий ніде і ніколи відступ від загальної (державної) програми *(а заповнення її будь-якими «місцевими» предметами, мовами та інше, визначається рішенням місцевого населення)*». («Ліберали й демократи в питанні про мову»).

В чому ж тоді пролетарські вожді — від Сталіна до Горбачова — у своїх політичних діях схибили у злочинних намірах Леніна?..

* * *

Я відвів чимало місця для довідкового матеріалу, в якому якнайвиразніше доказывается, що злочини сталінського режиму мали глибокі ідеологічні та політично-тактичні коріння в літературній спадщині від Маркса-Енгельса і від Леніна, який теоретичні положення історичного матеріалізму Маркса з великим хистом прикладав до існуючих економічно-політичних стосунків і реальних силових засобів у царській імперії по думці автентичної інтерпретації Марксової доктрини Енгельсом. А проте, все це не виявляє й не пояснює нам самої генези, тобто філософського підґрунтя Марксового діалектичного матеріалізму, на якому виростала політична філософія марксизму, соціальна структура та економічна система комуністичного суспільства.

А тим часом історичний феномен марксизму має глибоке психологічне підґрунтя. Він нарастив із довговічного почуття кривди, пониження і переслідування серед жидівської меншини в політичних і релігійних системах європейських держав. Особливо після політично-правного зрівняння жидівського населення Великою французькою революцією, політично-правні обмеження жидівського народу в рудаментарних правах громадянина в Пруському королівстві тоді, коли впливи жидівської фінансієри вирі-

шували долю окремих політичних режимів, мусіли образливо вражати людську гідність інтелігентного жида. Історично і традиційно головною перешкодою для повноправної емансипації жидівства у християнських суспільствах була релігія, підтримувана тісно пов'язаною з християнськими церквами династичною політикою. Перша половина 19-го століття позначена широко розвиненою атакою на християнську релігію, її основника та її догматизм з боку вільнодумної інтелігенції. Ідеологічна боротьба між рабинатом і католицькою ієрархією, яка не вгавала на протязі цілого середньовіччя і в окремих випадках уривалася під насиллям політичної влади, після Французької революції почала проявлятися у формі наукових трактатів, в яких методами раціоналізації надприродні об'явлення Нового Завіту тлумачились або природним ходом випадків у світі природи й людини, або психологічною потребою людської свідомості власного увіковічення. (Людвиг Фосрбах). Такі й подібні зусилля жидівської освіченої інтелігенції тривають і по сьогодні під гаслом суто історично-наукових дослідів над чотирма Євангеліями, апостольською літературою і догматизмом перших отців церкви (W. A. Emerson, Gaalyah Cornfield, Hugh J. Shonfield & others).

Шестилітнім хлопцем Маркс — унук двох рабинів по батькові й по матері — мусів глибоко пережити травматичний випадок вихрещення цілої родини, щоб в адвокатській кар'єрі його батько, Гайнріх, міг поширити свою адвокатську практику на вищі судові інстанції. Не може бути сумніву, що шестилітній Карл був дуже розвиненою дитиною і цю подію прийняв з почуттям пониження і образи.

На університетських студіях він весь час обертався в богоборній атмосфері лівих гегеліянців, що й відбивається в його полемічній праці проти Бруно Бауера під наголовком «Свята Родина» (публікована 1845 р.). Вже тоді він приходить до переконання, що релігія — це опіум для народу. Вже в той час назріває в нього переконання, що замало тлумачити світ — його треба змінити. В довжелезному листі до батька 1837 р. (рік перед його смертю) він намагається пояснити свою життєву місію і причини свого бунтарсько-революційного наставлення до цілого світу західноєвропейської цивілізації, просякненої християнською моральністю і церковним догматизмом. Він у пошуках усеоб'єднуючої синтези, яка постійно висмикується з його молодечих філософських структур. Він на неї наткнеться щойно в працях Руссо. Зформована Руссо думка, що синтезує приватного інди-

віда із соціальним творінням,¹¹ лягла в основи реформованої людини комуністичного суспільства в Марксовій ідеології. В Марксовій парафразі вона висловлює найнеобхіднішу умову для існування комуністичного суспільства:

«... тільки тоді, коли жива людина вглине в себе того абстрактного громадянина держави, який в її людській особистості, в її практичній житті, в її особистій праці, в її персональних стосунках станеться тій людині її вродженою істотністю; коли людина навчиться розпізнавати й впорядковувати свої власні сили як сили суспільні, і таким чином перестане відокремлювати від себе суспільну силу як силу політичну; тільки тоді прийде повне визволення людини».

4

Виразне визначення релігії та політики в кореспонденції з А. Руге (1843 р.) предметом безпощадної критики з боку Маркса, а з другого боку визначення для Маркса ролі в ідеологічній боротьбі із старим світом людини, яке знаходимо в листі Мозеса Гесса до Бартольда Авербаха,¹² — все це свідчить про те, що плянований удар пролетарської революції по релігії та по існуючих політичних устроях — включно з демократичним — не був оригінальною ініціативою Маркса — ці питання важились і обговорювались серед середньокласової інтелігенції радикально лі-

¹¹ «Хто наважується основувати суверенне суспільство, він повинен мати здібність змінити, так би мовити, людську природу, перетворити кожного індивіда, який по своїй натурі представляє собою суверенне і відокремлене ество, в ество вище, від якого той індивід отримує, по суті, своє життя, своє існування; він повинен замінити суто фізичне й особисте існування на існування частинне і моральне. Воно необхідно, щоб він відібрав від індивіда його власні сили і в заміну дав йому такі прикмети, які чужі йому і яких ужиточність була б узалежнена від його співпраці з іншими членами його суспільства». (Руссо, Ж.Ж.)

¹² Мозес Гесс, що вже в 1836 році публікував свої статті, пропагуючи комуністичні ідеї, які мали значний вплив на молодого Енгельса, як також і на Маркса, а після 1849 року переключився на сіонізм і став одним із його засновників, писав у листі до свого друга Бартольда Авербаха: «Д-р Маркс — ім'я мого ідола, ще молодій людині (24 роки щонайвище); він нанесе останній удар нашій середньовічній релігії і політиці; в ньому поєднуються глибина філософської вдумливості і незвичайна гострота дотепного вислову...»

вого крила, в якому найважливішу роль теоретичного значення відігравала жидівська інтелігенція 19-го століття.

Про важливість і послідовність того планування аж до практичного застосування протирелігійного марксистського терору засвідчує публіцист Еріх Каглер у своїй апотеозній праці на адресу більшовицької революції, п.н. «Людина є мірою».

«Єдиною вартою уваги силою будь-якої ваги, а звідси й єдиний пункт опору марксистській революції була православна церква (в Росії — П.Б.); те й було причиною централізованого і надзвичайно жорстокого наступу на церкву і переслідування її більшовиками. Від того часу російські релігійні емоції сталися складовою частиною російського соціалізму... Тож більшовизм не міг толерувати стару ортодоксальну форму релігійності, що заkostenіла у своїй догмі і обряді». (стор. 559)

Віра в трансцендентальний початок людської душі, тобто в понадматеріальну вартість самої людини як даної від найвищого духовного Авторитету, яким сповнені біблійні книги Старого й Нового Завітів, у християнській цивілізації Європи, а згодом і Америки, ніколи не переводилася. Не зважаючи на тимчасові й відносно короткотривалі спалахи фанатизму і доктринерства від окремих ексклюзивних ідеологій, яким удавалося оволодіти окремими народами чи групами, ця віра, що Людяність — це образ самого Творця, який надхнув людину своїм духом, завжди перемала. Вона знайшла своє відображення в основах американського секулярного законодавства, що кожна людина родиться рівною в праві на життя, на власне майно і на особисте щастя. А причини того, що не кожна людина живе однаковим життям, наживає неоднакове майно (або і цілком не наживає) і не знаходить справжнього щастя, лежать поза відповідальністю того суспільства, яке керується власним законодавством, бо, крім циклічної випадковості природних катастроф і неоднакового випосаження природними талантами, в людській натурі дрімають апокаліптичні сили Зла. Тому окремим випадкам людського нещастя і терпіння від руки злочинного людського свавілля найправовіше організоване суспільство не може (крім покарання) запобігти.

В суспільстві, в якому людська особистість зрівняна з кількістю праці, що її можна видушити з обезвласненого індивіда — справжня законність не може існувати, бо праця як фізичний процес ривалізаційного співвідношення між світлом і гравітацією є байдужа до всякої законності в людському світі. Законність

поміж людьми може існувати тільки тоді, коли в даному суспільстві є загальнообов'язуючі етично-моральні норми під санкцією абсолютного Добра в постійній боротьбі з абсолютним Злом.

В ідеології марксизму немає місця для етики і моралі.

«Діалектичний матеріалізм, — писав Енгельс, — не потребує жодної філософії, яка стояла б понад іншими науками... В діалектичному матеріалізмі залишиться з колишньої філософії науки про мислення та її закони — *формальна логіка і діалектика*». (Анти-Дюрінг)

З так обкровоєної філософії, на якій новий світ комунізму, байдужого до елементарних засад етики й моралі, мав би бути побудований, логічно вилонюються генеза і дефініція самої людини:

«... люди починають відрізняти себе від тварин з хвилиною, коли зачинають продукувати засоби для життя. Цей крок зумовлений організацією людського тіла. Продукуючи свої власні засоби прожитку, люди посередньо продукують і своє матеріальне життя». («Німецька ідеологія»)

«Не можна собі уявити більше неутральної як генези, так і дефініції людини у відношенні до будь-якої моралі, етики чи будь-якого кодексу честі і справедливості. На підставі такого окреслення людської суттєвості немає труднощів для виправдання найжорстокіших звірств, dokonаних на неповинних людях СССР в ім'я матеріальної продукції вимушеним і найменше продуктивним способом. Фактично, тільки прозора плівка відділяє ту людину Марксового визначення від усіх інших феноменів життя, які також використовують і в поважній мірі творять свої власні засоби самозбереження». («Обезвласнене суспільство», стор. 47)

У світлі повищих аморально-діалектичних основ комуністичної цивілізації немає нічого дивного, що Енгельс пропонував змести з лиця землі всі «неісторичні народи» Європи, щоб прочистити місце для утопії в майбутньому,¹³ що Ленін готовий був піддати історичну людину під тисячолітній тиск «диктатури пролетаріату», щоб перетворити її на безвольне єство для комуніс-

¹³ «Єдині народи, що їх варто зберегти, це тільки німці, угорці й поляки. Головною місією всіх інших народів — великих і малих — є згинуті в революційній різні... Наступна світова війна буде нагодою для зметення з лиця землі на тільки реакційних кляс, але й цілих реакційних народів. *І це також буде поступ!*» («Російська небезпека»)

тичної утопії,¹⁴ а К. Каутський із роззброюючою одвертістю прирікав робочий пролетаріат на державне рабство.¹⁵

* * *

Революція 1917-1920 років на Україні мала виразно відмінний характер, ніж, наприклад, в Росії чи в Польщі, і то під поглядом дуже важливих проблем, що стояли на порядку дня всіх народів російської імперії. Ми спинимо нашу увагу на трьох відмінностях основної натури, які фатально заважили на визвольних процесах українського народу в ході революції під поглядом політичного усамостійнення і соціально-політичної перебудови:

1) самогубне поєднання соціальної революції з національною, тобто розпалювання внутрішнього міжкласового фронту і боротьба із зовнішніми силами, ворожими українській державності навіть у формі широкої адміністративно-культурної автономії.

2) етнічний склад населення України і демографічне розміщення окремих національностей;

3) ідеологічна відчуженість провідних соціалістичних партій в аграрному питанні від справжніх потреб і сподівань 80-ти процентного селянського населення.

Ад 1) Не було потреби росіянам забивати собі голови політичною самостійністю післяреволюційного уряду незалежно від того, котра політична партія укріпилася б при владі. В Росії це була чистої води соціально-ідеологічна революція — внутрішньокласова війна за суспільно-економічну перебудову і режимну структуру майбутньої Росії.

В Польщі, традиції збройної боротьби за самостійну державу

¹⁴ «Тільки в комуністичному суспільстві... (тобто, коли не буде різниць між людьми щодо засобів виробництва, і коли люди будуть працювати задля самої приємності), тільки тоді перестане існувати держава і можна буде говорити про волю... Люди поволі звикатимуть до елементарних правил суспільного життя, які будуть впроваджені в їхню свідомість століттями і повторювані тисячоліттями в усіх шкільних книжках» («Держава і революція»).

¹⁵ «Соціалістична продукція не згоджується із свободою праці, т.зн. з тим, щоб робітникові було вільно працювати коли, де і як захоче... Робітник наших днів (за капіталізму — П.Б.) має більше свободи, ніж буде її мати в соціал-демократичну суспільстві...» («Основи соціал-демократії»). Не хочеться вірити, що тодішні «батьки народів» готували «правлячому пролетаріатові» таке поневолення! — Автор.

проявлялися ще недавно перед тим (Січневе повстання 1863 р.) і ніколи не сходили з політичних програм усіх партій — особливо соціалістичної партії Юзефа Пілсудського, боротьба за власну державність консолідувала всі суспільно-політичні сили.

В Україні молоді революційні кадри ставили перед собою одночасно два непосильні завдання: перебудова зрізничованого під етнографічним поглядом суспільства за соціалістичними зразками марксистської пропаганди (безкласове суспільство) і політичне усамостійнення в межах широкої адміністративно-культурної автономії у перебудованій на федеративний лад соціалістичній спільноті всіх народів колишньої імперії.

Жодна з відомих нам національно-визвольних воєн не йшла до політичної самостійності шляхом викликування внутрішніх фронтів громадянської війни. І якраз ця двофронтність української революції в 1917 році, з акцентом на успіх соціалістичної революції в першу чергу, широко відкривала двері для впливів більшовицької пропаганди і була головною причиною занедбання виїняркової нагоди для відзискання політичного суверенітету своєму народові. Поневчасне переставлення Народної Республіки на самостійницькі позиції у час свого найбільшого безсилля та ізоляції від народних мас (січень 1918 року) віддало її в руки німецько-австрійських окупаційних військ, що в логічному розвитку подій у тодішній виїнярково складній ситуації на внутрішньому й зовнішньому фронтах довело до отаманської анархії. Спонтанний вибух деструктивних і самогубних сил під час Директорії, які продовжували свою безнадійну боротьбу і після відходу Директорії на еміграцію — в історичній перспективі давав більшовицькому теророві в двадцятих і тридцятих роках повсякденну поживу під ярликом буржуазного націоналізму і антисемітизму. Буржуазний націоналізм плякатно виступав у всіх арештах, судах і екезекуціях як «найзапекліший ворог народу».

Ад 2) З усіх трьох національних територій — польської, російської і української — українська мала найбільше зрізничоване населення під національним поглядом. Від часів історичної Польщі (від половини 14-го віку до кінця 18-го) на українських землях залишилися значна кількість поляків. На протязі 250-тилітнього перебування східних і центральних земель в межах політичних впливів, а згодом і під фактичною військовою окупацією царської Росії, російська національна меншина творила помітно численну групу.

Від другої половини 16-го століття, тобто від Люблінської

унії (1569), кількість жидівських поселенців постійно зростала в міру просування польських магнатів і шляхти на схід Речіпосполитої в характері адміністраторів, військових гарнізонів, а головню великоземельних і дрібноземельних колонізаторів — спершу на Правобережжі, а в 17-му столітті і на Лівобережжі. В ті часи польський елемент був фактично пануючим — він репрезентував владу польського короля на Україні. У внутрішньополітичних стосунках за виборних королів — по смерті останнього Ягайлону, Жигмонта Августа (1572 р.) — «кресові» королія й княжата — польські великоземельні аристократи — були фактичною законодавчою і виконавчою владою, авторитарно вирішуючи про долю хліборобського населення, духовенства і дрібного реєстрового козацтва.

5

Ті часи на т.зв. кресах Речіпосполитої описує жидівський історик Гайнріх Грець (Heinrich Graetz) у своїй п'ятитомовій «Історії жидів»,¹⁶ і ми дозволимо собі навести довші цитати з цієї праці.

«Великі аристократичні роди весь час полягали на жидів, які компенсували їхні національні хиби. Польська мінливість, легковажність, непослідовність, марнотратство і нерозсудливість урівноважувалися жидівською розсудливістю, проникливістю, ощадністю і обережністю. Жид був чимсь більше ніж фінансієром для польського шляхтича; він був йому помічником у клопотах, його розважливим дорадником. Шляхта використовувала жидів особливо в колоніях, які формувалися над долішнім Дніпром і уздовж північного узбережжя Чорного моря... Три аристократичні роди — Конєцпольських, Вишневецьких і Потоцьких — мали контроль над колонізацією України і Малоросії, і вони передавали в руки своїх жидівських господарських агентів накладання й стягання утяжливих податкових налогів на козаків. І так жидівські громади поширювалися по всій Україні й Малоросії і навіть поза ці провінції. Козаки, наприклад, мусіли платити податок з нагоди народин дитини і шлюбу. А щоб унеможливити обходження тих податків, жидівські екекутори тримали в себе ключі від православних церков... Взагалі, становище жидів у тих районах, де жили тільки поляки, було краще, ніж у тих, де крім польського

¹⁶ History of the Jews, v. V, Chapter I.

населення були німці, як це мало місце у великих містах — Познань, Краків і Львів...

«З уваги на їх велику численність, жиди в Польщі творили державу в державі...»¹⁷

«Любов до спотворювання і викривлювання, до винахідливого софізму і відразливого упередження до всього того, що не погоджувалося з їхніми поглядами — все це складалося на характер польських жидів... Очевидно, польські жиди були надзвичайно побожні, але й їхня побожність спиралася на софізмах і чванькуватості... Вони знаходили приємність і свого роду торжествуюче самовдоволення у підступі й шахрайстві. Супроти членів власної раси підступ не поплачувався, бо всі вони були хитрістю ковані, але нежидівський світ, з яким вони співжили, виходив із шкодою для себе при зустрічі з почуттям вищости талмудського духу польських жидів...

¹⁷ Том IV, стор. 641-42:

«Обставини для жидів у Польщі склалися тоді, що жиди могли оформити незалежну, до певної міри, державу в державі... По смерті останнього короля з Ягайлонів, Жигмонта Августа (1572 року) жиди в Польщі використовували виборність королів. Кожний новообраний король понад усе потребував грошей, які він міг отримати тільки від жидів; а коли король потребував (прихильної собі) партії серед шляхти, він, звичайно, звертався до жидів, що й давало їм впливи, які переважали в порівнянні з впливами середньої класи німців, вороже наставлених до жидів...»

Польський тогочасний поет Клоновіч висловив свою зневагу до жидівської торгівлі, лихварства і нахабности у вірші латиною: «Володарі грабують жидів, щоб у свою чергу бути ограбованими ними...»

«... Князь Трансільванії, Степан Баторій, засів на польському троні не без допомоги жидівського агента, Соломона Ашкеназі (турецький жид — П.Б.), бо Туреччина підтримувала його вибір... Степан Баторій... зберігав дані жидам привілеї в їх повній силі. Він передав жидам (1576 р.) всю королівську торгівлю без обмежень, навіть (дозволив) купувати і продавати в християнські свята і вимагав однакового покарання за вбивство як жида, так і християнина.

Стор. 643: «Також і Жигмонт III (Ваза) потвердив на сеймі в Варшаві (1592) старі привілеї, дані жидам Казимиром III. За того короля жиди в Польщі започаткували (в роках 1586-1592) інституцію, яка в даній формі не існувала в жидівській історії...»

Це були синоди рабинів, директорів шкіл разом з їхніми студентами, які відбувалися під час щорічних великих торгів у Любліні й Ярославі. На тих синодах виносилися обов'язуючі норми внутрішнього спілкуван-

«Вони (жиди) повчали власників козацьких поселень, як до найнижчого ступня упокорювати, утискати, мучити і зловживати козацьким населенням; вони узурпували собі уряди суддів (над ними) і дратували їх своїм втручанням у їхні релігійні справи. Не дивниця ж, що поневолені козаки ненавиділи жидів, з якими вони мусіли мати ближчі стосунки, ніж із своєю шляхтою та її урядовцями...»

Жиди, каже Грец, мали попередження в тому, що їх мало чекати, коли в час повстання Остряниці — Гуні було вбито 200 жидів і зруйновано кілька синагог (1638 р.).¹⁸

«Хмельницький, — продовжує цитований автор, — хоробрий у війні і мистець у здійснюванні своїх плянів, непроникнений у

ня між окремими кагалами, розглядалися важливі питання віри й Закону, вирішувалися спірні справи, udzielювалися поради. «Громади головних провінцій — Малопольщі, Великопольщі і Русі були першими, що спільно започаткували ті щорічні конференції. Згодом долучилися громади Литви, конституючи Синоди Чотирьох Країв (Ваад Арба Аразот). На ті синоди окремі громади висилали своїх делегатів. Вони вибирали свого президента, який керував дискусіями. Депутати громад вирішували справи оподаткування, релігійних приписів і допомоги в нещастях...»

«Синоди мали цензорський нагляд над літературною продукцією... і мали добродійний вплив на всі жидівські громади. Вони запобігали довготривалим дисидентським суперечкам, відвертали або карали за акти несправедливості й оживляли почуття спільноти поміж громадами, спрямовуючи їх на спільну діяльність...» Майже двісті славних років, каже автор, мужі заслуженої пам'яті очолювали ті синоди.

В ті два століття наступило повне закріпачення селянства, а міщанству було відібране право на земельну власність на другому сеймі в Піотркові (1496); поступкою короля Жигмонта I шляхті (1518) позбавлено кріпаків права відклику до королівських судів від сваволі землевласників та їх адміністраторів, що, в міру колонізаторської експансії польської шляхти на українські землі віддавало православне хліборобське населення в безконтрольні руки жидівських орендарів, що й описує цитований автор у п'ятому томі (розділ перший) своєї Історії жидів. Православне населення було позбавлене своєї церковної ієрархії, а випрошення у короля Жигмонта I права на свого православного владика коштувало галицькому міщанству 450 годованих волів (М. Грушевський, коротка англومовна «Історія України», стор. 147).

¹⁸ Жидівська Енциклопедія з 1964 року, том 4, стор. 40, подає двотисячне число страчених жидів у Ярославі та в околиці під час того самого повстання в 1637 році.

своїх намірах і разом з тим жорстокий і підступний, зазнав (особисто) кривд від жидів, коли був ще військовим писарем у таборі Концепольських. Жид Захарій Сабілінський підступом позбавив його дружини й майна. Інший жид зрадив його, коли він прийшов до порозуміння з татарами. Тож, крім кривд, яких зазнавали його люди від жидівських орендарів в Україні, він мав за що мститися й особисто. Його заклик до козаків, «Поляки продали нас у неволю проклятому родові жидівському», було досить, щоб їх роз'ятрити».

Далі в тому ж розділі автор називає перемоги козаків над польським військом і погроми жидів на протязі 1648-1651 років, не помічаючи жертв католицького населення — поляків і українців-уніятів, що також ішло в десятки тисяч. Окремими позиціями помордованих жидів у місцях більших скупчень автор нараховує округло 37,000. Він не погоджується із фантастичною цифрою 600,000 убитих, яка увійшла в повторювану традицію по сьогоднішній день від тогочасного жидівського історика-рабина, і заокруглює число жертв Хмельниччини цифрою 250,000, яка також щонайменше втричі перебільшена.¹⁹

¹⁹ При кінці 16-го століття населення Речіпосполитої (Корона, Литва й українські землі під Польщею) нараховувало округло 6,000,000 душ (The Cambridge History of Poland, v. I, pg. 321. Chapter XV, by W. Pocięcha). Encyclop. Judaica, т. 13, стор. 724, видання 1971 р. під гаслом «Польща» подає число жидівського населення Волині, Поділля, Київщини й Брацлавщини — 51,325 душ у 115 оселях, коло 1648 року (Таблиця I). В Таблиці II показано, що з усіх жидівських поселень на українських землях (Східня Галичина із Львовом, Поділля й Україна) 74.5% становили оселі з населенням нижче 500 душ, а 25.5% — понад 500 (пересічно).

В цій же енциклопедії, т. 15, стор. 1513, під гаслом «Україна» написано:

«При кінці 16-го століття (на українських землях) жило 45,000 жидів, а в цілій Речіпосполитій було їх 100,000 душ. В час Хмельниччини (1648-1649) жидів на Україні було щонайменше 150,000». (Чистий приріст на 233%). Коли взяти більше число (з гасла «Україна») і прийняти, що половина поплатилася життям, тоді жидівські жертви Хмельниччини заокруглюються цифрою 75,000.

У «Жидівській енциклопедії» (The Jewish Encyclopaed. — 1964), т. 4, під гаслом «Cossaks», стор. 288, нараховується поіменно 171 місцевість на українських землях — включно з Галичиною — і на Білорусі, в яких відбулися погроми в роках 1648-58, тобто на протязі козацьких, швед-

Більш улесливої супроти жидівської меншини в Україні політики, яку виявили Центральна Рада та її Генеральний Секретаріят на протязі 1917 року, не можна собі й уявити, а все таки ні та політика, ні соціалістична ідеологія обидвох провідних політичних партій в Україні не могли з'єднати собі прихильності тієї меншини. Від березня до грудня не було в цілій Україні ні одного протижидівського інциденту, не то що погрому. Властиво, в тому році погром учинили в Калуші частини червоної армії, яка формувалася під командою Троцького-Бронштайна, а проте симпатії жидівського населення залишалися по боці російських соціалістів, особливо більшовиків. Навіть наступні погроми, dokonані советськими частинами в Глухові і в Новгороді-Сіверському в 1918 році, не похитнули тими симпатіями. І ніхто не думав і не думає робити Троцького відповідальним за ті погроми.

ських і московських воєн. Примінюючи процентне відношення дрібних поселень — 74.5% і більших — 25.5% (із вищенаведеної Таблиці II) до цифри 171, ми отримуємо 127 дрібних поселень і 44 більших. Приймаємо, що всі менші поселення мали по 500 душ, а більші — по 2,000 пересічно: $127 \times 500 = 63,500$; $44 \times 2,000 = 88,000$; разом — 151,500 душ. Якщо знову приймемо, що половина впала жертвою сліпої помсти, то це дасть нам *округлу цифру 76,000* — майже однакове число, що й вище.

100,000 у процентному відношенні до 6,000,000 дає норму 1.7%, тобто жидівське населення з кінцем 16-го століття становило тільки не цілих два відсотки в усій польській державі. Якщо жидівське населення в Україні в роках 1648–49 сумою 150,000 становило 40% усіх жидів у Речіпосполитій, тоді всіх жидів у її межах було 375,000.

За півстоліття процентна норма жидівського населення до всіх жителів зросла від 1.7 до 4, а ціле населення досягло цифри 9,375,000, ($375,000 \times 100 : 4 = 9,375,000$). Якщо прийняти, що в 1648 році процентна норма жидівського населення до всіх жителів на українських землях також була 4%, тоді ціле населення вищеназваних українських земель мусіло бути 3,750,000 душ ($150,000 \times 100 : 4 = 3,750,000$).

В обох випадках основні статистичні дані беремо з праць жидівських істориків: дані із Encyclop. Yudaica з-під пера Бензіона Дінура (Дінабург), професора-емерита Єрусалимського університету, колишнього міністра освіти й культури в Єрусалимі; дані з The Jewish Encycl. пера доктора філософії Єгуди Слуцького, старшого викладача з історії робітничого руху в Ізраїлі, Тель-Авівський університет. І в обох випадках, у висліді об'єктивної аналізи, число жидівських жертв Хмельниччини являється одною восьмою числа рабина Гановера і дещо більше ніж однієї третьої квоти в «Історії» Гайнріха Греца.

Жидівські поворотці-емігранти, що цілими кораблями поверталися з Америки, щоб революційними методами втілювати Марксові ідеї «перебудови світу», поповнювали ряди всюдисущих більшовицьких пропагандистів і диверсантів серед фронтових і запільних частин царської армії аж до 7-го листопада, а після т.зв. жовтневої революції ставали керівним елементом в арміях Муравйова й Антонова-Овсєєнка і в терористичних ячейках ЧеКа Дзержинського-Ягоди. Наплив жидівського елементу та керівні позиції в червоній армії і в Чрезвичайній Комісії був спонтанної натури.

6

Немає сумніву, що *одною з причин* такої одностайної постави жидівської меншини в Україні була жива й постійно підсичувана в жидівських громадах пам'ять про розгромлення їхньої «держави в державі» козацьким повстанням Хмельниччини. Адже щойно весною 1919 року почалися погроми з ініціативи окремих отаманів, коли військові з'єднання жидівської молоді по боці більшовиків і велика участь жидівського елементу в винищувальних осередках ЧеКа стали загально відомими фактами і коли становище війська Народної Республіки можна б визначити парфразою Марксового виправдування терору паризьких комунарів 1871 р.:

«Коли акти, доконані *повстанськими отаманами*, були вандалізмом, то це був вандалізм розпачу в безвихідному становищі, а не вандалізм переможця, що його (вандалізм) доконували *більшовицькі терористи над українським населенням по селах і містах*».²⁰

²⁰ Одним з таких погромів був погром у Проскурові в перших днях березня 1919 року, про який згадує роджений в Батурині «великорос», Андрей Дікій, у своїй праці «Євреї в России и в СССР», стор. 221-2:

«... погром учинили регулярні війська Української Народної Республіки, на правління якої складалися соціал-демократи-марксисты, а серед них один єврей, А. Марголін...» Отаман Семесенко, пише далі Дікій, розділив свою бригаду на три частини й увійшов до Проскурова із трьох сторін і вчинив різню, в якій згинув і православний священик, що з хрестом в руці намагався опам'ятати погромщиків... «По кількох днях отаман Семесенко наложив на город контрибуцію в сумі 500,000 рублів; контрибуцію отримав і в наказі подякував «громадянам города Проскурова за виявлену підтримку Армії Української Народньої Республіки»...

Страх перед зростаючим націоналізмом в українських масах удвоював жорстокості терору в роки «воєнного комунізму» (коли в Києві за знайдену в кишені арештованого посвідку українською мовою — розстрілювано); терору під час розкуркулювання й колективізації, який не вгавав на протязі двох десятиріч аж до вибуху німецько-совєтської війни в 1941 році.²¹

І хоч це діялося під самим носом Укр. Правління, яке тоді перебувало у Вінниці, погромщики Проскурова залишилися непокараними...»

Стільки об'єктивності проявив нащадок батуринського козацтва — «вєлікорос» А. Дікій.

Напрочуд, багато ясніше й об'єктивніше, хоч і з недоговорюванням, написано в Українському Радянському Енциклопедичному Словнику, т. 13, стор. 60, під гаслом «Проскурівське збройне повстання 1919 — збройний виступ робітників і солдатів м. Проскурова проти петлюрівської Директорії. Повстання робітників, яке почалося в ніч на 15 лютого під керівництвом більшовиків, підтримали солдати. Повстанці захопили пошту, телеграф, арт. батарею. П.з.п. придушили переважаючі сили петлюрівців, які після цього влаштували в місті погром. У березні П.з.п. знов спалахнуло. Повстанці взяли місто і тримали його кілька днів. Проте й на цей раз повстання придушили прибулі з фронту петлюрівські частини. Проскурів визволили радянські війська 6.IV.1919».

Справжній перебіг випадків у Проскурові:

На вістку наступу української армії на Проскурів, більшовицькі частини відступили з міста. На кінну стежу, що увійшла в місто в розвідочних намірах, посипалися рушничні й кулеметні стріли з вікон приватних домів. В наслідок того командир бригади розділив її на три частини, які одночасно наступали. Зламавши опір і перевівши слідство з полоненими, виявилось, що «озброєні робітники і солдати» були із відділу самооборони жидівського населення і кілька більшовицьких провокаторів. Після того наступив погром жидівського населення, проте не того розміру, про який пише Андрей Дікій (3,000-5,000 жертв), бо коли б це правда, тоді хто мав би зложитися на контрибуцію в сумі 500,000 — мертві контрибуцій не платять.

Погром відбувся з ініціативи командира бригади, а не з наказу Директорії, яка в той час вела посилені переговори з Антантою в справі допомоги проти більшовиків і наступу польських військ у Західній Україні. Якщо не з інших причин, то вже найбільше з політичних такі погроми були противні Директорії. Спричинник погрому був засуджений військовим судом до розстрілу.

²¹ В Биківні біля Києва, на місці таємних поховань тисячів розстріляних чекістами — «за словами матері Валентина (Матіяша), люди, яких востаннє вели в 1941 році, були якимись особливими. Їхні виснажені обличчя мали на собі печать духовности. Можливо у цьому є

Ролью страху в терористичній організації підмітив Енгельс у листі до Маркса (4 вересня 1870 р.):

«Ми думаємо про терор, як панування людей, які практикують фізичне насилля; воно навпаки — це панування страху над терористом. Найважливіший компонент терору — це безцільна жорстокість переляканих людей, щоб підбадьорювати себе».

Про влучність цього спостереження якнайяскравіше свідчить той факт, що перед розстрілами невинно запроторених і безборонних українських селян у в'язничні підвали НКВД їх в'язали рафінованим способом по руках і ногах.

Другою з головних причин відсутності жидівського населення — головно жидівського інтелекту — по боці українських самостійницьких аспірацій треба вважати не дуже то професійний підхід керівних політичних партій до атрибутів політичної влади, що проявлялося в нехтуванні Центральною Радою збройними силами в революції, полягаючи на ідеологічну утопію робітничо-селянського братерства після переможної революції. Це відштовхувало неспівзвучні з більшовизмом, наскрізь практичні жидівські елементи, від ідеї національної української держави, бо ризикувати на евентуальну програму було б для тих елементів однозначне з самогубством. А скупчення жидівського населення по містах, які в модерній історії стали вирішальним фактором у перемозі політичних режимів, позбавляло Центральну Раду надійних пунктів опертя.

Третьою причиною тяготіння жидівської середньокласової інтелігенції і пролетаріату до більшовизму був наявний склад ленінського політичного, військового і поліцейного штабів, провід у яких опинився на 80% в руках жидівських революціонерів з відомими іменами. Крім Леніна і Луначарського, в центральному комітеті, який здійснював жовтневий переворот, всі інші були жидівського походження. Племінна солідарність, виплекувана тисячоліттями, діяла тут автоматично.²²

Всі ці аспекти жидівського ставлення до українства, в якому — як правило — *невинність жидівської сторони* в терпіннях і

вищий неспідвладний кулям і часові сенс — еліта нації, її інтелігенція, її інтелектуали, яких вели на розстріл оцим грузьким піском, передали частку свого світла простій селянці, а та поділилася ним із своїми дітьми та внуками» (м. Київ, *УВ-Експрес* ч. 9, липень-серпень 1988).

²² В. І. Ленін, Л. Д. Троцький, Л. Б. Каменєв, Г. Е. Зінов'єв, Я. М. Свердлов, А. В. Луначарський.

жертвах була й залишається аксіомною певністю, мали поважний вплив на розмір актів терору як під час насаджування комуністичної влади на Україні, так і в двадцяті й тридцяті роки проти поконаного й обезвласненого українського народу.

Ад 3. Третім компонентом, можливо найфатальнішим з уваги на майбутні внутрішньо-суспільні й політичні стосунки в Україні між селянською, а сьогодні робітничою клясою, що вийшла із зацькованого селянства, і радянською інтелігенцією, яка також у переважній більшості вийшла із селянства, але в наслідок ідеологічного доктринерства опинилася по боці окупантської влади і симпатизувала актам розкуркулювання і колективізації в ім'я побудови «загірної комуні», був компонент, ядром якого була розщепленість між ідеалістичним уявлюванням вершинного висліді революції в комуністичній утопії, що нею були просякнені обидві соціалістичні партії, і між сподіваннями суто матеріялістичної натури селянських мас, що їх десятиліттями роздмухувала соціалістична пропаганда про «землю без викупу» і «волю без панів». Обидві партії — соціал-революціонери і соціал-демократи — погоджувалися на пункті націоналізації землі, тобто практично на вилученні землі з торговельного обороту, а різнилися в питанні способу користування: соціал-революціонери програмували аграрну реформу у формі «народної власности» на землю з індивідуально-родинними «трудовими» наділами, тобто для обробітку без найманої праці, а соціал-демократи відразу настоювали на удержавленні землі (на націоналізації) з колективною формою господарювання. Наскільки сама форма хліборобської продукції була третьорядною справою для марксистського планування влади «пролетарської диктатури», засвідчив сам Ленін, який чи не єдиний з усіх головних акторів революції в Росії докладно здавав собі справу з важливості й далекосяжності націоналізації землі, тобто правового акту вивласнення хлібороба в користь репрезентанта політичного суверенітету в даному суспільстві. Про це він засвідчив у промові на Дев'ятому з'їзді комуністичної партії в квітні 1920 р., кажучи:

«Першорядна справа — це питання власности. Як тільки це питання власности розв'язалося практично, панування кляси (пролетаріату) було запевнене...»

Воно цілком байдуже до питання, чи в даному випадку конкретне втілення суверенітету з «ласки Божої», «волі народу», чи в наслідок фізичного насилля узурпатора — правний стосунок індивідуального хлібороба до політичного володаря буде в кож-

ному випадку стосунком орендаря до власника, тобто стосунок тимчасового посідання до законної власності. Коли ж узурпатор приходить до диктаторської влади під санкцією «історичної необхідності» докорінної перебудови світу людини, кожний член підопічного суспільства, а хлібороб зокрема, залишається дослівно на ласці диктатора. А той факт, що в своїм першій указі диктатор обіцяє не конфіскувати землі й господарського статку в посіданні дрібноземельного й середньоземельного хлібороба, не має тривалого значення — все це гра політичної тактики, зумовлена тимчасовими умовами: вона не лишає підопічній людині жодних гарантій.

Селянство у своїй недосвідченості щодо правових категорій і в політичній неграмотності розуміло націоналізацію як конфіскацію поміщицьких ґрунтів і наділення селянина «трудовою власністю», очевидно, безземельного і малоземельного. На жаль, не було кому витлумачити йому «як на лопаті», які наслідки ця «народна власність» або націоналізація мала нести йому в майбутньому. Властиво, між пропонентами засвоєних від мудрого Маркса ідей існувало побоювання, що як тільки селянин розчолопає цілу правду про націоналізацію, він за жодних умов не погодиться на удержавлення його власної з діда-прадіда земельки і стане проти революції. Те побоювання виявилось публічно в дискусії П. Маслова з Леніним, в якій Маслов цілком виразно і — як це виявилось згодом — правильно передбачував противну революції реакцію хліборобів. Ленін же з питомою йому самопевністю висміяв побоювання «хвостистів» (меншовиків), покликаючись на віддані в першій і другій Думі голоси селянських депутатів за націоналізацію. «Іронія історії, — тріумфував Ленін, — жбурнула аргументами Маслова і Кострова в їхні голови».

Насувається питання: а чи справді молодечий провід соціал-революціонерів передумав і проаналізував далекойдучі наслідки з цього питання?... Важко повірити, що партійна інтелігенція свідомо і злочинно вела українського селянина-хлібороба і разом з ним український народ у сліпий кут без виходу. Здавшись безкритично на чужий розум, та інтелігенція активно допомагала Ленінові в здійсненні його найтруднішого завдання зараз першого дня Жовтневої революції.

Ліквідація ленінським режимом партії соціал-революціонерів збіглася з ліквідацією справжніх куркулів-хуторян під час воєнного комунізму (1917-20 рр.). Найвидатнішого і найбільш економічно незалежного представника селянського індивідуалізму із-

льовано від решти селянства як «запеклого ворога народу» і фізично, драконськими засобами, ліквідовано ще перед 1921 роком — разом з дітьми, жінками і дідами. *Той перший крок марксистської перебудови світу нічим не поступається гітлерівській ліквідації жидів у сорокових роках; в обох випадках для жертви не існувало оправдання. Сам факт, що хтось народився в родині куркуля чи жидом — ставав вироком смерті.* Аристократ українського хліборобства став винятим з-під права, покидьком серед свого рідного народу.

Велика частина української «трудової» інтелігенції, яка із-за своїх ідеологічних переконань ще перед вибухом революції опинилася по боці Леніна, активно співдіяла в ліквідації куркуля, бо це була «історична необхідність» на шляху до комуністичного ідеалу.

«Пост мортем» соціал-революційної партії, Ленін із-за економічної необхідності, спричиненої жахливою руїною в роки воєнного комунізму, здійснює ідеал соціал-революціонерів: в концесійно-орендній системі НЕПу зростає добробут і заможність «дітей чумацьких шляхів» — українських селян і разом з тим здійснюється їх цілковита ідеологічна-класова ізоляція в комуністичному суспільстві, яке в самому принципі непримиренно вороже селянському індивідуалізму й традиціоналізму, що в очах Маркса було нічим іншим, як «варварством серед цивілізації». В такому дусі було індоктриноване старше покоління українських більшовиків і в тому дусі виховувалося молоде покоління «трудової» інтелігенції по ВУЗ-ах, професійних організаціях, в комсомолі та у війську. Ідеал українського селянина-хлібороба не мав нічого спільного з колективістичними ідеалами його освіченого відростку — комсомольської молоді й партійної бюрократії.

Розщеплення між «прогресивними» ідеями української революційної інтелігенції в обох партіях і між традиційно-власницьким відношенням селянина до його землі існувало від самого початку революційного кипіння в царській Росії, але виявилось воно з повною силою на практиці десять років після Жовтневої революції. Те назовні непомітне розщеплення між ідеалом селянства, здійснюваним під час НЕПу, і ідеалом інтелігенції в інституціях, організаціях і органах комуністичної держави, проявило себе в перших днях насильної колективізації. Спонтанний опір хліборобів і їх боротьба на життя і смерть з насланим на село чужим пролетаріатом і власним шумовинням не викликав ніякого протесту з боку урядуючої й українізуючої інтелігенції в укра-

їнських містах. Не протестувала та інтелігенція проти очевидячки злочинних засобів насилля над беззахисним селянином не тільки зо страху перед наслідками з боку жорстокого режиму, але ще й тому, що колективізм — це ж основа «загірної комуни», про яку та інтелігенція мріяла. Щобільше — по сьогоднішній день живуть ще в Україні та в діаспорі розкаяні одиниці, що в ті трагічні часи для українського села виписували «мистецькою прозою» кримінальної натури наклепи на непівського куркуля, який своєю «темною силою» заступав шлях до світлого майбутнього в комунізмі. Навіть четвертування українського села небувалим в історії голодоморенням залишило українське місто пасивним і мовчазним.

В епоху європейських революцій останніх трьох століть інтелігенція була у кожному народі тим прошарком, в якому наростали прагнення до суверенітету і з якого поставали пореволюційні режими, коли міжкласова солідарність ставала дійсністю. На жаль, українська інтелігенція із самого початку своєї громадсько-політичної праці не усвідомлювала собі цієї правди, що всі її подивугідні зусилля над відродженням і розбудовою мовної культури, історичної науки і самоврядувальних інституцій під традиційно ворожим московським суверенітетом спочивали на рухомих пісках крутої політичної діалектики як царського режиму, так і партійного центру. Та інтелігенція, що так трагічно зійшла з кону історії, не спромоглася звирити ідеалів імпортованого соціалізму з глибоко в народі відчутним ідеалом суспільної справедливості, в якому і традиційно, і в проєкції пореволюційного ладу не було місця на самовільне обезвласнення себе з найосновніших джерел і засобів власного існування. І коли завчався послідовний ліквідаторський наступ на всенародні здобутки одного десятиліття, українській інтелігенції не залишалося нічого іншого на свою оборону, як тільки відклик на спільну з Москвою віру в Маркса і Леніна. Коли ж виявилось, що імперські політики не визнають спільноти віри з людьми, які опинилися в заготовленому тим же центром мішку, найвідповідальнішим і найчутливішим до своєї людської гідності одиницям не залишалося нічого більше, як покінчити актом самогубства, що ним вони — під одним поглядом — протестували проти народовбивчої політики своїх вчорашніх товаришів, а під іншим — ухилялися від неунікаєнних тортур і публічного самобичування на показових судилищах сталінського режиму.

В суспільстві, панівна еліта якого керується виключно логі-

кою і діалектикою, ті протестні постріли могли прискіпити тільки одне рішення центру: якнайшвидше і найґрунтовніше викорінення «націоналістичних ухилів» в освітніх інституціях, у письменницьких спілках, у бюрократії державної адміністрації, в комсомолі та в комуністичній партії на Україні. Біологічна туґість народу, проявлена вже по двох роках жажливого голоду, навівала на чужий пролетаріят в Україні страх перед майбутньою відплатою, а лікувальним засобом йому (чужому пролетаріатові) ставав неперебірливий терор органів НКВД, які десяти-тисячними жертвами поневоленого народу заповняли братні могили за щільними парканами по всій Україні. Тільки безприкладне холоуйство і сексотизм запевняли право на життя в тридцятих роках на Україні, а багатотисячним масакрам тих «неблагонадвожних», що опинилися в тюрмах Народного Комісаріату Державної Безпеки, навіть вибух війни з німецьким нацизмом не запобіг.

7

Двістіп'ятдесятилітнє перебування України в характері малоросійської провінції в царській імперії накинуло українській революції всеросійські стандарти суспільної перебудови на зразках соціалістичної ідеології як передумову для національного визволення в межах всеросійської федерації. Федералізм чільних провідників у Центральній Раді не був тільки тактичним ходом до повної самостійности, як це дехто із сьогоднішніх публіцистів хотів би бачити. Це була щира концепція з тривалою перспективністю.²³ На жаль, цієї концепції не прийняли ні Тимчасове

²³ З промови М. Грушевського на Зїзді Народів у Києві, 23 вересня 1917 р.: «щоб Російська держава з тюрми народів стала нашим загальним, просторим і світлим палацом народів... Ми бажаємо перебудувати цю стару тюрму народів на палац народів для себе, для нашого побуту в Російській Федеративній Республіці, і ми зібралися тут, щоб для цього попрацювати, щоб накинути плян і заложити перші основи її фундаменту...»

З Деклярації Генерального Секретаріату, 12 жовтня 1917 р.: «Довершенням великої російської революції мають бути Установчі Збори всеросійські... Утворена революцією велика російська федерація має спиратися на трудящі народні маси, селянство й пролетаріят. Інтереси трудящих мас повинні завжди стояти на чолі і перед ними мусять поступатися всі інші інтереси. І тому перетворення централістичної російської

Правління Керенського, ні Ленін, і проголошення Центральною Радою суверенності Української Народної Республіки в найневідповідніший час, з погляду на її силові позиції, було радше актом рятування національної честі, ніж з розрахунку на власні сили. Проте, три роки збройної боротьби, хоч і не прямоцільно-державницької і хаотичної, за національне самовизначення й політичну підметність вимусили від будівничих нової імперії визнання політичних прав українському народові у формі Радянської Соціалістичної Республіки, заставивши Леніна змінити своє ставлення щодо федеративної ідеї.

З другого боку, спонтанність відродження національної свідомості по століттях придушування «малоросійського сепаратизму» засобами цензури, царських указів, заслань і експатріацій непокірних «мазепинців» виявила малу ефективність царських засобів русифікації «хохлів». Нова ідеологія оновлення і збереження імперії пролетаріату вимагала тіснішої асиміляції різнонаціонального пролетаріату — просто злиття в одне з культурою і цивілізацією народу, *що його інтернаціональний пролетаріат вирішив зробити інструментом марксистсько-пролетарського імперіалізму.*

В обличчі нових цілей, проста логіка й діалектика підказували, що під політично зручною формою союзної республіки в Україні треба буде планоно і послідовно ліквідувати фізично не тільки виявлених «упорних», але й усіх тих, що в майбутньому могли б показатися ненадійними...

Враховуючи і той факт, що засоби терору в державних традиціях Московщини-Росії завжди були в більшій чи меншій мірі

імперії в федеративну республіку само по собі не задовольнить всіх завдань, що постали з розвитком революції. Політична революція має довести до перетворення соціального устрою народів, що заселяють Росію». (Тут перший кабінет міністрів української автономної республіки турбується про всю російську федерацію й повчає Леніна, що йому робити по соціально-політичній лінії).

З Третього Універсалу, 20 листопада 1917 р.: «Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів... Громадяни, іменем Народної Української Республіки у федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до... дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність...» (О, іроніє!!)

примінювані авторитарними володарями та їх ексекутивними апаратами, в більшовицько-советському терорі супроти підопічного багатонаціонального суспільства брало участь непропорційно велике число жидівського середньокласового, спролетаризованого елементу. Цього факту не може оминути, ні заперечити ні один об'єктивний дослідник советчини від 1917 до 1941 року.

Зваживши велику участь жидівського населення в керівних органах більшовицької партії і в виконно-адміністративних апаратах державної номенклатури і суспільно-пропагандивних організаціях, покликаних до життя тією ж партією, інакше воно й не могло бути.²⁴ І чи ми скажемо, що жидівський елемент у російській революції добровільно включився в традиційну схему московського автократизму, або що традиції московської державної політики використали той століттями формований і ідеологічно наснажуваний елемент — воно без значення.

Кожна політична система, що політичному насиллю завдячує існування, користується терором у двох площинах: терор накинений самою теорією як необхідний для політичної влади, тобто терор ідеологічної натури, що у формі загальноформульованих директив впливає від авторитарного центру, і терор практичного стосування засобів насилля виконними органами — від найвищих міністерських урядів до поліцейських станичного типу. Від цієї друго-ступневої апаратури буде у великій мірі залежати скаля жорстокости в процесі стосування терористичних засобів. Зрозуміло, що в революційних перемінах масового характеру елемент відплати і класової помсти існує вже силою ідеологічних основ і політичної тактики на всіх щаблях революційної влади, то в ексекутивні органи терору включаються в першу чергу ті елементи, які відчувають особисту, родову чи племінну потребу помсти над покореним суспільством.

Повстання під булавою Хмельницького було як суспільно-становою, так і релігійно-політичною революцією цілого українського народу проти окупантської влади польського королівства і проти союзників-вислужників польської шляхти — проти жидів і католицького клеру. Абсурдом було б заперечувати той факт,

²⁴ «Жиди в державному правлінні і центральних комітетах партійних організацій. Список зроблений на підставі даних, що друкувалися в газетах і журналах Російської Соціалістичної Федеративної Республіки в роки 1917-1921» (Андрей Дикий, Євреї в Росії і в СССР. Нью-Йорк, 1967. Часть II, стор. 209-235).

що під час того повстання впало жертвою поважне число жидівського народу і його маєтностей. Таким же абсурдом, з боку жидівських істориків і публіцистів, є надобачування таких же жертв по боці польського населення й українських уніятів, як і по боці повсталого православного козацтва й селянства, що так ядроно висловлене Тарасом Шевченком:

*А чванитесь що ми Польщу,
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила.*

«Ці зіставлення звірені із списками в книзі «Володарі Росії», що була публікована в Ірландії 1962 р.» — «The Rulers of Russia» by Rev. Denis Fahey, C.S.Sp., D.D., D.Ph.R.A. Regina Publication, Dublin, Ireland.

	жиди	інші
Рада Народних Комісарів	17	5
Воєнний Комісаріат	34	9
Комісаріат внутрішніх справ	43	19
Комісаріат зовнішніх справ	12	4
Комісаріат фінансів	26	4
Комісаріат юстиції	18	1
Комісаріат гігієни	4	1
Комісаріат народної освіти	42	11
Комісаріат суспільної опіки	6	—
Ділова Комісія	7	1
Комісаріат побудови міст	2	—
Делегати до Червоного Хреста	8	—
Бюро професійних союзів	21	2
Журналісти (державної преси)	41	1
Провінційні комісари	17	1
Бюро професійних союзів	4	1
Комісія для провірення дійових осіб старого режиму	4	2
Слідча Комісія вбивства царя, Миколи II	7	3
Головна Рада народного господарства	43	11
Бюро Першої Ради робіт. і солдат. депутат.	19	4
Центральний Виконавчий Комітет 4-го Рос. конгресу робіт. і селянських депутатів	33	1
Центральний Комітет 5-го конгресу	44	17
Центральний Коміт. Соц.-Дем. Робіт. Партії	9	3
РАЗОМ	441	109
	80%	20%

Оминання в публічній opinіi жидівського народу того факту, що Хмельниччина не мала типічно антисемітського характеру, властивого західним державам, а характер соціальн-політичної революції, зверненої в однаковій мірі як проти польських колонізаторів — магнатів і шляхти, так і проти католицького клеру і жидівських орендаторів, роля яких в Речіпосполитій глибоко заторкувала економічну сторінку українського підопічного суспільства, як і настоювання в жидівській літературі — світській і релігійній — на тому, що Хмельниччина XVII-го і Гайдамаччина XVIII-го століття були зразковим виявом вродженого українському народові антисемітизму — ці «білі плями» в жидівській поточній публіцистиці і злободенні журналістиці періодично завогнювали й далі завогнюють у жидівському народі жадобу помсти над політично й економічно поневоленим українським народом, що так яскраво проявилось на показовому процесі Івана Дем'янюка в Єрусалимі.

Про це бажання помсти писав Соломон Лур'є (С. Ларін, президент Вищого Економічного совета, 1917-21 pp.):

«Зваживши на своє безсилля в найближчій майбутності, жида тільки у фантазії захоплювалися мріями про винищення поган... Для жидівського національного духа жадоба довершення помсти не менше характерна, ніж та, що проявляється в інших писаннях універсального світопогляду... Така вже взагалі природа жидівства: найвищі і найбільш відражаючі погляди, величне й вуль-

«Пануюча класа СССР перед 2-ю світовою війною» роки 1936-1939. (Часть II, стор. 369-392):

	жида	інші
Центральний Комітет ВКП(б)	61	24
Рада Народних Комісарів	115	21
Центральний союз кооператив	7	2
Прокуратура	4	2
Комісаріяти закордонних справ і зовніш. торгівлі	106	25
Комісія державного планування	12	3
Всесоюз. Центр. Вик. Комітет	17	5
Комісаріат внутр. справ (ОГПУ)	53	14
Політ. управління робіт.-селянської Черв. Армії	20	2
Культ. освіта і Союз войовничих безбожників	40	1
Преса: редактори газет	12	—
РАЗОМ	447	99
	81.8%	18.2%

гарне безпосередньо розміщені одне побіч одного, нерозривно пов'язані, при чому перше являється відвратною стороною другого... Якщо націоналістично настроєний народ намагається прихилити у свою користь публічну опінію середовища, в якому перебуває (а це якраз і є те, що називається жидівською релігійною пропагандою), то це також таке істотне, як і те, що він говирть жадобою помсти на своїх гнобителях... При тому жиди завжди залишалися в царстві фантазії, в сфері самопотішування і самозаколихування», бо «якщо б жиди почали реалізували свою жадобу помсти, давши себе спровокувати щоденними образами; якщо б вони — у випадку найлютіших переслідувань — захотіли цю жадобу помсти перевести в дію, вони були б, без найменшого сумніву, знищені або наражені на втрату своєї національної то-жності зараз на початку своєї історії».²⁵

Все це відноситься до античного періоду жидівської діаспори, але воно може в одаковій мірі стосуватися й модерної історії — конкретно 20-го віку.

Свою працю Ларін публікував 1922 року. Він каже, що жидівський народ психологічно не інший від інших народів і, як всі інші, він також глибоко переживає бажання помсти; але після років революції 1917-21 автор не міг би в добрій вірі писати про таку стриманість жидівства в реалізації накіпїлої жадоби із страху перед відплатою набагато численнішого автохтонного суспільства і залишати те бажання у сфері фантазії, бо після Жовтневої революції те суспільство втратило свій автохтонний суверенітет і разом із тим всяку можливість захищати себе перед новим і чужим, за своїм людським складом, режимом.

Заповнивши своїми кадрами позиції центральної влади і керівні позиції в державній адміністрації, командні пости в армії і в органах т.зв. державної безпеки, жидівство фактично стало інтелектуально-організуючим фактором революційної і пореволюційної перебудови російської імперії на інтернаціонально-соціалістичних зразках — руками й кров'ю малограмотного й довірливого селянства й робітництва.

Запевнивши собі рішучими ударами ключові позиції політичної влади, жидівський елемент в новій імперії ліквідував небезпеку безпосереднього реваншу і тим відкрив собі вільний шлях до віками вимріюваної помсти. Використовуючи той факт, що центр автократичної влади не ставив конкретних меж запрогра-

²⁵ «Антисемитизм в древнем мире», часть вторая. Общие замечания.

мованому теророві і залишав вільну руку, місцевим терористичним органам, кадри НКВД, у подавляючій більшості з жидівських активістів, на протязі одного десятиліття ліквідували не тільки ядро творчої і здатної до самостійного думання інтелігенції, але й заносили крайньо безцільний — з економічного погляду — терор у найнижчі прошарки українського народу, селективно й послідовно ліквідуючи найпродуктивніший елемент серед українського робітництва і спролетаризованого селянства в таких розмірах, що воно фактично йшло на шкоду продукційній системі соціалізму і з прийнятих в політичній практиці меж терору переходило у свідомо стосований злочин геноциду.²⁶

Той геноцидний характер більшовицького терору запримітив у лютому 1918 року цитований вище Отто Чернін з його мемуарів «На Світовій війні»:

«Я отримав в останніх днях вірогідні інформації про більшовиків. Їхні проводирі — це майже всі жиди з цілком фантастич-

²⁶ «В обласній прокуратурі авторам цих рядків розповіли красномовну подробицю: виявляється, один з керівників тодішнього місцевого управління НКВС, доповідаючи «нагору» про те, що область вже виконала плян по «ворогах народу», просив своє керівництво збільшити Вінниччини відповідну «квоту» за рахунок інших районів республіки... Це все нижче межі будь-якої моралі!.. Буквально дивом залишилися живими і свідки того, як саме діяв конвеєр смерті...» (*Радянська Україна*, 1 липня 1989 р. Л. Пастушенко, В. Сальцов, спеціальні кореспонденти *Радянської України*. Вінниця).

«Біль душі людської — Вінницькі Куропати»: «Засоби масової інформації повідомляти про розстріли людей за сталінщини в урочищі Куропати, поблизу Мінська, про таку ж трагедію в Биківнянському лісі під Києвом, розкопи в Донецьку. А тепер от Вінниця... «Незмінним учасником багатьох арештів був Ушер Мартинович Шейвехман. Здебільшого він не обмежувався пасивною роллю представника місцевої влади, а виявляв не абияку активність. Ображав людей, лихословив. Справжня трагедія розгорілася під час арешту Сергія Яковича. Дружина, дрібні діти, вчепившись за нього, ніяк не віддавали конвоїрам. Тоді Шейвехман завдав жінці кілька сильних ударів, і вона знепритомніла, надавав стусанів дітям і допоміг людям у формі НКВС заштовхати дядька Сергія в машину... Федір Сергійович (син арештованого — П.Б.)... був твердо переконаний, що в країні чиниться беззаконня. І якби, гадав він, було менше таких заподадливих виконавців, як Шейвехман, то і машина смерті, запущена Сталіном, не набрала б шалених оборотів...» (*Сільські вісті*, 4 червня 1989 р. Г. Дробак, кор. *Сільських вістей*, Вінницька область).

ними ідеями. І я не заздрю країні, над якою вони панують». (Іван Кедрин, «Берестейський мир», стор. 187).

Є два психологічні фактори в історичній і мемуарній літературі жидівського народу, які продовжують, роздмухують і постійно підсилюють оту звироднілу, садистично-беземоційну потребу помсти порядком пленарної відповідальности, що нею «вславилася» на Кам'янець-Подільщині молода жидівка Соня, ціла закутана в шкіряну «уніформу» чекіста, одверто перехвалюючись: «Не позавтракаю, пока не угроблю хоть одного петлюровця», тобто першу зустрічну людину, яка відізнється до неї українською мовою.

8

1) Надзвичайно рідко зустрічаємо в жидівських світських істориків, а в рабинатській літературі ніколи, об'єктивне ставлення до кривд і жертв в людях, нанесених українському населенню під свавільною окупаційною владою польської шляхетчини на протязі двохсот літ, коли жидівський орендар, корчмар, фактор і гандляр був не, як читаємо в жидівській літературі, між молотом і ковадлом, а насправді важеньким молотом над закріпаченим, беззахисним українським хліборобом на ковадлі шляхетської Польщі. Але читач — пересічний член жидівського народу, читаючи поточні публікації і зловоденну пресу жидівської журналістики ані трішки не довідується про роль жидівства на Україні за Речіпосполитої, тобто про причину т.зв. антисемітизму, який в українському народі нічим не різниться від антипольонізму чи антирусіянізму. Єдине, про що він довідується від своєї світської та клерикальної інтелігенції, це про ті свої позитивні риси, які в поступових демократичних суспільствах є поважним вкладом у розвиток всенародної економії і культури. Все це, самозрозуміло, переноситься на другу половину 17-го століття в т.зв. смузі осілости: жив собі жидівський народ у розкинутих малих (рідше більших) оселях, заробляючи собі на прожиток торговельним хистом, солідним ремісництвом, факторством, всякого роду орендою, контрактами у великих панів, з яких солідно аж занадто вив'язувався. Власникам кріпаків у потребі позичав гроші, що їх кріпаки сплачували протягом літ, а поза тим жив собі побожним життям у своїх громадах, з власної волі закритих «китайським муром» від докільля. Аж тут раптом звалюється на ту мирну ідилію антисемітська козацько-селянська дич і впень вирізує осе-

лі, грабує многолітній дорібок і знищує своєрідну автономну республіку, що століттями нанизувалась дбайливими й розумними мужами Ізраїля...

2) Зате при кожній нагоді і на кожному кроці зустрічаємо фантастичні перебільшення жертв масових погромів жидівських поселень, при цьому число 600,000 з П'ятикнижжя Мойсеєвого («вивів з Єгипту 600,000 ізраїльтян») набрало в літературі рабинату сакрального значення, навіть супроти істориків жидівського походження, які тверезо розцінюють, що про таку кількість не могло бути мови, бо в той час ціле населення Єгипту ледве чи переходило один мільйон. Таким історикам закидається єресь.

Оте сакральне число 600,000 увів рабин Гановер у статистику месних погромів Хмельниччини, яке, очевидно, вдесятеро перебільшене, бо в цілій Речіпосполитій ледве чи було в той час 400,000 жидівського населення (Дивись у примітках під ч. 19).

Очевидно, кожний одновірець і одноплемінник, переконаний у правдивості цієї статистики, буде жадати помсти, щонайменше, у вимірених числах.

Сьогодні з історичної перспективи нам болісно й подумати про одну тільки тисячу невинних жертв, тобто людей, безпосередньо непричетних до подій, що викликали бажання помсти в козацьких повстанців і українського простолюду. Ніхто з поважних українських істориків і публіцистів не те що й в думці не має затаювати козацькі погроми — ми й не думаємо їх виправдувати, а тільки пояснити як наслідки історично назрілих суспільно-політичних ускладнень на українських землях 17-го віку. І коли ми розуміємо сьогодні й те, що підприємчивий жидівській людині в польських колоніях аж ніяк не було по дорозі зв'язувати свою долю з долею закріпаченого українського народу, тоді, з другого боку, ми почуваємо себе в праві вимагати від історика, публіциста й журналіста жидівського роду, щоб він, виставляючи на публічний вид рани свого народу, зупинився й подумав про рани, які цей народ на протязі довгих літ завдавав автохтонові землі спільних переживань. Також не думаємо заперечувати й того, що під час німецької окупації в сорокових роках з українського боку були окремі випадки сліпої помсти, але й ще частіше були випадки переховування жидів з нараженням життя цілої родини. Ми знаємо про сотні таких випадків, і *автор цих рядків кидає виклик жидівським родинам, яким у голодовому році 1933 не бракувало нічого до життя, щоб вони дали доказ*

врятування від голодової пухлизни однієї пари селянських дітей, залишених на хідниках міст.

Абсолютно ніхто з українців не обороняв би своїх злочинців, яким було б доведено їхні провини в ході вільної від політичного тиску судової процедури, питомої західним демократіям; але ми з такою ж рішучістю засуджуємо сталінського типу показове судилище над рядовою українською людиною на підставі зфальшованих документів «рідної» ЧеКа і НКВД, аранжованих ізраїльською прокуратурою свідків, а з другого боку — нехтування суддями доказового матеріялу в користь обвинуваченого, щоб на прикладі однієї людини інкримінувати «вроджений антисемітизм» цілому українському народові.

В останні десятиліття в діаспорі обох народів витрачено багато енергії людей доброї волі на взаємне порозуміння в ім'я майбутнього, але всі вони розбиваються об українофобні настрої ізраїльського суспільства й його уряду, якому питання дружніх стосунків між обома народами «стоїть на тисячному місці, а ставлення до української самостійної держави наскрізь негативне», — за словами одного ізраїльського трудівника на цьому невдячному полі.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР У КАПІТАЛІСТИЧНІЙ ПРОДУКЦІЇ

Основні зміни, що їх вніс капіталізм у життя народів, — це, передусім, у реорганізацію і раціоналізацію факторів продукції. Як довго існує резерва незайманих ще ґрунтів, природна врожайність землі забезпечує достаток для тих людей, які здатні працювати тільки для власного прожитку і то під загрозою голоду. Незаймані резерви щораз далі і ширше дають можливість для поселення і прожитку новому приростові населення. І як довго не відчувається в суспільстві голоду на землю, так довго існує можливість для індивідуального господарства залишатися економічно незалежним при власних засобах продукції навіть при мінімальній продуктивності власної праці. Природна врожайність землі і фауна на довільній території не тільки компенсують низьку продуктивність людської праці, але й на примітивних етапах демографічного розвитку звільняють людину від продуктивної праці взагалі.

Із щораз вищим приростом населення на обмеженій території, економічну самостійність забезпечують тільки ті, чия праця дає вищий приріст споживного продукту. Ті, хто не встигає на поділеніх загонах достатньо забезпечуватися необхідними продуктами через негосподарність, нездібність викресати з себе продуктивнішу працю, мусять іти в найми.

Це тільки природний, ніким непланований процес і властивий не лише капіталістичному суспільству сучасної історії. Типічним для капіталістичної системи є строга систематизація процесів праці, технічний поділ її, технологічний розвиток засобів продукції та інтенсивне використання природних ресурсів у виробництві необхідних товарів для анонімного споживача, який має знайти на вільному ринку потрібний йому товар, що відповідав би мірі, смакові й кишені.

В оптимальних умовах під соціально-політичним поглядом, тобто в державі з повноцінними демократичними стосунками між суспільством і політичною владою, всі ці зміни впливають від найпродуктивнішої праці, якою завжди є організаційна праця у процесах самої продукції та ініціативна у постачанні як новаторських засобів виробництва, так і якісних продуктів на вільний ринок. Мірилом кращої організаційної праці є завжди нижчі кошти продукції, ніж у тих виробництвах, що з відсталішими засобами продукції і з керівним людським елементом нижчих організаційно-адміністративних кваліфікацій.

З конкурентних процесів кращої (продуктивнішої) праці з менш продуктивною (при тих же суспільних умовах і технічних засобах) виокремлюється спорадично щораз більша концентрація засобів виробництва в руках тих, хто диспонує продуктивнішою працею і швидше розбудовує власний інвестиційний капітал. Менш продуктивні виробництва, тобто з вищими продукційними коштами, утримуються в капіталізмі так довго, як довго панує голод на вільному ринку на даний товар, і продукт з вищою ціною знаходить собі покупця. Коли настає насичення ринку, виробництва з вищими коштами продукції «викуповуються» продуктивнішими підприємствами, а їх власники стають найманими працівниками, або й цілком виходять з продукційних процесів.

На Заході ми є нині свідками так званих поглинань одних підприємств іншими (мерджер), що і є поновним процесом концентрації виробничих засобів продукції, з одного боку, і децентралізацією керівництва у специфічних фазах продукції — з другого. Робиться це з метою досягнення вищих продукційних стандартів, що дозволяє знижувати кошти продукції і ціни на конкурентному ринку.

Процес концентрації засобів продукції має, очевидно, тенденцію до монополізації даної промислової ланки, але як довго політична влада не втручається в економічні справи, які визрівають з життєвих потреб суспільства, вільний ринок дає можливість тримати ті тенденції під контролем. Використовуючи найновіші технічні здобутки і набутий досвід в адміністрації виробничих сил, обдаровані від природи одиниці з незначним основним капіталом користуються великими можливостями успішно конкурувати з великим розгалуженим по різних категоріях продукції капіталом. Сприяє цьому той факт, що концентраційні процеси, переступаючи межу максимальної продуктивності, позбавляють підприємство власницької контролі над адміністрацією

найманої праці й організацією виробничого капіталу. Окремі фази виробництва у підприємствах, що продукують незвичайно складні під технологічним поглядом вироби, силою факту передаються в руки бюрократичної адміністрації, на шаблях якої інтереси власництва зводяться нанівець. Звичайно, в бюрократичну систему попадають одиниці малоініціативні, які зацікавлені в першу чергу в тому, щоб якнайбільше використовувати своє становище для персональних тимчасових користей. Розбухлі бюрократичною адміністрацією підприємства втрачають свою конкурентність супроти малих, новостворених і модерно обладнаних підприємств під власницькою адміністрацією й організацією виробничих процесів, особливо в категорії допоміжного характеру.

В державах, де впливи великого капіталу вирішують політичні питання, ця втрата конкурентності стає притокою для монополізації даного економічного сектора при допомозі політичного законодавства. Коли ж проти монополій існують в даному суспільстві закони, забезпечені ефективною підтримкою вільного ринку, послаблена в рентабельності велика корпорація, що випускає товари різноманітного вжитку, рятує свою конкурентну спроможність шляхом усамостійнювання суміжних секторів виробництва за принципом рентабельності, де наново відроджується вища продуктивність під власницькою контролею й ініціативою.

Отож, економічна практика вільного ринку в модерному капіталізмі привела до здорової симбіози між частковою продукцією дрібних суміжних підприємств і сумарною великих підприємств складного продукту. Наприклад, у виробництві транспортних засобів (автомашини, літаки тощо), великим підприємствам, як Локгід, Дженерал Мотор та їм подібним, набагато дешевше обходиться контракувати малі підприємства, що спеціалізуються у виробництві окремих частин (ливарські, слюсарські, електронічні), ніж самим розбудовувати суміжні філіяли, децентралізуючи щораз більше контролю центрального керівництва над адміністрацією і організацією засобів продукції.

Марксове уявлення про комуністичне суспільство як «одне величезне виробниче підприємство» з єдиним плянуванням і керівним органом у центрі осідку пролетарської влади, виявилось на практиці не то що ненайпродуктивнішим, але й приреченим на банкрутство і то в найголовнішій галузі виробництва «чистого продукту», тобто в хліборобстві, яке, як єдина артерія життєдай-

них сил природи у світ людини за будь-якої цивілізаційної форми, аж ніяк не може функціонувати за тим самим організаційним і продукційним принципом, що мануфактурне чи фабричне підприємство.

Симбіоз макропродукції (суцільної) і мікропродукції (часткової), особливо у виробництві важкої індустрії нових продукційних засобів, транспортних споруд, комунікаційних і військово-оборонної індустрії, який у модерному капіталізмі Заходу розвинувся за цілком економічними вимогами вільного ринку і за природним принципом якнайменших енергетичних витрат, в комуністичних країнах не міг розвинутися через мегальоманію масштабів виробничих комбінатів, санкціонованих марксистською ідеологією за принципом повної централізації засобів продукції в руках держави й відсутності приватної власності. У висліді ідеологічної настанови комуністичного керівництва у виробничих процесах, ліквідована була не тільки приватна власність у промислі, але й знищена приватна ініціатива. Тож цілком природно, що побіч імпазантних індустріяльних споруд, у чому державно-центральне керівництво виявляється дуже ефективним, існує хронічна низькоякісність продуктів і то якраз в категорії функціональних деталей у складній машинерії, надійне вживання якої залежить від прецизности виконання їх частин.

Саме через оцю неприцизійність і неохайність радянських промислових виробів, їх експорт на вільні ринки Заходу мусів би бути постійно дефіцитним у зв'язку з відсутністю на нього попиту. Протягом сімдесятилітнього розвитку радянської індустрії, внутрішньому ринкові далеко ще до насичення і влада не потребувала й не потребує журитися якістю експорту промислової продукції, а на внутрішнього споживача можна не звертати уваги, бо він, не маючи вибору, викупить все, що постачає індустрія товарів широкого вжитку.

Відсутність приватної власності і придушення приватної ініціативи у справжнього продуцента економічних вартостей було і є якраз тою причиною відсталості як щодо якості, так і кількості продукту не тільки в індустрії, але й у сільському господарстві. Однак прірва в ідеологічній принципіальності безвласницького суспільства мусіла наступити у сільському господарстві. Коли низькостандартна продуктивність можлива при диспропорційному постачанні в користь попиту, а хліборобські неврожаї можна надолужити імпортом зерна з капіталістичних держав, то в категорії найстислішого спілкування людини з природними си-

лами соняшної енергії, що через чудову апаратуру фотосинтези в зеленому фоліялі найбільш сконцентровані в яринних плодах землі, система марксистської виробничої мегаломанії мусіла поступитися. І тут, власне, виявилися найістотніші й відвічні правди: 1) продукції мегаломанного колективізму не під силу заступити продуктивність приватної ініціативи й власності; 2) земля — це не фабричний верстат, а її животворча продуктивність — не продуктивність восьмигодинної праці промислового робітника, і хліборобського труду аж ніяк не вмістити у восьмигодинних стандартах.

Землепорядкування орного поля у Радянському Союзі не зупиняється аж до 1960 року,¹ за принципом марксизму: чим більша централізація, тим вища продукція, але вже в 1939 році присадибні наділи селянам становили коло півтора процента всіх врожайних ґрунтів, тобто від одного до півтора гектара на садибу, в залежності від врожайності поля і робочих рук в родині, а на штучно зрошуваних землях — півгектара.

Не маючи доступу до джерел про урядові рішення в справі присадибних городів, нам трудно ствердити, скільки впливу мало на ті рішення об'єктивне міркування як з погляду економічної доцільності, так і з уваги на найістотніші потреби для збереження працездатності хліборобського населення, а скільки міркування Енгельса на тему розвитку німецької промисловості після 1848 року, які він висловив у листі до А. Бабеля 11 грудня 1884 року:

«Комбінація агрикультури з індустрією нині стає напотужнішим засобом капіталістичної експлуатації. Грядка картоплі, корова — трохи рільництва уможливають робітникам продавати свою робочу силу нижче її ціни. Це дає нашій індустрії змогу стати на базу експорту завдяки тому, що переважно покупцеві пропонується всю додаткову вартість, а капіталіст користується тільки недоплатами з робітничих заробітків».

Маючи на увазі постійний звичай Леніна «шукати поради у Маркса і Енгельса» на всі критичні питання революційного будівництва і вплив літературної спадщини Леніна, якою той звичай передається в дужі виразній формі проводові Комуністичної

¹ 1937 р. — 242,500 колгоспів, 1950 р. — 121,400 колгоспів, а 1960 року тільки 44,000 колективних господарств з пересічною кількістю 383 родини на господарство.

партії по сьогоднішній день, можна думати, що Енгельсове спостереження з часів посиленої індустріялізації Німеччини, особливо після 1871 року, могло також заважити на рішеннях керівників партії щодо присадибних наділів.

Не буде перебільшенням, коли скажемо (чи радше повторимо за іншими авторитетними спостерігачами), що присадибні ділянки, не зважаючи на свої мізерні розміри стосовно до всієї ораної площі, врятували не тільки сільське, але й міське населення від наслідків авітамінози, запобігаючи дегенеративним проявам в організмах працюючих людей, що колективній мегаломанії в продукції збіжжєвих порід було не під силу. І ось на тих клаптиках присадибних ділянок почуття хлібороба бути «на власному» і його воля виявляти власну ініціативу й знання, вирощують «з-під заступу на спушеній жіночими руками землі» одну третину всієї городовинної і фруктової продукції Радянського Союзу. Саме ці чисто психологічні фактори доказують чуда в економічній ділянці, в якій — за вченням Маркса — психологічний фактор не входив у рахубу, а тільки технологія і «суспільна організація праці».²

Важливість психологічного почуття власності й особистої ініціативи в хліборобській продукції на більшу скалю виявляється в Німеччині. Увласнення селянства у Пруському королівстві було введено законом 1811 року і поширене на цілу Німеччину після проголошення імперії Бісмарком 1871 р. По сьогоднішній день в Баварії хліборобські господарства залишаються «традиційно малі і власністю родин, однаке завдяки посиленій культивуванню їх продуктивність пшениці і жита від акра двічі більша ніж та, що в Америці».³ Адже загальновідомим є факт, що американський фермер подвоює продукцію радянського колгоспу.

А проте по сьогоднішній день побутує переконання серед наших публіцистів, що для товарної продукції у хліборобстві продуктивніші і економічніші великопростірні посіви під зарядом централізованого правління освіченої бюрократії, ніж «дрібна» земельна власність під особистим зарядом господаря-хлібороба.

² Навіть Еміль Дуркгайм (1858-1917), який походив з рабинської родини і наукова кар'єра якого завершилася посадою професора соціології при Сорбонському університеті, вважав можливим твердити, що всяке тлумачення соціальних явищ при допомозі психології мусить із принципу бути фальшивим тлумаченням.

³ National Geographic (Journal), березень, 1974, 426 стор.

Насправді порівняльна рентабельність у хліборобстві виявляється в капіталістичній системі в користь тих господарств, якими не тільки управляють власники, але й самі працюють нарівні, а то й більше, від найманих робітників, яких Ленін вилучив із соціалістичного суспільства засобами фізичної ліквідації не тому, що їх економічна вага в продукції хліба мешна від колективізованого пролетаріату, а тому, що «ця група є рішучим ворогом пролетаріату» і Комуністичної партії, хоч насправді вони ніякі буржуї, а тільки «багатоземельні селяни... які звичайно наймають кілька слуг і все, що єднає їх з рештою селянства, — це тільки їх культурний рівень і життєві звичаї (читай: національні традиції) і праця на власних господарствах».⁴

На жаль, нам недоступні статистичні дані про продуктивність українських хуторів (від 30 до 100 десятин) на центральні-східні землях і селянських господарств розміром 20-30 моргів на західних землях для порівняння з продуктивністю панських великопростірних економій після скасування панщини у Російській імперії царів, але, спираючись на історичний досвід Західної Європи, особливо Німеччини і Франції,⁵ в ділянці товарної продукції заможних хліборобів, ми можемо з великою мірою певності ствердити, що в капіталістичну епоху — на відміну від патріархально-пасторальної — саме хліборобське господарство, очолене продуктивно працюючим власником, стає найефективнішим і найекономічнішим продуцентом ринкового хліборобського збуту.

Хліборобська продукція патріархальних часів процвітала на великопростірних панських економіях так довго, як довго правні власники користувалися невідільною працею своїх кріпаків. У кріпацькій системі хліборобської продукції не могло бути провалу, хоч номінальний власник спирався на найману бюрократичну — в більшості недолужну — адміністрацію, бо в тій системі фактори продукції (праця кріпака, рента) обходилися власникові безкоштовно; продуктові лишки, що залишалися після оплачення панської адміністрації, були «чистим продуктом» для

⁴ В. Ленін, «Нарис тез з аграрного питання», доповідь на Другому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, або т.зв. 3-го Інтернаціоналу (5).

⁵ Вже у XVIII ст. земельні латифундії французької аристократії були поділені на окремі лани для оренди хліборобським підприємцям (фармерам), яким оплачувалося господарювати на врожайних землях при орендній ренті у висоті 2/5 (дві п'яті) від цілого врожаю.

номінального власника, бо про податкові сплачування в користь держави від упривілейованої верстви не доводиться говорити.

Після скасування кріпацтва на землях, де індустріальні заводи ще не існували, або були в «пеленковій» стадії розвитку, для малоземельного і безземельного селянства єдиним джерелом заробітку, щоб тільки проіснувати, залишалися панські економії, в яких працю найманого робітника використовували безмилосердно. Продукція хлібного зерна і промислових культур (цукрові буряки) тим економіям обходилася по можливо найнижчій ціні.⁶ Тож говорити про капіталістичну продукцію по поміщицьких економіях царських і польських часів та називати тих поміщиків буржуазними капіталістами — це ніщо інше, як дешевенька політична агітка, уведена й закріплена в радянській соціології та економіці самим Леніном. Поки засоби промислової продукції (власницька й наймана праця, рента і відсотки на капіталовкладки) не сплачуються по можливо найвищій ціні, тобто поки не існує конкуренція між продуцентами на ті засоби, про капіталізм і капіталістичну продукцію (в науковому значенні), не може бути й мови. Хоч, з другого боку, твердження, що «суспільна праця», тобто патріархальна система не продукує товарів (ринкової чи мінової вартості), а тільки продукти (споживну вартість) — розходиться з наявною практикою. Патріархальна епоха в хліборобстві може і продукує товар навіть для експорту. Це є та ланка в розвитку економічних принципів раціональної продукції, в якій під впливом зростаючої індустріялізації і конкуренції на засоби продукції зростає необхідність безпосереднього власницького інтересу в самій продукції та адміністрації, бо тільки той елемент у сполучі з найпродуктивнішою працею (не тільки фізичною!) може утриматися на вільному ринку капіталістичної системи.

Чого не розбудовується в системах суспільної праці удержавленими засобами продукції — це щорічного вкладу в резервовий фонд виробничих колективів, який не підлягав би суспільному споживанню і ставав би з року на рік щораз більшим капіталом у розбудові й модернізації засобів продукції, для поступової ліквідації безробіття і збагачування життєвого рівня працюючих.

⁶ На західних землях під польською окупацією між двома світовими війнами (1919-1939) селянські дівчата «заробляли» за цілоденну працю при поленні цукрових буряків на панських економіях — 50 грошів (півзлотого).

Замість розбудови справжнього капіталу, в системі марксистського колективізму цю найістотнішу позицію в балянсі національної продукції заступається «грошовим капіталовкладом» паперової валюти, яка у світовій системі товарного й фінансового обміну не має вартості навіть тих коштів, що витрачені на друкування тих паперів.⁷

Справжній же капітал у формі випродукованих споживчих товарів і засобів продукції, скеровується безконкурентним власником-державою на оплачування найбільш дармоїдних секторів суспільства при величезній диспропорції в користь тих секторів при розподілі річного виробництва у порівнянні з продуктивними секторами, особливо з хліборобським. І це цілком закономірно й зрозуміло, бо в країні, в якій над підопічним обезвласненням суспільством зависла важка рука державно-партійної монополії у всіх ділянках життя, інтереси підопічної людини є до тої міри діаметрально протилежні інтересам пануючої касты, що для утримання себе на позиціях неподільної влади ця каста не має іншого виходу, як спертися виключно на добре годованого, політично

⁷ Традиція експлуатації колективного робітника до необхідного мінімуму для збереження його пересічної працездатності не є виключно радянського походження — вона сягає основ, покладених самим Марксом у програмових документах німецької Комуністичної партії, основаної і керованої Марксом в 1848-1849 рр.:

- 1) В *Комуністичному маніфесті* поставлені вимоги, щоб:
 - а) уся земельна рента оберталася на суспільні потреби;
 - б) засоби комунікації й транспорту перейшли в руки держави;
 - в) поширити державну власність на фабрики і засоби продукції;
 - г) увести індустріальні армії, особливо для хліборобства.
- 2) У програмі Комуністичної партії (березень 1848 р.):
 - а) гіпотечні довги селян і відсотки від тих довгів будуть сплачуватися державі;
 - б) земельна рента від селян буде плачена державі;
 - в) всі банки будуть удержавлені і засобом суспільного обміну буде паперова валюта;
 - г) всі засоби транспорту перейдуть на державну власність і будуть поставлені до безкоштовних послуг беззасібній класі;
 - д) плата всіх робітників і урядовців, без уваги на рід праці й відповідальності, буде тотожна, за винятком тих, що мають більші родинні потреби;
 - е) держава гарантує життєві засоби для всіх робітників, навіть і для тих, що нездібні працювати.

упривілейованого і безвідповідального за своє свавільне ставлення до величезної більшості продукуючого населення, тобто на сучасного опричника. І коли уявити собі всі ті кадри сучасного опричництва в комуністичній державі — починаючи від найвищої партійної номенклатури до найнижчої сітки колгоспних апаратчиків, від міністерства державної безпеки до найнижчої мережі квартального сексотства; від колосальних комплексів мілітарної індустрії до семимільйонного муштрованого персоналу; від комфортно забезпечених «інженерів людських душ» до традиційного бюрократа-хабарника, — щойно тоді стає нам ясно, чому чистий продукт хліборобства, що для М. Руденка є енергією прогресу, не попадав на піднесення врожайності ґрунтів і побутових умов не тільки колгоспного, але й усього робітництва: безконтрольні апетити партійних царів та їхніх опричників поглинали і ту частину, яка належала землі у формі вищої якості добрив і забезпечення верхнього гумусу від ерозії, і ту частину, яка належала колгоспникам, якщо вони мали б почуватися гордими за свою творчу працю, потрібну в буквальному значенні слова кожній людині й тварині в державі, як жодна інша праця в будь-якому секторі продукції. Навпаки — вже 60 років хліборобський продуцент у Радянському Союзі животіє на рівні паріїв пізніших часів фараонських династій Єгипту.

Ми звикли в поточній мові називати економічну структуру Радянського Союзу державним капіталізмом. Воно оправдане настільки, наскільки *ніби* держава, а властиво власник держави, Комуністична партія, стала фактичним (де факто) власником усіх засобів продукції і природних джерел постачання сировини. Ко-

В полеміці марксистки як правило висувають у Маркса принцип «усуспільнення», а не «удержавлення» (націоналізація), посиляючись на відповідні місця в «Німецькій ідеології», при тому «забувають» додати, що усуспільнення в Марксовій ідеології мало б наступити щойно тоді, коли «вивітріє» держава, і відмовляються пояснити, в чому буде різнитися усуспільнення централізовано плянованих і керованих економічних процесів від націоналізації періоду «диктатури пролетаріату».

З основних положень Маркса виходить, що він у своїй ранішній політично-пропагандивній діяльності ролю промислового капіталу в комуністичній продукції, який (крім «уречевленої праці») в його теорії зовсім не впливав на вартість товару, намагався заступити великим підвищенням продуктивності праці робітника шляхом збільшення норми індивідуального виробництва і забезпечення працею всіх громадян за гаслом «хто не працює, той не їсть».

муністична держава, про яку Маркс говорив як про *«державу не в повному значенні того слова»*, є тільки екзекутивним засобом експлуатації величезної більшості населення і формою прикриття як шкурних інтересів, так і далекосяжних забезпечень монополії політичної влади в руках однієї *політичної корпорації*.

Насправді суспільно-політична структура марксистської держави найбільше відповідає структурі раннього феодалізму, коли суверен був ще в силі замінити одного барона іншим по своїй волі в їхніх екзекутивних функціях.

Неофеодалізм марксистської культури відрізняється від класичного феодалізму в тому, що, в протилежності до класичного, який розвивався згори додолу, за формальним виявом волі суверена-монарха, неофеодалізм марксистського зародку розвивається здолу догори і теж — за *формальним* виявом волі суверена-народу, згідно з демократичним принципом, якому ще з тактичних причин *формально* кориться узурпована марксистська влада... Форма модерної демократичної держави втратила свою ідентичність у формі свого комуністичного різновиду, а цей різновид, у свою чергу, втратив усі атрибути державної суверенності в користь свого власника — Комуністичної партії — в межах своєї території і власне *в тому відношенні до суверенітету* комуністична держава *«не є вже державою у властивому сенсі того слова»*... Обіцяна Марксом зміна в характері держави не виходить підопічному громадянину на добре... Той громадянин стався правно-політичною фікцією, а реальністю є член партії. Як фікція він є автором і творцем ерархічної фікції над собою, яка не має жодного значення ні сили захищати його інтереси, а навпаки — вона (держава) є тільки надзвичайно вигідним інструментом його власного і комплектного поневолення реальністю, тобто партією. Своєю мнимою позицією громадянина і накиненими йому функціями фіктивної демократії, той підопічний громадянин фіктивної безклясовості обдурує — проти своєї волі — решту світу, що ніби-то його воля і його голос вирішують про те, чого він прагне. (П. Балей, *Обезвласнене суспільство*, стор. 262-263).

Порівняння долі колгоспника до долі кріпака патріархального періоду робить кривду інституції кріпацтва. Крім окремих вийнятків, кріпак першої половини століття перед скасуванням кріпацтва, не був аж так немилосердно експлуатований, як у країні, де «так вольно дышит человек». Для прикладу наведу панщинну структуру на Холмщині, тобто в тодішній Люблинській губернії, про яку знаю з родинних джерел. Це, очевидно, не значить, що ця льокальна структура стосувалася і всіх інших земель, але для

порівняння в загальних рисах вона дуже ілюстративна в зіставленні з колгоспною структурою марксистського колективізму.

Панщинне село складалося з трьох категорій родин, в залежності від земельної посілості в користуванні родини.

Т. зв. «дводньові», наділені восьми моргами орного поля з правом користування громадським лісом і вигоном (левадою) для тварин, були обтяжені дводенною панщиною, тобто працею на полі у безпосередньому посіданні діди́ча (поміщика). Чотири дні в ти́жні вони працювали на власних наділах.

«Тридньові» відробляли панщину три дні на тиждень. Їх ґрунтовні наділи були: 12 моргів поля, 2 морги присадибного городу, один морг сіножаті і, очевидно, ті самі додаткові привілеї, що й «дводньовим».

Третя категорія, т. зв. «поті́ржники», звичайно чисельні родини, мусіли постачати усталений контингент робочої сили усіх шість днів ти́жня. Звичайно в такий контингент входила пара коней з упряжжю. Їхні ґрунтові наділи, як правило, були: 24 морги орного поля разом з городом, 1.5-2 морги сіножаті і звичне користування, як вище.

В гарячі дні жнив кріпака зобов'язувала додаткова панщинна праця в міру невідкладних потреб економії. До тягарів кріпацтва належали також — і то досить дошкульно — сільська корчма в жидівській оренді і крамничка з найконечнішими товарами споживчої промисловости. Орендар тримав у своїх руках абсолютну монополію на горілку і на товари. Від його совісности чи безсовісности залежав ступінь вихолощення села з продовольчих лишків, які могли б причинитися до піднесення норми споживання селянської родини та психічного здоров'я її членів. В родинях, що мали двох і більше синів, одному з них загрожувала рекрутчина, тобто довголітня військова служба в царському війську, що практично рівнялося повній безнадійності на родинне життя, бо повертався такий «вибранець» або калікою, або в старшому віці, нездатним до подружнього життя.

Зате, — на відміну до заслань на холодні каторжні роботи в радянських концтаборах з непосильними нормами виробництва, з безконтрольною владою звироднілих чекістських опричників, в яких загинули мільйони мужчин, жінок і дітей під закидом соціальної «неблагонадійности», «буржуазного націоналізму» і «класового паразитизму», тобто загинули найжорстокішою смертю невинно і безкорисно для пролетарського режиму, — царський рекрут був завжди добре зодягнений, сито годований якісним

разовим хлібом і свининою у дебелий порції борщу чи капустака та гречаною кашею, помащеною шкварками. Царський солдат славився непоборністю у товариських змаганнях з цивільними силачами в боротьбі «на опашки» чи «під силу», яка починалася викликом смільчака: «Ану, давай, поборемось!»

Кріпак-потіржник не переживав постійного страху, що однієї морозної ночі його з жінкою та дітьми, з клуночками прихапцем захопленого домашнього «барахла», вивезуть у товарових вагонах в тундру і залишать на землі вічної мерзлоти.

Діти кріпака безкарно збирали колоски в стерні — їх ніхто не карав за крадіжку державного чи панського майна.

Кріпак не жив під страхом, що за невироблення панщинної норми він житиме на голодному пайку, бо ні пан, ні держава не кормили його за трудовні, а навпаки — він годував і пана, і його гайдуків своєю працею, і своєю працею на виділеній йому землі забезпечував прожиток собі й своїй родині.

Він, як і колгоспник, не мав *власности* не землю, але в його посіданні залишилася *вартість* ужиточних плодів з наділеної йому землі і це, власне, найголовніша різниця між панщиною і колективізацією. У природі безпосереднє посідання уточнюється з власністю, тобто власність є фактом, а не абстрактом — фактом користування речами, потрібними для життя, вигоди чи приємності. Природа не знає абстрактного поняття власности окремого від ужиточности в процесах збереження і розвитку всіх проявів життя. Як довго людина в природному стані зберігає особисту суверенність, вона не потребує розрізняти між ужиточністю і вартістю, між посіданням і власністю на потрібні їй об'єкти.

Власність — це узагальнюючий абстракт, що виокремлюється з правно-економічних стосунків свідомих себе суб'єктів у людській спільноті, в якій природна суверенність окремих індивідів була делегована в користь спільного їм репрезентанта й у висліді цього наступив поділ тієї спільноти на два сектори: опікунів і підопічних, володарів і підвладних, панів і рабів. Делегована суверенність в руках пануючого сектора породжує абстрактне поняття власности, незалежне від факту безпосереднього посідання: суверен стає власником, а підопічному секторові залишається посідання, обтяжене обов'язком постачання засобів на утримання суверена і його ексекутивного апарату. Власність-абстракт, відірвана від індивідуального посідання, виявила велику здатність пристосування до суспільних структур: власність при-

ватна (родинна, корпоративна), власність громадська, суспільна, державна...

Вартість в людській свідомості — це абстракт узагальнення на ужиточність різнорідних речей і послуг у світі історичної людини. Як ужиточність, так і вартість даного об'єкту не є однакової ваги для кожної людини. Вартість тяглогового коня буде інша для хлібороба, інша для торговця кіньми, а ще інша — а то й жодна — для любителя кінного спорту, на що складаються цілком інші фізичні прикмети, ніж ті, що у тяглогового коня. Це є психологічне визначування вартості, що вирішується тимчасовими потребами, навичками, а то й примхами людей; її величина є завжди циферно визначальна на кожний об'єкт, але не в кожному випадку однакова.

Вартість для продуцента споживчих і промислових товарів визначається коштами їх виробу. В модерному капіталізмі в кошти продукції входять: сировина, засоби продукції, праця, рента, відсотки від капіталовкладу, страхування (асекраційна премія), податки та організаційно-адміністративна праця власника підприємства, яка завжди є найризиковнішим вкладом у процеси продукції, бо оплачується ще перед початком або під час випуску продукції. Це чисто економічне визначення вартості. В останньому підрахунку вона ототожнюється з реалізованою ціною на вільному ринку.

Людина освічена й вихована в добі розквіту природничих наук, що привикла мислити абстрактними поняттями людського світу, бачить історичний розвиток суспільних стосунків у тому світі з *«послідовністю законів природи»* і не вдоволяється визначенням вартості, що виводиться з людської примхливості, або з ринкової кон'юнктури. Вона ототожнює вартість продукту із *«суспільно необхідною працею»* промислового робітника, необхідною на виготовлення того продукту для анонімного покупця на вільному ринку. Визначення робітничої праці як єдиного субстрату для економічної вартості дало можливість спекулятивному інтелектові вивести теорію для перебудови історичного, вічно мінливого світу людини на світ ідеальний, позаісторичний — без внутрішніх суперечностей. Знехтування психологічного фактора в продукції націоналізованими засобами комуністичної системи мусіло довести до провалу в рентабельності економічних процесів, як і до жахливої безгосподарності з боку бюрократичних наглядачів у зберіганні готового продукту від нищівних стихій і злочинності упривілейованої касты.

Теорія вартости праці зробила вартість теоретично незалежною від психологічного наставлення покупця і від попиту та постачання — від ринкової кон'юнктури. Фатальною сторінкою цієї теорії є недопустимість визначати вартість товару *без відчитної вартости самої праці*, бо це суперечить Марксовій аксіомі, що «сама праця не має вартости, але є мірилом усіх вартостей». Ця теоретична «безвартісність» людської праці примусила теоретика вдатися до містифікаційного визначення «робочої сили», економічна вартість якої визначається також працею, як і всі інші товари вартості, але їй «дозволяється» висловити свою вартість в грошах, бо вона повинна рівнятися кальорійній вартості спожитих робітником продуктів для відтворення його працездатности.

Від цього ідеалістичного визначення економічної вартости залишився один тільки крок до «монопольної вартости» і до зведення економічних законів вільного ринку нанівець, що й сталося в усіх відомих нам комуністичних суспільствах.

ЗОВНІШНЬО- І ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ СЦЕНАРІЙ ПЕРЕБУДОВИ СССР У 1989 Р.

Показником ставлення США до тих сьогоднішніх безкровних революцій в советських республіках, що так несподівано розгорнулися в останньому році, треба вважати публічне ствердження речника Державного Департаменту США, в якому було сказано, що в інтересі Америки є запобігати «балканізації» Советського Союзу і що єдиною силою, яка тримає радянські національні республіки зліпленими в Советському Союзі, є комуністична партія СССР з центром у Москві для всіх республік. Іншими словами, США готові робити все потрібне, щоб компартія в Союзі утрималася при владі. Нарешті, всім нам стає ясно: для уряду США змагання окремих національностей в СССР за власні суверенні держави, навіть в теорії, це балканізація Сходу Європи. Про те не сміють забувати пробуджені сили окрадених і пригноблених республік!

Без такого запевнення, М. Горбачов у своїй ризиковій (але невідкладній з уваги на економічне банкрутство) внутрішній політиці міг би дуже легко напоротися на Харібду, оминаючи Сциллу. Маюче таке запевнення від найповажнішого протагоніста, генеральний секретар і його Політбюро матимуть вільну руку щодо меж толеранції республіканських націоналізмів.

Воно очевидне, що на зустрічі Буша з Горбачовим на Мальті запало домовлення в тому, що Горбачов уже не раз публічно висловлював: ми, советська влада, не будемо нікому — включно з нашими сателітами — накидати нашої економічної системи й демократії і не бажаємо собі втручання вашої буржуазної демократії й економіки. Це невтручання Політбюро продемонструвало, дозволяючи на провал політичної монополії компартій в державах Варшавського Бльоку. Неспроможність Москви упоратися з нечуваним досі феноменом солідаризму цілого польського

народу із «Солідарністю» виявила всю слабкість сателітних позицій у Варшавському блоці і Горбачов цілком правильно вирішив, що списання тих позицій з балансу СССР взамін за толерантність Америки в потребі насильного регулювання республіканських аспірацій до самостійності матиме великий плюс. А все таки там, де це було можливе — не викликаючи мілітарної інтервенції СССР — комуністичні партії утримали в своїх руках силові позиції армійського й поліцейського секторів, якими можна контролювати і тримати революційні настрої народних мас у дозволених межах.

З чого прозирає основна суть домовлень Горбачова з Бушем на Мальті? Пригадаймо собі, як ще недавно тому Горбачов передбачав, що протягом року-двох загальна продукція, базована на приватній власності, досягне п'ятдесятипроцентної квоти. Після останньої зустрічі на вершинах, М. І. Рижков, прем'єр міністрів СССР, заявив на форумі Верховної Ради, що комуністична партія не відрікається центрально плянованих і керованих московським центром п'ятирічок, а продукція приватного капіталу (очевидно, внутрішнього походження) буде дозволена в межах десяти процентів.

Значить, Горбачов зумів переконати Буша, що допомога американського приватного капіталу для відбудови советського господарства буде краще забезпечена існуючою системою, ніж у спілках з недосвідченими підприємцями окремих республік. Щоб продемонстрував цю істину, Горбачов потребував тільки покликатися на колосальні доходи Арманда Гаммера, який від самого початку комуністичного режиму в СССР робив і робить багато кращі інтереси, ніж він міг би робити, скажімо, в Полудневій Америці чи в Африці. Очевидно, ті інтереси американського приватного капіталу в спілці з компартією будуть забезпечені так довго, як довго компартія, структурально і в своїх політично-економічних компетенціях, залишиться ненарушеною. А щоб ця партія могла залишитися інтегральною й надалі, Горбачову потрібна була згода американського президента на те, що коли для цієї мети потрібна буде фізична сила, особливо в національних республіках, американська демократія буде розуміти це як необхідний засіб для збереження європейської стабільності та інтересів американського капіталу, без якого советська імперія під сучасну пору не може обійтися. За цю поступку американського президента Горбачов дав США вільну руку в західній гемісфері.

Перша ластівка такого домовлення — це інвазія американських збройних сил у Панамі. Очевидно, що ген. Норієга сидів чорною плямою на політичному престижі США; правда й те, що ліквідація панамського диктатора була необхідним кроком у війні з трестом постачання наркотиків; мало свою вагу і скріплення контролю США над Панамським каналом, стратегічну вартість якого для Вашингтону не можна переоцінити, але все те не виринуло зойно вчора — воно існувало і рік тому в не менш гострій формі.

Що стримувало американського президента перед вжиттям сили два місяці тому, коли бунт в командному складі панамської армії давав таку непорівняльно зручнішу нагоду для повітряного десанту морської піхоти?

Уряд у Вашингтоні дуже добре знав, що реакція середньо-американських республік буде негативна і що це може попсувати гармонію між демократіями єнків і кабалерос лятінос, але питання реакції Советського Союзу в сучасному періоді його політики невстрявання для республіканського президента було поважнішої натури. Ясно ж, що цей невідкладний крок американського президента проти Норієги — з уваги на престиж його режиму — був заздалегідь домовлений на зустрічі з Горбачовим. Це ж так виразно просвічувало із злорадної критики дорадника президента Горбачова, Володимира Арбатова,¹ на інвазію в Панамі, в якій було багато більше іронічно-саркастичних завваг на адресу американської миролюбности, невтручання й пошанування суверенности сусідніх держав, ніж справжнього невдоволення й засуду американської збройної інтервенції. Це ж був для внутрішньої політики комуністичної партії чудовий прецедент в царині міжнародних стосунків, в порівнянні з яким евентуальне застосування брутальної сили у внутрішній політиці СССР матиме вигляд цілком легітимного заходу. З яким лицем міг би президент Буш протестувати проти «кагебівської» паціфікації, скажімо, Народного Руху в Україні?..

Інший не менше знаменний знак про домовлення обох президентів про сфери впливів проявився в дискусії над питанням об'єднання Східної Німеччини із Західною. В перших днях вибуху всенародної революції в Німецькій Демократичній Республіці департамент Державного Секретаря ставився неутрально до об'єднаної Німеччини, залишаючи це питання на узгіднення між

¹ 20 грудня 1989 р. «Найтлайн» Теда Коппела.

європейськими державами. Державам — членам Європейської спільноти об'єднана Німеччина загрожувала порушенням внутрішньої рівноваги сил у запланованому реальному з'єднанні Західної Європи в політичному новотворі — щось між федерацією і конфедерацією. Також із зрозумілих причин, єдина держава німецького народу під сучасну пору вельми небажана Советам, а ще більше Польщі, яка хоч-не-хоч мусить користуватись протекторатом СССР у конфронтації з державою найчисленнішого й економічно найсильнішого в Західній Європі народу.

В останніх заявах речника Державного Департаменту США вже виразно стали по боці своїх союзників у Другій світовій війні: об'єднання обидвох Німеччин небажане, бо порушило б європейську стабільність, усталену ще за життя «дядька Джова».

«Збереження європейської стабільності» в результаті народних революцій в сателітних державах і в обличчі об'єднання де факто обидвох німецьких республік, хоч де юре вони ще окремі і в окремих сферах політичної констеляції, стало вже трафаретом без практичного значення, бо останні події політичної натури в Європі фактично зруйнували цю стабільність по обох боках до-недавна ще залізної заслони. Зміна в наставленні США в німецькому питанні це частинно вияв льюальності і солідарності з Францією й Англією, а ще більше як запевнення Советському Союзові, що Америка не буде використовувати послабленого статусу Москви на міжнародному форумі.

І так, політика США супроти советської імперії від «сустейнменту» (масивної воєнної допомоги у формі лендлізу) у боротьбі проти спільного ворога до «ліберейшен» (доктрина Далеса в час американського розчарування агресивною політикою Сталіна), до «контейменту» (доктрина стримування проф. Кеннана), назад до «сустейнменту» (економічної допомоги й політичної підтримки советській імперії перед небезпекою «балканізації» одної шостої усіх суходолів на земній кулі). Цей зовнішньополітичний сценарій мусить постійно мати на увазі політично активізована інтелігенція на українських землях, як також і діаспори, щоб не дурити себе, бо самодурство в політиці подвійно небезпечне. Очевидно, США й надалі будуть настоювати на курсі деякої демократизації комуністичного режиму у формі людських прав на критику, на публічну маніфестацію релігійних переконань, на свободну еміграцію, на плекання національних культур тощо. Особливий натиск американської демократії буде на забезпечення тих громадських вольностей в Советському Союзі, які вдоволь-

нятимуть людські потреби тих національних меншин, які в етнічному конгломераті американського суспільства мають чи матимуть найсильніші впливи як на внутрішню, так і на зовнішню політику американського уряду. Звичайно, українська етнічна група до тих меншин, покищо, не належить.

2

Доповнімо ці головні деталі міжнародного сценарія політично-економічним сценарієм в Советському Союзі. Фактично і правно за існуючою конституцією, яка суттєво не зазнала зміни від 1926 року аж по сьогодні, в політично-економічній системі номінальної федерації СРСР сувереном залишається Всесоюзна Комуністична Партія. Воно без значення, що в конституції партія не називає себе сувереном виразно. Сам факт, що найвищий ієрархічний чинник в комуністичній партії (будь він у вигляді канонізованого партією диктатора чи вершинних партійних олігархів) укладав цю конституцію і в ній узаконював свою провідну і безконтрольну роль в державі, — той факт ставить партію понад усі приписи тієї конституції і робить з тієї конституції впорядковий збір привілеїв, наданих сувереном чи то окремим колективам (напр., союзні й автономні республіки), чи то окремій підопічній людині у сфері її громадських вольностей. І ті поточно практиковані партією-сувереном факти щоденного життя в Советському Союзі, коли даний привілей у стосунку до одного колективу чи індивіда є власником державного апарату респектований, а в випадку іншого колективу чи індивіда за використання того ж привілею карається, все це є цілком у згоді з привілейним характером спілкування суверена з підопічним сектором. Право ж чи закон в стосунках суверена до підвладного з'являється тільки тоді, коли серед підвладних визріває економічно самостійна й об'єднана спільними інтересами група, яка силою своєї ваги в державних відомствах змушує суверена узаконити дані ним привілеї, тобто односторонній привілейний стосунок (Бог дав — Бог узяв) замінити двосторонньо зобов'язуючим актом суверена, який стає ПРАВОМ підопічного сектора чи тільки його частини, але не тому, що те право написано на клаптику паперу й підписане сувереном, а тільки через те, що управлений сектор володіє засобами сили те своє право кожнокчасно оборонити.²

² Ленін визнав у 1917 році Харківський соціалістичний уряд самостійним ні від кого не залежним: в 1918 році самовільно видавав розпо-

На протязі сімдесятилітнього суверенітету Центрального Комітету Всесоюдної Комуністичної Партії не було і не могло бути мінімальних передумов для легально діючої опозиційної сили. Всі можливості проявитися навіть ідеологічно лояльній опозиції в системі марксистської ідеологічної ексклюзивності були заперечені вже першим ленінським декретом (листопад 1917) про націоналізацію всіх ресурсів і засобів продукції найнеобхідніших життєвих потреб. Цілковите вивласнення підопічного суспільства в користь партії якраз і було подумане як радикально запобігаче знищування найпотрібніших умовин для появи ефективно діючої опозиції проти партійної монополії в усіх ділянках державного життя. До цієї цілеспрямованості Ленін признався в своїх виступах на оборону концепції НЕП'у і «Податку в натурі». З причини пропагандивної ефективності він зробив це під прикриттям альтернативної політичної фразеології:

«Нестійких (людей поза партією) є багато, нас (комуністів) є мало. Ті, що вагаються (несконсолідовані суцільною програмою), є роз'єднані — ми (комуністи) об'єднані. *Нерішучі не мають економічної незалежності, ми маємо... Як довго пролетаріят (очевидно, партія) тримає кріпко владу в своїх руках, як довго він кріпко тримає в своїх руках транспорт і важку індустрію, режим пролетаріату не є в небезпеці...*» (Слова в дужках і підкреслення додані автором).

Завдяки оцій цілковитій економічній залежності підопічного громадянства від, під кожним оглядом, суверенної партії, більшовицький режим мав можливість набагато ефективніше справитись з найменшими познаками опозиції в народі, ніж це було можливе царській бюрократично-поліційній машині, що була цілковито на утриманні підопічного суспільства, яке само себе годувало, взувало й одягало та ще й мільйонами рублів підтримувало й скріплювало найрізновидніші революційні рухи на повалення царату. Цілковите обезвласнення підопічного суспільства заздалегідь ліквідувало можливість появи «корисних ідіотів»³ і давало партійній верхівці необмежені можливості голодом ви-

рядження від імени цього уряду, а 1922 р. той же уряд «суверенної союдної республіки» став фактично адміністративною експозитурою московського центру. Стільки варта форма без субстанції.

³ Так називав Ленін братів Морозових з багатой купецької родини, які підтримували підривну роботу соціалістичних партій поважними суммами грошей.

морювати непокірні народи, що за царату було абсолютною неможливістю.

І Маркс, і Ленін любили покликуватись на Гегеля, але не прикладали належної уваги до найсуттєвішої науки великого філософа, який навчав, що

«Мета сама по собі — це бездушне узагальнення; тенденція — це лише рух за течією, позбавлений реальності; голий вислід — це мертве тіло, позбавлене стремління»..., а «Зацікавлення й охота лише там присутні, де є змагання». (Лекції філ. історії).

Що, властиво, сталося в цивілізації, насильно накиненої народам під прапором марксистської ідеології, яка проповідувала рай на землі для поколінь в далекому майбутньому коштом ліквідації історичної людини, насильно викорінюючи її з віковичних традицій, відіймаючи в неї її вірування, позбавляючи її власних засобів продукції життєвих необхідностей і під загрозою драконівських покарань забороняючи їй всяке спілкування із зовнішнім світом, щоб тим легше вбити в народів їх історичну пам'ять. Адже мрію творців історичного матеріалізму і т.зв. наукового соціалізму Маркса й Енгельса про абсолютну й безконтрольну владу для перебудови світу людини їх геніальний учень Ленін зробив реальною на одній шостій усіх суходолів з невичерпними природними багатствами. Перед тією безжальною владою в руках *«малої горстки керівної кляси... яка підняла себе до рівня теоретичного осмислення історичного маршу в цілому»*, була поставлена окрадена, оголена, отетеріла історична людина, мов свіжо замішана власною кров'ю глина, з якої руками гайдуків і опричників тієї влади мала бути виліплена нова ідеально послухна людська істота для позаісторичного, позбавленого клясових суперечностей суспільства комунізму. Сімдесят років тривав у советській імперії марксистський експеримент реформи історичної людини і врешті найвище поставлені кустодії марксистського експерименту мусіли признатися, що імперія комунізму наближається до катастрофи.⁴ Чому?.. Адже устоялася ця імперія перед воєнною машиною гітлеризму, правда, при великій матеріальній допомозі західних союзників, ні разу не переживала активного спротиву з боку зорганізованої політичної сили підо-

⁴ Критик Горбачова, Єльцин, на питання репортера Джіма Легрера, яка ситуація в Союзі, відповів, подумавши: «Ми банкрут... Якщо Горбачова не справиться протягом наступного року, ми можемо мати революцію».

пінного суспільства, яке в цілості було арбітрарно поставлене для продукції потрібних партії засобів для внутрішнього і глобально плянованого терору. Чому?.. І чому так несподівано для найбистріших спостерігачів західного світу розкрилася вся трухлявість внутрішньої конструкції імперського велетня? В чому *коріння* тієї причини, яка вимусила на власників державних засобів політичного насилля визнання банкрутства системи, в якій мало не існувати не тільки класових різниць у суспільноправному відношенні, але й у матеріальних засобах для достатнього існування?..

Коріння цієї причини в тому, що законодавець і кустодій реформи історичної людини знехтував усіма найосновнішими законами Природи, однаково діючими й однаково незмінними в процесах природного детермінізму, як і в світі людини, що є твором особливої людської свідомості в такій же мірі, в якій абсолютні і всеобіймаючі закони Всесенної стали втіленням предвічного Творця всього видимого і невидимого.

Надмірна експлуатація біологічних резерв підопінного сектора при постійно дефіцитному постачанні регенеративних засобів споживного типу (харчування понижче необхідного мінімуму) і консервуючого (одяг, житло, гігієна) позбавила людину творчого ентузіазму і перспектив її праці. Загальне збайдужіння до вислідів праці, яка в більшості випадків не стояла в жодному відношенні до піднесення рівня добробуту працюючої людини, фатально впливало на стандарти продуктів.

Приватної ініціативи колективізованого продуцента, обставленої, з одного боку, стандартними інструкціями центрального плянування, а з другого — небезпекою ризика для ексекутивного начальства у відхиленні від тих стандартів, аж ніяк не заступили мітинговим витискуванням ентузіазму із знекровленого робітництва; вона була звернена в напрямі збільшення власного «позачергового» споживання, як тільки нагода цьому сприяла. Це, в свою чергу, впливало на зниження в постачанні для подавляючої більшості тих, що такої нагоди не мали.

Виснажування ґрунтів і грабіжницька аграрна політика комуністичної влади супроти хліборобського населення, яка відбивала зневажливе ставлення ідеологів пролетарської революції («село — це залишки варварства в цивілізації»⁵), вихолостили село з кращих продуктивних сил і довели рентовність землі і хлібо-

⁵ Так К. Маркс називав селянство.

робської праці до найнижчого рівня в Європі. В порівнянні з багато гіршими ґрунтами баварського хлібороба, врожайність колгоспного хазяйства ледве дорівнює одній четвертій продукції баварського приватника.⁶

Батрацька неохайність при зборі збіжжєвих злаків і нечуваний спосіб «магазинування» зерна під голим небом крізь сльотну осінь доводили до втрати четвертини споживної вартості зібраного і незібраного врожаю.⁷

Теоретичне обезвартіснення землі в марксистській економіці, в колгоспній практиці зробило удержавлену землю нічиєю в очах вивласненого колгоспника. «Чия це левада? — питали ви зустрічного селянина ще перед революцією. «Нічия, це громадське», — відповідав запитаний.

Батрацьке відчуження хлібороба від його кормительки аж ніяк не сприяло необхідним засобам проти ерозії ґрунтів та їх енергетичного виснаження.

3

Обіцяне в теорії зрівняння праці в комуністичному суспільстві з приємностями дозволля в практиці «пролетарської диктатури» обернулося в каторжні виробничі норми, з каторжними умовами щоденного побуту і спілкування навіть з найнижчим рангою сторожем державної безпеки. Праця замість визволення від злиднів стала поневоленням у напівголодному стані каторжника.

Превентивний терор проти уявних ворогів народу і сітка сексотів доповнювали куліси внутрішньополітичного сценарія Сов. Союзу. Не тільки міжсуспільні, але й товариські стосунки паралізував страх перед провокацією.

⁶ Дивись «Обезвласнене суспільство», стор. 103. Примітка (1).

⁷ Більшовицький спосіб магазинування очищеного зерна: «Прийшов наказ зсипати (збіжжя) не землю, тобто... настелити наспід соломи, насипати збіжжя, а тоді накрити соломною зверху... Пройшли пару (сльотних) місяців і ті всі копці зазеленіли, збіжжя поросло через соломую яких добрих пару цалів...» Перед Різдвом, коли приїхали тягарові машини перевозити те збіжжя до Володимира, «уже було запізно, бо всей той хліб, те збіжжя зрослося в одну купу і стало наче камінь, бо вже був мороз. Під збіжжям були сотки дір від мишей і щурів..., а голова району подивився і сказав: Ну, що зробили, уже запізно, но в нас є много хліба». (Гр. Стецюк, «Непоставлений пам'ятник», стор. 27).

Вся ця сімдесятилітня практика советського марксизму мусіла довести до того, що країна найврожайніших ґрунтів на цій землі примушена договувати своє суспільство хлібом з капіталістичних держав. Властиво, ця харчова нестача вже існувала в шістдесятих роках, але наглухо закриті кордони «великої зони» і на експорт підкрашувана статистика економічного розвитку під комунізмом давали підстави Дудлі Ділардові — професорові Мерилендського університету⁸ (як також і іншим американським економістам) побоюватися за конкурентну спроможність американського капіталізму, судячи по великому коефіцієнті економічного приросту в Сов. Союзі. Але поет і дилетант з економіки Микола Руденко вже в половині шістдесятих років передбачав і перестерігав партію перед неминучою економічною катастрофою і то якраз через безглузду політику в аграрному питанні. Сьогодні Горбачов намагається санувати державне господарство, половинчо пропонуючи реформи, на яких настоював Руденко.⁹

Ключі до розв'язки наболілих і вистражданих проблем у советській імперії в руках Михайла Горбачова і від успішного, як і неуспішного, подолання перешкод на шляху його «перестройки» залежатиме доля цієї імперії, перовзором якої під структурно-політичним і соціальним поглядом (із суто формального боку) належить уважати Московське царство часів опричини Івана Грозного.

По суті, це не тільки проблема реформи сімдесятилітнього застою комуністичної системи, це колосальне завдання переламання понад чотиристарічної традиції імперської політики Росії. Їддю цієї традиції просочена ціла бюрократична побудова, якою імперія розросталася і на якій загнивала. По суті, ленінська революція була тільки спробою рятування не тільки імперії, але й її політичної схеми під ідеологічним прапором марксизму, на якому гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» було незвичайно зручним засобом переставлення тієї ж імперії на соціально-економічні витоки марксистського комунізму.

З усього того, що ми покищо бачимо, то Горбачов хоче обернути історичний процес російського політичного розвитку у протилежному напрямку — у сторону демократизації політичних процесів, але також з наміром збереження імперії.

Його політична позиція в час приходу до влади першого

⁸ Дивись «Обезвласнене суспільство», стор. 335.

⁹ Дивись «Економічні монологи» і «Шлях до хаосу».

секретаря на початку вісімдесятих років — під суто формальним оглядом, якщо ми забудемо про династичні права Івана Грозного — точно така ж, як і Івана IV у п'ятдесятих роках 16-го століття: на перешкоді намірам Івана перетворити абсолютистичну систему на автократичну стояла Вибрана Боярська Рада, навикла до своєї привілейно-дорадчої ролі під абсолютним монархом: на перешкоді ж Михайлові переставити партійний автократизм першого секретаря (як тільки вдається йому консолідувати свою партійну позицію влади з найвищими позиціями державної бюрократії) на зворотний курс до лібералізації стоять консервативні елементи в Політбюрі і у вищій номенклатурі, навиклі до партійного автократизму першого секретаря, бо тільки це гарантує їхнє узурповане панування. У Східній Європі тодішньої хліборобсько-пасторальної економічної системи цар Іван мав право думати, що монарший автократизм, спертий на поголовне кріпацтва орендного типу, міг служити скріпленню імперської влади царя; перший же секретар Горбачов наочно бачить, що колгоспне кріпацтво (радше невілляництво) не в стані засилювати індустріальний ріст, технологічний розвиток і паразитний мілітаризм і, кінець-кінцем, мусить довести до енергетичного вичерпання біологічних резервів. Якраз ця обставина примушує його брати курс на лібералізацію системи, розраховуючи на те, що привілейне (не правне!) поширення громадських вольностей на всі прошарки підопічного суспільства розбудить творчий ентузіазм і дасть, як за НЕПу, оздоровлення союзної економії.

Для зламання хребта Вибраній Раді і для ліквідації вищої боярської аристократії цар Іван потребував підтримки широких мас «земщини», з яких він формував свій опричний корпус і який, згодом, був ужитий з однаковою послідовністю для небувалого перед тим закріпачення селян.

Аналогічний корпус Горбачов одідичив у вигляді КГБ, який — залежно від обставин — може бути вжитий для пацифікації сучасної «вибраної ради», як і для придушування демократичних сил сучасної «земщини».

В «Комуністичному Маніфесті» Маркс дуже влучно характеризував соціальні процеси в занепадаючому суспільстві:

«... коли міжклясова боротьба наближається до рішальної години, розкладовий процес серед пануючої кляси і, фактично, в цілому суспільстві набирає такого виразно розрядного характеру, що мала частина пануючої кляси відчахується і пристає до революційної кляси, в руках якої майбутнє».

В опричині Івана Грозного опинилася поважна частина боярства, що й дало повід російському історикові Г. Н. Бібікову написати, що за царя Івана «жодної клясової боротьби проти боярства не було, бо в опричині брали участь бояри і поміщики проти інших бояр і поміщиків».

Аналогічний процес відбувається на наших очах у комуністичній партії Сов. Союзу: одна п'ята делегатів на першому конгресі Народного Руху в Україні — народної формації, виразно опозиційної до комуністичної партії — вийшла з лав комуністичної партії.

Навіть непевність позиції Горбачова «між двома силами» ми бачимо і в царя Івана, коли він перед своїм опричним ділом вів переговори з англійською королевою Єлисаветою I щодо взаємного азилу для монарха в крайній потребі. Проте, позиції Івана IV були набагато солідніші. Поперше, він одідичив по батькові царство, про яке писав з історичної перспективи пізніший російський історик:

«Щодо політичних і фізичних обставин, то треба ствердити, що на території, одідиченій Іваном IV від його батька Василя, його царювання могло б бути найспокійнішим і найщасливішим з усіх часів» (С. М. Соловйов, т. III, стор. 174).

Крім політичної стабільності, закріпленої агресивною зовнішньою політикою і внутрішньо упорядковуючою правну систему, юний цар користувався вже ореолом містичної влади помазаника Божого, впоюваного в народні маси московським православ'ям, яке в цілості сприйняло ідеї митрополита Макарія про божественне походження монаршої автократії і про місійність московського царства Пересвєтова. Містика екзотизму засекреченої перед Заходом «Росії» і економічна автаркія примітивного хазяйнування Сходу — все це давало в руки царя-автократа необмежену й безконтрольну владу. Про фанатичну відданість тій владі цілого народу писав Н. М. Карамзін: «Бояри й народ увесь, не маючи в глибині душі своєї найменшого заміру проти вінценосця, тільки покійно молили Господа, щоб Він усмирив цареву лютість» (Записки о давней и новой России).

Тільки Петро I і Ленін користувалися подібним ореолом і подібною владою, хоч в контекстах інших ідеологій.

Під політично-територіальним і мілітарним оглядом Горбачов перебрав імпонуючі світові величини, але підміновані перманентною економічною кризою, яка робить мілітарний потенціал незастосовним на скалю глобального конфлікту під загрозою загального голоду вже в першому році воєнного стану із західним капіталізмом. Коли б не те, що під кінець 20-го віку фактор високого технологічного розвитку, постійного економічного приросту, з рівночасним умасовленням добробуту, вирішує про місце держави — особливо держави з претензіями на світову потугу — майбутній історик міг би повторити слова Соловйова про прихід до влади Горбачова.

І ще одна аналогія щодо Михайла Горбачова, першого секретаря всесоюзної комуністичної партії і голови президії Верховної Ради, тобто президента СССР, до Івана Васильовича Московського в чернечій рясі і з важким хрестом на грудях ченця-ігумена опричного «духовного товариства» і царя «всієї Русі» під шапкою Мономаха, Івана IV Грозного. І точно так, як у шістнадцятому віці ігумен-чернець наказував цареві земщини що і як робити, так і по сьогоднішній день перший секретар партійної опричини говорить устами всесоюзного президента на форумі всесвітнього «історичного карнавалу».

Знаємо, кудюю повів Іван Грозний російську націю у віки історії як навчав провідну верству російського народу гордитися своїм рабством в угоду великій імперії. Горбачов ступив на нібито зворотну стежку. В його сучасному становищі важко вгадати, коли він говорить чи робить щось по своїх намірах і волі, чи це звичайна самозахисна тактика на межі двох протилежних таборів. Партія й надалі залишається єдиноправною політичною силою, в її руках всі засоби політичного й фізичного насилля. Активісти Руху, правда селективно, підлягають покаранню позаконституційно, як і за Брежнєва. Різниця тільки у вимірах покарання, що ми спостерігали за «відлиги» Хрущова, а це значить, що 15 днів арешту може одного дня змінитися на 15 років, бо всі ці зміни не сперті ні на формальній законності, ні на реальних засобах економічної природи поза контролем партії. Єдина сила Народного Руху — це готовість політично й національно свідомих людей жертвувати своїм життям. Це велика моральна сила, але політично ефективною силою вона стається щойно тоді, коли охоплює народні маси як поза партією, так і в партії, в такій

мірі, як це сталося в Польщі, а останньо в Румунії. Покищо фактичне становище Руху символічно репрезентує безборонний китайський студент перед танком. В періоді розгубленості режиму в центрі для ліквідації того «китайського студента» партії потрібна його допомога — потрібно, щоб він почав кидати бомби або й звичайне каміння. Коли привертається консолідація центру, провокація з боку того «студента» зовсім непотрібна — його ліквідується порядком «соціалістичної законності».

Відлига під політичним і культурним оглядом у ширших розмірах, як це мало місце за Хрущова — це, очевидно, наслідки внутрішньополітичної програми Горбачова. Можна сумніватися в тому, чи передбачав він, що в наслідок цієї політики виринуть національні аспірації союзних республік до повної самостійності чи тільки в межах конфедерації (від союзної держави до союзу держав), і чи мав він готову відповідь на випадок конфронтації з відосередніми силами. Не можна сумніватися в тому, чи хотів би Горбачов повернутися в майбутньому до безперспективної утопії комунізму засобами перманентного терору над онімілим від страху суспільством. Але й не можна сумніватися в тому, що перший секретар єдинопартійної партії міг би допустити до розвалу советської імперії, не застосувавши всіх можливих засобів насилля, і то тим більше, що в цьому напрямі співдіятимуть впливи американського капіталу. Також не може бути найменшого сумніву в тому, що не може існувати демократична система влади над обезвласненим суспільством. Передумовою справжньої демократії є економічна незалежність підопічного суспільства від покликаної ним політичної влади, компетенції якої не сміють виходити поза організацію засобів для оборони суверенного суспільства перед зовнішніми ворогами, оборони громадянських прав людини на приватну власність засобів і ресурсів і для захисту перед злочинними елементами правопорядку визнаваного більшістю повнолітніх громадян і періодично завірюваного вільним, тайним і безпосереднім голосуванням. Тільки при уведенні в життя цих елементарних підстав емансипації цивільного сектора з-під повної економічної залежності від політичного сектора — від держави, а в советській системі від партії, можна говорити про право на свободу совісті, політичного переконання, вільного вислову, вибору місця осідку і праці та про незалежність судочинства від політично-адміністративної влади. Доки існує повна монополія єдиної політичної корпорації на політичну владу, на власність і на економічне керівництво, доти не може

бути й мови про повноцінну демократію як перманентно-суспільний процес, бо гарант того процесу — легальна опозиція — не має економічної бази для своєї ефективної діяльності. Передбачаючи політичну ситуацію, яка розвинулася в останньому році, я ще влітку 1977 року писав:

«Ми можемо собі навіть уявити, що Брежнєв міг би дати згоду на політичну опозицію, нехтуючи засадою «науковости» марксизму, але зберігаючи за комуністичною партією всі економічні засоби володіння — від природних багатств починаючи і на варстатах праці, засобах комунікації і пропаганди кінчаючи: які шанси така опозиція у великій модерній імперії могла б мати на достатню організацію і політичну перемогу?.. Жодних, бо парафразуючи Енгельса скажемо: обезвласнений народ супроти повністю монопольного й до зубів озброєного уряду — це тільки зникаюча кількість».¹⁰

Супроти повищого, то не параграф 6 конституції є коренем усього лиха, а цілий Розділ 2 про Економічну систему, особливо параграф 11, що починається: «Державна власність, тобто спільна власність Советського народу, є головною формою соціалістичної власності».

Партія могла б відмовитися від 6 параграфа, але, залишаючись на фактично керівних позиціях у політичних відомствах держави, загальносуспільних, економічних і військових організаціях, вона й надалі затримувала б ініціативу й екзекутиву в своїх руках. Клич: «Вся влада Радам!» — це нічого нового. За умов, що існують сьогодні, опозиційні елементи не посідають засобів запобігти більшості дисциплінованих партійців і в радах.

Все вищесказане — це аксіомна правда. Як цю правду примінити на визволення закріпачених народів, це не завдання автора цих рядків. Властиво, це поза компетенцією кожного наукового теоретика української діаспори. Це справа практичних, детально ознайомлених з обставинами в країні і зрілої громадської думки політиків, свідомих неминучої всенародної катастрофи, якщо поржавілу імперську машину залишити на старих рейках, і які зуміють зашепити цю свідомість працюючим і голодуючим народам.

Повертаючись до горбачовської перебудови, в якій і надалі залишається централізована в Москві комуністична партія як надійна запорука збереження організаційного «статус кво» на тери-

¹⁰ «Обезвласнене суспільство», стор. 40.

торії цілого Союзу; яка й надалі спирається на виключно державну власність землі і під землею, на центральне плянування наступних п'ятиліток, на виручку з господарської катастрофи від Заходу, замість на повернену автохтонному населенню приватну ініціативу — все це аж ніяк не сумісне з заповідженою демократизацією внутрішніх порядків імперії. Стежка, на яку ступив Міхаїл Горбачов, неодмінно заведе його до розпуття, де йому треба буде вибирати — або зраду сучасній «опричині», або зраду сучасній «земщині». І це також аксіома.

Лютий 1990 р.

ТЕМИ НЕНАПИСАНИХ ЕСЕЇВ (Афоризми)

1. **АФОРИЗМ** — це цвіт людського досвіду. Коли доброякісно запилений, може стати зародком незнаних ще плодів. Найбільше варті нашої уваги афоризми залишені людьми, що розсудливо зужили своє майбутнє, але зберегли власне минуле в стані гідному повторення.
2. Ідея — це коли людина думає, що бачить чіткіше ніж будь-хто.
3. Спасінням людського роду були завжди одиниці, що мали талант відкривати смертельну небезпеку для людини в її найідеальніших задумах.
4. Говорити вам про вартості світу?.. Перш усього признайтесь: голодні ви чи ситі?..
5. Все, що варте засвоєння, ніколи не підкоряється нам доцентно. Але й некомплектність цінного надбання в сполюці з творчим генієм сягає довершености. Коли це стається, тоді потенціал індивідуальности торкається свого зеніту.
6. Дивлячись в очі мого kota, в мене завжди зроджується враження, що він знає і розуміє більше ніж нам здається. Це підсилює мою людську допитливість і він колись готов пожитися всіх своїх таємниць...
7. В найважливіших і основних питаннях нашого існування немає різниці між освіченим і неграмотним, між філософом і лісорубом. Різниця з'являється і зростає у відворотній пропорції до ваговитости питань.
8. Найтривалішою власністю людини — це непокірна творча мисль; вона перемагає смерть.
9. *Справжньо* людські проблеми виринають тоді, коли біологічні потреби заспокоєні.
10. Думка, що людина сотворена на подобу Бога, втратила свою

логічну послідовність, коли сотворіння взялося зображувати свого Творця.

11. Людська цікавість набагато більша від верблюда, але пролізає крізь щілинки набагато вужчі ніж вушко голки.
12. Прибуток — все те, що залишається після розтрати нашого життя.
13. Наші людські проблеми — це гарач природі за автономію нашого розуму.
14. Справжня дилема у всенародному масштабі: підкорення чи панування. Все інше — це тільки зволікання.
15. Слід по собі в пам'яті народу — це сурогат безсмертя.
16. Відгадуючи інтуїтивно таїнства природи, людина творить свій власний світ, без чого вона не могла б існувати.
17. В природі смертної людини немає місця для істотних змін.
18. Відгадуючи, що сталося б з людиною, коли б вона стала богом, нам завжди треба пам'ятати, що то був бог, який за самоволлю прирік Прометея на вічні муки, вигубив Титанів за непослух, і що «три тисячі» ізраїлітян загинуло біля підніжжя Синайської гори, бо відвернулися від заздрісного Єгови.
19. Наявність росту необхідна, якщо ми хочемо зберегти тривале почуття щастя. Тому-то діти так природно розположені до безжурного життя — за їхній ріст сама природа несе відповідальність.
20. Зміна в однаковій мірі є ознакою зростання, як і розкладу. На своє нещастя людина аж надто часто шукає щастя у зміні.
21. Найбільші людські зусилля розуму чи тіла лишаються безплідні, якщо не служать, у будь-якій мірі, потребам рідної спільноти.
22. Справжній прогрес являється продуктом двох факторів: природного детермінізму й вільної людської думки.
23. Принцип — це промінчик від причалу наших надій; він зникає як тільки той причал являється одним з незчисленних міражів у нашої мандрівці.
24. Утопія так довго залишається гідною всякої посвяти, як довго її жрець є в стані знаходити козла відпущення за непроминаючі злидні.
25. Характер в людському світі мав би бути тим, чим є детермінізм у природі — він мав би устійнити поведінку людини у передбачених умовах.
26. Воно не так трудно уточнити суть речей, як задовільнити всіх

- нас однаковим уточненням; і це не тому, що ми такі різні, а тому, що наші інтереси в житті такі розбіжні.
27. Наскільки в теорії марксизм являвся довірливий людині універсальним ліком на всі суспільні недуги, настільки у щоденній практиці показав себе паралізуючою отрутою.
 28. Теорії та гіпотези — це тільки намагання людської думки поширити наше знайомлення з космічним оточенням.
 29. Сила людини завжди буде мірятися спроможністю устоятись, коли залишена самотньою.
 30. В тіні минулого жахиття нарастають небезпеки майбутнього.
 31. Воно багато легше вросли в характер ніж зрости в мудрість, прийняти віру ніж засвоїти знання.
 32. Людина досягне вершка свого розвитку, коли довершиться її інтимність із всесвітом і мир із собою.
 33. Людина без таланту, хоч і озброєна технічним знанням, не буде почувати себе незалежною в своїй професії і ніколи не засвоїть собі інтимного розуміння проблем, що особливо притаманні даній ділянці.
 34. Тисячні жертви стихійних катастроф викликають у нас менше співчуття, ніж трагічний випадок інтимно близькій нам дитині нашого сусіда.
 35. Кожне покоління відходить з переконанням, що світ залишається без належної опіки. Одначе правдою є, що світ ще ніколи не мав людської опіки і тому зберігся в цілості.
 36. Якщо б кримінальні нахили в людині були тільки наслідком її неосвічености, суспільний реформатор мав би порівняльно легке завдання: кожній людині докторат із соціології.
 37. Для тих, хто допнявся вершка на своєму шляху, гальмо стається придатніше від мотору.
 38. Тільки в сучасному стає зрозумілою мова минулого і народжується немовляче бабляння майбутнього.
 39. Дайте людині іскорку надії й вона витримає муки пекла.
 40. Між приятелями ми ростемо, щоб дорівнятися їхнім досягненням. Ворога ми мусимо перерости, щоб залишитися переможцем.
 41. Хронічною хворобою демократії є те, що вибрані політики думають більше про те, щоб їх перевибрали, ніж про те, якими і як довго залишаться в пам'яті тих, що їх вибирали.
 42. Найнебезпечніша комбінація — це талановитий дурень на відповідальному пості в суспільстві.

43. Для людської допитливості кожний феномен мусить мати причину: знайдену або видуману.
44. Листування між великими людьми — це як «чорний» вхід до величавої будівлі: воно виявляє все те, що обронзовлений фасад мав би приховати.
45. Як легко сприймаємо нахабність за відвагу, а професійний вишкіл за освіту.
46. В житті скептика тільки великий талант перетворює звичайну професію у грандіозну мету людського життя.
47. Воля дурневі не служить.
48. Коли людина набирає переконання, що тільки від неї залежить її безсмертя, в ній затрачується різниця між мудрістю і хитрістю, красою й бридкістю, праведністю і злочинством.
49. Тільки розумна людина користується досвідом предків. Дурні йдуть у полон моди.
50. Приємні вісті чинять нас щасливими навіть і тоді, коли видумані.
51. Теоретична можливість є для двох родів безкласового суспільства: колектив дурнів, в якому нікому вести, і колектив мудрців, в якому немає за ким іти. Це мертвороджені ідеї.
52. Господь Бог створив більше дурнів ніж мудрців не тому, що більше полюбив дурних ніж розумних, а тому, що тільки така пропорція виявилася життєздатною.
53. У морі людської глупоти пусті слова завжди верхом...
54. Зміна місця праці не збільшить здібностей людини, як і зміна рямок не піднесе вартости картини, але в обидвох випадках це може вплинути на зміну ціни.
55. Суть поступу не в технологічних новизнах, а в повній свободі людській ініціативі.
56. Хто вірить, що основні проблеми людства треба розв'язувати насильними засобами, той дурисвіта має за дорадника, хоч би він найнауковішими аргументами орудував.
57. Не люблю дурних людей навіть і тоді, коли вони великі спеціалісти.
58. Хто прислухався б до opinii дурня?.. (По щирості: за виїнятком, коли вона підлеслива).
59. В державі, де визов мирної конкуренції існуючій владі стає злочином, там закони застигають по книгах, а громадські вольності по в'язницях.
60. Монополія на репрезентацію цілого народу чинить фікцію з народоправства, а запевнювання в дружній однастайності

підопічного суспільства з державною репрезентацією сповіщає закріпачення людської індивідуальності.

61. Коли перемагає думка, що інтереси громади важливіші від прав одиниць, тоді вартість суспільства зводиться до стану корисної отари. І воно зовсім нетрудно розгадати, хто буде користуватися такою черідкою.
62. Повна підпорядкованість індивіда загалові оправдується тільки тоді, коли сама субстанція суверенного суспільства в небезпеці.
63. Кожна соціально-політична структура підлягає розкладові, коли людина усвідомлює собі, що фундаменти її культури не витримують накопиченого досвіду й досліду.
64. Духові вартості в людському світі не існують поза свідомістю живого людського розуму: немає мудрости без мудреців, справедливости без справедливих, милосердя без милосердних ні волі без вільних людей.
65. Коли науковий дослідник визбувається сумнівів, він звичайно кінчає пророком.
66. Елементарною підставою контролі підопічного суспільства над своїм політичним проводом є його економічна незалежність. Обезвласнене суспільство втрачає так званий народний суверенітет.
67. Правда — як і брехня — закоринюється повторюванням.
68. Демократія, що розвивається за принципом легітимности — від монаршого суверенітету до народного — зберігає історичні нашарування суверенного суспільства, що й являється запорукою її тривалости. Демократія, що вибухає у підніжжя суспільної піраміди, знищує всі ті суспільні елементи політичної рівноваги, без яких вона стається жертвою тиранів.
69. У боротьбі стався з повагою до своїх ворогів і збережи їх після перемоги. Ти незабаром потребуватимеш їх для власного захисту.
70. Перемогою ти доказав свої вищі вартості. Помстою над переможеним ти показуєш, що не вартий був ти тієї перемоги.
71. Перемогу здобувається в чесній боротьбі, або підступом і облудою. Спосіб святкування перемоги звичайно показує, які засоби були вжиті.
72. Покищо, суд над Ніккольо Макіявеллі чинили: лицемір, скептик і недотепа. Праведник дав себе переконати, що безпосереднє знайомство з підсудним було б нижче його гідности і... залишився покровителем негідників.

73. Історія не вчить нас настільки, наскільки могла б, і то із-за дуже смішного приводу: вона в більшості випадків соромиться тих фактів, що породжують її.
74. Творець випосажив людство двома великими дарами, які залишили глибокі сліди в історії: дар спонтанної інтуїції і дар аналітичного розуму. Між одним даром і другим простягається глибока прірва. Тільки деякі гіганти роду людського потрапили довший час утриматись на обох берегах того провалля — більшість знайшла смерть на дні пропасті. Для всіх нас, звичайної мірки, буде корисніше пам'ятати, що цю прірву кроком не міряти.
75. Обмеженість без безмежності і дочасність без вічності були б такі ж безглузді, як і матеріальний предмет без простору.
76. «Безмежність і вічність», хоч і підлягають дефініції розуму, не вміщаються в людській уяві. «Ніщо», хоч здається уявне, не підлягає дефініції розуму. Це і є кордони людських можливостей.
77. Математика — це абстракт усього того, що має початок і кінець. Нескінченість в математичній формулі, щоб знайти примінення в цій дисципліні, мусить прийняти форму скінченості: «Дві паралелі СХОДЯТЬСЯ в нескінченості». Лиш так далеко сягає математика. Спроба дати нескінченості дефініцію при допомозі цифри, прориває межі цієї дисципліни і вливається в трансцендентальну філософію. Теорія Джорджа Кантора про безконечність головних і підрядних цифер якраз і є тим проривом математичних меж.
78. Альберт Айнштайн, стосуючи математичну формулу, мусів дійти до обмеженості космічного простору.
79. Межі людських можливостей в ЧАСІ будуть завжди за мірою уяви і ніколи не замикатимуться кордонами нашого знання про конкретний ПРОСТІР в даному періоді.
80. Повсюдна загроза насильної, а то й мученицької смерті це ціна героїства. Коли ж герой переживе цю загрозу, він може накоїти багато лиха народові, за кращу долю якого він готов був умерти.

РЕФЛЕКСІЇ ВІД МИСТЕЦЬКОЇ ВИСТАВКИ ВОЛОДИМИРА БАЛЯСА В ЛЬОС ЕНДЖЕЛЕС

На терені Полудневої Каліфорнії це, мабуть, перша малярська виставка українського мистця, під покровом Об'єднання Мистців Українців в Америці і в цілості виповнена талантом однієї творчої людини.

П'ятдесят каталогованих експонатів і один поза каталогом як мотто виставки: паперовий рілієф жінки-музи, що випускає голуба-вістку. До цієї форми мистецького вислову, якою наш мистець віртуозно володіє, ми повернемося пізніше.

Виставка під особистою опікою мистця, а особливо його дружини, пані Стефанії Баляс протривала цілий місяць, від 15 березня до 12 квітня, 1964 р. Число відвідувачів поважне, але факт, що виставки не розкуплено бодай у вісімдесяти відсотках, говорить промовито про те, що між нашими патетичними промовами про рідну культуру і мистецтво і між нашим розумінням умов для росту цього мистецтва і культури залишається багато до побажання. Особливо важко зрозуміти байдуже ставлення наших людей із вищою освітою до безперечного таланту нашого мистця і до тих надлюдських його зусиль, щоб дати на чужині таку і такого рівня виставку, зваживши факт, що все те продумано і доконано поза нормальними зарібковими годинами праці на хліб насущний. Адже що найменше вісімдесят відсотків усіх експонатів тематично, форматом і, що найголовніше, ціною аж просилися у кожную культурну хату. Знаючи місцеві обставини і людей на тутешньому терені, мені тяжко повірити, що неможливо б знайти сорок українських родин, яким не під силу було б здобутися на інвестицію в сумі між 50 а 200 дол, щоб придбати собі одну оригінальну картину нашого відомого мистця. А зна-

ючи Володимира Баляса і з особистих зустрічей і з його безінтесовної праці над мистецьким оформленням, майже, всіх наших національних святкувань, я сміло можу сказати, що в очах Баляса матеріальна сторінка нашого вияву пошани до його таланту залишається глибоко в тіні в порівнанні з тією моральною підтримкою для нього, як одного із будівничих української культури.

* * *

Колись універсальний геній людства з часів італійського рісорджіменто, Леонардо да Вінчі, заглянув перший під шкіру людині і своїми вдалим рисунками відкрив широко двері науці анатомії людського тіла. Приблизно триста років пізніше другий геніальний маляр, Пабло Пікассо, гнівно роздер притворну занавісу малярського мистецтва і продемонстрував перед здивованою, обуреною, гістеричною і остовпілою публікою анатомію малярського мистецтва при допомозі вдалим вівісекцій на тій же публіці. Перша подія сталася в часи, коли людина після однобічного ригоризму середньовіччя набралася нової віри в себе і в безмежжя власних перспектив у світлі наново відкритого духа стародавнього геленізму, друга подія припала на час, коли людство після тристалітньої мандрівки під прапором віри в себе і після різних та чисельних додатків і коректив у тому прапорі, помалу і невідхильно скочувалося по похилій площі — немов дуплікат з старо-грецької трагедії — до катастрофи Першої Світової війни. Похила площа і людська спроможність критичної оцінки кожної ситуації створюють цікаву суміш інерції із зростаючим моментум і людської, нашвидку плянованої, або й тільки інтуїтивної дії. З'являється безліч «лікарів» з різних ділянок вияву людської творчості і кожний хоче «висловитися» над ложем захворілої епохи. Подавляюча кількість «лікарів» це аматори, в ділянці суспільних недуг, але спеціалісти в інших ділянках і вони намагаються писати рецепти при допомозі власних засобів, які цілковито невислачальні для того роду «вияву себе». Нагинання засобів, а той поважні намагання змінити способи і мету окремих мистецтв стаються модою на право вислову. Мистецька картина еволюційно переходить у гієрогліф і в шараду. Незвична символіка так званого модерністичного живопису в руках молодшого покоління стається самоціллю і доходить до меж хворобливого інфантилізму. Коли ж інтелігентна публіка не реагує, або просто відвертається, заходить потреба тлумачення.

Пригадується мені тут пікассівське тлумачення. Коли один із советських вельмож дуже критично висловився на адресу однієї композиції Пікассо, авторитетний майстер запитав: «Чи вчили вас читати і писати?» «Очевидно», — відповів вельможа. «А чи вчили вас розуміти живопис?» — знову запитав Пікассо. Неприготований на цього роду діалектику, вельможа дав себе «застрелити»... Дозволимо собі відповісти на друге питання: Багато з нас не має ясного уявлення про анатомію людського тіла і складність людської душі, але кожний з нас відрізняє красиву людину від бридкої, лиху душу від доброї. Мистецтво, яке вимагає від нас розуміння, перестає бути мистецтвом. Це знання, ділянка науки, а наукам мистецтво непотрібне, їм потрібно тільки ілюстрацій для наглядної популяризації. Справжнє мистецтво інтуїтивне і це зовсім не випадково, що найбільший розквіт мистецтва завжди на релігійному підлозжі, з містично-релігійною тематикою.

Під сучасну пору в емігрантській українці ми бачимо ще й інше тлумачення. Юрій Соловій нарисує незграбну фігурку з одною непропорційно великою стопою і підпише. Ащо ні фігурка, ні підпис нічого особливого не висловлює, він сідає і пише довгезелзну статтю. Метою статті не є безпосереднє пояснення твору. Шляхетним наміром його писання є підготувати нас для сприйняття нової філософії і дефініції мистецтва, що, в основному, зводиться до таких наріжних каменів: коли ви відкриєте в своїй особі мистця, ви сповіщаєте про це «урбі ет орбі» і з тієї ж хвилини вас не зобов'язують жодні традиційні канони. Ви і єдино ви є в праві творити свої власні канони моралі, засоби вислову, стилі, гармонії, дисонанси — одне слово — все від вас. А що, коли ваш витвір цілком непереконаливий для сучасної публіки? Тим гірше для публіки — вона повинна вірити вам на слово. Ви ж мистець і кому знати краще?!. І додамо від себе: вам нічого тривожити себе ставленням публіки. Вона — явище тимчасове, проминаюче. Бог дасть, Соловій переможе і публіки не стане — всі ми будемо мистцями!

* * *

Як будуючо і приємно зустріти холонокровну людину серед загальної паніки, чи відвагу поміж громади боягузів, так і відсвіжуючо і радісно було знайомитись із образотворчістю Володимира Баляса. Баляс дуже свідомий меж і засобів мистецького

живопису і разом з тим незвичайно свobodно почуває себе в тих межах і добірливо користується всіми засобами. Власне оця свобода і добірливість та широкий діапазон тематики не дозволяють причепити йому з повною рішучістю якийсь із типічних ярличків. Експресіонізм?.. Безсумнівні прикмети і експресіонізму і імпресіонізму, але й побіч того і класичний рисунок олівцем і кольоритна стриманість майстрів італійського Відродження. В основному тема і настрої підказують Балясові добір засобів. Він вміє відказатися бути кольоритним серед цілої гами кольорів, коли головною темою являється повинь світла і спеки бразилійського полудня. Ви дивитеся на барвисту панораму бразилійського фрухтового ринку і вам робиться душно. Ви таки відчуваєте дрижання гарячого повітря, що самою перенасичиністю світла стушковує виразистість кольорів до пастелевих нюансів. У вас назавжди залишається враження полудневої спеки на бразилійському запиленому базарі. Але коли б вам скортіло придивитися до технічних засобів, якими покористувався мистець для досягнення цього ефекту, ви приємно стверджуєте, що він відмовився від традиційного надуживання т.зв. теплих кольорів і досягає своєї мети комбінацією серпанково-прозорих барв, так «теплых» як і «холодных». А ось інша картина деталю, мабуть, того самого базару. Пора тверезого ранку, коли зникла рожева заспаність, а соняшна насиченість ще не назріла. Картина дихає останньою прохолодою ранку і пишається такою виразістю кольористикою, що складається враження трьохвимірності образу. Або ось ви дивитеся на канадійську провесну і вам здається, що ви стоїте в наскрізь промоклих і холодних чоботях... На жаль, свідомість статейного розміру в газеті каже нам просити в читача пробачення за великі пропуски в галерії огляданих картин і за фрагментарність вислову в попередніх підрозділах.

З композицій найбільше кидаються в очі «Їздиці Апокаліпси», що розміром і динамікою перевищують усі інші олії і заслуговують на почесне місце в кожному музеї. Одначе, здається нам, що апокаліптична фантастичність теми дозволила б ще більшу кольоритну наснаженість картини. З мозаїки кольорованого шкла запрезентовані три стилі: Велика праця в реалістичному стилі «Ватаг гуляє» з величавою перспективою і чудесною гамою виразистих кольорів, що так і проситься на чолову прикрасу богатирського дому. Стилізована картина «Козак Мамай», що стриманістю в кольорах цілком відповідає вимогам стилізаційних умовностей і третя «Весна» в стилі абстракту приваблює око

чистою орнаментикою. Олійні композиції із серії голоду в Україні, «Остання подорож» і «Дім мертвих» ледве чи оправдують сподівання мистця. Сама вже тематична і предметова макабра радше відповідає документарній фотокопії ніж мистецькому оформленню. В композиціях гвашю, «Нептун і Нереїди» та «Купальниці», в модерністичному стилі цікаві лінійно-світляні розв'язки, прикметні орнаментальному мистецтву. Друга менша заля заповнена переважно рисунками олівцем, які виведено із класичною чіткістю і з повним довершенням кожного наміру мистця. З розмови з мистцем довідуємося, що він плянує виставку власної графіки і картин у чисто абстрактному стилі. З графікою pana Баляса багато з нас знайомі і сподіємося нових успіхів. В ділянці абстракту бажаємо так успіху, як і того самого відчуття меж, яке він так вміло зберіг в традиційних вже стилях, але одночасно хочеться висловити недовіря, чи може мистець, що так легко дає собі раду з реальністю, знайти повне вдоволення в безпредметній відірваності?.. Побачимо.

ВСТУПНЕ СЛОВО НА АВТОРСЬКОМУ ВЕЧОРІ МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА В ЛОС АНДЖЕЛЕС

Читаючи та слухаючи гуморески і негуморески Миколи Понеділка мені пригадується мій учитель від образотворчого куншту, проф. Анджеевскі, що залюбки висловлювався дослівно так: Коли ти не потрапиш відтворити на своїм полотні кусня старої цегли в такій спосіб, щоб спинити на ньому погляд глядача і загострити його цікавість до предмету, що всім нам здається аж до нудьги відомий, забудь про мистецтво малювання і йди на архітектуру. Цей вислів стосується особливо до тих, хто постійно ганяється за небуденним моделем чи за великою темою для великої літератури. Багатьом здається, що лише велике полотно і грандіозна епічна тема може створити небуденний твір і стати темою великого мистецтва. Без сумніву, ці атрибути привертають увагу і, так мовити б, поширяють коло зацікавленого споживача, але вони не мають нічого спільного з тим мірилом, що ним міряється творчу силу, уяву, переконливість заховану в деталях, уміння створити безспірні закони для тільки ж оцього окремого мистецького праобразу — коротко: розміри і матерія або тема самого твору не мають нічого спільного з Богом даним талантом творчої людини. Цю правду можна безконечно ілюструвати буденними і небуденними прикладами із щоденного життя. Готова пісня, скажімо, для співака-співачки це те саме що для композитора ледве схоплена мелодія-тема, що сплітається з монотонним цокотінням коліс чи з пошумом бору над грайливим гірським потоком. І кожний знає знає, що талановитий співак вміє окрилити нас найпростішою піснею, коли людина без таланту й найкращу оперну мелодію буде так нівечити, що з розпачу і сорому хочеться залізти під крісло. Те саме відноситься

й до композитора і до всіх нас, коли на те пішло. Праобразом оцього нашого ствердження нехай послужить нам отой найбільший Творець, що з *нічого* сотворив цей чудесний всесвіт, що ніколи не перестане дивувати людину своєю зовнішньою суперечністю і незрівняною внутрішньою гармонією.

Наш дорогий гість з нашого освіченого Нью Йорку, як справжній поет, інтимно відчуває і знає ті основні закони людської творчості. І коли ми уважніше приглянемося до всього того, що він написав в еміграційних умовах, ми побачимо, що свідомий він і ще другої правди, про яку й безсумнівні таланти забувають чи, може, засліплені власними успіхами, намагаються заперечити. Цю другу правду можна висловити приблизно в такий спосіб: мистецький світ, як і світ релігії, має свої межі, свої закони і свій виключний спосіб причастія чи комунії з єдиною і божественною правдою, що лише короткими проблесками проявляє себе нам у всіх площинах життя. Мистецтво є тільки однією із тих площин і воно підлягає тільки собівласним законам. І мистцеві вдається сприймати і передавати нам ті проблески тільки тоді, коли він в цілості і беззастережно піддасть себе тим законам і поклянеться не переступати завороженого кола свого світу. Життя існує в повітрі, у воді і під землею. І всюди воно ніщо інше тільки життя. Але коли живу людину силою занурити у воду чи закопати у землю, вона помре. Так само помре мистецтво, коли ви його примусите існувати в площині політики. Так само помре найбожественніша релігія, коли поставити її на послуги поля бою між дочасними володіннями. І тут не може бути винятку. Навіть найвища ідея — воля живого народу — не може знехтувати суверенністю мистецького чи релігійного світу і навпаки — найгеніяльніший поет не рівня тверезому і передбачливому політикові на історичних шляхах народів і цивілізацій, коли йдеться про конкретні і тактичні ходи. Здається мені, що тут з'являється небезпека помилкової інтерпретації моєї думки. Хтось міг би зрозуміти, що я хочу пропагувати ідею мистецтва для мистецтва, релігію для релігії, політику для політики, а всім їм до купи зась! до мого щоденного розбишацького життя. На жаль, багато прихвильних і освічених людей утомлюються складністю нашого світу до тієї міри, що намагаються порозмежовувати це море скомпліковань на особні озера при допомозі цементових греблів і тоді вигідно собі плавати, не турбуючись тим, що діється в сусіднім озері. Всі ті намагання, вірте мені, не вислідом розсудку і великого розуму, але навпаки — внаслідок великої втоми і безпорадності.

Нехай такий факт з'їлюструє те, що хочу сказати: Коли Фінляндія була під російською окупацією, великий композитор Фінляндії, Сибеліус, написав симфонічний твір під наголовком «Фінляндія». Цей твір виконувався оркестрою без одного співаного слова. Не минуло багато часу і цар Микола Другий заборонив грати цю композицію... Не має найменшого сумніву, що згаданий твір з царини найчистішого музичного мистецтва і якраз тому тональна мова цього твору розбуджувала національну гордість фінляндців і запалювала їх на боротьбу за волю в більшій мірі ніж усі політичні промови. Це саме відноситься до всієї творчості і життя нашого Тараса Шевченка.

Щоб з'їлюструвати протилежні висліди, киньмо оком на сторінки нашої модерної прози — від Винниченка до живого сенйора нашого роману, Уласа Самчука, і ми знайдемо силу-силенну непереконливих, бо мертвих, персонажів, що ніби-то мають нам увіковічнювати справжніх наших героїв нашої національної трагікомедії, героїв живих навіть після фізичної смерті і цікавих своїми характерами аж до меж карикатури. Чому? Що сталося? Невже ж і Винниченко, і Багрійний, і Самчук не достатньо талановиті письменники?.. Навряд. Адже їхні перші твори виявляють непересічні таланти. Що ж сталося?.. Відповідь проста: вони переступили кордони своїх володінь. Їх спокусили киреї неїхньої і не їм судженої слави.

До болю хотілося б, що ці правди зрозуміли і сприйняли не тільки наші мистці усіх царин, але і наші політичні діячі і видавництва, що дуже часто діють з наказу політичних груп...

Микола Понеділок, здається мені, гостро свідомий у всіх своїх публікаціях-збірках (а саме: три гумористично-сатиричні: Соборний Борщ, Вітаміни, Смішні Сльозинки, і одна збірка ліричних нарисів: Говорить лише Поле), що він увесь час перебуває на межі двох світів. Йому досить простягнути тільки руку, щоб черпнути повну пригорщу тем і звичайних ляльок-людей для свого магічного театру, для свого до сліз розсміяного світу. І дивним-дивом, коли ви читаєте його, а особливо, коли ви слухаєте його, ви починаєте добавчати золотий пісок на сірій дорозі. Ці, що були нам далекі стаються близькі, чужі стаються рідними; прикмети і хиби такі нестерпні у безпосередній зустрічі знаходять наше радісне пробачення. Ми не зчуваємося, коли наш сміх з його героїв переходить у широку слізну усмішку до цих героїв, усмішку з теплим привітом і щирою симпатією. Ми в глибинному своєму таїнстві не можемо заперечити цьому, що в

усіх тих героях проблискують дуже інтимні частинки нас усіх, тому й ми такі вибачливі для них. Але ми не хочемо, щоб усі про це знали і тому ми такі вдячні Миколі за те, що він так тепло і без зайвої злоби осмішує своїх героїв замість осмішувати нас перед широкою публікою. Не має найменшого сумніву — ми знаємо, що Микола бачить нас і за нашою фронтовою фасадом, і спочатку нас бентежить його влізливість, але згодом ми переконуємося, що наші внутрішні безпорядки ніякою мірою не зменшують його любови до нас, що, можливо, він і любить нас якраз за те, що ми не такі то вже досконалі; і ми дуже радо йдемо на зустріч його прихованій за усмішкою вимозі заступити ті безпорядки дещо більше впорядкованими безпорядками, і ми обіцяємо, щоб не втратити його любови до нас.

Любов Миколи Понеділка, а особливо любов до української людини — безмежна. Його любов до природи межує з релігійним патосом. Його любов до всього живого готова, навіть, відкинути потребу технологічного поступу, щоб тільки захвати річку сльозинно-читою, поле незаймане і життеродне, а людину доброю і справедливою. Така любов буває небезпечна при зустрічі із голим життям... Ми, однак, віримо цій його любові, бо він вміє щільно будувати свій власний світ для своїх героїв, бо він ні разу не виходить поза замороженежоло своїх володінь...

Щасти ж йому, Боже, й надалі і нехай шляхи успіхів будуть йому стежкою.

АВТОРСЬКИЙ ВЕЧІР ЗОЇ КОГУТ В ЛОС ЕНДЖЕЛЕС

Любителі живого поетичного — а то й саркастичного — слова поетеси, Зої Когут мали свій пир у залі Українського Культурного Осередку в Лос Енджелес, 31-го серпня, 1974.

На жаль, виявилось, що любителів не так то вже й багато в цьому великанському оселищу янголів різних рас, національностей, віроісповідань і культур. Треба, одначе, велику частину вини звалити на вакаційний час, а ще більше — на довгий «вікенд». Звичайно триденний період святкового безробіття виганяє людей з дому на те тільки, щоб порівнюючи й праця була привабливіша, і домашній відпочинок солодший. Тож хочеться вірити, що коли б зустріч нашої поетеси з тутешнім кагалом українців відбувався в більше сприятливім для культури часі, авторка мусіла б таки виголошувати свої твори через мікрофон.

Гостю привітав і представив присутнім Голова УКО, пан Володимир Стойко. Пані Зоя зразу ж з'єднала собі слухачів (і глядачів) своєю широкою та привітною усмішкою і, позбувшись після кількох глотків води отого тривожного почуття, яке нечуже всім тим, хто зважується покидати затишок вланого кутка і наражуватися на людські язики, здивувала нас своєю теплою і широкою («від серця») лірикою, засипала всіх своїми арабесками, приголомшила мужву своїм бравурним маніфестом у користь жіночого «ліберейшин» і... заскочила свою статтю несподіваним, як видно, радикалізмом. Українське жіноцтво, виходить, ще не зовсім підготоване до того, щоб зайняти місце чоловіків при станках і в бюрах, та обтяжити їх домашніми турботами, кухнею й закупами всякого ужиточного і безужиточного барахла; про виховання дітей не приходитьсь говорити, бо, правду кажучи, діти теперечка вже родяться розумні і, властиво, вони мають більше клопоту з перевихованням батьків ніж навпаки.

Рясні, щирі і довгі оплески, що їх пані Зоя діставала за лірику, за насмішку над нами і за культурність арабесків, прищухли, коли мужва почала розчолопувати, що затіюється тут так довго вичікувана революція і, з незрозумілих для цього дописувача причин, мужва насторожилася; а жінцтво, видно, стероризоване охолодженням чоловіків, також недописувало. Одначе, все те зовсім не бентежило паню Зою; вона з непригасаючим ентузіазмом хизувалася безсумнівною досконалістю жінок і з очевидною насолодою кепкувала собі із довго затаюваної пришелепкуватости чоловіків, раз-враз пригадуючи нам нашу недоробленість, тоб-то без-одно-реберність. Якби не почуття солідарности із рештою мужви, то так і хотілося б відгукнути: Ади, з одного-однісінького чоловічого реберця, а яке то вийшло!!

На закінчення пан Голова подякував пані Зої щирим словом і пучкою квіття від усієї громади, а всі присутні, стоячи, знову оплескували рясно, широко і довго милу гостю...

* * *

Запляноване інтерв'ю з нашою поетесою не вийшло так, як хотілося б, бо зваги на пізню пору і на те, що пані Зоя відлітала вже о 7-мій ранку на дальші небезпеки. Одначе, не зважаючи на втому, голод і спрагу, пані Зоя погодилася відповісти на декілька запитів.

Запит: Коли почала віршувати?

Відповідь: Ще в середній школі. Римувала ущипливі вірші на вчителів.

Запит: Що є головнішим предметом її сатири: доробкевичівське здобування засобів чи «хлестяковщина» доробкевича?

Відп.: І одне і друге, хоч, властиво, невміння доцільно і розумно вживати ті достатки напрошується сатирикові.

Запит: Чи думає поетеса, що культурний рівень будь-якого народу можна б піднести до рівня передових умів даного середовища, допускаючи найбільше сприятливі умови побуту?

Відп.: Ні, на таке не можна надіятися.

Запит: Які користі для українського творця культурних здобутків від перебування в діаспорі?

Відп.: Коли він інтелігентний, він учиться з усякого досвіду, але головне те, що при зустрічі з широким світом талановита людина легше позбувається провінційности і деяких, питомих

кожному народові, традиційних навичок, які більше обтяжують вияв творчого інтелекту ніж пособляють.

Запит: Які некористі?..

Відп.: Брак животворчого контакту з живим народом; немає діалогу між письменником-поетом і широкими масами читача, що й гальмує творчу ініціативу і вихолощує тематику. Немає того, що вирощує в людини крила.

Запит: Які, на думку поетеси, надії на те, що екзильна літературна творчість могла б знайти об'єктивну оцінку і місце в підрадянській літературі?

Відп.: Поки теперішній стан речей триватиме — жодні...

Запит: Наскільки важне є для повного розвитку таланту заробляти на прожиток своєю творчою працею, а не заробітками, що не мають нічого спільного з інтересом мистця?

Відп.: Дуже важне, від цього залежить його професійність і досконалість його творів, приймаючи, що він справжній талант.

Запит: Котрий або котрі із своїх творів поетеса вважає найкращими?

Відп.: (Подумавши) Той, що напишу завтра. Поправді, мені трудно втримати вдовolenня. Коли задумую і коли пишу, я вся горю; мені здається, що це якраз і буде те, що хотіла б бачити, а кінчивши і охоловши, не знаходжу того, чого сподівалася.

Запит: Над чим тепер працює?

Відп.: Над нічим. Хвилююся своїм турне по Канаді і в ЗША.

Запит: Чи є, на думку поетеси, підстави надіятися на збереження національної субстанції і культурної окремішності українства в діаспорі?

Відп.: Не дуже великі, хоч усе залежатиме від вартості наших досягнень... Буває, але рідко, що внуки відпекуються від вартісної спадщини.

Запит: Чи національна, культурна і темпераментна окремішність народу завжди залежна від збереження матірньої мови?

Відп.: Не завжди, хоч у відношенні до української специфіки, матірня мова це надзвичайно важливий фактор.

Запит: Чи вбачає поетеса деякі позитиви в тому, що всі українські землі опинилися під одною політично-мілітарною окупацією?

Відп.: Очевидно, є позитиви і є негативи. З позитивів — це скріплення внутрішньої відпорності і наростання одноцілої психіки.

Запит: Чи, на думку поетеси, є різниця між легальною визвольно-політичною дією і нелегальною?

Відп.: Немає. Ось вам приклад: крадіж — кримінальний вчинок згідно з усіма законами СРСР. Свобода слова і друку, «в плот до одделенія», гарантована конституцією, але на ділі злодія карають людяніше ніж того, хто поважиться критикувати режим, не то що виступати проти неподільности СРСР.

Запит: Які побутові різниці в житті української меншини на Північно-Американському суходолі і в Австралії?

Відп.: Побутових різниць, майже, немає. Зате різницю іншого порядку я відчуваю при зустрічі з публікою. Через те, що українська громада Канади і ЗША представляє собою поважну цифру і нелегковажні здобутки в усіх ділянках життя, то й відчувається тут більше самопевности і надії на самозбереження і успіхи.

На жаль, в поспіхові останнє питання — як поетеса ставиться до модерної поезії — вилетіло з гадки. Одначе, цікавий читач знайде відповідь на це питання в збірці Зої Когут «КУЧЕРЯВИЙ ДИМ» (стор. 115-116), за редакцією визначного нашого поета, Богдана Нижанківського, оформлення Едварда Козака, Видавництво Об'єднання Українських Письменників «Слово», Нью Йорк.

(Відгук на «Родинний Альбом»)

Червня 10, 1971.

Вельмишановна і Дорога Пані Докіє!

Своєю останньою книгою Ви справили мені велику насолоду. Очевидно, я знав з попередніх Ваших творів (Європа Критська, Велике Цабе, Золотий Плуг) про Вашу обізнаність з праісторією та інтуїтивне відчуття духа старовини, але в цій книзі Ви перевершили мої сподівання. Не йдеться про те, чи всі Ваші висновки знайдуть виправдання в дальших археологічних розшуках, чи в майбутній історії людського роду в загальному, а українського народу зокрема. Важливо, що Ви зібрали такий багатий матеріал і зуміли передати свої думки в такий приступний і переконливо-захоплюючий спосіб. Вартість цієї Вашої праці я розумію в такій площині: що скоріше інтелігентна людина усвідомить собі шляхи свого росту і розвою, чим правильніше розцінить свою потенційну силу творити свій власний світ в залежності від її знайомства з оточуючим космосом — з його невичерпними джерелами життя і сили, — чим скоріше людина усвідомить собі, що абсолютно все, що відділяє її від звіринного світу, є твором тієї ж самої людини і вислідом її ж власного віковичного досвіду з реальним світом, тим певніше вона надіятися буде сама на себе і на сили в ній же самій жевріючі. Зрілість людини залежить від її повної свідомості, що не надприродні чуда, не месії і не наукові «утопісти» — людська надія, а твереза спосібність встоятися проти людської самотності і творчо жити в тривожній непевності, коли новий історичний досвід торощить старі уявлення про людське безсмертя і спасіння. Ваша праця наявно допомагає сучасній українській людині побачити себе в правильному історичному навітленні.

Тепер дозвольте мені на кілька завваг, викликаних Вашим твором.

Коли в Маркса назрівала політична концепція революційного

насилля з метою абсолютної влади для спролетаризованої інтелігентської касты і за принципом Люї Августа Бланкі (Blanqui) «диктатура пролетаріату», — а насправді диктатура самозваного «інтелектуала» над спролетаризованим суспільством, — тоді виключно матеріалістичний принцип філософського обґрунтування необхідности такої програми вимагав нової дефініції цього біологічного феномена, що на ім'я йому — людина. Будучи свідомим факту, що він переносить увесь тягар боротьби за владу з ідеологічної площини в царину суспільної політики і політичної тактики, Маркс доклав зусилля, щоб у своїх філософських мотиваціях не в'язати жодним етично-моралізаторським балабастом будь-яких майбутніх політичних потягнень «революційного пролетаріату». (Між іншим, слідкуючи за розвитком марксизму на подіях світової політики за владу, знаходжу зовсім оправдано, що всі ті, хто потрактував марксизм виключно як ідеологію, в практиці програли. Вигравали завжди ті, хто вживали утопії Маркса як політичний засіб і вчилися в нього як у майстра політичної думки і тактики в реальних умовах). В «Німецькій Ідеології» він каже: «Люди починають відрізняти себе від тварин з хвилиною, коли починають продукувати (рукотворити) засоби для збереження власного життя». Отож, праця, рукодіяння продукує засоби споживання, охорони, тощо. Не будемо входити в доказовість ложности такого окреслення окремишности людини від тваринного світу, тільки скажемо, що таке окреслення людяности, і етично і морально, неутральне до такої міри, до якої практичному політикови необхідне для використання всякої нагоди (опортунізм) до захоплення влади. Як будь-яка ідеологічна система не може обійтися без етично-моральних принципів, так для політики всякій принцип — колодою на шиї.

В Європі вплив марксизму зростає вміру занепаду і компромітації християнського догматизму. Марксове уточнення людини протискається різними варіантами в научні дефініції антропології. Найбільш поширений варіант — це дефініція, що «гомо сапієнс» це продуцент ужиткового знаряддя (начіння). Очевидно, наголос на людську руку і ручну діяльність. А по суті, воно абсолютно ложно, бо багато тварин, а навіть птахи, споруджують певного рода знаряддя для забезпечення існування своєї породи. Різниця тут тільки в шкалі, в діпазоні, а не в принципі. Особливо мавпи (за свідченнями дослідниці Jane van Lawick-Goodall «My Friends. The Wild Chimpanzees») рукотворять собі різні споруди безпосередньої ужитковости, як пристосовання гіль-

ки чи тростинки для виваблювання термітів як поживи-лакоминки; зжимають і розкочують листя, щоб вимочити воду в скельних тріщинах, а тоді висмоктують просякле жмяковиння. Отож, В принципі справа не в продукції засобів прожитку і не в руці. Мавпяча рука достатньо розвинена, а все таки це сотворіння ніяк неспроможне самочинно впливати на свою власну еволюцію. Згадана авторка влучно підмітила, що в своїх природних умовах шимпанси під емоційним поглядом — точно люди; пропасть в інтелекті і в культурі, тоб-то мавпа не творить собі власного світу. І так, — стверджує Гуддел, — шимпанси дуже зарадні, коли йдеться про безпосередні потреби біжучої хвилини: здобування поживи, коли голодні; посилення лігва що-вечора просто з людською дбайливістю, тощо. Страшенно не люблять сльоти — дощу взагалі. Шимпанси на дощі — це уосіблення безпорадності і апатії, але не вміють влаштувати захисту від дощу. Коли ж вигляне сонце, мавпа обтріпується з води і знову щаслива.

І знову ж справа не в руці, а в тому, що весь звіриний світ живе *тільки і виключно* в біжучому часі, в теперішності. Уявлення про вчора і завтра, як часовий абстракт, не існує. Мозкова функція й інтелігенція звірини реагує тільки на безпосередньо відчуті стимули, чи то біологічного характеру, чи емоційного. Звіринна пам'ять пережитого — приємного і неприємного — не функціонує за волею індивіда, але з'являється тільки на виклик тотожнього зовнішнього стимулу. Те саме ж потверджують і рефлекси собак в експериментах Павлова.

Звірина має сні, але неспосібна пам'ятати сонні примари після пробудження. Коли б ми могли повторити примару сну на яві перед розбудженою, скажімо, собакою, щойно тоді вона буде реагувати емоційно так, як підчас сну. Кінь пам'ятає дорогу не тоді коли стоїть в стайні, а тоді коли вивести його на цю дорогу, тоб-то, коли він її бачить.

На сторінці 293 Вашої книги Ви кажете таке: «Двонога істота стала людиною з хвилиною, коли в голові її блиснула думка про силу вищу за неї, незрозумілу, чудесну, божеську». Безперечно, це багато ближче до правди ніж „рука”. (На стор. 9 Ви кажете: «Якби не ця чудесна рука... то може й не витворилось би, взагалі, ніякої людини на цій незначній плянеточці»). Одначе, ця «думка блискавка» про оточуючі чудеса природи — це не є акт, що творить людину, — це вже акт людини, функція чисто-людської свідомости. Це вже похідне і вторичне явище і заразом це перший акт людськості, що буде спорадично повторятися на етапах

автономної людської еволюції. Цей акт (розгадування і боготворення природних сил) — це творча функція людської свідомості, що при допомозі засвоєного досвіду, або й здогаду, буде творити свій власний світ, світ виключно людський, який по більшості не буде мати нічого спільного з реальністю космосу, але в якому всі явища (феномена) природи знайдуть людське тлумачення і оправдання. Коротко-людський світ, від першого проблиску людської свідомості аж по тепер, це реальний справжній світ в кривому дзеркалі людського куцого і завжди недостатнього досвіду, чи знайомства, з цим справжнім світом, з якого ми ще й по сьогодні дуже мало знаємо. Не знаємо не тому, що наш розум недостатньо випосажений пізнавати реальний світ, а тому, що час справжнього знайомлення з усесвітом ще надто короткий.

Але повернімося до акту народження людини. Очевидно, ніхто не може автентично відтворити того акту, як і ніхто не може пригадати собі акту свого фізичного народження, однаке для мене безсумнівно ясне, що мусило вклатися в основи людської свідомості, тоб-то, що творить самородну функцію чисто-людського інтелекту у відрізненні від звіринної інтелегенції. Воно й не важно знати, чи сталося це «блискавкою», чи прояснювалося, як мрячний ранок морського узбережжя: людина відійшла від звіринного світу і перебрала відповідальність за свою власну еволюцію (хоч і не без ретроградних ляпсусів) з хвилиною, коли усвідомила собі трьох-вимірність часу, тоб-то, коли «сьогодні», «вчора» і «завтра» сталися раціональною власністю людської свідомості, коли двоноге сотворіння *по власній волі* почало усвідомлювати себе в минулому і майбутньому, влюбій хвилині свого існування. Чітка і готова пам'ять минулого-вчорашнього почала збагачувати досвід людини поза втертими побутовими прийомами, а то й всупереч втертим звичкам; проєкція себе в майбутнє відкриває людині її завтрішні потреби, небезпеки і короткотривалість її фізичного існування. Сидячи, навіть ситою і у відсутності будь-якої небезпеки, людина, включаючи майбутнє у сферу своєї свідомості, відкриває свою смертність. Але ж свідомість, що вміє жити в майбутньому, і що не в силі в'явити собі майбутність без власної присутності (всяке уявлення робить присутність нашої свідомості обов'язковою процесові «уявлення»), відмовляється вмерти і зникнути безслідно. (Резигнація в обличчі необхідності ніколи не є однозначна з приємливістю!) І залежно від природних життєвих умов людина проєктує свою майбутність поза гріб, тоб-то, людська свідомість відмовилася пого-

дитись із абсолютним і безслідним небуттям. Варіанти проєкції неважні, — важна *необхідність такої проєкції* для людської свідомости. (Non omnis moriar! — не весь умру, — потішає себе Овідій, дивлячись на звої своїх пергаменів і надіючись на безсмертя своїх творів, своєї думки). І ми бачимо, що коли дальший досвід і знайомлення з природним оточенням робить традиційний і застарілий варіант недостовірним, тоді всі культурні і цивілізаційні здобутки і надбання, що творились в рамках того варіанта, летять вшкереберть. Тоді людина покидає той свій зношений світ і гарячково шукає запевнення і заспокоєння в межах і уявленнях свого нового досвіду. Кристалізація нового людського світу тягнеться, звичайно, віками, завжди бурхлива, а період переходу з одного в другий такий же небезпечний, як і зміна шкіри для вужа: народи і цивілізації пропадають з історичної канви людства.

Початок нашої ери якраз і позначається таким велитенським ісходом, майже «на наших очах», — ісход із гелленсько-римського світу в назарео-християнський. Блискуча культура думки (філософи п'ятого і четвертого віку, дослідча науковість-Аристотель), людяність і толеранція в рамках римської цивілізаційної схеми, — все те викидає за борт ця ж сама людина, яка творила усе те. І для чого? Чи тому, що Маркс навчає? Нічого подібного! Спосіб виробництва-продукції залишається той самий, і щодо тяглової сили і щодо техніки, аж до десятого-одинадцятого сторіччя, тоб-то головна тяглова сила — невільник, що у зміненій формі рентівника (peasant), ремісничого учня, кріпака і колгоспника залишається аж по наш день.

Допитлива людська думка шляхом удосконалювання знайомлення з реальним світом доцентно знівечила гелленську «біблію», так поетично впорядковану Гезіодом. Коли ще Аїсхиль виводить богів у своїх трагедіях на доказ їхнього існування, то Еврипід виводить, щоб доказати абсурдність такого існування. Сократ і Платон шукають Єдиного і Незнаного бога; Аристотель намагається знайти опертя в пізнанні реального світу і в «політичній» зрілості людини (політичний — в Аристотелівській дефініції, а не в Марксивській, ані в поточній), то Епікур, слідом за Демокрітом), відкидає метафізичне продовження людської свідомости, проповідуючи розумну насолоду в дочаснім житті. Всі вони, одначе, творці в царині людської думки і в цю ж царину безсмертної думки переносять і своє безсмертя. А що ж залишається освідомленій, але звичайній, людині, в чому ж її заяко-

рити свою доцільність, знайти грандіозну мету людського життя і опертя в мізерії людської долі?

В першому віці нашої ери ніщота і абсурдність давньої символіки людського світу просякає вже широкі маси суспільного активу. Моралізаторська дидактика Епіктета в традиції стоїцизму не була всилі ні переконати, ні потішити. Людська свідомість вічності бунтується проти абсолютної смерти до тої міри, що коли з поміж безлічі культів з'являється іудео-галілейська містика з новою і переконливою для тогочасної рядової людини символікою потойбічного ладу і безсмертя людської душі (читай: безсмертя свідомості індивіда), цілі народи викидають на смітник найцінніші свої досягнення і вартості в заміну за безсумнівну певність свого безсмертя. Тільки подумати — від 313 року, коли Константин зрівняв християнську космогонію з іншими, до року, коли Теодосій (Великий) оголошує її пануючою релігією, християнство потрапило так опанувати державно-суспільне життя, що навіть тисячолітня традиція олімпійських ігор не може встояти проти нових уявлень про всесвітній порядок і проти нової грандіозної мети — заслужити собі безсмертя. Чи ж можна уявити собі більшу революцію? Отож, таких революцій мусіло бути в праісторії людській багато більше, тільки ми не маємо таких докладних даних, як про християнську революцію. Очевидно, з бігом часу весь побут людини, використання сил природних і людських, новий економічний лад настає в новім людським світі, а тільки для того, що «второплива людина» зневірилася в правди старого світу, а не навпаки.

Звичайно, люди, що виростають в нових «святошах» (адже тисячоліттям трактовано перемогу християнської релігії як об'явлене чудо Господнє!) навіть не усвідомлюють собі того, що ті святощі були насаджувані жорстокостями, яких нікому й не спокутувати, коли б покута і мала будь-яке примінення. Хто, наприклад довідався б з офіційних і оприлюднених документів советського режиму про звірства і про грубіянскість засобів у викорінюванні не тільки ворогів, але й усіх інакше мислячих? Християнство, коли встановилось монопольною і державною інституцією, насаджувалось і корінилося такими ж самими засобами у відношенні до «поган». (Латинське значення цього слова — селянин, хutorянин). І зрозуміло, бо все що спирається на людську інтуїтивну віру до лінії найсильніших бажань людини, однаково нетолерантне до найдрібніших ересей. Вірити в Бога, чи не вірити — має то ж саме емоційно-інтуїтивне підложжя і не

підпадає під експериментальну доказовість. І віра, і невіра, — мають тільки тоді абсолютну вартість для людини, коли універсально визнані. Всяка єресь, опозиція нищить, не так віру чи невіру, як їх вартість для людського самоутвердження в правоті інтуїтивних позицій людини в даній цивілізації. Найбільше характерне для того періоду, тоб-то часу кристалізації нових світоуявлень, нового культурного підложжя, нової цивілізаційної схеми, є безоглядна єдність віри і знання в свідомості неофіта. Той, хто йде з пісненню в пащу лева, не тільки вірить у своє безсмертя — він «знає» про те. Коли б його знання хоч дрібку турбувало його віру, він не був би здатний на таке. Не забуваймо ж, що в початках це не була «християнська релігія», а це була НАУКА Христа-Месії, непомильність якої поза всяким сумнівом. Чи ж не те саме явище й претенсії до науковости марксистського світопогляду? Трудно зрозуміти, як це так, що нікого з думаючих умів минулого і теперішнього сторіччя не бентежить і не зупиняє цей факт, що Маркс вигнав Бога із свого світу, але залишив манну. І одне і друге — для чисто політичних цілей.

Подібність в переможньому поході так безбожного марксизму як і побожного християнізму просто разяча і тому так трудно боротися проти комуністичного догматизму з позицій християнської догми. Навмисне наводжу тут приклад не з часів інквізиції, тоб-то як мовиться, з часів «зіпсутого» вже християнізму, а з ранніх часів ідеологічно об'єданого християнства. За Сократом Схолястиком (5-те сторіччя), випадок з року 415: «Насильна смерть Іпатії» (в Александрії філософка плятонічного напрямку): «... Коротко, певні запаленці під проводом свого ватажка, Петра, читача святого письма в церкві, слідкуючи за нею, коли поверталася з того чи іншого місця, вони витягли її з повоза і затягли її до церкви в Цізарей; тут вони обнажили її цілковито; вони доти дерли на ній шкіру і шматували м'язи гострими черепками (мушлями), поки не віддала духа; тоді почотвертували її тіло, завезли ті тлінні останки до місцевости, званої Сінарон, і спалили на попіл».

Не думаймо, що це був відокремлений випадок в трактуванні «поганських» єресей.

Наводжу і розводжуся, здавалося б, дещо від початої теми, з метою прикладово навітлити справжні «ісходи» людської породи з одного людського світу в інший. Всупереч Марксовому твердженню, що «це не людська свідомість, що вирішує про існування людини, а це людське соціальне життя, що вирішує

про людську свідомість», треба ствердити, що коли б не людська свідомість свого існування в трьох вимірах часу, то сотворіння таке від природи беззахисне і недостатньо пристосоване для життя в звіринному світі мусіло б загинути, не залишивши й знаку по собі.

В людському (у великій мірі уявному й по сьогодні) світі не завжди хочеться нам слідкувати за справжніми причинами народження зматеріялізованих наслідків, що впливають з вирішних уявлень людини про власну мету і про правоту ходів до тієї мети. Читаємо: «коли людина почала продукувати...», або: «коли чоловік присвоїв табуни коней і череди товару, він почав заводити свої порядки, тоб-то патріархат». (Останнє — вільне наведення Вашої думки). Так, це видні зматеріялізовані факти, що стирчать в історії людської еволюції, як телефонні стовпи при простій дорозі. Я ж питаю: що поштовхнуло його (чоловіка) продукувати таке чи інше, чи перемінити уявлене божество (рогату худобу) на звичайний товар (в нашому значенні), корисний при товарообміні? Чи тільки природні умови, достатки і недостатки природного матеріалу? Ледви. Бо як же пояснити, що ізраїлітяни не виплекали у своїм середовищі ні власної скульптури, ні справжнього малярства? Адже ні каміння, ні фарби їм не бракувало і зовнішні спокусливі впливи існували постійно. Або — чому індус пухне з голоду, коли корови скубуть собі травичку на загуменні? Чи голод — це замала спонука зарізати корову?..

Відповідь знаходимо лише тоді, коли вглиблюємося в природу думання людини, що було породжене і весь час мотивоване людською специфічною свідомістю себе як предмету в минулому, в сучасному і в майбутньому. Крім фізіологічних функцій і емоційних вибухів (що є спадком звіринного світу в людині), «гомо сапієнс», щоб тривало діяти, мусить, перш за все, оправдати свою дію згідно із тими «правдами», які він поклав в основі свого людського світу, тоб-то своєї цивілізації даного часу і місця. (Дефініції цивілізації Л. Морган не приймаю). Поза всяким сумнівом, що присвоєння собі вогню, наприклад, як ужиткового елементу наступило тільки тоді, коли людина пояснила собі (в рамках свого досвіду) природу вогню, і коли вмовила в себе право на присвоєння собі його ужитковості. Залишки вогняних культів, про що Ви так добре знаєте, свідчать про те, що сталося те з великим обожанням і страхом перед тим нищівним феноменом природи. Очевидно, що може й випадково пережити блага тепла в сусідстві вогню були незабутньою спонукою до пере-

борення звичайного звіринного страху. І так, жида не проявили себе в образотворчих мистецтвах лише тому, що прийняли зобов'язуюче в їхнім світі тлумачення, що це гнівить їхнього Бога. («Не сотвори собі кумира!») Чоловік перемінив божество в товар і в щоденну поживу замість ритуального причастя, бо втратив віру в божественність бика на підставі довгого досвіду в конфронтації боготворного культу звіра із фактичним станом в реальному світі. Тоб-то, опрокинення чоловіком матріярхального суспільно-релігійного порядку наступило перед тим, як він почав заводити власні табуні і шкурно розбагатів. Перш за все, він (чоловік) мусів себе переконати, що гріх в матріярхальному світі не є жодним гріхом і ніколи не був. Щойно повне і явно висловлене переконання звільнило чоловіка з віджилого людського світу.

Реасумуючи, треба сказати, що (негативно парафразуючи формулу Енгельса, в листі до Конрада Шмідта) «діалектика в наших головах НЕ є тільки відблиском фактичних довершень, що сповняються в реальному світі... в залежності від діалектичних форм». Діалектика в реальному світі ВИКЛИКАЄ тільки реакцію, тільки служить спонукую для діалектики в наших головах, яка твориться людським свідомим себе розумом *цілком незалежно* від фактичного стану речей, а то й всупереч. Наприклад, діалектика природи (коли прийняти теорію еволюції) приводить до досконалого завершення звіринного світу людиною (стан фактичний від появи «гомо сапієнс»), а сама людина вважає себе чимсь багато підлішим від потужних тварин і боготворить їх та й складає їм жертви із свого власного роду. Ось тобі і «відзеркалення справжнього стану речей!»

Прикладів можна навести безліч... Між іншим, в тлумаченні причини змін в людському світі, тоб-то переходу з цивілізації в цивілізацію, таку саму помилку робить і Люїс Морган в своїм «Ancient Society», подаючи наслідок за причину. Стор. 330, видання 1964 року: «Чисельний зріст в людях і в маєтках, і трудність в полагоджуванні справ, що стались складні вагою і числом, і суперечність інтересів, все те почало доказувати (вдумливій людині), що всі вони не можуть втриматись як цілість в рамках інституцій первісного суспільства». А властиво, лад того суспільства, про яке він говорить, в розумінні тодішньої людини завалився вже давно і перед тим, як вона вирішила діяти і жити приватно, всупереч традиційно освяченим звичаям.

Чергова проблема, яку Ви тільки заторкнули, а яка ще й далі

покутує в офіційних научних матеріалах про первісну людину, це проблема дієти первісної людини. Не можна собі й уявити істоту, яку ми сьогодні називаємо людиною, нижче еволюційного стану мавпи. Про мавпу теж існує «наукове» переконання, що це виключно рослинно-їдне сотворіння. Все те виявляється ігнорантне і безпідставне уявлення про мавпу. Наведена вгорі дослідниця ілюструє копіями фот і описує наочний випадок убивства молодого «бабуна» самцем-шимпансом для м'ясної поживи того ж «мисливця». При тій нагоді підмічує авторка почуття власності між тими приматами, що існує і в нижчих породах звірів. Не зважаючи на факт, що мисливець стояв в досліджуваному гурті соціально нижче від інших самців, ніхто, навіть признаний провідир, не поважились ні відбирати, ні брати участь в споживанні м'яса, поки власник не наївся і не залишив добичі. Щойно тоді кинулися всі інші і роздерли хто що міг. Отож, говорити про почуття особистої власності в людських громадах як витвір після-матріархального періоду не можна, а узагальнювати таке твердження — абсолютно безпідставне.

Щодо Ваших висновків про місію українського народу в історії еволюції міжнаціональних відносин, то сама дійсність, так в документах як і в своїй життєвій безпосередності, не дає мені їх сприйняти, як і не дає мені сприйняти висновків Чернишевського, що вершок розвитку всякої еволюції тільки завершує природне колесо і зливається в своїй найістотнішій сутності з початком. Так як я бачу, то еволюцію творить якраз те, що час від часу і спорадично відривається від приреченості здетермінованих орбіт природи. Воно ніколи вже не вертається до свого початку, але носить в собі і початок, і всі попередні стадії.

Любов є лише одна, оця що впливає з емоційного наснаження людини. Вона, як все емоційне є справжня, повна самопошанування і короткотривала. Всі ідеологічні «любви», як християнська, гуманітарна, соціалістичка, націоналістична і комуністична, спираються на ідеологічну доцільність, виплекану інтелектом і тривають так довго, як довго ця доцільність не затратить раціональних вартостей чи користей. Всі партнери не можуть бути чесні, бо числові потреби людського життя будуть завжди більші ніж сума достатків випродукованих тим людським числом для заспокоєння тих потреб. Жодна механізація ні автоматизація не змінить цього факту. Міняються тільки потреби, тоб-то коли елементарні потреби (скажімо — заспокоєння голоду в даному суспільстві) заспокоєні, виринають інші. Маркс, хоч і завуальо-

воно, признається до цієї думки щойно а своїй останній праці, в «Критиці Готта Програми», а Ленін вже зовсім одверто, політично і безпечно переносить час абсолютної (утопійної) суспільної справедливості на віддаль тисячильть від сучасної дійсности. Така сама доля й зустріне всі майбутні утопії, яких буде ще чимало до часу повного дозріння людини.

Коли ми хочемо бути справедливі, то мусимо признати, що ще найкраще вивязується любов західнього гуманітаризму, що пов'язаний з інтелектуальними розрахунками індустріяльних суспільств. Вона базована на стосунках сил, а її вартість у постійному, так теоретичному як і практичному, заперечуванні тих сил, внаслідок чого взаємоконтроля між людськими долами і вершинами можлива.

Робити чесноту із наших слабостей — не годиться. Кортить мене навести дві думки двох західних мислителів, на мою думку, багато глибших і більш правдомовних ніж група марксистських мислителів. *Джон Стюарт Мілл*: (Inconsiderations on Representative Government) «Люди безпечні перед лихом з рук інших людей тільки в пропорції до власних сил для самостійного існування і само-оборони; і міра людських досягнень в боротьбі з природою також у пропорції до полягання на самих себе і до того, що вони самі потраплять чинити, кожний з-осібна і разом в гармонії між собою, а не в надії на допомогу інших». *Олексій де Токвілл* (занадто небезпечний для марксизму, щоб бути згаданим в короткім Енциклопедичнім Словарі Рад України), «Демократія в Америці»: «Провідіння не сотворило людей цілком незалежними чи беззастережно вільними. Це правда, що довкола кожної людини закреслені межі, поза які вона не може ступити; але у промірі цього кола людина є могутня і вільна; відноситься це так до одиниці, як і до громад. Нації нашого часу не можуть запобігти назрілим умовам в людському світі, що несуть зрівнання між людьми, але залежати це буде тільки від самих людей, чи принцип рівності заведе їх в неволю, чи до волі; до знання чи варваризму; до заможности чи до руїни».

Плідність української землі і підсоння арештувала в автохтонній людині потребу експанзії, що завжди приносить зміни. Всяка зміна приходила до нас на чужих мечях, дорогою насилля, і через те зміна сталася однозначна з лихом і лихоліттям. Здоровий інстинкт самозбереження відкидав нанесені зміни як щось чуже, і з ними всіх тих, хто ті зміни засвоювали. Внаслідок того постійне тяготіння до традиційних джерел нашої культурної са-

мобутности і приковувало нас до того минулого в такій мірі, що й посьогодні ми не витворили своєї політичної ідентичности в значенні модерної нації. Це була крайня наївність попередніх поколінь думати, що зміна традиційної назви на нову забезпечить нам виразно історичний профіль у минулому, сучасному й майбутньому.

«Поворот до природи», чи до «магічних сил» людинини кам'яної доби, з метою наближення людської орбіти розвою з загально-природною, це чистий абсурд. Коли левітаційні сили в людині були так високо розвинені в неолітичній чи в палеолітичній людині, то чому ж не встоялася вона перед бронзовим мечем ні в Причорноморі, ні на Бритійських островах, ні в околицях Егейського моря?.. Ні, це тільки розщиплення в самій людині між поступом і ностальгією за романтизованим минулим. Людина день-в-день своїм знайомленням з природними силами визволяється крок за кроком від природної приречености (детермінізму), а тим самим постійно випростовує параболу своєї орбіти, що й відрізняє її від замкнутого в собі процесного кола, так притаманного кожній дії природи. Не було б нічого самогубнішого, як завернути з параболи людського розвитку до кола — еліпси природної приречености. Це означало б перестати бути людиною, відректися людської свідомости, людського інтелекту. Спроба воюючого християнства перших віків заміняти гірку правду на втихомирюючу легенду, а жадобу знання правди на віру в чудесне безсмертя людської душі, дає нам свідоцтво можливих наслідків такого самодурства. Тільки уявімо собі: яка була б наша спадщина попередних досягнень людських зусиль, коли б і справді пощастило було християнському фанатизмові закопати здобутки стародавньої культури на власних смітниках?..

Ні, Дорога моя, повороту людині немає; викидання попередних здобутків не є необхідне, і формулювання проблеми неправильне, хоч самі інтенції людської думки про відношення людини до природи йдуть в правильному напрямі. Людина, перебираючи долю власної еволюції у власні руки, почала дрібка-подрібці впливати своїми діями на рівновагу стосунків між органічними проявами в природі. На загал, впливи ці були варварські по натурі і по суті негативні на довгу мету, не лише для рослинного і звіринного звіту, а й для чисто людського. Варварські супутники людського поступу йшли і йдуть по двох лініях. Перше — пряме винищування життя органічного світу замість розумної господарки (посіву після збору); і друге, деградація дже-

рел життя на землі шляхом занечищування тих джерел трійливими залишками людських продуктивних процесів. Поки ті процеси були нескладні і на малу скалку в порівнанні з регенеративними процесами природи, проблеми не було. Двадцятий вік перехиляє шалю ваги і людина бачить, що сама природа не може в цілості нести кошти емансипації людини. З цього випливає, що не назад на лоно природи, а навпаки — природу треба включити в лоно людської дбайливості до такої самої міри, як і дбайливість про саму людину: привернення і збереження непорочності джерелам життя на землі — це і є найпекучіше завдання завтрішньої генерації. Повітря, вода і земля (про сонце не приходиться ще говорити, бо воно поза засягом людської діяльності) — це і є ці джерела всякого життя на землі і збереження їх життєдайної чистоти — це і є найновішою відповідальністю людини, бо лише ті елементи є цією вічною і необхідною ланкою між реальним органічним світом і людським. І нинішня волосата людина, що шукає рятунку в звіринній простоті, в інтуїтивному надхненні, що спокушає з минулого світу, який в призмі часу прибирає звабні форми затишної ідиллі, — ця людина на хибному шляху і віщує не рятунок, а нову трагедію людському родові. Ця людина не розв'яже проблем, тільки відречеться їх за спокусливу надію на «тихе пристановище» в природі. Розв'язка, не абдикація з надією, що наступна цивілізація буде досконаліша в засобах; розв'язка по лінії дальшої і більш всесторонньої емансипації людини. Але це інша і довга тема. Коротко: знову стоїмо між Аристотелем і апостолом Павлом, і лише ступень людської зрілості, що завжди проявляється в здібності стояти на власних ногах в обличчі осамітнення і тотальної непевності, вирішить, хто з них двох переможе в модерній людині. І один, і другий мають досить атутів для перемоги, але побоююсь, що, хоч Аристотель ближчий людському ідеалові, то Павло має хитріші підступи до розтерзаної людини, коли каже: «Де є мудрець? де є письмений? де є розважальник цього світу? Чи ж не перемінив Бог мудрість світу цього в безглуздя? Бачучи в своїй божественній мудрості, що мудрість світу не знає його, Господь сподобив собі дорогою безглуздового проповідання спасти тих, що повірили. Бачимо, що жиди чекають на знак об'явлення, що греки прагнуть мудрости, а ми ж проповідуємо розп'ятого Христа, що для жидів непрохідним заборолом, а для нежидів безглуздя; але для тих, що покликані, і жиди і греки, Христос є божою силою і божою мудрістю, бо безглуздя Боже мудрі-

ше за людину, і безсилля Господнє сильніше за людей». (Перше до Коринтян, 1-20).

Світ потребує ідеї?.. Назвімо це конкретно: людина потребує нового і переконливого запевнення свого безсмертя. І той, хто буде вміти переконливо донести таке запевнення, буде переможцем. Тільки ж пам'ятаймо, що людина в потребі і в розпачі не дуже вибаглива і готова на всяку ціну.

ПАРИЖ У ЛОС АНДЖЕЛЕС

Потрібно було довгого часу, щоб мистецький Париж знайшов можливим залицятися до «дикого Заходу» над Пацифіком і, власне, цей факт оцього залицання говорить виразно про те, що Лос Анджелес увійшов у нову фазу свого культурно-цивілізаційного розвитку: нас врешті відкрило рафіноване мистецтво Парижу.

В приміщенні УКО відбувається мистецька виставка нашого світової слави маляра, Темістокла Вирсти, влаштована заходами пані Дарії Чайковської, вже добре відомої на нашому терені покровительки українського мистецького світу.

Маєстро Вирста, уродженець, соняшної Буковини, має за собою не тільки ґрунтовні студії образотворчого мистецтва, він — студіюючи в Букаресті і в Парижі — повністю кваліфікований архітект. Свою професійну кар'єру Вирста почав як архітект і щойно згодом відчув потребу виявити своє мистецьке обдаровання в образотворчому мистецтві. Його перші почини в малярстві в стилі чистого абстракту — того абстракту, що аж ніяк не промовляє до людини привичної дивитися на мистецькі картини так, як вона дивиться на Божий світ крізь своє застільне вікно. У своїй еволюції власного мистецького вияву Вирста порівняльно вчасно відкрив, що маляр абстрактного вислову не мусить силуватися на найординарніший примітивізм в рисунку і в кольориті, щоб залишатися в авангарді модерного мистецтва. І коли наші інші модерністи, як наприклад Юрій Соловій, залишаються епігонами модерністичного Заходу і силуються на конкуренцію з учнем другої класи народної школи, Вирста, осівши в Парижі, виловив із західного модернізму найосновніші елементи абстрактного вислову і перебрав мистецьку ініціативу у власні руки. Він поставив собі за завдання вдихнути в авангардне мистецтво живу душу, привернути образотворчому вислові його найпотужнішу мову — красу. Його кожна частина це світ в калей-

доскопі кольорів і світлотіней. Його композиції зроджуються з квітучих коврів багатоквіття землі і вистрелюють готичним поривом у небеса.

Таїна успіху нашого мистця в найбільш рафінованих критиків Заходу, як і в звичайного глядача — любителя краси — в тому, що калейдоскоп його образів-свічад приковує нашу увагу навіть і тоді, коли ми не маємо й найменшого уявлення, *що це є що нас чарує*. Його райдужне зображення чогось одухотвореного і живого інтригує до тої міри, що нас настирливо кортить відкрити і довідатись, що мистець зачарував у цьому калейдоскопі; бо коли воно — незнайоме ще, а вже чарує, то що ж, коли ми вглянемо в його душу?..

І це зовсім неважно, що в цій же самій картині ми будемо знаходити щораз то іншу душу, іншу ідею; важне те, що нам постійно хочеться дошукуватись усе чогось нового.

Маєстро Темістокль Вирста своєю творчістю дає нам ще один доказ на те, що модерна українська людина вже повністю зріла грати першу скрипку в оркестрі всесвітнього мистецтва. Експонати творчости нашого мистця знайшли почесне місце оригінального почину в усіх найбільших музеях західного світу від Парижу до Токіо.

ПРИМІТКА: Виставка була відкрита в п'ятницю, 16 листопада 1979 р.

БОЖЕМСЬКИЙ ЧАРУЄ ЛОС АНДЖЕЛЕС

Ще не затерлися приємні враження від мистецької виставки нашого парижанина, Темістокла Вирсти, як уже знову покровителька українського мистецтва, пані Дарія Чайковська, влаштувала виставку картин плодового й багатогранного Богдана Божемського — маляра і графіка. Божемський — дебютант на нашому терені — презентував себе поважним числом картин: 50 дереворізів, 50 картин темперою і 12 олійних. Відкриття виставки в приміщенні Українського Культурного Осередку відбулося в п'ятницю 18 квітня, ц.р., при участі коло 70-ти осіб. Виставка закінчилася в неділю з добрим успіхом і під матеріальним поглядом.

Від нашої громади вітала маестра Божемського панна Соня Дарія Березовська, учителька середніх шкіл. Вона дуже влучно схопила елементарні враження присутніх перед багатою галерією різноматимичних і різножанрових експонатів, коли говорила, що гама олійних кольорів (Божемського) «це гама (кольоритности) карпатських полонин, на яких виростав майстер»; що «ритми руху й лінії в його дереворізах свідчать про віртуозну рисувальну техніку»; що «недовго можна подивляти (своєрідну) досконалість мистецького вислову, коли наше серце полонять емоційні враження», бо «це ж справжня історія й дорогоцінна спадщина, чуливо передана й тривало закріплена для нас, для наших дітей і внуків».

Графіка Божемського відзначається майстерністю рисунку і витримкою досконалої перспективності простірних площин у пейзажі (Ліс узимку). Його олії, переважно експресіоністичної техніки пензля, в повіні світляних ефектів і свіжого кольориту (Ліс і Бузок), що й викликає соняшний настрій у глядача. Мистець виразно любить у технічних можливостях темпері на дерев'яній дошці. Цей матеріал, що своєю плястичною якістю й

кольоритністю так ідеально дається стосувати в жанрі фрески, Божемський вміло використовує для своїх картин з гуцульського фольклору й архітектури, нагадуючи дещо з бойчуківської фрески 20-тих років і дещо з візантизму української ікони.

Про своє ставлення до мистецтва, Божемський висловлюється ось як:

«... є дві альтернативи в мистецтві: або йти з духом часу, наломлюючи себе до короткотривалого напрямку, або лишитися вірним красі Храму Божого — земської природи... Тільки поворот з деформації до свіжого, пахучого квіту природи може уздоровити та очистити русло теперішнього мистецтва».

Переходом від експонату до експонату його гуцульської тематики, в нас зроджується інтригуюче враження чогось спільного всім цим картинам — спільного поза спільністю тематики, стилю й чисто технічних засобів. І раптом ця спільна риса огляданих картин чітко усвідомлюється: це тотожність композиційної динаміки; це цілковитий контраст до мінливої й так необачно руйнуючої «прогресивності» наших часів. Це ствердження стабільності, незнищенності й незрушимості вікових народніх традицій і елементарних первнів українського етносу. Чи то молитовний деталь у гуцульській церкві, чи то гуцульський типаж на фоні різдвяного пейзажу перед дерев'яною церковцею, чи то зустріч двох сусідів або група з кіньми (мабуть на торговиці) — все це зображено в абсолютній статичі — без найменшого натяку на рух.

Мені невідомо чи цей композиційний засіб статичності усвідомлений мистцем і щиронамірний, чи це підсвідомий і спонтанний протест проти калейдоскопно-нищівного руху історії під гаслами фальшивого поступу в напрямі до повної культурної нівеляції у спільному «кетьюлку» марксистської цивілізації. В кожному разі, композиційна статика на зразок родинних альбомів дев'ятнадцятого століття, риска — в абстрактному розумінні — до певної міри негативна, на фоні трагічної діалектики сучасної історії українського народу набирає СИМВОЛІЧНО-ПОЗИТИВНОГО значення в композиціях Божемського: **МИ БУЛИ, МИ Є І МИ ЗАЛИШИМОСЯ** на віковичних просторах нам Богом і сульбою призначених, як і ті закосичені полонини, і ті непорушно-потужні кряжі Карпатських гір.

АРКАДІЯ ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДІ ЛОС АНДЖЕЛЕС

Українська громада Полудневої Каліфорнії завдячує своє знайомство з творчістю наших мистців пані Дарії Чайковській, якої любов до образотворчого й народного мистецтва переборює навіть і апатію ширшого загалу до модерних мистців, що їх «аж ніяк не мож зрозуміти». Завдяки її наполегливості й живому зв'язкові з мистецьким світом, ми маємо нагоду щорічно оглядати осяги наших талановитих малярів і скульпторів, які не раз саможертвенно і в недостатках пробиваються в широкий світ і несуть та ширять знайомство в тому світі з надбаннями українського генія безпосередньо й під національним прапором свого народу. Кажу «безпосередньо», бо скільки ж то вартостей мистецьких, літературних, наукових та духовних збагачують скарбницю культури людства, що увійшли до неї під прапорами наших сусідів — ближчих і дальших, — які присвоїли собі наші таланти, розуми та їх плоди — волею і неволею наших визначних творців.

Останньо, на протязі 8-ми днів (від 22 до 30-го січня) ми мали нагоду знаймитись тільки з частиною мистецької творчости нашої малярки, Аркадії Оленської-Петришин, яка вже добре відома не тільки українським любителям мистецтв, але й серед інших народів.

Аркадія Оленська-Петришин родом із Збаражу, Західня Україна. В З'єдинених Стейтах живе й працює від 1949 року. За нею дуже солідна мистецька освіта і чимала вже практика самостійного, оригінального і незвичайно працювотого мистця; оригінального тематично і стилем власного вислову. За нею вже великий досвід і численна участь у галеріях, виставках і музеях в Америці і в Європі.

Індивідуальних виставок своєї творчості в найбільших містах ЗСА і Канади мала наша мисткня аж 28. У групових презентаціях брала участь 18 разів. Її праці, крім приватних колекцій у ЗСА, Канаді, в Україні, в Німеччині, в Бельгії, Англії, Шотляндії і в Китаї, займають почесне місце в музеях Північної Америки, а з Європейських країн — у Чехословаччині і в Греції. Про її мистецькі осяги писали вже наші фахові критики в українській пресі і відомі критики Америки в престижєвих журналах і в газетних мистецьких секціях. Крім чисто мистецької творчості, Аркадія Оленська-Петришин вчила в каледжах Гантеру і Даглєста пише і редагує мистецьку сторінку в журналі «Сучасність».

Цим разом, на своєму гостинному виступі в приміщеннях Українського Культурного Осередку в Лос Анджелєс, наша мисткня продемонструвала поважною кількістю експонатів свою техніку мистецького офорту; офорту, так мовити б, графічної манери — рисункової і офорту колірового досить складної літографної техніки. Шкода тільки, що мисткня обмежилася в цій виставці тільки до офортів середнього і малого формату, а не запрєзентувала властивих собі великих олійних полотен, якими вона здобула собі інтернаціональне визнання майстра вислову спонтанної вітальності безмовного світу — світу незчисленних форм і безмірного багатства рослинности, яка між тяготінням землі і леготом всюдисущого небєсного світла покрила моря і суходоли мережою пульсуючої енергії перехопленої від соняшного проміння, яка стала передумовою звіринного і людського життя на цій планеті. А всі ті випадкові силуетки людські, що деколи появляються на картинах Аркадії, своїм безвиразним обличчям з остовпілими очима, ніби відзеркалюють розгубленість думуючої людини, коли вона починає усвідомлювати собі, яка глуха вона не раз на стоголосий крик остороги зелено-цвітного царства природи, в якому вона так безшабашно і, не рідко, нехлюйно поводитьсь. Своєю мистецькою творчістю, наша мисткня стала амбасадаркою і благовієстя, і перестороги від усього цілинного світу природи.

Тут, наша мисткня, своєю інтуїцією одягненою в мистецьку форму її властивого вислову, ніби перегукується з раціональною думкою нашого поета-філософа, Миколи Рудєнка, який також, усвідомивши собі нищівну експлуатацію землі марксистською цивілізацією в советах, запитує: І що ж буде вартя, людино, вся твоя цивілізація і техніка, коли ти вихолостиш землю з її плодучости і запасного фонду енергії, що у віках сонцем надихана?..

Глядача просто вдаряє чистість і прецизність рисунку, лінійна містерність і композиційна сукупність кожної картини. Читкістю й елегантністю своєї офортної техніки вона нагадує найкращі зразки графіки Якова Гніздовського і Юрія Нарбута, з тим одначе, що якраз ця техніка дозволяє їй на ще тоншу і більше фінезійну лінію виконання.

Аркадія Оленська-Петришин говорить про свою творчість і про шлях свого розвитку одверто і безпретензійно. Вона починала свою мистецьку кар'єру манерою безпредметного (абстрактного) малюнку. Це було модне, але вона не почувала себе добре в тій моді. Абстракт вражав її надуманістю, а інтелектуалізм, як посередник надуманої форми, ставав на перешкоді інтуїтивному вислову і конкретизації естетичної форми.

І ми сьогодні вдячні їй за те, що не примушує нас *розуміти* своє мистецтво, а радше, насолоджуючись, *відчувати* його благовістя і любов шляхетної людини до джерел свого життя.

ПРО МИСТЕЦТВО НАДІЇ СОМКО

Розлогі простори міста Лос Анджелес і його околиць не сприяють частим зустрічам людей, що мають спільні зацікавлення в окремих мистецтвах чи наукових дисциплінах. Географічно-топографічні дані пособляють радше ізоляції творчих одиниць, ніж зближенню та взаємному збагачуванню у виміні думок. Наше ж релігійницьке й ідеологічно-політичне сектанство не тільки скріплює ці природні умови в користь атомізації відносно нечисельної громади, але просто внеможливлує тривале існування чисто громадської установи, в якій всі без винятку почували б себе однаково рівними, потрібними і рідними. Марєво Збруча й надалі затроє не тільки психіку старшого покоління, але й по-інерції прищеплюється й тим, що народилися вже в діаспорі. Ми сходимося для вшанування Шевченківських роковин, для відзначення дат загально-національного значення, як 22 Січня чи 1 Листопада, не так з почуття потреби єднання, як радше з причини неможливости для будь-якої «секти» відмовитись від цієї величної спадщини, без якої кожне окреме земляцтво чи ідеологічно-політичне середовище залишилося б тільки порожньою лушпиною без життєдайного зерна.

Всі ці невідрадні обставини наших поселень на Заході Америки, як і клопоти чисто приватної натури, спричинилися до того, що моє інтимне знайомство з мистецькими осягами Надії Сомко відклалося аж на десять років. Надія Сомко поселилася із своїм чоловіком, Сергієм Макаренком — великим майстром портрету й українського іконопису — ще 1972 року в одній із діляниць великого Лос Анджелес. Їхня життєва мандрівка й безсумніснн творча праця це окрема тема для поважної монографії скитальства, небезпек, злиднів і тріумфів цього талановитого подружжя.

До ЗСА переїхало подружжя Макаренків з Аргентини 1960

року з поважним уже мистецьким дорібком і поселилися вони в Нью Йорку. На протязі того поселення обидвоє вони — разом і окремо — виставляли свої твори з повним успіхом по всіх більших містах Сходу ЗСА і Канади. Осяги пройдешнього періоду своєї творчості, Надія Сомко і Сергій Макаренко продемонстрували спільним альбомом мистецьких репродукцій 1971 року під покровом Східньо-Європейського Інституту ім. В. Липинського.

На терені Лос Анджелес твори наших мистців виставлялися в приміщеннях Укр. Культ. Осередку та православних церков. Осяги своєї мистецької творчості каліфорнійського періоду продемонструвала Надія Сомко окремим альбомом репродукцій образотворчого і скульптурного мистецтва, що появився в розпродажі в другій половині 1983 року. (Видання 1981 року Асоціації Діячів Української Культури, ЗСА). Всіх репродукцій — 34.

Працьовитість тієї жінки подивугідна.

«Почуваю себе гріховно, — пояснює Надія, — коли день проходить безплідно».

Залишившись удовою, живе Надія у власнім домі резиденційної дільниці в ряді нічим незамітних, типічно каліфорнійських родинних хат. Відвідувача цієї зовнішньо скромної садиби зустрічає пара галасливих собак, а на порозі усміхається до вас добряче обличчя господині-домахи, яка своїм зовнішнім виглядом аж нічим не відрізняється від шанобливих парафіяльних сестриць.

Опинившись у вітальні, ви не знаєте на чому спинити свій погляд: це ж цілий музей кольоритної динаміки, мистецьких жанрів і форм розмаїтої тематики. Ваше перше враження від цієї безпретензійної в побуті жінки аж ніяк не гермонізує з виплодом її творчого гону до експресії цього надхненного динамізму, що найяскравіше пробивається в її баталістичних картинах і скульптурах, як «Перемога гетьмана Виговського під Конотопом», «Битва кн. Ігоря з половцями» чи «Слава переможцям» — олівна картина та її дуплікат у бронзовій скульптурі, що зображують Джорджа Вашингтона в монументальній позі звитяжця; вражаюча кольоритність і динаміка відображень з історії козацької доби в таких картинах, як: «Наступ», «У бій!», «Полковник Богун», «Слава: Богдан Хмельницький», «Бій під Кафою» чи «В дорозі на Січ» — поєднують найкращі зразки експресіоністичного стилю з героїкою доби романтизму, що так питомий монументальному малярству великих полотен.

В тематичному доборі талант Надії Сомко не знає обмежень.

Її творча уява з однаковою любов'ю й темпераментом відтворює постаті й події так з різних періодів української історії, як і сучасного побуту американського Заходу. Побіч скульптур: «Варяг» (керамічна глина); князі: Олег (глина), Ігор (бронза); Святослав (глина), козак Мамай (бронза), Богдан Хмельницький (бронза), «Перемога» (групово композиція козацьких вершників — глина), «Запорожці» (глина), ви бачите ковбоїв-вершників, ловлю диких мустангів, Бафало-Біл'а (глина) та Джана Вейн в одній з його роль (бронза). Вражає тонкіше викінчення і більша уважливість мистця до деталю в бронзових відливках, ніж в оригіналах з керамічної глини.

Із сюрреалістичного світу Голівуду вибрала й намалювала Надія Сомко двох акторів українського походження: Джек'а Пеленс в ролі Аттилі і Майк'а Мазуркі в ролі монгольського вершника в палаючому степу.

В натюрморті і в краєвиді Надія Сомко свobodно поєднує композиційний рисунок і кольорові контрасти в чисто експресіоністичному стилі, що нагадує львівську групу малярів школи О. Новаківського.

Природне тло простору, в якому відбувається дія, на суцільно композиційних картинах, особливо баталістичних, в засобах нашого мистця відіграє поважну роль. Чуттєво й настрєво воно тісно пов'язане з центральною темою мистецького задуму; воно своїм рисунково-кольоритним динамізмом драматизує зміст зображеної події і, ніби провісник її кінцевого акту, посилює емоційність враження на глядача.

Мистецький дорібок Надії Сомко колосальний і аж у трьох жанрах: малярство, скульптура та архітектура. Це надзвичайно мужнє мистецтво і, судячи тільки по експонатах її творчості, нам було б трудно повірити, що творцем цього мистецького дорібку є жінка — українська жінка родом з Конотіп, Сумської області. Вона апотеозує силу й перемогу — оце єдине, що гарантує повноцінне існування одиниці і спільноти. Вона візуально ставить перед очима цілого світу найсвітліші події з історії нашого народу, багатство його культури й його творчих можливостей. І коли наша громадськість свідомо вага такої репрезентації нас на форумі інтернаціонального спілкування, альбоми Надії Сомко повинні знайтися в кожній культурній родині, як і також стати предметом okazійних обдарувань наших добрих знайомих з-поза української спільноти, бо мистецька мова цих альбомів зрозуміла для всіх, а послідовна двомовність їх лі-

тературної частини вже цілком усуває всякі можливі непорозуміння.

Якраз оця тематична пов'язаність мистецької творчості Надії Сомко з піонірським періодом американської історії і з побутуванням «дикого» Заходу, мимохідь привертає увагу американського споживача до чисто української тематики і, нерідко, викликає оправдане здивування: «А чому про вас так мало чути?..»

Це правда, але помаленьку й ми починаємо вчитися, як здобувати собі місце в цьому юродивому Вавилоні. Ось у двохсотліття самостійності ЗСА українська громада Лос Анджелес подарувала місту вище вже згадувану символічну картину з Джорджом Вашингтоном, яка сьогодні пишається на стіні головної залі ратуші (сіті гал).

Завдяки широким зв'язкам Богдана Маланяка — його ініціативі, енергійним заходам і праці в американських суспільних колах, українська громада південної Каліфорнії мала нагоду пригланутися своїм осягам на екранах власних телевізорів 20 червня ц.р. Про цю телевізійну програму звітував др. Святополк Шумський в числі від 22 липня 1983 р.* В частині цієї програми, яка дотичила українське мистецтво, п. Дарія Чайковська представила американському суспільству Надію Сомко та передемонструвала найхарактерніші експонати її творчості. У висліді цього п. Сомко дістала признання від зацікавленої голівудської знаті, а з Білого Дому Надія Сомко отримала подяку ось такого змісту: «Ви справили нам велику приємність, обдаровуючи нас своїми оригінальними працями. Ми збережемо їх для майбутньої Президентської Колекції. Просимо прийняти нашу щиру подяку за Вашу уважливість. З найкращими побажаннями, Ненсі і Рональд Реган».

* «Свобода»

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ У ЛОС АНДЖЕЛЕСІ

Український Мистецький Центр пані Дарії Чайківської в Лос Анджелесі запропонував південній Каліфорнії мистецьку виставку світової слави української художника Якова Гніздовського в Українському культурному осередку. Виставка із 106 експонатів тривала від 1-го до 29-го травня.

Це тільки репрезентативний показ гравюрної графіки Гніздовського (1944-1985), якою наш мистець завоював собі визнання цілого культурного світу. Численні експонати його виїмкового серед світової графіки доробку (в більшості дереворізи) відкрили двері до найвідоміших музеїв та приватних домів любителів тонкого мистецького задуму й оригінального вислову...

Люба Долинюк, куратор центру, висвітлює короткометражний фільми: Гніздовський при праці. Зосереджене обличчя майстра у злегка посрібленому обрамованні мужеського заросту і вправні руки, що з чіткістю віртуоза накидають візерунки, двох баранячих змагунів, безпомилково вирізують лінії русинку для плоскорізьби...

А мене огортає настрої носталгії... Рік 1947 у Мюнхені.

Перед очима виринає 30-тилітній мужчина, з лагідним виразом обличчя, із світлим поглядом очей, зодягнений у «вітром підшите» літнє пальто сіренького кольору, на голові гранатова (темносиня) беретка, а під пахвою виношений портфель. Надворі вередлива баварська весна. Це моя перша зустріч із Яковом Гніздовським. Ми зійшлися на Дахаверштрассе, у приміщеннях редакції *Української трибуни* для дуже поважної справи: Мистецький Український Рух (МУР) перебирає літературно-мистецьке керівництво в публікації додатку до газети *Українська трибуна* — *АРКА*. Узгоджено редакційну колегію: Юрій Шерех — головний редактор; члени: В. Домонтович, Юрій Косач, Богдан

Нижанківський, Зенон Тарнавський і Я. Гніздовський — відповідальні за оформлення журналу і за відділ художньої критики...

Вже в першому числі *Арки* (липень 1947 р.) покладена печать мистецького генія Якова Гніздовського: у форматі, в титульний обгортці, в дискретних віньєтках його ж роботи та в розміщенні матеріалів. *Арка* вийшла в світ у вигляді справді європейського рівня: безпретенсійна і прозора, як душа її оформлювача...

На екрані Яків навалковує першу відбитку двох імпозантних представників баранячого роду, що зчепилися ріг до рогу з баранячою впертістю в ніколи нерозв'язаних баранячих проблемах... Образ не тільки промовистий, але й вельмизначущий у житті нашої «політичної» еміграції...

Висвітлювання фільму кінчається. Пані Долинюк пояснює, а я знову поринаю в спомини: рік 1948. Титульна обкладинка *Арка* набрала статечнішого вигляду... Яків Гніздовський шукає за квартирою. В моїм апартаменті на Романпляц простірно, бо родина переїхала до ДіПі табору в Регенсбурзі... Пропоную вільну кімнату, і Гніздовський переноситься з усією парубоцькою мізерією емігрантського художника. В нього термінове замовлення від Національної Ради: чотири поштові марки у 30-ліття проголошення суверенності Української Народної Республіки. І він працює над кольоровими рисунками будинку Педагогічного Музею в Києві, Софійського Собору, Лаври й Золотих Воріт.

В години відпочинку викінчує студію-портрет Надії Маланяківної (сьогодні Оранської) в стилі молоді дами доби Ресорджіменто. Вечорами розмовляємо й журимося. Над *Аркою* і над видавництвом узагалі нависли грізні хмари: заносить на громовиці, а може й повинь. Зміна німецької валюти із старої марки на нову створює кризову ситуацію у фінансах видавництва, а з боку емігрантської революції щораз сильніший наступ на «безхребетність» редакційного колективу. Друкують, мовляв, бозна що, без чіткої революційно-націоналістичної лінії...

«Починайте звідси — від 1944 року і направо» — повчає п. Доляннюк... Рік 1944 у творчості Гніздовського репрезентований на виставці тільки одним експонатом: Куш — графіка просто неймовірної прецизности й детальности. І мені хочеться (на власну руку) додати до того року два зразки дереворізної техніки майстра з людськими мотивами: Молитва і Скупий.

Прогалина між 1945 і 1955 роками виповнена переселенчими мандрами, шуканням, сумнівами і ваганням на котрих жанрах зосередитися. З того періоду Гніздовський залишив цілий ряд

книжкових оформлень і олійних картин. З таборового життя в Німеччині згадаю його знаменитих «Скитальців»...

В Нью-Йорку Гніздовський опинився 1949 року. Зустріч з Новим Світом обезкрилила мистця, відібрала віру в себе і спричинилася до короткотривалого безділля. Поборовши творчу кризу, він починає експериментувати непевний на чому зосередити свої сили. В ретроспекті про той період свого життя Гніздовський висловлюється так:

«Художники пускаються на розшуки з надією щось знайти; я шукав, щоб не знайти. Таке насилля праці над собою тривало роками,... аж раптом я знайшов свій об'єкт ось тут же під рукою: в дереві за моєю квартирою, в пагінцях травички поміж двома цементовими плитами попри наш тротуар. Із тими відкриттями повернувся до мене інтерес до природи й до росту і, разом з тим, вернулася моя любов до дереворізів».

І справді, скільки в усьому тому викарбованої прецизними долотцями любови, коли, відійшовши від баранів до овець, від індики до орла, від струся до кота та від тюльпанів до остяків, — тобі ще раз і ще раз хочеться вернутись, щоб знову дивуватись незавваженими перед тим деталями...

Влітку 1949 року він у Нью-Йорку, а я аж на «дикому Заході», в південній Каліфорнії. В Лос Анджелесі моя зустріч з Америкою була, мабуть, ще більше обезкрилююча: я опинився без практичного фаху і без знання мови. Моїх краєвидів ніхто не захотів купувати, і я роздав їх поміж охочих узяти...

Зупиняюсь перед його працями, що позначені 1983 роком. Якщо не помиляюсь, в тому році Гніздовський поважно захворів на очі. Випадково перебуваючи в Нью-Йорку якраз після його операції, я хотів відвідати його, але мені порадили не тривожити. Перший і останній раз на американській землі відвідав я Гніздовського в його резиденції у Рівердейлі в рік по його першій виставці дереворізів у Лос Анджелесі, яку влаштовував Ейб М. Тагір, молодший. З тієї виставки ми з дружиною набули «Папороть на чорному» (дереворіз) і «Жовту хризантему» (лінорит).

Його простора робітня була виповнена викінченими й розпочатими працями, Похапцем глянувши на завішені стіни, кажу йому:

— Який же ви модерний своїм немодернізмом!

Йому це подобалося... Пообідній час злетів непомітно.

На відході питаю: «Що на продаж з усього цього?»

— Все. Вибирайте, що вам до вподоби.

— І це також? — показую на стилізований портрет Наді Маланяківни, сестрінки моєї дружини, бо на попередніх виставках ця олійна праця була позначена «Не на продаж».

— І це також.

Спорожнив я того дня своє чековеkonto, хоч мистець був незвичайно ласкавий у цінах, нагадуючи наше спільне мешкання в Мюнхені. Тож, крім портрета Наді, набув я ще й «Орла за ґратами»...

Рік 1985 — останній рік творчости й життя майстра. Шість експонатів того самого бездоганного викінчення, між ними профіль Дмитра Бортнянського, безлистий «Мідний бук» і «Монумент Вашингтона». Трудно повірити, що на цьому світі може бути така відданість своєму покликанню... Абеткою чутливого серця й проникливого розуму вписував Яків Гніздовський ім'я своє в Історію світового Мистецтва, де воно залишиться навіки.

ДОДАТОК ДО ДИСКУСІЇ

До відкритих позицій зайнятих в дискусії

Богдана Цимбалістого з Романом Ільницьким

«Я думаю, що ми потребуємо, насамперед, провідної верстви з політичною культурою та зрілістю, найістотнішою рисою якої було б вміння діяти разом за критичних моментів, ставити добро нації вище від своїх світоглядів і приватних інтересів».¹

Тобто, докину від себе, кожна дія громадсько-політичного характеру обмірковується політично зрілою й культурною провідною верствою з точки політичної доцільності на кожному окремому етапі і в кожній ситуації, що ускладнюється внутрішніми прикметностями суспільної одиниці так під поглядом її психологічних наверствувань у пройдешніх історичних умовах, релігійних, її правно-політичного положення в стосунках із зовнішнім світом та кожночасним укладом зовнішніх сил вирішального значення на політичній шахівниці нинішнього світу.

Це, на мою думку, найсуттєвіша дидактика есею з-під пера вдумливого публіциста Богдана Цимбалістого «Тавро бездержавности».²

Своїм есеєм викликав Богдан Цимбалістий полеміку з боку, з якого можна було б якнайменше сподіватися, тобто з-під пера здеклярованого сьогодні демократа, відомого публіциста і видавця нюрнберзького пресового органу «Час» на терені Німеччини в сорокових роках, Романа Ільницького (Дивись *Сучасність*, за липень-серпень 1982 р., ст. 107, «Про єдність і роз'єд-

¹ Б. Цимбалістий — «Чи лише брак провідної верстви?» «Сучасність», ч. 7-8, 82.

² «Свобода», ч. ч. 12-22, 1982. — Дивись у «Додатку», книга друга.

нання»). Йому відповів у тому ж таки числі автор есею статтею «Чи лише брак провідної верстви?» Виходить, що авторові вдумливого психологічно-аналітичного есею критика Ільницького була відома ще в машинописі, хоч той есей не друкувався в *Сучасності*, а підвалом у *Свободі*. Цим виявила редакція поважне ставлення свого пресового органу до думок і поглядів поважних дискусантів.

З належною увагою простудіював я рідкісну в нас дискусію; рідкісну, бо наші партійні публіцисти не читають опозиційної преси, чи навіть неприємних їм статей, щоб, не дай Боже, не порочити «ідеологічної чистоти» своїх рідних сектантських позицій. Цей ідеологічний ізоляціонізм прикметний чи не всім нашим політичним угрупованням; він без сумніву найпритаманніший сьогодні масовому членству й прихильникам «визвольного фронту».

Здавалося, що роз'яснювальна відповідь Цимбалістого відповідала на порушені питання в статті Ільницького, і що дискусія закінчена. З тексту ж бо Цимбалістого цілком виразно прозирає, що він зовсім не розуміє єдності як ідеологічно-світоглядової, що найчіткіше вияскравлюється в релігійних спільнотах та в марксо-комуністичних і нацистських ідеологіях. Властиво, коли Цимбалістий говорить про єдність, він розуміє це як *об'єднання* тих, що мають у даному часі й обставинах спільну мету, хоч і не однаковими засобами чи шляхами хочать іти до неї, і хоч не однаково цю мету узмістовлюють. Проте, Ільницький уважав за потрібне ще раз повернутися до заторкнених і з'ясованих питань, публікуючи своє «Постскрипtum до дискусії про єдність і роз'єднання».³

Не знати чи це протиставлення «роз'єднання» «Єдності» вийшло в нього з недобачування різниці між поняттями, що окреслюються словами «єдність» і «об'єднання», чи може з чистої софістики тактичного розрахунку дискусанта для надання своїм аргументам ваги в обороні, як це йому здавалося, плюралістичного принципу, властивого демократії в модерному розумінні. Як би воно не було, Ільницький несвідомий діалектики різниць між тотожними поняттями-символами в ідеологічному контексті й чисто політичному. Наприклад у сорокових роках ідеологічна єдність між «мельниківцями» й «бандерівцями» була очевидна; і одночасно існувало роз'єднання в політичному розумінні, хоч обидві організації орієнтувалися на ту ж саму німецьку силу, як

* «Сучасність», ч. 5, 1983.

ліквідатора політичного статусу післяверсального миру, що розчленував і визнавав політичне поневолення українського народу. І навпаки: коли б сьогодні дійшло до тактичного замирення і стислої співпраці в політичних сферах між революційною концепцією «визвольного фронту», концепцією закордонного представництва Гельсінкських угод, що змагає до політичного усамостійнення України по через правно-політичні пов'язання сучасної підсоветської України на форумі міжнародних інституцій, і між середовищем лівого соціалістичного напрямку, що орієнтується на традиційну ворожнечу між червоним Пекіном і червоною Москвою — тоді таке замирення мало б усі прикмети не тільки політичного об'єднання національних сил еміграції, але й політичної зрілості й доцільності, не зважаючи на цілковиту різnorodність (роз'єднання) в ідеологічному сенсі. До такого «механічного об'єднання» треба змагати «за всяку ціну»! Хто заперечує сьогодні доцільність такого «механічного об'єднання» й розбазарює енергію на побороування його, він не тільки виявляє повноту політичної незрілості, але ще й до того допомагає ворогові.

Адже вже з вищенаведеної думки Цимбалістого, що послужила моттом до цього додатку, видно якнайвиразніше про яку «єдність» заступається автор «Тавра бездержавности». Йдеться йому про таку «провідну верству» яка «вміла б діяти разом (тобто за взаємним порозумінням — П.Б.) за критичних моментів» в ім'я безспірно всім спільної мети «без уваги на свої окремі світогляди, партійні інтереси» і — я б додав — навіть без уваги на структуральний ідеал для тієї мети. Незрозуміло, чому Ільницький в обидвох своїх статтях намагається підказувати читачеві, що Цимбалістий за «будь-яку єдність» і то «за всяку ціну», коли Цимбалістий плямує тільки фатальні наслідки того роз'єднання серед провідної плівки в нашому народі, і то в справді критичних моментах нашої історії, всупереч всякій політичній доцільності. Принцип доцільності в кожному політичному акті це найперша й найголовніша основа всякого рішення.

Адже Цимбалістий тільки продовжує й розробляє думку одного з найзріліших мислителів і публіцистів державницького масштабу наших часів, Михайла Сосновського, що вийшов з рядів ОУН, мав цивільну відвагу протиставитись реакційній політиці Бандери на внутрішньому форумі та реставрації вождівського принципу підпілля в тридцятих роках, який в умовах екзильного серед західньої демократії не тільки вражав своїм анахронізмом, але створював упередження західніх політиків та *давав якнай-*

кращі нагоди для зручно насаджувани диверсії в керівних колах самої ОУНР. Хоч і не лобовою атакою, але його безпомилна логіка інтерпретації політичної ненормальності в рішеннях бандерівського проводу, крок за кроком усвідомлювала читача в існуванні такої ворожої диверсії серед найчисельнішої і з поважним політичним капіталом організації. На жаль, передчасна й трагічна в загадкових обставинах смерть у самому розквіті перервала плідне життя тієї розумної людини. Писав Сосновський:

«Немає найменшого сумніву, що нам потрібно здійснити плян створення загально-українського політичного центру поза кордонами України, який, спираючись на всю нашу спільноту..., здійснював би зовнішню політику та втримував би постійно актуальною на міжнародному полі проблему визволення України...»,⁴ не буди «... якимсь ідеологічним центром, а форумом, на базі якого розвиватимуть свою діяльність всі наші самостійницькі політичні групи і який буде виразником і репрезентантом української державницької ідеї, а не такої чи іншої групової „ідеології”».⁵

Чи це справді звучить, як «консолідація за всяку ціну», проти якої Роман Ільницький, бо «вона збіднює життя, забиває ініціативу, обчімхує програми (?), доводить до посередности (!), відбирає шанси використовувати (одночасно) всякі нагоди і кон'юнктури, породжує та поширює розбрат (?!)... Невже ж писав це Ільницький?... Воно рішуче має характер політичного шаржу, завченого фразерства т.зв. «сильної людини», що не уявляє собі своєї людської повноцінності інакше, як на барикадах... «за всяку ціну».

Проти «консолідації за всяку ціну» також ідеологи «визвольного фронту», бо така консолідація «механічна» і вона завжди стоятиме на перешкоді окупаціям загально-національних, громадських установ одним ідеологічним середовищем та завжди даватиме доступ до тих установ решті політичного активу української діаспори.

⁴ М. Сосновський, «Україна на міжнародній арені 1945-1965». Цитую з праці Антоля Камінського «Край, еміграція і міжнародні куліси», ст. 216.

⁵ М. Сосновський, «Між оптимізмом і песимізмом», вибрані статті й есеї 1968-1975, ст. 99. Упорядкування й редакція Анатолія Камінського.

«Не піду, — каже Ільницький, — на компроміс з диктатурою, тоталітаризмом, однопартійністю, тобто з концентраційними таборами, тюрмами та засланням, з поділом людей на кращих і гірших». (Сучасність, ч. 5, 1983 р., ст. 110).

А де ж і коли пропагував Цимбалістий диктатуру, тоталітаризм і однопартійність?.. Якраз навпаки: його концепція внутрішнього замирення і об'єднання української діаспори в ім'я однієї і всім спільної мети — це єдиний лік проти однопартійности, тоталітаризму й диктатури недорослих і безвідповідальних вождів. Коли ж Ільницький проти «концентраційних таборів, тюрем та заслань» і проти «поділу людей на кращих і гірших», тоді ми всі з ним, але це вже він заводить полеміку з Андроповим і з... Донцовим, з яким він дещо вище симпатизував. І тут він випадає з контексту дискусії з Цимбалістим, а це знецінює рівень його полеміки.

Далі, політичні аналогії Ільницького до внутрішньо-політичної активності демократичних партій серед державних народів (Росія, Німеччина) в контексті дискусії про завдання української діаспори в процесах політичного визволення нашого народу на його власній території вказують на те, що автор «Постскрипtum» ставить знак рівності між режимовими розходженнями чи замиренням поміж окремими політичними партіями тих державних народів і між партійництвом народу бездержавного в діаспорі в його затяжній боротьбі за право бути визнаним в сім'ї народів і за своє політичне усамостійнення; між конкуренцією на право репрезентувати суверенність даного народу і між боротьбою цілого народу за право на таку суверенність.

Утотожнювати ці процеси — це первородний гріх наших всіх самостійницьких зусиль, починаючи від 1917 р. по сьогодні. Це і є оте тавро бездержавности. Для вияснення цих основних різниць я присвятив окремий есей і щоб не повторятись тут, я дозволю собі відіслати обговорюваного автора і зацікавленого читача до цьогорічних чисел *Свободи*: 96, 97, 98 (травень 24, 25 і 26), 1983.⁶

Тотожні рішення й діяння в діаметрально різних ситуаціях завжди будуть мати протилежні наслідки і вагомість тих наслідків на дальшу мету можна судити тільки з точки погляду самих же дієвих акторів. Наприклад: Ільницький засуджує російських демократів за «зміну віх» супроти диктатури Леніна і за компроміси німецьких демократів з Гітлером. З історичної перспек-

⁶ «Сила еміграції в її національній сукупності».

тиви засуд цей має тверді основи, так з національно-політичного як і морально-етичного погляду, бо в обидвох тих випадках був вибір без нараження на втрату політичної підметности народу чи його інтегральности. Проте, спокуса імперіяльних позицій для своїх народів узяла верх над ідеологічною принциповістю і гуманністю. Особливо у випадку російських змінюювців вдаряє факт, що ніхто з них, ні їх синів та дочок, не каюся за рятування російської імперії, тобто «Советської імперії російського народу». Не каюлися б і німецькі демократи, коли б Гітлерові пощастило так, як і Сталінові.

Ільницький же заявляє, що «коли б на Україні створилася подібна ситуація, ми з Цимбалістим імовірно стояли б на протилежних боках барикади». Для справді політичної людини така заява є дуже сумнівної вартости, бо все це залежить від конкретного — а в нашому положенні від уявного — стану багатьох речей. Коли б уявити собі Україну в ролі Росії чи Німеччини, як це було в конкретних випадках, то Ільницький рішуче помиляється; Цимбалістий стояв би по тому ж боці, що й Ільницький, якщо Ільницький не змінив би своїх теперішніх поглядів.

Коли ж ми візьмемо до уваги справжній стан у сьогоднішній Україні, і допустимо можливість появи «українського Тіта» з усіма наслідками тітовського усамостійнення України, і рівночасно з тим перемогу новодемократичного Керенського в Москві, то думаю, що Цимбалістий, а з ним і я грішний, опинилися б по боці політичної підметности Україні, хоч і під нелюбим нам режимом, бо режими — довше чи коротше триваючі — завжди тимчасові. Невже ж Ільницький залишився б по протилежному боці ідеологічної барикади і з тих же принципіально-демократичних спонук домовлявся б з новодемократичним Керенським на повалення української державности, як домовлялись Винниченко й Шаповал з підручними Леніна, Мануїльським і Раковським, на повалення гетьманської держави в 1918 році?..⁷

Під час писання цього додатку наспіла відповідь Б. Цимбалістого в *Сучасності*, ч. 6, ст. 100, «Зуваження до постскриптума Р. Ільницького». Ця вичерпна й речева відповідь дає мені нагоду для скорочення тексту цієї статті, щоб не дублювати його фактажної аргументації. Зупинюся тільки на деяких пунктах, що у відповіді Цимбалістого не заторкнені безпосередньо.

⁷ Сьогодні російські дисиденти належать до цілком іншого політичного реєстру ніж передреволюційне покоління.

Запускаючись в історичну аналізу подій в Україні в роках 1917-20, Ільницький далі повторює оклепані аргументи апологетів своїх партійних тогочасних урядів, що, мовляв, самостійну Україну треба було будувати, перш усього, десятинами малоземельному й безземельному селянству, земельним хабарництвом прихилити широкі селянські маси до ідеї *політичного самостійництва* українського народу. За шістдесят з гаком років ніхто із тих апологетів не встиг додуматись, що цей засіб однаково добрий, а то й ліпший, в руках ворогів української державности і був уже ними використовуваний проти української самостійницької думки царатом ще перед Петром I, а вже найбільше ним і після нього у формі наділів послухної козацької старшини «хуторами, ставками» і кріпаками. Цей аргумент, висунений спершу соціалістичними провідниками і повторюваний також націоналістичними публіцистами, просто вражає своїм лицемірством на фоні того факту, що ті ж самі партійні проводи позбавили в тому ж таки революційному періоді того ж таки селянина його власности на родинну землю, перетворивши вже на практиці відвічного господаря на державного батрака. Навіть у палкій дискусії на форумі російської соц.-демократичної партії між Леніном, з одного боку, та Масловим і Плехановим, з другого, які доводили, що загальна націоналізація також і родинно-наділових земель поставить селянство проти революції, Ленін тріумфально жбурнув на голови тих кількох розважних людей тим фактом, що партійні делегати соціал-революціонерів як виразники волі селянства голосували за повну націоналізацію, тобто за державну власність землі.⁸

Доводити сьогодні тим, що гетьманський режим мусів виявити себе ворожим народнім масам, особливо селянським, бо замало звертав уваги на земельний голод серед мало — і безземельного селянства, і через те «нарід повстав проти нього», цілком не переконливе в обличчі того факту, що польський селянин на Куявах і Мазовші, як і також литовський, угорський і фін-

⁸ Плеханов, побоюючись надто великої централізації державної влади в земельних справах, дораджував «соціалізацію землі», тобто перенесення земельної власности до муніципальні одиниці, аргументуючи фактами історії, що надто велика державна власність в російській історії в земельно-економічному питанні була підставою «поневолення народів Росії». Цей проєкт Плеханова в практиці не творив би основної різниці, але в партійних рішеннях він перепав і демагогія Леніна взяли верх.

ський, абсолютно не менше відчували цей голод на землю, а все таки тодішнім державо-будівничим тих народів і в голову не приходило відновляти свою державність при допомозі «земельного хабарництва». Якщо це мало б бути найголовнішим чинником перетворення народу в націю, тоді Ленін був набагато послідовніший, спритніший і більше переконливий в конкуренції на цьому відтинку, бо згори знав, що в системі його плянувань всі його словесні обіцянки не матимуть жодної зобов'язуючої сили.

Врешті, дозволюмо собі сказати, що нарід, як такий, тобто 45-мільйонна маса, не спроможна думати, рішати, повставати і плянувати, навіть при найвищій свідомості. За нього завжди думають, його програмують, переконують і ведуть його найобдарованіші (не конче розумом!) одиниці, використовуючи його легковірність, короткозорість, емоційність та інтелектуальну непідготовленість для перспективного проєктування та аналітичного думання. І трагедія т.зв. соціальної революції в Україні якраз у тому, що провідна верства українських соціал-революціонерів не наважилася пояснити нашому селянству про справжню суть «націоналізації» і тим широко відкрила двері ленінській націоналізації, а селянство, *розуміючи націоналізацію як розподіл революційним режимом поміщицьких земель*, не бачило справжньої різниці між пропагандою доморослих соціалістів і ленінських більшовиків. Лозунг «Земля і Воля» лопотів на всіх соціалістичних прапорах і коли б нашим тодішнім революціонерам-соціалістам вистачало цивільної відваги пояснити тогочасному селянству, що несе з собою націоналізація землі, а що гетьманська програма 25-тидесятичної парцеляції поміщицьких земель державним банком поміж малоземельних і безземельних селян, нам сьогодні не приходилося б говорити про «неврахування (гетьманською владою) соціальних прагнень українського народу». Врешті треба собі усвідомити раз на завжди, *що соціальні моменти в національних революціях, в державному будівництві ніколи не відіграють першорядної ролі*; вони є тільки дуже ужиточним і вигідним знаряддям в руках талановитого політика.

Перевага Леніна-політика над тодішніми національними керівниками в Україні безперечна під кожним поглядом, однаке ключ до його перемоги, а перемоги над Україною зокрема, якраз у тому, що соціальну революцію в царській імперії він переводив послідовно, безкомпромісово і тільки вбачав в політичній (режимовій) революції в імперських всеросійських масштабах і в за-

кріпленні того нового режиму, тоді як наші винниченки, шаповали, шевці, грушевські і петлюри на першому пляні ставили соціальну, тобто соціалістичну революцію, а національне усамоствінення (і то не конче в традиційно-державній формі!) прийде автоматично. Ось вам автентичні і при тому розброююче простодушні свідчення: «Большевицька Росія зацікавлена в тім, щоб у нас був рух. Ми зацікавлені в тім, щоб большевицька Росія була».⁹ Або: «Я... зляканий і обурений зрадливістю й намірами російських націоналістів-большевиків, також почав обстоювати систему трудових рад (система «советів», — П.Б.), бо вона нас забезпечувала від націоналізму російських большевиків, вона нам гарантувала (!!) наші національні здобутки... Коли б не така п'ятаковська¹⁰ жадність і вузькоглядність, коли б російські большевики додержували того договору, що було заключено між мною й Мануїльським, коли б виявили толерантність до нас і показали, що вони шанують наші державно-національні права й що нам нема чого боятись їх, можна з певністю гарантувати, що це далеко краще одбилось би на справі соціалістичної революції на Україні, ніж їхнє брутальне, вороже «помагання» тій революції». (Підкреслення моє, — П.Б.)¹¹

Або: «Реакціонери встановили монархічну державу, яка стоптала всі соціально-економічні реформи, а передусім найбільші з них — соціалізацію землі та робітниче законодавство... Центральний Комітет Української Партії Соціал-Революціонерів розглядає сучасну реакцію в Україні як тимчасовий занепад революції... Незалежність держави не може бути кінечним гаслом трудового люду в його боротьбі, а лише тактичним засобом для досягнення всесвітньої федерації... Партизанські відділи активно боронитимуть ідею соціалізації землі... Політичний терор... впливає з поглядів революційного соціалізму... Терористична діяльність припиниться тільки після перемоги над реакційним деспотизмом...» (Платформа Центрального Комітету Української Партії Соціал-Революціонерів від червня 1918 р.)

⁹ М. Шаповал, «Гетьманщина і Директорія», ст. 33, Вид. 1958 р. Підкреслення мої, — П.Б.

¹⁰ Винниченко, як бачимо, не наважується назвати Леніна відповідальним за інвазію армії Муравйова в січні 1918 року і за плюндрування та масові розстріли в Києві. Він кладе це на рахунок третьорядного більшовицького діяча, Леоніда П'якова.

¹¹ В. Винниченко, «Відродження нації», ч. 111. Ст. 190/1.

Боротьба, орган соціал-революціонерів у тому ж часі проповідував:

Буржуазія старанно ширить та підтримує сепаратично-самостійницькі тенденції та прищеплює народним масам стремління до національно-державного будівництва, стремління, які є не тільки чужими, але й цілком ворожими незалежній клясовій політиці пролетаріату... Буржуазні політики всіма силами штовхають пролетаріат до державницької ідеології... Захоплення гаслом національного державництва розбиває солідарність всесвітньої трудової демократії... Змагання соціалістів повинно стреміти до перетворення держав у федерацію автономних, національно-персональних (!) екстериторіяльних спілок:»¹²

Повторювати ще й сьогодні думку, що революція в Україні 1917 року мала в широких масах передусім соціально-економічний характер і що будувати українську державу треба було негайною парцеляцією великоземельних власностей, незгідне із спонтанним відродженням і маніфестацією традиційно-політичних форм у суто військовій секторі. Свідомством цього є всі ті українізовані полки під емблемами гетьманів і дивізії з історичними назвами запорізько-козацької доби. Ба, навіть отаманська анархія, розпутана «повстанням» Директорії — після наполегливого викорінювання проявів історично-національних традицій тодішніми оборонцями «всесвітньої революції» — не втратила зовнішньої форми козацьких традицій.

«Противійськова пропаганда соціалістів на початках була майже без наслідків. Козацтво, мов та снігова лявіна, росло з кожним днем — український військовий рух ширився, повставали все нові й нові полки та все, як правило, з назвами тих же ненависних соціалістам гетьманів. Не було ради, і соціалісти намагаються підшиватися під прихильників війська й роблять усе можливе, щоб захопити провід над ним у свої руки та не допустити до відродження гетьмансько-козацької традиції».¹³

Треба було наполегливої й роками практикованої демагогії таки нашими «провідниками», щоб це стихійне відродження українського націоналізму й державництва звести на рейки десятинно-земельного хабарництва та ще й до того під підступно просовуваними гаслами. Ось приклади.

¹² П. Христюк, «Українська революція», т. III, ст. 91, 97, 1921 р. Також дивись «Договір з Москвою...» Петра Солухи, ст. 9.

¹³ Остап Войнаренко (Василь Ємець), «До нової Полтави», ст. 22.

Ще кілька літ перед революцією писав Микита Шаповал в *Українській Хаті*:

«У нас нема предків, гідних пошани... Ріжні хами — розбійники гетьмани, полковники, сотники, ченці, козолупи, шинкарі та інші творці нікчемности, руїнники нації (!), запроданці й гнобителі своєї свободи — нехай собі спочивають у могилах забуття. І все сміття їхнього життя, вся рухлядь їхня й зброя нам у тисячу разів менше потрібні, ніж сучасний брік-брак. Культуру наших предків, в образі наших київських та інших гравюр, він'єток і т.п. сміло кидаємо в піч...».¹⁴

І чого ж можна було сподіватися від міністра з рамени Центральної Ради у відбудові української державности?..

Або: «Перед самим відкриттям 1-го Всеукраїнського Військового З'їзду — основи Української Армії — коли вже всі численні учасники були в залі і з напруженням ждали прибуття ініціаторів, раптом на естраду вискочив «хтось у сірому», розуміється інтелігент-офіцер, і став несамовитим голосом плюгавити нашу минувшину, а особливо лаяти гетьманів, що тільки, мовляв, з народу кров ссали і його в неволю продавали... В міру того, як «оратор» говорив, починали в очах деяких солдат появлятися злі вогники. «А де вони еті саміє, що отих гетьманів хотять?!» — чулося виразно в їх поглядах, звернених жєстами оратора на нас, групу українських самостійників, що зібралась була в однім куті».¹⁵

Або: На Третьому Всеукраїнському Військовому З'їзді говорив Микола Ковалевський, правнук генерального осаула Війська запорозького за Гетьмана Хмельницького: «Трудовому народові непотрібні гетьмани, яких добиваються самостійники, бо гетьмани землі й волі не дадуть; йому потрібні ті, хто дасть землю і свободу, хто веде до соціалізму. Україна під проводом самостійників не дасть землі, не дасть волі трудовому народові. Трудовий український нарід мусить об'єднатися біля партії ес-єрів».¹⁶

Таких прикладів не списав би на воловій шкурі. А проте,

¹⁴ Тодор Унава, «Санкта сімпліцітас», Нова Доба, січень, Париж, ст. 8. Цитую за Войнаренком, ст. 20/1. Чи не з лєнінської це науки, який писав: «Єслі нєльзє малоросам прівіть нашу мораль, так за всякую цену нужно разрушить основи їх національних традицій і етім уже палавіна работи будєт сделана».

¹⁵ В. Липинський, «Листи до Братів Хліборобів», ст. 12-13.

¹⁶ Солуха, ст. 85.

широка публіка нічого не знає про всі ті «державницькі» почини наших революціонерів 17-18-тих років, бо нас закидано мемуаристикою отих учасників і спричинників нашого найновішого лихоліття, якої завданням якраз і було вибілити себе і нашвидку перемалювати на синьо-жовто. Чому?.. Чому перелицьовувати себе на націоналізм, коли «ввесь трудовий нарід» України котів іти тільки під червоними прапорами Винниченка й Шаповала? А власне тому, що необхідно було прикривати свої пролетарсько-більшовицькі наміри перед отим несвідомим народом» якраз шильдом «національного українського руху». Наприклад, сповідається із своєї «державно-творчої» роботи Володимир Винниченко:

«Діло було зовсім не в тому, — пише він для виправдання своєї керинної роботи проти української держави гетьманського періоду, що збройний виступ проти гетьмана може провалитися, — а в тому, що цим виступом ми реабілітуємо ідею українського *національного руху* серед нашого народу, де політика Ц. Ради, німці й гетьманщина так запаскудили її, так спровокували й огидили, що маси без ворожості не можуть чути слова «Україна»¹⁷ (Підкреслення моє — П.Б.).

Як це так? — здивується невтаємничений читач. Адже Винниченко перший прем'єр міністрів за Ц. Ради, автор її меморіалів, і він засуджує політику Ц. Ради нарівні з німцями і гетьманщиною? Справа, бачите, в тому, що більшість т.зв. Малої Ради відкинула ідею Винниченка більшовичити Україну вже на самому початку революції. З тієї ж самої причини Винниченко оплюгавлює в своєму «творі» «Відродження Нації» (!) і Директорію, ініціатором і учасником якої сам був, бо більшість цієї Директорії спротивилася повторній пропозиції того ж Винниченка моментально переключитися на радянську владу, тобто на більшовищення. В його уяві «... українська ідея не стоїть у суперечності із соціальними інтересами мас і що то іменно українці виступили на бій з німцями, панами й гетьманщиною за трудовий народ».

Стривайте ж — німців запросила Центральна Рада проти більшовицької окупації, бо сама не мала армії обороняти свою самостійність. За те зобов'язалась платити хлібом. Одначе, через повне занархізування цілого господарського життя в Україні та адміністративний безлад, уряд УНР не міг вив'язатися із своїх зобов'язань. На початку вісімнадцятого року німецька армія була

¹⁷ «Відродження Нації», ст. 95.

ще в силі не тільки розігнати український «парлямент», що не знав що робити із своєю самостійністю, але й проголосити військову окупацію цілком офіційно. Проте, зберігаючи зобов'язання Берестейського миру, Німеччина визнає монархічну владу гетьмана і політичну підметність України — нехай тільки «про форма». Соціалістичні головачі обох впливових партій — соціал-революціонерів і соціал-демократів не тільки що рішуче відмовляються взяти участь в уряді гетьмана, але й стають на позиції непримиренної ворожості. Бунт проти гетьмана зачинається зараз таки з моментом гетьманського перевороту. Покищо цей бунт ще має підпільний характер. Читаємо далі:

«Гетьман був підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження».¹⁸

Нехай і так, але чи не була й Центральна Рада в руках наших революціонерів-соціалістів тільки «фігурою, манекеном і декорацією»?.. Невже ж сам факт, що той німецький генерал міг розігнати Центральну Раду без жодного спротиву не говорить про її «манекенство»?.. І справді ж, чи могли наші доморослі політики сподіватися чогось іншого, дозволивши так зовнішнім, як і внутрішнім руйницьким силам, здеморалізувати й демобілізувати власну армію?..

Читаємо далі: «... до мого вступу в Національний Союз, я мусів брати участь у всіх балаканинах, що провадились до сього моменту: але та (моя) участь була *вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри*, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних кляс... Коли я вперше вніс пропозицію на Центральному Комітеті УСДРП про необхідність розглянути питання збройної боротьби з гетьманщиною, її просто було відхилено як фантастичну... Єдиний чоловік з Н. Союзу, який так само, як і я, розумів необхідність інших методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М(икита) Шаповал. *І вся наша тайна організація складалася тоді з двох чоловіків: М. Шаповала й мене*» (До цього ствердження ми згодом повернемося з уваги на його важливість з точки погляду оборонців «законности» повстання проти гетьмана). (Ст. 89)

Інші члени Н. Союзу «називали всю справу (повстання) не-

¹⁸ Винниченко, ст. 26.

безпечною авантюрою, яка безумовно не вдасться й яка принесе надзвичайну шкоду українській справі»... «Тоді я заявив, що беру всю відповідальність на самого себе... і сам піду на села й буду кликати до повстання. Бо я вважав це своїм обов'язком перед народом». (Ст. 94)

Кого ж Винниченко вважав «українською нацією» і що «українською державою»?

«Вся гетьманщина була тільки закінченням формації *контр-революційної буржуазної державности* на Україні, початою Ц. Радою за допомогою німецького мілітаризму. А поскільки українська нація своїй буржуазії не мала, то й *буржуазна викінчена державність перестала бути українською*» (Ст. 100. Підкрес. мої — П.Б.).

Вистачило б уже цих двох речень, щоб мати повну уяву про причини нашої програної в тій великій революції. Перш усього, друге речення перечить першому: як могла Ц. Рада покласти основи під «контрреволюційну буржуазну державність», коли «українська нація своїй буржуазії не мала»? Адже ця думка постійно свариться з Винниченковим утотожнюванням українського середньо-заможного селянства (яке було в більшості) з буржуазією. Далі — «українська буржуазна державність» була вислідом березневої революції, тобто національної. У Винниченка все це «контрреволюція»; значить у понятті першого прем'єра відродженої української держави справжня революція відбулася тільки в Петрограді з 7-го на 8-е листопада — наскрізь пролетарсько-класового характеру, точнісінько як у Маркса: пролетаріят мусить стати нацією (дивись «Комуністичний Маніфест»). Це «революційне» визначення української нації зводиться властиво до старого однокласового хлопоманського поняття українського народу, яке поза межі села не виходило та ще й гордилося тим, як і Винниченко своїм пролетарством.

А яке ж було наставлення в ширших і недоктринерських колах української інтелігенції супроти гетьманської України? Відповідає Винниченко:

«Бували випадки, коли на мене кидались трохи не з кулаками й кричали: „Не чіпайте Гетьмана! Не розвалюйте української держави. Він — краший українець і самостійник, ніж усі ваші партії!“» (!!) (Ст. 99)

Підсумовуючи все це, неможливо не бачити, що так Центральна Рада як і гетьман не могли встоятись власними силами проти більшовицької Росії, й неупереджений читач міг би — забігаючи

наперед — передбачати, що Винниченко переорієнтовувався на Антанту й на Америку. Як же ж нехитро!..

«В цей час, — пише Винниченко, — приходило до кінця світової війни. «Солодкоспівець Вільсон» ніс світові на страшних танках свої знамениті 14 пунктів. «Справедливість», «демократія», «право самовизначення народів» дзвеніли в світовому повітрі, як попівські дзвони. Німецька армія від танків хиталася і жадно ловила ті попівсько-вільсонівські дзвони...» (Ст. 82/3).

Вже з самого тону вислову видно, що ті дзвони Західного світу могли мати для нашого першого прем'єра дуже ним небажані тони... На кого і на що ж тоді розчислював Винниченко допомогу своєму «повстанню»? Ось і не заікнувшись, він сповідається перед своїм народом, але без найменшої познати кається:

«Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь (?) з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совєтської мирової делегації (тобто тієї делегації, яка мала довести до мирних і добросусідських стосунків між Совєтською Росією і Гетьманською Україною!! — П.Б.) Х. Раковським і Д. Мануїльським, для координації наших виступів під час повстання... Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені гроші на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значення жодним підписам... я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від грошей. Але договір лишався договором». (ст. 158/9)

Все, що приходиться на те сказати, це: нехай всі небесні й людські сили хоронять кожний народ від політичних провідників з галузі літературної фікції, яким здається, що в питаннях міжнародної політики можна поводитись так, як із сюжетом у «Кирпатім Мефістофелі».

А як же дивився на нашого Винниченка отой Ленін? В листі до своєї симпатичної партійної товаришки, Інез Арманд, писав Ленін (травень 1914 р.):

«Мені здається, що Винниченко щирий і наївний, коли він ставить питання: «чи має право (!!так!) соціал-демократ ходити в публічний дім?», і жує це питання на всі лади, але весь час *індивідуально*. Напів-анархіст він, чи зовсім анархіст, і ще, «впередівці» збивають його з панталіку».

І ще раз до тієї ж Арманд в листі написанім у червні того ж року:

«Тількищо перечитав, мій дорогий друже, новий роман Винниченка, що Ти прислала. («Заповіти Батьків» — П.Б.) От ахінея і нісенітниця! З'єднати разом якнайбільше всяких «страхів», зібрати воедино і «порок», і «сифіліс», і романтичне злочинство..., все з істериками, з вивертами, з претензіями на «свою» теорію організації проститутток..., цей претензійний неосвітлений дурень Винниченко, що любить собою, зробив звідси колекцію самих страхів... Бррр... Муть, нісенітниця. Досадно, що гаяв час на читання».

Нікого, очевидно, не зобов'язує Ленінова оцінка літературно-мистецької вартості Винниченкового роману і не йдеться про те; йдеться про питання шанси на паритетне співвідношення щодо взаємних зобов'язань між партнерами, яких взаємна оцінка один одного аж така різноякісна.

Після невдалої спроби в 20-му році співпрацювати з партією і в партії Леніна, Винниченко мав щастя вернутися на Захід — у Францію. З усіх українських «зміновіховців» йому єдиному пощастило уникнути Соловецьких островів. І воно ясно, що дозвіл на виїзд було дано Винниченкові тільки завдяки тому зневажливому ставленню Леніна до нього — так під ідеологічно-теоретичним поглядом, як і практично-організаційним. В очах Леніна Винниченко закордоном не уявляв собою найменшої небезпеки для нової імперії. Навпаки — він міг бути навіть корисним проти «петлюрівщини» і «буржуазного націоналізму».

Тут тільки принагідно і щоб не створювати фальшивого враження, що автор цього есею ставиться негативно до «цілого» Винниченка, мені необхідно вставити ось таку примітку:

1) Так як Гегеля-філософа муситься відділити від Гегеля-професора державного університету Пруської держави; Айнштайна-фізика від Айнштайна як політичного радника, так і Винниченка-письменника не сміємо змішувати з Винниченком-політиком і суспільним реформатором. Винниченко-письменник є і залишиться цінністю української літератури. Він настільки талановитий у зображенні живих характерів та їх логічної пов'язаності в окремих мистецьких картинах життя, що вони зворушливі й переконливі навіть і тоді, коли цілий сюжетний задум письменника цілком відірваний від незмінних законів життя на цій землі і такої ж природи історичної людини. В цьому його цінність не тільки в нашій літературі, але й у всесвітній, і в цьому й небезпека для незрілого читача.

2) Винниченко-політик і суспільний реформатор наскрізь утопійний. Його соціальне походження, злидні в молодечому житті, заробітчанство в студентському періоді, гостро відчувана дискримінація з боку панівного російського елементу та імперської бюрократії — все це штовхало його в обійми ідеологічного марксизму, що його він засвоював безкритично й поверхово з домішкою ідейного анархізму. Той ідейний анархізм — синдикального походження від самого Прудона — відняв у Винниченка спроможність углиблюватися у другий бік марксизму — у політичну філософію Маркса, в якій майстром виявив себе Ленін.

3) Суперлятивне визнання таланту молодого Винниченка тодішніми авторитетами від літератури, його многогранні здібності себевияву в мистецтвах, легкість у прониканні й засвоюванні модних ідей, постійна необхідність розчленовуватись на окремі ділянки національних потреб, що виникала з браку справжніх фаховоспеціалізованих сил у століттями пригнічуваного народу — все це склалося на роздування в себе-оцінці нашим письменником, на мегаломанію, яка не покидала його до кінця життя.

Всі ці прикмети і вся його літературно-публіцистична діяльність у народі з тривкими державницькими традиціями і здоровим розвитком соціального наверстування були б без найменшого сумніву великим вкладом не тільки в національну скарбницю духових цінностей, хоч і залишалися б у суто ідейній теоретичній сфері, як і творчість Сен-Сімона, Фур'є чи й Маркса в Західних демократіях. Проте, в революційному процесі *державобудівництва і всебічного усамостійнення українського народу Винниченкова практична політично-суспільна діяльність відбилася дуже негативно на долі цілого українського народу. І хто тільки сьогодні намагався б прикрашувати свої політично-суспільно-економічні концепції відогріваним винниченківством, той не тільки вносив би хаос у сучасні концепції українського державництва, але й робив би велику кривду Винниченкові як письменникові. І в тому відношенні є цілком слушна думка Григорія Костюка, що, «... підсумовуючи ювілейний рік автора «Соняшної Мащини», ми воліємо зупинити нашу увагу лише на основному з його творчої біографії — на його літературній спадщині», («Слово», збірник ОУП, ч. 9, Едмонтон, 1982).*¹⁹

¹⁹ А ось три протиставні одна одній оцінки Винниченка як особи й його літературної творчості:

а) «Володимир Винниченко був не тільки письменником, не тільки

Зупинився я на цитатах довше, щоб на документах, залишених тодішніми провідними одиницями, показати, що ми сьогодні розходимося з правдою не тільки на всіх наших національних «панахидах», але й у працях з претенсіями на науковість чи документальну публіцистику, коли намагаємося доказувати, що тільки наші «воріженьки» не дали нам поставити і закріпити власну державу або що брак національної свідомості в народніх низах стояв на перешкоді нашим державним мужам закріпити цю державність. Така розв'язка цієї проблеми це ніщо інше, як фальшування власної історії, і поки ми не усвідомимо собі правди, поки будемо ідеалізувати свою безгрішність супроти наших воріженьків і йти врозтіч з інтересами нашого народу, і поки не скажемо собі голої істини — в чому була і є справжня причина

мистецьким аналітиком, зображувачем і літописцем своєї доби, він був одночасно й активним її творцем. Він був складною, багатогранною, ренесансовою людиною свого буреломного часу. Він прожив велике, неспокійне, творче життя письменника й активного, провідного, легального й нелегального діяча українського національно-державного відродження. Його талант небуденного письменника, публіциста й політичного діяча, його складна й суперечна особистість, залишили свій нестертий яскравий слід на всій нашій культурній і політичній історії нового часу. У цій довгій, бурхливій діяльності, як і в кожного видатного діяча, так і в Винниченка, були не тільки позитиви, але й, звичайно, негативи. Чіпляючись за ці негативи, роздмухуючи їх, висвітлюючи викривлено, подаючи силу вигадок і неправди, негатори Винниченка, як тутешні безвладні, але злобиви, так і ті, що сидять у Києві й мають необмежену й неконтрольну народом владу, із мстивою славністю пігмеїв викреслюють Винниченка з історії літератури...»

б) У статті «Перед судом історії» в «Літературній Україні» (4 серпня 1970), підписаній трьома співробітниками інституту літератури АН УРСР; (С. Зубков, А. Ковтуненко, Ф. Погребенник), читаємо:

«Ми повинні твердо пам'ятати, що він (Винниченко) був і залишився до кінця свого життя українським буржуазно-націоналістичним діячем, зятим ворогом Радянської влади і як письменник в цілому стояв на антирадянських позиціях». Григорій Костюк, «У світі ідей і образів», ст. 32, 33. Сучасність — 1983.

в) «Кажуть, що Винниченко був «революціонером» в українській літературі, що він важний як «протест», як «волеве явище». На жаль, це не відповідає дійсності. Перш за все, Винниченко не індивідуальність, а — тип і при тому тип російської природи на Україні. До індивідуального

нашої політичної безпідметності, ми доти ніколи не будемо ні в спроможності, ні в силі цю підметність досягнути.²⁰

А правда ось яка: наші тодішні «батьки народу» і не збиралися організувати свою *державу в її історичному змісті й формі*. Їхнє проголошення «власного господарювання українського народу на власній землі» не спиралося на власні сили й засоби для закріплення й оборони *основного права* на таке господарювання, тобто на цілковиту політичну підметність у всіх ділянках повноцінного національного життя; воно узалежнювало те «самостійне господарювання» від доброї волі довколишніх сусідів (особливо північного), убагороднених соціалістично-марксистською революцією. Вони — наші батьки народу — узалежнювали нашу самостійність від успішної революції в усій царській імперії. В ім'я рятунку всеросійської революції вони готові були пожертвувати власною державністю, бо з їхнього погляду «незалежність держави не могла бути конечним гаслом трудового люду в його боротьбі, а лише тактичним засобом для досягнення всесвітньої федерації». Держава могла, евентуально, бути тільки охоронним дашком для революції, революція ж — справжнім фундаментом. Тож «господарювання на власній землі» уявлялося нашим будівничим від даху, а не від підвалин.

протесту він не здатний, — лише «скопом» в «рядах соціал-демократії», або «комуністів». Надзвичайно автосимволічна п'єса «Між двох сил» — у цьому відношенні... Одна з найстрашніших перемог «южной» Росії над Україною — творчість Винниченка...

Таке «духове підготування» української інтелігенції передіришило її ролю в національній революції. Генеза «соціалістично-громадської» імпотенції, переконування Рафесів і Пятакових, нищення «куркулячого» Вільного Козацтва, огидні наклепи про «національну несвідомість народу» (з хворої голови на здорову!), нездарні універсали, саботаж 18-го року, роля жалюгідного знаряддя в руках «мирової делегації» з Раковським на чолі і наївна хвальба, що «ми організували повстання проти гетьмана» — причини всього цього тепер ясні цілком. Євген Маланюк, «Книга Спостережень», т. I, ст.ст. 19, 20, 1962 р.

²⁰ Навіть сьогоднішня російська емігрантська публіцистика відважилася оприлюднити нищівну критику цілої російської історіософії, що послідовно ідеалізувала політику суперцентралізму від Івана III, у висліді якої російська нація від самих початків свого політичного усамостійнення по сьогоднішній день складається тільки рабів, з одного боку, і з опричників, з другого. Дивись: Александра Янова Комплекс Грозного (Иванниана), «Континент», чч. 9 і 10 за рік 1976.

Переворот Скоропадського відвернув порядок конструкції, переставив порядок вартостей: Українська Держава мала стати основою і гарантом національної, а вслід за тим і соціальної революції. Конфронтація утопійної концепції «власного господарювання» з реалістичною державою в історичному сенсі не давала можливостей для спільної платформи ні в теоретично-ідеологічній сфері, ні в практично-політичній дійсності.

Проголошення в Україні гетьманської монархії в самому розгарі марксистсько-більшовицької революції викликало в наших революціонерів почуття неприхованого сорому перед ідеологічними одновірцями в Петрограді, а це у свою чергу робило їх психічно абсолютно нездатними для співпраці в державо-будівництві на традиційних підвалинах українського гетьманату.

Категорична відмова соціалістичних партій від співпраці в налаштуванні адміністрації державою на всіх щаблях державної бюрократії примусила практичного будівничого послужитися фаховими силами з чужо-національних елементів, а це, у свою чергу, давало привід для соціалістичної опозиції вигравати на національних почуттях пробудженого народу і одночасно ширити крайню ворожнечу між суспільними прошарками, в чому цілком неприховано більшовицька пропаганда доливала чужої оливи до роздмухуваних жаринок рідної продукції. Вдарено на тривогу, що головні міністерства послугуються російською мовою. Проте, коли ближче приглянемося обставинам, то виявляється, що в діловодстві окремих міністерств російська мова не була в наслідок злої волі гетьмана, а тільки необхідністю: наші рідні політики відмовились від тих міністерств. Для імперських бюрократів російська мова вживалась по інерції. І не зайво нам тут буде пригадати собі, що шведського походження Карл Густаф Еміль Маннергайм, також генерал російської царської армії, який до кінця свого життя не володів фінською мовою, став «Вашінгтоном» сучасної Фінляндії; що російську Академію Наук за царів ставили німецькі науковці, які слабо або й зовсім не знали російської мови і писали свої твори по-німецьки; що російську царську армію модернізували німецькі генерали, а советську організували жиди. При дружній співпраці винниченків і шаповалів з гетьманом від самого початку можна було використовувати російські протибільшовицькі елементи в багатьох ділянках українського державного будівництва, божа набагато легше було подолати білотвардійську російщину в урядах власної держави, ніж

стати на прою і перемогти «німців, панів і гетьманщину» та російських більшовиків-націоналістів.

Смішно сьогодні звучить апологетика «галицького кузена» придніпрянських соціалістів, радикала Матвія Стахова, в його семитомовій історії про часи Директорії, де він на початку першого тому доказує, що «український нарід мав право робити повстання проти гетьмана», покликуючись на історичні джерела походження теорії про суверенність народу. Чогось більш наївного — з погляду політичної доцільності в даних обставинах і при наявних засобах — не можна собі й уявити. Особливо коли пригадаємо собі вищенаведену цитату з Винниченка, де він виразно признається, що ініціаторами бунту і збройного виступу проти гетьмана були дві особи: Винниченко і Шаповал. Але Стахів не ставить тут питання чи ті дві особи були наділені народнім суверенітетом для вирішування про долю Української Держави. Він тільки переносить мемуаристику Винниченка у сферу письменницької фікції і радить нам *не вірити* в те, що участь тих двох мужів у змові проти гетьмана почалася ще перед союзом Павла Скоропадського з генералом Донсько-Козацького Війська, Красновим, і проголошенням федерації під загрозою більшовицької перемоги, жахливу картину наслідків якої сам же Винниченко у своєму останньому романі показав у чотирьох вимірах: у політичному, соціальному, економічному і моральному. («Слово за тобою, Сталіне»).

На сторінці 66-й того ж першого тому читаємо: «... Шаповал і Винниченко прийшли до такої думки щодо плятформи повстання: „Повалення гетьманщини і відновлення УНР, усунення німців з України, скликання Українських Установчих Зборів!“»

На сторінці 57 написано таке: «Ні ес-ефи, ні більшість соціал-демократів, ні хлібороби-демократи тоді ні словом не згадували про можливість, а не то певність, воєнної інвазії Советської Росії в Україну. Чому так? Це тому, що вони, очевидно, не думали про те, що німці залишать Україну і не буде кому ефективно її боронити перед інвазією (!). Виходу німців з України і після революції не дуже то сподівалися навіть організатори повстання, але рахувалися з можливістю, що німецькі війська будуть триматися міцно й довго в Україні і навіть будуть мститися на українським народі».

Це в історичній праці нашого науковця, що обіймає незвичайно важливий період нашого недавнього минулого. Події того періоду вирішили про найжорстокішу долю для нашого народу,

перед якою навіть татарське лихоліття блідне. І здавалося б, що в обличчі тієї долі, спричиненої нами самими, повинні б зчезнути всякі «наукові» крутіства. Невже ж деяка ідеологічна спорідненість аж так може засліпити освічену людину, що навіть мільйони і мільйони братніх жертв не в силі вилікувати її з партійницького лукавства?..

Йдеться мені, очевидно, про оце протиріччя між першою цитатою і другою. «Повалення гетьманщини і... усунення німців з України» — це, без сумніву, було в щирих намірах революційних повстанців, але чи вірили вони, що це вдасться їм зробити власними силами? Ні, не вірили, про що Винниченко виразно пише, кажучи: «Я цілком припускав і майже певен був, що нас розіб'ють, розторощать. Діло було зовсім не в тому, а в тому, що цим виступом ми реабілітуємо ідею національного українського руху...» В чому ж тоді справа? Справа в тому, що наші соціально-демократичні революціонери за всяку ціну поклали собі в завдання змити цю «ганьбу» з українських соціалістів — напівмарксистів і напіванархістів, — що допустили в розгарі революції «наукового соціалізму» до відродження української традиційно-національної державної влади, тобто гетьманського монархізму.

А чи після кривавої розправи більшовиків Муравйова над Києвом і окупації східної частини України червоними загонами Антонова-Овсієнка хтось із тверезих людей міг сподіватися, що Ленін відрікся України і погодиться на самостійне господарювання наших соціалістів, коли він *ніколи* не визнав навіть права за УСДРПартією на окреме існування в межах російської імперії? Це правда, каже наш історик, але ніхто про те не думав, бо всі були певні, що *по вигнанні німців німецька армія... залишиться в Україні і... буде обороняти її від тієї небезпеки...*

Подібних висновків є більше в цьому ж томикові.

Торкнемося тепер ще суто економічного питання.

Пише Ільницький: «Німеччина на той час потребувала українського хліба, бо без нього не могла продовжувати війну. *А хліб могли дати великі лятифундії, а не малі селянські господарства.* На цьому відтинку інтереси Берліну і Києва не сходилися. Україна потребувала соціальних реформ, а Німеччині був вигідний статус кво. Компромісу бути не могло». («Сучасність», ч. 5, 1982)

М. Стахів пише: «Трудове селянське господарство є споживчим, а не капіталістичним господарством. *Воно продукує для власних потреб, а не для ринку. Тільки мала частина продукту йде на ринок, щоб заспокоїти інші потреби...*» («Україна в добі

Директорії», т. I ст. 252. Підкреслення в обох цитатах мої — П.Б.).

Висловлена обома авторами думка про товарову (коммодіті) непродуктивність малих, тобто родинних рільничих господарств, відноситься до того ж періоду нашої історії. Провіримо оригінальність і правдивість цієї думки.

Україна — це житниця Європи — загальновідома і втерта вже опінія в світі. Такою вона була за царату. Рільні продукти (головно — пшениця і жито) — це одні з найголовніших експортних товарів національної економії²¹ в майбутній Україні. Згідно з твердженням вишенаведених авторів, Україна після переведення аграрної реформи (тобто розподілу великих лятифундій — колись поміщицьких, а тепер колгоспних) мала б з експортера рільничих продуктів стати виключно споживачем, що рішуче відбилося в негативно на балянсі між імпортом і експортом і на економічному рості країни. Щоб перевірити чи це справді так, нам перш усього треба устійнити, які господарства малося на думці по переведенні «соціальної» (а фактично аграрної) реформи. Це мали бути родинні наділи від 25 до 60 десятин (десятина це приблизно один гектар або два морги 1 дес. = 1.09 га; 1 морг = 0.56 дес.). На західніх землях ми майже не мали господарств у розмірі від 50 до 115 моргів. Господар'на 12-20 моргах уважався заможним селянином.

З добре мені відомого 18-тиморгового господарства моїх батьків на Холмщині ми продемонструємо його продуктивність. Річний засів озиминою й яриною займав 12 моргів; озимина — 8 моргів і ярина — 4 морги. Яринний збір — ячмінь і овес — майже в цілості йшов на тваринний корм. Він вертався господарям у формі набілу (молочних продуктів), що поважною частиною йшов на ринок, і в формі живої ваги бекону й телят — також на збут.

Головним експортним продуктом з господарства була в першу чергу пшениця і жито. Вживаючи обірникові погної і штучні, в тридцятих роках мій батько досягав зборів з одного морга пересічно 12 центнерів, а в особливо врожайних роках — до 14 центнерів.

Родина складалася з шести душ. Сьогодні мені невідомо, скільки хлібного збіжжя йшло на харчування родини, але —

²¹ Термін «політична економія» не відповідає суті загальнонаціональної господарки наших часів.

зважаючи на той факт, що по наших селах хліба з'їдали значною мірою більше, ніж сьогодні в Америці, — ми врахуємо денно один кілограм на особу, тобто річно ціла родина споживала 22 центнери. З пересічного збору ($8 \times 12 = 96$) на збут ішло 74 центнери.

При високих податках і при непропорційній розпрямності цін на промислові продукти й рільничі — в некористь рільничих — прибуток у грошах не був поважний, але нам тут ідеться про саму товарову продукцію в натурі, а вона була в три з половиною рази більша від споживчої.

Пропорційно не інакше представлялася б справа на врожайних землях Східної України після переведення земельної реформи. І коли ми візьмемо пляноване пересічне родинне господарство 60-ти моргів (коло 30 десятин) і пересічно 8-мишленну родину, прикладово стосуючи цю ж саму пропорцію засівів і споживання, ми бачимо, що продукція на збут (товарова продукція) сягає 250 центнерів, навіть при пересічному врожаї 10-ти центнерів з морга. Наскільки наша калькуляція реальна, про те свідчить пересічна продукція пшениці від одного акра (дещо менше як морг) в Англії 1965 року — 1,5 тонни (*Енциклопедія Брітаніка*, I, ст. 391, 1968 р.). Коли врахувати ще й молочну, яєчну й м'ясну продукцію такого «малого» господарства, яка по заспокоєнню родинних потреб опинилася б на ринках, тоді розходження висновків Ільницького і Стахова з реальністю очевидне щодо товарової непродуктивності малих родинних господарств. Те розходження очевидне в зіставленні статистики періоду НЕП-у, коли в Советському Союзі родинних господарств було понад дев'яност відсотків, а до нечислених репрезентативних радгоспів уряд доплачував мільйони карбованців у формі субсидій.

Писав проф. Макс Белофф в *Енци. Брітаніка* (т. 22, ст. 520):

«Найбільше вдаючим на початку (НЕП-у) був зріст експорту. Але в наслідок політики штвної контролі й бюрократичних перешкод, крива імпорту то підносилася зубчастою стрімкістю на діаграмах, то опадала. Однак експорт постійно зростав, збільшуючись у півтора рази від 1922 до 1923 р. і майже подвоївся в новозаведеному фінансовому році, що кінчався 30 вересня 1924 р. Перші роки НЕП-у показали пропорційний зріст у внутрішній торгівлі і в продукції. (Урядові) показники, що обороти збільшилися в чотири рази від літа 1922 до весни 1924 року, цілком правдоподібно, не були далекі від правди... Засівна

площа в порівнянні з 1913 роком збільшилася на 20,000,000 акрів».²²

У тваринництві також статистичні дані перевищили передвоєнні цифри:

	1913	1929
Корови	24,900,000	29,200,000
Інша рогата худоба	26,800,000	29,000,000
Свині	17,300,000	19,400,000
Вівці	82,500,000	97,400,000
Кози	6,200,000	9,700,000

Але — «Натурально форма приватної ініціативи в більшому секторі національної економії виявилася небажаною советським властям і в році 1928 з НЕП-ом покінчено і колективізація же, почалася на повну пару (*Енци. Британіка*, 22, ст. 541).

Отже, про ліквідацію малих господарств вирішували міркування не економічної натури, а політичної.

В час НЕП-у, тобто за аграрної політики «малих» господарств, Советський Союз був поважним експортером збіжжя. Коли колективізація була закінчена і знову постали «великі лятифундії», советська імперія стала одним з найбільших імпортерів зерна.

Не зважаючи на трудність орієнтуватися в процентово-порівняльній системі советської статистики, все таки доведено, що однакова земельна площа в США дає удвічі більше пожнив'я. А тим часом, у поважному есеї про Баварію Гері Дженнінгс пише так: «Рільні господарства залишилися традиційно малі і власністю родин, але завдяки посиленій обрібці їх продуктивність від акра пшениці й жита двічі більша, ніж та, що в Америці». (*Нешенал Джеографік*, ст. 426, 1974. Підкреслення моє — П.Б.).

Так у США, як і в Советському Союзі продукція збіжжя відбувається на великопростірних ланах і вищу продуктивність Америка завдячує приватній ініціативі та вищій аграрній культурі. Уявивши собі, що лятифундальна продукція в Україні здо-

²² Треба мати на увазі також і той факт, що Советський Союз у 1927 році був менший від царської імперії на такі території: Польське конгресове королівство (т.зв. Привіслянський край), Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Північна Басарабія, Західня Волинь і Полісся та Західня Білорусь).

За детальнішими даними по цьому питанню дивись у моїй праці «Обезвласнене суспільство», ст. ст. 298-380.

була такі самі умови, як і в Америці, ми протиставимо тій лятифундальній продукції продукцію малих родинних господарств. Повторити досвід Баварії на безпорівняльно кращих українських ґрунтах не справляло б жодних труднощів. Убачаючи поважну власну користь у тому, український селянин здібний на не менше посилену обрібку, ніж баварський. Для прикладу, візьмо посілість 6,000 моргів і протиставимо їй 100 шістдесятиморгових господарств. У першому випадку десять відсотків піде на виживлення працюючого та адмініструючого персоналу. 90 відсотків засівного ґрунту продукуватимуть для ринку — щонайменше три види головних культур. У другому випадку, зваживши на традиційну самовистачальність і продуктивність українського селянина в ділянці ячно-молочній, м'ясній і садівничо-городничій, ми приймемо, що тільки 60%, тобто 36 моргів, продукуватимуть зернові продукти на збут. Також, тільки для прикладу, приймемо, що великопростірне господарювання осягне 8 центнерів від морга, а український селянин збільшить цю родючість не на сто відсотків, а тільки на п'ятдесят. На підставі цих даних укладаємо рівняння:

1. $(6,000 \times .9) \times 8 = 43,200$ центнерів товарового продукту
2. $(60 \times 100 \times .6) \times 12 = 43,200$ центнерів товарового продукту.

Очевидно, в практиці пропорційність по родючості і до товарової продуктивності в обох випадках може різнитися від поданих прикладів, але як довго споживання обертається в межах справжніх потреб, товарова продукція самовистачальних господарств не поступається перед лятифундальною продуктивністю. Коли ж зважимо ще й те, що малоземельні господарства відсилають на ринок щонайменше 50% вищеназваної незернової продукції, яка для лятифундій дуже незручна й непоплатна, тоді стає ясно, що для суспільства ця продуктивність найкорисніша.

Звідки ж узялася і так уперто втримується серед освічених людей ця теорія про велику перевагу лятифундальної землекультури над родинним продуктивним господарюванням, коли йдеться про товарову продукцію?

Студії по цьому питанню розкривають перед дослідником незвичайно цікаву різноплщинність причин цього явища. І сьогоднішній публіцист, який торкається цих питань і хоче бути поважно трактований, мусить цю різноплщинність збагнути і мусить перестати брати «на віру» мемуарну літературу, писану в поважній мірі для самовиправдання, тобто — він мусить перестати продовжувати фальшування нашої історії нами самими.

Він повинен уважно й серйозно перестудіювати мемуарну й епістолярну літературу російських соціалістів щодо тогочасних подій в Україні та поважну літературну спадщину В. Липинського, починаючи з «Листів до братів хліборобів» і кінчаючи на його незвичайно повчальній кореспонденції; документально-компільаторську працю Теофіля Горникевича німецькою мовою в чотирьох томах п.н. «Події в Україні 1914-1922, їх значення та історичне підґрунтя» (1966);²³ «Історію України 1917-1922» Дмитра Дорошенка в двох томах; семитомник Матвія Стахова «Україна в добі Директорії УНР»; спадщину Ол. Шульгина, напівмемуарну, напівкомпільаторську працю О. Войнаренка (Василя Ємця) «До нової Полтави»; дослідно-аналітичну працю Петра Солухи «Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського», в якій автор використовує існуючі вже публікації авторів з обох таборів. Список цей з обох таборів далеко неповний, але й цього вистачить, щоб людина з об'єктивним підходом прийшла до переконання, що Павло Скоропадський не був тільки «слинявим російським генералом», коли він уже 1917 року українізував корпус силою шістьдесят тисяч бійців і поставив той корпус до диспозиції Центральної Ради. Не його провина, що головні діячі уряду Центральної Ради не використали тієї нагоди для розбудови збройних сил відродженої України, а навпаки — наказали розпустити той корпус для «добра революції».

* * *

Помилятися буде той, хто на підставі вищевисловленого додумуватиметься, що поставив я своїм завданням зробити гетьмана Павла Скоропадського цілком безгрішним. Прислів'я фраза, що правда завжди знаходиться між двома крайностями, має й тут своє застосування. Проте, ніде правди діти, що з сьогоднішньої перспективи договір гетьмана з генералом Красновим і навіть рішення на федерацію було якщо не менше, то й не більше небезпечне для закріплення української державности, ніж союз з Леніном і обезвласнення власного суспільства.

²³ Широко закресна і вже частинно довершена видавнича праця Інституту ім. Липинського це заслуга, в першу чергу, ред. Євгена Зиблікевича.

ПРО НЕДОРЕЧНУ ДИСКУСІЮ

В чому справа? Справа, властиво, в цьому, що українській освіченій людині треба статечно, розсудливо і з великим почуттям відповідальності за наше спільне майбутнє позбутися всяких ідеологічних упереджень і, не полягаючись на взаємні обвинувачування та очорнювання — може навіть і в добрій вірі — людей з ворогуючих таборів, вивчити і проаналізувати тільки самі факти, тобто дії історичних осіб нашого минулого, щоб дечому навчитися з їхніх помилок і уломностей і передати цю науку наступним поколінням. Лише в цей спосіб випрацьовується поколіннями політичні доктрини окремих націй, що неповторні своїм геополітичним положенням, своєю біологічною складністю та історичною рокованістю. Щоб цього доконати, необхідно завжди в дискусії намагатися збагнути справжній намір свого попередника в обговорюваній справі, а тоді в добрій вірі, об'єктивно (наскільки це можливо) і саме головне — доречно, включатися в дискусію з єдиним наміром: доповнити, поглибити, а то й заперечити висловлені вже думки та погляди, але не заздалегідь упередженими свідченнями сучасника-протагоніста, а тільки самим його позитивним вкладом в дотичній проблематиці.

Йдеться мені, очевидно, про досить таки поверхову дискусію подібну до «свідчився циган своїми дітьми», викликану Віталієм Бендером, що відгукнувся позитивно на мій «Додаток до дискусії» між Богданом Цимбалістим і Романом Ільницьким, називаючи той тріалог «Зразковою дискусією».¹

Хоч і певен я того, що Віталій Бендер в силі відповісти своїм критикам без мого втручання, але, будучи безпосереднім спричинником його виступу названою статтею, почуваюсь до морального обов'язку відповісти шановним критикам ще й з мого боку.

¹ *Українські вісті*, 11 грудня 1983 р.

Наведені характеристики Павла Скоропадського з-під пера його сучасників і противників в невідомій компіляції «Про П. Скоропадського», (УВ ч. 7, лютого ц.р.) для історика не мають суттєвого значення, бо коли б поважний історик в майбутньому хотів сперти свої висновки на писаннях авторів з групи Мельника про С. Бандеру чи М. Лебедя, або про А. Мельника, Сенника, Барановського й останньо про Плав'юка на опінії про них з-під пера авторів з групи Бандери-Стецька, або хотів би покладатися на публічні вислови Валентина Мороза про Данила Шумука, якого називає «психічно хворою людиною», тоді той історик дав би нам дуже фальшивий образ і людей, і часів.

Ось вам один приклад «достовірности» таких оречень:

Історик і публіцист Дмитро Дорошенко настільки доброзичлива й коректна людина в своїх працях, що навіть коли ми в дечому з ним не погоджується, то це аж ніяк не викликає в нас враження, що робить він це із зловим наміром. А в листі до В. Липинського (11 травня 1930 р.) пише він ось таке:

«Він (д-р Цюпка) мене багато в чім примирює з галичанами взагалі, бо якби не такий свого роду праведник як Цюпка, то я готовий би всіх їх знищити, як Господь Бог знищив Содом і Гоморру. Правду казали, що це якийсь «текучий» нарід... (я, як Ви знаєте, свій гнів обертаю лиш на інтелігенцію, а до «попів і хлопів» галицьких маю якнайбільшу симпатію).²

Або чи справді можна повірити словам Є. Чикаленка, що їх переповідає Панас Феденко в 1968 році, ніби-то «ніхто не знущався так над (укр.) народом, як українська влада за Скоропадського». В устах Чикаленка (рік 1920) такі слова можна б ще прийняти як «*licentia poetica*», але в устах Феденка це вже звучить, як глум над трагедією України в проклятих тридцятих роках.

Щодо наведеного з «Комунікату» В. Липинського (написаного, здається мені, 1930 року), то все це в багато більшій мірі відноситься до тодішнього оточення гетьмана на еміграції в Німеччині, ніж до особи самого гетьмана з періоду революції. Зрештою, коли б мені прийшлося висловити свою думку про політику С. Бандери і його «кабінету міністрів» після 1948 року і Стецька сучасну, моя опінія не багато різнилася б від наведеної з «Комунікату». Але чи ця моя опінія в цілому мала б бути міродайною для об'єктивного історика в майбутньому? — не знаю.

² Липинський, Архів 6, за редакцією Зиблікевича і Пизюра. Видання Східньо-Європейського Інституту, ст. 378, 1973 р.

У своїй статті я висловився був, що «гетьман Скоропадський також не без гріха». Який же це гріх, особливо з точки погляду державницької доктрини всієї сьогоднішньої національної еміграції? Це, безперечно, офіційне проголошення гетьманом федерації з майбутньою пореволюційною Росією після перемоги над більшовиками. Все інше для історика несуттєве, а в чому вийшло б і позитивне, коли б концепція гетьмана й його союзників перемогла революційні сили Леніна. Коли це так, тоді давайте, шановні критики, добре придивимося чи справді ген. Скоропадський, згодом гетьман України, був єдиною історичною особою тих часів в Україні, якій питання цілості Російської імперії лежало більше на серці ніж родовитому росіянинові, генералові Корнілову. Розгортаємо аннали історії тієї доби й починаємо з оригінальних документів.

1. З відозви петроградського Тимчасового Революційного Комітету від 15 березня 1917 р.: «... Отже, широка національно-територіальна автономія України — се практичний лозунг, під яким кличемо вас освідомляти й організувати українську масу».

2. З відозви Ради ТУП³ від 21 березня: «Готуйтеся до Все-народньої Установчої Ради, де наш голос, голос великого українського народу повинен залунати чутно, твердо й однодушно, обстоючи автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі» — (всеросійській, очевидно. П.Б.).

3. Від «Товариства Українських Поступовців» від 22 березня: «... відновлення національно-територіальної автономії України, в зв'язку з загальним перебудуванням Росії на підвалинах федеративного ладу».

4. З резолюції з'їзду Партії Українських Соціалістів-Революціонерів від 17-18 квітня: «1. В справі автономії й федерації: а) ... переведення в життя широкої національно територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей...»

5. З памфлету Мих. Грушевського, друкованого в «Новій Раді» березень-квітень: «... Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці... Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя».

³ Товариство українських Поступовців.

6. 3 Резолюцій Українського Національного З'їзду, 19-21 квітня: «... Тому єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд уважає федеративну й демократичну республіку російську, а одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні».

7. 3 Першого Універсалу Центральної Ради, 23 червня: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламентам... Але тимчасове Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу... І тепер, народе Український, нас *приневолено, щоб ми самі творили нашу долю*».

8. 3 Деклярації Генерального Секретаріату, 12 октября (тобто 12 жовтня): «Довершенням великої російської революції мають бути установчі збори всеросійські... Утворена революцією велика російська федерація має спиратися на трудящі народні маси, селянство й пролетаріат. Інтереси трудящих мас повинні завжди стояти на чолі і *перед ними мусять поступатися всі інші інтереси*. І тому перетворення централістичної російської імперії в федеративну республіку само по собі не задовольнить всіх завдань, що повстали з розвитком революції. Політична революція має повести до перетворення соціального устрою народів, що заселяють Росію».

Тут, як бачимо, перший кабінет міністрів української автономної республіки цікавиться не тільки ладом у революційній Україні, але й турбується про всю російську федерацію й повчас Леніна, що йому робити по соціально-політичній лінії.

9. 3 листа В. Винниченка до редакцій російських газет, у жовтні 1917 р.:

«... якщо марксист я не можу признати принципіально ніяких абсолютних політичних цінностей. Політичні форми якогось соціального організму залежать від тої або іншої комбінації основних чинників, — економічних, політичних, історичних і інших. Тому кожний чесний і послідовний марксист ніколи не може наперед відхрещуватися від тих або інших політичних гасел. Коли б комбінація основних чинників укладалася так, що їх надбудова, політична форма, вимагала б незалежности, я мусів би признати й ту форму, хоч для України не передбачую сього... Революція знищила царизм, а з ним і всякі підстави розлуки,

самостійництва й австро-німецьких орієнтацій... Не відмовляючися від жодної політичної форми, навіть від незалежності, якби того жадали соціально-економічні й інші умовини й коли б се пособляло цілі всякого соціяліста — соціялізмові, я тоді ж для *сеї цілі, для соціялізму, найшов би в собі стільки мужности, щоб відмовитися від усяких національно-політичних форм, якби переконався, що вони шкодять соціялізмові...* Та все-таки можна поставити питання: чи дійшов за сі три роки розвиток України до необхідности незалежности. Очевидно ні. І я і мої товариші по партії на засіданні Малої Ради 23 жовтня ясно зазначили економічний зв'язок України з державною цілістю Росії, зв'язок, який зостався і до сьогодні. Певно, не можна відказати історичного, культурного зв'язку, котрий по волі й по неволі за триста літ перебування України в складі російської держави вріс в наше життя, духове й матеріальне. *Думати, що сей зв'язок в найближчій політичній часі розірветься, було б простою, непотрібною мрією, а не політичною реальною аналізою*». (Підкреслення мої. П.Б.)

10. З промови М. Грушевського на З'їзді Народів у Києві, 23 вересня: «... щоб Російська держава з тюрми народів стала нашим загальним, просторим і світлим палацом народів... Ми бажаємо перебудувати цю стару тюрму народів на палац народів для себе, для нашого побуту в Російській Федеративній Республіці і ми зібралися тут, щоб для цього попрацювати, щоб накинути плян і заложити перші основи її фундаменту».

11. З Резолюцій Четвертого Конгресу Української Соціал-демократичної Робітничої Партії, 13-16 жовтня 1917 р.: «Беручи... до уваги, що більшість Української Центральної Ради, складається з представників дрібної буржуазії, нездатна через своє класове становище додержуватися послідовної і рішучої революційно-демократичної тактики, ухиляючися раз-у-раз в бік дрібно-буржуазного націоналізму». (А ви, шановні критики, й по сьогодні протестуєте проти того, що «совєтський інтернаціоналізм» підшиває український патріотизм під «націоналістичні ухили». — Автор) IV-ий Конгрес Партії постановляє:

1. Члени Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, які входять в склад Української Центральної Ради, повинні творити окрему й самостійну політичну фракцію і, беручи активну участь в діяльності Ради, піддержувати її як орган всієї революційної демократії України.

2. Українська Соціал-Демократична Фракція Ради повинна до-

держуватися в своїй діяльності послідовної революційної тактики соціал-демократії та *викривати* невитриманість тактики інших фракцій У. Ц. Ради.

3. Діяльність Фракції в Раді *повинна йти в тісному контакті з соціал-демократичними фракціями інших національностей, маючи своєю метою утворити спільну соціал-демократичну фракцію.*

4. У своїй діяльності фракція, являючися автономною організацією Партії, мусить керуватися програмою, постановами з'їздів Партії та директивами її Центрального Комітету».

(Майже дослівно за інструкціями Леніна більшовицькій фракції. Підкреслення мої.)

Конгресс вважає, «що відносно завдань, які стоятимуть перед Всеросійськими Установчими Зборами, серед цілої української революційної демократії панує спільність».

12. 3 Третього Універсалу Української Центральної Ради, 20 листопада 1917 р.: «Однині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, *щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.* (Підкреслення мої.) «... Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада кличемо всіх до... дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великий і знеможений Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність...» (О, іроніє!!)

13. І врешті приходимо до Четвертого Універсалу Центральної Ради, офіційно проголошеного 25 січня 1918 р.: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Народня Республіка... До так званих большевиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої республіки закликаємо не жалуючи життя боронити добробут і свободу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки. Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазним правительством, тяжко змучила наш народ, вже знищила наш край, розбила господарство. *Тепер тому мусить бути кінець, з тим, як армія буде демобілізуватися, приписуємо одпускати деяких; після затвердження мирових переговорів роз-*

пустити армію зовсім. Потім замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороною робочого народу, а не бажанням пануючих верств».

Пробачте мені, шановні критики, але вся ця резонансність і торби січки не варта. Бо ж і як «вичистити насильників з Петрограду», коли демобілізуватись і розпустити армію? І яка ж, власне, різниця між постійною армією і військом народньої міліції, яка, щоб бути ефективною, мусить також бути постійною.

І ось передостаннє речення цього Універсалу: «Сьому найвищому нашому органу (Установчим Зборам) належатиме рішати *про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.* (Підкреслення мої.)

Як бачимо, питання федерації, і то вимогливе питання з боку Центральної Ради до російського правління не сходило з порядку дня на протязі цілої її діяльності. Тільки дві українські партії не хворіли на федерацію і через те не могли стати силою в Центральній Раді: Демократично-Хліборобська Партія та Партія Самостійників-Соціалістів. Остання залишила по собі програмову іділію без найменших шансів збереження себе в реальному світі:

«Будуємо і боремося за Самостійну Україну, об'єднану в своїх етнографічних межах, зовсім не для того, аби запроваджувати в ній панування буржуазних клас, хочби й українських. Самостійна Україна будуччини мусить бути республікою вільних людей, свободних від гніту й експлуатації, республікою людей свободної праці».

І це, власне, одна з відповідей на питання, чому Україна прогавила розвал царської імперії.

Програма Демократично-Хліборобської Партії з-під пера — головним чином Вячеслава Липинського — залишила нам просто вражаючу своїм пророцтвом візію сьогоденної дійсності в Україні:

«... Боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми... Власна державна організація важна для нас як представників української хліборобської демократії не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру... Коли хліборобська Україна служила предметом експлуатації для російської та австрійської держав перед війною, то по війні ця експлуатація безмірно зростає під впливом викликаного світовою війною процесу поширення економічних функцій

держави і демократизації державного життя. Коли для України був страшний той приватно-хазяйствений капіталізм, який прикривався російським і австрійським імперіялізмом, то ще небезпечнішою стане державна трестифікація народного хазяйства, з якою прийдуть на Україну по війні чужі державні народи, спираючись у своїй експансії не тільки, як досі, на своїх пануючих класах, а на силі своїх демократій. І якщо ми задихались під тягарем слабо розвиненої економічно, поліцейсько-самодержавної Росії, то чи не задавить нас зовсім Росія республікансько-демократична — коли останемось і надалі нацією недержавною...» (Підкреслення мої).⁴

І врешті, грамота гетьмана, якою він покликав останній свій кабінет міністрів, опублікована 14 листопада 1918 року, проголосувала:

«Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави».

Це гетьманське проголошення коментує наш історик:

«Це був просто удар по українській державній ідеї, і тепер ця заява гетьмана зривала останню нитку надії на порозуміння його з українським національним табором. Павло Скоропадський тією заявою перейшов у табір неділимців».⁵

Чому тільки він перейшов у табір неділимців, коли зміст цієї заяви червоною ниткою просочується почерез заяви всіх громадських, державних і партійно-політичних організацій і окремих осіб, що їх тут наведено в пунктах від 1 до 13? Невже ж за те поставлено Павла Скоропадського поза історією відродженої української державності?.. Але ж з усього вище наведеного виходить навпаки: тільки йому єдиному пощастило здійснити задушевні мрії українського революційного політикума майже всіх мастей. Міркуючи логічно, йому властиво належало б признання і вдячність всіх тих, кому це не вдавалося.

Питання: Чому і як це сталося, що те «щастя» оминуло Центральну Раду і всіх чільніших діячів її?

⁴ Всі цитати з «Українська Суспільно-Політична Думка в 20 Століті», Том 1, Упорядкували: Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. В-во Сучасність, 1983 р.

⁵ Др. Матвій Стахів, «Україна в Добі Директорії УНР», Том 1, ст. 55.

На це питання треба було б відповідати дуже довго, але тут, очевидно не місце на вичерпну та детальну відповідь і я постараюсь відповісти дуже коротко. Хто охочий познайомитися докладніше з цим питанням, того відсилаю до моєї праці «Обезвласнене суспільство», розділ: «Критерії національної політики в марксизмі» (сторінки 481-547).

Відповідь на це питання проста: українських пропозицій та петицій від Української Центральної Ради до Тимчасового Уряду (кн. Львова, Керенського) з домаганням федеративного стосунку між національностями в новій «Всеросійській Демократичній Республіці», що уявлялася нашим утопічним мрійникам, той уряд не був готовий прийняти, бо пропозиція Києва для Москви здавалася просто нахабством. Пропозиція федерації йшла разом із вимогою широкої та змістовної автономії для України та інших народів, що просто не уявлялося російськими пануючими колами у будь-якій політичній системі. Це заносило «розчлененієм великої Росії», а «великість» це найосновніший і невід'ємний атрибут національної гордості росіянина, бо все інше або само прийшло, або було силою занесене у «Великое Государство Русское» з Півдня, із Сходу та з Заходу: християнство через Київ з Візантії; грамота і родоначальна структура Московського князівства до часів кривавих реформ Івана Лютого — просто з Києва; автократія царів від Івана Лютого і методи територіяльного поширення — від християнізованої татарської аристократії після розвалу Казанського ханату; культурно-цивілізаційні цінності модерних часів — із Західної Європи. Ось що писав англійський дослідник російської імперії царів:

«Ми зустрічаємо тут важливу особливість в інтелектуальному розвитку Росії. В Західній Європі модерний науковий дух, будучи природним паростком численних співдіючих історичних причин, народився природним способом і, очевидно, суспільство мусіло переживати невгоди тяжі й породові болі... В Росії навпаки — цей дух з'явився раптом, як зрілий чужинець, усиновлений деспотичним патріархом...

«На протязі часу насильних реформ Петра, Росія брутально відкинула своє історичне минуле разом із зародками, які в тому минулому були, і після того вона не мала жадних первнів національної культури. Вона опинилася в положенні втікача, що втік з неволі і, під загрозою голодової смерті, шукає собі нового рабовласника».⁶

⁶ Sir Donald Mackenzie Wallace, "Russia on the Eve of War and Revolution," Chapter 12.

Злегка відкриті двері для «федеративних зв'язків» у Четвертому Універсалі, для Леніна при владі не мали жодного практичного значення. Ставши на точку чисто ортодоксального трактування марксизму, для нього не тільки Центральна Рада, але й ціла Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія і сам Винниченко були ніщо більше як «націоналістичний ухил української дрібнобуржуазії». Федерація Советів з Центральною Радою була аж надто небезпечною для принципіальних позицій жовтневої революції, що базувалася на таких марксистських засадах: Пролетарі всіх країн, єднайтесь, бо всесвітній пролетаріят не має якоїсь одної батьківщини». З цього логічно випливали ленінські соціально-політичні постулати: «Боротьба проти всякого національного гніту — безумовно так. Боротьба ЗА всякий національний розвиток, за національну культуру взагалі — безумовно ні».

«Ми вважаємо буржуазним націоналізмом ідею «культурно-національної автономії», ми не згодні з тим, що найкращим шляхом організації пролетаріату є роздріблення його по національних курах...»

«Свідомі робітники не проповідують відокремлення; вони знають вигоди великих держав і об'єднання великих мас робітників. Але великі держави можуть бути демократичні тільки при найповнішій рівноправності націй, а така рівноправність означає і *право* на відокремлення».

Оте власне схоплення за обидва кінці тієї ж самої палиці давало Ленінові можливість, нічим не ризикуючи, проповідувати для політично неграмотних народів у 1916 році: «Росія воює за Галичину, володіти якою їй треба особливо для задушення українського народу (крім Галичини у цього народу немає і бути не може куточка свободи, порівняної, звичайно)... Німеччина дасть нам, можливо, і Курляндію, і частину Польщі назад, і напевно східню Галичину — це нам («нам» відноситься до царського режиму, — *автор*) особливо важливо, щоб задушити український рух, рух багатомільйонного народу, який історично ще спав донині, до свободи і до рідної мови»...

І поряд з тим: «Ми кажемо українцям: як українці, ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. АЛЕ МИ ПРОСТЯГАЄМО БРАТЕРСЬКУ РУКУ УКРАЇНСЬКИМ РОБІТНИКАМ І КАЖЕМО ЇМ: РАЗОМ З ВАМИ МИ БУДЕМО БОРОТИСЬ ПРОТИ ВАШОЇ І НАШОЇ БУРЖУАЗІЇ. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні».

Для таких основ ленінського розуміння «федерації» пролетаріату всіх країн, Центральна Рада та її виконавчі органи, незважаючи на їх вульгарне сприймання марксизму, були несумісні. У своєму найсуттєвішому сенсі березнева революція була доглибиною національна в першу чергу. Офіційний фасад Центральної Ради для вступу Леніна в Україну ажніяк не надавався. Хвірточку в українську революцію Ленін мусів майструвати сам і то заднім ходом почерез харківський більшовицький уряд для Радянської України.

Причини різниць у підході до федеративних принципів між Тимчасовим Урядом російської «дрібнобуржуазії» і диктатурою Леніна знаходимо в ідеологічних основах обидвох режимів. З розвалом царської адміністративної системи, в Тимчасового Уряду не могло бути надій на будь-які практичні засоби для консолідації федеративних зв'язків наново в одну імперію. «Комуністичний Маніфест» Маркса давав у руки Леніна ідеологічний авангард пролетаріату — комуністичну партію, яка могла виконати свою роль революційного авангарду тільки і виключно як сильно централізована організація понаднаціонального характеру і на правах пролетарської узурпації здійснювати справжню контролю в кожному і над кожним національним тілом. Комуністичні партії по «національних куріях» втрачали всяку вартість для всесвітньої диктатури революційного «пролетаріату»... Як ніхто з наших самозванчих марксистів, Ленін знав вартість цього авангарду з одним єдиним центром і ціле своє життя боровся проти поділу його на «національні курії», винищуючи самородні комуністичні партії на національному принципі безпощадно, а чого не встиг, викінчила його залізна мітла — Сталін.

Володіючи таким засобом абсолютної контролі над народами царської імперії, він міг собі дозволити на новий територіальний поділ тієї імперії під виглядом національних «Суверенних Радянських Республік».

Коротко — і в стосунку до Тимчасового Уряду, і до диктатури Леніна, Українську Центральну Раду врятувало від тавра «неделімства» тверде «НЕТ!» патріота імперії: в першому випадку чисто російської (традиційної) імперії, а в другому випадку — Советської імперії російського народу.

В час проголошення федерації гетьманом, ситуація в Україні і в Росії змінилася докорінно. Російська білогвардійщина, для якої України стала одною з найважливіших баз, не зважаючи на допомогу Антанти іззовні, потребувала невідкладно внутрішнього

союзника. Гетьманська влада підмінована революцією в Німеччині, під постійною загрозою більшовицької інвазії та точена із нутра анархізуючими впливами ворожих їй соціалістичних партій, що були об'єднані «ад гок» в Українському Національному Союзі, також потребувала внутрішнього союзника і сподівалася, що почерез спілку з російською білогвардійщиною з'єднає собі прихильність Антанти, якій успадкований від Центральної Ради союз з Центральними державами був сіллю в оці і причиною неприховуваної ворожости до української самостійности. В результаті тієї невдалої федерації й фанатичної ненависти рідних нам соціалістичних верховодів до українського монархізму, яка виправдувала себе ідеологічними спонуками, а фактично впливала з почуття сорому перед північними одновітчимами за несподіваний вигульк українського монархізму в самому розгарі марксистської революції в цілій Східній Європі, безконтрольна анархія розшаліла по цілій Україні. Якраз на це і чекав Ленін, обіцяючи підтримку й мілітарне невтручання змовникам проти Української Держави гетьманського періоду.

На підставі документів опублікованих обидвома антагоністичними сторонами, об'єктивному дослідникові просто неможливо погодитись з пануючими дотепер версіями в демократичному таборі УНР, а саме: а) що гріловні змовники проти гетьманату були настільки недотеппі, щоб не рахуватись з необхідністю федерації УНР з переможними більшовиками після повалення гетьманської влади; б) що щойно після десяти місяців існування Центральної Ради можна було зважитися на проголошення самостійности Української Народньої Республіки, бо коли б проголошення наступило вже в Першому Універсалі, то існувала небезпека з боку гарнізонів російського війська в Києві і по всій Україні — небезпека розгрому Центральної Ради, а з тим і ліквідації української національної революції. Адже не може бути й сумніву, що проголошення Четвертого Універсалу наступило якраз у найбільше безборонний та небезпечний час для самого існування УНР, коли б ця проголошена самостійність мала спиратись на власні сили республіки. Вже сама жертва Крутів засвідчує це якнайдостеменніше; в) що бунт проти гетьмана наступив тільки після проголошення федерації і вибухнув спонтанно серед усього селянства України. Сам факт невдалої спроби повстання в липні свідчить проти такої версії. Анархізація провінції проходила посиленою агітацією автохтонних та інфільтрованих більшовицьких осередків, а пояснити селянству, що націоналіза-

ція це не наділення селянина панською землею, а перехід всієї землі в руки центрально-революційної бюрократії, яка силою ходу подій згідно ідеологічних положень марксизму стала центральним комітетом всесоюзної комуністичної партії в Москві — не було кому, бо й ніхто з наших теоретиків «наукового соціалізму» не міг собі й уявити такого завершення націоналізації в практиці.

Оминаючи монархічний характер гетьманського перевороту, який ставив українських соціалістів в поганому світлі в очах «всесвітнього пролетаріату», непримиренність марксистсько-соціалістичної еліти в Україні викликав уже перший універсал гетьмана, тобто «Грамота до всього Українського Народу», в якій проголошувалося:

«В найближчий час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Сойму. До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами. Права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажі землі. Поруч із цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів...»

Очевидячки, гасла: «Граб награбленное!» і «Земля без викупу» були на багато ефективнішим засобом політичної демагогії серед наївних мас.

Тож, як бачимо, питання федерації в соціалістичному політикумі України не мало категоричного характеру — або так або ні, а було релятивне: і так і ні — залежно з ким і з якою ідеологічно-політичною програмою.

З авторами статей на зразок «Чи потрібне було повстання проти гетьмана» (У.В. ч. 9, 26 лютого ц.р.) речева дискусія на рівні історичної об'єктивності неможлива, бо тут величезну складність наболілого питання розглядається з т.зв. жаб'ячої перспективи, тобто з висоти жаб'ячої голови в траві, якій колосок жита перед її носом видається вищий від собору на віддалі 200 метрів. Цим хворіють звичайно одиниці, що активно й жертовно брали участь у військових аполітичних формаціях на рівні

сотника чи хорунжого та беззастережно піддалися неперебірливій пропаганді свого політичного зверхництва і, старіючись, заско-рузли в засвоєних переконаннях.

Аргументом «шомполів» аж ніяк не пояснити збройного зриву проти гетьмана. Апатія села під більшовицьким терором в 19-21 роках (розстріли і перший голод), навіть у наявності рейду Першого Зимового Походу і рештки анархічної отаманщини, та під час жахливого голодомору 1932-33 років, є доказом якраз чогось протилежного: замало було тих шомполів.

Крім того, п. Василь Татарський якраз і підсилює мої погляди і Віталія Бендера на ті часи, коли пише:

«Мир був заключений Центральною Радою і гарантією того миру були німці, а не гетьман. На українсько-більше-вицькому кордоні стояв Запорізький Корпус, який не визнавав гетьмана і не склав йому присяги... Корпус не відповів на привітання гетьмана, а українські демократичні діячі відмо-вилися співпрацювати з гетьманським урядом, бо він був на-кинений українському народові німецькими багнетами».

Отож-то й є, про те ми власне й говоримо, що не сам факт злочинности самого гетьмана, а радше злочинности отих «демо-кратичних діячів», що відмовилися співпрацювати в ім'я самої української державности незалежно від даного режиму. Через те й стали необхідними німецькі багнети не тільки для гетьмана, але й ДЛЯ Центральної Ради.

В наслідок тієї відмови «демократичних діячів», співпрацю-вати з гетьманом в користь самої державницької ідеї, розшаліла атаманська анархія до тої міри, що «збройні сили Пашківської республіки» заступили шлях армії Петлюри і та армія була без-порадна.

На цьому й закінчу відповідати на недоречні виступи шанов-них критиків, бо не в моїх намірах переконувати тих, кого власне емігрантське життя не переконало, ні цілий ряд небувалих траге-дій в житті нашого народу на його власній землі.

**ЗАУВАЖЕННЯ ДО РЕЦЕНЗІЇ
СТЕПАНА ПРОЦЮКА
НА «ОБЕЗВЛАСНЕНЕ СУСПІЛЬСТВО»
п.н. «ТЕХНІКА ЗДОБУТТЯ ВЛАДИ
НАД БЕЗВІЛЬНИМ СУСПІЛЬСТВОМ»¹**

Рецензія Степана Процюка на мою книжку є з того роду критик, що їх критиковані автори сприймають з почуттям кваліфікованого вдоволення. А все таки, до цього роду критики автори, звичайно, прив'язують надто велике значення, коли зважити особисті кваліфікації критика в межах тематичної цілості критикованого твору, умовини й розмір часу, що його критик витрачає на перечитання, на сприйняття незвичних йому думок, на схоплення інтенції автора і логіку паралель з різних часів і культур, що їх автор ужив для ілюстрації та ствердження тотожних суспільних явищ та їх наслідків у цілком противних одна одній ідеологіях.

На непорозуміння між автором і його критиком складається багато різних причин. Перше це те, що людина розвиненого інтелекту ніколи не є без праці в колі своїх зацікавлень, а тут наспіло від видавництва замовлення на рецензію об'ємистої праці мало відомого автора в даній ділянці, в якій критик має вже поточно засвоєні — рідше вироблені власним зусиллям — погляди. В його умовах, критик не має ні великої охоти, ні особистої потреби посвячувати потрібний час, бо специфіка його власної освіти, професійної практики і знання про заторкнені питання в пропозитованій праці не з тої самої бочки, що й автора. Друге,

¹ «Сучасність», чч. 1-2 за січень і лютий 1983 р. Ст. 323-330.

критик уже давно сприйняв «за глагол» дефініції по даних питаннях і, зустрічаючи щось, що не вміщається в тих дефініціях, він схильний сприймати те щось як ересь, або — в кращому випадку — як помилку, або як «реакціонерське упередження» автора до поступових ідей двадцятого століття. Йому й на думку не прийде, що його погляди можуть уже бути реакційними.

В конкретному випадку, Степан Процюк — інженер машинобудівельник і економіст, але вся його економічна діяльність у суто практичній сфері. З крутої теорії марксизму він може знати тільки те, що було в програмі його курсів і що оббивається об вуха кожної інтелігентної й цікавої людини, що покінчила вищу освіту, і то якраз те, проти чого автор рецензованої праці різко виступив.

Наприклад: сто років послідовного настоювання апостолів марксизму (свідомих і насліпо індоктринованих) на тому, що вивласнення індивіда, тобто позбавлення його приватної власності на засоби виробництва рівняється усуспільненню, тобто увласненню суспільства як такого — як колективу, — довело до того, що коли на початку 70-их років висловив я думку перед своїм ровесником, який покінчив вищі студії в Сов. Союзі, що в марксистських державах суспільство де факто є обезвласнене, мій ровесник аж ніяк не міг (чи не хотів) погодитися з тим, що в системі «наукового соціалізму» суспільство могло б бути обезвласненим.

І хоч Ст. Процюк виразно висловлюється в своїй рецензії, що «Коли ЧК чи ГПУ когось (в Україні) знищило, це ніяк не означає, що ця людина стає «автоматично» борцем за Україну», але тотожня логіка в тому, що обезвласнення індивіда в марксизмі цілком неоднозначне з автоматичним увласненням цілого суспільства, до свідомости Процюка цілком не доходить і він дає своїй рецензії неоконкретний, а то й абсурдний наголовок: «Техніка здобуття влади над безвільним суспільством». Зо страху, щоб не бути зарахованим своїми однодумцями до реакціонерів, він відмовився солідаризуватися з автором і назвати суспільство обезвласненим в системі «суспільної власності» оклепаного «наукового соціалізму» Маркса. І вийшов курйоз зараз у самому наголовку, який не має нічого спільного з намірами й висновками критикованого автора, бо над БЕЗВІЛЬНИМ суспільством ніхто влади не ЗДОБУВАЄ; влада вже здобута й абсолютна якраз через те, що підвладне суспільство само себе обезвласнило. Обезвласнення, тобто касовання державним законом приватної

власности в модерних суспільствах є першою і найосновнішою причиною в усіх суспільних лихах трагедійних розмірів у сьогоднішніх т.зв. комуністичних державах.

Отож в нашому випадку, між автором і його критиком є два центральні питання, в яких ми розходимося. Хоч рецензент говорить натяками і посередньо при нагоді менше важливих моїх недотягнень, але між рядками виразно відчувається, що обидва ми говоримо про обезвласнення в іншому порядку кожний. Процюк, як і Маркс, під обезвласненням розуміє видворення, насильне позбавлення посідання селянських родин, що у Маркса ілюстроване видворенням шкотських верховинців княгинєю Садерленд (Sutherland) Капітал I, ст. 800-804), а в натяках Процюка про «неповне навітлення вивласнення і терору» в моїй праці дає мені підставу думати, що мій критик підходить до терміну «вивласнення» за Марксом.

В своїй праці я цілком не торкаюся драконських процесів розкуркулювання і виселення хліборобів з їх дворів і земельних посіlostей, бо це окрема, специфічна і велика тема, яку в останніх роках опрацювали Роберт Конквест — дослідно-науковою методою — і Мирон Долот — у формі мемуарній. Особливо праця Конквеста унагляднює, що такої теми неможливо випрацювати в одному підрозділі. А крім того, той процес не мав уже нічого спільного з правовим поняттям приватної власности і вивласнення; це було позбавлення селянства родинного посідання чи володіння ресурсами й засобами продукції. Коли ж я говорю про вивласнення чи обезвласнення, то маю на думці факти чисто правової натури, тобто позбавлення приватного громадянина гіпотечного права на власність, яке може бути фізично відокремлене від безпосереднього посідання. Правні акти обезвласнення наступили один по другім 8 листопада 1917 року силою ленінського «Указу на землю» і «Мандату селян на землю», якими «Власність на землю касувалася навіки і без викупу». (Обезвласнене Суспільство», ст. 310-11)

Від того менту всі, хто працював на землі, став рентівником державної власности без жодного правосильного домовлення щодо часу і ренти. Тож само розкуркулювання й видворювання селянства і колективізація не були безправними актами в розумінні «революційної законности» законодавця. Це вже були наслідки обезвласнення і послідовне уведення ідеологічних положень марксизму в життя.

Між іншим, укази Леніна не були чистим самовладством дик-

татора. Вони мали своє коріння ще в передреволюційних демократичних процесах. Пам'ятаймо, що більшовицький переворот робили дві партії спільно: соціал-демократи (більшовики) і соціал-революціонери (ліве крило). Також пригадаймо собі, *що всі соціалістичні партії голосували дружно в Першій і Другій Думі за націоналізацію*. Ленін в дискусії з Масловим виразно покликався на той мандат: «Селянські депутати, вислані до Першої й Другої Думи висміяли побоювання «хвостистів» соціал-демократів (меншевиків — П.Б.) і заявили себе в користь націоналізації своїх власних земель». (Обезв. Сусп., ст. 355) Ті акти представників селянства маю і я на думці, коли говорю в іншому місці, що підопічне суспільство само себе обезвласнило невимушеними голосами своїх «захисників», особливо Соціал-революціонерів, яким селянство довірило свою долю. В пореволюційній українській літературі мемуарного жанру, ми, із зрозумілих причин, не знаходимо коментарів про націоналізацію землі з-під пера тих, хто і в Центральній Раді голосував за неї. Також в більшості випадків, наші історики потрактували націоналізацію, як справу маловажну й не рішальну про уклад сил в пореволюційнім суспільстві!..

Різниця між видворенням шкотських верховинців, про яких писав Маркс, і обезвласненням українського селянства була та, що шкотські верховинці ніколи не були гіпотечними власниками земель і дворів, а тільки безтерміновими рентівниками. «Acts of Enclosure» був рішенням на підставі існуючого закону в користь власника проти рентівника. Правний акт вивласнення не був тут потрібний, а тільки «указ» на позбавлення посідання.

В царській імперії, від скасування панщини (1861 р.), а особливо від реформи Столипіна в 1907-11 роках, селянин став гіпотечно-правним власником свого земельного наділу з правом продажу, додаткового купна і тестації.

Друге з центральних питань моєї праці, на якому ми з рецензентом розходимося, це визначення «ленінізму» в стосунку до марксизму. Західні марксистки німецької школи т.зв. «ортодоксального марксизму» або ставлять під сумнів марксизм Леніна, або просто відмовляють йому право називатися марксистом з чисто політичних або формальних причин, про які буде мова згодом.

Розшифровуючи ті причини на протязі довгих літ студій, я зрозумів інтенцію західнього марксизму, як і його тактику «варення рака», починаючи з холодної води на малому вогнику.

Тож центральною думкою в моїй праці було показати на писаній спадщині Маркса, Енгельса й Леніна та на співзвучності їхньої практичної діяльності, що єдиний Ленін був безпосереднім спадкоємцем справжнього чи автентичного марксизму. Цієї виразно ствердженої тенденції, завжди ілюстрованої фактами з їхньої спадщини, Процюк відмовився бачити і через те виходить у нього тільки здогадування, що «якось — то тема марксистської теорії й тактики зазублюється в Балея з темою «ленінізму», який він, *мабуть*, вважає практикою марксизму». (Підкреслення мої).

А це дивно, бо коли рецензент читав мою працю в цілості і з належною увагою, йому нічого було здогадуватися; він повинен був або солідаризуватися з автором, або заперечити, подаючи докази в свою користь. Процюк не хотів чи не міг зробити цього, тому збувся натяками, залишаючи собі хвірточку на обидва боки.

В дальшій дискусії буду відповідати на критику мого рецензента по пунктах, з якими не погоджуюся.

* * *

З примітки 3 на ст. 325² виходило б, що мій критик хотів би радше бачити «картину економіки в країні, в якій здійснено засади марксизму; ... багато статистичних таблиць та діаграм». Тимчасом «Балей подав короткі таблиці стану тваринництва (і зернової продукції, — П.Б.) в СРСР в 1920 роках», що є, на думку рецензента, зайвим і тільки обтяжує «твір, що є за своєю природою філософським трактатом».

Філософське трактування марксизму в моїй праці є тільки одним із аспектів моєї критики. Головне вістря спрямоване проти соціологічних положень теорії Маркса й його політичної філософії. Економіка є тут тільки заторкнена ілюстративно-прикладно, оскільки касовання приватної власності, введення центрально-бюрократичного планування й колективного виконання вирішують і про соціальний уклад суспільства, і про характер політичної влади, в руках якої опиняється тотально економія цілої країни. Серед західних марксистів та їхніх поплентачів утерлася опінія (форсована пропагандою Сов. Союзу), що НЕП був ліквідований Сталіном з причини малої продуктивності родинних

* Цитовані числа сторінок із рецензії Процюка, це сторінки «Сучасности».

господарств в порівнанні з продукцією великопростірних лятифундій і колективної праці. Моя скупа статистика з аграрної продукції й зернового експорту часів НЕП-у навіть не торкається аналізу Марксової колективної економії, а тільки ілюструє очевидний історичний факт, що в періоді «дрібних господарств» продукція того періоду на протязі шести літ перевищила продукцію й експорт зерна царської імперії, якої велика частина якраз і походила з «крупних поміщицьких» володінь, тоді як націоналізована й колективізована продукція по нинішній день не вистачає на прокормлення власного населення. А це, в свою чергу, мало б переконати освічених людей, що уведення повної колективізації не було мотивоване економічними потребами, а тільки внутрішньо-політичними плянами з метою повної контролю над виробництвом, збутом і споживанням, що давало комуністичній партії найефективніший засіб терору над підопічним сектором суспільства, і для ліквідації селянської, економічно незалежної, класи. Про все те виразно сказано в моїй праці, і коли б рецензент читав уважно, він не потребував би дивуватися з моєї куцої статистики.

«А взагалі тема марксистської теорії і тактики якось зазублюється в Балея з темою „ленінізму”», — пише мій критик (ст. 325).

А де мій шановний критик знайшов ще марксизм в такій практиці, що не є вона й ленінізмом, а тільки чистим марксизмом, а Балея не доглянув тієї країни і звів Маркса й Леніна під одну шапку?.. Таж Процюк не потребував догадуватися в тому, що Балея «мабуть» уважає практику Леніна практикою марксизму, бо Балея у своїй праці виразно говорить, що єдиним спадкоємцем справжнього, оригінального, неривізованого Маркса був Ленін. Аж надто й до подробиць невірливо дотримувався Ленін Марксової політичної філософії для уведення й закріплення «диктатури пролетаріату» над усіма ділянками суспільно-політичного життя країни. Я буду, шановні читачі, невимовно вдячний тому, хто подасть мені приклад на чистий, необскубаний марксизм — з усіма його багатогранними аспектами в практиці, який буде основно відрізнятися від советського «ленінізму».

Називаючи численні обвинувачення Маркса в моїй праці, Процюк пропустив дуже суттєве обвинувачення і тому, мабуть, не зрозумів, чому послуговуюся прикладами з отців західної церкви, а саме — обвинувачення в догматичності, яка нічим не поступається догматичності середньовічної церкви. Роблю це, коли

говорю про роль західної церкви в еманципації суспільних верств (особливо в Англії) і частинно відповідаю, а частинно заокруглюю думки самого Маркса, який дорікав тій церкві за те, що замість сягнути в слушний час по тотальну владу на землі, вона прогавила тую нагоду «в мріях про царство небесне» й погодилася на дуалізм із світською владою королів.

І знову на сторінці 326, Процюк пише: «Бо хоч Балеї говорять у своїй книзі здебільшого про тези марксизму, все ж велика частина третього розділу його праці присвячена критиці Леніна та його політики в СРСР в 1917-1924 роках».

Невже ж Процюк відмовляє практиці Леніна всяких зв'язків з теорією і практичними порадами («путівник до акції») Маркса в конкретно передбачуваних фазах пролетарської революції?.. А як же поруч з тим розуміти речення рецензента, в якому він каже, що «теза Балея про те, що екстремізм Леніна має коріння в Марксизмі, а не... в його «словянській душі» заслуговує на увагу»?..

Чому ми мали б уточнювати після Балеєвого уточнення, як називати практику марксизму: «ленінізмом, більшовизмом чи державним капіталізмом, чи просто російським націонал-соціалізмом»?

А як, тоді, ми мали б назвати практику марксизму маоївського періоду в Китаї з його «культурною революцією, чи марксистську практику Белі Куна в Мадярщині?.. Адже всіх їх не підтягнеш під «російський націонал-соціалізм».

Я виразно подаю в своїй праці причини, якими марксисты Заходу руководяться у відбуксированні Маркса від Леніна. Якими ж мотивами керується мій критик, коли і він так бездоказово відділяє теорію Маркса від практики Леніна?.. Коли К. Каутський відмовляв Ленінові право називати себе ортодоксальним марксистом, то причиною цього були (і є) чергові далекосяжні наміри західних марксистів, яким Ленін занадто сполошив і настрашив добичу у виді західно-європейської буржуазії. Якими ж мотивами керувався Процюк, пишучи такі недоречності?.. Чи це, може, релігійне прив'язання до догматизму «ортодоксальних марксистів», чи просто незнання на котру стати?

На ст. 326 Процюк дорікає мені за те, що місцями вдаюся до полемічного стилю й не дотримуюся холодної об'єктивности, що пристойить науковій критиці. Невже ж мій критик не додає полеміки в усіх працях Маркса, від Ком. Маніфесту починаючи і на «Капіталі» кінчаючи?.. Таж найважливіший твір Маркса це тотальна полеміка з буржуазною демократією, капіталістичною

системою та релігією; і все це дуже вміло замасковане діалектичними засобами у вигляді наукової методи. Наприклад, Маркс твердить, що капітал це витвір капіталістичної продукції; що капіталу до 15-го століття не було, бо йшлося тут про те, щоб умовити в наївних, що капітал це чисто історичний і короткотривалий продукт і через те проминальний. Але дещо пізніше, коли треба єму було вивести початки капіталістичної продукції, то Маркс відкрив купецький, чисто грошовий капітал, який очевидно існував від часів Сумерії й Вавилону.

Шановні мої критики, ваш закид мені в полемічності далеко неповноцінний. Ціла моя понад 600-сторінкова книга це суцільна полеміка проти таких знавців марксизму, як і ви, та й до того далеко невичерпна. Бо з Марксом і Леніном мені нічого полемізувати; вони виразно знали, чого хотіли і як це досягнути. Їхні наміри можна тільки викривати і розвінчувати, бо сперечатися з ними щодо правильності їхніх дій в слові, письмі і в житті немає найменшої підстави: вони стопроцентово згодні з їхніми намірами.

«Балей, — каже Процюк, — послуговується дешевими і непов'язаними з темою прийомами (цитує «автодидакта» Еріка Гоффера, наводить розмову із своїм анонімним знайомим) і вдається до критики ліберальних поглядів кіноактриси, Джейн Фонда, проголошує російський шовінізм «дурним» і з легкої руки окреслює Дмитро Мануїльського ставлеником Сталіна».

В ставленні до Еріка Гоффера Процюк показує себе не дуже-то симпатичним снобом. В своїй праці я навів коротку біографію Гоффера — незвичайної людини, яка не зважаючи на сліпоту аж до 14-го року життя, брак шкільної формальної освіти, життєві умови звичайного робітника, удостоюється в американських академічних колах звання «професора дослідів» (research professor), публікує кілька прецікавих брошур на суспільно-політичні й філософські теми й на підставі власних життєвих спостережень висловлює ось такі вражаючі думки:

«Діяльність хронічно невдоволеного інтелігента створює для нас можливість поправляти свої життєві умовини... А яка ж доля мас в раї вимірянім інтелігентом? Вони відкривають в інтелектуалі найгірнішого тирана, якого знає історія. Жоден інший режим не трактував народніх низів так безсердечно, наче це був би сирий матеріал, над яким можна експериментувати і ним маніпулювати по своїй волі... А вже комуніс-

тична інтелігенція вживає насилля в цілком особливий спосіб. Традиційний тиран уживає владу, щоб вимогти послух і тим вдоволяється. Не так воно, коли влада опиниться в руках інтелектуала; ... його не можна задовільнити звичайним послухом. Він пробує силою вимусити відданість собі, яке звичайно є вислідом найдосконалішого способу індоктринації, при чому він робить терор своїм жахливим інструментом, щоб вижимати віру і підйом з розчавлених душ...

Це також факт гідний уваги, що там, де інтелігенція має повноту влади, вона звичайно не створює сприятливої атмосфери для творчої праці. Причиною цього знаходимо в ролі нетворчого псевдо-інтелігента в такій системі. Справді творча особа, як правило, не посідає необхідного темпаменту для захоплення влади, для володіння і, особливо, для утримання себе при владі. Тож, коли інтелектуали приходять до влади, тоді — як правило — псевдо-інтелігент стає домінантною силою і він звичайно накладає печать своєї пересічності й убогости духа на кожную фазу культурної діяльності...

Тож є в інтересі народніх низів, щоб боротьба між інтелектуалом та існуючим дільцем залишалася нерішеною...» (The ORDEAL OF CHANGE)

Відмовляти Гофферові права бути цитованим, бо це мало б знизити рівень поважного твору, являється нічим іншим, як проявом типічно східньо-словянського снобізму, який міряє людину не по розумі, талантах і досвіді, а по дипломах. Для мене думки, спостереження й висновки Гоффера — філософа великої вродженої інтелігенції — в одній його брошурі більше важать, ніж томи тенденційних спекуляцій з-під пера названих в рецензії публіцистів, які критикували советську систему часів Сталіна, а згодом і Леніна, на те тільки, щоб вибілювати «наукову теорію» Маркса, який — на їх думку — «за жодних умов не піднявся б заводити «науковий соціалізм» у відсталій імперії царів».

Ні, моя праця не «на ту саму тематику», що публікації названих Процюком авторів чи статей двадцятих років українських націонал-марксистів, які знайшовши себе із своїми національними амбіціями в мішку нової імперії, намагалися захищати свої надії Марксовим інтернаціоналізмом.

Хто з названих у рецензії авторів убачав корінь усього лиха тої системи в підступній Марксовій теорії націоналізації (удержавлення чи усупільнення) цілої народної економії, тобто зве-

дення всіх галузів національного господарства в одну колосальну, всеобіймаючу фабрику під диктатом пролетарської бюрократії? Навпаки: «Доречі, — пише Процюк, — цього основного принципу (націоналізації) ніяк не заперечують, ані ухиляються від нього *марксистичні чи більшовицькі*». Значить — більшовицькі це не марксистичні; значить — «*oleum et diem perdidit*». Вся моя праця пішла понад голови наших індоктринованих теж-марксистів!..

В цілості Марксових теорій є багато тріщин, які в ході їх примінювання розростаються в щілини, і є одна дірочка, як в ринці з водою над вогнем, через яку, зараз із самого початку, всі обіцяні благодаті, як вода з ринки, витікають. Всі марксистично-ревізіоністи — за термінологією Урайта Міллс «звичайні» чи «рафіновані» — на всі лади заходяться *біля витікаючої води*, щоб не дати їй загасити полум'я. Забуваючи науку свого майстра, що дані матеріяльні обставини продукують відповідні їм наслідки, вони тільки й того, що відводять скапуючу воду від полум'я, але, не заткавши дірочки, вони з тривогою помічають, що поки настане час «отримувати по потребі», води на чашку чаю для кожного не вистачить... А ринка й далі з діркою.³

І коли б мій критик перечитав був уважно англomовне резюме на перших сторінках тієї праці, не думаю, що він хотів би поручати мені милих йому авторів, а вже найменше нашого земляка з Галичини, професора Романа Роздольського, який беззастережно обороняв ортодоксальність Маркса в його теорії й критиці капіталістичної продукції перед марксистами-ревізіоністами, і присвятив тій апології велику працю (581 сторінок) п.н. «Марксові Капітал в просесі творення». Полемізуючи з Джоан Робінзон⁴ на тему Марксової теорії про економічну вартість, Роздольський розкриває карти непохитного марксиста-науковця:

«Тож муситься бути послідовним; якщо ми відмовимося від (Марксового) концепту вартості, ми вже не будемо в змозі втриматись при концепті додаткової вартості. А цим ми не

³ Тією діркою є позбавлення громадян засобів виробництва і в слід за тим витиснення приватної ініціативи з економічного обороту, тобто людей з найпродуктивнішою працею. Цих економічних факторів аж ніяк не заступити центральним плануванням державної бюрократії в народнім господарстві.

⁴ Joan Robinson, *Collected Economic Papers*. Humanities Press, New York, 1973.

тільки зруйнуємо основи, але й наріжний камінь системи — і тоді мусітимем або відмовитись від усіх концепцій Марксової економіки, або її в цілості міняти. Це навіть відноситься до видимо нескладного концепту про «норму експлуатації», бо норма: додаткова вартість через (:) змінний капітал має виразне відношення до вартости. Тож що тоді залишиться з цілої Марксової системи?..» (ст. 544)

Тобто, нехай гине світ, щоб тільки Марксів закон сповнився!..

Але ж я в цій своїй праці не запускався в критику Марксових економічних концепцій, ані їх здійснювання в царстві соєтів, бо це велике й окреме завдання.

В своїх довголітніх студіях і публіцистичній праці я перший раз зустрічаю думку, що наведення спостережень живого свідка для потвердження авторової гіпотези, знижує рівень книжки.

Щодо Д. Мануїльського, то Процюк чув, що дзвонили, але забув в котрій порі. Коли йдеться про роки більшовицької революції в роках 1917-23, тоді він мав ще відвагу мати власну думку, бо ніхто ще не знав, до чого та революція докотиться. 3-го грудня 1919 р. писав Ленін, засуджуючи погляди Мануїльського на самостійність України:

«Товариш Мануїльський надзвичайно помиляється, коли думає, що ми дорікали за самостійність в розумінні національному, в розумінні незалежності України. Ми дорікали за самостійність в розумінні небажання зважити на московські погляди, погляди Центрального Комітету, що перебуває в Москві» (Рішучо, складається враження, що Ленін усіх своїх підручних в Україні вважав за дурнів!)

В роках 1928-1952, тобто від видворення Троцького, всі головні пости в партії були обсаджені ставлениками, на яких Сталін міг опертися в ліквідації небезпечних для його влади. Очевидно, що між ставлениками були й вимушені обставинами, які згодом і самі впали жертвою сталінських чисток. Мануїльський не був ліквідований... Чи можна допустити, щоб у названих роках міг хтось із старих більшовиків залишатися на провідних посадах, будучи непослушним Сталінові — байдуже, страху чи совісті ради?.. А як і чим міг би Процюк доказати, що українські комуністи в роках 1925-30 (Примітка 5) не були знярядям Сталіна — знали вони це чи не знали?.. Адже роля Сталіна в монтуванні

Союзу 1922 року не була всмак навіть такому партійному лоялістові, як Петровський. (Дивись «Обезвласнене Суспільство», ст. 540). Українським комуністам могло тільки *здаватися*, що Сталін був їхнім ставлеником; про це свідчить вислід з обопільних стосунків.

Чому не випадає Балесві в поважній праці торкатися характеру Маркса? Чи Процюк справді переконаний, що характер реформатора, революціонера чи тільки радикального теоретика не віддзеркалюється в їхній творчості і спадщині?..

Коли Джейн Фонда в той час, про який мова, була тільки *ліберальних* поглядів, тоді де я мав би помістити в галерії *ліберальних поглядів* погляди мого рецензента на Джейн Фонда?.. Виходить, що мій критик несвідомий ролі Джейн Фонда у Ветнамі, в Ганой, і не знає про її публічний вислів, що коли б американці усвідомили собі всі благодаті комуністичного суспільства, вони б навколішках домагалися такого ладу для себе...

Не було в моїм пляні, ані в розмірі праці, виводити цілу галерею розчарованих в марксизмі — властиво в «совєтському» марксизмі західних інтелектуалів. На цю тему є багато книжок, *а на центральну тему своєї праці я не зустрів ні одної...*

Якщо мій критик вважає, що шовінізм може бути «мудрий», то це повинно було залишитися його приватною тайною, бо шовінізм — будь він російський, німецький, жидівський чи польський — завжди доводить до трагічних наслідків для предмету свого гіперболічного піклування. На це є багато прикладів у світовій історії.

До «спеціальних місць» в моїй праці, Процюк зараховує нібито моє твердження про «заперечення еволюції в Маркса». Навпаки, я виразно наводжу й пояснюю, що Маркс називає еволюцією, а що революцією. Це *не Маркс, а я — автор* — заперечую будь-яку можливість еволюції в практично уведений марксистській системі. Цю неможливість створює взаємна й цілковита залежність економічної системи від структури політичної влади. Наприклад, привернення приватної власності знівечило б абсолютну контролю партії над економією країни, до чого не може допустити партійна номенклатура, бо це експлодувало б політичну систему партійної диктатури. Політична лібералізація, тобто введення в практику цивільних і політичних прав громадянина мусіло б довести до розкладу економічної системи, що є основою політичної влади партії. І якщо під ударами зовнішніх сил — економічної чи мілітарної натури — в Сов. Союзі й

наступили б радикальні зміни в напрямі звільнення економії від політичного насилля, то це був би кінець клясичного марксизму в практиці й початок чогось іншого, *а не еволюція марксизму*.

Не буду я тут здогадуватися, хто навів у «мою підсвідомість» проти моєї волі думку, щоб *зарахувати* Леніна до «засновників комунізму». На мою думку, поважна людина з професійними кваліфікаціями й тактом не повинна ображати інтелігенцію автора і то тим більше, що цей автор в обговорюваній праці присвятив цій темі більше місця, ніж у будь-якій йому відомій.

Тут годиться ще додати, що засновником ідеального комунізму є, був і лишиться той, хто основує родину; і то не родину наших модерних часів — чоловік, жінка і двоє діточок, хоч і така родина може бути ідеальною, як довго спаяна інтимними почуваннями. В Україні за моїх молодечих літ на родину складалися три покоління. Ніхто в тій родинній комуні не рахував свого вкладу праці і кожний отримував, якщо не по своїй потребі, то цілком певно по матеріяльних спроможностях родини. Різницю в додаткових пайках потребуючим членам, особливо дітям компенсувало шире почуття любови, для якої особиста жертва для коханої людини справляє більшу приємність, ніж власне споживання. Родина це найприродніша й найстарша комуна.

Комунізм античний Платона, англійських і французьких утопістів на скалю цілого суспільства — це комунізм ідильно-ефемерний, надуманий і книжний, в якому окремі люди не то, що затратили інтимні почування один до одного, вони в більшості випадків один одного не бачили. Той комунізм мрійливих утопістів, в життєвій практиці, не оправдував себе.

Коли Маркс вирішив інкорпорувати ідею комунізму в свою теорію, він уже знав, що «Подорож в Ікарію» веде внікуди. І тут, власне, годиться питання Процюка: Свідомо чи інтуїтивно основував він свій комунізм на родинних вартостях емоційних категорій, що радше від серця, ніж від розуму. Акцент на емоційність в Марксових плянах був близький робітничому пролетаріатові — питання стояло: як перенести родинні стосунки в суспільні, як увести утопію в сувору дійсність і надати їй познач вірогідности в очах здекласованого інтелігента і пів-інтелігента?.. Як прищепити цілому суспільству родинні вартості, щоб побудувати позаісторичне суспільство не на засаді особистої користи, а жертвенности; не на радості отримування, а давання?.. Для досягнення такої ідиллі привабливої народнім низам, як казка дітям, замало самої ідеї — це довготривалий процес перетворення *історичної*

людини в *ідильну*. Завдання: залишити її в посіданні наукового та технологічного розвитку XIX століття, а психологічно завернути цю людину до інтимних спів-відношень передісторичних родів і кланів, а мінливі політично-правні стосунки замінити на незмінно-штивні звичаї — все це питання не самого тільки знесення приватної власності і заведення колективного господарювання — але від відповіді на це питання залежала вірогідність заіснування комуністичного суспільства. І двох молодих відчай-духів: адепт античних матеріялістів, Демокріта й Епікура, і гімназійний абсолювент — витратили два роки (1844–46), щоб теоретичні положення діалектичного матеріялізму вивести з психологічної метаморфози історичної людини під «пролетарською диктатурою».

Спираючись на теорії романтичних соціологів, на думки філософів англійського емпірицизму про всеохоплюючий вплив виховання і призвичаєння до накиннутих форм поведінки, і на псевдо-наукову теорію Лямарка про дідициність у потомстві прикмет предків, набутих під впливом життєвих умовин, Маркс побудував свою теорію переходу від капіталізму й політичних режимів до комунізму на трьох поверхах. На першому, тобто на партері відбувається готування пролетаріату до ролі нації: революційне наснаження, впоювання клясової ненависти, присвоювання комуністичним ідеям релігійного догматизму (члени Ком. Ліги «зроблять комунізм своєю вірою» — перший статут Ліги з 1847 р.) і врешті вибух революції, здобуття неподільної політичної влади пролетаріатом очоленим і веденим ідейними комуністами, які «знають маршрут і необхідні засоби для заведення комунізму». Революція зносить суспільне нашарування, касує приватну власність, заводить диктатуру ком. проводу, щоб винищити ворогів революції та її комуністичної програми. Це чисто революційний період уведення всіх рудиментарних суспільно-економічних умовин справжнього комунізму і політично-правних норм «переходового» режиму диктатури пролетаріату.

Все це ніщо інше, як готування революційним насиллям теоретично подуманого прокрустового ложа для підкореного суспільства, в якому комуністичний провід переносить те суспільство на другий поверх, на якому відбувається систематична м'ясорубка і обрубка тих частин, які не вкладаються в прокрустове ложе.

Західні спеціалісти від «російського марксизму» хотять називати той період «революцією зверху», але це надто конвенцію-

нальний термін для рятування пролетарського принципу в марксизмі. Це чисто еволюційний період зживання історичної людини та її метаморфози у позаісторичну породу. Це час, коли суспільство, насильно утримуване в накинених умовах, має звикнути до вимушених норм до тої міри, що не захоче інших і добровільно та з радістю перейде новою вже породою на третій поверх,⁵ де всі політичні заходи другого поверху стануться зайвими, бо суспільні норми комуністичного співжиття, набуті на другому поверсі, *перейшли вже в природу нової людини*. Інтереси тієї людини вже тотожні з інтересами цілого суспільства. Кожен буде працювати в міру своїх сил і здібностей і братиме із суспільного рогу обильности (без комерційного посередництва!) все, що йому потрібне для життя і праці. Від зайвих річей і люксусів людина комунізму відзвичаїлася вже в періоді диктатури пролетаріату.

В часі бурхливої зустрічі з Вільгельмом Вайтлінгом, наївним пропагатором комунізму свого власного хову (1846 р.), Маркс почував уже себе на «ґрунті добре продуманої теорії». Проте, спровокований дискусією з райнським гебернатором фон Шапер'ом на економічні теми, Маркс здав собі справу про величезну вагу економічних проблем в його революційних теоріях і його зацікавлення економічними проблемами датується від 1843 року, але щойно в липні 1850 року Маркс самотужки присвячується поважно й послідовно студіям політичної економії, про що й писав у кореспонденції з Ляссаллем, 21 грудня 1857 року, відносно своєї «Критики Політичної Економії»:

«Працюю цілими ночами, як божевільний, над заокругленням і доповненням економічних студій, щоб мати хоч головні зариси перед приходом потопу... (сподіваної пролетарської революції — П.Б.)... Коли ж закінчу з таким запізненням, що світ не матиме вже зацікавлення для тих справ, уся вина, очевидно, буде по моєму боці...»

⁵ На підставі цього вішування, Ленін пояснював жорстокості Жовтневої революції її демократичним ще характером, тобто необхідною потребою насильства для переходу від царського автократизму до «народної демократії». Зате обіцяв, що перехід від «народної демократії» (диктатури пролетаріату), під якою суспільні протиречності мали зникнути, до комунізму буде безболісний.

А 22 листопада 1858 Маркс писав:

«Скажу тобі як мається з моєю працею по економії: поправді, я вже маю остаточно випрацювання на руках. Але справа посувається дуже поволі, а то з тої причини, що як тільки починається остаточно роз'яснювати одне питання, яке роками було головним предметом студій, нові аспекти починають виринати й домагатися розв'язки наново...»

Такі власне Сизіфові праці бере на себе *кожний автодидакт*, яким був і Маркс в ділянці критики політичної економії, і в цьому власне його вага і вплив на світову історію. Мені, одначе, йдеться про щось інше, а саме:

З першої цитати виразно визирає, що вся Марксова праця в ділянці критики політичної економії, тобто капіталістичного способу виробництва, була і по своїм характері залишається не тривалим науковим вкладом в економічну теорію, а кон'юнктурним «озброєнням робітничого класу могутньою ІДЕЙНОЮ зброєю в боротьбі за визволення від капіталістичного ярма». (В. Адорацкій, редактор вибраної кореспонденції Маркса і Енгельса).

Проте, той факт, що всі критичні праці Маркса, а зокрема його «Капітал» з усіма його самовільно уведеними категоріями економічної термінології, які аж ніяк не стосовні капіталістичному виробництву, стали уважатися і в капіталістичних країнах об'єктивною наукою, — вимагає поважних соціологічно-історичних студій про життєві інтереси окремих етнічних і класових об'єднань, та про інтелектуальну роль і впливи тих об'єднань на європейські й американські суспільно-політичні й економічні тенденції.

Ленін перебрав від Маркса всі ті ідеологічні положення та діалектичні засоби йота-в-йоту і дуже ретельно та детально уводив у свою революційну практику. Навіть стратегію самого більшовицького перевороту з 7-го на восьме листопада Ленін переписав з Маркса. (Дивись «Обезвл. Сусп.», ст. 369)

Ленін помер зараз на початку другого періоду, тобто еволюційного процесу до комунізму, якому було присвоєно назву «наукового соціалізму», коли йшлося про ідеологічні моменти, і назву народної «демократичної диктатури» в політичних відношеннях.

Чи був Ленін засновником комунізму?.. Наприклад: кого треба вважати «засновником» архітектурного монументу — архітекта-конструктора, який виготовив пляни й поробив обчислення,

чи будівничого-муляра, що ретельно й точно виконує ті пляни цеголка за цеголкою?.. Чи, може, Процюк, маючи на увазі обіцяне Марксом і повторене Леніном «вивітрення держави», тобто режиму політичного насильства, вважає, що засновника справжнього комунізму взагалі не буде, бо комунізм прийде безболісно й автоматично, як тільки підопічне суспільство перестане відчувати невгоди прокрустового ложа?.. Адже ж Енгельс поучав наївних, що почуття справжньої волі приходить до людини тоді, коли вона погоджується з необхідністю. Ащо, згідно з Марксовою теорією соціалізм і комунізм це «історична необхідність» капіталістичного розвитку, тоді все, що треба людині зробити для повного визволення, це погодитися, що від «наукового соціалізму» немає спасіння...

За ким властиво правда? За Сходом, який не відділяє Леніна від Маркса, чи за Заходом, який ставить ленінізм окремо від марксизму, а деякі «авторитети» західного советознавства навіть відмовляють Ленінові право називатися марксистом, бо вся його, мовляв, наука й діяльність «властиво від Чернишевського», тобто традиційно-російського походження. В цьому відношенні західні «авторитети» посувають до такої діалектичної забріханости, що це межує з невіглаством. Ось для прикладу: Ф. Б. Рандалл, доктор філософії, в передмові до Комуністичного Маніфесту, п.н. «Маркс як романтик», пише:

«Це був, очевидно, Ленін, що зорганізував поважну партію російських марксистів в роках 1900-1903, більшовиків, які пізніше перейменувалися «комуністами», висмикуючи цей термін з Ком. Маніфесту. Але цю партію ледве чи можна назвати марксистською взагалі. Ленін навчався атеїзму, революційности і соціалізму від інших родовитих російських революціонерів, а не від Маркса. Він засвоїв собі доктрину діалектичного матеріалізму від російського революціонера, Н. Г. Чернишевського, а не від Маркса. Він укладав свої пляни для більшовицької партії... на підставі вчасних російських революційних теорій, а не на основі Маркса, який відкинув такі ідеї як «ненауковий авантюризм»... В практиці ленінські більшовики були навіть ще менше марксистами, як у теорії, бо Ленін доконав перевороту революційно в умовах, в яких Маркс прорік би таку революцію неможливою, і доконав він її засобами, які опрокинені російськими й європейськими марксистами як немарксистські». (Обезвласнене Суспільство, ст. 159).

На яких формальних основах спираються західні марксистичні пропагандисти такі й подібні погляди? Головна причина цього цета, яку я подав вище на прикладі з Каутським, а формальні основи ось які:

Маркс твердив, що наукові дослідження над комунізмом в усіх його проявах могли б робити тільки ті дослідники, які увійдуть і житимуть під комунізмом. Дослідження над неіснуючими ще практично феноменами є ненаукові. Про те діалектичне хитрунство писав Людвіг фон Мізес у цитованому вгорі творі:

«Марксизм є найрадикальнішою реакцією проти ширення наукової думки, яку започаткував раціоналізм. Марксизм є проти логіки, проти наукового пізнання і проти активності самого розуму — його найвидатнішою засадою є заборона думати і досліджувати, особливо коли йдеться про інституції та функціонування соціалістичної економіки. Але, як на жаль, він присвоїв собі назву «наукового соціалізму» і здобув престиж належний науці., щоб ужити той престиж в боротьбі проти наукової аналізи системи соціалістичної економіки». (Ст. 17)

Теоретично виведених Марксом передумов і етапів революційно-організаційного характеру, сам він не мав нагоди пережити практично. Їх застосував Ленін. Але, кажуть західні епігони марксизму, немає *наукових* підстав приписувати стратегію, тактику й усю практику Леніна Марксові, бо не можна мати *наукової* певності, що Маркс заводив би комунізм методом і засобами ленінського режиму, і що його «диктатура пролетаріату» була б такою, як у Леніна.

Намагаючись відокремити Маркса від Леніна, західні епігони «забувають» про найосновніші принципи марксизму: 1) позбавлення громадянина приватної власності, 2) концентрація всіх галузей народного господарства в руках державної бюрократії, а властиво партійної еліти з неподільно-політичною владою; (Маркс: «Коли пролетаріат дозріє до самостійної дії, всі інші соціалістичні фракції стануться реакційними»), що і є суттю «диктатури пролетаріату»; 3) ідеологічна ексклюзивність у всіх питаннях матеріального й духового життя народу — все це передумови не тільки ленінського режиму, але й марксистського, і вони — згідно з теорією історичного матеріалізму — формують усю культурну, правну, організаційну надбудову суспільного співжиття; не Маркс як фізична особа, не Ленін і не Сталін, а прин-

ципові дезидерати ідеології та політичної філософії марксизму, що втілюються в життя, зумовлюють справжню сутність комуністичного суспільства. Коли б ми хотіли продовжувати по лінії логіки західних марксистів, що ленінізм не може покликатися на Маркса, тоді нам неможливо було б довести, що наслідники Леніна правильно практикують ленінізм так, як практикував би сьогодні Ленін, а тоді ціла система Сов. Союзу зависає в повітрі — без ідеологічних основ, без теоретичних напрямних і без історичної тягlosti.

Другою формальною причиною відчужування Маркса від Леніна на Заході це замовчування періоду чисто політичної діяльності Маркса в роках 1846-50, коли він організував Комуністичну Лігу і був її головною рушійною силою, коли він писав Комуністичний Маніфест, укладав статuti Комуністичної Ліги, проголошував Програму Комуністичної Партії в Німеччині і розсилав політичні інструкції в роді Обіжника Центрального Комітету (1850 р.). Уся ця спадщина по Марксові лягла в основи ленінської стратегії й тактики в організаційних схемах, в питаннях конспірації, партійної дисципліни і врешті методики підважування влади Тимчасового правління й повалення її в Жовтневій революції.

Коли ж декотрі більше шануючі себе й свою працю автори-прогресисти і говорять про той період, тоді вони намагаються позбавити тодішню діяльність Маркса й Енгельса політично-партійних елементів і тлумачити її перед читацькою публікою як освідомлюючо-виховну серед невеличких гуртків міграційного німецького робітництва в Парижі, Брюселі й Лондоні. Ось для прикладу з Інтродукції Роберта Таккера (Tucker) до його компіляції з творів Маркса й Енгельса:

«Марксизм не був подуманий як партійна доктрина. З початку, Маркс і Енгельс не розглядали це як формальну ідеологію політичної партії. Комуністична Ліга, для якої вони написали Комуністичний Маніфест не була політичною партією, а тільки згуртованням кількaсот німецьких міграційних робітників у Парижі, Брюселі і в Лондоні. Крім того, в Маніфесті Маокс і Енгельс виразно заперечили думку, що комуністи мали б організуватись в окрему політичну партію, або висувати від себе будь-які сектянські принципи, які формували б і унапрямували б пролетарський рух. Комуністи, говорилося далі, були просто найпослідовнішими радикальними представника-

ми пролетарського руху і тими, що мали ясне теоретичне розуміння свого положення і власної мети...»⁶

Свідчився циган своїми дітьми...

Ми дуже часто зустрічаємо людей, які мають труднощі в розумінні самої діалектики. У тількищо наведеній цитаті маємо типічну марксистську діалектику. Комуністи Комуністичної Ліги, а особливо її керівники — Марк і Енгельс — *не мали жодних політичних партійних цілей*, каже нам Роберт Таккер у виданні Принстонського Університету — а кому ж, як не університетам мала б довіряти молодь нації?!. Вони, тобто комуністи, продовжує містар Таккер, *творили тільки авангард пролетаріату з виразною програмою, стратегією і тактикою статутово оформленої організації, яка — за словами Ком. Маніфесту — знаючи маршрут і власну мету, мала перетворити пролетаріат в націю і захопити неподільну владу*. Роберт Таккер надіється, читачу, що ти радше покладешся на його авторитет і авторитет високої школи, ніж на вроджену тобі здібність критично думати...⁷ (Підкреслення мої, — П.Б.).

Як і Таккер, так і всі інші автори, названі Ст. Процюком у його рецензії (ст. 327), не називають діяльність Маркса в названому періоді політичною, і настоюють на тому, що Маркс і

⁶ The Marx-Engels Reader, Second Edition by Robert C. Tucker. W. W. Norton & Company, New York — London. Pgs. XXXIV, XXXV.

⁷ Оце хитрування на назвах політичних формацій переплигнуло з діалектичного матеріалізму в ідеалістичну формацію українських націоналістів на Західній Україні між двома Світовими війнами. Дослівно, як і комуністи Комуністичної Ліги відпекувалися від партійности, претендуючи на єдино легітимну репрезентацію цілого інтернаціонального пролетаріату, так і Організація Українських Націоналістів від року 1929 аж посьогодні вважає себе єдино легітимною формацією репрезентувати волю, долю і прагнення українського народу, хоч сьогодні — через ворожу провокацію та інтелектуальну карловатість націоналістичних провідників — з одної ОУН постало аж три. Прояви нетолерантності і політичної неграмотности в критичних умовах для національного самозбереження проявляються, покищо, в окупаціях загально громадських інституцій в діаспорі найчисельнішою із трьох (ОУНР) довіреними «гавляйтерами» з-поміж власного членства. З другого боку, послідовні спадкоємці ідеологічного марксизму в нашій літературі заявляють, що хіба той, хто читав Ком. Маніфест у фальшивому перекладі, може вбачати тоталітарні тенденції в ньому.

Енгельс поставилися позитивно до політичної діяльності тільки тоді, коли організувалися Загальна Німецька Робітнича Асоціація під проводом Ф. Ляссалля, в 1863 році, Соціально-Демократична Робітнича Партія під проводом В. Лібкнехта і А. Бебеля, в 1869 році, і коли ті партії з'єдналися в одну Соціал-Демократичну Партію, в році 1875.

Про те, що проти того об'єднання виступили дуже гостро Маркс і Енгельс, закидаючи своїм учням плямування ідейної чистоти пролетарського руху угодовською політикою ляссальців, і що погрожували публічною заявою про свою непричетність до того об'єднання, в науковій пропаганді американських університетів не згадується.

Легальна діяльність соціалістичних партій в Німеччині стала-ся можливою в наслідок нової конституції Пруської монархії, в якій дозволялося на ліві партії, але тільки з реформаторськими програмами. Щоб існувати і діяти легально на форумі Райхстагу, проводи партій вичистили свої програми з Марксового революційного радикалізму 1846-50 років і революцію заступили реформами.

Той «опортунізм» намагався Бернштайн виправдувати в «Соціал-Демократі» в 1879 році, в партійному органі, що виходив у Швайцарії:

«... Ми не хочемо покидати нашу партію ні нашу програму, але на нашу думку, ми матимемо ще роки праці перед собою, коли ми зосередимо всі наші сили й енергію, щоб досягнути конкретні і безпосередні цілі, які ми мусимо здійснити перед тим, як думати про здійснення далекосяжних і остаточних довершень. Тоді буржуазія і дрібна буржуазія, і робітництво, що тепер відстрашені нашими далекосяжними домаганнями, з'єднуються з нами масово».

Перечитавши це, писав Маркс Енгельсові (10 вересня 1879 р.):

«Лібкнехт (також) не має здорового розсудку... Я цілковито поділяю твою думку, нема чого гаяти часу і треба заявити одверто й безоглядно наш погляд на ці теревені... Коли вони будуть продовжувати редагування партійного органу в такому тоні, ми мусимо публічно заявити свою непричетність до цього».

З наміром привернення «сімейного миру», Бернштайн поїхав у 1880 році до Лондону на зустріч з обидвома патріярхами комуністичного руху. Повернувшись, він далі продовжував в партійному органі свою політичну лінію без змін. Значить — не вони його, а він їх переконав, що західна буржуазія занадто сильна своїм корінням у середньовічному місті, щоб можна було повалити її лобовою атакою пролетаріату.

Для безсторонного дослідника немає найменшого сумніву, що позиції східних марксистів, які прийняли автентичного Маркса з періоду його власної політичної діяльності, є автентичніші і ґрунтовніші, ніж позиції західних марксистів, які покликаються на «марксизм» прополоканий з утилітарних міркувань Бернштайном і Каутським теоретично, а в практиці Лібкнехтом і Бебелем.

Степан Процюк очевидячки став у своїй рецензії на позиції «ортодоксального марксизму» Бернштайна-Каутського. Це його право. Єдине, що ставлю йому в докір, це те, що він не виправдує своїх позицій прямою критикою.

На ст. 324 рецензент пише: *«Балей свої висновки підкріпив численними цитатами з багатьох праць відомих соціологів-філософів (як) Макс Вебер, Бенедетто Кроче і Людвиг фон Мізес»*, а на ст. 326 щось цілком протилежне: *«... висловлення загальної думки про спробу Балея розкритикувати марксизм, утруднює (рецензентові) сам автор, який не подає ані на початку, ані під кінець своєї монографії своїх основних висновків»*. (Підкреслення мої, — П.Б.). Що ж, тоді, правда?.. Або сам факт, що «хтось цитує Гувера, Кроче, Достоевського чи св. Вікентія з Лерену, або, наприклад, гасла з нового видання Енциклопедії Брітанніки, то не повинен дивуватися, коли його зараховують до авторів консервативного, а то й реакційного типу». (Ст. 327)

Рецензентові, очевидно, не відомо, що програму «нового курсу» (New Deal) залишив Рузвельтові на письмі уступаючий Г. Гувер — Резвельт її виконував, бо виграв вибори. Б. Кроче уважають реакціонером тільки советські борзописці та їх заграничні підголоски на шпальтах лайливої пропаганди, а думка Леніна про необхідність всестороннього розв'язання наукових основ соціалізму і думка св. Вікентія про необмежений і всесторонній розвиток церковної доктрини — *тотожні*; в обидвох випадках обіцянки ексклюзивної ідеології. У вчаснішому випадку прогрес увінчався св. Інквізицією, а в пізнішому — мільйонним

голодомором і ГУЛАГ-ами. Достоевського, під поглядом соціально-політичним, можна вважати за кого угодно, але неможливо заперечити його візонерського — просто пророчого дару передбачати на десятиліття більшовизм в Росії, спостерігаючи поведення молодих поворотців із студій на Заході, про яких дуже спостережливо писав у сімдесятих роках минулого століття дослідник царської Росії, Сир Дональд Меккензі Воллес.

А крім того, звідки у мого рецензента думка, що я хотів би зараховуватись до «прогресивних авторів»?.. Адже не прогресисти є ініціаторами всякого роду перемін у суспільствах, як на добре так і на лихо, а реакціонери. Творці Ресорджіменто і французькі Енциклопедисти стали реакціонерами проти католицької та протестантської догматики; Велика Французька революція це реакція на віджилий абсолютизм і фєвдальний формалізм; Марксова реакція була проти двохсотлітнього розвитку міщанської демократії і вільного ринку капіталізму, та проти заведених надій на французьку революцію, яка увінчалася аж двома імператорами корсиканської династії. Мізес і я з ним реагуємо на марксистське завертання демократичного розвитку назад у тенети елітарного автократизму і проти закріпачування наново підопічного суспільства політичним держимордою, незалежно від того, якою ідеологією він не виправдувався б. Реакціонер — це почесна професія. Коли б не реакціонери, прогресисти ніколи не знали б, що опинилися в сліпій вулиці.

Авторові також і те видається дивним, коли рецензент критикує його твір за те, чого в ньому нема і не повинно бути, а не висловлює обоснованої думки на те, що є згідно з закресною темою. Тридцять процент друку рецензент витратив на примітки до свого тексту, в яких говорить про речі нестосовні до теми обговорюваної праці. Такий спосіб говорення про недоліки в книжці *заносить* марксистською тактикою в дискусії з опонентом, про яку писав цитований уже Мізес:

«Маркс і Енгельс ніколи не поборювали своїх опонентів аргументами... Їхня полеміка ніколи не була спрямована проти аргументу, а завжди проти самого автора. Небагатьом пощастило устоятись проти такої критики». (Обезвласнене Суспільство, ст. 29)

На закінчення зверну ще увагу на трив'яльні спроби рецензента робити поправки до наголовка моєї праці, бо вони наво-

дять сумні рефлексії... Посередньо, тут і Шекспірові довелося зазнати критики: замість назвати своє трагедійне дійство: Про Трагічну Любов Ромео і Джулії та її наслідки», він так непоказно назвав: РОМЕО І ДЖУЛІЯ. Недотепний Шекспір...

КОЛИ Ж МИ ВЖЕ СТАНЕМО ПОЛІТИЧНИМ НАРОДОМ?.. (II)

(Про прозелітизм УАПЦеркви в Галичині)

Говорячи щиро й отверто, багато українських людей у діаспорі непокоять релігійні чи, радше, міжконфесійні стосунки між виринувшою з підпільного існування Грекокатолицькою Церквою в обличчі законно існуючої і московсько-політичним центром підтримуваної Патріархальної Російської Православної Церкви на терені Галичини, де 44 роки тому українське населення визнавало Греко-католицьку Церкву своєю єдино-правною релігійною організацією. Не зважаючи на те, що Церква та була офіційно ліквідована совєтською владою засобами фізичного насилля, велике ще число старшого покоління пам'ятає передвоєнні часи і засоби терору після 1946 року, а в молодшого покоління збереглася історична пам'ять про недавно минуле.

В умовах суверенної й політично незалежної Української Республіки, релігійно-організаційна діяльність відродженої на терені Галичини УАПЦеркви була б нормальним явищем прозелітської конкуренції під безсторонною охороною законів про невтручання держави у релігійну діяльність церков, навіть при співіснуванні Православної Церкви під московським патріархатом. В існуючих же умовах совєтської імперії, ця церква стоїть повністю на послугах імперського політичного безбожницького центру і користується заподадливою опікою комуністичної партії. Як чисто політичний засіб контролю в руках імперського центру, який завжди трактував і буде трактувати московське православ'я — на територіях трьох європейських народів: білорусів, росіян і українців — як консолідаційний інструмент концепційної єдності трьох «русских народів», ієрархія московського православ'я залишається тільки одною з ланок імперської бюрократії.

Від проголошення Івана III себе царем «всієї Русі», а особливо

від часів Івана IV Грозного, якому пощастило перетворити монархічний абсолютизм у деспотичний царський автократизм, московському православ'ю щораз більше нав'язувалася функція царської бюрократії. З уведенням реформ Петра I, московська православна церква стала вже цілком офіційно ідеологічною частиною царської бюрократії під «святішим синодом», очоленим царським світським бюрократом. Відроджена Сталіном у системі советського комунізму й поліційного сексотизму, та церква і в свій патріархальній структурі стала продовженням Петрової церковної політики під набагато цупкішою контролею органів державної безпеки в боротьбі з відосередочними тенденціями радянських республік.

Повна політизація російської патріархальної церкви ставить відроджені церкви в Україні — грекокатолицьку й автокефальну — перед необхідністю керуватися політичними аспектами у своїх прозелітських та організаційних діях у сучасну критичну і багатонадійну пору безкровної революції в Сов. Союзі. *Не конфронтація відроджених церков на одній території, а територіальний розподіл їх діяльності, згідно із свіжими ще релігійними традиціями окремих волостей, бо тільки така стратегія їхньої боротьби з російським православ'ям за усамостійнення гарантуватиме їхню перемогу в дружній співпраці та взаємному довірі, як на ієрархічному рівні так і на мирянському.*

Ідея «перестройки» — під якою треба розуміти паперову демократизацію однопартійної системи, пом'якшення поліційного режиму, лібералізацію паспортної та еміграційної політики для жидівського населення з наміром улегшення приватному капіталові Заходу інвестуватися в легку і продовольчу індустрію — ця ідея навіть не заторкнула силових позицій комуністичної партії: ні в поліційно-сексотському¹ секторі, ні в судейському, ні в економічному центрального плянування і державної власності всіх ресурсів та засобів продукцій, ні в секторі цілого військового комплексу.

¹ «Свобода», ч. 227, 28 листоп. 1990 р., ст. 2: Народний депутат — агент КГБ. Депутат Саратовської обласної ради, Григорій Ахтирко, розповідає як йому 27 літньому майор КГБ запропонував стати сексотом у квітні 1990. «Він (майор) знав не лише де навчався Григорій, знав усі його незначні огріхи студентських і після студентських років, знав про два родинні епізоди тощо. «Відчуття було моторошне, — говорить Ахтирко, — ніби той чоловік бачить усе крізь роки і стіни...»

В такому безправному й беззахисному для себе положенні, греко-католицька ієрархія висунула ревіндикаційні домагання на повернення її їхніх церков і приходств з перед 1946 р. В ці два табори, нерівних під кожним поглядом сил, врізується Укр. Автокефальна Православна Церква третім фактором, також з претензіями на церковні будинки, бож 350 років тому вся Галичина була православна.

Як бачимо, під ідеологічним поглядом, претензії УАПЦеркви нічим не різняться від претензій Російської Церкви, а тільки під національним поглядом, що є спільним фактором із Греко-католицькою, і *що повинно б у сучасну критичну пору для всієї України переважати над ідеологічно-канонічними факторами.*

Коли під тиском економічно-політичним і голодівкових демонстрацій грекокатолицького кліру під мурами Кремля, Горбачов, після візиту у Ватикані, погодився на легалізацію галицького католицизму, московський патріархат свідомий того, що мусить координувати свою церковну політику з політикою все-союзного політичного центру, вирішив поступитися полем бою в користь Укр. Авток. Православної Церкви. В руках УАПЦеркви в Західній Україні опинилися «1500-1700»² церковних будинків і приходств. І в наш освічений і каторжний вік ми самотужки і за власним почином повторили на Галицькій землі схему ворогуючих релігійних таборів із 17-го віку — зараз по Берестейській Унії (1596), тільки ролі переставилися: в ролі колишньої польської Римо-католицької Церкви виступила Російська Православна Церква, роля колишньої Православної Церкви припала Греко-католицькій Церкві, а ролю колишньої Уніятської Церкви взяла на себе УАПЦерква разом з недвозначною місією повернути галицьких католиків на православ'я.³

² Говорить митр. Іоан:

- (а) Останньо мене інформують, що ми маємо понад 1000 священиків і понад 2000 церков-приходів. (Юкр. Віклі, 14 жовтня 1990, ст. 3)
- (б) У нас є коло 1500-1700 церков і приходів, в нас є 7 єпископів. Це велика ласка Божя. Але для того, щоб об'єднати весь український народ, діаспору і Україну, щоб було одне серце і одна душа, ми вирішили мати свого патріарха і свій вибір поставили на тоді блаженішому митрополитові Мстиславові...» (Укр. Вісті, ч. 30, ст. 2, 29 липня)

³ Митр. Іоан: Ми вважаємо, що ці люди (греко-католики) все таки прийдуть до нашої церкви, стануть на коліна, попросять прощення, ми їх простимо і приймемо їх, щоб Господь радів. (Там же)

Оце виразне наставлення УАПЦерки навернути галицького автохтона на православ'я, бо це, мовляв, була віра галицьких предків з-перед 350 літ, викликає в автора цих рядків побоювання, що в сучасну критичну і многонадійну пору безкровної революції в Сов. Союзі ворожа рука намагається зробити з галицької волости «Північну Ірландію».

Ідеологічно-канонічна спорідненість УАПЦерки з пануючою московською, до якої галицький автохтон має оправдану відразу, тим більше завогнює озлоблення греко-католицьке населення, коли воно бачить, що в сучасній критичній для цілого народу ситуації Автокефальна Православна Церква взяла на себе невдячну роль зозуленого яйця: сама щойно вилуплена, а вже витисває легітимне пискля з його гнізда.

Десь на початку 30-их років писав Вячеслав Липинський, що Москва ледве чи захоче анектувати Галичину, бо це внесло б в Українську Радянську Республіку бакциль ірриденти — дуже небезпечний для імперії. Проте Сталін наважився зробити якраз це, а винахідлива Москва сьогодні намагається — не без успіху і не без нашої допомоги — цей бакциль неутралізувати випробуваною ще в історичній Польщі стратегією: «ПУСТИ РУСИНА НА РУСИНА». Поважна, хоч може й безнамірна, «заслуга» в цьому УАПЦерки в діаспорі.

Маю на думці крайньо недоцільне під політичним поглядом рішення Надзвичайного собору УАПЦерки в Баунд Бруку, 2 лютого 1990 року, який

нап'ятував нерозважні кроки з боку деяких українських католиків проти віднови Української Автокефальної Православної Церкви в Галичині. Проте, наша позиція рівнозначна позиції прийнятої інтернаціональними конференціями в питаннях, що відносяться до свободи совісті індивіда; ця позиція передбачає, що кожна людина в кожному місці і в кожному часі має право визнавати ту віру і належати до тієї церкви, яка її найбільше відповідає».

Мій коментар до цієї позиції.

1) Всяка, абстрактно найгуманіша і найсправедливіша, позиція чи засада найбільш інтернаціонального поширення, якщо її практичне застосування насуває хоч би тінь розбрату в політично й мілітарно беззахисному суспільстві в критичному часі його визвольних змагань із набагато потужнішим ворогом, який не

тільки зброєю, але й провокаціями є в стані вносити заколот і розколи в підопічному народі — така позиція перемінюється в конкретному застосуванні у безглузде доктринерство і наносить незчисленні шкоди заторкненому суспільству, а то й безповоротну катастрофу.

2) Такі позиції приймаються в західних суспільствах з демократичними традиціями, в яких людські права громадянина користуються загальною пошаною і є під охороною незалежних судів. Ці позиції не можуть стосуватися, ані не можуть бути практично реалізовані в державах політичного, економічного та ідеологічно-дискримінаційного насильства, де суди під політичною контролею однопартійної системи, яка в Україні по сьогоднішній день ще царствує.

3) Ці ліберально-гуманні засади аж ніяк не відносяться до організованого насаджування нової конфесії в підневільному суспільстві, якого релігійна ідеологія останніх віків, церковна ієрархія та належне їй майно не признається безбожницькою, автократичною державою і не охороняється перед самоволею урядових і приватних осіб. В таких умовах, грекокатолицькі громади із своїми 350-літніми традиціями своєї вужчої отчизни, яким відібрано і не повернено повних людських прав, а тим самим і позбавлено легітимних засобів боротися за свої права, мають природне й моральне право відстоювати свою віру і захищати свої церкви такими засобами, які залишаються в їх розпорядимості.

4) У надзвичайно критичному моменті затяжної боротьби українського народу за своє існування як нація проти ворога, в руках якого й надалі залишаються потужні сили політичної й мілітарної природи, релігійні конфесії, як і політичні партії, не сміють марнотратити національну енергію для забезпечування своїх групових інтересів. Позиція зайнята Собором у Баунд Бруку вносить і благословляє тертя, озлоблення, а то й ворожнечу на парафіяльному рівні по селах, які недавно ще залишалися суцільними під греко-католицьким кліром. І тут не допоможуть модні міжконфесійні конференції владик, ні оклепаний заклик до єдності, взаємної толеранції та християнської любови, бо на цьому парафіяльному рівні міжгромадська ворожнеча не сприймає раціональних розв'язок, бо вона рясніє на атавістично-емоційному фанатизмі по обидвох боках.

Ось зразки порядком прикладу:

1) Львівсько-волинський митрополит УАПЦеркви на бенкеті

в Баунд Бруку інформував: «Ми, мої дорогі, переживаємо зараз критичний момент. Нам (католики) церкви захвачують, окуповують. Приїзджають автобусами, мають всі знаряддя для інквізиції (значущий натяк! — П.Б.) розбивають двері, вирізують замки, викидають усе що православне з церкви. Ми дуже в той час переживаємо дуже...»⁴

Отож, ми православні автокефалісти починаємося до того, що галицькі греко-католики, щоб увійти в свої власні церкви, мусять вживати сокири і пили.

2) «Молода Україна», від 19 вересня 1990 р.: «З 13 на 14 вересня хтось постукав у вікно до місцевого священика Гайдучка Ярослава Теодоровича... Ярослав Теодорович відчинив двері», а на нього «накинувся дужий молодик у великих чорних рукавицях аж по лікті, який схопив його за шию і почав душити. На допомогу бандитові поспішили друзки і, як результат, дві ножеві рани на тілі священика. Але й цього виявилось замало — і злетіла в гору туристська сокирка... і пішов у хід дрючок: били, куди попало, все ж господар знайшов у собі останні сили, якось випхав цих гостей за двері і встиг замкнутися...»

Напрошується заваження: той щасливий священик у своєму минулому мусів пройти добру заправу в рукопашних боях, щоб голіруч упоратися з трьома напасниками. І хоч це цілком можливе, що напасниками могли бути провокатори з рядів сторожів громадського ладу й безпеки, але конфесійні стосунки в громаді так уклалися, що читач має добрі причини підозрівати причетних до Греко-католицької Церкви. А що це не є відірвані випадки, про те засвідчив Вячеслав Чорновіл на ФОРУМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЯСПОРИ, організованим Об'єднанням Українців у Польщі, де він

«Заторкнув також і церковне питання, заявляючи, що на тому відтинку *ситуація є загрозлива*. Ми радіємо відродженням УАПЦеркви, *але там не все в порядку*, бо там прийшли ненайкращі люди з Російської Православної Церкви і *власне вони створюють проблеми в Галичині*». (Підкреслення мої — П.Б.) «Свобода», 19 вересня 1990 р.

⁴ Там же, ст. 3.

II

У віках випробуваній системі московського автократизму — доведений до абсурду під більшовиками — до вищого ешелону так політичної, як і церковної бюрократії доходили одиниці, які перейшли докладну і всесторонню перевірку відданості режимові. Тож не диво, що «з Російської Православної Церкви потрапили в УАПЦ не найкращі люди», а це й зобов'язує нас приглянутися тим людям за принципом: «Пізнають вас по ділах ваших».

За даними митрополитом Іоаном Марті Коломиєць (англомовний «Укр. Тижневик», неділя, 14 жовтня), митр. Іоен родився в родині Максима Боднарчука на Тернопільщині (місце не подане) у 1929 році — за польської окупації Галичини. Його батько, «широко відомий композитор і диригент, який подорожував на Заході, професійно виступаючи в Сполучених Штатах, у Канаді, Франції, Португалії, Іспанії та в Італії». Син Максима Василь Боднарчук, із самого малку, студіював музику під батьківським оком і вже у віці 5-тирічного хлопчика «співав Апостола», очевидно біля батька на крилосі.

Переглянувши доступні мені енциклопедії, я не знайшов призвища «широко відомого композитора і диригента» Максима Боднарчука. Також ніхто із компетентних знавців української музики не знав про Максима Боднарчука. А це ж неможлива річ, щоб такий славний музикант невеличкої галицької області не звернув на себе уваги вчених людей під польською окупацією і після Другої Світової війни, які вибирували і заносили в енциклопедії та в музичні монографії набагато менші величини і то тим більше, що за свідченням митр. Іоана, Максим Боднарчук провів «кілька літ студій у Чикаго». Значить, Максим Боднарчук міг бути музикально обдарованим талановитим дяком у неназваній місцевості Тернопільщини і, очевидно, міг на 5-літнього Василя робити враження «широковідомого композитора і диригента». Дивним здається нам тільки те, що цей образ батька залишився в пам'яті сивобородого митр. Іоана.

Далі, Марта Коломиєць переповідає дані її митр. Іоаном головні події з життя родини Боднарчуків. Зараховані до соціально ворожого елементу советській системі, Боднарчуки були вивезені на «каторжні роботи» (гард лейбор) у Казахстан. Якщо це сталося під другою окупацією Галичини, скажімо — 1945 року, Василеві було десь 16 літ. Зваживши, що між роками 1939-1945 воєнні події утруднювали, а то й унеможливлювали, нормальне

навчання, молодий Василь міг закінчити початкову школу і ледве 2-3 роки середньої. В Казахстані він мусів би закінчити середню освіту, щоб по поверненні із заслання (не скоріше як 1954-55) вступати на університет. Йому було не менше як 26 років. Студії в університеті, в богословській семінарії і закінчення консерваторії — все те мусіло б забрати, навіть виїнятковно здібній молодій людині, не менше як 6 років. Священником РПЦеркви в Трускавці на Львівщині, Василь Боднарчук міг стати на 32 році життя, тобто 1961 року, а після 16-літнього служіння Російській Православній Церкві був хіротонізований на єпископа Житомирсько-Овручцької єпархії (1977 р.). Очевидно, всі ці дати з життя митр. Іоана це вислід нашої калькуляції і, щоб їхню точність перевірити, ми мусіли б мати більше детальні інформації від митр. Іоана. Все, що нас тут вражає, це незвичайна кар'єра сина заслання в Сов. Союзі. Також, може дивувати й той факт, що верховного ієрарха УАПЦеркви, підчас його «короткої візити у Сполучених Штатах у приватному характері», прослідити в Америці шлях слово покійного батька цікавило більше, ніж нав'язання братніх стосунків і молитовного поєднання із сусідньою україн. Греко-православною Церквою в Канаді. Публічно в офіційному характері він виступає щойно в архієрейській Службі і на бенкеті в Баунд Бруку, де ми з його слів довідуємося про його кар'єру від чину житомирського єпископа до сану митрополита галицько-волинського УАПЦеркви, про його працю на цьому пості і про його ставлення до Греко-католицької Церкви в Галичині.

Від першої появи імені житомирського єпископа Іоана в пресі нашої діаспори, ми були інформовані, що єпископ Іоан «зрікся своєї позиції а ієрархії Російської Православної Церкви, щоб узяти під свою духовну опіку вірних УАПЦеркви на соборі Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувся у Львові 20 жовтня 1989 р.»

Тимчасом, за його власним свідченням це не було «зречення», тобто вихід з РПЦеркви з власної ініціативи. Ось як сам він оповідає про свій вихід із РПЦеркви на бенкеті в його честь у Баунд Бруку, 15 липня 1990 р.:

«У той час Господь так дав, що я не просився, а Синод московської церкви дав мені вихід на пенсію. Так Богом направлено було, щоб я міг вільно приєднатися до отців Володимира Яреми й Івана Пашулі...» (Українські Вісті, 29 липня 1990 р., ч.: 30)

Виходить, що Синод московської церкви керувався Божим направленням і якраз це мусить являтися нам дивним, бо ми не звикли бачити московський Синод аж таким послушним велінню Божому. Також явищем надприродним являється і той факт, що на території під юрисдикцією протегованої режимом російської патріархальної ієрархії, на протязі несповна року в посіданні свіжооснованої УАПЦеркви опинилися «1500-1700» церковних будинків і приходств, і то якраз в тому часі, коли греко-католицький клір і вірні голодівкою під мурами Кремля домагалися права на своє існування на своїй рідній землі. Проте, в переконанні митр. Іоана це не українці, вірні своїй греко-католицькій Церкві та її клір, добиваються своїх прав, це «*Ватикан знову пускає* ті щупальця (!) на Україну... і знову хоче внести це закабалення, внести цю незгоду між українським народом і то бачимо — високі люди це роблять, бачимо, як внесено цей розлад тут-тут, в Канаді, в Америці, бачимо, як вноситься там. Тому ми повинні бути дуже обережні, бо *ворог не дремає...*» (Підкреслення мої — П.Б. Тамже)

Напрошується питання до владики Іоана: а чиї це щупальця тримали і тримають українське православ'я на схід від Збруча? Чи ж не ті самі щупальця з корінням вирвали першу спробу нашої автокефалії митрополита Василя і сьогодні ставлять поліційний кордон між УАПЦерквою і Святою Софією — відвічним храмом нашого київського християнства? Чому відродження УАПЦерки стало можливим 1989 року якраз там, де «щупальця Ватикану» через 300 років правили духовним життям, а не там, де щупальця Москви «милували й милують свою малоросійську посестру», і де владики Іоан наткнуться на справжній бетонний мур опору одновірної церкви, тількищо перейменованої на Українську Православну Церкву, але старословянського мовлення з «руським проізгласенієм».

А чи відомо владиці Іоанові, що галицькі грекокатолики — де б вони не жили належать до тої ж самої церкви, підлягають одній і тій же самій ієрархії, як на рідних землях, так і в діаспорі, і через те творять поважну силу в громадському, науковому і політичному житті української діаспори, а ми, православні, на континенті Північної Америки поділені на три незалежні одна від одної ієрархії і крім того поважне ще число «свідомих українців» воліють молитися в церквах підлеглих московському патріархові. Чиї це «щупальця» діють тут між нами, що посьогоднішній день дві українські ієрархії православної церкви — в Канаді і в

США — існують необ'єднані: одна поминатиме Київського Патріярха, а друга константинопольського? Чому національно найсвідоміший і стійкий у своїй вірі галицький автохтон тривожить душу владики Іоана більше, ніж трагічна розєднаність православного люду, що й повинно би бути першою турботою і завданням митрополита УАПЦеркви? Чому це він — той автохтон — для православного владики є тим «недрімучим ворогом» козацького православ'я, якому владики відмовляє право признаватися до «козацького роду», бо він сьогодні є греко-католиком,⁵ та ще й лякає його візією цілком неісторичного Гонти: «Я тебе вродив, я тебе знищу» — галицький католику!⁶

Яким моральним правом будь-котра православна ієрархія в Україні чи в діаспорі може брати на себе місію об'єднати із собою Греко-католицьку Церкву, коли окремі ієрархії українського православ'я в діаспорі — в цивілізованих і волелюбних країнах — не потрапили об'єднатися в ЄДИНЕ?.. І саме головне: якою історичною, а головним чином — політичною доцільністю керується ієрархія УАПЦеркви в сьогоднішній, окрадений, напівденаціоналізований, здеклясований і беззахисній Україні!.. А чи відомо православному владиці, що католик Станислав Кричевський, полковник реєстрового козацтва, своєю героїською смертю врятував Хмельниччину 1648 року, а другий католик Вячеслав (Вацлав) Липинський став найвидатнішим істориком і звеличником тої доби в нашій історії, та найґрунтовнішим теоретиком українського державництва з усіх, відомих нам, що жили перед ним і після нього?.. Чому галицький греко-католик мав би «ставати на коліна» перед православним владикою і «просити прощення» — за що?.. Католицька Галичина склала такіж самі кроваві жертви за національну єдність і державність українського народу, як і центрально-східні землі, і відстояла свою мову і свою віру куди краще, як православна Україна. Чому Німеччині не шкодить той факт, що Баварія залишається католицькою, а

⁵ Митр. Іоан: (а) А як ви (греко-католики) покажете, що ви козацького роду, коли ви козацької віри не признаєте?.. (Там же)

(б) Але як ми можемо признаватись до козацького роду, коли ми не живемо в їхній вірі, вірі козаків, яку вони так завзято обороняли. (Віклі, я. 41, ст. 14, 1 жовтня 1990)

⁶ Митр. Іоан: Пригадаймо Гонту, пригадаймо інших, які говорили: Я тебе вродив і я тебе знищу (український католику). (Укр. Вісті, ч. 30, ст. 3)

Саксонія лютеранською?.. А не шкодить якраз тому, що конфесії ті на рівні вищої правлячої ієрархії розділені територіяльно.

Також прикро вражає, що владики митрополичого сану знижуються до вульгарної інтерпретації історії, до загравання на сентиментально-безкритичнім патріотизмі, що межує з демагогією. Певна доза панегіризму при okazіях, де загальне піднесення й еuforia домагаються ораторської гіперболи — в цьому випадку на адресу Патріярха Мстислава — є цілком на місці, але не треба перегинати палиці. Нераз приходилося нам зустрічатись із глузуванням православного мирянства на адресу наших греко-католиків за те, що називають папу римського «святішим отцем». Аж тут митр. Іоан величає патріярха Мстислава просто святим. Отож і ми нарешті «габемус папам»!

Все це, повище самовиявлення митр. Іоана аж ніяк не кваліфікує його на миротворця в сучасній Галичині, а вже найбільше дискваліфікує його оця нетерпимість до всього неправославного, що така типічна для духа московського середньовічного православ'я, що його зберігає російська церква по нинішній день. Перебиваючи на слові Марті Коломиєць про «традиції українських католицьких парафій», митр. Іоан вилушив своє розуміння традицій:

«Традицій Греко-Католицької Церкви ніколи не було. До 1596 року ми знаходимо там тільки Православну Церкву і тільки тоді під польською окупацією насильно заведено Українську Греко-Католицьку Церкву та тих землях. Ця Церква не була надбанням українського народу, а була здобутком Польщі і Риму. І це є якраз те, в чому тепер український народ починає розбиратися. Історія є історією; історії не можна змінити, переписати чи проповідувати якимсь іншим способом».

Богословові, вихованому в традиції московського православ'я, якого одним з подвижників був митрополит Макарій, духовний ментор молодого Івана Четвертого (Грозного), і в голову не прийде, що християнство було заведене, так у Польщі, як і в Київській Русі Володимира Великого, насильно;⁷ що Англікан-

⁷ «Смерть Мешка II, 1038, (сина Мешка I, який охрестив княжий двір 966 р.) стала гаслом для поган, які дощентно знищили працю доконану підчас першої евангелізації Польщі...

«Отто фон Бамберг... охрестив 20,000 поган 1125 р., які негайно

ська Церква була накинена Англії Генриком VIII після насильної ліквідації там Католицької Церкви, а Лютеранська Церква в Швеції була заведена Густавом I Вазою у 1527 році (67 років перед Берестейською Унією) після насильної ліквідації католицизму. І чи може бути сумнів у тому, що симпатії сьогоdnішнього владики УАПЦеркви були в 1946 році по боці Сталіна і московського патріярха, а не по боці Греко-Католицької Церкви та її митрополита о. Йосифа Сліпого. І чи може бути сумнів у тому, що коли б необхідно було владиці Іоанові вибирати між Римом — який і в сотій частині не накоїв такого лиха нашому народові, як Москва — він вибрав би Москву! Ось як говорить чільний політичний діяч РУХ-у, Михайло Горинь, про такого богослова:

«...Ти, чоловіче, добрий, не бути тобі священиком, треба тебе з храму гнати, нічого ти не зрозумів, що в такий маєстатичний час ти піднімаєш на поверхню оці чвари примітивні... серед інтелігенції, яка думає вже державницькими категоріями».⁸

На передодні 21 століття не знайдеш, владико Іоане, католицького богослава ні в Англії, ні у Швеції, який відмовляв би там некатолицьким церквам право на традиції в тих народів.

І врешті: чи потрібний в сьогodнішній розбурханій і підневольній Україні митрополит середньовічної духовости тоді, коли всесвітній собор католицьких єпископів виносить постанову, силою якої дозволяється католикам приймати св. Тайни в православних церквах; коли папа римський обіймається з константинопольським патріярхом і править Службу Божу в катедрі німецьких лютеранів?..⁹

вернулися до поганства». (Проф. П'єр Давид, «Християнство в Польщі від свого почину до 1250 р.» Кембрідж Гістори оф Полянд, т. I)

⁸ Мих. Горинь: «Імперія валиться... наша свобода не за горами», (Укр. Вісті, ч. 47, ст. 4, 9 грудня 1990 р.)

⁹ «Папа проголосив нові закони для Східних Церков»:

«Одним із доказів пристосування канонічних законів до рішень II Ватиканського Собору є тепер дозвіл для католиків східних обрядів причащатися у православних священиків і навпаки». (Свобода, ч. 221, ст. 1, 17 листопада 1990 р.)

III

З усіх відомих мені проповідників духовного оновлення й релігійного відродження в сьогоднішній Україні, треба поставити Євгена Сверстюка. До нього хочеться мені звернутися словами Івана Франка, коли він вітав деб'ю Вол. Винниченка в українській літературі: «Звідки ж Ти в нас такий взявся?»

Його доповідь на Другому Конгресі РУХ-у, п.н. «Роля церкви у відродженні Української держави»¹⁰ повинна б бути друкowana в усіх пресових органах в Україні і в діаспорі. Ось натуралістична картина української людини, української парафіяльної громади, українського суспільства, яким воно виринуло з-під лютої заморози комуністичного режиму:

«... Живемо в країні, де споконвічно все обмежувалось зміною декорацій і зміною гасел, де перманентно бушує холодна пожежа ефорії. Навіть при великому внутрішньому опорі нас несе в цьому напрямі...

... Стає страшно за активність людини вихованої у безпринципному послуку властям і в цілковитій безвідповідальності за наслідки своїх дій. Гомо советікус пре гуртом, прагне бути зверху, більше саоживати, більше урвати. Від кого нині урвати, люди добрі?..

... Серед розбурханого і каламутного моря егоїзму, розбрату, ворожнечі — вже не проти партапарату..., а один проти одного — навіть у межах спільних громад.

... Українська Автокефальна Православна Церква і Греко-Католицька не мають нічого, а РПЦ нікому не збирається нічого повертати. *Отже, кожна матиме те, що сама забере — зусиллям вірних»...*

Отож розбрат і самознищення серед найбільше безкритичних і неосвічених людей, які на рівні свого парафіяльного життя здатні сприймати і вирішувати радше емоційно, ніж раціонально, розсудливо і політично доцільно в конкретному часі й обставинах. Цьому сприяє ще й той факт, що

«Наше духовенство збідніло. В проповідях нема того, що підносить дух, а є тільки те, що розбурхує пристрасті. А на

¹⁰ Дивись Укр. Вісті, ч.ч. 45, 46, 25 лист. і 2 грудня.

цьому рівні ще не починається благодать і мудрість. На тому рівні нема навіть простої розумної доцільности».

І тому, власне, «під клерикальним покровом атеїзму спільні наші церковні коругви на спільний національний прапор раптом злиняли і втратили священний ореол. Бо люди зреклися морального максималізму нагірної проповіді...» ... А *«Стара влада з дорогою душею приймає всіх, аби проти РУХ-у і проти католиків»*.

Все це симптомні факти, що їх спостерігає сьогодні пересічно інтелігентний турист з Америки. Проте від Сверстюка ми хотіли б довідатись про ті корінні причини цієї конфесійної аварії в Галичині, про яку ми до 19 серпня 1989 року ніде не читали й ніхто про це не говорив.

Далі, Сверстюк закликає земляків обох конфесій до згоди, до практикування християнських чеснот, до... взаємної толеранції між конфесіями, яка стала вже буденною в цивілізованих країнах Заходу, але тут же і похапується:

«Але ми повинні пам'ятити, що Захід має не руїни, а впорядкований дім, що Захід не повертається до церкви, а давно має свої традиційні і трохи збуденілі церкви».

І додамо від себе: бо на Заході немає вже ні однісінької церкви, яка була б ідеологічною частиною державної бюрократії — цілковито підпорядкованою політичному режимові; бо в країнах Заходу церква в довго тривалому процесі економічної та політичної емансипації суспільних станів з-під монаршого абсолютизму відіграла дуже поважну роль і стала у свій час настільки впливовою силою в західних суспільствах, що держава мусіла вжити поважні засоба, щоб відділити церкву від держави, тоді коли в умовах східних імперій — білої і червоної — держава інкорпорувала церковну ієрархію як інструмент своєї контролю над підопічним суспільством.

Тут Сверстюк торкається цього переважливого питання, але не відважується назвати його корення. Він близький до того корення, коли говорить і про стару владу, і РПЦ, що все має і нічого не збирається видавати, і коли згадує про розумну доцільність.

Дочитуючи щиро висловлені з почуттям глибокої стурбованості тими загрозливими симптомами заподіяного в Галичині

роздору під гаслами духовно-релігійного оновлення, натрапляємо на таку вражаючу картинку в розписі Сверстюка: «На Покрову мене запросили на молебень і освячення могили стрільців УПА на батьківщині Франка (с. Сторона) — там полягло 19, переважно волиняки. Після молебня аж три отці з принципіальною пропагандою проти української автокефальної православної церкви, якої просто немає, бо єдина вірна — католицька. Це були такі вироблені пропагандистські піруети, такий тиск, що коли я сказав: «Належу до української автокефальної православної церкви» — це прозвучало як бомба і отці зникли».

Це оголена і достоменна — але тільки одна сторінка гіркої правди. В дописі до «Голосу з-над Буга» Оксани Оніпко нас не менше прикро вражає і друга сторінка цієї самої правди:

«Віки існувала на наших теренах греко-католицька церква... В цій церкві хрестилися і вінчалися наші діди і прадіди, наші батьки. І коли зараз частина людей привертається до неї — чому стаємо супротив? Лякаємо всіх засиллям Риму. Але ж храми з центром в Римі є в Канаді, США, Франції, Англії... Як бачимо, жодній з цих країн досі нічого злого не вдіяв Рим. Все голосніше заявляє про свої права українська автокефальна православна церква. Безперечно, їй бути, відновлюватися. Лише прикро, що частина душпастирів УАПЦ відкидає будь-яку іншу церкву на наших землях і пробує свою оголосити найбільш національною. *Дивує, що досі ніхто з них не кинувся, скажімо, в сусідню Волинь, де одноосібно владарює руська православна церква, в якій навіть не чути української мови. Ось там би знадобилися високі національні почуття...*»¹¹ (Підкреслення мої — П.Б.)

В чому ж справа?.. Як бачимо, благородні душі по обох сторонах цієї релігійної аварії у «фантомній Галичині» страждають від реалізованих обставин, глибоко стривожені візією грядучої всенациональної трагедії на ідеологічно-конфесійному ґрунті і щиро та без задньої думки прагнуть і закликають мирунські низи до толерантності на взір цивілізованих країн західних демократій, до братерської згоди, до християнської любови і чеснот «нагірної проповіді». На словах — воно ж так просто і легко представляється, а в суті речі — наші митрополити, архи-

¹¹ Укр. Вісті, ч. 48, 16 грудня 1990: «І були б слози на очах в Ісуса».

ереї, ідейні мрійники і просвітителі — всенаціональні сановики хочуть, щоб той, вище розписаний Сверстюком, гомо советікус був розумніший від них у щоденному житті, голодному і беззахисному, під важким і всесильним ще чоботом ворожого режиму-інтриганта; щоб він ту кістку незгоди, яку кинули йому верховні владики і просвітителі, ділив поміж себе справедливо, безпристрасно, а зневаги заподіяні розфанатизованим сусідом смиренно прощав, відмовившись від власного фанатизму. При тому, сам факт, що всі церкви в обезвласненому суспільстві здані на жертвенність мирянина тої ж самої території, повинен був стати першочерговим усвідомлюючим економічним фактором: адже не тільки молитвою і християнською любов'ю живе кожний християнин — він мусить їсти, а його пастир вигідно жити. А це ж якраз оця вульгарна сторінка економічного життя отого «безпринципного і безвідповідального гомініс советісі» приневолює його зарвати якнайбільше від свого сусіда. Адже кількість «зарваних» парафій даною конфесією стане економічною основою її майбутнього розвитку і впливу на суспільство. І чи ж може здорово думаюча людина мати надію, щоб на тій же самій території, обтяженій трьома окремими церковними ієрархіями, могли справді заіснувати між людьми «благодать і мудрість»?..

Також дисонансом прозвучало порівняння з уст Сверстюка заіснувалих сьогодні не дуже-то похвальних відносин між найвищими архиереями конкуруючих церков з повагою один до одного обидвох митрополитів 20-х років: митрополита Андрея і митрополита Василя. Аналогія цілком несумісна, бо відстоювали вони права своїх церков і свого народу проти двох різних окупантів і на різних територіях українського народу: ані інтереси їхніх церков, ані їхня душпастирська діяльність не схрещувались на жодному пункті, а через те — всі їхні зусилля скеровувались проти ворожих сил, а не на «виривання» один в одного парафіяльних приходів як джерел існування і «благо-говіння» своїх клірів.

Та й дивує ще і те, що Сверстюк відмовляється добачати тут третю руку, що простягається від московського силового центру як церковного, так і політичного. Московські власті традиційно ворожо наставлені до всяких ідеологічних об'єднань, які хотіли б ухилитися з-під цензури авторитарної влади — особливо, коли такі об'єднання західного походження і безпосередніх зв'язків із Заходом. Монопольність політичної авторитарної влади і релігійний фанатизм московського православ'я це незамінні фактори,

що гарантують імперську політично-релігійну сукупність на територіях тих народів, що стали основою імперської могутності Росії, тобто росіян, українців і булорусів — не тільки на їх корінних землях, але й розселених по всій середній та північній Азії. Особливо вражає релігійний фанатизм офіційного московського православ'я, який ніколи не виявляв найменшої толеранції навіть супроти російських іноривців — православних старовірів. Навіть саможертвенний протест самоспалювання себе в своїх домах молитви не пом'якшував політики московських центрів супроти старовірів.

Католицька церква східного обряду в православній імперії російського народу — вона вже силою своєї канонічної структури й організаційного завершення висмикується з-під цензури автократичних центрів, бо її духовний та організаційний центр поза засягом політичної влади Москви. Погодившись раз на постійне існування й розвиток католицизму в межах імперії, автократична влада зобов'язана нормувати своє правне відношення до католицької ієрархії домовленням міжнародного значення з Ватиканом, т. зв. конкордатом. Порушення конкордатних домовлень виносить конфлікт на форум міжнародних форм співіснування, тоді коли супроти своїх автокефальних церков національного характеру імперія забезпечує собі вільну руку під узагальнюючою формулою «питання внутрішньо-державного порядку».

Литовського католицизму Сталін не наважився ліквідувати офіційно засобами, що були примінені до греко-католицької церкви в Галичині. В Литві розраховувано на поступові демографічно-етнічні зміни у висліді послідовного переселювання автохтонного населення на азійські терени. В Галичині, покликуючись на аргументи, що їх сьогодні проповідує митр. Іоан, Сталін насильно ліквідував греко-католицьку ієрархію (як виключне «надбання Риму і Польщі») і ущасливив спролетаризовану галицьку волю москвофільним православ'ям.

А проте, жорстоке насилля над душею 4 мільйонного населення не дало тих наслідків, що переслідування старовірів чи ліквідація ієрархії УАПЦеркви митр. Василя в 20-х роках. Греко-католицька церква перетривала в катакомбних умовах 40 літ — ієрархічно і серед мирян. Сучасне «смутне время» внеможливіє партії розправитися з відродженою церквою сталінськими методами, тож вирішено гальмувати те відродження релігійним розколом і за одним махом послабити впливи західних земель на Сході, ініціюючи в Галичині інтрафронт релігійний. Доконати

цього персональними силами православної церкви в Галичині, вихолощеними з авторитетних людей серед національно свідомого населення, було неможливо. І тут головну роль мала відограти і відограла УАПЦерква в діаспорі, очолена авторитетною й загально шанованою особою митрополита Мстислава. Не може бути й сумніву, що порозуміння між ініціативно висуненою особою митр. Іоана і митрополитом Мстиславом наступило ще перед скликанням Надзвичайного Собору в Баунд Бруку, рішенням якого була схвалена прозелітна політика УАПЦеркви в Галичині.

* * *

Колись-то хтось із наших доморослих «єзуїтів» — в пошуках за найлегшим засобом визволення неньки-України — дійшов до переконання, що причиною всіх наших лихоліть є наша релігійна роздвоєність. Коли ж ще інший з тої ж породи усвідомив собі той факт, що четвертування наших земель і проститування неньки-України наступило й продовжувалося якраз тоді, коли в нас було православне одновір'я (віки XIV-XVI), йому блиснула спасенна думка: НАМ БРАКУВАЛО свого власного патріярха в Києві!..

Ащо тубільчий народ України завжди був похопний розв'язувати свої проблеми в ідеологічній площині, ці дві осяйні ідеї знайшли собі як стій цілу фалангу освічених і менше освічених, щирих і менше щирих апостолів. Ащо почуття національної сукупності, понад наші міжпровінційні упередження, та політичної доцільності завжди процвітало в нас тільки на словах і доходило до нашої свідомості заднім розумом та й кидались ми — і далі кидаємось — не разом і спільно в один гуж, а на випередки визволяти Україну... Й ось знову почався марадонський біг розеднаної національної дружини...

Наших братів — галицьких греко-католиків, кмітливий Ватикан врятував від їхнього патріярхату в негожий час. Московський Центр (маю на думці політичний і духовний), із двох противних собі і в невчасу пору виринулих проблем для розв'язання, вибрав менше немилу і штафету до мети донесла УАПЦерква. Нам партія дозволила відбути собор у Києві і проголосити митрополита зарубіжної УАПЦеркви, блаженішого Мстислава, Патріярхом Київським і Всієї України. Нам партія випозичила Св. Софійський Собор для величавого обряду інтро-

нізації патріярха Мстислава за такою умовою, за якою зволила московському патріярхові Алексієві провести хіротонію еп. Філярета на екзарха Київського і Всієї України Православної Церкви під Московським патріярхом.

Як на країну незчисленних бюрократичних лябіринтів, все це сталося надзвичайно швидко, тихо і майже полюбовно. Мені сьогодні було б багато легше повірити, що ті здобутки ми досягли завдяки виключно нашим зусиллям, наполягливій праці, посвяті наших душпастирів і жертвенності мирян, і я набагато гордішим почував би себе, коли б Автокефальна Церква в Україні проголосила свою першу метрополію Волинсько-Буковинською; перші єпархії Володимиро-волинською та Рівенською, а парафії, що повстали б на Львівщині підчинялися б організаційно і канонічно володимиро-волинському єпископові, тернопільські парафії — рівненському а іванофранківські — владиці УАПЦеркви з осідком у Чернівцях.

Мене не покидає доскіплива думка, що архиєреї Церкви, до якої й належу, аж надто похопливо покористувались кривавою спадщиною Сталіна і надто наївно взяли собі до серця поширену на західних землях ідею: «Один нарід, одна віра, одна держава». Ця ніби-то єдино спасенна для нас аксіома не тільки, що науково недоведена, вона скидається *на ставлення коляски наперед коня*. Немає в історії східних церков одного випадку, в якому автокефальна церква (а вони всі автокефальні) повстала, утрималася і могла вести свою самостійну роботу без підтримки, а щонайменше — толеранції з боку світської (політичної) влади. А де є та влада в сьогоднішній Україні, яка могла б дати патріярхові Української Автокефальної Церкви свою підтримку, а імперсько-союзна — толеранцію?.. І на як довго?..

Не може бути й сумніву в тому, що ім'я Митрополита Мстислава лунало б в історії українського народу дзвінкіше й чистіше, коли б він у цю критичну пору довів був до тихого порозуміння з кардиналом Любачівським, а не до голосного єднання з адептом російського православ'я в Галичині.

Січень 1991 р.

ДРУГА КНИГА

Зміст
ДРУГОЇ КНИГИ

I. СТУДІЇ З ІСТОРІЇ

1. Берестейський Мир і Західні Українські Землі в Світлі Історії (Холмщина, Підляшшя, Галичина) 457
2. Суспільно-Становий Процес як основа Історичного Розвитку Нації: Інтродукція 484
 - а) Англія 493
 - б) Франція 501
 - Коментар 508
 - в) Московщина-Росія (Історичні Традиції ГУЛАГ-у в Московщині) 513
 - г) Польща-Річпосполита 549
 - Коментар 580
3. "ROMA CONNESSIONE" — з історії розєднання і єднання Вселенських Церков 593

II. ПЕРЕКЛАДИ З ЧУЖИХ МОВ

1. Люїс Фоєр, АМЕРИКАНСЬКІ ПАЛОМНИКИ ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1917-32 рр. Формування складової частини ідеології «Нового Курсу» (Нью Діл) З англійської мови. Передрук із «Сучасності», числа 7-8, 9, 1986 р. (Тут Автор показує хто і як рятували Сов. Союз від банкрутства і розвалу в перших двох десятиліттях його існування. — П.Б.) 629
2. Люїс Фоєр, КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ СЕРЕД СОВЕТСЬКИХ МАРКСИСТІВ. З англ. мови. Передрук із «Сучасність», числа: 6, 7-8, 1987 р. (Тут Автор виявляє наслідки ідеологічної монополії в імперії. — П.Б.) 663
3. М. Туган-Барановський, ТРИ ВЕЛИКІ ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ (Моральний світогляд Достоевського Ф.) З російської мови. 695

III. ДОДАТОК

1. Богдан Цимбалістий, ТАВРО БЕЗДЕРЖАВНОСТИ Передрук із «Свободи», числа: від 12 до 22, 1987 р. 713
- ІМЕННИЙ ПОКАЗНИК 747

Коли твій ближній дивиться на тебе як на свій хліб із салом, тобі не допоможе ні християнська любов, ні спільна ідеологія, ні спільні батьки та родичі, ні навіть той факт, що ти колись вивів був цього байстрюка в люди; вся надія твоя на здоровенну ломаку в твоїх дужих і добре заправлених руках. (З досвіду предків).

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР І ЗАХІДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СВІТЛІ ІСТОРІЇ (Холмщина, Підляшшя, Галичина)

«Берестейський Мир був першою історичною подією в новітніх часах, де голосно, перед усім світом, державна Наддніпрянщина упінула за західно-українських земель», — писав Іван Кедрин на останній сторінці свого есею в Ювілейному Альманасі Українського Народного Союзу на 1968 р., в якому цей найстарший наш і заслужений журналіст-публіцист, автор поважних наукових праць, між якими на першому місці стоїть його дослідна праця «Берестейський Мир, 1918-1929», яка й посьогодні залишається найвичерпнішим опрацюванням тієї історичної події.¹

Проте, щоб мати належне поняття про далекосяжність того акту та про перспективи його реалізації за тодішніх політичних ускладнень в середній Європі, нам необхідно кинути оком на історичну долю тих земель по вигасненні західної вітки Мономахової династії із смертю синів Юрія I, Андрія і Лева (1315, 1323). Згідно з традицією династичної спадковості княжої влади, галицькі бояри покликали на княжий престіл найближчого свояка померлих князів, тобто їхнього сестринка Болеслава, сина дочки Юрія I, Марії, що була замужня за князем Тройденом Мазовецьким. Болеслав, вихований в католицькій вірі, мусів прийняти православ'я і під ім'ям Юрія II княжив від 1323-го до 1340 року. Його отруїли бояри, бо підозрівали в надто великих симпатіях до Заходу. Він був одружений з дочкою литовського князя Гедиміна, Офкою.

В тих часах, як про це пише російський історик В. Ключевський, «ідея народу (нації) ще не утотожнювалася з поняттям держави... Державу розуміли не як національну єдність під адміністрацією найвищої влади (суверена), а як приватну власність монарха, до якої маєткових активів урахувувались усі прошарки населення, що жило на території княжої (у Ключевського — царської) „отчини“».²

Тож спадкові претензії по Юрієві II зголосив польський король,

¹ Цей твір, виданий В-ом Червоної Калини у Львові, 1928 р., в десятиріччя Берестейського миру. Вже тоді І. Кедрин писав у тій праці: «Найбільше значення берестейського договору в тому, що в ньому зафіксовано вперше турботи наддніпрянських політичних діячів за долю західно-українських земель!» (Ст. 40)

² Том III, ст. 12-13.

Казимир Третій, якому померлий приходився небіжем по мазовецьким князі Тройдені. Він захопив Львів і вивіз коронаційні регалії холмсько-галицьких князів. Король Людвик Угорський, з титулу свого посвоячення з мазовецькою династією почерез свою матір Єлисавету, сестру Казимира III, окупував частину Галичини. Галицьке боярство, використовуючи суперництво тих двох претендентів, зуміло під проводом перемиського воєводи Дмитра Дедька відзискати незалежність, яка у формі боярської олігархії проіснувала до 1349 року, в якому правдоподібно помер Д. Дедько. В тому році, запевнившись нейтральністю татар, Казимир удруге зайняв Львів і прилучив Галичину до Польщі. Одночасно Любарт Гедимінович, що володів Холмщиною, Підляшшям і західньою частиною Волині, запевнившись підтримкою галицьких бояр, розпочав війну з Казимиром за галицьку землю. Любарт також крім боярських симпатій використовував посвоячення з покійним Юрієм II почерез свою сестру Офку, жінку Юрія.

Між Казимиром і Людвиком Угорським наступило 1350 року домовлення, що на випадок бездітності Казимира,³ Галичина мала перейти під владу Людвика. Згодом і Любарт був примушений погодитись з Казимиром. Угодою з 1362 року Любарт відступив Казимирові Галичину, Холмщину і західню Волинь. Від того часу Холмщина вважалася *польською стороною* складовою частиною коронних польських земель.

До року 1387 Галичина залишалася під владою угорського монарха. По смерті короля Людвика (1382), королевою Польщі була обрана його дочка Ядвіга й вона прилучила Галичину назад до Польщі в 1387 році. Від того часу Галичина залишалася провінцією Польщі аж до першого розподілу Польщі в 1772 році, коли, окупована Австрією, перейшла під владу династії Габсбургів.

В році 1386 великий князь литовський Ягайло, що був охрещений у православній вірі ім'ям Якова, перейшов на католицизм як Владислав, оженився з польською королевою, чотирнадцятилітньою Ядвігою і був вибраний польською шляхтою королем, залишаючи за собою титул великого князя Литви. Як великий князь литов-

³ Із подружжя з Альдоною (Анною), дочкою Гедиміна, Казимир лишився без наслідника. Жидівські джерела про короля Казимира і його приватне життя подають, що він був «Королем кріпаків і жидів. Він узаконнив і поширив привілеї, якими користувалися жиди в Польщі (1334, 1364, 1367) які лягли в основу жидівських вольностей. Можливо, його добродичність (супроти жидів) треба завдячувати впливові його любовниці Естерці, дочці жидівського кравця з Опочна, з якою король мав два сини й дочку». (The New Standard Jewish Encyclopedia, 1970, Doubleday & Company, Inc. pp. 405-6).

ський і польський король, Ягайло, щоб позбутися невідгуків йому претензій князя мазовецького Семовіта на польську корону, віддав йому в 1388 році Белзьку землю частину Холмщини з городами Белз, Любачів, Буск, Грабовець і Городло. Це примусило васального князя Юрія Даниловича разом із сином Іваном податися на Литву під опіку Витовта, який проголосив себе незалежним від Польщі і від Ягайли великим князем Литовським у 1392 році.

Потерпівши дошкульну поразку від татар на берегах річки Ворскли 1399 р., де лягли головами десять руських князів — між ними й син Юрія Даниловича, Іван, Витовт був примушений відновлювати союз із Польщею і погодитися з Ягайлом. Незважаючи на деякі загравання з Хрестоносцями в попередніх роках, Витовт із своїми литовсько-руськими полками взяв участь у битві під Грунвальдом (1410), в якій сила німецьких лицарів була зломана на довгий час.

В тій битві, крім руських (українських) полків в армії Витовта брала участь «сім руських хоругв» під командою Ягайли, але під окремими знаменами земель: Галицької, Перемиської, Львівської та Холмської під знам'ям ведмедя.

Холмська земля, хоч і під суверенітетом польського короля, проте під васальною владою мазовецьких князів⁴ заховувала ще деякі атрибути незалежності від Польщі аж до вигаснення тієї мазовецької династії в 1462 році. В році 1481 втік у Московщину до Івана III останній князь белзький Федір. Від того часу аж до року 1912 Холмщина належала й уважалася в очах сусідніх держав однією із корінних земель Польщі. В році 1912 Холмщина з Підляшшям була виділена з «королівства польського» в окрему адміністративну одиницю — Холмську губернію, про що буде мова нижче.

Землі Підляшшя залишалися в складі земель Великого Князівства Литовського аж до Люблинської унії 1569 року.

* * *

Зигмунт II Август (1520-1572), четверте покоління ягайлонської династії на польському троні, вихований в оточенні польських державних мужів, хоч і був одночасно й великим литовським князем, але в його очах був це без сумніву титул другорядного значення. Для нього як голови потужної на той час держави й носія політичної суверенності, майбутня доля тієї держави, її цілість у пере-

⁴ Мазовія була інкорпорована в склад коронних польських земель щойно за панування Зигмунта I Старого, в 1526 році.

емстві поколінь, безпорівняно більше важила ніж етнічна ідентичність окремих народів, окремішність їх культур та політична рівновправність вельмож різних віроісповідувань. З вигасанням ягайлонської династії, цілий твір Горodelьської унії стояв під загрозою поділу на окремі й одна від одної незалежні держави: Польська Корона, тобто властива Польща і Велико-Литовське Князівство з українськими землями та з Київом включно. А така загроза була наскрізь реальна, бо з одного боку в користь такої загрози пособляв уклад правнополітичних залежностей між виборами короля і великого князя литовського, а з другого великокняжі амбіції потужного на Литві роду Радивилів.

«Від часу пановання Владислава II Варненчика (1420-1444) трон польського короля став виборним... і великий князь литовський став виборним від 1440 року, але його вибір обмежувався ягайлонською династією»,⁵ тобто тодішній литовський електорат не міг вибрати собі володаря з-поза ягайлонського роду, як довго існувала наявність ягайлонської кандидатури. Цього обмеження у виборі польського короля не існувало, але якщо Польща хотіла зберегти персональну унію з Литвою і свої впливи на надзвичайно корисний її розвиток політичних подій на Сході, то вибір короля був узалежнений від вибору литовського князя. Із виродженням ягайлонської династії литовська знать могла вибрати собі князя, який аж ніяк не підходив би для плянів польської шляхти.

Незвичайно заможний і впливовий на Литві рід Радивилів очолювали в той час двоюродні брати Микола Чорний, литовський канцлер і Микола Рудий, великий гетьман литовський. Особливо ворожо наставлений проти цілковитої злуки Литви з Польщею був Микола Чорний, який готував пляни засісти на велико-княжому престолі. Смерть Миколи Чорного в 1565 році значно послабила впливи неприхильної Польщі партії.

В користь цілковитої унії йшли настрої литовської шляхти, якій повна злука з Коронаю несла політичне й правне зрівнання з польською шляхтою, а тим самим з литовськими знатними родами. А вже найбільших користей від унії сподівалася польська шляхта, для якої відкривалися необмежені можливості збивати маєтки й здобувати урядові посади на всій території Річи Посполитої.

Розріст і агресивність Московського царства в роках правління

⁵ The Cambridge History of Poland, v. I. p. 361. Chapter XVII by prof. J. Pajewski.

державою боярської Вибраної Ради під час малоліття Івана IV ⁶ почали загрожувати Великому Князівству Литовському, особливо на периферіях білоруських і українських земель з православним населенням. Тож ця зовнішня небезпека стримувала правлячі кола Литви перед рішучим і цілковитим зриванням з Польщею.

Вже на початках 60-их років почав Зигмунт Август реорганізувати литовську адміністративну систему, законодавчі інституції та судівництво з метою якнайбільшого наближення політично-правної системи литовської до коронної польської.

На Варшавському сеймі 1563-4, Зигмунт Август зручним політичним ходом відобрав у литовців ініціативу в процесі вибору короля і великого князя Литви. Як Великий Князь і останній суверен ягайлонської династії на Литві, він переніс свої династичні права на польську Корону, тобто практично на кожного короля Польщі. Тим маневром він не тільки переставив ініціативу у виборчій процесі короля й великого князя, але й фактично передав у руки польської суверенної влади право іменувати кожного короля Литви.

До сейму в Люблині 1569 року король Зигмунт Август готувався дуже старанно. А що Унія Люблинська, що заіснувала під час того сейму, тичиться історії України не в меншій мірі ніж Польщі та Литви, а її наслідки мали рішальні значення в міжнародних стосунках 19-го і 20-го віків, то й нам тут треба звернути належну увагу на ту історичну подію.

На сейм до Люблина 1569 року литовська знать з'їжджалася дуже пиняво, а рознюхавши, на що заноситься, почали роз'їжджатися. Інакше дивилися на унію великопанські роди з українських земель під Литвою.

Поки литовські князі визнавали разом з українськими панами православну віру, урядували на спільній їм книжно-руській мові та судили по руському праві, руська (українська) знать почувала себе на рівні з литовською. Коли ж Литва стала католицькою, а чин литовського князя був поглинутий маєстатом польського короля в одній особі, в українських родів наступило релігійно-культурне відчуження супроти литовських родів, а їх васальний стосунок до великого князя в порівнянні з васальним стосунком польських магнатів до короля — надрядної категорії в системі середньовічного і

⁶ Вибрана Рада правила Московським царством під час малоліття Івана IV, від 1533 до 1547 р. і продовжувала мати поважний вплив на рішення молодого монарха майже до кінця 50-их років.

вчасно-новочасного феодалізму — збуджував почуття другорядності на шаблях державної структури. Спокуси політично-правного та суспільно-престижного зрівняння з коронною аристократією не було кому ні чому протиставитися: старобоярське звичаєве «право переходу» від одного суверена до другого не кидало й тіні будь-якої зради, а тим більше в даному випадку, де обидва суверенітети втілювалися в одній і тій же самій особі; ідея національної солідарності всіх суспільних прошарків ще не була усвідомлена ні в широких працюючих народніх масах, ні на верхах і шаблях державної влади, яка в тих часах зараховувала ті маси до своїх «масткових активів».

Тільки деяка нехоть до перспективи політично-правного зрівняння з дрібною шляхтою, на взір королівства польського, стримувала великих вельмож від злиття з Коронаю, але остаточно перемогла привабливість королівського суверенітету та сенаторських привілеїв і нащадки старо-боярських родів дали згоду на відділення українських земель від Литви і на їх злуку з Коронаю. Щодо дрібної шляхти, то «як це видно з листування (братів) Радивилів, шляхта Підляшшя і Волині була в році 1569 дуже прихильна об'єднанню і тільки горстка магнатів противилася... Тим-то й пояснюється той факт, що поглинання тих земель відбувалося так просто і швидко...»⁷ Вслід за тим інкорпоровано і Київщину, «хоч для цього правової основи не було, але великопанські роди Рутенії, поступаючись домаганням короля, ждали, щоб усі їхні земельні добра залишалися в межах одної держави»,⁷ тобто при Польській Короні.

Послаблена такими великими територіяльними втратами і загрожена експанзією Москви, литовська опозиція пристала на диктовані королем умови, тобто на цілковиту злуку Литви з Польщею.

«Найупорнішим виявив себе литовський підканцлер Євстахій Волович, який рішуче відмовився від присяги, не зважаючи на погрози позбавити його підляського староства, але нові й важкі для Литви втрати вплинули на його рішення заперестати безхосенну витрату литовських сил на Підляшші і Волині та зберегти ті сили для оборони хоч тих останніх атрибутів литовської незалежності і він при кінці травня заявив, що складає присягу Польщі, але як власник земель на Підляшші й Волині, а не як громадянин Литовського Князівства».⁸

Говорити, як це часто трапляється у деяких істориків, що король Зигмунт «майстерним штрихом прилучив Підляшшя, Волинь і Київ

⁷ Ibidem, p. 363, 364.

⁸ П. Н. Батюшков, «Холмская Русь», С.-Петербург, 1887, ст. 33.

до Польщі на свою відповідальність», — звучить парадоксально, бо в тих часах король не розпоряджав настільки власними силами, щоб вимусити такий важливий крок на таких вельможях, як князі Острозькі, Заславські, Збараські, Четвертинські, Вишневецькі та інші. З пункту бачення литовських інтересів, наша знать зрадила литовську опозицію і мирним порядком передала Польщі українські землі з українським населенням.

Люблинська унія значно прискішила поглинання українських знатних родів, а то й дрібнішої шляхти, католицизмом і польською культурою, на послугах яких стояли престиж католицького монарха, блискотливість королівського двору, політично-місійні плани Риму, особливо щодо східної Європи та масовий наплив польського елементу. Дуже важливу роль в польонізації не тільки українських родів але й литовських відіграла польська жінка. З одного боку бажання русичів якнайтісніше наблизитись культурно й релігійно до суверена й завоювати родинні впливи на королівському дворі, а з другого — приєднання авторитету царгородського патріархату по упадку Константинополя (1453) і в парі з тим відновлення римської церкви по Трентенському соборі та зростання її впливів на політичні події в Європі,⁹ наполеглива праця єзуїтських шкіл і місій, які від року 1565 ширилися по всій території Річипосполитої із щораз зростаючою силою — все те викликало пошесть мішаних подруж, в яких польська жінка, вихована в місійному дусі та в переконанні власної культурної й релігійної вищості, потрапила виховати вже в першому поколінні католицьких фанатиків і ревних патріотів польської Річипосполитої з мішаних подруж.

У Франції вже в 14-му віці поняття монаршого домену і національної території (в модерному розумінні), та держави і нації вже виразно зазублюється одне за одне, з виразною тенденцією в наступних двох віках до неподільності нації-держави й національної території. Виразним і рішучим кроком у тому напрямі була проклямація французького короля Карла V зараз на початку свого панування (1364), якою він зобов'язався не відпускати ні клаптика французької землі чужоземним васаллям і зберегти престиж абсолютного монарха як помазанника Божого.

Проте, модерне поняття національності не існувало ще в 16-му віці. Солідарність етнічно однорідного народу базувалася не на на-

⁹ Адже не звертався цар Іван IV до патріарха царгородського за посередництвом у справі перемир'я з польським королем, Степаном Багорієм, а до папи Григорія XIII.

ціональності (в модерному понятті), а на вірі, на релігійній ідеології. Всі козацькі повстання проти Польщі відбувалися за православну віру, хоч і мали характер руху проти соціальної дискримінації й економічного визиску. Релігійна приналежність ділила етнічно однорідні народи на два воюючі між собою табори. Імперська влада в Німеччині своїм намаганням під час Авгсбурзьких спроб релігійного замирення (1555 р.) завести новий лад і усмирити релігійні пристрасті на основі засади «*cuius regio eius religio*» (чия влада того й віра), якнайкраще свідчить про ролі релігійних ідеологій у правлячих колах. Німець авгсбурзького віровизнання (лютеранин), який народився баварцем, але після Авгсбурзьких домовлень опинився під владою католицького короля Баварії, мусів продати свої маєтки й переселитися під владу палятина лютеранського віровизнання.¹⁰

Формула «чия влада, того й віра», не мала в історичній Польщі формально законної санкції. Не було сеймового уставу, який забороняв би визнавати іншу ніж католицьку віру. Зате провідна думка тієї формули в різні часи і різними, під поглядом непереребичності, засобами політичного насилля проводилася в життя з месіаністичним фанатизмом так місцевого клеру, як нунціїв Римської Курії, яка вважала імперіальну політику Варшави за найуспішніший засіб притягнути православну Русь під владу папської тіяри.

В імперіальній структурі Річипосполитої з територіями суцільно заселеними визнавцями іншої релігії та інших культурних традицій ніж релігія і традиції панівного народу, ця формула була дуже небезпечною для збереження власної самобутности народів утягнених в роботу політичної влади суверена з-поміж месіаністично настроєного католицизму. Підчинення всіх імперських провінцій одному політичному центру, з виразними асиміляційними тенденціями і всім спільній економічно-правній системі, відкривало навстіж двері для напливу колонізаційного елементу пануючого народу, яке фактично стало єдиним повноправним репрезентантом державного суверенітету одновірця короля, його двору, його найвидатніших достойників і цілої пануючої, а тим самим упрівільюваної, церкви.

Номінальна рівність нащадків старих боярських родів з польськими вельможами зробила інфільтрацію католицького елементу в православні роди обосторонно бажаною: з боку католицької аристократії — як найбільш миролюбний засіб польонізації, а з боку пра-

¹⁰ Не підлягали тому законові самоврядувальні міста на засаді репрезентативної демократії з окремими органами законодавчої й екекутивної влади та судівничої.

вославної — як найдостойніший спосіб позбутися дискримінуючого п'ятна інородця у вищих колах великодержавної політики.

В час церковної унії в Бересті 1596 року — 27 років по Люблинській унії — княжі й боярські роди українських земель в межах Річипосполитої були вже або спольонізовані, або знеутралізовані із середини існуючим станом двоєвір'я.¹¹ Тож Берестейська унія була логічним завершенням Люблинської, хоч і не абсолютно необхідним завершенням, коли зважити, що обидві найдалі на захід положені православні єпархії Перемишля і Львова перетривали під напором католицизму аж до 1681 року, тобто близько сто років після Берестейської унії.¹² Можливо, що тодішній православний єпископат, що пішов на унію, робив це в доброму намірі піднести престиж грецького обряду і зберегти народні традиції православ'я під опікою Риму, проте й уніятська церква як і православна, позбавлена серед своїх ісповідників вищих соціальних слоїв, залишалася також церквою «попа і хлопа», упослідженою і не в меншій мірі нараженою на польонізацію свого клеру й латинізацію свого обряду. І коли перша унія промайнула незаметно понад голови аполітичних народних низів, то друга сильно сколихнула і збурила ті низи до самих надрів, бо заторкнула ідеологічні основи народної самобутності, бо вносила тріщину в найнижчі шари соціальної піраміди. Латинізація й польонізація найсильніше вдарили по уніятських церквах Підляшшя та Холмщини в дещо меншій мірі Галичини і Волині...

Властиво, все те, що сталося в лоні українського народу по втраті політичної незалежності ставалося і в інших народів, коли ті народи на такому ж щаблі суспільно-політичного розвитку втрачали на довгий час рідного по крові й культурі політичного суверена.

Козацька держава доби самостійного й політично «де факто» незалежного від метрополітарного уряду Польщі не посягала своїми амбіціями на найдаліше на захід висунені землі з українським населенням. Тріумфальний похід Хмельницького на Польщу після великих козацьких перемог під Корсунем і Пилявцями не був насправді тим, чого спонтанно хотіли і на що сподівалися розбуджені

¹¹ Василь-Константин Острозький (1527-1608) великий меценат української культури й захисник православ'я, а його син, Януш, римокатолик і патріот Річипосполитої.

¹² Marian Bendza, "Prawosławna Diecezja Przemyska w Latach 1596-1681," Warszawa 1982.

народні низи.¹³ Правду кажучи, то ті низи *сприйняли інтуїтивно повстання Хмельницького глибше і ширше в політичному значенні, ніж були наміри самого гетьмана*. Похід Хмельницького на Варшаву був сприйнятий цілим українським народом за визвольну боротьбу з-під чужого суверена й його чужих васалів, а на самого Хмельницького дивився нарід як на свого ріднокровного суверена й визволителя, який мав викроїти з Річипосполитої всі українські землі в одну суверенну українську чи козацьку державу. Про це свідчить не тільки боева участь селянських низів Придніпрянщини (прозваних в історії згирдливим ім'ям черні), але й участь селянства Галичини, Холмщини, Підляшшя й Волині, надіючись на остаточну перемогу і на захист від ворогів під владою власного суверена. Тимчасом Богдан Хмельницький навіть на вершку своїх воєнних успіхів і слави не визбувався психіки васалів; він ішов війною не проти різнонародної імперії польської, Річипосполитої, а тільки проти її самовільних, ворохобних та підступних польських «короленят», тобто інших васалів, які заподіяли йому особисто й вільному козацтву кривду.¹⁴ Вертаючись по власній невимушеній волі з-під Замостя, йому було цілком байдуже, що станеться з тією збуреною «черню», яка своїм плебейським способом промошувала йому шлях до Замостя. А сталося те, що належить вважати найбільшою трагедією козацьких воєн проти Польщі. Йдучи за відступаючим без боїв козацьким військом, Ярема Вишневецький, на чолі жадної помсти шляхти й наємних полків, «вогнем і мечем» усмирював Підляшшя, Холмщину, Волинь і Галичину. Селянство було десятковане, цілі оселі впень

¹³ «Головною метою походу під Замостя було вимогти на Польщі санкціонування козацької влади на Придніпрянщині. Таку санкцію повинен був дати король, бо козаки засадничо лише короля визнавали господарем держави». (Мирон Кордуба, «Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині», Надбужанщина, т. I, ст. 67).

¹⁴ В листі до королеви (Яна Казимира) гетьман представив свій похід під Замостя як збройну демонстрацію з метою підперти його кандидатуру на королівський престол, висказав побажання, щоб став він самодержцем, як інші королі, та домагався вдержання грецької віри в цілості і скасування унії. А в листі до сенату домагання: «загальна амнестія, підчинення козацтва під безпосередню владу короля і скасування унії». (Там же, ст. 71-72). Значить, Хмельницький, вся козацька старшина й низове братство визнавали себе підданими короля Річипосполитої (Польської), а всю Придніпрянщину частиною спільної держави. І друге: трудно повірити, що Хмельницький не знав, що в тих часах король був уже політично безсилий супроти політичних прав польської шляхти. Від дати листів Хмельницького до року, коли польський король став єдиним підданим у державі, а кожний шляхтич сувереном, коли він своїм «ліберум вето» зірвав сейм 1652 року, — проминуло всього на-всього чотири роки. Це звучить як абсурд, але коли б король наважився покористуватись «ліберум вето», то це було б сприйняте, як деспотичний замах на шляхетські вольності.

витинані, а найактивніші та найвидніші з-поміж селян посаджені на палі на пострах всім тим, хто залишився в живих.¹⁵

І коли той же Ярема заступив дорогу Хмельницькому в 1651 році під Берестечком, усі західні землі України — тобто ціле запілля шляхетської армії — нишком лежали нижче трави, тихше води. Не зрада татар була найголовнішою причиною тієї поразки Хмельницького в боротьбі з Польщею, а його зрада українського селянства і його васальна політика. Очевидячки, його революція не була ще з породи тих революцій, що вінчали голову корсиканського капраля імперською короною, а сина грузинського шевця робили гідним спадкоємцем традицій і влади Івана Грозного.

* * *

У сто двадцять років після Берестечка наступила перша парцеляція Польщі її сусідами. Галичина опинилася в Австрійській монархії Габсбургів (1772), а двадцять три роки пізніше Польська держава перестала існувати: в році 1795 ціла Холмщина і Підляшшя по лівому боці ріки Буг були окуповані австрійською армією, але так у випадку Галичини як і Холмщини та Підляшшя, всі низові адміністративні пости залишилися в руках польського елементу.

По третьому й останньому розборі Польщі велика хвиля польської політичної еміграції опинилася у Франції і створила польський легіон в армії Наполеона. По перемогах Наполеона над Пруським королівством 1806 і 1807 року, Наполеон, за воєнну допомогу поляків створив Варшавське Князівство з тих польських земель, які при другому розборі Польщі припали Прусії, а після перемоги над Австрією під Ульмом і Австерліц (1809), у межі Варшавського Князівства увійшли землі Холмщини й Підляшшя. були признані як корінно польські землі Королівству Польському під російським протекторатом і під умовою, що кожночасний цар Росії буде польським королем. Очевидно, вся адміністрація в тому королівстві була в руках поляків за виїнятком царського намісника і людей на ключевих позиціях царської контролі. В наслідок листопадового повстання 1831 року, та контролю щораз затіснювалася, а по ліквідації січневого повстання (1863) Польське Королівство фактично перестало існувати як окрема політична одиниця і було презване Надвісьлянським Краєм.

Українське населення Холмщини й Підляшшя, яке в цілості на-

¹⁵ Дивись Генрика Сенкевича «Огнем і мечем».

лежало до уніятської церкви, залишалося при своїх понад 250-ти літніх церковних традиціях до 1875 року, коли царський уряд вирішив ліквідувати унію й адміністративним порядком підчинити уніятів московському «обер-прокуророві святійшого синоду», графові Дмитрію Андреевічу Толстому.¹⁶

І знову ж, як і в 16-му віці так і в 19-му, всі події політичної натури не заторкнули елементарної екзистенції політично обезправнених українських народних низів, зате насильна ліквідація уніятської церкви на тих землях, де вона нажила вже понад двохсотлітніх традицій, знову нанесла поважної шкоди українському характерові тих земель. Родини тісніше пов'язані з церковним причетом, а через те й свідоміші догматичних і літургічних різниць, відмовлялися від присяги і тих «упорствующих» вивозили в Сибір.¹⁷ Певна частина тільки «примазалася» до православ'я, але відмовилася від припинання таїн й участі в богослуженнях. Польському католицькому духовенству було заборонено обслуговувати «упорствующих» (хоч ксьондзи робили це підпільно) і їх стали прозивати «калакутами». Коли під час революції 1905 року цар Микола II видав «Толеранційний Указ», всі ті «упорствующі» в поважному числі перейшли на римо-католицизм, що рівнялося формальній польонізації їх, хоч ні по мові, ні по походженні й фольклорі вони з польськістю не мали нічого спільного. Калакутські родини, вже у відродженій Польщі, не говорили по польськи за винятком наймолодшого покоління, яке знало польську мову, хоч і не завжди розмовляло нею в щоденному житті.

Конкордат папи Лева XIII з царським урядом 1879 року і Толеранційний Указ уможливили польському агресивному духовенству завести психологічний і фізичний терор над православним населенням, використовуючи з одного боку розгубленість царської бюрократії в революційних подіях 1905 року, а з другого — свою економічну базу в дворах польських дідичів на Холмщині й Підляшші.

«Особливо вславилися своїми місійними проповідями (в користь

¹⁶ Мій дід по матері, Василь Саян, розповідав, як він п'ятилітнім хлопцем ходив із своїм батьком Йосипом до понад тристолітньої церковці на горбочку між могилами предків присягати на вірність московському православ'ю.

¹⁷ Василь Васильович Берві видав під псевдонімом Н. Флеровскій працю «Становище робітничого класу в Росії», в якій описує колонію таких «упорствующих» в Сибірі, виселенців з Волині й Правобережжя, які говорять «чисто руською мовою й ані слова по-польськи, але вважають себе поляками й ненавидять росіян не менше від справжніх поляків». Праця написана 1869 року.

польського католицизму) о. Трач з галицького духовенства й о. Староселець з колишніх уніятських священників.¹⁸

Протидіючи польсько-католицькому месіанізмові, єпархіальний православний собор Холмщини й Підляшшя вилонив свою делегацію на чолі з люблинським єпископом Євлогієм, домагатися в Петербурзі свого власного православного посла в царській Думі і виділення тих земель з губерній Люблинської й Седлецької в окрему Холмську губернію на підставі етнографічного принципу.

Проти того проекту постали всі польські сили з усіма їхніми впливами в центральних урядах Росії і знайшли союзників у прем'єр міністрі С. Вітте, і в партіях соціал-революціонерів і соціал-демократів, які радше керувалися почуттям партійно-ідеологічної солідарності з польськими соціялістами. Але завдяки невсипущій енергії єпископа Євлогія й його зв'язкам з колами близькими до П. Столипіна, проект Холмської губернії був схвалений Третьою Думою і затверджений царем у червні 1912 року.¹⁹ Хоч Євлогій, уродженець Тульської губернії²⁰ і діяв у справі Холмщини в дусі «присоединения старо-русской волости к православной родине», то все таки його праця на Холмщині була історично корисною в українському питанні.

Холмська губернія, як царська адміністративна одиниця з місійним завданням, існувала три роки. Відступ російської армії влітку 1915 року, згідно з традицією російської дефензивної тактики, мав залишити ворогові тільки згарища. Адміністративний наказ евакуації, у ревній співдії російського православного духовенства, перетворив подавляючу більшість українського населення на «біженців», яких розкинено без жодного пляну по цілій імперії від Самари й Тули до Саратова й Ростова, а частині вдалося оселитись на лівобережній Україні. Генерал-хорунжий М. Галів, що був наочним свідком тієї евакуації, ось як описав цю драму:

«Я не знаю, чи знайдеться колись міцне перо і дуже серце, щоб правдиво списати ту жахливу картину, коли козаки, виконуючи на-

¹⁸ Є. Пастернак, «Нарис Історії Холмщини й Підляшшя», видання Інституту Дослідів Волині, 1968 р., ст. 109. Це найвищеребриша і добре удокументована праця про ті наші землі в новітніх часах. Деталі т.зв. «Холмської кампанії» цікавий читач знайде за сторінках 105-130 включно.

¹⁹ За проєкт впало 156 голосів, проти — 108. Проти законопроєкту голосували, крім поляків, соціялісти, «народці» (національні меншості) і конституційні демократи.

²⁰ Після революції, архієпископ Євлогій очолював російську православну церкву у Франції. Після перемоги Сталіна над Гітлером, він відслужив у паризькій соборі молебен за успіхи нової імперії і здоров'я Сталіна і поїхав у Москву доживати.

каз (головнокомандуючого великого князя Ніколая Ніколаєвіча — П.Б.), зі смолоскипом у руках під'їжджали верхи до стріхи халупи, запалювали її і раптом усе село займалося полум'ям..., а збожеволілий народ, рятуючись, хапався за що міг, утікав стрімголов під неможливо розпучливий зойк і голосіння жінок, верещання дітей, іржання коней, ревіння корів, квічання свиней, кудкудакання і геготання дробу, а далі... безкінця і краю довжелезний шлях народного нещастя, сліди якого позначені хрестиками вздовж сотень верстов. Все це — хресний шлях біженців знак великокняжого безголов'я і п'яної, мабуть, необачности і жорстокости».²¹

Польському населенню дано було підпільним проводом по через ксьондзів та післанців із міст доручення ховатися по лісах і залишатися дома. І коли б в роках 1915-19 захотів хтось перевести плебісцит, то вийшло б, що Холмська губернія заселена польською людністю щонайменше на 75%, а то й більше.

При такому стані Холмщини й Підляшшя та з їх вельми обтяженим історичним баянсом прийшлося мировій делегації Центральної Ради відвойовувати в дипломатичному турнірі ті землі для України на протязі короткого часу від 6-го січня до 9-го лютого 1918 р. І не зважаючи на молодечий вік членів делегації й на брак досвіду, українська делегація вив'язалася блискуче з накладеного на неї обов'язку навіть і з сьогоднішнього пункту бачення.

З уваги на обмеженість місця для нашої теми в есейному форматі, ми залишимо хронологічний опис тих нарад і торгів, які безпосередньо відносились до холмського питання. Цікавий читач знайде все те в друкованих працях, якими і автор цього есею користувався. Натомість, ми спробуємо проаналізувати фактори безпосередньо причетні до берестейських постанов, як і ті під впливом яких учасники тієї драми виносили рішення; і друге — які вигляди мали ті мирові постанови на здійснення в політичній практиці в умовах тогочасного безсилля теоретично суверенної Центральної Ради та її Генерального секретаріату.

Найосновнішим фактором, що давав підстави українському правлінню жадати прилучення Холмщини й Підляшшя до УНР, було те, що на тих землях в межах свіжо викроєної Холмської губернії збереглося в поважній більшості українське населення з українськими звичаями, мовою й вірою. Границі Холмської губернії були визначені на підставі етнографічних студій професора Варшавсь-

²¹ Цитую за Є. Пастернаком, ст. 139. Наказ був виданий головно-командуючим великим князем Ніколаєм Ніколаєвичом, дядьком царя Миколи II.

кого університету В. Францева, які до часу оприлюднення етнографічних студій проф. В. Кубійовича залишалися єдиним джерелом наукової інформації про ті землі. (Дивись долучена Карта Холмської Губернії).

Не зважаючи на величезні втрати в користь польсько-католицького елементу,²² на протязі 450-літнього, сильно денаціоналізуючого, польського панування, наявність українського населення в році 1914 в силі 314,000 душ, свідчила про незвичайну тугість та відпорність українців Холмщини й Підляшшя на чужі принади і про їх захоханість у своїм культурнім багатстві та в поетиці й романтиці їхнього традиційного побуту.

Після знесення панщини 1861 року, селянство Холмщини й Підляшшя піднеслося, розбагатіло. Податкова політика царської адміністрації сприяла добробутові села. Селянські діти заповняли учительські семінарії в Холмі й Білій та холмську духовну семінарію. Хоч гімназійна й університетська освіта була дорожча, а все таки заможніші селяни висилали своїх найдібніших синів до холмської гімназії й Київського університету.²³

Не зважаючи на русифікаційні зусилля адміністрації і церкви, молоді люди з середньою й вищою освітою спонтанно горнулися до українства і ставали свідомим і освідмлюючим елементом.

Хоч війна та виселення українського населення з тих земель перервали освідмлюючу працю гуртків при середніх школах і розсіяли те населення по цілій імперії, але сам факт присутности великої кількості холмської та підляської інтелігенції в Києві та по інших городських центрах імперії мав поважний вплив на рішення Центральної Ради ставити проблему Холмщини й Підляшшя в категоричній формі на мирових переговорах. Від української зорганізованої громади в Білій Підляській та з усіх провінцій і міст російської імперії, де тільки знаходилася деяка кількість біженців, напливали до Центральної Ради резолюції й прохання прилучити Холмську губернію до України. Завдяки пожвавленій праці біженецьких

²² У статистичних зіставленнях від року 1815 до 1914 в так зв. Королівстві Польському, українське населення втратило в абсолютних цифрах 317,000 душ. Коли ж брати процентний приріст цілого населення того краю в тому часі, то українського православного населення в 1914 році повинно б бути 830,000 душ, тобто справжня втрата на протязі тих сто років була 516,000 душ. (Є. Пастернак, ст. 124-126).

²³ В моїм родиннім селі в Ошові (коло 350 родин, не враховуючи двірської служби) було в році 1914 чотири студенти в Київському університеті, один виключений за приналежність до соціалістичної партії; три випусники учительської семінарії і двох гімназистів.

центрів та ініціативі холмської репрезентації в Раді, відбувся Всенародний З'їзд Холмщини в Києві в днях 7-12 вересня 1917 року.

«276 умандатованих делегатів репрезентували 300,000 організованих українців... розкиданих у всіх частинах України і Росії... Присутній голова Ц. Ради, проф. М. Грушевський, у своїй вітальній промові обіцяв, підкреслюючи своє холмське земляцтво, «ніколи не забувати потреби холмського народу».²⁴

До Губернського Виконавчого Комітету обрано Олександра Василенка — директора холмської гімназії; о. прот. Антона Матеюка, Тимоша Олесіюка — абсолювента Харківського університету; А. Дуду — учителя гімназії та учителів Семена Любарського, Карпа Дмитрюка і Миколу Шкетина.

«З'їзд виніс резолюції: 1) Холмський народ визнає себе українським; 2) Доля його повинна бути спільна з долею усього українського народу; 3) Холмщина в ніякому разі не може бути прилучена до Польщі, а мусить належати до України. Ця остання резолюція була схвалена з великим захопленням одноголосно». (Пастернак, ст. 152).

Проти принципіального ставлення холмської проблеми поставився Генеральний Секретаріат, побоюючись викликати ворожнечу з боку польських соціалістів, що могло б вийти «на шкоду революції». Особливо реалістично думаючий Ген. Сек. Міжнародних Справ О. Шульгин протиставив вимогам холмщан та підляшан. Проте, холмські делегати не поступалися. Їх підтримала в своїх резолюціях Українська Парляментарна Репрезентація в Австрії і Мала Рада винесла резолюції: проти насильного відривання від УНР українських частин Холмщини й Підляшшя, окупованих центральними імперіями; проти вирішування долі народів чужими урядами без згоди тих народів; проти відмови австрійського уряду «дати українській людині Східної Галичини можливість свободного вияву своєї волі щодо дальшого свого політичного існування».

Пленум Ц. Ради затвердив ці вимоги і дав доручення Генеральному Секретаріатові йменувати комісара для Холмщини та Підляшшя, який очолив би всі адміністративно-громадські установи тих земель. (Д. Дорошенко, «Історія України», т. II, ст. 420).

Так визрівала на протязі короткого часу платформа для української делегації в Бересті щодо західних земель України.

²⁴ Є. Пастернак, ст. 151 і 152.

Одною з цікавіших особистостей, чутливих на політичну атмосферу викликану марксистсько-більшовицькою революцією в Росії, яка на один рік опередила революції у Відні й Берліні, був член старої аристократичної родини Австрії граф. От. Чернін, голова австро-угорської делегації в Бересті. Він приїхав з особистими інструкціями від самого цісаря Карла довести за всяку ціну до ліквідації східного фронту, щоб негайно відкрити харчове постачання з хлібної частини колишньої рос. імперії, України, бо Австрії — особливо Відневі — загрожував голод. Голод, в атмосфері насиченій соціалістичною пропагандою, загрожував революцією, в якій ті ж самі елементи, що й в Росії, могли б захопити владу. Про свідомість характеру тих небезпек, що повисли над габсбурзькою монархією, найвиразніше свідчать два абзаци з його споминів про Берестя Литовське.²⁵

Переповідаючи розмову з головою російсько-більшовицької делегації Абрамом Йоффе, в якій Йоффе обіцяв розпутати більшовицьку революцію в Берліні й у Відні, Чернін пише:

«В це останнє я теж вірю, навіть без ласкавої допомоги тов. Йоффе... якщо антанта буде вперто триматися свого, відкидаючи згоду. Цікаві ті більшовики. Вони говорять про волю й про згоду і при цьому вони, як розповідають (очевидці), є найбільш жорстокі тирані, яких знає історія — вони вирізують міщанство, а їхніми аргументами є скоростріли й шибениця. Сьогоднішня розмова з Йоффе показала мені, що ті люди не є чесні і що вони своїм фальшом перевищують усе, що закидається фаховій дипломатії, — бо переслідувати так громадянство й одночасно говорити про волю, яка ущасливить світ, це торочення брехні». (Кедрин, ст. 194-5).

В листі ж до приятеля від 17 листопада 1917 р. Чернін виявляє свідомість небезпеки, що по своїй природі коріниться поза більшовизмом як чисто політичним режимом:

«Я отримав у останніх днях достовірні інформації про більшовиків. Їхні проводирі — це майже всі жиди з цілком фантастичними ідеями. І я не завищую країні, над якою вони панують». Але в даному моменті, каже Чернін, «нас цікавить, річ ясна, у першій

²⁵ От. Чернін, «На світовій війні».

мірі їх бажання миру, а воно очевидно існує; вони не в силі вести далі війну». (Кедрин, ст. 186).²⁶

Про українську делегацію пише ген. Гофман в книжці «Війна прогайнованих нагод»:

«Державний секретар фон Кільман і я прийняли українців з радістю, тому що з їх появою трапляється можливість вигравати їх проти петербурської делегації. Інша річ, що з ними наставав новий клопіт для графа Черніна, бо можна було сподіватися, що представники України висунуть жадання відносно політичних прав замешкалих на Буковині й Східній Галичині їхніх земляків». (Кедрин, ст. 256).

Дещо про ті домагання знав уже Чернін від українського парламентариста М. Василька і М. Залізняка. Він сподівався легших переговорів з більшовиками й тому тримався з початку остронь від українців. Одначе, в ході розмов Чернінові розяснюється, що російсько-більшовицька делегація зацікавлена, впершій мірі, в ширенні власної пропаганди і в зволіканні з надією, що заповіджені товаришем Йоффе революції в центральних державах от-от здійсняться. І коли в грудні 1917 р. більшовицька делегація виїхала до Петербургу на наради з ленінським політичним центром і не давала про себе чути, Чернін, побоюючись, що російська делегація може не вернутися, розпочав поважні розмови з українською делегацією 3-го січня 1918 р. Голова української делегації О. Севрюк зажадав визнання центральними державами УНР-у повноправною суверенною державою. 12-го січня Чернін від імені всіх центральних держав визнав УНР повноправним підметом міжнародного права, а її мирову делегацію незалежним від російської делегації тілом і повноправним заключати й підписувати міжнародні договори. Питання Холмщини, Підляшшя й Галичини показалося багато важливішою проблемою ніж справа суверенности УНР. По довгих і впертих торгах з боку українців, Чернін дав свою прелімінарну згоду на злуку Холмщини й Підляшшя з Україною. Щодо Галичини, українська делегація погодилася на залишення її в межах Австро-Угорської

²⁶ Далі в тому листі Чернін виявляє цілком тверезий погляд на Ленінську «диктатуру пролетаріату»: «Про «волю і рівність» немає, по всій вірогідності, в їх програмі й мови, зате є звиринне нищення усього, що не є пролетаріатом. Рос. буржуазія є труслива й дурна, майже така як наша і дає себе різати як вінці. Безумовно, цей рос. більшовизм є небезпекою для Європи і коли б ми мали силу... то розум казав би не вдаватися зовсім у розмови з тими людьми, машерунати на Петербург і завести там порядок...» (Кедрин, ст. 187-8).

монархії з тим, що Східня Галичина буде вилучена в окремий автономний Коронний Край.

20-го січня Чернін виїхав до Відня рапортувати про поступ у переговорах перед Державною Радою й отримати остаточні інструкції від цисаря Карла.

В обличчі неминучої голодової катастрофи, було вирішено піти назустріч українським домаганням, однак з тим застереженням, щоб справу Галичини вилучити з головного договірної документи і оформити окремим тайним документом з уваги на цілком певну гостру реакцію поляків, які займали поважні пости в центральних урядах та в низовій адміністрації і мали поважні впливи на публічну опінію міродайних кіл.²⁷

Під час того, як Державна Рада у Відні обмірковувала цілість договірних пунктів, Севрюк і Візнер вели довгі й безвипадкові торги за межі холмсько-підляської території. Візнер намагався якнайбільше залишити при Польщі, а Севрюк невтомно повторяв — ні. Коли Гофманові було вже забагато того, він узгіднив границі Холмщини й Підляшшя з Севрюком і, звівши обидвох контрагентів разом, заявив: «На всіх тих спірних землях я був особисто, знаю кожне село, котре польське, котре українське і можу зовсім авторитетно заявити баронові Візнерові, що австрійці мусять прийняти всі домагання українців, бо вважаю, що всі домагання українців зовсім оправдані...» (М. Залізняка, «Моя участь у мирових переговорах в Бересті Литовському», Кедрин, ст. 128).

З уваги на те, що частину північного Підляшшя німці залишили за собою, Гофман дав ось таке вояцьке пояснення: «Ми даємо вам ці точки (границі місцевості — П.Б.), бо розуміємо, що вони вам конче потрібні, щоби через них на всякий випадок мати відкриту дорогу на Варшаву. Але з другого боку, дещо, що властиво теж мало б належати до вас, мусить лишитися в нашому розпорядженні, бо це потрібне для нас». (Там же, ст. 129).

Свою щедрість в користь України Гофман пояснює «Тому, що я уважав і вважаю утопією самостійну польську державу, я не ва-

²⁷ Делегат Любинський дав себе намовити баронові Візнерові, заступникові Черніна, щоб передати цей тайний документ на переховання німецьким архівам у Берліні з уваги на дуже непевні часи в Україні. Легковірний Любинський не залишив при собі навіть копії цього документи, а тільки чорновик. Інтервенції Севрюка й Залізняка у Візнера не мали успіху. І коли в часі гетьманату міністром закордонних справ Австрії став Буріан, на його доручення німці знищили цей документ, не зважаючи на протести В. Липинського, тодішнього посла Української Держави до Німеччини.

гався обіцяти українцям мою допомогу в справі Холмщини...» (Кедрин, ст. 260).

«З другого боку», — продовжує Гофман, — «український мир, який досі був для мене радше засобом, щоби притиснути ним Троцького, став тепер для графа Черніна настирливою необхідністю — як хлібний мир. Кепсько було для Австрії, що її важкого положення не можна було скрити перед українцями».

І коли для Гофмана «український мир був радше засобом тиску на Троцького», то другому політично впливовому генералові Е. Людендорфові, «не залежало на такому дезорганізованні Росії, яке знівечило б її існування». «Я мав надію, — признався німецький генерал, — Україна творила би підставу для відродження російської держави». (Е. Людендорф, «Мої воєнні спогади», Кедрин, ст. 286).

По нарадах головних делегатів центральних держав із своїми урядами, все було готове для формальних підписів договірних документів. Спроби Троцького стопедувати «український мир» з Центральною Радою привезеними до Берестя делегатами від сателітного уряду Москви в Харкові, в особах Медведева і Шахрая, не мали успіху, бо хоч і було всім відомо, що «Більшовизм ішов вперед... Центральна рада й тимчасовий український уряд тікали,²⁸ державний секретар фон Кільман і граф Чернін рішили не звертати уваги на ці проминаючі труднощі українського уряду... «Проминаючими» були ті труднощі настільки, наскільки ми могли повсякчасно підтримати уряд військом і знову насадити його. Тому вони відкинули нових делегатів... мотивуючи, що адже сам Троцький признав був з початком січня українську делегацію як представників народу». (Гофман, «Війна прогайнованих нагод», Кедрин, ст. 263). А фактично, не признано Медведева й Шахрая через те, що Німеччина й Австрія сподівалися більших користей для себе від мілітарно безсилої Української Народної Республіки ніж від більшовиків.

Мировий договір центральних держав з Україною і тайний Дого-

²⁸ «Підчас окупації Києва більшовиками значна частина українських військ заявила себе нейтральною... Рада і міністри втікали до Житомира. Одначе в Житомирі відмовились прийняти Раду й її члени розіхались у різні сторони». (Колін Росс, німецький публіцист на службі у військовому відділі міністерства заграничних справ у Берліні, в своїм Звіті за березнь 1918 р.).

«Міська Дума в Житомирі сама прохала український уряд залишити місто, щоб не наражати його на небезпеку боїв» (Д. Дорошенко, «Історія України», т. I, 329). Пригадується рішення штабу Галицької Армії не зривати залізничного мосту на Сяні, через який ішла допомога львівським полякам, бо «будова такого мосту коштує великі гроші»!..

вір про Галичину були формально підписані учасниками 9 лютого 1918 р. (Тексти тих документів у праці І. Кедрина на стор. 303-319).

«Отже, коли осередні держави хотіли мати хліб із хлібного миру з Україною, — коментує Гофман, — то мусіли самі собі його взяти... Ми сказали А і мусіли сказати Б; ми признали український уряд як правосильний і заключили з ним мир і щоб той мир увійшов у життя, нам треба було в першій лінії підтримати уряд, який з нами помирився». (Кедрин, ст. 268-9).

Берестейські домовлення відносно Холмщини, Підляшшя й Галичини не могли зберегтися в тайні перед зацікавленими сторонами і викликали — із зрозумілих причин — серед польських провідних кіл і низів всецільний і гострий спротив.

Ось як інформує англомовний світ польський професор Краківського університету, Р. Дибоскі, про ті події:²⁹

«Тепер перед більшою небезпекою опинилася територія властивої Польщі, коли почалися переговори про сепаратний мир між Німеччиною і новим комуністичним урядом Росії в Бересті над Бугом у грудні 1917 р. Домагання Польщі³⁰ мати своїх представників було відхилене і, хоч переговори з Росією були перервані, мир з Українською Советською (Sic! Soviet...) Республікою був підписаний 9 лютого 1918 р. Одною з умов того миру було признання Советській Україні Центральними Державами Холмської провінції, яку поляки завжди вважали невіддільною частиною польських центральних земель, і якої відділення від російської Польщі в окрему адміністративну одиницю в році 1912 було нап'ятоване польською опінією як «четвертий поділ Польщі». Тепер подібного акту доконав австрійський міністр заграничних справ граф Чернін, що й викликало бурю протестів по цілій Польщі. Залізничники вийшли на страйк, промисл і торгівля завмерли; протестаційні демонстрації по містах при співучасті австрійських адміністративних урядників польського походження. Також запротестували польські парламентарні репрезентації в Берліні й у Відні; генеральний губернатор австрійського сектору окуповної території, генерал Шептицький зрезигнував із свого посту разом із цілим своїм адміністративним штабом... Але найбільш знаменною з усіх маніфестацій був акт докочаний останками польського легіону на границі Бесарабії під командою ген. Зелінського і полковника Галлера з обов'язками бри-

²⁹ The Cambridge History of Poland, chapter XX, by prof. R. Dyboski, pp. 461-480.

³⁰ У той час Польщі в міжнародно-правному й політичному значенні ще не існувало. Офіційною датою відродження польської державности є 11 листопада 1918 р.

гадира...» Порвавши всі зв'язки з центральними державами, значній частині того легіону, хоч і роззброєного німцями біля Канева, вдалося пробитися до Мурманського півострова, а звідтам до Франції, де творилася польська армія, що в липні 1919 р. виперла Галицьку Армію поза Збруч.

Очевидно, польські військові з'єднання не були тільки впливом польського спонтанного патріотизму, а й вислідом дуже послідовної й ризиковної праці польських провідних кіл, до яких в першу чергу треба зачислити старі землевласницькі роди, з широкими міжнародними зв'язками, і польське духовенство. Особливо Юзеф Пілсудські «від самих початків свого членства в (польській соціалістичній) партії, а якій він займав пост лідера, *працював, щоб обернути партію в інструмент польських національних аспірацій і вживав революційні методи соціалістичних конспіраторів для тренування своїх товаришів-робітників* (в таких організаціях як «Зв'йонзек стшелецькі», «Зажеве» і «Сокул») *на випадок (збройного) повстання...* Взимку 1915 р., порівняльний спокій (на фронті) *був використаний Пілсудським для впоювання в свої відділи польського незалежницького духу...* При кінці вересня 1916 р... Пілсудські рішив скласти обов'язки начального вождя легіонів і «за його прикладом пішло багато з його найкращих легіонерів»... «Це було найсильнішим, в даних умовах, виявом розчарування окупаційними державами...» Пілсудські «*вкладав всі зусилля, щоб створити армію почерез широко розвинену допоміжну організацію, яку він сам покликав до життя ще в році 1914 під назвою «Польська Організація Військова».* Ця організація прислужилася справі своєю трудною й ризиковною підпільно-розвідною діяльністю (веденою частинно жіноцтвом) в запіллі російського фронту».³¹

Коли Австрія передала польські легіони під команду німецької армії і від них зажадали присяги на вірність, Пілсудські відмовився служити австро-німецьким інтересам і пішов у підпілля продовжувати свою військово-організаційну роботу, якої «*ціллю було підготування до скинення німецького ярма*». В наслідок того «легіон був ліквідований, вояцтво розкинено по всіх австрійських та німецьких з'єднаннях, а Пілсудські й шеф штабу ген. К. Сосновські були арештовані 22 липня 1917 року й в'язнені в Магдебурзькій кріпості аж до вибуху революції в Німеччині», на яку польське військове підпілля чекало...³²

³¹ Там же. Порівняй ставлення головних акторів Ц. Ради до власної армії...

³² Там же. (Підкреслення мої).

Під воєнним режимом німецької армії, яка в році 1918 окупувала всі польські й українські землі, Холмщина й Підляшшя належали Україні до лютого 1919 р. Властиво з днем абдикації гетьмана Павла Скоропадського 14-го грудня 1918 р. інтегральність всієї української державної території перестала існувати і взимку 1919 року Холмщину й Підляшшя окупували польські військові з'єднання, що вирости як з-під землі.

Для прикладу на самооборонну готовість і військову справність тих земель проти польського наступу, наведу приклад «Поліської Січі» в Кобрині.

Коли на початку 1919 року дійшли вісті, що більшовики витискають Директорію з України, то з ініціативи Скорописа-Йолтуховського почав формуватися військовий відділ «Поліської Січі» під командуванням грубешівця Петра Макарука. Зброєю й виряд Січ дістала з німецьких магазинів Берестейської кріпості, але вже в перших днях лютого вона попала в польський полон у повному командному складі, бо... «польські з'єднання появились в Кобрині з несподіваного напрямку...» (Є. Пастернак, ст. 162).

* * *

На питання: які можливості мали постанови Берестейського миру на втілення в життя в існуючих умовах тодішнього часу, — уважливий читач уже напевно відповів собі сам: ЖОДНІ.

Ми знаємо, що сталося після відходу німців з України, та коли б ми спробували уявити собі другу умовність, а саме: що сталося б з Україною, якщо б центральні держави війну остаточно виграли й устоялись на здобутих територіях? Відповідь ледве чи навіває будь-які сумніви: Україна залишилася б колонією Німеччини й Австро-Угорщини і, правдоподібно, частинно була б прилучена до «відродженої російської держави», як цього сподівався ген. Людендорф.

Вже 70 років мучить кожного думаючого українця оце в'їдливе питання: Чому?... Чому це так мусіло статися?..

Читаю на сторінках цьогогорічної емігрантської преси пояснення ідеологічних унуків українських соціалістів з Центральної Ради:

а) Селяни й робітники були національно несвідомі. б) Центральна Рада в періоді режимів кн. Львова й Керенського була тільки громадською установою і *не мала права* на державно-політичні акти без згоди Тимчасового Правління в Петербурзі. в) Центральна Рада не могла використовувати «українізовані» частини війська, бо це була ідея ген. Корнілова для оборони російської імперії, а не для

захисту українського сепаратизму.³³ г) Без великого хисту Грушевського для торгів, переговорів і зволікання з надією на кращі умови, Центральну Раду розігнати б імперські війська на всі чотири сторони. д) Єдиний шлях до української самостійности в тому часі це був шлях українського більшовизму, настирливо пропагований В. Винниченком, бо це позбавило б Леніна всякої причини окупувати Україну загонами російських більшовиків. (!!)

Коли ж ми розгортаємо спомини очевидців-істориків і вчитуємо, що вже 25 і 26 березня на кооперативному з'їзді Київщини, який обернувся у велику маніфестацію українського патріотизму, делегат Васильчук, кінчаючи свою промову словами: «За вільну Україну, за самостійність, за рідну мову і школу!», — викликав загальні овації;

що 29 березня відбулося в Києві «свято свободи» з великою маніфестацією українського громадянства під жовто-блакитними прапорами з написами: «Хай живе вільна Україна!», а українські вояки місцевого гарнізону маршували під національним прапором окремою колоною;

що першого квітня ішла вулицями Києва велика маніфестація в силі понад 100,000 людей з понад 320 жовто-блакитними прапорами і кілька десятків тисячу зброєних українських солдатів, студенти, робітники, учні середніх шкіл, урядовці різних державних і громадських установ, бранці-галичани, діти з українських притулків;

що 19 квітня 900 делегатів на Український Національний Конгрес з усіх закутків України, від більших колоній українських по цілій імперії, від українського війська і флоту і від різних політичних, культурно-освітніх та економічних установ, переобравши Центральну Раду, визнали її своєю найвищою владою в Україні;

що селянський з'їзд Київщини 10 травня і Всеукраїнський Селянський З'їзд в Києві 10-16 червня визнали Центральну Раду своєю владою і відкликали своїх представників з Виконавчого Комітету Всеросійської Ради Селянських Депутатів;

що військові з'їзди — перший 18-25 травня з 700 делегатами від організованих українських вояків фронту й запілля, і другий 18 червня з 2,000 делегатами від 1,390,000 солдатів фронту й запілля, —

³³ Навмисне навів я зусилля й успіхи польських політично-військових провідників в готуванні збройних сил під суворими воєнно-окупаційними законами німецької армії, з якими адміністративного безладдя й політичного безсилля Тимчасового Правління не можна й рівняти. Тож виходить з міркувань ідеологічних унуків старого соціалізму, що українську армію можна буде формувати, коли не буде ворожих сил проти неї. А нащо ж, тоді, армія, коли немає ворожих сил?..

оба визнали Ц.Р. єдиною компетентним органом покликаним рішати всі справи, що стосуються цілої України:³⁴

і коли вичитуємо із споминів Севрюка, що, збільшовичені українські вояки в Шепетівці-Подільській арештовують делегацію Центральної Ради в дорозі до Берестя в січні 1918 року і відпускають її, коли Севрюк показує записку Грушевського, в якій мова про переговори з делегатами харківського уряду, Медведєвим і Шахраєм; — коли зведемо всі ті історичні факти з апологіями ідеологічних унуків українського соціалізму, нам зразу видно, що апології аж ніяк не сходяться з наведеними фактами. На протязі семи місяців щось сталося в пробудженій і окраденій Україні, про що ні ідеологічні діди, ні їх соціалістичні внуки не хотять згадувати. Що, властиво, сталося?..

Ні формат цього есею, ні його тематичне закреслення не дозволяють на вичерпне й детальне розрішення цього розходження між суспільно-політичною дійсністю тої доби і догматично-ідеологічним «Вірую» головних її акторів. Це тема для окремої праці.

Що, однак, вдаряє нас поза всією тою ідеологічною утопійністю, це разуючий факт повторення синдрому Хмельниччини. Так, як за Хмельницького, інтуїтивні бажання народніх низів переступали раціоналізовані наміри провідної верстви, яка задля здійснення своєї ідеологічної утопії готова була обріхувати ті «селянські маси».³⁵ Так, як у випадку Хмельницького, Центральна Рада не уявляла себе самостійною владою суверенного народу; *вона заходила коло ліплення нового собі суверена...*

Ніхто із сучасників не передав нам трагізму тої доби з такою силою болючого переживання, як зробив це найбільший наш політичний мислитель модерних часів, Вячеслав Липинський:

«Перед самим відкриттям I-го Всеукраїнського Військового З'їзду — основи української армії — коли вже всі численні учасники були в залі і з напруженням ждали прибуття ініціаторів (представників Ц.Р. — П.Б.), раптом на естраду вискочив «хтось у сірому», розуміється інтелігент-офіцер, і став несамовитим голосом плюгавити нашу минувшину, а особливо лаяти гетьманів, що тільки, мовляв, з народу кров ссали і його в неволю продавали. Тих самих гетьманів, про яких — як це не одному з учасників з'їзду було відомо — згадав не раз добрим словом Шевченко, про яких і «батько Гру-

³⁴ Д. Дорошенко, «Історія України», т. I, ст. 46-89.

³⁵ Націоналізацію землі єс-єри тлумачити селянам як безплатні земельні наділи безземельному й малоземельному селянству з ліквідованих поміщицьких маєтків.

шевський» стільки гарних книжок написав... Але в міру того, як «оратор» говорив, починали в очах деяких солдат появлятися злі вогники. «А де вони еті саміє, що отих гетьманів хотять?!», чулося виразно в їх поглядах, звернених жєстами оратора на нас, групу українських самостійників, що зібрались були в однім куті... Поки життя не забуду отого моменту... В яку годину по відкритті з'їзду і цій хуліганській передмові появляються раптом на сцені коло президії козаки з прапорами й портрєтами... Чиїми?.. Тих же самих тільки що облаяних та оплюгавлєних гетьманів! Мало того. На ці гетьманські портрєти вони, ці козаки, вмерти за «фєдеративну Україну» клянуться...

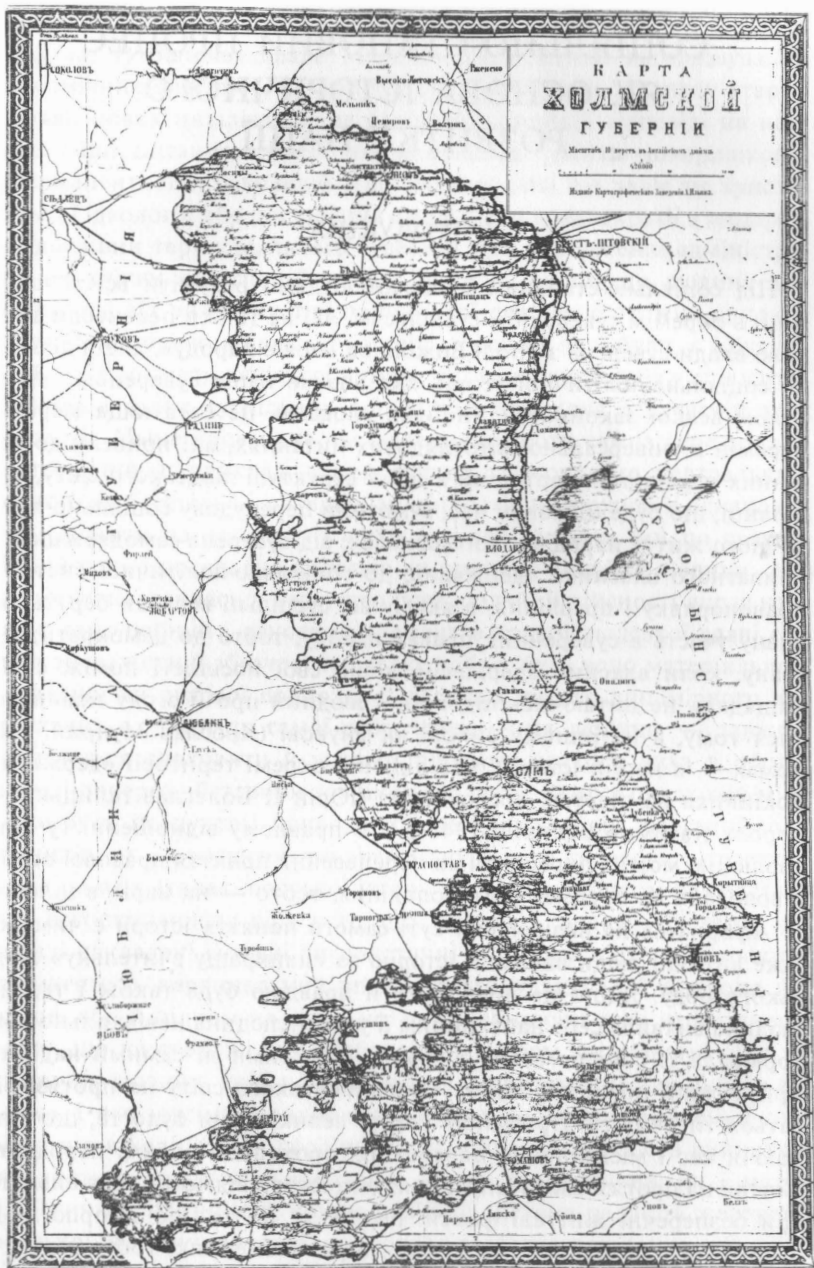
Мєне аж у горлі здавило. Зболілі, напружені нерви відчули одразу настрої солдатської маси. Її почуття законности й моралі було тяжко ображенє. Оці «українські буржуї» з неї кєпкують, сміються — такий тільки висновок міг зробити з того всього в справах політичних ще недосвідчений український солдат. І в «зраді» Сагайдачників, Полуботківців, Богдановців, Дорошенковців і тих усіх інших полків, що ймена українських гетьманів у інтерпрєтації українських єс-єрів носили — зовсім не винна чесна, моральна, законна українська солдатська маса. Винні ті «книжники й фарисєї», що свою національну пустопорожність хотіли затушувати перед «народом» підкрєслюванням мертвої національної форми; ті, що своє власне духовє каліцтво, свою невіру й погорду до ідеї власної державности, вважали вроджєним каліцтвом цілого українського народу, який — на їх думку — їхню ідею нації тільки як «земельку» та зненависть до «панів» міг зрозуміти й сприйняти...

І винні може більше від усіх ми самостійники-гетьманці, що тоді зараз же, не чекаючи, з вільним козацтвом, із зброєю в руках, в обороні традиції національної, чєсти національної й своєї власної чєсти не стали...» («Листи до Братів Хліборобів», ст. 12 і 13). А все таки, віковічна вартість Берестейського Миру якраз у тому, що в ньому Україна виступила як суверєнна держава, незалежна від російської імперії.

1987

БІБЛІОГРАФІЯ

- Іван Кедрин, Берестейський Мир, В-во Червона Калина, 1928 р.
Іван Кедрин, Четвертий Універсал і Берестейський Мир, Альманах УН Союзу, 1968.
Д. Дорошенко, Історія України, т. I, II. Булава, Нью Йорк, 1954.
Євген Пастернак, Нарис Історії Холмщини й Підляшшя, Інститут Дослідів Волині, 1968.
В. Й. Ключевский, Курс Российской Истории, т. III.
Н. Флеровський, Положение рабочего класса в России.
В. Липинський, Листи до Братів Хліборобів.
П. Н. Батюшков, Холмская Русь, С-Петербург, 1887.
———, Енциклопедія Українознавства, В-во ЕТШ, Ред. В. Кубійович.
———, Надбужанщина, т. I, В-во НТШ, 1986.
———, The Cambridge History of Poland, 2 vol., University Press.
———, The New Standard Jewish Encyclopedia, 1970, Doubleday & Co.
Marian Bendza, Prawosławna Diecezja Przemuska w Latkach 1596-1681. 1982.

СОЦІАЛЬНО-СТАНОВИЙ ПРОЦЕС ЯК ОСНОВА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАЦІЇ

ІНТРОДУКЦІЯ

Під соціально-становим процесом будемо розуміти всі ті переміни в окремій суверенній суспільстві, які не тільки перенесли джерело влади суверена з «Волі Божої» на «волю народу», але й довели до соціально-політичної теорії, яка визнає нарід сувереном і джерелом всякої законності. Іншими словами, це багатуша мережа перемін в універсально-світоглядových питаннях, які привели до корінних переоцінок вартостей в цілій структурі людського світу, а в ділянці, що буде цікавити нас, зумовили перебудову соціально-політичного життя народів в його основах: від суверена-самодержця, як приватного власника «держави», до соціально-політичної системи правопорядку і правління, в якому всі суспільні верстви беруть активну участь в суверенних правах народу, тобто до демократії; від стану, коли власник «держави» ділив свої посілості поміж своїх нащадків, не питаючись підопічної людини про її згоду повинуватися тому, а не іншому синові чи внукові (Ярослав Мудрий, Мономах — в нашій історії), або дідичив окремі території «держави» покійника на підставі посвоячення (Юрій II Болеслав галицький і король Казимир Великий 1340 р.). В правовому відношенні ту цілу еволюцію можна окреслити як перенесення поняття правової особи з володаря на предмет його володіння, тобто — на нарід в цілості.

Афоризмів на визначення суті самого поняття історії є чимало. Вже античні люди вважали історію за «найкращу вчительку» людського роду. Якщо це правда, то й правдою буде також і те, що людина виявила себе найтупішим її учнем: людина невідхильно повторювала ті самі помилки і дурила себе тими ж самими надіями при кожній новій перебудові свого людського світу на протязі багатьох тисячоліть. Причиною того у великій мірі було те, що вивчаючи час і місце подій, почерез які проходили окремі народи та імперії на протязі свого існування, учні історії відмовлялися визнати три безперечні життєві факти: перше — це те, що історію людського світу неможливо звести під один знаменник, тобто жоден з важливих факторів розвитку чи занепаду історичних суб'єктів не був, не є і не може бути домінантним на всіх теренах і на всіх

етапах історичного розвитку так окремих суспільств, як і цілого людства; 1) Започатковане Марксом категоричне наголошування економічних факторів, як найголовніших причин занепаду старих і появи нових цивілізацій, не дало переконливої відповіді на найважливіші питання історії, як, наприклад: успіхи чотиривікової («перманентної»!) революції в античному світі під знам'ям християнської ідеології, або поставання февдальної аристократії з лицарської дружини територіального суверена при народженні адміністративних клітин політичної влади. Друге — це те, що людина відмовлялася від визнання тієї причинової пов'язаності між одною і наступною подією в людському світі, в основі якої були, є і будуть особливі прикмети людської натури, які виявляють себе у співжитті одиниць і цілих суспільних прошарків, або клас в сучасній термінології. Наше лицемірне наставлення супроти самих себе довело до того, що, наприклад, такий етично та морально неутральний фактор, як багатство і матеріальні цінності, які можуть в однаковій мірі служити на добро і на лихо в руках людини, ми по сьогоднішній день і поголовно подаємо як причину зіпсуття людини. Адже чуємо повсякчасно: багатство псує людей. В дійсності якраз навпаки: самолюбний і пакосний елемент в корені людської вдачі є в стані зневажити й збезчестити всяке добро, будь воно матеріальної, моральної чи духової природи. В наслідок такого лицемірного наставлення людини до самої себе, вона, — ця людина, — завжди намагається знаходити й усувати причини всякого лиха в обставинах і почерез обставини зовнішнього світу, який в однаковій мірі може бути продуктом природних і незалежних від людської волі чинників, як і продуктом-творивом людського творчого інтелекту. Адже на всіх етапах людської історії ми бачимо цілком безпідставну і всіх-охоплюючу віру в те, що ідеологія, релігія, система, чи взагалі накладені із-зовні ригористичні норми суспільного співжиття, матимуть кардинальний вплив на зміну людської природи на краще, або й цілком на ідеальне, не завважаючи того необхідного факту, що на сторожі тих «добродійних» норм ми ставимо оцю ж історичну людину, якій в однаковій мірі притаманне так добро, як і лихо. І нас зовсім не вибіковує з наших сновидних уявлень і той факт, що в ході історії, скоріше чи пізніше, завжди і без винятку виявляється, що кожна ідеологія — так ідеалістична, як і матеріалістичних принципів, кожна релігія і система падають жертвою людської егоїстичної вдачі, що зовсім нездатна для самоконтролі і самообмежування, коли в її руках опиняються всі засоби для необмеженої влади. Третє: відмовляючись від того факту, що сама лю-

дина є причиною звиродніння й руїни її власних найідеальніших задумів, ця ж людина мусіла скласти всю вину на згори здетермінований процес суспільного розвитку, що «з невідхильністю законів природи», як це висловив і закріпив у «модерній соціології» Карл Маркс, впливає з попереднього періоду як його заперечення. Сумлінна ж аналіза знаменитих фактів на фоні історичної тягlosti заперечує таке спрощування причинової пов'язаности історичних фактів в умовному світі людини.

Еволюція в природі, тобто хід природних перемін, розкривається людському розумінню в неодмінній пов'язаності між причиною і наслідком, причиною й наслідками чи причинами й наслідком, незалежно від того, чи в даний час ми свідомі й ознайомлені з усіми причинами й наслідками, чи ні. Коли наше розуміння всесвітньої механіки має мати будь-який сенс, то ми мусимо прийняти принцип детермінізму в природі, навіть у випадках космічних катастроф, як вислід наперед усталеного ходу речей. Факт, що та сама причина не завжди викликає ті ж самі наслідки, не в тому, що такої абсолютної пов'язаности між причиною і наслідком не існує, а в тому, що ми не завжди свідомі про всі пособляючі причини в двох окремих випадках, яких природна різнорідність спричинилася до різнорідних наслідків, особливо, коли йдеться про явища складної природи. Це в однаковій мірі відноситься до явищ природних і до суцільних.

Проте, питання суспільного розвитку набагато складніше, ніж еволюція в природі. Все, що діється у світі людини, підпорядковане трьом головним факторам, яких співзалежність нераз неможливо доказати, а й нерідко трапляється, що, з наукової точки погляду залежності одного фактора від інших очевидно не існує.

Ці три фактори є: природні і від даного суспільства незалежні зумовлення, включно з людським елементом у безпосереднім суспільстві; внутрішньо-суспільні зумовлення, спричинення яких повите серпанком праісторії, або й відомими нам попередніми актами свідомо й несвідомо dokonаними внутрішньо-суспільними силами того ж суспільства; і третє — елемент чистої випадковости.

Тут ми будемо зупинятися на двох останніх факторах, а особливо над елементом чистої випадковости. Випадковість в історії дехто любить пояснювати втручанням Провидіння. Одначе таке пояснювання уводить містичні елементи і для наукової методи непридатне. Крім того, воно нічого не пояснює, бо не дає жодної відповіді в тих випадках, в яких тільки щасливий випадок, тобто Провидіння,

міг запобігти суспільно-політичній катастрофі і людським терпінням, а проте Провидіння відмовилося діяти.

Інша вітка соціологів, під впливом тріади Гегеля, широко розпропагованої Марксом і Енгельсом, намагаються тлумачити елемент випадковості в історії інстинктом самозбереження цілого суспільства, яке породжує (байдуже — свідомо чи несвідомо) відповідні даній ситуації особистості з метою історичної корективи; або, як в цій матерії висловлюється Філіп Бегбі:¹ суспільство під тиском своїх внутрішніх суперечностей зроджує свою власну запальну іскру, тобто надпересічну індивідуальність, в діях якої суспільство знаходить вихід з накопичених суперечностей, але яка фактично відіграє тільки роль іскри на боці динаміту. Сам же динаміт, згідно з таким поглядом, не має нічого спільного з окремою людською індивідуальністю — це продукт суспільства! Праці англійських емпіристів, особливо Джана Локка, праці Монтеск'є, Вольтера, енциклопедистів, Руссо, фізіократів і багато інших непересічних людських індивідуальностей, що мали вирішальний вплив на підготову і перебіг Великої французької революції — все це, на думку тієї теорії, тільки «динаміт суспільної продукції». Теорія, як бачимо, незвичайно вигідна для демагогів та узурпаторів, які при допомозі ідолопоклонства «всемогучому суспільству» присвоюють собі необмежену владу жерців нової релігії. Фактично ж, коли приглянутися кожній окремій події в сучасних суверенних суспільствах, то ми безпомилково побачимо, що за кожною активно виявленою публічною опінією, за кожним колективним чином, за кожним актом суспільного зусилля, ховається ініціатива, думка і праця одиниці, людини надпересічних здібностей. Суспільство залишається тільки кустодієм і консерватором індивідуальної творчості, і нерідко — інструментом свого власного поневолення. Крилаті гасла, як «революційні маси», «прогресивне суспільство» і тому подібні — це абсурд в самому корені: суспільство, як таке, завжди й без винятку консервативне; тільки одиниця — індивід — є так революційним як і еволюційним елементом, — це дріжджі в розчині. Всі суспільства, в яких ініціатива одиниці гостро обмежена, а то й знищена, завжди назадняцькі, застоялі.

В чому ж реальні підстави теорії богоподібного суспільства, якого колективна діяльність скидається радше на чуда, ніж на природний порядок речей відомого нам світу? «В комуністичному суспільстві, — писав Маркс у спілці з Енгельсом у напів-критичному, напів-

¹ Philip Bagby, "Culture and History" pg. 150-151.

утопічному творі «Німецька Ідеологія» (1846р.), — людина не буде мати скупю закроєної сфери своєї діяльності, а буде вправлятися влюбій собі ділянці. *Суспільство*, нормуючи спільну продукцію, *зробить* можливим для мене робити сьогодні одне, а завтра щось інше; ранком я полюю, риболовлю по полудні, увечері займаюся вирощуванням телят, а також критикую страви — все це по власній уподобі, не стаючись ні професійним мисливцем, ні рибалкою, ні пастухом чи критиком...» Тут нам зразу кидається в очі богоподібна всемогутність *СУСПІЛЬСТВА*, отого абстракту на окреслення мільйонного головочислення окремих людей, які в усякій питомій збірності розпорошеності думок, емоцій, забаганок і переконань нездатні до жодної самородної і дружньої дії. В Марксовій агітці те суспільство, незалежно від найхимернішої поведінки своїх складових частин, тобто окремих людей, зуміє забезпечити всім разом і кожному зокрема достатні умови для всякої самовільної дії...

Джерело такої утопічної всемогутности суспільства можна вбачати тільки в тому, що історичне суспільство вийшло вже цілком оформлене з передісторичного суспільства. Всі правила співжиття, світопогляд, організаційна побудова, релігійна обрядовість, побутові звичаї — одним словом все те, що творить з людської збірности суцільну культурну одиницю, з'явилося на фоні історії анонімно, хоч за кожним найдрібнішим повір'ям, забобоном, ритуалом і т.п. стояла безіменна для історії одиниця-індивід; і, власне, оця безіменність окремого творця кожного з тих проявів питомої собі культури справляє враження, що таке суспільство породжує всі аспекти свого існування і своєї якості.

В дальшому, коли теорія Провидіння, як було сказано, непригожа з уваги на містичний елемент в науковій методі, то теорія всемогутности суспільства, що продукує індивіда на свій образ і подобу, або в міру потреби для самозбереження чи збереження своєї суверенности, не в силі відповісти на сугуго прагматичні питання, а саме:

1. Як же пояснити всі ті випадки в історії, коли суспільство в найвищій мірі потребувало своєї «запальної іскри», свого національного каталізатора для відродження, як наприклад, Римська імперія в четвертому і п'ятому віці, або Польща в сімнадцятому і вісімнадцятому віці, або Українська Револуція в 1917 і 1918 роках?

2. Як пояснити той факт, що здеклясована, позбавлена свого політичного проводу, своєї чітко національної та національно свідомої провідної верстви, українська нація знаходить своє оновлене обличчя в сина кріпака, якого появи з такою силою, талантом та

незламним характером міг би сподіватися тільки причинний серед його сучасників. А з другого боку, нація філософів, найбільших композиторів, поетів і науковців буде шукати своєї національної синтези в особі свого злого генія, Адольфа Гітлера. Хто при здоровому розумі міг був передбачати в дев'ятдесятих роках минулого століття, коли Енгельс заповідав захоплення влади соціал-демократами в цісарській Німеччині на протязі десяти років, що тридцять сім років пізніше каталізатором стремління того ж народу стане душогуб і психопат?

Той же Енгельс в одному із своїх листів висловився, що і появу Маркса як теоретика «наукового соціалізму», тобто комунізму, і історичну роль Наполеона, необов'язково пов'язувати з тими ж конкретними особами й обстоювати думку, що коли б вони не народилися, тоді тих історичних подій, яких вони були безпосередньою причиною, не заіснувало б. Не було б їх, писав він, тоді потреба революційної доби і стан класових протиріч вилонили б інші особи, які відіграли б тотожну роль.

Чи справді це так?

Коли б ми мали прийняти, що дана революційна доба, або т.зв. історична необхідність, вилонює необхідну собі інструментальну людину, тоді ми мусіли б повірити, що революційна доба посідає понадлюдську свідомість своїх власних потреб і що не біологічні закони керують народженням індивідуальности особливих здібностей, а ідеологія революційної доби. Все це, очевидно, абсурд. В ході історії ми бачимо майже ідентичні суспільно-політичні ситуації, майже однакові економічні потреби і з них випливаючі події історичної ваги, але одні кінчаються успішно з точки погляду наміреної дії, інші напівудачно, невдачно, або й катастрофічно. І коли приглянемося і проаналізуємо причини окремих вислідів, то безпомилково побачимо, що не історія, не революційна доба, не історична необхідність творили передових людей, а навпаки — все те було творчістю одиниць і від вроджених талантів та розумових здібностей залежали в першу чергу, так вмілі, як і безглузді готування до даної дії і такі ж висліди. Історичні періоди, в яких фактор історичної випадковости зводив наболілість потреб даної доби з появою непересічно здібних, а то й геніяльних одиниць, вони й завдяки тим індивідуальностям височіють на фоні історичної тяглости. Вони віддзеркалюють не тільки розмір творчих здібностей тих індивідуальностей, але й їх характер, їх моральні принципи й звиродніння.

Ця випадковість не тільки відрізняє історію людського світу від

історії (еволюції) у світі природи — вона найголовніший фактор в історії людства. Ця випадковість завжди вносить революційний елемент в еволюційні закони розвитку, висліди якого можна тільки вгадати, але ніколи передбачити. Вона може проявитися в 4-ох наслідках свого акту: поживавити існуючу інертність розвитку, стримувати існуючий розвиток, змінити його напрямок, або й завернути його назад.

І коли ми маємо до діла з т.зв. законним розвитком, тобто з розвитком, що не перечить і не заперечує тенденції попередніх подій, тоді можемо говорити про вплив історії, тобто про вплив попередніх рішачих подій політичної ваги на суспільний розвиток. Коли ж з'являється фактор випадковості в історії, то ми завжди маємо до діла із впливом соціально-станового розвитку на дальший хід історії. І це по своїй природі цілком закономірно, бо щоб змінити в будь-чому історичний розвиток, необхідно, передусім, зрушити внутрішню структуру суспільства.

З уваги на цю комплектну безпляновість історичних подій, сам чисто політичний розвиток (напр., від племені до імперії) зовсім не гарантує вічності, чи хоч би довготривалості, даного сувереного суспільства в історії.

Зайво, очевидно, підкреслювати, що на курс історичної еволюції чи деволуції історичної одиниці мають величезний вплив події, нанесені зовнішніми і незалежними від даного суб'єкту силами, але *вислід зустрічі визову з боку тих сил залежить в рішачій мірі від внутрішньої структури суспільства і від сукупності тієї структури*. Суспільство без сукупності своїх складових частин, своїх прошарків, перестає бути історіотворчим, тобто історичним фактором, і спадає до рівня етнографічної маси.

Сукупність суспільства може бути двояка: механічна й органічна. Механічна сукупність завжди накинена авторитарною владою згори. Її базою стають упривілейовані верхні прошарки, що допоміжні централізованій владі в загальній адміністрації і в триманні цілого політичного суспільства в послузі. Тривалість такої сукупності залежала від політичних здібностей автократа і його спадкоємців стосувати радикальні засоби фізичного насилля відповідно до потреби цілковитого успіху. Механічна сукупність зберігається так довго, як довго те політичне суспільство замикається кордонами даної території і творить одну політичну єдність у формі держави із сильно централізованою авторитарною владою, посідачі якої навіть при зовнішніх позначках окультурнення, не вагаються примінювати всі можливі засоби для вдержання себе при владі. Всі багатонаціональ-

ні імперії є прикладом такої суспільної сукупності, якої тривалість залежна від політичної влади сильного й рішучого суверена. Привілеї ж панівної верстви чи слоїв національної держави, в імперії розділюються на всі прошарки пануючого (гегемонного) народу відповідно до ступня зрілості і відповідальності перед сувереном.

Органічна сукупність — це вислід довговічного процесу емансипації суспільних станів у напрямі повноправності рішати про долю цілого народу. Передумовою того процесу є вчасне уповноваження провідної верстви підопічного сектора в правах суверена. Вчасне виникнення провідної верстви й її консолідація довкола ідеї збереження етнічної єдності і культурної окремішності — це плідотворчий початок процесу до органічної сукупності. Жидівський нарід перетривав тисячоліття без своєї власної території і без власної державної влади якраз завдяки тому, що в час свого розпорошення був основно свідомий своєї органічної єдності із своєю провідною верствою, якої найголовнішою прикметою не була економічна перевага чи монополія, а релігійна функція і високий рівень інтелектуального розвитку. Якраз завдяки тому, що ця верства вже від часів Мойсея (Левіти) була завжди на повному утриманні усіх інших соціальних слоїв і її самозбереження, завжди щільно пов'язана із збереженням національної цілості, вона докладала, докладає і буде докладати всіх зусиль, щоб зберегти цілість, без якої вона не в силі зберегти свою ідентичність в історії.

«Священик Левіт, — читаємо в П'ятикнижжю Мойсея, — як і всі покоління від Леві, не будуть мати уділу ні спадку в Ізраїлі; вони будуть їсти з цілопальних жертв приношених Єгови і житимуть з його спадку. І не будуть вони мати власних маєтностей поміж їхніми братами; Єгова є їхнім хлібодавцем, бо й говорить він по через них. І це буде належністю священика від людей, що приносять жертви, будь це віл чи вівця., перший збір твого збіжжя, перший новозбір твого вина, твоєї оливи, перша вовна з твоїх овець — все те віддаси Левітові, бо Єгова, твій Бог, вибрав його з поміж всіх твоїх родів для служби в ім'я Єгови — його і його синів назавжди» (Деутерономі, 18. 1-5).

Воно й зайво підкреслювати, що для нашої теми цілком байдуже, чи було це написане Мойсеєм, а чи тисяча років пізніше. Але завдяки такому відокремленню жидівської провідної верстви від безпосередніх економічних функцій в житті народу, в інтересі тієї верстви було докласти всіх зусиль, щоб 1) зберегти етнічну і культурну окремішність свого народу, і 2) сприяти економічній незалежності всіх інших суспільних слоїв від зовнішніх і ворожих сил. Концеп-

ція, як бачимо, цілком протилежна концепції марксизму, де підопічне громадянство опиняється на повному утриманні політичного проводу, тобто всесторонньо випосаженої провідної верстви як фактичного власника цілої держави, від території починаючи і на населенні кінчаючи.

Роль провідної верстви жидівського народу визначає Макс Дімонт ось так: «Світова історія накинула жидам шість смертельних визовів, загрожуючи їх фізичному існуванню... Жиди переможно зустріли кожний визов і жили, щоб зустріти наступний... Що ж їх рятувало? Тільки ідеї, при допомозі яких вони дали відсіч кожній небезпеці, що їх зустрічала... Жиди перетривали не силою своєї зброї, а потужністю своїх сукупних ідей» («Jews, God and History», a Signet Book).

Отже, коли для механічної сукупності суспільства необхідна чітко закреслена і в собі замкнена територія, без чого насильницька контролю правлячої влади над підопічним суспільством неможлива, то для органічної сукупності кардинально необхідне постановня провідної верстви, якої інтереси й само існування тісно пов'язане з долею цілого народу.

Виходячи з вищенакреслених напрямних для цієї розвідки і не забуваючи про ваговиті, а то й фатальні наслідки подій нанесених політичним насиллям із-зовні, ми приглянемося історичному розвитку націй, що в часі і в просторі набагато ближчі нашій сучасності, і соціальна сукупність яких оформлювалася, так органічно як і механічно, унапрямуючи історичний розвиток тих народів залежно від того, котра з концепцій перемагала.

Пам'ятаючи про вищесказане, що на історію народів складаються три фактори: 1) геополітичне положення, 2) розвоя інерція наслідків спричинених ваговитими подіями в минулому, і 3) елемент чистої випадковості — нас не повинно дивувати, що близький до ідеального розвиток під суспільно-становим поглядом має в історії всі прикмети льотерійної виграші; щоб усі ті елементи послідовно відігравали питому собі роль у властивому собі часі, це, очевидно, незвичайна рідкість. Цю рідкість ми бачимо в історії англійського народу.

Аналізуючи найважливіші події в ході історії тієї країни на тлі цілої європейської історії, ми починаємо усвідомлювати собі, що коли б не Англія, то людина Європи, а то й світу, не мала б уявлення про т.зв. репрезентативну демократію в національних масштабах. Тим я не хочу сказати, що всі історичні події розвитку англійського суспільства відбувалися при допомозі ідеальних і наскрізь

гуманітарних засобів, бо такого й бути не може на цьому світі. Феноменальна винятковість в цьому випадку стосується своєчасної появи елементу випадковості, що — з одного боку — не дозволив закріпитися причиново-наслідковій інертності, у висліді чого дальший розвиток затримується, а з другого — раз унапрявлена інертність, спричинена минулими подіями — допомагали зберігати головну лінію розвитку суверенного суспільства — від абсолютної влади монарха й безумовного підданства всіх верств, до повноправної співучасті в суверенній владі всіх слоїв (кляс) народу; від стану, в якому тільки один соціальний стан — монарх — був джерелом всякої законності, до стану повної демократії, тобто до участі всіх верств суспільства в актах суверенної влади. Винятковість англійського суспільства якраз у тому, що не зважаючи на бурхливі і жорстокі часи в його історії, воно потрапило зберегти всі свої суспільні верстви не тільки фізично, але й в активній співпраці — від монарха починаючи, а на продуктивно-робітничій клясі кінчаючи.

а) АНГЛІЯ

В Англії, як і у Франції, феодалні стосунки виростили й оформлювалися на основі чисто приватного контракту між сувереном і васалем. Уневажнення такого контракту могло наступити з волі суверена, коли тільки траплялася відповідна нагода користей з політичної точки погляду і під умовою, очевидно, що в нього залишилося ще досить силових засобів здійснити це в практиці. Уневажнення такого контракту — не рідко при допомозі насилля і на підставі фальшивих даних — не торкалося інших васалів, бо контракт той не мав характеру публічного права, яке зобов'язувало б суверена супроти всіх ленників як окремої суспільної й уповноваженої кляси. Єдине, що зобов'язувало обидві сторони контракту це кодекс честі, якого поява має свою історію і є тісно пов'язана з впливами Вселенської Церкви в Західній Європі. Згідно із звичаєм, суверен залишався єдиним власником землі (території) в теорії, а в практиці — як довго він був в силі тес власництво захищати. З точки погляду політичної моралі суверен був володарем з волі і ласки Божої, а його соратники і помічники користувалися особливими вигодами й привілеями з ласки «Його Милости — Суверена». Насправді ж їхня функція, як і їхнє соціальне вивіщення корінилися в чисто ужитковій необхідності з точки погляду володаря, бо ж сам він не міг ні завідувати, ні обороняти своїх територій.

Під кінець 12-го й на початку 13-го століття феодалні стосунки в Англії змінилися в користь васалів у наслідок визрілої станової свідомості серед земельної аристократії і почуття власної ролі в керівництві державою. Властивий стосунок сил між королем і аристократією чекав своєї нагоди для офіційного вирішення. Щасливим збігом обставин, король Іван, прозваний без Землі,² знайшовся в досить безвихідному положенні. В наслідок зтяжної боротьби з Пилипом II Августом, королем Франції, за свої ленні посілости на французькій землі, він зразив собі ціле населення Англії утяжливими податками і відчужив всі суспільні прошарки включно з найвищою церковною гієрархією. На його нещастя, серед потужних васальних родів знаходилися мужі вийняткових здібностей і характеру, повністю зрілі, як на ті часи, щоб домогтися заміни свого упривільйованого положення в суспільстві на повноправне і на правосильно зафіксовану королем їхню участь у суверенних правах королівства.

Король Іван, ізольований від усіх суспільних слоїв і під загрозою втрати корони в тій рокованій сутичці із своїми васалами, підписав чи не найбільш ваговитий своїми наслідками документ в історії західньої Європи, відомий під назвою «Magna Carta Libertatis» — Велика Хартія Вольностей, в червні 1215 року.

«Велика Хартія, — пише англ. історик, Джефрі Темплеман, — намагалася знайти лік на недуги кожної суспільної кляси — церкви, баронів, статутних міст і рядових людей Англії, вільних і невільних».³

Проба часу, проте, виявила, що тільки найвищі кляси були в той час достатньо зрілі, щоб відстояти свої права. І хоч цей документ з 1215 р. не увійшов у збір правно зобов'язуючих статутів англійського права (common law), і хоч правні традиції англійських вольностей спираються на Велику Хартію 9-ти Генрика 3-го (1225 р.), то все таки, Велика Хартія короля Івана ніколи не сходила з пам'яті англійця, бо це ж був справжній початок англ. конституа-

² 1166 — 1216.

³ Енцикл. Британіка, т. 8, ст. 463, 1968. Цікавий читач знайде ще цілком іншу опінію про Велику Хартію: на ст. 1281 Колумбійської Енциклопедії (1967 р.) за редакцією Вілліама Бріджвотер і Сеймура Куртца, читаємо: «В деякому відношенні ця Хартія була реакційним документом; його метою було забезпечити феодалні права і доходи та гарантії, що король респектуватиме привілеї баронів». На цій опінії очевидячки позначився штамп марксистської інтерпретації суспільного розвитку: позбавлення короля абсолютизму — *реакційне*; всяке намагання протиставитися диктатурі під ширмою пролетаріату — також *реакційне*. Немов би відписане із советської енциклопедії.

лізму і початком того суспільно-історичного процесу, без якого новий тип демократії — демократії репрезентативного характеру — ледве чи був би знаний європейській історії. Принципи цього документу зберігалися в публічних документах Англії постійно, а його практичні наслідки на Бритійських островах служили за інспірацію для волелюбних людей континенту.

Правосильність цього документу устоялась перед наступом всіх дуже впливових пізніших королів, а розумніші з них, як ось Едвард I., з успіхом рівноважили поважні впливи великих аристократичних родів, відкликаючись до нижчих клас лицарства і заможного міщанства.

«Був це найвеличавіший і тривалий вияв співпраці підданих Едварда I-го в державному керівництві, коли король скликав ті спільні наради, які в ході часу прийнялися між людьми під назвою «парляменту». З'їзди ті відбувалися за королівським велінням і склалися з тих, кого король взивав... Приблизно на що-кожний сьомий з'їзд король Едвард кликав, разом з магнатами, лицарство з повітів і міщан з городів. Вони приїжджали з «правосильними повновластями» (*plena potestas*) від тих, хто їх посиляли... Різні справи поладжувалися в тодішньому парляменті, але найбільш характерною рисою тих чинностей в парляменті була судівнича діяльність найвищої інстанції». — Пише той же автор.⁴

Хоч Велика Хартія й «намагалася забезпечити людські умови» всім соціальним верствам, то все таки, в ході довготривалого суперництва з черговими монархами, єдино великоземельна аристократія з'уміла, як вже було сказане, відстояти права співдіючої суспільної верстви, бо на той час тільки та верства була достатньо зріла і засібна, щоб устоятись перед регресивним тиском традиції та підприємчивих королів, і щоб уміло та з успіхом користуватись здобутими правами. Коли ж на престолі засідала квола людини, великі аристократичні роди надавали тон англійській політиці. Таким кволим монархом був Едвард II (1307-1327). Його звинувачували льорди, що будь-то би він марнотратив свою спадщину та послабляв Англію, і король мусів погодитись на окреме дорадче тіло, в склад якого входили вісім льордів, сім єпископів і шість баронів, яким доручено виготовити проєкт реформи королівських урядів. (Так звані *Lords' Ordinances of 1311*).

Під санкціями тих постанов, всі королівські урядники, включно з придворними, мусіли під присягою повинуватися тим постановам,

⁴ Е. Бр., т. 8, ст. 467. Едвард I панував від 1272 до 1307 року.

а окрема комісія баронів при всіх наступних парламентах мала право вирішувати скарги на королівську службу.

В тій боротьбі за рішучу участь в суверенних правах англійської спільноти, обидві сторони — король і аристократія навперейми — мусіли шукати підтримки нижчих клас, що мало-помалу збільшувало нагоди для заможнішого міщанства впливати на вирішування державних справ. Політично мотивовані концесії в користь третього стану і самообмеження так з боку королів, як і аристократії, з поступом часу набирали характер загально-визнаного закону (*common law*), яке, з уваги на загально-станові користі для діючих партнерів і з уваги на поступове назрівання взаємної пошани, ставало підставою могутньої системи практичних законів у напрямі широкого політичного управління всіх суспільних клас в англійським суверенним суспільстві, що так дратувало німецьку ментальність Фредеріка Енгельса, коли він писав в одному із листів до Маркса, бідкаючись, що Англія маючи вже свою буржуазію і буржуазну аристократію, хоче ще мати й буржуазний пролетаріят.

* * *

Головні політичні події, що впливали на постійні соціальні переміни і довели, врешті, до революційних подій 1688 року і у висліді до проголошення закону про права громадянина (*Bill of Rights*) і дали перевагу палаті репрезентантів (*House of Commons*) над палатою лордів, а через те й цілковите узаконення середньої класи як повноправного партнера в усіх ділянках політичного життя в англійській державі, були:

1. Підчас малоліття Генрика III., в роках від 1216 до 1234, країна була під сильним впливом архієпископа з Кентербури, Степана Лангтон'а, надхненника Великої Хартії. За влади баронів очолених Віл'ямом Маршал'ем, а після його смерті Гюбертом де Бург, провідні кола англ. аристократії засмакували в повноті політичної влади і поглибили почуття відповідальности за цілість державного життя.

Підчас особистого керівництва державними справами Генрика III. (1234-1272) дві обставини причинилися до повторного виклику явної опозиції баронів: перше — це відсутність короля підчас його спроб захистити свої феодалні посілости у Франції, і друге — його щедрість в користь родичів його дружини, Елеонори з Провансалії. Аристократія висунула домагання нових реформ під претекстом

«збереження Хартію Вольностей непорушною». Проекти тих реформ відомі в історії Англії як Оксфордські Провізії 1258 року і Вестмінстерські Провізії 1259 року. (The Provisions of Oxford 1258 and Provisions of Westminster on Oct. 13, 1259).

Син Генрика III. і його наслідник, Едвард I. привернув авторитет короля і володів розважно та з користями для держави від 1272 до 1290 року. Однак затяжні війни з французьким королем за Гасконію і за Шотляндією — в роках 1290-1307 — знову привели до гострої опозиції аристократичних родів і міст із-за надмірного оподаткування.

Син його, Едвард II. одідижив дуже неприязні стосунки між королем і чільною аристократією, і мусів підчинитися упокорюючим вимогам вище згаданим постановам лордів з 1311 року. Невагаючи з французьким королем за ленні посілості спричинився до його трагічного кінця, 1327. Правда, в наслідок тимчасової перемоги над зворохобленими лордами йому вдалося анулювати постанови з 1311 року ухвалами парламента в Йорк (1322 р.), але вже 5 років пізніше він мусів абдикувати в користь свого сина, Едварда III. в наслідок політичної зради, якої допустилася його жінка, Ізабеля.

Особисте пановання Едварда III., 1330-1377, (після трьохлітнього володіння його матері, Ізабелі, і її коханця, Роджера Мортімор'а) було позначене тими ж самими воєнними діями, особливо проти французького короля, що знані в історії під назвою Столітньої Війни, які врешті покінчилися повною перемогою французів 1453 р. (здача англійцями міста Бордо в Гасконії).

Цей період — від 1215-го до 1453-го року — остаточно і невідклично вирішив про правну співучасть англійської аристократії як суспільної класи в суверенних правах державної ради.

2. В наслідок невагаючих, а по суті приватних воєн між сувереном, французьким королем, і його васалем на французькій землі, королем Англії, лицарство і міщанство, вже після 1340 року, почали щораз тісніше єднатися в парламентах для оборони своїх інтересів і для контролі королівських видатків.

3. У висліді постійно зростаючого впливу палати репрезентантів, вже при кінці 14-го століття настає виділення королівської ради (королівських міністрів) з парламента в окреме тіло. Судівництво залишилося при королівській раді, а парламент перебрав чисто уставодавчі функції. І хоч до кінця пановання Джеймс'а I. (1603-1625), король міг проголошувати закони у формі т.зв. королівських ординансів (Laws assented to by the King in Council), проте законодавство

парляменту у формі статутів (Laws based on petitions assented by the King in Parliament) втішалося багато більшим авторитетом, бо «виходили вони з волі цілого народу», що й дало притоку верховному судді, Едвардові Кук (Chief of Justice E. Coke) оприлюднити опінію (1610 р.), що «законочинство у формі королівських проклямацій було і залишається незаконне».

4. За пановання Генрика V. (1387-1422) значення і повага палати репрезентантів зросла до тої міри, що король мусів відмовитися, у власнім імені та в імені своїх міністрів, від усяких змін і поправок у законопроектах парламенту (Petitions of Commons).

5. За часів володіння Генрика VI. (1422-1437) прийшло до остаточного розподілу англійського парламенту на три палати: а) король і його рада включно з суддями; б) палата лордів — духовних і світських; в) палата послів від лицарства і міщанства (Commons). В тому ж часі парламент надав собі право санкції проголошуваних королем законів. З того впливало, що петиції членів парламенту ставалися публічним правом на підставі парламентарного авторитету.

6. За володіння Генрика VIII. прийнявся звичай, що парламент залишався роками з безперервною процедурою згідно з тим, чого вимагали державні справи. В наслідок того поставав тип професійного парламентариста з практикою парламентарної процедури і зі знанням державних справ, що й давало членам парламенту більший престиж і притягало до нової «професії» голови визначних родів, які за честь бути членом такої поважної інституції з правила погоджувалися брати на себе всі кошти на час посольства. Поганий бік такого самофінансування був у тому, що менше заможні прошарки не мали свого заступництва там, де вирішувалося про їхню долю. Зате цілковита незалежність від державного (королівського) скарбу давала послам можливість висловлюватися більше одверто, коли йшлося про інтереси тих, хто їх послав. Змаг за точку погляду в публічних дискусіях дав початок специфічно англійській інституції, тоб-то «Лояльної Опозиції Його (Її) Королівської Милости»,⁵ а це в свою чергу давало заохоту до науки і самоконтролі.

7. Ініціатива відірвання англіканської церкви від римської курії, що мало вимусити на папі Климентію VII уневаження шлюбу Генрика VIII. з Катериною Арагонською і що було переведене в життя радше в дусі відплати ніж з уваги на добро англійського народу

⁵ Ця абсурдна, на вид, ідея була перший раз висловлена у формі жарту послом, Джан'ом Кам Гобгауз, в році 1826.

(1534 р.), наступило вже в часі, коли розподіл і переміщення атрибутів суверенної влади у вищих верствах англ. суспільства було доконає і закріплене трьохсотлітньою традицією. Це й дало можливість аристократичному чинникові успішно протиставитись відродженню монаршого абсолютизму навіть і тоді, коли король, крім політичних функцій узурпував собі функції центрального авторитету в системі державного духовництва.⁶

У відношенні суспільному й економічному зірвання з Римом мало зразу дуже практичні наслідки, бо продаж конфіскованих монастирських земель за готівку поповнювала королівську скарбницю і дала почин зростові нової земельної аристократії з-поміж заможного міщанства, яке мало рішаччі впливи в повітах і городках, звідки виводилася велика кількість парляментарної репрезентації, і яке передбачливо поширювало засяг своїх інтересів шляхом супружних зв'язків і економічних стосунків.

8. Громадянська війна між монаршими силами Чарльс'а I. і збройними силами по боці парляменту в роках 1642-49, що закінчилася поразкою партії монарха, засудом короля і його стратою; короткий період республіки (1649-60) під пуританським протекторатом Кромвеля; реставрація монархії в особі Чарльс'а II. і дуже нерозумна політика його брата, Джеймс'а II. (Католика) — все те спричинилося до загального невдоволення серед зрілих політично станів і до революції 1688 року. Джеймс'ові II. дозволено втекти до Франції і на англійський престол покликано Віліяма Оранжского і його дружину Марію II.

В політиці й економії країни переважали впливи ліберальної партії середньої кляси (the Whigs), яка підтримувала англійський протестантизм, толерувала дисидентів і обстоювала громадянські вольності. Проголошення закону про права громадянина, 1689 року, було тільки офіційним потвердженням того, що фактично вже існувало в житті, здійснюючи ідею Джана Локк'а що «державна власть по своїй природі це ніщо інше, як соціальний контракт між королем і його підданими у вигляді парляменту».

Цю саму ідею повторив Жан Жак Руссо кругло сто років пізніше у своїм «Соціялнім Контракті» (Du contrat social).

І коли в 19-му столітті розгорілася в Англії ідеологічно-політична ривалізація за владу між ліберальною партією, яка на ділі була чемпіоном промислу, і між «Торіс», тоб-то партією земельної арис-

⁶ Від того часу король чи королева є головою і покровителем англійської церкви.

тократії, і коли та ривалізація включила в гру нову суспільно-політичну силу, організоване робітництво, «Торіс» — під впливом Дізраелі — вставили у свою програму право голосу в парламентарних виборах для робітництва, перехоплюючи політичну ініціативу в найбільшому питанні і з'єднуючи собі симпатії робітничої класи.

Закон реформ з 1867 року, що його Дізраелі назвав «стрибком у темноті», поставив консервативну партію на тривалі основи в народі. Воно без значення, скільки було правди в погляді Дізраелі на правний і суспільно-політичний розвиток в Англії, в якому він висловлював думку, що егоїстичний меркантилізм та капіталізм «зруйнували щедрий союз простолюття з аристократією під охороною шляхетних і великодушних монархів надхнених церквою». (Цікаво підмітити, що майже дослівний погляд був висловлений Марксом в «Комуністичному Маніфесті», Част. I).

Факт, однак, залишається фактом, що епідемічні помори серед анг. населення, які почалися зараз на початку 14-го століття, *тобто в добу розквіту англійського феодалізму,*⁷ *почали ущухати в 15-му столітті разом з розвитком анг. меркантилізму і скінчилися в ході вісімнадцятого століття, тобто в розквіті анг. капіталізму.*

Найважливіше, однак, це те, що в політичній спільноті різнобіжних інтересів, що спираються на правовий баянс діючих сил, дозрівання і визвольні процеси нижчих соціальних клас завжди знаходять, в ході історії, підтримку уповноважених слоїв і то не для того, що ті впливові групи складаються з «кращих людей», але тільки й виключно з опортуністичних необхідностей з'єднати чи створити собі союзника, який допоміг би утриматись при, або відзискати свій повний уділ у вже раз здобутих суверенних правах самоправної нації.

Такий самий тактичний модель ми знову бачимо, коли ліберальна партія (Whigs) під проводом Гледстон'а перемогла Торіс 1880 р. і провела третій закон реформ в 1884 р., яким поширено загальне право голосування при виборах на всіх робітників zatrudнених в рілльництві, без уваги на їхнє майно; т.зв. Акт Перерозподілу (Redistribution Act of 1885) переломив у парламенті традиційну перевагу землевласників і утвердив демократичний принцип, що виборче право «має бути уділом кожного без уваги на його безпривілейне положення в суспільстві чи з уваги на соціальну доцільність даного часу». Ті два закони соціальних реформ потроїли число управнених до голосування (додали до реєстру голосуючих більше ніж два попе-

⁷ В кількох місяцях 1349 року вимерла майже третина населення в Англії.

редні закони з 1832 р.⁸ і з 1867 р.) і були рішальними кроками в напрямі організації незалежної робітничої партії (Independent Labor Party).

Політична перевага англійського міщанства в другій половині 19-го віку зразу зустріла новий визов. Нога в ногу з приходом третього стану до повного уділу в державній владі прийшла свіжа сила — сила промислового робітництва, що виростала з дозріваючої політичної свідомости руху Чартистів у 1840-их роках. Піднесена престижево фліртом з велико-земельною партією, а згодом інтелектуально підсилена в рядах свого проводу новими людьми лівого крила ліберальної партії, здобувши собі довір'я і підтримку професійних спілок, робітництво виринуло в 1893 році як Незалежна Робітнича Партія, репрезентуючи політичну силу працюючої людини і поділяючи відповідальність, разом з іншими класами, за долю цілої нації.

6) ФРАНЦІЯ

У Франції існували ті ж самі февдальні стосунки, що й в Англії, Династія Капетів виводила свій початок від Роберта I., сина Роберта Сильного. Роберт I. очолив був бунт васалів проти останнього з Каролінгів, Карла Наївного (Чарльс Симпел) і був коронований королем франків 922 р. Його син, Гю Великий, не був коронований, але вживав титул «князя (дюк) франків з ласки Божої».

Королівська корона Франції не давала окремого права на окремі королівські посілости, бо вся тодішня Франція була вже цілковито февдалізована. Джерела військових сил Капетів обмежувалися їхніми власними февдальними володіннями набутими від Каролінгів, які в порівнянні з іншими февдальними посіlostями їхніх вже васалів були незначні. Це й було причиною того, що — з одного боку — суверен з родини Капетів, навіть з короною на голові, не видавався небезпечним для інших магнатів, а з другого боку — страх перед утратою корони в користь іншого й потужнішого роду спричинявся до того, що аж до пановання Пилипа II. Августа (1180-1223) король-батько коронував свого сина ще за свого життя. На щастя для династії, володарям родилися сини аж до Карла (Чарльс) Справедливого (1322-1328). Головною причиною успіхів тієї династії

⁸ Закон з 1832 року «відносився до допущення середньої (міщанської) класи до участі в відповідальностях уряду...», знову ж, таки, завдяки ривалізації за владу двох політичних партій (Tories & Whigs) і завдяки впливам Короля Віліяма IV. як «арбітра».

була обережність і розважливість королів, зосереджених постійно на поширювання власних володінь шляхом конфіскації наділів ворохобних слабших васалів і встраювання у справах спадку, що при-слуговувало їм як суверенам і вдавалося в сутичці із меншими від себе. Зате васалі, що володіли більшими територіями ніж суверен, постійно загрожували суверенові.

Найпотужнішим і найбільш небезпечним для франц. короля був король Англії з титулу фєвдальних посілостей в Нормандії ще від часів Віліяма Завойовника. Згодом ті володіння поширилися так далеко, що за династії Плєнтаженєтєв англ. король контролював територію від каналу Ляманш до Піренєїв.

І якраз оця слабосилість влади франц. короля, і постійне встраювання Англії у внутрішні справи Франції, і самовистачальні посілості інших васалів — все це, на думку окремих аристократичних родів Франції, робило консолідацію їхніх сил зайвою. Це почуття індивідуальної переваги над постійно загроженим сувереном причинилося до замороження фєвдальних стосунків на базі цивільного контракту і французька аристократія не спромоглася на організацію своїх сил і на переставлення власних взаємин з королем з площини цивільного контракту окремих осіб у площину публічного права, що зобов'язувало б короля супроти земельної аристократії як соціальної класи і перетворило б привілеї в права, а службу для короля в службу для королівства і його населення.

Спізнєні спроби аристократії в напрямі консолідації й опору королівському абсолютизму були невдачні, якраз із-за відсутности необхідної консолідації сил і доброго проводу. Постійна підтримка французької церкви королівській владі, просякання королівської бюрократії впливовими людьми з третього стану, сильно централізована королівська адміністративна система поза фєвдальною системою, в якій ужиточність людей з третього стану переростала ужиточність аристократії — все те щораз більше ізолювало аристократію від решти суспільства і робило вигляди в ривалізації з королем безвиглядні.

Зате багато більше причин складалися в користь поглиблювання королівського абсолютизму. Дрібне лицарство, низовий клер, а передусім міста під постійною загрозою анархії, спричинюваної приватними війнами ворогуючих маґнатів, вбачали в рості королівської влади єдину гарантію на мир і справедливість. Вперта й послідовна боротьба королів з метою вкорочення, а то й уневажнення, фєвдальних володінь англ. королів на французькій землі, будила у французів патріотизм і скріплювала лєояльність до королівської

влади. Все те впливало на формування франц. суспільства з цілком іншими тенденціями і з діаметрально протилежним напрямку до того, яке мало місце в Англії, маючи рішальний вплив на розвиток і закріплення монаршого абсолютизму у Франції.

Вже на протязі володіння двох королів — Людовика VII. (1137-1180) і Пилипа II. Августа (1180-1223) — головні уряди феодалної традиції втратили свої первісні функції і значення, і перемінилися в почесні титули надвornoї аристократії. Їх місце займали королівські бюрократи у великій мірі міщанського походження в системі, що існувала і діяла побіч і поза феодалною системою.

«Curia Regis», тобто королівська рада, що мала складатися з покликаних васалів з правами дорадчого чинника, і в якій, як правило, брали участь тільки дрібніші феодали, за часів Людовика IX. (1226-1270) перемінилася в спеціалізоване тіло. З початку свого існування в адміністративній системі короля, «курія регіс» виконувала обов'язки найвищого суду (*Curia in parlementum domini regis*) на одному засіданні, а на іншому-податково-бюджетними справами (*Curia in compotis domini regis*). З часом, виявлені таланти і практичні потреби причинилися до тривалого двоподілу того тіла: Парламент Парижу — найвищий суд країни і Палата Рахунків (фінансів) — обидві інституції в чисто бюрократичній системі короля і без жодного зв'язку з феодалною системою.

Інші потреби, як адміністрація королівського двору, нагляд над бюрократичною гієрархією адміністративної системи, причинилися до виникнення нової королівської ради, яка згодом оформилася в кабінет міністрів з прем'єр-міністром на чолі. Прем'єр-міністрів, як правило, був одним із найвищих достойників церкви. На його долю припадали обов'язки міністра заграничних справ. Другий з уваги на важливість його позиції був міністр скарбу, завданням якого було дбати про заспокоєння колосальних видатків королівського двору, про фінансування воєн й урядничих платень. Те завдання припадало, звичайно, випробуваному талантові з рядів третього стану.

Головні стани, (*Estates General*) — вища церковна гієрархія, аристократія і міщанство — еквівалент парламенту в Англії, не виходив поза межі дорадчого тіла аж до часу Великої Революції, 1789 р. Міжкласова солідарність дрібного землевласництва і міщанства, що витворилася в Англії, у Франції не повторила себе.

З'їзди головних станів, хоч спорадично намагалися протиставитись королеві і його бюрократії, особливо в тяжких для короля

часах, проте ніколи не набрали такої сили, щоб контролювати абсолютизм суверена.

Третій стан, міщанство, хоч і займало поважні пости в королівській адміністрації силами своїх визначніших одиниць, яким під силу було купувати за готівку діличні уряди, проте як окремий суцільний стан в суспільстві не добилося повноправної участі в суверенній владі, а стосунок окремих одиниць в королівській службі не виходив поза межі цивільного контракту між королем і його службовцем (*nobless de robe*).

Самоврядування міст, яке з початку здавалося королям узурпацією на їхню владу, за часів Пилипа II. Августа було переоцінене і враховане як допоміжний фінансово-мілітарний засіб короля над великими васалами. Віддячуючись королям, міста підтримували абсолютистичну владу монарха, як єдину запоруку внутрішнього миру і безпеки, що такі необхідні для економічного розвитку.

Спроба підчас столітньої війни здобути рішальні впливи міщанства в королівському уряді, в якій навизначнішу роль відігравав Париж і яку очолював Етієн Марсель, мануфактурний купець, скінчилася невдачною реbelieю і скритовбивчою смертю Марселя, 1358 р. Міщанство потребувало ще понад 400 років зростання в силу і дозрівання, щоб у спілці з селянством і міською біднотою успішно протиставитись упривілейованим клясам.

Той бунт міщанства підчас перебування Івана Доброго в полоні Едварда III. не мав вигляду на успіх вже від самого початку. Бувши невміло координований, без революційного досвіду і без союзників серед інших суспільних станів, той бунт одночасно вдаряв по престижі і по інтересах двох найсильніших компонентів франц. суспільства: деспотичного короля і упривілейованої кляси февдалів, так світського як і духовничого стану, які мали аж три добрі причини протиставитись політичній емансипації третього стану.

Перша: коли б міщанство перемогло, тоді воно, політично організоване, зайняло б, на підставі силою здобутого права, ті позиції в державі, які вищі стани займали тільки з ласки монарха привілейним порядком. Перемога міщанства підкопала б престиж і значення великих землевласників, до яких і церква належала, і була б безсумнівним початком їхньої економічної руїни.

Друга: при допомозі вимушеного «соціального контракту», визнаного єдиною повноправною інституцією, тоб-то королем, третій стан виринув би силою факту як політично емансипована кляса з повноправним уділом в суверенній владі держави, випереджуючи існуючі позиції аристократії. Це абсолютно не вміщалося в межах

толеранції з боку вищих станів. Французький аристократ міг толерувати побіч себе заможного міщанина на рівних правах службовця в гієрархії королівської бюрократії, забезпечившись почуттям соціальної вищості, але ніяк не міг прийняти третього стану в ролі правно-офіційного спільника короля в виконуванні суверенної влади. Це було надто понижуюче й абсолютно несприйнятне.

Третя: селянство, захоплене бунтом міст, піднялося на грабїж і на фізичну розправу з аристократією по провінціях. Це можна було припинити тільки поразкою міст, як більше зрілого і засібнішого елементу.

Після тієї поразки щораз більше визначніших індивідуальностей відходили з третього стану в ряди королівської бюрократії, вкупившись у люкративні уряди і вдоволяючись розкошами вигідного життя.

Те кровоточення третього сину з інтелекту і таланту в користь деспотичного монарха почалося на більшу скалю під кінець 16-го століття і досягло свого вершка за пановання Людвіка 14-го (1643-1715), але вже за пановання Франціска 1-го (1515-1547) продажа королівських урядів в адміністрації і судівництві була одною з головних джерел королівського скарбу.

Окремі ж аристократичні роди, зубожилі внаслідок спадкових і релігійних воєн, піддавалися притягаючій силі розкошів на королівському дворі, надіючись радше на монаршу ласку ніж ризикуючи боротьбу за повноправність політичної натури. Тож найвища суспільна верства, аристократія, не потрапила закріпити за собою стану повноправної кляси шляхом власного зусилля проти абсолютизму короля; не використала своє упривільйоване становище в суспільстві для того, щоб самосильно статись політичним фактором як зорганізована верства чи партія під визначним проводом і з позитивною національною програмою, і в наслідок цього сталася зайвою для загального розвитку, паразитною, обвинувачуваною за недолугість і зненавидженою нижчими слоями. Бувши безсильною, вона не могла впливати, навіть, на зміну власної долі, хіба що в злуці з нижчими клясами, до чого не мала ні здібностей, ні охоти, якщо не вчислювати кількох одчайдушних випадків.

Головною причиною відсталости в соціальному розвитку Франції треба вважати те, що франц. аристократія, в усіх спробах звільнитися від автократичного зашморгу монарха, не потрапила ізолювати короля від нижчих кляс, ні з'єднати для себе підтримку вищої церковної гієрархії, яка всеціло стояла за «найбільш християнсь-

кого короля і сина церкви». (Титул наданий церквою Людовикові XIV).

Т. зв. «Прагвері Револьта» аристократії (1440-1442) проти Карла VII., коли він заходився ще дужче скріпити політичне становище короля, випала запізно і в непригожий для себе час. Король, переможний двічі і в чудесний спосіб над англійським претендентом до франц. корони, Генриком VI. (1422-1461 і 1470-71), користувався загальним подивом, розпоряджав готовою армією випробуваною в боях і через те мав усі козири перемоги в своїх руках.

Т. зв. Фронд-Револьта (1648-53) за панування Людовика XIII., в основному, була ініційована парижським парламентом і мала характер радше спротиву фінансовій політиці кардинала Мазаріна, наступника кардинала Рішельє, який значно підніс щорічну ставку готівкою за королівські уряди в руках заможних міщанських родів. Фрагментарна участь аристократів у другому і третьому періоді тієї революти була спричинена не думкою протиставитися абсолютизмові монарха як політичній інституції, а була спрямована проти прем'єр-міністра, кардинала Мазаріна, який продовжував внутрішню політику кардинала Рішельє — «тримати амбітних провінційних магнатів (короленят) здаля від державних справ». Те часткове зусилля франц. аристократії ледве чи можна назвати свідомою політичною боротьбою за свою емансипацію з-під королівського абсолютизму. Політичним підложжям того руху були радше міжусобиці на фоні егоїстичних амбіцій ворогуючих сторін і на тлі ривалізації окремих особистостей за престиж і уряди в незмінених політичних умовах. В основному, французька аристократія від часів Франціска I-го погоджувалася щораз більше і більше з вигідною ролею прикраси королівського двору.

Щодо французької католицької церкви то треба сказати, що вона була тим середовищем, що вирощувало для маєстату абсолютного монарха винятково здібні й найвірніші одиниці.

«Зобов'язуюся, — говорив кардинал Рішельє Людовикові XIII і записав у своїм «Тестаменті», — присвятити всю свою енергію і всю владу, якою зволиш мене наділити, на знищення Гугенотів, на упокорення великих магнатів, на привернення всіх твоїх підданих до виконання властивих їм обов'язків і на піднесення й забезпечення імені твого маєстату належне йому місце серед чужих народів».

Рим послаблений і упокорений Реформацією та виходом Англії у свого роду цезаро-папізм Генрика 8-го, намагався бути уступчивим супроти французьких королів, не зважаючи на чималі причини для

ворогування. Згадати б хоч «Прагматичну Санкцію» Карла 7-го і «Чотири Артикули» Людовика XIV.⁹

Галліканська церква, в особах своїх кардиналів й архієпископів, користувалася до певної міри автономією супроти Риму, відплачуючись французьким королям виїнятковою лояльністю, що — у свою чергу — давало в руки католицьким примасам справжню владу в ділянці національної політики та адміністрації, особливо за панування слабосилих монархів. Це давало французькій католицькій церкві всі політичні й духовні засоби для поборювання й викорінювання Гугенотів і всіх інших реформованих церков.

Щодо короля — він також відігравав унікальну роллю в цілому процесі переїни феодальних або «приватно-власницьких» частин Франції в територіальні області модерної держави. Коли в соціально-політичній історії Англії ця переїна почалася безнамірно, як прагматичне перетворення феодальної аристократії в модерну соціальну верству з повноправним уділом у суверенній владі — і коли згодом ініціативу дальшого розвитку перебрало заможне міщанство на форумі палати репрезентантів, король, щоб захистити авторитет і традиції свого центрального положення в державі проти наступу його феодалів, мусів шукати підтримки в нижчих слоях суспільства понад голови вже емансипованих верств і все те разом виплекувало щораз глибше почуття національної єдності і спільноти інтересів серед усіх сфер суспільства на базі політичної односторонності, — тоді у Франції політична ініціатива таких же історичних переїн припала на долю короля.

В ході англійської історії внутрішньо-суспільний змаг причинився до загально-національного освідомлення, до усвідомлення спільних інтересів усіх соціальних клас в державній єдності і до взаїмної пошани в міжкласових стосунках. У Франції політичне освідомлення промінювало від центральної влади монарха в боротьбі з чужоземною інвазією у формі вікової війни з англійським королем за французьку корону.

Коли влада Івана Доброго перейшла на його наслідника, Карла 5-го (1364 р.), новий король вчинив дві речі, які на віки вирішили хід французької історії і соціальну історію французького народу.

⁹ 1) Карло VII запровадив точну контролю над духовенством; єпископи та ігумени стали бути вибрані катедральними крилошанами і не іменовані папою, що давало королеві право номінації. 2) Чотири Артикули з 1682 р.: за папою судівництво тільки в духовних справах; Головна Рада єпископів отримала право відхиляти рішення папи; внутрішні правила Галліканської церкви непорушні; право короля відкликати, за згодою Галлік. церкви, рішення папи в справах віри.

Перше: він увів особливий коронаційний обряд в катедрі міста Рем з наміром пов'язати особу короля з особливою ласкою Божою, яка ставила помазанника Божого понад усіх його підданих.

Друге: король урочисто зобов'язався не відпускати жодного клаптика французької землі з-під володіння французького монарха.

Важливість тих двох актів переросла безпосередні їх наслідки і вийшла поза наміри Карла 5-го. Акт ритуалу коронації в Рем, в катедрі особливих традицій французької церкви, дав французькому монархові ореол містичної сили, що перетривав аж до часів революції як символ національної єдності всіх французів, навіть і там, куди державна влада франц. короля не сягала. Вияв тієї містики в народі найкраще видний у настоюванні Жанни д'Арк на коронації Карла 7-го в Рем, бо тільки така коронація мала дати йому перевагу над його суперником, англійським королем.

Другий акт покінчив з практикою спадкоємства в користь чужоземних магнатів та суверенів, уневажнив всі давніше признані й надані територіяльні права англійських королів на французькій землі і заціпив у народі свідомість територіяльної єдності Франції, з чого виростав принцип неподільності Франції як національної території.

Коментар

Порівнюючи вирішні події соціально-станових процесів у тих двох країнах, ми бачимо, що правно-політична емансипація їх суспільних станів, або іншими словами — звернення демократичних ідей, не тільки йшли в протилежних напрямках, але й вершилися цілком іншими засобами та в інших формах, від чого залежала й міра стабільності демократичних інституцій у тих націях.

Англійська февдальна аристократія, укріпившись як повноправна суспільна верства й учасниця в суверенних правах монарха, почала в англійському суспільстві процеси політичної емансипації кляс на базі легальності, тобто емансипація вимушена на правлячих суб'єктах силою своєї власної суспільної ваги, зрілості й участі в політичних подіях, санкціонована правотворчими інституціями загальнообов'язуючої законності.

У Франції такий процес ніколи насправду не почався. До останнього дня монархії французька аристократія залишалася упривілейованою частиною населення в стосунку до суспільних тягарів, але без законно усталеної легітимності як політичний партнер у суверенних правах монарха. В кінці, французька аристократія стала культурним активом в житті королівського двору замість того, щоб

домогтися правосильної участі в усіх політичних рішеннях суверенної влади, не тільки у власних інтересах, але й в справах всенародної ваги. У висліді того, що правно-політичний емансипаційний процес у Франції не рушив з мертвої точки, французький король залишався, аж до своєї смерті на гільотині, єдиною повноправною суспільною клясою і джерелом усіх політичних прав і суспільних привілеїв, тоді як англійський король щасливо зберіг монархію й себе як найвищу клясу особливих завдань і стався загально шанованою політичною інституцією англійського народу на рівні з іншими інституціями народоправного суверенітету. Престиж, позиція і функція монарха З'єднаного Королівства настільки особливі в політичному житті сьогодні, що коли запитали здетронизованого короля Єгипту, Фарука, яка його думка про долю монархів Європи і Близького Сходу, він відповів, що згодом залишаться тільки п'ять королів: чотири в картах до гри і англійський.

У Франції король був вивласнений, засуджений і страчений своїми підданими-узурпаторами.

Далі, міста в Англії здобували своє суспільно-політичне значення поступово, дозріваючи у своїх самоправних городах «під чуйним оком королівських суддів». В парламенті, рука в руку з дрібним малоземельним лицарством для захисту спільних інтересів, міщанство здобувало щораз більші впливи на долю цілої країни.

Від часів Едварда I (1272-1307), буржуазія, вийшовши на арену державної політики, прийняла від аристократії звичай безплатної служби в парламентах.¹⁰

У Франції публічні права буржуазії як суспільної кляси обмежувались, аж до революційних подій 1789 року, муніципальними статутами самоуправи по містах. Вплив міщанства в державній політиці позначився почерез особисту участь багатих родин в бюрократичній сітці королівської адміністрації, купуючи на правах відчуженості уряди.

Легалізація фактичної ролі, яку грав третій стан в Англії до «лагідної революції» 1688 року, була завершенням вікового розвитку поступових управнень того стану, засилюваного суперництвом між королем і аристократією за впливи в державі на найвищому політичному рівні. Шукаючи союзника на ширшій народній базі, раз одна сторона, а раз друга, відкликалися до третього стану — заможного міщанства і дрібноземельного лицарства, втягаючи той

¹⁰ Парляментаристам почали платити щойно після 1837 року, коли робітничі посли почали брати активну участь в парламенті.

стан в активну роль на рівні політичного суверенітету в парламентах. Реформа 1832 року, якою здійснилися політичні аспірації третього стану, даючи йому повні права у відповідальному королівському уряді, і знесення в 1846 році заборони імпортувати зерно, дало буржуазії політичну перевагу над землевласницькою аристократією у трикутнику суверенної влади: короля, аристократії і третього стану. Для третього стану це було логічним вислідом довгої та бурхливої еволюції, яка почалася від монаршого абсолютизму й продовжувала сходити вниз, обіймаючи щораз нижчі суспільні верстви і втягаючи їх у спільне політичне життя, даючи їм право голосу в державних справах, і врешті керуючи їхніми кроками до домінантної політичної ролі, без зайвого обезправнювання та ліквідації попередніх гегемонних клас. Зберігаючи фізичну субстанцію й суспільну роль уступаючої класи — а в модерних часах партії — соціально-політична еволюція в Англії породила чудову інституцію «легальної опозиції уряду Його (Її) Королівської Милости». Практичними кроками і без апріорних ідеологічних концептів, контролю над людьми при владі була віддана в руки тих, хто стремів до тої ж влади не шляхом революційної ліквідації властимущих і повалення існуючої бюрократичної системи, а через вільну публічну критику помилок і недомагань партії при владі, пропонуючи свою власну програму служби цілому суспільству.

У французькій політичній дійсності тих же самих часів, буржуазія могла мати тільки одного партнера, в якого руках був ключ до суспільно-політичного авансування; тим партнером був король — єдине джерело правовості й привілейності. Світська аристократія й вища духовна ієрархія, хоч соціально на вищому щаблі, під правно-політичним поглядом супроти свого суверена стояли на тому самому рівні, що усі інші суспільні верстви, і не були відповідним союзником для політичної емансипації нижчих станів. Вони, радше, були перепорою й колодою в ногах, або й ще гірше — противною й нетолерантною суспільною силою. Навіть напередодні Великої революції, вищі класи установчих зборів (Генерал Естатес) відмовилися спільно засідати з міщанським преставництвом аж поки не вмішалася паризька вулиця.

У висліді такої формально-правної й політичної структури, в руках монарха були всі козири політичної гри; і коли був у нього талант для політичної гри, він легко вигравав одну суспільну верству проти іншої, інтереси одної партії проти інтересів другої. Але Людовик XVI не мав здібностей для політичної гри. Домагання середнього стану далекосяжних законодавчих реформ під виконавчою

владою «*короля всіх французів*» не здобула щирої співпраці короля й миролюбна спроба здобути політичні права і рівноправність для найосвіченішої й найзасібнішої суспільної верстви обернулися в найкривавішу революцію, в якій до голосу прийшли найбільше деструктивні і найменше політично зрілі елементи, які змели всі можливості для майбутньої реставрації рівноваги суспільних сил, постинали голови своїм провідникам і врешті опинилися назад у монархії самозванчого імператора, який власноручно поклав собі на голову імперську корону. Новонароджена республіка скупалася в своїй власній крові і поховала себе у повторній після Людовика XIV воєнщині, тільки на ще більшу скалю під владою першого консуля, а згодом імператора Наполеона I.

Соціально упривільйовану аристократію Людвиків замінили впливові родини французької буржуазії; робітництво і селянство частинно мобілізовано в дієві армії Наполеона I, частинно поставлено на свої старі місця для продукції життєвих потреб і люксусів для нових володарів. Переможна і виснажена буржуазія опинилася під владою своїх вибранців, яка небагато різнилася від влади Людвиків. Тільки високопарні ідеї та горді гасла лунали при врочистих okazях, які в існуючих обставинах були нічим іншим як «фразами та ілюзіями по традиції Великої революції», — як це окреслив Маркс в четвертому розділі Комуністичного Маніфесту.

«Плебейське винищення» в роки революції можливих конкурентів буржуазії так захитало суспільною рівновагою Франції, що в дев'ятнадцятому столітті цивільні війни й революції сталися «французькою традицією», Друга Французька імперія в ударі з Пруською монархією потерпіла поразку, а по абдикації Наполеона III попала в анархію у виді Паризької комуни під командою інтернаціональних авантюристів; і Франція зійшла до рівня другорядної потуги на Європейському континенті. Її місце зайняла Пруська монархія, яка об'єднавши під своєю гегемонією всі німецькі провінції, проголосила Німецький Райх імперією.

Аристократія й вища бюрократія королівської адміністрації гинули на гільотинах, або тікала закордон, і нова фікція, що тільки нарід є джерелом всякої влади була монополізована єдиною клясою при владі — буржуазією.

Особливість такої моністичної структури влади полягає на непоборних труднощах розвинути ефективну контролю над самородним проводом, який виловлюється з кожної революції. Провідники революційних кадрів стають узурпатором, утотожуючи себе з інтересами широким мас, що є найпевнішим шляхом демагогів до кон-

солідації диктаторської влади в руках селективно дібраної і дисциплінованої кліки очоленої здібним політиком. Вилонення опозиції на реальній базі в суспільстві під владою олігархії є справою довгого часу та сприятливих умов і поки це може статися, влада диктатора має в своїх руках всі засоби організувати за собою подавляючу підтримку нової бюрократії на ієрархічній драбині партії при владі, якої інтереси є щільно пов'язані з інтересами власника нового режиму. Назриваюча опозиція є, звичайно, здушена ще поки могла б розгорнути будь-яку діяльність. Ініціаторів опозиції ліквідується, як національних зрадників, або порядком партійної чистки «за ухили». На доказ того, що хід і вислід француз. революції не міг бути інший по розігнанні конституанти суспільних станів, це хід і вислід другої великої революції в імперії російських царів: відклик до стихійних сил незрілих політично мас, ліквідація представників і симпатиків старого режиму, ліквідація всіх джерел і познак можливої опозиції, жорстока диктатура провідної кліки і згодом персональна диктатура і культ особистості, — все те в Росії було повторенням Великої революції у Франції. Різниця була тільки в засобах ідеологічного змісту, теоретично обосноване далекосяжне планування, детальність його виконання і врешті детерміністична догматичність. Також і ставлення зовнішнього світу, що був під сильним впливом «ортодоксального марксизму» австро-німецької школи, мало не тільки вплив на підготовку і вибух революції, але й на її захист перед т.зв. реакційними силами внутрі та західних урядів. По невдалій конференції трьох інтернаціоналів в Берліні (квітень 1922 р.), Другий Інтернаціонал і Віденська Унія об'єдналися на спільній конференції в Гамбургу в травні 1923 р. під назвою Інтернаціонал Праці й Соціалізму, визнали Сов. Союзу як революційну соціалістичну державу і закликали всі соціалістичні партії протиставитись воєнним заходам проти Сов. Союзу. Це мало вирішний вплив на врятування комунізму в советській імперії.

МОСКОВІЯ — РОСІЯ

Історичні традиції ГУЛАГУ в Московщині

1

Держава Київської Русі десятого й одинадцятого століть, політично об'єднана Володимиром Великим і скріплена його молодшим сином Ярославом Мудрим, мала всі риси різнокультурної і різноетнічної імперії. Це була така сама імперія Сходу, якою була імперія Карла Великого восьмого століття на Заході. Тих середньовічних імперій аж ніяк не можна утотожнювати з античними імперіями греків, фінікіян чи римлян, ані теж з імперіями модерних часів, як французька Наполеона I чи пруська Вільгельма I, а тим менше з національними, неподільними, конституційними державами.

Володар середньовічної імперії був не тільки автократом, але й необмеженим власником де факто цілої території, а коли жив він досить довго, щоб виправдати свою власність своїм законодавством, то й правним.

Типічним і найяскравішим прикладом такого приватного власництва мечем здобутої території є «Книга Судного Дня» (Doomsday Book) Вільяма Завойовника з XI-го століття, яка є справжнім інвентарним списком підбитих земель і всього, що на тих землях, але залишене в оренді окремих ужиточників за відповідну річну ренту в користь власника-завойовника, яка відповідала б сьогоdnішньому оподаткуванню громадянина державою, хоч і під іншою правовою дефініцією.

Володар-власник такої імперії своїм заповітом ділив окремі провінції поміж своїми спадкоємцями-синами в той же самий спосіб, як сьогodнішній батько ділить своє майно поміж своїми дітьми. Ті наділи синів-княжат, звичайно, покривалися з традиційно усталеними етнографічними територіями, відповідали політичним та стратегічними вимогам або економічно тяжили до певного міського центру. Звичайно, син-первенець отримував центральні території із столицею імперії, що мало давати йому старшинство і зверхність над молодшими удільними князями. Залишені поучення вмираючого батька, хоч і давані своїм синам у найкращих намірах, щоб жили вони в мирі й послушенстві найстаршому братові, звичайно забувалися зараз по врочистих похоронах старого монарха.

Суперництво за київський трон послаблювало оборонну силу ім-

перської території й доводило княжат до такої ворожнечі, що внук Володимира Мономаха Андрій Боголюбський (молодша династична лінія), що володів Суздальською провінцією, здобувши Київ 1169 року, пограбував його і зруйнував. Це був перший випадок в історії Русі, що князь північної провінції заволодів традиційною столицею імперії не для того, щоб засісти на дідівському троні й піднести свій авторитет поміж іншими князями, а тільки на те, щоб знищити той символ першенства і єдності Руської імперії. В тому вже часі князь васальної території Суздаля й Вязьми хотів вивести свої землі, які різко відрізнялися від київсько-чернігівського центру як під поглядом культури й побуту, так і під поглядом етнічного походження, на шлях цілком самостійної політики.

Не зважаючи на ту руїну з руки північного васала, історична роля Русі як імперії Сходу перетривала до 1240 року, коли була смертельно зрана нищівною навалою татар під проводом хана Батия, внука грізного Чінгісхана. Всі більші й менші удільні князівства опинилися в васальній залежності від татарського хана, а княжа влада стала залежною від ханської волі (ярлика). Ярлик від хана узалежнювався щорічною даниною Золотій Орді (гарач) та ритуальною формою васального підданства в місці осідку хана. Хоч і нелегкі й упокорюючі були ті обов'язки для руських князів, але були це єдині тягарі татарського ярма. Хан не був зацікавлений в асиміляції населення ні культурно, ні релігійно.

В час татарського зверхництва політичні, як і культурні, зв'язки були порвані й майже не існували між Півднем і Північчю. Князі Суздаля, Вязьми, Володимира і врешті Москви вхопилися хитрої й успішної політики грати роль найпокірніших і найвірніших ханських васалів і щедрих дароносців. За те вони отримали від хана титул великого князя і привілей стягати данину з інших північних князівств. Те вирізнення московського князя за часів татарської неволі давало великому князеві поважну політичну перевагу над іншими князями і великі можливості поступово підкорювати їх собі політично.

Унук Олександра Невського, Іван I Калита об'єднав під своєю владою всі дрібніші уділи Московії — то підкупством, то насиллям над своїми ворогами. Його внук, Дімітрій Донський, прилучив до своїх володінь території над горішньою Волгою з містами: Тула і Касімов. Він був першим, що здобув велику перемогу над татарською ордою на Куліковому полі в 1380 році і на короткий час скинув татарське ярмо. Два роки пізніше татари здобули Москву, сильно сплюндрували її та спалили. Ще сто років залишався московський

князь під татарською кормигою. Син Дімітрія Василь І прилучив залишки суздальського району до своїх областей: Оку, Нижній Новгород, Володимир і Муром. Часи панування Василя ІІ Сліпого були турботливі: його позбавляли Великого князівства Московського і назад повертали аж чотири рази. Його син, Іван ІІІ Великий, одидичив у березні 1462 року територію, яку залишив був його дід, Василь І. Республіка Новгород Великий, Псков, Вятка, Твер, Рязань, Ростов і Ярославль були ще незалежні від Москви.

Найперше, Іван ІІІ звернув увагу на Новгород як найнебезпечнішого суперника Москви; небезпечного з уваги на свої територіальні посілости, республіканські традиції і його близькі зв'язки з «еретичним» Заходом почерез Ганзенську лігу, яка мала в Новгороді великий торговельний центр.

Новгород вийшов на історичну арену 862 року. Від 1270 р. Новгород був незалежною республікою з вибираним бургомістром. Суверенітет спочивав у руках ради(віче) визначних громадян. Від 12-го століття Новгород був постійно в боротьбі з суздальськими князями. Під час великої татарської навали в роках 1238-40 Новгород урятували розтаялі й непрохідні багна. Від 14-го віку Новгородові постійно намагалися накинати свою зверхність московські князі. Іван І Калита напав на Новгород в 1332 році, а Дімітрій Донський в 1386. В боротьбі за свою незалежність Новгород оглядався на поміч від литовських князів і польських королів. Василь ІІ, побоюючись утратити Новгород у користь західних сусідів, вторгнувся на його територію і здобув перемогу 1456 року. В наслідок тієї поразки, Новгородська Республіка втратила суттєву частину свого суверенітету: вона мусіла зректися права на незалежну зовнішню політику, особливо супроти своїх західних сусідів.

В шістдесятих роках 15-го століття новгородяни були політично поділені. Сильна партія під проводом Марти Борецької звернулася до польського короля Казимира ІV з проханням прилучити Новгород до Литви і підпорядкувати новгородську православну церкву Київській митрополії. Але Іван ІІІ випередив Казимира ІV. Він переміг новгородців в 1471 році, примусив їх зректися всяких взаємин з Литвою і відступлення в користь Москви великої частини північних новгородських колоній. Технічно, однак, Новгород і надалі залишався «вільним містом» і в році 1477 відмовився визнати суверенність над собою Івана ІІІ, і знову був подоланий в році 1478, не отримавши потрібної допомоги від польсько-литовського короля. Тим разом, Новгород утратив решту своїх суверенних прав, республіканську форму влади і майже половину свого населення, особ-

ливо з-поміж тих, що симпатизували польсько-литовським орієнтаціям. Дорогу з Новгороду до Москви «прикрашували» шибениці з визначними новгородцями. Вся територія Новгороду Великого стала одною з провінцій Великого князя Московського. Це сталося 1478 року, а в році 1485 сплюндрований Твер втратив свою незалежність.

В році 1472, за посередництвом папи Сикстуса IV, Іван III оженився із царгородською принцесою Зоєю (Софією), небогою останнього візантійського імператора, Константина XI з Палеологів. Вона перебувала під опікою папи в Римі від упадку Константинополя 1453 року.

Софія внесла до Москви почування вищості грецької культури, етикету імперіального двору і скріпила абсолютистичну структуру політичного ладу Московії ідеями візантійської автократії. Іван III прийняв титул «царя всієї Русі», візантійській герб двоголового орла, виповів залежність московського царства від ханату Золотої Орди (1480 р.) і приголосив себе покровителем і захисником східного православ'я. Зате папа, замість сподіваного об'єднання східного християнства з Римом, зустрівся із ще більшим розколом між католицьким Римом і православною Москвою.

Син Івана III Василь III прилучив до своїх володінь Псковську республіку (1510 р.) і Рязань, що була аж до того часу незалежним князівством. Він умер 1533 року, коли його синові, майбутньому Іванові IV Люту (Грозний) було лиш три роки. Розлогі, політично централізовані, етнічно зрізничковані і культурно неспаяні імперські провінції, що розтягалися від Лівонії на заході аж по Уральські гори на сході і від Смоленська і Пскова на півдні до Білого моря на півночі, були 14 років під володінням боярської Вибраної Ради, в склад якої входили найвищої ранги васальні вельможі (князі і бояри), церковні ієрархи й професійні адміністратори цивільної влади.

В часи, коли на княжому престолі засідав повнолітній монарх, Вибрана Рада хоч і не мала участі в суверенних правах князя, але мала поважний вплив на вирішування державних справ і в більшості випадків визначала політику самодержця-князя. Ось як передає хронікар прощання Димітрія Донського на ложу смерті із своїми боярами:

«Я народився у вашій присутності, виростав серед вас, ділився владою з вами в різних краях, винищуючи невірних». А звертаючись до своїх синів, говорив: «Прислухайтесь до своїх боярів і не починайте нічого, не порадившись з ними».

Виховання царської дитини, Івана, було доручено двом княжим родинам, Шумських і Бельських.

Імперіальна політика Московської держави, унапрявлена Іваном III і Василем III разом із залишеною ними традицією «збирання руських земель», в дійсності була нічим іншим, як тільки здійснюванням династичних претенсій Рюриковичів московської (молодшої) лінії на право володіння над цілою територією Київської імперії Володимира Великого й Володимира Мономаха. Цю традицію й політику продовжувала з успіхом і Вибрана Рада зусиллям найздібніших московських дипломатів і військових стратегів. Абсолютна влада Вибраної Ради яку політиці, так і в соціальних, правних і військових питаннях спочивала на плечах найздібніших її членів від року 1533 аж до часу, коли сімнадцятилітній престолонаслідник був коронований царем Іваном IV (1547) і почав правити від свого імени.

Від 1548 до 1558 року молодий цар, як це видно із ряду подій у тих роках, прислухався до порад і вказівок досвідчених державних мужів і його правління проходило без видних назовні внутрішніх неполадків між ним і Вибраною Радою. Ті два періоди (1533-1548 і 1548-1558) росту і зміцнювання Московської держави називаються в російській історії «голубими роками юного монарха». В тих роках заіснували справді державно-творчі акти.

Нове повстання, що вибухливо в Новгороді під проводом князя Александра Івановича, було здавлене і знову тисячі новгородців повисли на шибеницях, колисані вітром, від Новгорода до Москви.

В році 1552 держава Казанських татар була розбита, а в році 1556 Астраханський ханат був поконаний, а його територія прилучена до Московського царства. Астраханська перемога відкрила для Москви шлях до Каспійського моря і зробила його відносно безпечним для купецьких караванів.

Це правда, пише російський сучасний історик Александр Янов, що багато політичних інституцій архаїчного типу і суспільних звичаїв загрозливого типу у військовому командуванні, і неоправданих привілеїв одідичила Вибрана Рада — «віджили і в основному феодалні форми для обмеження влади абсолютного монарха, що багато з них перетривали поза часи своєї ужиточности і сталися невідповідними для нової ери... Все це цілком справедливо. Під час свого врядування в першому періоді «голубого царювання» юного монарха Вибрана Рада увела збірник законів (Судебник), в якому передбачалася інституція лавників (присяжних). Коли та Рада (а не Іван IV) вводила на місце царських намісників муніципальні само-

управи; коли скликала Земський Собор; коли намагалася знести податкові привілеї церкви й світських вельмож і звільнити воюючі армії від недолугих полководців — уряд тієї Ради йшов нога-в-ногу з модерними часами по лінії обмежування влади (суверена), по лінії приноровлювання до життєвих обставин, по лінії тогочасного європейського абсолютизму». (*Континент*, ч. 9, стор. 336-7, 1976 р.).

Правдивість цих стверджень Янова, щодо ініціативи Вибраної Ради в усіх вищеназваних справах, потверджується в писаній спадщині самого Івана IV: «Мене везли з Казані (1552 р.), писав цар, як військово-полоненого» і взагалі «нас не сповіщали про хід справ, мов би нас і не було... Так було в питаннях зовнішніх справ як і внутрішніх — я не був вільний рішати». (С. М. Соловйов — *История России с древних времен*, III, 475).

2

Також П. А. Садіков, автор поважної монографії, в якій просліджує часи опричини, не знайшов хиб в політичному курсі Вибраної Ради. Він пише:

«Здавалося б, що правління Вибраної Ради сприяло блискучим успіхам 1550-х років, які скріпляли Московську державу. Нова система платень державним службовцям, згідно з їх заслугами, давала нагоду для поширення місцевого самоврядування і в той же час створювалася можливість для зосередження в руках центрального уряду великих фінансових засобів — цілком вистачальних для завершення запропонованої зовнішньої політики. (Дивись ДОПОВНЕННЯ, ч. 1). Впровадження «Судебника» і «Стоглава» запевняло однакостайність і законність у судових процесах. Ряд військових реформ... обіцяв успішність воєнних дій. Врешті за правління Вибраної Ради заведено великі реформи земельні і податкові...» (Очерки по истории опричнины, Академія наук СССР, 1950, стор.5-6).

Провідні члени Вибраної Ради, архітекти всіх тих реформ, почали зустрічати в 50-х роках щораз сильніший спротив юного і емоційно незрівноваженого¹ царя, і врешті в 1558 році цар вирішив — проти опинії Вибраної Ради — покорити лівонських лицарів і відкрити торговельний шлях до Балтійського моря.

Бояри були тої думки, що перше належало б забезпечити південні завоювання шляхом ліквідації постійної небезпеки від нищівних наскоків кримських татар. Воєнна акція проти кримських та-

¹ В 1553 році Іван IV терпів на незвичайно прикрі й уперті болі голови.

тар, на думку Ради, була більш пекучою проблемою і менш ризикованою, бо в ті часи Оттоманська імперія була політично й мілітарно заангажована в південній Європі і не була б спроможна виставити потрібні сили для оборони Криму. Але цар вирішив на той раз узяти в свої руки творення історії Московської держави й 1558 року розпочав війну з лівонськими лицарями. Війна затягалася, висотуючи матеріяльні засоби країни й людські резерви протягом 25 років. Наслідки тієї війни для Московської держави були дуже болючі. Пануюча верства Лівонії була німецького походження. Побоюючись московської окупації, Лівонія в 1561 році заключила в Вільні договір з польсько-литовським королем Зигмунтом II Августом. Території на північ від ріки Даугава включно з Ригою відійшли до польського королівства, в Курляндія стала спадкоємним світським князівством у феодалній залежності від польського короля. Шведи окупували північну Естонію того ж року.

Отож московський цар вплутався в війну не тільки з лівонськими лицарями, але й з двома поважними потугами тих часів.

В ході того, як війна ставала щораз більше коштовним підприємством, цар мусів розглянутись за більш, ніж звичайними джерелами державних прибутків. В тому власне й головна причина опричини. Одними з перших жертв царського хворобливого садизму, яким Іван Лютий намагався заглушити почуття власної меншевартості й політичної недозрілості в порівнянні з державними мужами Вибраної Ради, впали міста Новгород і Псков. Пускаючись на зфабриковані підозри й доноси, цар почав інтернувати цілі родини заможних і впливових горожан, конфіскувати їхні маєтності, а їх самих переселювати в Москву або казнити, тобто фізично ліквідувати. До 1569 року в Москві нараховувалося 150 переселених з Новгорода родин і 500 родин із Пскова. Остаточне плундрування Новгорода й довколишніх його областей та знищення його населення припали на 1570 рік.

Використовуючи заангажування головних московських сил на заході та викликаний опричною анархією параліч на верхах державного правління, кримські татари напали й зруйнували Астрахань (1570), а в 1571 році здобули і спалили Москву. Тільки добре забезпечена твердиня Кремля перетривала облогу. Все те, без сумніву, показувало правильність політичної думки державних мужів Вибраної Ради перед початком Лівонської війни, що ще більше роздувало лють царя і жадобу позбутися свідків своїх власних помилок.

В 1577 році данський князь Магнус, якого Іван IV іменував своїм намісником Лівонії, втік до Польщі, а в 1579 році польський король

Степан Баторії пішов війною на Московію; відобрав город Полоцьк, прилучений до Москви в 1563 р., і увійшов на територію Московського царства. Посуваючись на північ, він здобув кілька городів і став облягати Псков. Використовуючи сприятливу для себе ситуацію, шведи окупували Нарву і Карелію.

В тому скрутному становищі упокорений Іван IV просив у папи Григорія XIII про посередництво у війні з Польщею. Льюяльна в своїм ультракатолицизмі польська аристократія разом із папським нунцієм Антонієм Поссевіно схилили короля Степана підписати з Іваном IV десятирічне перемир'я, що й сталося 15 січня 1582 року. Перемир'я із шведами було домовлене в 1583 році, і Москва мусіла відступити Швеції всі городи над Фінською затокою.

Такі то були політичні й мілітарні подвиги царя Івана, прозваного Грозним. Коли б не ілюзорні надії римської курії здобути східне православ'я під скіпетр римського папи, і коли б не політична короткозорість польських державних мужів і не розклад та перекупство на верхах Золотої Орди,² зліплена руками попередніх Іванів імперія могла бути зведена до князівства третьорядного значення.

* * *

Коли вигляди на перемогу в Лівонії ставали щораз більш сумнівні, цар почав розглядатися за жертвенними козлами, щоб зіпхнути на них свої власні гріхи. При допомозі вірних собі опричників і наємників він почав виловлювати немилих собі бояр і воєнних воевод як запідозрених у змові і зраді, щоб пояснити перед світом трагічні наслідки невдалої війни. Царська опала на запідозрених, тортури й масові екзекуції невігідних цареві князів і бояр дійшли до такої міри, що боярська делегація, очолена митрополитом Афанасієм, виступила перед царем з протестом.

Іван Грозний, — пише Садіков, — оstownпів, коли побачив таку демонстрацію бояр з митрополитом і почув домагання, щоб «цар опам'ятався». Це було на початку 1564 року. В квітні того ж року князь А. М. Курбський утік на Литву. Курбський, один з найкращих московських генералів, бачачи, що діється, як воеводи один по одному зникають, і будучи вже сам в опалі, заздалегідь забезпечив себе і свою свиту правом азилю на Литві. Через те советський істо-

² Поміж татарською аристократією в Криму московський уряд утримував платних шпигунів у найближчому оточенні хапа, які доносили Москві про всі наміри і пляни кримців. Вони служили, як самі висловлювалися, одним рам'ям ханові, а другим цареві в Москві» (Садіков, стор. 35).

рик Садіков називає Курбського «зрадником з розрахунком» (Садіков, стор. 16).

В грудні 1564 року цар розіслав проклямацію, яку відчитувано по всіх церквах і в якій цар сповіщав народів, що покидає Кремль і зрікається царювання, бо його авторитет автократа зраний і царська гідність зневажена зрадницькими змовниками з-поміж князів і бояр.

І справді, цар покинув Кремль і переїхав з родиною і з двірським персоналом до Андріївської Слобідки у наперед приготовлені приміщення. Рівночасно він викроїв із «земщини», тобто з державної території, яку залишав під управою боярської Ради, найкращі райони як свою «опричину», тобто окремий уділ, який мав служити йому за економічну базу для потреб двору і покриття коштів своєї політичної поліції, яка заслужила собі в історії зневажливу назву «опричників». На протязі кількох місяців поліційна армія царя зросла до 6,000 горлорізів. Ф. А. Басманов, Малюта Скуратов і князь Вяземський були головними ватажками в тій несвітській армії.

На вістку, що зацькований зрадницькими боярами цар покидає свій народ і віддає всю земщину в руки тих клятих зрадників, міщанство і чернь Москви з попами й корогами на чолі явилися велетенською процесією в Андріївській Слобідці, навколішки благуючи царя вернутися на княжий престіл і не залишати народ свій на поталу змовників. Промовляючи до «свого народу», цар пообіцяв вернутися, якщо той народ і чесне духовенство допоможуть своєму «государеві» викоринити боярську змову й вимести з Московського царства зраду.

В той час по всіх церквах у Москві били в дзвони, а темна чернь клялася стати на захист цареві.

Це був геніяльно інсценізований суд і присуд «народу» своїй провідній верстві — предтеча ленінських «народних судів» пролетарської революції XX віку.

* * *

Набір рекрутів до опричних відділів описав у своїх споминах Генрик Штаден, який як чужоземний наємник брав участь в опричині:

«Полки опричників були звичайно поповнювані з різного роду рядових людей. Також невільники й кріпаки з дїбр визначних опричників і великих фєвдалів — князїв і бояр — могли вступати як стрільці, не питаючи дозволу своїх панів» (Мемуари, стор. 146. Цитую за Садіковим, стор. 49).

«Також певне число закордонних авантюристів і шукачів щастя вступали в опричину як канцеляристи і військові наємники, авансуючи на вищі пости» (Садіков, стор. 49).

«Набір з-поміж соціально упривілейованих — бояр і дворян — відбувався збільшою увагою до деталей. Чотири (ручители), уважно перевірені в кожному районі, мали в присутності добровольця дати свідчення про його зв'язки і приятелювання з іншими боярами і князями» (Садіков, стор. 23).

Коли подання було затверджене, кандидат в опричники складав присягу:

«Присягаю бути вірним Государеві і Великому Князеві, його державі, його молодим князенкам і Великій Княгині, і не затаювати нічого з того, що чув або почую, навіть коли б це було пустого змісту, але намірене проти царя і Великої Княгині. Також клянуся не їсти і не пити з будь-ким, хто не належить до опричини, і не мати нічого спільного з непричетними. На це цілую хрест»³ (Садіков, стор. 23).

Випосаження запряженого опричника було також частиною загального ритуалу. Йому вручали: «Чорну свитку з грубого сукна, підбиту кожухом, і спідній коштовний мундир та гостроверхий ковпак.⁴ На шиї коня вішали висушену голову собаки, а при сагайдакові мітлу, що символізувало обов'язки опричника: кусати, як собака, усіх зрадників і вимітати на чисто Московську державу з усякої зради» (Садіков, стор. 24).

Полк, що був тілоохоронною гвардією царя і його родини, добився з особливою дбайливістю та обережністю. З часом той полк був оформлений царем на взір чернечого братства: сам цар грав ролю ігумена, князь Вяземський — стольника-провізора, а Малюта Скуратов — паламаря і погребника. Напереміну між мольбою, бенкетуванням і примарними тортурами «казенних зрадників», цар-ігумен і його ченці-опричники проводили час — день за днем, рік за роком...

³ В Статутах Комуністичної ліги, укладених Марксом і Енгельсом, читаємо: (в) Комуни зроблять члени своєю релігією. (г) Вони мусять відмовитись від участі в усякому іншому комуністичному, політичному чи національному товаристві і мусять повідомляти компетентну владу Ліги про своє членство в будь-якій іншій організації. (д) Вони не виявлятимуть нікому жодних справ, що стосуються внутрішнього життя Ліги. (Арт. 42) Виключені й завішені члени, як *також усі запідозрені особи*, будуть під наглядом і *знешкідливлені* в ім'я добра Ліги. Всякі махінації з боку таких індивідів належить негайно доносити до відома (органів) заторкненої комуни.

⁴ Такий же гостроверхий ковпак був частиною уніформи ленінських чекістів під командою Фелікса Дзержинського в роки пролетарської революції.

Такі то були гротескні народини політичної поліції в Московській державі: перший акт «історичного карнавалу». Банди найозвіріліших виродків були офіційно пущені вільно плюндрувати й палити маєтності, вбивати цілі родини дідичних аристократів включно з матерями й немовлятами. Знатніших «зрадників» привозили в дибах в опричнию — в Андріївську Слобідку — для допитів і тортур під особистим наглядом і участю самого царя.

3

Голова канцелярії закордонних справ І. М. Висковатий, якого «дипломатичну майстерність подивляли всі чужоземні амбасадори» і «якого цар любив, як себе самого», був публічно й живцем четвертований власноручно царем і царевичем Іваном 25 липня 1570 року, а в листопаді 1581 року цар «у хвилині нападу шалу» власноручно убив того ж царевича Івана.

Весною 1562 року князь А. І. Воротинський упокорював себе перед царем кріпаком царевим («ми всі твої холопи») і, не зважаючи на те, був покараний разом із жінкою і дочками, і всі були страчені. Князь М. І. Воротинський, досвідчений воевода-стратег, оборонець південних кордонів Московської держави, який «носив почесне звання „слуги“» і рахувався «чином вищий всіх бояр», був тортурований і разом із князем Одоевським страчений в 1573 році.

Один з найвизначніших бояр, І. П. Фёдоров, якого цар уважав «головним змовником», був страчений в 1567 році, а цар Іван IV «особисто плюндрував його численні маєтності і зрівнював усе з землею мечем і вогнем» (Садіков, стор. 32).

В 1574 році «цар Іван Васильєвич казнив смертю в Москві на площі Кремля багатьох бояр, архимандрита Чудовського й одного архипресвітера та багатьох інших визначних людей, а їхні голови наказав кидати перед фронтовий вхід до палати князя Мстиславського» (Садіков, стор. 41).

Неможливо перерахувати всі кримінальні злочини скаженого царя, але два найбільші народовбивства за його панування треба нагадати.

В 1570 році державна скарбниця була вже вичерпана лівонською кампанією, а велика частина території сплюндрована татарськими грабіжницькими наскоками. Потрібно було свіжого допливу грошей. В царя зродилася «проста» ідея: без найменшої провокації з боку новгородців він оточив місто військовими заставами і на протязі кількох днів вимордував 60,000 людей. Більшість з них була

живцем потоплена в ріці Волхові. Місто було сплюндроване і велика його частина зрівняна з землею. Ось як сучасний історик Олександр Янов пише про той геноцид:

«Кривава купіль в супроводі масової різни й тотального грабунку ні в чому невинного новгородського населення, яку вчинив в 1570 році Іван IV, усім відома. Ані один історик, що з повагою ставиться до себе, не вірить уже в те, що «баня» була спровокована справжньою зрадою, чи хоч би передбачуваною. Навпаки, твердо встановлено, що справа була фабрикована в нетрях опричного слідчого уряду і, як каже Скрипніков... у своїй книжці «Опричний терор», «погром Новгорода не мав жодного оправдання...» Але терор був тільки формою тієї події. Її суттю був грабунок — розбійницьке плундрування власного народу органами, справжнім завданням яких було захищати людей від такого грабунку» (*Континент*, ч. 9, стор. 352, 1976).

Про «усмирення» Твері пише А. А. Зімін («Опричнина Івана Грозного», Москва, 1964): «Немилосердне вигублення населення Твері на протязі п'ятьох днів зробило потрясаюче враження на сучасників» (стор. 296). А на сторінках 305-6 той же автор продовжує:

«Очевидно, многолюдне вимордування новгородських селян і ремісників не можна аж ніяк виправдати. Такі були варварські часи феодалних порядків і грабіжницький характер середньовічних властей. Під тим поглядом Росія не була винятком. Щобільше, ми мусимо визнати й той факт, що ліквідація сепаратизму й економічної могутності Новгорода здавалася необхідними передумовами для завершення боротьби з політичним „парцелюванням“ країни».⁵

Цього роду раціоналізація в устах відгодованого і забезпеченого всякими благами радянського інтелектуала в світлі нижченаведеного із споминів Траубе і Крузе, німецьких наємників в опричнині, це ніщо інше як кримінальний цинізм:

«Особливо тяжка доля випала вигнаним родинам із Костроми, Ярославля і Переяславля, як також і з інших районів, в яких жили більше ніж 12,000 бояр, але тільки 570 вступили в опричину. Тих, що утрималися, було вивласнено з їх прадідівських наділів і виселено серед зими й вивожено через глибокі сніги... Коли хтось із міщан чи селян дав притулок для хворого, або поміч жінці в пологах, хоч би тільки на годинку, він був безмілосердно караний на

⁵ Дивись *Доповнення* під ч. 2: інші рос. історики про опричину.

горло... Було заборонено ховати трупи на їх власній землі; їх залишали в полі для птахів, собак і диких звірів».⁶

У висліді тієї жорстокої й безглуздої політики дві треті землі, званої Шелонська П'ятіна, залишилися незаселені в 1571 році. Катастральний реєстратор Н. Ф. Загорський, який провадив списки Шелонської П'ятіни, писав, що «книги реєстрів за роки 1571 і 1576 робили радше враження великих цвинтарищ, по яких то тут, то там блукали живі люди» (Зімін, стор. 400).

У міжчасі величезні території «земщини» в московській централизованій державі були нібито підчинені Вибраній Раді. Та неможливо говорити, що Вибрана Рада «правила» на тих землях, коли щодня опричні відділи цілі родини знатних княжат і бояр в'ящували, тортували і закатовували в найжахливіший спосіб. А крім того, цар ще й оподатковував «земщину» до висоти 100,000 рублів на свої власні видатки.

Як день так ніч кожний член Вибраної Ради сподівався своєї черги і ніхто-(а ніхто!) з-поміж тих заправлених у військовому ремеслі мужів не пробував організувати спротив, хоч тільки один рід Воротинських розпоряджав власною армією в силі кількох тисяч воїнів. Навпаки, всі вони в цілковитій покорі підданчо намагалися доказувати свою невинність і прив'язаність до свого монарха і монархії. Ось як один із рос. істориків 18-го століття описує загальне ставлення московських людей до оскаженілого монарха:

«Бояри і весь народ, не маючи в глибині душі своєї найменшого заміру проти вінценосця, тільки покійно молили Господа, щоб він усмирив цареву лютість». (Н. М. Карамзін, «Записки о древней и новой России»). Той же історик у своїй «Истории государства Российского» доповнював: «Росія терпіла 24 роки, озброєна молитвою і терпеливістю».

Тільки молодші і менше приголомшені люди пробували втекти від опали на Литву, або поза Уральські гори. Один із тих найвизначніший полководець у тодішній Московії, Курбський, утік на Литву. Його мати, дружина й син були казнені і страчені.

«Курбський був блискучим письменником, був автором «Історії про Великого Князя Московії», в якій він засудив царювання й терор Івана Лютого... Його листи є дуже цікаві — без сумніву, найбільше знані це ті, які він писав до царя Івана після своєї втечі» (Енциклопедія Британіка, т. 13, стор. 512-513, 1968 р.).

У відповідь Курбському цар писав з неприхованою грубістю:

⁶ Дивись *Доповнення* під ч. 3.

«Земля строится нами, государи своими, а не судьями и воеводами... и ежели мы различными смертями воевод своих растерзали, с Божьей помощью имеем и еще воевод множество, оприч вас, изменников. А жаловать мы своих холопей вольны, а и казнить их вольны же...» (Р. Ю. Виппер, «Иван Грозный». Ташкент, 1942, стор. 168. Цитую за А. Яновим).

Другий, що заслужив собі безсмертя в історії, як перший завойовник Сибірської території для Московського царства, був Єрмак Тимофеев. Він також, будучи молодшим членом боярської родини і утікши з-під опали з іншими подібно переслідуваними, зібрав біля себе ватагу силою малого полку. Випадково їхнє опальне становище відповідало інтересам багатой купецької родини Строганових, яка отримала від царя великі комерційні концесії на східному пограниччі. Випосажений і фінансований Строгановим, Єрмак переправився через Уральські гори і протягом року покорив собі місцеві племена, пробиваючись аж до ріки Об. Вичерпаний щораз сильнішим опором місцевих племен, він вислав до царя посланця з проською про поміч і помилування. В заміну він віддавав підбиті землі московському цареві. В перепалці буремної ночі з нападаючими загонами сибірських племен Єрмак потонув, намагаючись переплисти розбурхану ріку Іртиш.

Князь А. М. Курбський був надто визначною й видною фігурою в тих часах, щоб можна було зробити з нього звичайного розбійника, натомість Єрмак Тимофеев із скромної родини колишніх дружинників, не маючи за собою перед сибірською виправою заслуг історичної ваги, був зачислений московською адміністрацією, а вслід за тим і російською історіографією, в «розбійники», хоч і очевидним є той факт, що звичайний бандит, нешколений у воєнному ремеслі, не міг би доконати таких подвигів.⁷

* * *

Із сорока восьми наведених в цій праці російських істориків і публіцистів 28 назвали царювання Івана Лютотого позитивним; ве-

⁷ «В 1581 році, малий відділ козаків під проводом наємника (мерсенарія) в службі родини Строганових, Єрмака Тимофеева, вирушив на підбій західного Сибіру і протягом року переміг Сибірський ханат» (Енци. Брит., т. 20, стор. 462).

Реабілітуючи Єрмака Тимофеева до стану «військового наємника», видавці цієї престижної публікації показали себе багато ласкавішими супроти нього, ніж російські історики. «Разбойничество» в формі прикметника в колишній Московії мусіло мати стільки правди в собі, скільки в сьогодишніх советських судах обвинувачення політичних дисидентів у гвалтуванні жінок або в службі буржуазного шпигунства.

лика більшість із останніх схвалюють висліди опричної політики, тобто централізацію політичних і економічних засобів в руках царя, але не погоджуються з методами Івана Лютото. Лиш кілька з них відкидають і засуджують як методи, так і наслідки. З них найвишмовніший і сильний у своїх аргументах є Александер Янов, емігрант із Сов. Союзу за диктатури Брежнєва. В своїм есеї «Комплекс Грозного (Иваниана)»⁸ він різко відрізняє абсолютизм у Московській державі до Івана IV (1456-1558) від автократизму за і після царя Івана Лютото. Абсолютизм у Московській державі був живий і здоровий, каже А. Янов, поки звичаєва традиція поважно трактувала боярську раду. Активна участь боярської ради в політичних рішеннях Великого Князя була в Москві шанована перед Іваном IV. Було це тихим порозумінням між князем і радою, що

«ні Димитрій, ні Іван III, ані Вибрана Рада не мали наміру перетворити Москву в конституційну державу; і не було в них думки знести деспотизм, з якого советські історики зробили собі ідола; не йшлося їм про обмеження царської влади, а тільки про оборону і ствердження прадідівської спадщини і суспільних інституцій, які були єдиною порукою на особисте й маєткове право громадянина Московії».

Правління Вибраної Ради, каже Янов, розуміло це, а також і Іван III розумів це, і обидві партії, спираючись на абсолютистичні традиції, шанобливо визнавали «звичай боярської ради».

«Абсолютизм і аристократія, — пише Янов, — були складовими частинами тієї самої системи і в їхніх намірах не було взаємної ліквідації, а тільки певна форма компромісу, вигідна для обидвох сторін. Суперництво було формою співжиття, а не на життя або смерть».

«... Нахил до автократизму існував побіч абсолютизму в політичній традиції Московії від самого початку, від самого Івана I Калити. Автократія в Москві не була чимсь новим. Новизною була цілковита перемога тієї драпіжної тенденції над її абсолютистичною суперницею»... «Опричина Івана IV була подумана не для реформи інституцій, завданням яких було обмежувати абсолютизм, а на їх знищення; не для продовжування абсолютистичних форм Вибраної Ради, а на її ліквідацію; не абсолютизм, а автократія — такий був задум і зміст опричини».

«Ліквідація такого суперництва була патологічним явищем. Це була цілковита і остаточна перемога бюрократії, яка виключала вся-

⁸ *Континент*, ч. 9 і 10, 1976 р.

ку форму суспільної поруки й яка перенесла всяке зусилля суспільних сил із сфери політичного змагу в застінки спритної бюрократичної інтриги».

«Опричина... мала сильний вплив на весь наступний розвиток російської політичної культури... Якраз із тих часів неусувне тавро було випалене на чолі тієї культури... Від часів опричини російська автократія рахує свої дні. Опричина була першою економічною перемогою і, що ще важливіше, культурною перемогою. Опричина зробила автократію безконкурентною. Суть опричини лежить у відділенні політичної функції від державної адміністрації. Її стрижень — в дуалістичній структурі правління, ґрунтованого на двох паралельних ієрархіях пануючої системи, з яких одна ієрархія затримує повну суверенність, а друга є тільки виконним першою... Це не розподіл політичної влади, а тільки поділ функцій між політичним і адміністративним органами правління».

Для Леніна, як перед ним і для Петра, не було потреби ділити країну на дві окремі адміністративні одиниці. Централістична політична влада в комуністичній партії «поставленій понад те, що він називав «совєтською владою» («земщина»), відновлювала ту саму систему, але примінену до умов 20-го століття. І точнісінько, як це було за Грозного, відновлена «опричина» 20-го віку була *тільки прелюдією для новоуведення кріпацтва*» (підкреслення моє — П.Б.).

На закінчення цих, так рідко коли бачених в російській історіографії, думок наведемо ще одне риторичне, але значуще запитання до письменників і істориків, яке й по сьогодні не знайшло собі інтелегентної відповіді.

«Це зрозуміло, — каже Янов, — чому тиран вбиває дисидентів. Але як зрозуміти письменників?.. Як зрозуміти істориків?.. Вони чомусь знаходять вдоволення у виправдуванні політичних злочинів навіть і тоді, коли ніхто не змушує їх робити те...»

4

Що властиво сталося в царстві Івана IV? І чому все в історії Росії обернулося в щось зовсім інше, ніж в інших країнах Європи? Чому наслідки тих жахливих часів так глибоко просочились у російську політичну культуру, що пережили старий режим і знайшли собі примінення в тих же самих інституційних формах, того ж самого змісту і методи в марксистському режимі Сов. Союзу?

300 років татарського ярма і рабського становища московського князя в стосунку до хана залишили на цілій політичній структурі

і на звичаях міжсупільного відношення глибокий і тривкий слід. В стосунках князя до його суверена тих часів, хана, не було клявзулі на «право відходу» (день св. Юрія) і не існувало «право переходу» до іншого суверена. Зневажливе трактування московського князя рік-річно в столиці Золотої Орди, принизлива поведінка супроти нього з боку ханських мурзів на протязі віків сталися сприйнятливими, отже увійшли в звичай як нормальні стосунки між автократом-сувереном і його васалом. Ті звичаї взаємовідношення між ханом і московським князем почали переноситись на співвідношення між Великим Князем і його васалами — княжатами й боярами.⁹

Внутрішні стосунки між князем і його боярами на протязі татарського суверенітету були злагіднювані тим фактом, що князь не був повним сувереном і що потребував у своїй залежності від ласки хана постійного й непохитного попертя своїх бояр в його зусиллях підкорити сусідні князівства Москві. Не зважаючи на те, схильність до автократизму була вже й тоді глибоко закорінена і загально визнана як цілком природні риси абсолютистичного монарха. За часів Івана III і Василя III ліберальне трактування бояр і княжат було радше вислідом доброї волі і здорового глузду князів. Воно не впливало з боярських «прав» на власне майно і тілесний імунітет.

Проте, свідомість своєї політичної важливості у веденні державних справ бояр, які були безпосередньо затрунені в адміністрації і в воєнних діях, схилила їх до закріплення існуючих привілеїв на правно зобов'язуючій базі якимсь актом суверенного рішення. Було це радше підсвідоме прагнення без ясного концепту, як до того дійти.

Вже в 1359 році, за володіння Івана II Івановича, знаки боярського руху можна завважити у змові княжого тисяцького, Алексея Хвоста. Охоронна княжа служба вчасно викрила змову, і А. Хвост був страчений, а деяке число боярської старшини втекло до незалежного тоді князівства Рязанського.

Процес кілчення формальної легалізації аристократії та її правної участі як законної суспільної верстви в усіх політичних рішеннях на найвищому рівні суверенної верстви, який в Англії почав пробиватися крізь абсолютизм королів на початку 13-го століття, в Москві те кілчення було припізнене на цілих 300 років, тобто на час підтатарського ярма.

Дитячий період панування Івана IV дав у руки боярській Ви-

⁹ Князь М. П. Репін був убитий під час царського бенкету Івана Грозного за відмову надіти на себе костюм блазня (Садіков, стор. 15).

браній Раді всі суверенні права у веденні всіх державних справ. Чотирнадцятирічне урядування Вибраної Ради, яке було незвичайно успішне в усіх ділянках як внутрішньої, так і зовнішньої політики і вдалі військові операції в агресивних війнах, як остаточне усмирення Новгороду, ліквідація ханатів Казанського й Астраханського — все те зробило Москву бездискусійним центром політичної влади на величезному просторі від Білого моря по Каспій, і доказувало, що боярська верхівка у Вибраній Раді дійшла своєї політичної зрілості, виявивши здібність до державного керівництва і до ведення зовнішньої політики та воєнних операцій з великим відчуттям відповідальності. В тому періоді звичай «відходу» і «вільного переходу» почав відживати, бо насправді суверенна влада була в руках боярської еліти.

Тож неможливо прийняти, що із вступленням на престіл юного монарха — без досвіду, запального, з комплексом заподіяних йому кривд боярськими виховниками в його дитячих і dorостаючих роках (1533-1547) — співпраця Вибраної Ради з Іваном IV була без тертя і гострих сутичок на протязі його «голубого» періоду. Особливо, коли ми знаємо, що молодий цар виростав під сильним впливом митрополита Макарія, який впоїв в нього теософське розуміння монаршої влади.

Всякий вияв різниці в поглядах царя і його ради, який в західній традиції був би сприйнятий як природне суперництво¹⁰ і який в дев'ятнадцятому столітті вклався в незрозумілу для східної психіки ідіому «Його (Її) королівської Милости льояльна опозиція», — в світлі автократичних традицій з теософським забарвленням це був спротив і бунт проти волі царя і помазанника з ласки Божої. Як глибоко несприємливість ідеї політичної опозиції до існуючої влади була вкорінена в свідомості росіян, було засвідчене англійським дослідником Росії Дональдом Маккензі Воллесом¹¹ в останній чверті 19-го століття:

«В інших департаментах «чіновники» почали підозрівати, що Земство має амбіції грати ролю парламентарної опозиції. Це підозріння

¹⁰ Ось, як приклад, випадок під час війни з Іспанією за панування Єлисавети Першої: королева наклала нові податки королівською проклямацією. Парламент зареагував мовчанкою. Коли предсідник (спікер) палати репрезентантів був покликаний перед обличчя Її Милости, і королева закинула парламентові непатріотичність і брак розуміння воєнних потреб, значення відповіді предсідника не можна зрозуміти інакше, як відповідь партнера королівської влади в суверенних правах британських народів: «Ваша Милість звернеться до парламенту, і ми покоримось».

¹¹ Sir Donald Mackenzie Wallace, "Russia on the Eve of War and Revolution." Edited by Cyril E. Black, pg. 36, 1961.

знайшло формальний вислів у щонайменше одному урядовому документі, в якому звітуючий урядовець стверджував, що «опозиція загніздилася в Земстві надобре». Муситься признати, що Земство мало цього роду амбіцію і коли б йому вдалося здійснити цю амбіцію, то це було б, мабуть, краще для країни під цю пору. Але це ж західноєвропейська ідея. В Росії немає і не може бути такої речі, як «Його Милости опозиція». Для російського офіційного способу думання ці три слова видаються логічним самозапереченням. Опозиція в очах урядовців, навіть у межах закону, є однозначна із противом автократичній владі, еманациєю якої вони себе вважають; спротив у чомусь, що вони вважають в інтересах автократії, наближається до утотоження із зрадою проти держави» (розділ про Земства).

А советський автор, П. А. Садіков, у своїх «Очерках по истории опричинины», публікованих 1950 року, пише:

«Автократія московського царя зударилася, як це траплялося вже й перед тим, з домаганням февдальної верхівки політичних прав... Февдальна аристократія могла кожної хвилини вчинити бунт проти свого суверена, Великого Князя» (стор. 6).

Боротьба в межах політичного суперництва між родовою аристократією і монархічною автократією, яка в Англії зачала довгий процес демократизації суспільних стосунків зверху до підніжжя суспільної піраміди, в Москві закінчилася катастрофічними наслідками для цілих родів — княжих і боярських. Тільки п'ять родин дідичної аристократії пережили криваву лазню Івана IV і якраз те було в очах Сталіна царевою помилкою: «Якщо б він ліквідував ще й тих п'ять родин, в Росії не було б смутних часів (смутного времени)».¹²

Щоб відповісти на перше питання, треба відверто ствердити, що процес політичної емансипації другої (зверху) суспільної верстви почався в Москві природним порядком випадків, без свідомо формульованих теоретичних педедумов і далекосяжного планування. Це склалося у висліді існуючої політично-соціальної та економічної дійсності і в своїй спонтанності схилялося до повної легалізації існуючих уже порядків радше указом згори, ніж у висліді одвертої й затяжної боротьби з сувереном. Таке психологічне наставлення боярської верстви до власного уповноваження є також, в основному, і відповіддю на питання: Чому?..

Брак ясного усвідомлення в боярства вимоги часу щодо засобів у назріваючій конфлікті з автократом і відсутність у бояр чіткого

¹² Н. Черкасов, «Спомини советського актора», стор. 380, Москва 1953.

розрізнення між привілеєм і правом, тобто між здійснюванням вимоги власними силами і між суплікацією до царської ласки — все це лежить на дні всіх причин і зумовлень, що вели до трагічних наслідків. Бувши в державній адміністрації упривілейованою правою рукою царя-автократа поміж нижчими використовуваними й упослідженими прошарками, бояри, попадаючи в конфлікт із своїм сувереном, ставали легким об'єктом відчуження і відокремлення від тих прошарків, допомога яких була вирішальною потрібна. Православна церква від самого початку стояла по боці автократичної монархії, проповідуючи теософське розуміння влади царя і помазанника з ласки Божої.

На протязі своєї історії східне християнство було завжди під зверхністю світського володаря. В ранній добі свого існування усунення й вигнання церковних патріархів не було рідкісним явищем. Навіть найважливіші для цілого християнства екуменічні собори в Нікеї (325) і в Константинополі (381), які поклали основи під ідеологічну єдність (догматизм) Вселенської Церкви, були скликані й унапрямувані імператорами Константином I в першому випадку і Теодосієм I Великим в другому. Обидва вони вбачали в релігійній сукупності християнських церков найвідповідніший засіб спаювання різних під культурним і етнічним поглядом частин розлогої Римської імперії.

Та ж сама майже тисячолітньої старости візантійська традиція перейшла почерез Київську Русь до всіх пізніших удільних князівств. Під московським об'єднуючим напором і через одруження Івана III з візантійською принцесою та традиція була значно скріплена та інсигніями візантійських імператорів символічно санкціонована.¹³

Зудари найвищої православної ієрархії з царем Іваном IV були, без винятку, на моральному ґрунті. Московські митрополити протестували тільки проти надмірної, публічно демонстрованої жорстокости, деморалізації й богохульної практики царя. Нижчий клір був під сильним впливом чернечих чинів, аскетичного уставу й одночасно дуже сприйнятливих для царських дочасних щедростей та безумовно відданий цареві. Тією хабарницькою політикою супроти монастирів цар ізолював вищу церковну ієрархію, митрополитів, до

¹³ В наслідок упадку світської політичної влади в Римі (475), західній вітці християнства під юрисдикцією Римського єпископа вдалося оминати залежність від світської влади. Римський патріарх став не тільки релігійним, але й політичним фактором у Західній Європі. Цей факт мав вирішальний і багатогранний вплив на розвиток і формування західної цивілізації.

чого немало спричинився ще й той факт, що всі вони були аристократичного походження — з визначних боярських родин.

Митрополит Афанасій був усунений з митрополичого престолу, засланий у монастир і страчений голодовою смертю (1566).

Після нього казанський архієпископ Герман був покликаний на митрополичий престіл. Він також публічно засудив жорстокість царя і був вигнаний до його приватної резиденції в Москві. На його місце поставлений був ігумен Соловецького монастиря Пилип (Колічев). Його задушив царській опричник Малюта Скуратов за його публічне обвинувачення царя в неморальності й жорстокості (23 грудня 1569 р.). Два дні пізніше знайдено усуненого митрополита Германа мертвим у подвір'ї його приватного дому.

Цю дволичність царя Івана IV щодо православної церкви (поза кількома винятками) схвалює російська історіографія. Ось приклад типового «славословія» советських істориків:

«Здавивши явний опір церкви при допомозі політичного насилля, Іван IV з великим успіхом просував політику централізації. Але щойно після удару царя Алексея Михайловича з митрополитом новгородським, Ніконом, за його звеличування замордованого митрополита Пилипа і, врешті, у висліді реформ Петра I (XVIII ст.), церква була залучена до бюрократичного апарату держави» (Зімін, стор. 259).

Отже, основна різниця між східним православ'ям і західними церквами, особливо римо-католицькою церквою, щодо способу їхньої діяльності в суспільствах лежить в загальній настанові до них світської влади: коли західня політична влада намагається відокремити церкву від держави, то російська автократія інкорпорувала православну церкву в світську бюрократичну систему.

У світлі того, який же недотепний вигляд мають безконечні намагання римської курії об'єднатися з російським православ'ям. Невже Ватикан був би справді щасливий у з'єднанні на умовах московської секулярної державної системи?... Бо тільки таке об'єднання можливе...

* * *

Вплив чернецтва і нижчого кліру на забобонні маси селян, ремісників і купців був великий. Також суто торговельні інтереси московських купців ішли на руку цареві, який намагався відкрити Московії шлях до Балтійського моря.

«На Земському Соборі 1567 року купецтво заявилося по боці

царя й рішуче за продовжування війни в Лівонії. Перспективи заграничної торгівлі почерез Балтійське море і його порти були непереможною спокусою. А погроми новгородських, псковських і тверських купців були також на користь московських купців» (Садіков, стор. 59).

5

Коротко, цар Іван перехитрив і вивів у поле свою жертву без великого труду. Він залишив боярство осамітненим з тавром змовників і зрадників проти освяченої особи царя, який був джерелом їхньої легітимності як упривілейованої верстви. Лишившись тієї легітимності й усвідомлюючи собі свою безправність без царської санкції, бояри потрапили в становище, що тільки не почали б проти волі царя, були б зацьковані з усіх боків як беззаконні самозванці-узурпатори. Цілком інакше, — ніж це було з англійськими баронами триста років тому — уклалися стосунки в Московії задовго до Івана IV. Автократія царя не мала в московському суспільстві силового конкурента, який мав би надійне запілля поза засягом царської влади, а в ривалізації з царем-автократом боярство не мало партнера, на якого можна було б числити як на союзника в спільній справі. В Москві між православним духовенством не було нікого такого, як архієпископ Стівен Лангтон, бо там не існували передумови для «другого Лангтона», за яким стояла б безмежна духовна сила Риму. За існуючих суспільно-політичних умов, що сягали своїм корінням у далеку минувшину, ізоляція боярами московського монарха від усіх інших суспільних прошарків була поза всякими можливостями. Становище для аристократії склалося таке ж безнадійне, як і несподіване, і те власне вбивало всяку ініціативу самооборонних починань в самому зародку. Їхнє становище обтяжував ще й той факт, що цілий боярський стан де вспів ще усуцільнитись: для бояр і княжат недавно ще самостійних і свіжо покорених республік і князівств, як Новгород, Псков, Рязань та інші, які пережили воєнні жорстокості, було ще замало часу, щоб забути те, що бояри й княжата — уродженці Суздаля і Москви — були якраз тією силою, яка зруйнувала незалежність їхніх вітчизн. Мурзи — татарська аристократія — двох поконаних ханатів Казані й Астрахані, щоб рятувати своє життя, життя своїх родин і свій суспільний стан, прийняли християнство і стали по боці царя, збільшуючи число тих бояр, які з різних причин пристали до опричини зараз на

самому її початку. Той розкол в лоні самого боярства послужив Г. Н. Бібікову підставою написати, що:

«В опричині бояри, як і поміщики, брали участь проти інших бояр і поміщиків. Це не був удар по боярству» (як по суспільному станові — П.Б.).

Щоб зробити ізоляцію бояр від решти населення цілковитою, цар став відділяти їх фізично від продуктивно працюючого люду в їхніх «вотчинах»,¹⁴ систематично вимінюючи їхні вотчини й дбайливо допильнуючи, щоб найвпливовіші й харизматичні боярські родини переселяти на найбідніші й найдалі від Москви положені землі. Опорожнілі лятифундії ділено на менші частини і заселювано вірними опричниками й поміщиками, які ставали цілком залежними від царя. Найбагатші на родючі ґрунти вотчини приєднувалися до опричної території, тобто до царської вотчини.

Проводячи це перше в московській історії вивласнення селективно і винищуючи окремі боярські родини розмірно в часі, Іван IV зумів зберегти враження, що всі ті царські опали впливали з особистої ворожості царя до окремих родів і не були спрямовані проти цілого боярського стану. Все те давало боярським родинам, які ще залишалися на своїх вотчинах недоторкані, надію зберегти себе в неутрачальності.

Підтинаючи і дослівно знищуючи економічну незалежність своїх уявних ворогів, цар позбавляв їх найменших можливостей організуватися і ставити будь-який спротив.

А все таки, не зважаючи на всі ті осяги в перевазі над своїми противниками зараз на початку рішального зудару, боязливий цар не був ще певний своєї перемоги і пробував забезпечитися правом азилу в Англії, пропонуючи королеві Єлизаветі I заключити таємний договір, який гарантував би для обидвох сторін право на тимчасовий притулок, коли б будь-котрий монарх знайшовся в потребі.

Правно вотчина як княжий наділ васалеві стояла в такому самому відношенні до попередніх великих князів, як і за Івана IV. Це не була правно набута власність, а тільки форма монаршої плати (оброк) своєму ленникові, доки він лояльно і корисно служив своєму суверенові під час війни і миру. Звичайно на практиці боярин міг лишитися своєї вотчини, коли був оскаржений у зраді, або був суджений за тяжкі злочини супроти рівних собі.

Якщо ми сконфронтуємо те давнє «вивлащування вивласнювачів» з руки коронованого вивласнювача стародавнього режиму з

¹⁴ Дідичні земельні наділи бояр за службу цареві.

Марксовим домаганням «вивласнити вивласнювачів» і «знести приватну власність», ми бачимо опричину Івана Лютото предтечу марксистських політичних ідей для фізичної ліквідації найпродуктивнішої й економічно незалежної хліборобської верстви, т.зв. «кулаків» в Росії і «куркулів» в Україні, з легкої руки пролетарського диктатора. Марксова політична філософія в своїй тенденції зробити цивільне суспільство цілком безборонним у руках проводу спролетаризованої інтелігенції була дуже сприйемлива в Російській імперії й мала в її політичній культурі глибоко вкорінені традиції, як у жодній іншій європейській країні. І всі зусилля наших західного типу марксистських ідеологів переконати нас, що царська імперія була найменше підходящим місцем для практичного примінення Марксової теорії є або їх власним нерозумінням суті марксизму, або звичайним лукавством людей із задньою думкою. Адже сама схема ширення в світі марксизму в 20-му столітті переконливо доказує, що економічна теорія індустріальної зрілості капіталістичного розвитку, як обов'язкова передумова переходу національної економії в комуністичну систему, була наскрізь фальшива. Сталося і стається щось цілком протилежне: не держави вершинного розвитку капіталізму сталися полем для експлуатації комуністичних ідей, а країни, що загрузли в суспільно-політичних стосунках віджилого фєвдалізму і технологічно на примітивному рівні.

* * *

Винищуючи вищі суспільні верстви й повертаючись до автократії кочівничо-татарського стилю, опричина виключила раз назавжди можливість в російському суспільстві розвинути повноправну політичну опозицію, і арештувала суспільну еволюцію на рівні, який можна б назвати першим етапом суспільного розподілу праці: були вже професійні воїни (бояри й дружинники), були хліборобські продуценти («мужики»), були різного роду ремісники і купці, адміністративні й військові бюрократи, вищої ранги урядовці центрального правління (дьяки) і церковні ієрархи, але всі вони були тільки «холопами» автократа-царя. Самі вони ані творили, ані репрезентували правно консолідованих суспільних клас, які мали б свої економічні й політичні інтереси, собі властивий культурний рівень і свою власну організацію. Це були тільки особи певного числа подібних чи тотожних економічних, мілітарних, адміністративних, політичних і релігійних функцій, спаяні капризною волею єдиноправного Великого Князя Московії і царя «всієї Русі».

В таких заціпенілих суспільно-політичних умовах не могло бути й мови про свободну міжклясову діалектику суспільних стосунків, ні нагоди для розвитку лицарського «кодексу честі», що приборкує примітивні інстинкти володарів і тих, що виконують їх волю.

Не було там незалежної від царської волі посередницької сили, яка захищала б церкву й обороняла б світські інтереси церковної ієрархії та встрявала б роз'ємчо в конфлікти між світською владою і духовною.

Не було в Московії концепційного еквіваленту до Мардебурзького права для міського самоврядування, ані загальнообов'язуючих законів для охорони життя і майна кріпаків, крім місцевих звичаїв. Разом із знищенням міських республік та їх самоврядувальної системи в Новгороді і Пскові, і разом з тим — перенесення всієї відповідальності за розвиток внутрішньоправних стосунків по городах з городських самоврядувальних інституцій на державну бюрократію опричина відхилила нагоду для розвитку економічно сильного і впливового третього стану західного типу. Всі пізніші зусилля з боку центральних імперських властей створити численну й заможну буржуазію не могли мати успіху, бо виходили з фальшивих інспірацій та були противні духові політично зрілого третього стану, який в Західній Європі був такою незаступною школою демократії.

Очевидно, були вже й тоді заможні купці, а згодом і фабриканти. Їхні сини займали високі й відповідальні позиції в державній бюрократії, але завжди як знаряддя, а не як партнери монарха-автократа.

Близьку характеристику царської політики в справах розвитку й правного порядкування третього стану від шістнадцятого до дев'ятнадцятого століття включно дав у цитованій уже праці Дональд Маккензі Воллес:

«На протязі Середніх віків у центральній Європі йшла постійна боротьба між різними політичними силами, з яких складалося суспільство, і важливі міста були під певним оглядом продуктом тієї боротьби. Міста зростали й знаходили допомогу, що випливала із взаємної ривалізації між сувереном, феодалною аристократією і церквою; і всі, хто хотів жити з торгівлі чи з промислу, осідали в містах, щоб користуватися тією охороною, яку давало їм місто.

«В Росії ніколи не було цього роду політичної ривалізації. Як тільки великі князі московські скинули з себе татарське ярмо в п'ятнадцятому столітті і проголосили себе царями «всієї Русі», їх владі не було кому опертися і вона стала безконкурентна. Царі стали справжніми панами становища й оформлювали свою державу

так, як їм хотілося. З початку вони сприяли розвиткові міст, передбачаючи, що торговельно-індустріальна кляса, розбагатівши, може стати багатим джерелом податків. Вони відокремили міщан від селян, надали їм виключне право на торгівлю, заборонили іншим прошаркам конкурувати і звільнили їх з-під влади земського поміщицтва. Якщо б ця політика продовжувалася обережно й раціонально, заможна міщанська кляса могла б розвинутися, але царська політика була справді орієнтовано короткозора й самозгубна: її осиковим колом були незвичайно високі податкові налоги і трактування міського населення ніби царських кріпаків. Коротко — царі вживали свою владу так по-дурному й так безоглядно, що торговельне й промислове населення, замість знаходити охорону в містах, утікало від угнітаючих умов міського життя. Вкінці та втеча набрала таких розмірів, що треба було адміністративних і законодавчих заходів, щоб тому запобігти...

«Цар Петро I, взоруючись на Заході, вирішив створити міщанський стан указами, й перещеплюванням міських порядків Заходу в російські умови. Катерина II, наслідуючи Петра, проголошувала «пишномовні маніфести» й укази, якими найменувала 216 міст на протязі свого 23-літнього панування, будучи переконана, що в її силі було створити й російську буржуазію на той самий французький модель, на який вона формувала своє дворянство.

«Урядові зусилля покликати до життя багатий і освічений третій стан не увінчалися поважним успіхом. Впливи того стану були більші на урядових паперах, ніж в дійсності... Також будова міст не мала практичних наслідків. Оживлювання тількищо імпортованих муніципальних інституцій, які не мали кореня ні в традиції, ні в звичаях людей, було непосильним завданням. На Заході ті інституції плянувалися поступово в ході віків і згідно з гостро відчуваними потребами часу. В Росії їх адоптовано з наміром викликати ті потреби, яких населення ще не відчувало. Головний вислід у практиці всіх тих заходів Петра й Катерини... був той, що по містах послідовніше впорядковано категорії податкування і податки зростали. Всі ті галузі адміністрації, які не мали прямого відношення до стягання податків, тільки животіли. Ціла система була накинена людям арбітрарно й її рушійною силою була тільки воля імперської влади. Якщо б не та імперська рушійна воля і міщани залишені на свої власні сили, ціла муніципальна система як стій провалилася б. Ратуша, бургомістер, цехи, радні і всі інші мертвонароджені тіні, екзистенцію яким дали царські укази, щезли б відразу. В цьому факті ми маємо один з характеристичних прикмет історичного роз-

витку Росії, що відрізняють той розвиток від такого на Заході. На Заході монархія мусіла боротися проти надмірної сили муніципальних інституцій, а в Росії монархія мусіла боротися проти самогубства тих інституцій».

* * *

Коли б якийсь надлюдський розум міг був засвоїти собі всі ті дані про історичні умови суспільно-політичних стосунків Московії в середині 16-го століття, які сьогодні нам так добре знані, він міг би передбачити дальший розвиток і наслідки тих стосунків аж до йоти.

А проте, А. Янов убачає в Англії за часів короля Івана (без Землі) і Генрика III таку саму ситуацію, яка була в Москві під час вступлення на трон Івана IV. Він пише:

«Англія сталася ареною конфронтації абсолютизму й аристократичного персоналу. І що ж?.. Закінчилося це опричиною чи олігархією?.. Закінчилося парламентом. Закінчилося тим, чим і повинно було закінчитися — компромісом.., що послужив вихідним пунктом для вікової боротьби, яка тільки тоді ущухла, коли обидві поборюючі одна одну сили віджили свою суспільну функцію — оті друзі-вороги ненависні один одному, але й не знаючі, як жити одному без другого».

Правда, так було в Англії. І, очевидно, так могло б бути і в Москві, якщо б Іван IV був такий добрий і взяв на себе відповідальність за невдачу війну в Лівонії і був готовий увести указом московський різновид «Великої Хартії». Але ми радше можемо бути певні того, що коли б король Іван чи Генрик III знайшлися були в докладно таких обставинах, які в курсі історичного розвитку московського суспільства уклалися для царя Івана IV, Англія була б напевно предтечою Московського Великого Князівства.

Цілком поважно: хто з ієрархії московської православної церкви посмів би поставити Московську державу під заборону (інтердикт) уділяти Св. Тайни та правити по церквах, а самого царя викласти й поставити поза охороною права — і залишитися в живих на час однієї доби?.. А це ж була докладно така ситуація, яка примусила короля Івана підписати велику Хартію, визнати й прийняти Стівена Лангтона архієпископом Кентербері й на територіях Англії та Ірландії визнати римського патріярха своїм сувереном. Хто в Москві розпоряджав такими засобами, щоб поставити Івана IV під такий

тиск зовнішніх сил, які в той час універсально користувалися найбільшим авторитетом?..

Проте А. Янов має рацію, коли пише, що «Івана Лютого, основника російського ГУЛАГ-у піднесла (російська історіографія) до висот ідеалу, яким засмічується уми народу на кожному кроці — в школах, в кіно, в театрі, в літературі і в наукових монографіях».

Свій блискучий есей А. Янов закінчує тоном стриманого оптимізму: «Многі перспективи оновлюватимуться з думкою про той «утрачений рай» європейського абсолютизму в російській історії — бож у ньому основа надії».

Чи має він рацію і в цьому?.. Покаже тільки час.

Березень 1977 р.

ДОПОВНЕННЯ

1. «Щодо політичних і фізичних обставин, то треба ствердити, що на території одіди́ченій Іваном IV від його батька, Василя, його пановання могло б було бути найспокійніше і найщасливіше з усіх часів». (С. М. Соловйов, т. III, ст. 174).

2. Цитовані нижче автори з праці А. А. Зміна, «Опричина Івана Грозного».

КНЯЗЬ АНДРЕЙ М. КУРБСЬКИЙ, який написав свого роду реквієм по убієних в опричині, був тої думки, що «в тих жорстоких днях в Московії нічого важливого не діялося, крім безглуздового вирізування в нічому невинних людей, яке пояснюється тільки психічним звироднінням царя і безглуздістю його дорадників» (Історія о Великом Князе Московском).

КНЯЗЬ И. М. КОТИРЕВ-РОСТОВСКИЙ. Успіхи Вибраної Ради викликали спротив царя і він, «сповнений гнівом великим проти підданих і справжніх рабів своїх, почав їх немилосердно переслідувати» (Повесть о Смуте, 1626 р.).

ІВАН ТИМОФЕЄВ: «Опричина спричинилася до смуту в Московському царстві» (Временник Івана Тимофеева).

В. Н. ТАТИЩЕВ у своїй історії є прити всього, що перешкоджає авторитарній владі монарха, «яка набагато більше корисна для держави ніж будь яка інша влада», бо «через неї багатство, сила і слава держави помножується, а через інших поменшується й гине» (Історія Російская с самих древнейших времен).

КНЯЗЬ М. М. ЩЕРБАТОВ. На його думку ніякого конфлікту між царем і боярами небуло. «Цар просто без жадної причини зір-

вав союз з боярами, підозріваючи безпідставно в зраді, перемінився в тирана і довів державу до руїни» (История Россійская с древних времен).

Н. М. КАРАМЗІН: «Бояри й народ увесь, не маючи в глибині душі своєї найменшого заміру проти вінценосця, тільки покійно молили Господа, щоб він усмирав цареву лютість»... «Росія терпіла 24 роки, озброєна молитвою і терпеливістю» (Записки о древней и новой России і История Государства Россійского).

Н. С. АРЦИБАШЕВ не заперечував, що цар був жорстокий, але пояснював ту жорстокість не схильністю царя до садизму, а самоволею його дорадників, його звірського оточення, тобто бояр, «які сказали чесноти добродійного монарха і безстрашного героя».

К. Ф. РИЛЄЕВ у своїй поемі «Курбський» називає царя Івана «скаженим тираном».

М. С. ЛУНІН: «Самовладство царя Івана, яке тількищо установлене у свому первісному вигляді дало росіянам бішеного царя, який через 24 роки купався в крові своїх підвладних».

М. А. ФОНВІЗІН не тільки засудив довгорічне тиранство Івана IV, але й доказував, що російський автократизм 19-го століття був взорований на автократизмі 16-го віку.

М. П. ПОГОДІН: «За що? Чи був який спротив? Чи була Змова? Чи було якесь намагання скинути непередбачене ярмо? Нічого подібного. Голови падали, тортури множились, а довкола все мовчазне, тихе, послухне без слова заперечення — і так до останньої мінuti життя злочинця» (Цар Иван Василевич Грозный).

Н. Г. УСТРЯЛОВ: «Цар оточив себе негідниками, між якими особливо вирізнялися Басманов, Малюта Скуратов і Вяземський» (Русская История).

К. Д. КАВЕЛІН: «Опричина була першою спробою створити дворянську бюрократію; спроба увести в державну службу принцип особистої гідности на місце роду і кровного походження. Ідея була пізніше здійснена Петром Великим» (Взгляд на юридический быт древней России).

С. М. СОЛОВЬЙОВ: «Опричина була вислідом ворожого відношення царя до своїх старих бояр» (Дивись під 1).

К. С. АКСАКОВ: «Муситься признати, що між боярами були знамениті люди..., але ужиточність їхньої ролі кінчилася і суд історії (!!) повис над стародавньою (боярською) дружиною». (Виходить, що Іван IV був тільки оруддям ІСТОРИЇ і що на каприз ІСТОРИЇ, з цілими суспільними верствами належить так поводити, як із старою мітлою: винайшли пилосмок — і мітлу в піч! — П.Б.).

В. Г. БЕЛІНСКИЙ: Іван Грозний «незвичайна людина..., душа енергійна, глибока, титанічна... Його тиранство має глибоке значення». (Зімін пояснює: Белінській умів вчутися в ширину політичних засобів Іванового правління в рішучій боротьбі проти февдальної роздрібленості).

А. І. ГЕРЦЕН: «Тиранію Івана Грозного можна виправдати державними потребами... По нинішній день заносить на Русі духом царя Івана з його правами».

Н. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ ставився негативно так до опричина, як і до царської автократії.

Е. А. БЕЛОВ: «Опричиною Іван Грозний відвернув від Росії небезпеку олігархії і не допустив до перемоги боярства над великодержавницьким елементом. Він порозселявав «вотчиників» і помещиків в різні сторони, вирвавши їх із колишніх князівств. Тим назавжди знівечив мрії князів про окремішність».

К. Н. БЕЗТУЖЕВ-РЮМІН: «Опричина була важливим кроком у розвитку поняття про державність..., вона представляла собою вищий рівень ворожості царя Івана до боярства». (Висновок: Боротьба царя Івана проти удільних князів).

Д. І. ІЛОВАЙСКИЙ: «Так званої, у деяких письменників, боротьби царя Івана з боярським станом в дійсності не було, бо ми не бачимо жодного поважного спротиву безмежній сваволі тирана з боку боярства». (Зімін: Для Д. І. Іловайського це була безглузда тиранія).

Н. І. КОСТОМАРОВ: «Інституція опричини була очевидним чудовищним засобом деморалізації російського народу, з яким чи можна б порівняти щось інше в його історії... Нові землевласники, спираючись на царську ласку, дозволяли собі на великі нахабства й самоволю над селянами, що жили на їх землях, і довели їх до такого стану, що здавалося будь-то би ворог побував на тих землях». (Зімін: «Не дивлячись на ідеалістичну обмеженість поглядів Костомарова, нам є зрозуміле його відражаюче відношення до царювання Івана IV як вираз опозиційності ліберально-буржуазного історика, який дивиться на російське самодержавство в позицій буржуазного націоналізму»).

В. Й. КЛЮЧЕВСКИЙ: «Опричина завжди здавалася дуже дивною інституцією так для тих, хто переживав її, як і для тих, хто займався дослідями над нею... Якщо не було це звичайне божевільня, то було все те схоже на політичний карнавал, де державним силам було дано навмисне невластиві їм ролі та підроблені фізіогномії» (Боярская Дума древней Руси). «Сам цар дивився на заведену ним опри-

чину як на своє приватне хазяйство, свій окремий двір чи уділ, який він викроїв з державної території; земщину, по своїй смерті, він мав намір залишити своєму старшому сину як цареві, а молодшому віддати опричну територію, як удільне князівство» (Сочинения, т. II, ст. 177-8). (Якже погодити це з прославленою «прогресивною, централізаційною», опричною діяльністю царя Івана IV?.. — П.Б.).

Підсумок Ключевського: Життя в Московській державі і без Івана укладалось би так, як воно укладалось і перед ним, і після нього, але без нього ладнання йшло б легше, рівніше, як воно йшло при ньому і після нього; важливіші політичні питання знайшли б свої вирішення без тих потрясень ним же спричинених». (Зімін: З цього підсумку виринають політичні переконання типового ліберала пореформної Росії, з його страхом перед суспільними потрясіннями, з його бажанням затушковувати всякі протиріччя і вирішувати всі тріпотливі питання мирними засобами». — А невже ж це погано?.. — П.Б.).

Н. К. МІХАЙЛОВСКИЙ. На думку Михайловського «Іван Грозний не міг зробити нічого путнього». Тому «опричина не була необхідним ні доцільним явищем».

С. Ф. ПЛАТОНОВ схилився до психологічного пояснювання опричини. «Опричина була скерована проти потомків удільних князів і її ціллю було знести традиційні права на діличність. Опричина систематично позбавляла княжі родини їх спадкових земельних наділів та інших привілеїв. 1) Це був удар московської влади з родовим боярством; 2) підпорядкування інтересів працюючого люду інтересам земельних власників у службі великого князя, що жили на кошт цього люду... В опричині відбувся повний розгром удільної аристократії» (Очерки по истории смуты в Московском Государстве). (Зімін: Платонов не потрапив розкрити класову сутність суспільних суперечностей в Російській державі).

Н. П. ПАВЛОВ СІЛЬВАНСКИЙ: «Московська держава, вирішивши з феодалного порядку, систематично покоряє удільних князів, але остаточно ломить їх силу, їх «гординю» — за словами Грозного — тільки тоді, коли віднімає у них володіння удільними землями. Но основи держави Івана Грозного спочивали на феодалнім способі ведення пофеодалних суспільних стосунків. Через те, говорити про кінець феодалізму в період опричини, очевидно, не можна». (Зімін: Таким чином Павлов-Сильванський вважає опричину важливою історичною подією в переходовому часі від феодалізму до класової монархії, знаменною перемогою державного ладу).

Н. А. РОЖКОВ (з позицій історичного матеріалізму): «В опричині 16-го віку наступив перехід влади від фєвдальної, княжо-боярської знаті до масового дворянства в царській службі. Офіційна політика царів ішла по тій лінії до кінця 16-го століття... Опричина була засобом не тільки особистої, але й політичної боротьби, не тільки знищувала людей, але й ворожі самодержавному й дворянському пануванню порядки» (Русская История в сравнительно-историческом освещении). (Зімін: Рожков був тої думки, що бояри мали виразний намір обмежити владу царя).

М. М. ПОКРОВСКИЙ: «Видворюючи багатого боярина-вотчинника в користь дрібного дворянина, опричина йшла по лінії справжнього економічного розвитку... і своєю непогамовною стихійністю робить особливо безглуздими всякі домисли на рахунок «характерів» і „душевного стану“».

І. І. СМІРНОВ: Опричина була новим етапом у розвитку кріпацтва. Можна відмітити три ступні, що знаменують зміни в житті кріпака в зв'язку з опричиною: 1) Конфіскація селянських ґрунтів; 2) посилення боротьби за робочу силу кріпаків; 3) збільшення податків на кріпака... Опричина раз на завжди знівелила політичні впливи бояр, зробила віднову фєвдального партикуляризму неможливою і поклала основи під політичну систему російської національної держави. В цьому її головне значення».

С. М. КАШТАНОВ: Опричина була звернена своїм вістрям проти останніх удільних князівств.

Г. Н. БІБІКОВ: «В опричині брали участь бояри і поміщики проти інших бояр і поміщиків», тобто «жодної класової боротьби проти боярства не було».

В. Б. КОБРИН розвіяв до решти легенду про мниму демократизацію основних кадрів командного стану опричини, показавши, що Іван IV організував опричину із тих же суспільних прошарків, з яких складався царський двір ще в середніх роках 16-го століття. Про те свідчить список провідних опричників» (Коментар Зіміна).

Р. Г. СКРІПНИКОВ переконливо доказав, що перші переселення на нові землі були спричинені не так викроюванням опричної території, як політикою заслання переслідуваних княжат і боярських дітей в середнє Поволжжя, в травні 1565 р. (Коментар Зіміна). Скріпников належить до рос. історичної школи, яка намагається виправдувати опричину «економічними необхідностями» тих часів.

Р. Ю. ВІППЕР: «Пора вже зрозуміти, що опричина була, в першу чергу, найбільшою воєнно-адміністративною реформою, спричиною зростаючими труднощами великої війни за доступ до Балтійсь-

кого моря, за відкритий шлях для нав'язання безпосередніх стосунків із Західною Європою». (Зімін: Віппер представляв Івана III і Івана IV як двох організаторів і вождів великої держави тих часів).

С. В. БАХРУШІН: «Реформи Івана Грозного, що завели новий внутрішній порядок в країні і забезпечили оборону перед зовнішніми ворогами, зустріли гарячу підтримку від російського народу. Дворянство, селянські маси і міське населення вигравали від запровадження державної централізації. Через те, в особі Івана Грозного маємо великого державного мужа тих часів, який вірно розумів інтереси й потреби свого народу і боровся за їх здійснення і заспокоєння».

П. А. САДІКОВ: «Опричина стинала рішучо і сміло верхи фєвдальної класи і підтримувала державну владу; через те вона, в умовах тих часів, була безперечно прогресивним історичним фактором, хоч сама в собі таїла вже гострі соціальні протиріччя» (Очерки по Истории Опричнины).

І. Г. ПОЛОСІН убачав глузд опричини в ліквідації боярсько-князівської сепаратности, в ліквідації удільного типу княжо-боярських дворів, в реорганізації царської опричини та в зміцненні земщини силами царської опричини» (!!!).

С. Б. ВЕСЕЛОВСКИЙ відмовився взагалі бачити будь-який глузд в опричних подіях. З цим, очевидно, погодитись не можна, каже Зімін.

С. М. ДУБРОВСКИЙ у своїй праці «*Против идеализации царя Ивана Грозного*» піддав гострій критиці історичні праці Р. Ю. Віппера, С. В. Вахрушіна, І. І. Смірнова, які ідеалізували діяльність Івана IV і його опричину. Головна наукова діяльність Дубровського припадає на час по смерті Сталіна.

Й. В. СТАЛІН, в розмові з С. М. Айзенштайном і з актором Н. К. Черкасовим, говорив: «Іван Грозний був великим і мудрим володарем. Його помилка в тому, що не довів до кінця боротьбу з фєвдалами. Коли б не ця помилка, на Русі не було б „смутного времени“» (Опричину пережили п'ять боярських родин. — П.Б.).

В. Н. ШЕВЯКОВ, каже Зімін, підтримував думку Дубровського, що опричина була цілком непотрібна. На думку Зіміна, спроба переоцінки опричини (як негативного явища, — П.Б.) виявилася невдалою.

М. Н. ТІХОМІРОВ, виходячи з лєнінської характеристики тих часів, показав, що все те, а особливо погром у Твері, діялося на підставі згори назначених політичних цілей: боротьбою проти за-

лишків феодалних роздрібностей, які «довго зберігались у Твері».

В. Б. ЕЛЬЯШЕВІЧ. У нього, каже Зімін, цар Іван Грозний мало що не цар селянства («мужіков»).

В. ЛЕОНТОВІЧ: «Цар замало що не стався творцем революції».

Г. П. ФЕДОТОВ. Для нього, каже Зімін, конфлікт митрополита Пилипа з Іваном Грозним зводиться до виступлення Пилипа проти тирана за правду. «Трудно сказати, що штовхнуло московського митрополита, не зважаючи на очевидно нерівність сил, вперто протиставитись опричині... В. І. Ленін бачив (у тому) характеристичні риси „чистого клерикалізму“», — каже Зімін.

С. Г. ПУШКАРЕВ: «Деспот, боягуз і бішений цар».

Л. М. СУХОТІН: «Дивні обставини і манія переслідування, на яку хворів Грозний, викликали опричину».

А. А. ЗІМІН: «Випадки на початку 17-го століття, коли Новгород перейшов на час під владу шведів, показали, як оправдане було недовірливе ставлення московської влади до новгородських вольностей». (Ст. 84). Два приклади на особливу «послідовність» Зіміна в одній і тій же самій праці: 1) Ідеалістичні підстави буржуазної історіографії... «приводять до відмови від наукового пояснювання історичного питання про опричину, і до суб'єктивного трактування історичних явищ, пояснюючи їх «злюю» або «доброю» волею цього або того володаря». 2) «Необмеженість самодержавної волі (примхи — П.Б.) монарха, санкціонована теократичним характером його влади, — ось лямбмотив всіх міркувань царя (Івана IV)». (Підкреслення мої — П.Б.) (Опричина Ивана Грозного, Мысль, Москва, 1964 р.).

3. В книжочці «Чорна Пурга та інші спомини», Юрій Лавріненко, літератор, що пережив сталінські чистки і лагери, дав нам одну розповідь, яка живцем нагадує також і часи лютого царя з 16-го століття:

«І ще один такий іржавий гвіздок загнали в мою пам'ять дні холодної провесни 1933 року. Бачу, як сьогодні, — на розі Сумської вулиці і Барачного провулку сидить просто на цементовому тротуарі покинута маленька, може, п'ятирічна дівчинка. Ми з дружиною з першого погляду назвали її зірка — за її зірчасті блакитні оченята. Видно, мама дуже любила цю зірку, бо пішла геть, щоб не обтяжували її своєю присутністю жалюгідні виголоджені прохачки і щоб не потягти з собою вантажним авто геть за місто в рови. На прощання мати, як могла, причепурила дівчинку. Обмостила від холоду лахміттям, як гніздечком, перев'язала волоссячко кольоровою стрічкою чи рубчиком з одєжі. Дитина виглядала, як квітка на купі сміття. Мати, мабуть, надіялась, що

таку чарінну дитину люди помітять: як не заберуть до себе, то принаймні дадуть крихту хліба. Ми з дружиною близько нахилилися над зіркою: дівчинка невиразно, невміло ніби прохала — підносила і зразу опускала рученята, навіть торкнула ними наші обличчя. Ми нічого не мали дати їй їсти й, попри важкі вагання, пішли далі з гірким серцем. За кілька кроків наче щось смикнуло назад, і ми обоє без слів вернулися до зірки. Забрати б її до себе, але що скажуть господарі (!), що в них піднімаємо кімнату з кухонькою? Хто доглядатиме зірки, як ми обоє цілими днями на праці?»

Вони не взяли дитини і вже більше не цікавилися її долею. Страх стероризованого подружжя в той примарний рік 1933 під сталінським режимом був докладно такий, як страх, що його відчували селяни й міщани часів Івана Лютого, коли відмовлялися прийняти матір у пологах, будучи під загрозою кари смерті за виявлення людського серця, за милосердя. Проминуло 370 років від опричини скаженого царя; «гуманістична революція» під прапором Марксової ідеології ненависти повалила царський режим, вимордувала цілу царську родину і через одну ніч перетворила людей чотиритисячного культурного розвитку в диких звірів — в країні, де суспільно-політична еволюція була арештована в 16-му столітті. І те століття напів-татарської, варварської імперії, прийнявши нове хрещення скаженого ідеолога 19-го століття, довела так званий культурний світ до такого нігілізму й морального отупіння, що ми сьогодні говоримо про голодову смерть, газування й виморювання в жахливих умовах ГУЛягів мільйонів найкращих людей, як про статистику зарізаних індіків перед Святом Подяки в Америці. Ось юрба розпухлих від жиру ідіотів демонструє на захист криликів і котів, і та ж юрба захопленням оплескує таких же розпухлих катів, на руках яких невинна кров мільйонів. І ми називаємо це ГУМАНІЗМОМ 20-го століття!!

Невимовно прикро мені..., бо цього неможливо пояснити, бо це нижче найнижчого рівня найпримітивнішої людськості. В Авшвіці був я свідком найгіршого роду bestiality, але ми все ж таки були в стані подати руку обезсиленому і найбільш упослідженому. А тут цитований автор каже нам, що в місті, де жителі були ще здібні нормально працювати, не зважаючи на голодом виморювані села, молоде подружжя напризволяще залишає прегарну дитину зо страху виявити людське серце, показатися людиною. Це ж очевидне, що причиною відмови від людяності не була крайня нестача харчів, бо між двома, навіть дуже скупими приділами, могли знайтися заощадження для врятування, або хоч спроби рятувати дитину.

Такий страх, сьогодні незрозумілий в модерних західних суспільствах; але не зважаючи на сновидну неймовірність появи такого страху в тих суспільствах, таким неймовірним страхом можна заразити цілу націю при неймовірних обставинах. Невже ж неможливо освіченій людині за умовністю патетичних слів на службі жорстокої політичної дійсності узріти, що цар Іван і перший секретар комуністичної партії це тотожні феномена в тотожніх обставинах?..

ПОЛЬЩА — РІЧПОСПОЛИТА

«Історія Польщі це місце
Божого дозвілля».

(Норман Дейвис)

У писану історію Польща увійшла щойно в половині десятого століття. Увійшла як політично зорганізована суспільна одиниця із монархом-сувереном Мешком I на чолі (963-992), із столицею в Гнезні, Великопольща. Це очевидне, що перед роком свого офіційного хрещення (966), та Польща мусіла переходити літа політичного дозрівання, організації та боротьби, але з хронік, писаних християнськими ченцями, ми нічого про все те не довідуємося. Те, що залишилося в пам'яті народу, воно в ході віків прибрало легендарні форми, які дуже часто достосовувалися до політичних тенденцій окремих періодів історії.

Із зовнішньо-політичних подій, які увели Польщу в європейську історію, була експансія німецьких племен у вигляді Святої Римської Імперії Німецького народу на Схід (Дранг нах Остен). Та експансія була підтримувана політикою Римської Церкви, якої метою було — крім навертання поганських племен на віру Христову — послідовне поширювання юрисдикції римського єпископа — папи римського — на європейські народи.

Під загрозою утрати своїх володінь, а то й винищення цілого народу, в боротьбі з Оттоном I, кмітливий Мешко вивдав собі за дружину чеську принцесу, Дубравку, охрестився, похрестив свою двірську свиту, визнав над собою зверхність імператора Оттона I, але свої володіння «віддав у руки папи» як довічне ленно римської курії — і в той спосіб забезпечився перед воєнним насиллям римського імператора: війна з Польщею була б війною з папським васалом. Цей політичний крок Мешка I залишив тривалий слід в історії Польщі: в часах безкоролів'я, корону польську і суверенність політичного володаря репрезентував архієпископ гнезненський — примас Польщі.

Доля дохристиянської Польщі зустріла й інші слов'янські народи.

Християнство, як і всі інші ідеології, що претендують на єдиноправильність у всіх питаннях людського життя, намагалося в періоді прозетилізму якнайшвидше витравити з пам'яті наверненого народу його минуле: традиційне вірування, його символіку й ритуали,

щоб тим швидшим зробити прищеплювання нової віри з її грандіозною метою для людського життя в новому світі людини.¹

Син Мешка I, Болеслав, прозваний Хоробрим (992-1025), був вийнятковим здібним володарем. Заприязнившись з Оттоном III, він виведнав для Польщі самостійність її духовної ієрархії з метрополичим престолом в Гнезні (1000), де й був коронованим як перший польський король у 1024 році.

Він був тестем найстаршого Володимирового сина, Святополка. В ривалізації за київський престіл між Святополком і Ярославом, Болеслав поспішив на поміч Святополкові на чолі польських комонників і наємників (1000 печенігів, 500 мадярів і 300 німецьких піхотинців) і окупував Київ 14 серпня 1018 року. Допмагаючи зятеві, Болеслав не забував і про власні користи, чим зразив собі усіх русичів до тої міри, що мусів приспішеним порядком відступати в Польщу «з великою добичею награбованих скарбів». Використовуючи ворожнечу між Володимировими синами, Болеслав прилучив до своїх володінь Червенські Города і Перемишль.

За пановання його молодшого сина, Мешка II (1025-34) вибухла з великою силою реакція старої віри проти прищеплюваного християнства. Костьоли були руйновані, а їх служителі вбивані.

Люди, зжиті з пантеоном численних традиційних богів, спочатку приймали християнську Трійцю як додаток до свого пантеону, особливо по провінціях здаля від княжого двору. В ході того, як розбудовувалася мережа місійних станиць нової віри, як позитивне вчення про доброго й всемогутнього християнського Бога матеріалізовалося в новій і чужій населенню символіці, як те населення починало розуміти, що християнська Трійця це не благодійний додаток до традиційного пантеону, а заперечення й нищення старих богів і рідних традицій, як тільки людям ставало ясно, що добрий Бог християн не признає інших богів крім себе й приходить на знищення тих богів, яким поклонялися діди й прадіди, відпір новій релігії нарастив і потужнів у міру того, як клір, спершись на княжу владу, щораз послідовніше й одвертіше знищував стару символіку і під загрозою жорстокого покарання забороняв старі ритуальні

¹ Тотожні зусилля, затаїти й викреслити з пам'яті народів царської імперії їхнє минуле, мали місце підчас і безпосередньо після марксистської революції під проводом Леніна. Нові володарі, накинувши народам нову ексклюзивну ідеологію діалектичного матеріалізму, намагалися насильними засобами викреслити із шкільних програм історичну минувшину покорених народів і починати по своєму пролетарську історію від жовтня 1917 р. Проте, багатющий матеріал писаної історії, культурні й фольклорні традиції та прогресивна живучість буржуазного Заходу в 20-му столітті звели амбіції більшовиків на нівець.

практики, що нагадували про старі вірування. Реакція була така сильна й загальна, що в роках 1030-38 країна була в повній анархії, а християнство, практично, було ліквідоване.

Син Мешка II, Казимир Реставратор (Одновіцель, 1034-58) мусів тікати з Польщі в Угорщину, а з Угорщини під захист Льорейнського палятина, Еззо (1038), з яким лучило його посвоячення по матері. Знайшовши підтримку палятина й матеріальну допомогу імператора Генрика III, Казимир вертається до Гнезна. Гнезненська метрополія була зруйнована — вона не існувала. З вищої духовної ієрархії залишився тільки архієпископ Ларон у Кракові. Молодий володар поклав своїм першим обов'язком реставрацію християнської церкви.

Подвійними матримоніальними зв'язками з родом Ярослава Мудрого (сам оженений з одною з дочок Ярослава, а його сестра замужна за одним із синів Ярослава), Казимир забезпечив собі мир з боку Київської Русі і допомогу Ярослава у війні з князем мазовецьким. Він об'єднав країну, відродив християнство, підкорив собі помор'ян, але залишився васалем німецького імператора.

Його спадкоємець-син, Болеслав II, прозваний Сміливим (Сьмяли) був енергійною людиною, але зарозумілий і впертий та вибухового характеру. Він переніс столицю Польщі з Гнезна до Кракова і мав чималі успіхи на протязі двадцят-однолітнього панування (1058-79). Він утратив Помор'я, але, використовуючи міжусобиці руських князів, заплатив собі за допомогу київському князеві Ізяславові прилученням до Польщі Червенських Городів і Перемишля, які Ярослав Мудрий повернув був Київській Імперії.

В політичній боротьбі папи Григорія VII з імператором Генриком IV за примат у християнському світі, Болеслав II оприділив себе по боці папи. Принцип Григорія VII, стосований ним у практиці, що всі народи мають залишатися окремими королівствами і визнавати зверхність тільки папи римського над собою, був Болеславові на руку. Крім того, допомога римської курії була потрібна Польщі для відбудови католицької церкви.²

Використовуючи ворожнечу Генрика IV з Григорієм VII, Болеславові вдалося вєднати в папи королівську корону. Він був коронований у день Різдва, 1076 року, що й викликало велике невдово-

² Про розміри її руїни можна мати уявлення на підставі того факту, що ще в році 1125 єпископ Отто з Бамбергу хрестив у Гнезні 20,000 поган, які негайно повертали назад до віри предків.

лення на дворі німецького імператора. Він був другим коронованим королем Польщі.

В році 1079 був засуджений до смертної кари краківський єпископ Станислав Щепанський за зраду суверена (участь у чесько-німецькому заговорі).³ Коли лицарі, призначені до виконання присуду отягались, король власноручно убив єпископа Станислава в каплиці св. Михаїла. Те вбивство викликало загальне обурення, особливо серед католицького кліру. Екскommунікований, Болеслав мусів відректися трону й тікати на Моравію із сином (1080), де й постигла їх обидвох скритовбивча смерть, а єпископ Станислав був канонізований на святого Патрона Польщі (1253).⁴

Пановання молодшого брата Болеслава Сміливого, Владислава Германа (1079-1102) було позначене міжродинними чварами. Його первородний син, Збігнєв, від невідомої жінки був об'явлений байстрюком, що й викликало ворожнечу між ним і його молодшим братом. В наслідок суперництва між синами і батьком, і між синами, територія Польщі була поділена: батько затримав суверенітет над синами, столичне місто Краків, Вроцлав і Мазовію з містом Плоцк.

Герман вивів Польщу з табору папських союзників і визнав над собою зверхність німецького імператора. Ні він, ні наступні по ньому князі на протязі двохсот літ не величали себе королями. В тому періоді Польща не проявляла агресивності у зовнішній політиці.⁵

³ В іншій версії польської історіографії про провину єпископа Станислава заперечується зрада суверенові. Краківський єпископ мав кинути клятву на короля за його неугавну розбещеність, що й викликало нерозважну помсту ображеного монарха. Цю версію ставить під сумнів той факт, що в трибуналі, який доказував зраду брав участь архієпископ Гнезна — примас.

⁴ Тут напрошується нам порівняння між владою західноєвропейського абсолютного монарха під релігійною юрисдикцією патріярха католицької церкви і автократичною владою московського царя 16-го століття, Івана IV Грозного, тобто п'ять століть після пановання Болеслава II. Іван Грозний казнив смертю трьох московських митрополитів на протязі трьох літ (1566-1569) без судових формальностей, а царгородський патріярх, номінальний зверхник східного православ'я, був безсильний супроти православного царя, який аж до своєї природної смерти залишався на престолі московського великого князя.

⁵ Цікаву оцінку найбільш негативної сторінки політики Германа, а ще цікавіший погляд на історію Галицької Держави 11-12 століть, який цілком добре може стосуватися й до Галицько-Волинської Держави 13-го століття династії Романовичів, дає професор Кембріджського Університету, Брус Босвелл, в есеї п.н. «XII Століття: від росту до поділу»:

«Найфатальніший наслідок Владиславової пасивності, була його відмова від зобутків його попередників на Сході. Коли на Русі відбувалися події найбільшого значення для майбутнього слов'янського світу, він залишався бездіяльним. Між Київською Русю і Польщею розтягалися пограничні землі, рідко заселені населенням нерішеним у своїй приналежності, які були окуповані обидвома Болеславами (Хоро-

Небіж Волеслава II, Болеслав III, прозваний Косоротим (Кшивоусти, 1102-38), був двічі одружений. Перший раз із київською князівною Збиславою, яка родила йому трое дітей, і другий раз із Соломеєю з роду Берг, яка ущасливила його чотирнадцятьома нащадками. Він був боевої вдачі і добрий адміністратор; об'єднав Польщу і підкорив собі Померанію. Йдучи за модою часу, поділив територію Польщі між чотирьох синів: найстарший Владислав з титулом суверена отримав столичний город Краків з околицею, Шлеск, Серадз, Ленчицу і суверенітет над Померанією; Болеславові припала Мазовія;⁶ Мешко був наділений Великопольщею і західними Куявами із столицею в Познані; Генрикові припала Сандомірска провінція з Люблином і східні Куяви. Казимир, що народжений був по смерті батька, не отримав територіального наділу.⁷

До прерогатив суверена чи сеніора мали належати справи зовнішньої політики у відношенні до всіх провінцій, справи військові і постійна резиденція на сеніоральному престолі в Кракові... Поділена Польща перетривала аж до часів Владислава Локетка, який

брим і Сміливим — П.Б.) підчас їх походів на Київ. Належне зусилля в тому часі могло здобути ті землі для Польщі. Насправді ж, колонізаторська підприємливість трьох руських братів (Рюрик, Володар, Василько — П.Б.) зробили ті землі руськими. Було це в звичай князів Рюрикової династії, яких батьки не засідали на київському престолі і які через те уважали себе «внеласненими князями», тобто поза лінією спадковості — користати з нагоди у рубіжних частинах руського світу. Трьох таких князів поселилися над Дністром і над Сяном. Один з них, Володар, став володарем у Перемишлі, який став руським городом і місцем осідку православного єпископа. Його син, Володимирко, об'єднав пограничні міста й обернув їх у сильне князівство із столицею в Галичі, яке досягло великого добробуту як руська православна країна під владою дідичних князів — поза головною руською державною системою. В той спосіб, у польських воріт на схід закріпилася сильна ворожа держава, яка протиставилася польській експансії на руські степи. Такий стан річей був також у дечому корисний і Польщі. Галич творив буферну державу, яка охороняла Польщу перед головною експанзією Русі, а що важливіше — перед наїздами тюрських степових номадів. Що більше — ота сама відірваність від руського світу робила політичні, соціальні і культурні впливи, що йшли з Польщі, сприйнятливими для населення тієї держави. В ході того, як Київ підупадав і провід у руському світі перейшов на віддалену й відгалужену Суздальську колонію, Галич поступово спокупувався на принади латинської цивілізації. Щодо питання тієї східної «Альзації» між Росією і Польщею, то воно запратувало голови державним мужам на протязі восьми століть» (v. I, pg. 44).

⁶ Після відродження польського королівства під владою Владислава Локетка, Мазовія залишалася самостійним князівством аж до 1526 року, коли помер останній князь з Пястів, і Жигмонт I Ягайлон інкорпорував Мазовію до польського королівства.

⁷ При наступному переподілі Казимир також отримав свою частку і на польській території устійнилися 5 удільних князівств: Великопольща, Малопольща, Шлеск, Мазовія і Куяви.

об'єднав польські землі під своєю владою і коронував себе на короля 1320 року — майже 200 років існував поділ Польщі.

В році 1138 в Польщі постала політична дійсність, яка на Київській Русі мала вже свою традицію. Роздіблена Польща, послаблена подвійною лояльністю, стала легким прицілом для зовнішніх ворожих сил. Найгрізніша небезпека з'явилася від татарського наїзду, якого жертвою впали Київсько-Руські землі і Галицько-Волинська Держава. Татари дійшли аж до Шлеська, де коло Лігніци шлеський князь Генрик II Побожний пробував ставити їм опір 1241 року і наложив головою...

Від півночі непокоїли мазовецьку землю пруські й литовські племена, і князь Конрад Мазовецький запросив і поселив на північному пограниччі Мазовії Тевтонський орден Хрестоносців (1230), які, винищивши пруські племена й укріпившись, стали в чотирнадцятому столітті дуже небезпечним сусідом, а їх родовідний спадкоємець Пруське Королівство за династії Гогенцолернів вирішувало про саме існування Польщі як держави.

Проте, удільне роздіблення Польщі мало й позитивний вплив на соціальний розвиток польського суспільства.

Під кінець 12-го століття, — пише проф. Брус Босвел, — ми бачимо виразний поступ у культурі, який проклав шлях для знаменитих соціальних і економічних перемін в наступному періоді... Розподіл Польщі на певну кількість незалежних держанок визначає політичний занепад, але це також стає початком того руху, коли поляки почали брати участь як рівні в тій фазі загальнолюдського розвитку, званого як середньовічна цивілізація».⁸

Останнім з Пястів, що йменував себе «володарем всієї Польщі» (*Dux totius Poloniae*) і вважав себе старшим над усіма князями по думці Болеслава III, був Мешко Старий. По його смерті Польща розпалася на ряд незалежних князівств.

«На протязі другої половини тринадцятого століття, — пише проф. П'єр Дейвид, — відроджена польська церква була майже єдиним звеном, що об'єднував ривалізуючі між собою князівства, на які ціла Польща була розпарцельована».⁹

В міру того, як початкові наділи синам Болеслава III дробилися на щораз менші уділи його внуків та правнуків, відворотний процес

⁸ The Cambridge History of Poland, pg.pg. 58, 59.

⁹ Ibidem, pg. 84.

об'єднування проходив під жезлом володарів, які мали опертя на чужоземні сили. Під кінець 13-го століття, чеський король Вацлав II, покликуючись на суверенітет свого батька над Вроцлавом, силою зайняв Краків, усуваючи Владислава Локетка, якому залишилися тільки Серадз і Брєсть Куявський.

В тому часі Перемислав II об'єднував уже всі дрібні князівства Великопольщі. Вацлав, виведши зречення Перемислава на Мало-польщу, заволодів цілою полудневою частиною Польщі. Тож в році 1292 Польща була поділена на дві суверенні держави: Великопольща під владою Перемислава II, із столицею у Гнєзні, і Малопольща під владою Вацлава II, із столицею в Кракові.

В році 1296 упав жертвою заговорників Перемислав II. В ривалізації за спадок по ньому переміг Локетек Генрика з Глогова. Суперечки Локетка з познаньським єпископом Зарембою і поголоски серед шляхти про нечесну гру Локетка в боротьбі з Генриком, дали Вацлавові нагоду підкорити собі Локетка як васалів в серпні 1299 р. Під кінець того року Локетек пішов у підпільну боротьбу проти Вацлава, а Вацлав II об'єднав обидві частини Польщі і коронував себе в Гнєзні 1300 року польським королем, за загодою імператора Альберта. Для скріплення своїх позицій серед польського лицарства, яке тяготіло до п'ястівських династичних традицій, він оженився з дочкою Перемислава II, Єлисаветою.¹⁰

Використовуючи ворожі стосунки угорського короля з Вацлавом, Владислав знайшов союзника в Угорщині. Домовлення скріплено угодою в Кошицях 1304 р. Локетек також здобув прихильність папи Боніфата VIII, пригадавши йому, що Польща від часів Мешка I була вірним васалом Апостольської столиці.¹¹ Маючи підтримку усього польського елементу (крім чужинецького населення міст), Локетек використав смерть Вацлава II (1305) і оволодів Краковом 1306 року. Чеська інтервенція увірвалася із скритовбивчою смертю Вацлава III на Моравах 28 серпня 1306 р.

Боротьба Локетка проти Тевтонських лицарів, хоч і покінчилася в користь Христоносців 1309 року, проте допомогла йому накинати свій суверенітет Великопольщі в 1314 р.

Королівську корону виведши собі Владислав окремою угодою з Римом, в якій польський король зобов'язувався підвищити податок папському престолові (т.зв. Петрів гріш) і давати Римові військову

¹⁰ Об'єднання польських земель під Вацлавом II трактується в польській історіографії як чеська окупація з чеським королем і чеською адміністрацією.

¹¹ Римська Курія формально визнала Польщу своєю васальною державою в 1207 р.

допомогу проти ересей. Коронування Владислава Локетка і його дружини, дочки великопольського князя Болеслава Побожного, відбулося в Кракові 20 січня 1320 року.

Рік 1320 був дуже щасливим для підприємчивого польського короля. В тому році він видав свою дочку Єлисавету за овдовілого угорського короля Карла Роберта, що й стало початком довготривалих приятних стосунків між Польщею і Угорщиною. В тому році Локетек здобув приятнь і підтримку у князя Галицько-Волинської Держави, Юрія I Львовича, що був оженений із сестрою Локетка, Євфемією. П'ять років пізніше наступило зближення з Литвою Гедиміна — з його дочкою, Альдоною, оженився єдиний син Владислава, Казимир (1325). Те династичне посвоячення польських Пястів з литовською династією Гедиміновичів було прелюдією до дуже знаменних подій, які вирішали долю Польщі і Литви на наступні чотири століття. Болеслав Локетек помер 1333 р.

В тому ж році був коронований в Кракові його син Казимир III, прозваний Великим, останній з династії Пястів. Він записався в польській історії як один із найрозумніших і найталановитіших королів. Про нього залишилася приповідка в народі, що «застав Польщу дерев'яною, а залишив мурованою». Він оснував університет у Кракові і побудував товарові магазини (сукенниці — в польській мові) для заграничних купців, підносячи Краків до важливого центру закордонної торгівлі.

За його почином і наглядом було кодифіковане польське право, відоме сьогодні під назвою Статутів Казимира Великого. Він прийняв вигнаних з Англії та Німеччини жидів і дав їм статутів права, які потверджені й поширені пізнішими королями, стали основою «жидівської держави в державі».¹²

В жидівських енциклопедіях Казимира III називають «королем жидів і селян», а редактори Нової Стандартної Жидівської Енциклопедії пояснюють:

«Його добродійність (супроти жидів) треба, мабуть, завдячувати впливові на нього його коханки Естерки, дочки жидівського кравця з Опочна яка родила йому двох синів і дочку».¹³

Втрату Помор'я і Шлеська, король Казимир вирішив компенсу-

¹² «Умовини, — пише жидівський історик Гайнріх Грец, — тих часів були такі, що до певної міри дозволяли жидам у Польщі оформити незалежну державу в польській державі» (Історія Жидів, т. IV, ст. 641).

¹³ The New Standard Jewish Encyclopedia, 1970, pg.pg. 405, 406. "Casimir III (The Great)."

вати експанзією на Сході. Ось як проф. Оскар Галецькі виправдує претензії польського короля на Галицько-Волинські землі:

«Були ті землі інших історичних традицій і не польські, як також і не католицької віри, але також правдою є й те, що частина тих земель на полудневосхідньому пограниччі відновленої Локетком Польщі була польською на світанку історії, яку відзискували на короткий час перші польські королі».¹⁴

На вістку про смерть Юрія II Болеслава (1340), Казимир, якому Юрій приходився небіжем по мазовецьким князі Тройдені, зголосив свої спадкові претензії. Він захопив Львів і вивіз коронаційні регалії холмсько-галицьких князів. Також і угорський король Людвик, будиши посвояченим з покійним Юрієм почерез свою матір, сестру Казимира, окупував частину Галичини.

Галицьке боярство, використовуючи суперництво обидвох королів, зуміло під проводом перемишельського воєводи, Дмитра Дедька, відстояти незалежність, яка проіснувала у формі боярської олігархії до року 1349.

Запевнившись нейтральністю татар, Казимир удруге здобув Львів і окупував частину Галичини. Одночасно Любарт Гедимінович, що володів Холмщиною, Підляшшям і західньою частиною Волині, розпочав війну проти Казимира за Галицьку землю. Він також використовував посвоячення з покійним Юрієм II, що був одружений з Офкою, сестрою Любарта.

Між Казимиром і Людвиком Угорським дійшло до порозуміння в 1350 році: в разі Казимир не лишить по собі законного спадкоємця, Людвик отримає Галичину і корону польського короля. По смерті Людвика, цілу Польщу «від Поморя до Шлеська» одідичить двоюродний унук, Казимир із Щеціна (Штетіна).

Згодом і Любарт був змушений прийти до згоди з Казимиром. Угодою з 1362 року він відступив польському королеві Галичину, Холмщину і західню Волинь.

Людвик був коронований на польського короля 17 листопада 1370 року. Адміністрування Польщею було Людикові дуже не на руку. Своєю регенткою він іменував свою матір Єлисавету, яка залишалася на тому пості аж до смерті, 1380 р. Фактично, адміністратором був єпископ краківський, Завіша. Головною метою Людвика було запевнити польський трон одній із своїх дочок: старшій Марії, замужем за Зигмунтом Люксембурзьким, або новонародже-

¹⁴ The Cambridge History of Poland, Chapter IV by Prof. Pierre David, pg. 84.

ній і вже заслуженій австрійському принцові, Вільямові з Габсбургів-Ядвізі.

Як довго п'ястівська династія мала законного спадкоємця, перехід польської корони відбувався автоматично з батька на сина. Новою проблемою стало спадкоємство по Людикові не на сина, а на дочку та ще й не по прямій династичній лінії П'ястів. До порозуміння між королівською радою малопольських магнатів і Людвигом дійшло у т.зв. «Пактах Кошицьких». Польські магнати прийняли Ядвігу своєю королевою, а Людвик потвердив і поширив права польської шляхти з 1355 року в трьох найважливіших пунктах:

- 1) Король зобов'язався не накладати інших податків без згоди шляхти, за винятком номінального податку у висоті 2-х грошів від морга.
- 2) Всі королівсько-державні уряди будуть в окремих провінціях наміщуватися тільки тубільцями тих провінцій польського шляхецького роду.
- 3) Старостами двадцяти-трьох найважливіших городських твердинь будуть іменовані тільки родовиті поляки, виключаючи осіб королівського роду.

Сталося це в Кошицях, 17 вересня 1374 року. Документ цей відомий в польській історії як «Магна Карта Лібертатів» польської шляхти. Постанови цього акту зобов'язували всіх наступних королів і управнювали в однаковій мірі знатні аристократичні роди, як і звичайну родову шляхту незначних маєткових засобів.

На відміну до подібного емансипаційного акту в Англійській історії в роках 1215-1225, якого узаконненнями користувалася аристократія (барони), емансипаційний акт Кошицьких Пактів включав також і земельне лицарство. Було це вислідом особливого розвитку польських упривілейованих станів, які викристалізовувалися на протязі майже двохсотлітнього поділу польських земель на удільні князівства.¹⁵

Малопольська аристократія так світська, як і духовна, яка в тому часі надавала напрям польській політиці, снувала далекосяжні плани польської експансії в Україну. Йдучи слідами Казимира Вели-

¹⁵ «Замість будь-якого ієрархічного феудалізму, в шляхецькому стані в Польщі залишилася специфічно польська організація «клянів» або «фратрій», остаточно скріплена спільним гербом, який відповідав старим боевим кличам різних клянів. Знатна земельна аристократія, як і скромні лицарські родини різних соціальних позицій, належали нарівні до тих же численних клянів, вживаючи однакові герби й визнаючи спільних предків» (Проф. Оскар Галецькі, *The Cambridge History of Poland, Chapter IX, "Casimir The Great"*).

кого, політична еліта польського двору рішила використати королеву Ядвігу для альянсу з Литовсько-Руським Князівством, яким правив син Ольгерда, Ягайло, охрещений у православній вірі ім'ям Якова.

По двох роках тайних переговорів з литовським княжим двором по смерті Людвика (1382), прийшло до формальної персональної унії Польщі з Великим Литовсько-Руським Князівством у місті Крево (1385). У підписаній угоді Ягайло зобов'язався перейти на католицизм, відзискати Польщі литовськими силами утрачені території і злучити з Польщею Литву з українськими землями «навіки».

Ядвіга прибула до Кракова 12-тилітньою дівчиною і відразу була віддана під опіку польського клеру і надворних дипломатів, яких завданням було переконати дитину, що перед нею велика місія стати хрестною матір'ю католицької Литви. Від неї вимагали відректися свого судженого австрійського принца, Вільгельма і вийти заміж за литовського князя, Ягайла. Після невдалої спроби наздогнати вигнаного з Кракова польськими магнатами Вільгельма, Ядвіга остаточно взяла ту жертву на свою долю. Ягайло був обраний королем в Люблині 2 лютого 1386 року, перехрещений 15 лютого, оженений з Ядвігою 18 лютого і коронований як *Tutor et Gubernator Regis Poloniae* 4 березня того ж року. Щойно весною 1388 року, папа Урбан VI управносив шлюб неповнолітньої королеви.

По смерті Людвика, Ядвіга одідичила по батькові Галичину, яка формально й адміністративно належала до Угорського королівства. В році 1387 вона прилучила Галичину до польської Корони, а Ягайло, щоб позбутися претензій мазовецького князя по лінії Пястів, Зимовіта, на польський престіл, віддав йому частину Холмсько-Бельської землі з городами: Белз, Буск, Любачів, Грабовець і Городло. З вигасненням мазовецької лінії Пястів у 1462 році, ті землі повернулися до польської Корони.

Підо впливом польського кліру, Ягайло, зараз після своєї коронації, посіяв перше зерно ворожнечі між литовським католицьким боярством і православним українським — він заборонив мішані подружжя, що мало фатальні наслідки для Литви в її змагові з польською націоналістичною агресією на ґрунті унійних стосунків.

З метою замирення з Витовтом, якого батько, Кейстут, умер в його в'язниці, Ягайло, ставши польським королем, віддав гідність і владу великого князя Литви Витовтові з умовою, що він залишиться васалем польської Корони (1392 р.). Одруженням дочки з великим князем, Василем II, Витовт запевнив собі приязнь Москви, заключив союз з Хрестоносцями, виповів унію з Польщею і заявив

себе сувереном на Литві і Русі (1398 р.). Його задум позбутися татарської небезпеки раз на завжди, покінчився його великою поразкою над річкою Ворскло 1399 р., що й зневолило його знову погодитися з Ягайлом. 17 липня того ж року померла Ядвіґа на двадцятьп'ятому році життя — п'ять днів після смерти своєї єдиної доні.

З'єднані військові сили Польщі під проводом Ягайли і литовсько-руські під командою Витовта здобули велику перемогу над Хрестоносцями в битві під Грунвальдом, не зважаючи на велику допомогу Хрестоносцям з боку лицарства із західних держав. Захід-бодивився на тодішню Польщу і Литву очима тевтонської пропаганди як на варварські й напів-поганські держави, яким Лицарі Хреста мали нести християнську віру й культуру. Сталося це 15 липня 1410 року.

Крім полків із земель підлеглих Витовтові, в битві під Грунвальдом брали участь сім «руських хоругов» під командою Ягайла, але під власними знаменами земель: Галицької, Перемиської, Львівської і Холмської під знам'ям ведмедя.

Силою постанов Городельської Унії (жовтень 1413 р.), Велике Князівство Литовське стало частиною «довічної» унії з Польщею і всі привілеї та права польської шляхти стали привілеями й правами литовського боярства за винятком бояр руських земель православної віри. Щедрість польської шляхти супроти литовського католицького боярства виявилася у формі адаптації 47 литовських родин польськими родинами через наділення тих родин гербами й боевими кличами адоптуючих польських клянів.

Наступного року після Городельської Унії розпочався собор римської церкви в Констанції, якого наради тривали чотири роки (1414-1418).

«Участь польської верховної ієрархії, очоленої гнєзненським архієпископом, Миколою Тромба, утвердила в західному світі Ягайлонську монархію як християнську державу».¹⁶

На сеймі 1430 року шляхта прийняла пропозицію Ягайла вибрати польським королем одного з двох його синів з третього подружжя з Софією Гольшанською (Владислав і Казімир) під умовою, що новий король потвердить усі здобуті до тепер права й привілеї

¹⁶ Тамже, Розділ Х. «В році 1418 приїхав до Констанції київський православний архієпископ, Григорій Камбляк, булгарського походження. Його інвестував великий князь Витовт, прогнавши з Києва митрополита наставленого Москвою. Архієпископ Григорій заявився за поєднанням грецької й римської церков» (ст. 220).

шляхти. В тому році вмер Витовт, якого, амбіції коронувати себе королем Литви залишилися нездійсненими.

За підтримкою білоруського й українського боярства, на великокняжому престолі засів Свидригайло, брат Ягайла. Це вимусило на Ягайлі визнати брата великим князем Литви. Вороже ставлення Свидригайла до польської супрематії й політики Ягайла було загально відоме. Його укріплення на великокняжому престолі мусіло б довести до уневажнення всіх попередніх унійних актів. Дволітня боротьба Ягайла і польської шляхти із Свидригайлом ніби-то за території Поділля і Волині, фактично була ведена поляками з наміром усунення Свидригайла і наставлення великим князем брата Витовта, Жигмонта. Боярство Литовсько-Руського князівства поділилося на два табори: табір Жигмонта, за яким стояли всі польські сили, і табір Свидригайла, якого підтримували білоруські й українські бояри православної віри. З наміром перетягнення православних бояр на свій бік, Жигмонт проклямував чартером 1432 року, що «всі привілеї надані Литві від початків унії з Польщею, поширюються й на руські провінції без уваги на релігійні різниці».¹⁷ Переміг Жигмонт, але в році 1440 був убитий заговорниками з табору православних бояр за його сторонництво в користь агресивного польського католицизму.

Ягайло помер у 1434 році і в тому ж році був коронований королем Польщі його десятилітній син, Владислав, прозваний в польській історії Варненчиком, бо як король Угорщини від 1440 року, згинув у битві з турками над Варною в 1444 році. Із-за непевності про його смерть, бо міг король пораненням потрапити в турецький полон, Польща залишалася без короля аж до 1447 року. Правив нею як канцлер краківський єпископ, Збігнев Олесьніцкі, щоб «зберегти її твердинею католицизму і зробити великою потугою».

Другий син Ягайла, Великий Князь Литовський, Казимир, був обраний польською шляхтою королем 1447 року, записаний в історії як Казимир IV (Ягайлончик). Ожениний з дочкою німецького імператора й короля Угорщини й Чехії, Альберта з Габсбургів, Єлисаветою, якої амбіцією було піднести авторитет королівського двору.

Перебуваючи більшу частину свого життя на Литві, Казимир від-

¹⁷ Два роки пізніше, то й же Жигмонт, під тиском польської фракції на Литві, проклямував, що привілеї, якими користується польська шляхта, надається всім іншим землям, за винятком на вищі державні пости, які застерігаються *тільки для католицького боярства Литовського Князівства*.

мовився визнати Литву підлеглою Польщі, намагаючись утримати політичний дуалізм в унійних польсько-литовських відношеннях.

На початках війни з Пруським Орденем Хрестоносців (1454-1466) Казимир потерпів поразку під Хойніцями і в наслідок цього був вимушений на сеймі в Нешаві *підписати чартер нових прав для шляхти, в якому зобов'язувався не проголошувати нових прав і не об'являти загальної мобілізації (посполіте рушенє) без згоди сейміків*. Коли ж у висліді тієї війни територія Ордену була поділена на Пруси Королівські і Пруси Княжі, місто Гданьск проголошене вільним, самоврядувальним містом, а Помор'я прилучене до Польщі, король дуже вміло використовував впливи шляхти проти олігархії малопольських магнатів, особливо в питаннях зовнішньої політики й політики супроти Литви. За його пановання Іван III покорив собі Новгород Великий в 1478 році. *Казимир відмовився дати допомогу Новгородові, побоюючись, що симпатії православного населення до Москви не давали надії на успіх*, а Польща відмовилася від участі у війні з Московією так же само, як і Литва відмовилася від участі у війні Корони (Польщі) з Орденем в роках 1454-1456. Значить, в часи його королівства в заграничній політиці обидва партнери унії, об'єднані собою спільного монарха, обстоювали свою політичну суверенність, орієнтуючись на власні інтереси.

Також потрапив Казимир IV протиставитись могутнім впливам римської церкви в політичних справах і навіть погрожував поставити польську церкву на автокефальних правах у відношенні до Риму.

Умираючи в році 1492, Казимир залишив по собі 5 синів. Найстарший Владислав був вибраний королем Угорщини, Ян Ольбрахт став польським королем, Александер одідичив трон Великого Князя Литви, Фредерика був іменований краківським єпископом, а Зигмунт був у році 1506 обраний королем Польщі.

Ян Ольбрахт (Альберт), ще як королевич відзначився у воєнних виправах проти татар і поставив постійну армію для оборони Східної Галичини. *За його пановання шляхта виторгувала т. зв. Другу Карту шляхецьких вольностей (1496 р.), силою якої селяни були закріпачені із заборобою покидати наділені їм землі*. Тільки один син з родини (якщо він не одинак) міг покинути працю на землі для ремесла чи чернецтва, *а міщанам заборонено набувати землю, бо вони не брали участі в загальній мобілізації (посполіте рушенє)*. Він панував від 1492 до 1501 року.

Александер (1501-1506) як Великий Князь Литви був оженений з дочкою Івана III, Оленою 15 липня 1495 р. Ще підчас литовського

періоду, Александер вирізняв себе як ревний польонізатор Литви і Русі. Про нього пише в Кембріджській Історії Польщі, Ф. Папі:

«Ніхто не побудував стільки латинських костьолів, як Александер; ніхто не заніс римський обряд так глибоко в руські землі, як цей основник монастиря для чернечого чину Бернавдинів у Полоцку. Йому завдячує Підляшшя остаточне уведення польського права. Великий князь жив в оточенні визначних поляків... за нього перший раз на княжому дворі у Вильні говорилося попольськи. Канцлер Литви Михаїл Радивил писав листи попольськи, коли його батько говорив ще порутенськи до Бернавдинів...»

Через свою польонізаційну ревність, він викликав вороже до себе наставлення не тільки серед руського населення, але й литовського. Через нерозважне ширення католицизму, він спровокував ворожість Івана III і втратив симпатії всіх православних людей. Через цю короткозору політику Александра, українські князі на Лівобережжі (Чернігів) і над Окою перейшли на васалів Москви. *За ціну нового унійного акту з 12 грудня 1501 року він був обраний польським королем.* В тому акті було підкреслено, що на майбутнє польський король і великий князь Литви будуть вибрані одночасно на спільному сеймі в Піотркові. *На сеймі в Радомі (травень 1505 р.) переглосована була нова конституція, яка зобов'язувала наступних королів не робити жодних політично-правних змін без згоди сейму, т.зв. «Нігіль нові».*

Жигмонт, великий князь Литви, по смерті Александра, був сам вибраний королем Польщі 1506 р. За його володіння наступив у 1513 році поважний договір між Німецьким імператором, Максиміліаном, і московським царем, Василем III, якого наслідки були знівечені перемогою Константина Острозького над військами московськими під Оршою, 1514 р.

Оженений вдруге з принцесою Боною Сфорца (1518 р.), яка мала великий вплив на короля і започаткувала італійський ренесанс в Польщі.

В квітні 1525 р. наступив договір між королем і великим майстром Ордену, на підставі якого Пруси були поділені й остаточно визнані обидвома сторонами — Польщею і Орденом — як Королівські інкорпоровані до Польщі, і Княжі на чолі з Альбрехтом, який перейшов на протестантизм і став васалем польського короля.

По смерті останнього мазовецького князя з династії Пястів 1526 року, Мазовія була інкорпорована до Польщі як адміністративна провінція.

В роках 1523 і 1524, турки й татари пустошили українські землі

аж до Бугу і Сяну. Для оборони східних земель Литовського князівства почали формуватися з'єднання реєстрових козаків на службі польського короля.

Королева Бона виявила велику ініціативу в закладанні нових міст, шпиталів і католицьких костьолів для «ширення західної цивілізації на Сході». *У великій мірі через її діяльність, православна церква зазнала великих втрат, втративши навіть свою зверхню ієрархію. Щоб добитися дозволу від короля на власного єпископа, галицьке міщанство мусіло дати королівському дворові 450 годованих волів.*

За пановання Жигмонта Старого, територія Польщі зросла і зайняла друге місце між державами Європи щодо території і шосте щодо населення (шість мільйонів). Жигмонт помер 1 квітня 1548 року, залишаючи спадкоємцем єдиного сина Жигмонта Августа. Бувши ще за життя батька великим князем Литви, він ще того ж року був обраний королем Польщі (1548-1572).

Жигмонт-Август був під ідеологічним поглядом людиною вільнодумною. За його пановання ідеали протестантизму стали дуже модні на королівському дворі, на дворах польських і литовських магнатів, і серед міщанства німецького походження. Про знецінення католицького догматизму й занепад клерикальних впливів на королівському дворі і серед аристократії, можна мати уявлення з листів єпископа Станіслава Гозіюса, який спровадив до Польщі єзуїтський орден (1564), поклав основи під відновлення престижу римської церкви і писав, картаючи вільнодумність у публічному житті правлячої верстви:

«На дворі Жигмонта Августа уважалося це за політичний розум, щоб почитаючи Бога, не ображати й чорта... Заперечувати Христа вважалося на королівському дворі річчю гідною похвали... Проти осоружних людей (протестантів — П.Б.) не можна й словом дихнути, але ображати Бога можна в присутності короля і сенату...»

Як політик Жигмонт Август відзначався незалежністю думки, маючи завжди на увазі доцільність даної дії в стосунку до передбачуваного укладу сил на сході Європи в майбутньому. Через чотирнадцять років він опирався настирливим домаганням польської шляхти об'єднувати свою вужчу отчизну, Литву, реальною унією з Польщею, в якій не тільки спільний монарх еднав би обидві країни, але й тотожні і спільні політично-правні інституції, повне зрівняння в громадянських правах шляхти й бояр на цілій Річипосполитій і спільна зовнішня політика. До того часу кожна з об'єднаних особю короля й великого князя країн застерігала собі право відмо-

витись від військової співдії. Наприклад, у польських війнах з орденом Хрестоносців Литва відмовлялася від участі по польському боці, а в випадку воєнного зудару Литви з Московщиною, Польща залишалася нейтральною.

Великий князь Литви в особі польського короля мусів рахуватися з опозицією знатних княжих і боярських родів на Литві, які користувалися багато більшими привілеями й правами супроти посполитого боярства, ніж польські магнати супроти шляхецької маси. Повна уніфікація зрівнювала литовське боярство з польською шляхтою в усіх правах, а тим самим і відбирала привілейні позиції у литовської знаті на Литві й на українських землях.

Найбільший опір проти злиття обоїх країн в одну Річипосполиту ставив рід Радивилів, репрезентований двома двоюрідними братами — Миколою «Чорним» і Миколою «Рудим». Микола Чорний сподівався і робив заходи засісти на великокняжому престолі по вигасненні Ягайлонської династії, яка користувалася спадковим правом на той престіл. Проти литовської знаті працювали дві великі сили: 1) польська шляхта з магнатами, бо цілковите злиття Литви з Польщею відкривало їм необмежений доступ до колонізації українських земель і державних урядів, до яких вони в окремії Литві не мали доступу; 2) все литовсько-руську дрібне боярство, якому повне злиття несло цілковите правнополітичне зрівнання з вищою литовсько-руською аристократією.

Зміна у наставленні короля до щільнішого злиття обидвох країн наступила підчас участі Литви у Ливонській війні. Війна із змінним щастям в Ливонії (1561-1563) переконала короля, що самій Литві не під силу буде встоятися проти московської агресії. Оцінка конкуруючих сил на Сході міняє негативну настанову Жигмонта Августа до реальної унії Литви з Польщею. Якщо дотепер тиск на короля для здійснення реальної унії був, передовсім, з польської сторони, то в році 1564 вже самому королеві стало ясно, що в інтересі Литви тісніше пов'язання з Польщею, особливо в питаннях зовнішньої й оборонної політики, було необхідне.

Починаючи від Владислава III, сина Ягайла, польські королі стали бути виборними. В Ягайлонській династії влада великого князя Литви була дідичною. Польська політична верхівка вбачала в реальній унії найзручніший і найдешевший засіб поширення своїх володінь на Сході. Від Ягайла починаючи, головною ціллю польської політики було якнайтісніше прив'язати Литву до власних оглоблів. Це й було причиною того, що вибір польського короля падав завжди на великолитовського князя. З вигасненням роду Ягайлонів,

Польщі загрожувала альтернатива: а) приймати диктат Литви у виборі короля незалежно від його ставлення до інтересів Польщі; б) резигнувати з унії. Ні перше, ні друге не могло подобатися польській стороні і то тим більше, що по смерті Жигмонта Августа дуже поважним претендентом на княжий престіл був Радивил Микола Чорний — ворожо наставлений до реальної унії, бо уважав, що це загрожувало литовським боярам повною колонізацією.

Запобігаючи альтернативній перспективі, небажаній польській стороні і власному переконанню короля, Жигмонт Август дідичне право Ягайлонів на великокняжий престіл переніс проклямацією 1564 року на Корону, тобто, практично, на кожночасного короля Польщі.¹⁸ Кожночасний польський король ставав автоматично великим князем Литви. Процеси вибору польського короля і великого князя були обернені на 180°. Від того часу Польща мала диктувати хто буде великим князем Литви. Фактично, титул великого князя Литви ставав тільки титулярним атрибутом польського короля.

Зміряючи до реальної унії, Жигмонт Август уважав за доцільне переорганізувати внутрішній устрій Литви на польський модель. На двох сеймах — в Бельську 1564 р. й у Вільні 1565 р., король двома проклямаціями узаконнив внутрішню реорганізацію Великого Князівства.

Йдучи по лінії домагань польської шляхти і литовського посполитого боярства, яке в цілковитім зрівнанні в правах із шляхтою здобувало політичноправне зрівнання з литовськими аристократичними родами, король скликав перший спільний сейм до Люблина в січні 1569 р. В початкових дискусіях між представниками обидвох сеймів — польського і литовського — агресивність польської сторони охолодила литовських делегатів. Литовська опозиція до реальної унії зростала і в березні литовські послы почали покидати Люблин. Це, однак, не захитало короля в його намірах.

З'єднавши собі підтримку підляських, волинсько-брацлавських бояр і знатніших руських родів, король проклямував виділення Підляшшя і Волині з Литовського князівства і прилучення тих земель до королівства. На домагання боярсько-княжої знаті Волині, яких земельні посілости розтягалися на Київщину, король проклямував прилучення також і Київщини до Польщі.

З боку польської шляхти виникла опозиція проти інкорпорації

¹⁸ З чисто правового погляду, навіть тодішніх феодальних законів, воно дуже сумнівне чи великий князь Литви був управлений переносити суверенну владу на Литві на анонімного суверена Польщі, чужої, будь-що-будь, держави. Проте, з литовського боку ніхто цього акту Жигмонта Августа поважно не оспірював.

Київщини, бо це могло наразити Польщу на конфлікт з Московщиною і накладало на польські сили обов'язок оборони цієї провінції перед татарськими наїздами. Остаточо, рішучість короля і підтримка рубіжних аристократичних родів перемогли.

Та парцеляція Литовського Князівства дуже послабила позиції литовської сторони на сеймі в Люблині, які й перед тим були вже послаблені смертю Радивиля Миколи Чорного (1565). Навшвидку зібрана литовська аристократія на нараду у Вільні, переголосувала фракцію Миколи Рудого і ціла литовська делегація повернулася до Люблина, підкоряючись вимогам короля і великого князя в одній особі.

Рішенням Люблинської Унії було постановлено, що Корона і Литва творитимуть одну державу із спільним королем, який носитиме титул великого князя Литви, спільним сеймом, спільною загальною політикою і спільною грошовою системою. Натомість тотожні, але окремі для Польщі і Литви, інституції установадчі (сейми для внутрішнього законодавства), окрема адміністрація, судейська система з окремими найвищими трибуналами, окрема податкова система з окремим державним скарбом і окрема військова організація (гетьман коронний і гетьман литовський) — проте, все те організоване на польський модель Литва залишила за собою свій кодекс законів, т.зв. Литовські Статуту Руського Права, судейську процедуру і урядову мову, тобто староруську (рутенську).

Східна Галичина, що була прилучена до Польщі королевою Ядвігою, 1387 р., була підчинена польським правам і адміністративній системі польських провінцій з 1435 року.¹⁹

Підляшшя, інкорпороване Польщею підчас Люблинської унії, було зразу піддане польському праві. Волинь і Київщина застерегли собі права і судову процедуру Литовських Статутів Руського Права й офіційну мову Лит.-Русь. князівства.

Йдучи на зустріч Ливонським Лицарям у допомозі проти агресії Івана IV, Жигмонт Август заключив договір з Лівонією у Вільні 1561 р., силою якого полуднева частина, включно з Ригою, відійшла до Польщі, північна частина була окупована шведами, а Курляндія

¹⁹ Проф. Семінські ось як окреслює приналежність Галичини (Рутенії) до Польщі «Польська Рутенія (Галичина) не брала участі в емансипаційних процесах започаткованих шляхтою польського королівства. Вона залишалася під адміністрацією старостів іменованих королем... Непольського (національного) характеру, не знаючи на сильний вплив польського елементу, (вона) належала до Польщі силою династичних прав». Тобто, логічно: коли приходили на польський трон династії, які не мали нічого спільного з династією волинсько-галицьких Романовичів, Галичина залишалася під Польщею силою незаконної окупації.

стала васальним краєм польського короля. Уводячи устрoeві зміни на Литві в курсі подій в Ливонії, королеві пощастило у спілці із шведами устоятись польсько-литовськими силами проти напору Івана IV до Балтійського моря, але після Люблинської Унії королеві потрібно було миру, щоб закріпити реформи й усмирити розполітизоване боярство. Те й спонукало його заключити з Іваном IV дворічне перемир'я, яке Іван IV використав для варварського погрому мирного населення Новгороду Великого і для переселення недобитків на східні землі, що були завойовані у Казанського ханату. Сталося це в році 1570.

* * *

Елекційний сейм, скликаний в січні 1573 року, проголосив повну толерантність всім релігіям і з-поміж 5-ох кандидатів вибрав принца французької династії Валуа, Генрика (Генрик Валези — в польській історіографії) польським королем і великим князем Литви. Генрик прийняв і потвердив всі «пакта конвента» з попередніми королями і підписав нові, які робили із влади польського короля чисту пародію. Він зобов'язався скликувати сейм щодва роки, не йменувати свого наслідника, не женитися без згоди сейму, обмежити королівські прерогативи щодо загальної мобілізації і погодився на прибічну раду в складі 16 сенаторів, які мали б слідкувати за дотриманням королівських зобов'язань. У випадку королівської самоволі, шляхта застерігала собі право на виповідження послуху.²⁰

Генрик Валези утік з Польщі 18 червня 1574 року, щоб унаслідити трон французького короля як Генрик III (1574-1589).

В травні 1575 р. другий елекційний сейм вибрав аж двох королів: магнати вибрали королем імператора Максиміліяна II, а шляхта — Степана Баторія, господаря волоського при підтримці Туреччини і жидівської фінансієри.

Про вибір і характер королівської влади Степана Баторія пише жидівський історик, Гайнріх Грець у п'ятитомовій «Історії Жидів», том IV, ст. 642 (перше англомовне видання 1895 року):

²⁰ Ця клявзула в латинській мові звучала: *de non prestanda obedientia*. Це нагадує нам обмеження в особистих правах англійського короля, Едварда Другого (1272-1307), англійськими баронами.

«Після смерті останнього короля Ягайлонської династії, Жигмонта Августа (1572), виборна монархія була польським жидом на руку. Кожний свіжо-обраний король понад усе потребував грошей, які міг отримати тільки від жидів; або коли він потребував (прихильної собі) партії серед шляхти, бо і в цьому завданні перевагу мали жиди над вузьколобістю німецького середньо-класового міщанства, яке було вороже настроєне проти жидів. Після тринадцятимісячного безкоролів'я, перенасиченого передвиборчими переговорами та інтригами, королем був вибраний кмітливий принц Трансильванії, Степан Баторій, але не без співдіяння жидівського агента, Соломона Ашксназі, бо й Туреччина сприяла тому виборі. Незадовго після свого коронування, він надіслав жидом радісну вістку, ставши на їх захист на Литві проти фальшивих і принизливих обвинувачень у вбивствах християнських дітей. Він висловив своє переконання, що жиди совісно дотримуються єврейського закону, який забороняє проливати людську кров. Його панування (1575-1586) було щасливим епізодом у жидівській історії... Степан Баторій... зберігав дані жидом привілеї (попередніми королями) у повній силі. Він передав жидом (1576) всю королівську торгівлю без обмежень, навіть (дозволив) купувати й продавати в християнські свята, і вимагав однакового покарання за вбивство так жида, як і християнина...»

Король Степан, у тісній співпраці з канцлером Яном Замоєйським, писав останню світлу сторінку історії тієї Річипосполитої, яка за Ягайлонської династії виросла на першорядну європейську потугу. Він не записав тої сторінки так, як хотів би чи міг би, бо на те не дозволяли ті суспільно-політичні стосунки, які він застав у імперіальній Польщі, і зміні яких не сприяла монополія політичної влади в руках шляхти, що завершилася без тіні ривалізації з боку міщанського стану, який через особливі ускладнення етнічно-релігійного характеру міського населення не міг в Польщі визріти на окрему класу з політичними амбіціями.

А все таки, за його панування місто Гданьск і Лівонія визнавали суверенітет польського короля над собою, за його ініціативою постав університет у Вільні, була переведена реформа судових систем в Короні і Литві, заведено козацькі реєстри для оборони східних кордонів Річипосполитої. Козацькій старшині були надані самоврядувальні права, реєстрове козацтво було звільнене від податків і оплачуване за військову службу. У відновленій Іваном IV війні за Лівонію, Баторій окупував полуднево західну територію Московського царства і став облягати Псков. Іван Грозний, запобігаючи повному крахові своєї обезкровленої опричиною імперії, звернувся з просьбою до папи Григорія XIII (1580) наклонити короля до пере-

мир'я, обіцяючи визнати духовну зверхність папи римського над московською православною церквою. Під впливом папського нунція, Антонія Поссевіно й ультра-католицької шляхти, Баторій погодився на десятирічне перемир'я. Формальне підписання Акту Перемир'я відбулося 1582 року, силою якого Москва втратила решту Лівонії, міста Полоцк і Великі Луки, а обіцянка Римові залишилася на папері царського листа.

Баторій помер 1586 року, забравши до гробу свою мрію остаточно викинути турків з європейського суходолу.

Жигмонт III Ваза, син шведського короля Івана III і дочки польського короля Жигмонта I, ревної католички Катерини, був обраний 1587 року, а п'ять років пізніше був коронований на шведського короля. Детронізований протестантською опозицією 1598 року, він до самої смерті не переставав уживати найрозмаїтіших засобів, щоб відзискати належне йому по батькові наслідство. Змаг Жигмонта за шведську корону коштував Польщі дорого так з уваги на прогайновані нагоди для «консолідації здобутих позицій між Заходом і Сходом», як і конкретними територіальними втратами — втрата Лівонії в користь Швеції і суверенітету над Княжою Прусією в користь Бранденбурзького електора, що і було прямим наслідком непотрібної, з погляду польської рації стану, війни із Швецією. Коли б з польської сторони було використане послаблення Німеччини Тридцятилітньою війною і катастрофічний стан у Московському царстві, спричинений кривавою лазнею опричини на родовому боярстві, Польща мала єдину нагоду поширити і закріпити свої кордони на сході і на заході Річпосполитої. Перешкодили цьому два фактори: нерозсудлива завзятість короля Жигмонта у відзисканні батьківського трону, щоб повернути шведів назад у лоно католицької церкви; і друге — декаденс внутрі шляхецької верстви як єдиної правлячої класи в Річпосполитій, для якої великі можливості наживи і галапасного існування на здобутках територіальної експанзії на Схід за пановання останніх Ягайлонів стали причиною внутрішньо-клясової ривалізації аристократичних родів і перекупства серед шляхецької верстви взагалі. Шляхта, яка в тому часі вирішувала на своїх сеймиках про власне оподаткування, про війну і мир і пильно стежила за тим, чи король зберігає «пакта конвента», не виявляла найменшої охоти і не бачила потреби потрясти власною кишенею не наємне військо, або ставати в ряди «посполитого рушення». Колонізація й асиміляція польським елементом прилучених до Корони українських земель, експлуатація підкореного населення і ширення католицизму серед дрібного православного боярства, міщан-

ства і закріпаченого селянства, стали головною внутрішньою політикою королівських і самородних магнатських урядів від Підляшшя аж по Слобожанщину.

Сприяли цій політиці та ініціювали єзуїтські місії, в яких руки була віддана вся науково-освітня система так для клерикальної, як і для світської молоді.

Місійній праці Єзуїтів сприяв уже Степан Баторій і вона значно посилилася за Жигмонта III на українських землях. У висліді «приватної політики» (з польського боку) архієпископа Соліковського наступило об'єднання православної церкви з римською актом Берестейської Унії на соборі в Бересті Литовським 1596 року, в якому тільки частина православного єпископату брала участь.

Релігійний фанатизм короля вплутав Польщу політично й мілітарно в авантурні втручання у внутрішні справи московського царства підчас т. зв. «смутних часів» (протекторат над фальшивим Дмитрієм, окупація й пацифікація Москви гетьманом Жолкевським 1610-11), з яких нічого путнього не вийшло.

Симпатії до католицької династії Габсбургів і нерозважні замашки короля відновити абсолютизм у шляхецькій республіці підкопали монарший престиж. Це дало поштовх до реbelie (рокош) Зебжидовського і застосування клявзулі з «пактів» Генрика Валези «де нон престанда обєдєнєцїя». Відчужений від королівського двору й довір'я Ян Замојські розкрив тайний договір Жигмонта з Карлом Габсбургом (тестем короля), в якому Жигмонт зобов'язувався передати польську корону Карлові за ефективну допомогу Австрії у відзисканні шведського трону. Король був приневолений вияснювати й вибачатися на сеймі. Це був перший прецедєнс в польській історії.

Ті ж габсбурзькі симпатії короля Жигмонта також причинилися до започаткування воєн з Туреччиною (що так старанно уникалося династією Ягайлонів) через нерозважну висилку військової допомоги Австрії у війні з Туреччиною. В першому зударі під Цецорою згинув коронний гетьман Жолкевські. Рік пізніше польські війська під командою Ходкевича і козацькі під булавою Петра Конашевича Сагайдачного перемогли турків під Хотінем (1621). Козацьким силам та перемога обійшлася дорого: від поранень умер Сагайдачний.

Жигмонт III Ваза, умираючи в році 1632, залишив своїм синам, Владиславові і Янові Казимирові, які в цій же черзі були вибрані польськими королями, імперію з видними вже симптомами розкладу.

Вибраний королем, 1632 р., Владислав IV заключив 26-літнє пере-

мир'я із Швецією (1635), використовуючи поразку шведів у полудневій Німеччині (1634). Це давало йому можливість реставрувати внутрішній порядок в імперії. В зовнішній політиці напрошувалися дві можливості: 1) союз із Францією у війні кардинала Рішельє з імператором Фердинандом, з надією відзискання для Польщі Шлезька, і 2) угода з Австрією, в якій Фердинанд обіцяв королеві допомогу у відзисканні шведського трону. Владислав поставив на Австрійську карту і оженився із сестрою імператора Фердинанда 1637 р. Використовуючи передишку у війнах на півночі, Владислав побудував коштами королівського скарбу 12 торговельних кораблів і поставив їх у розпорядження свого комісіонерові Якобсонові на власне ризико.

Не зважаючи на сильну опозицію римського кліру, дозволив на відновлення київської православної метрополії. Петро Могила, нащадок молодшої лінії молдавських господарів — ігумен-архімандрит Печерської Лаври від 1627 року і київський митрополит від 1633 року — оснував Могилянську Академію в Києві і перевів реформу українського православного шкільництва.

Владислав утримував приязні стосунки з реєстровим козацтвом, але самоволя «кресових» магнатів не сприяла замиренню з вільним козацтвом і Запорізьким кошем. За його пановання козаки тричі повставали ще перед повстанням Хмельницького. Під проводом Івана Сулими, Павлюка і Острияниці-Гуні в роках 1635-1638 і в усіх трьох випадках були здушені польськими гетьманами, Конєцпольським і Потоцьким. У випадках Сулими і Павлюка, козацька чернь, під загрозою суворих кар, віддала Сулиму Конєцпольському, а Павлюка Потоцькому на страту.

Широко закроєні пляни короля Владислава для ліквідації татарсько-турецької загрози на полуднево-східних рубіжах Річпосполитої не здійснилися через сеймову опозицію. Він помер 20 травня 1648 р.

Рішальна криза для польської великодержавности в історії Річпосполитої випала на королівство Яна Казимира (1648-1668), з якої Польща вже ніколи не вийшла. Повстання Хмельницького застало короля Владислава на смертній постелі. Перші перемоги козаків випередили смерть короля на не цілі два тижні. Похід переможних козацьких полків, у союзі з татарами, від Жовтих Вод, Корсуня, Пилявців на протязі місяців відкрив Хмельницькому вільний шлях аж під Замістя. Польський сейм, що зібрався у Варшаві вибрав королем Яна Казимира, властиво під тиском Хмельницького, який в той час вибирав прихильного собі суверена, і вибравши — за-

лишив усю Західну Україну на поталу українському ренегатові, Яремі Вишневецькому, бо звівся на повний обіцянок лист від ново-вибраного короля. Щойно після тріумфального в'їзду до Києва, зустрічі з вищим духовенством, яке почало вбачати в ньому визволителя цілої України і захисника православної віри, після зустрічі з єрусалимським патріархом Пайзіюсом, який звеличав його королем України, Хмельницький почав розуміти значення своїх воєнних перемог і свою історичну місію. Про це свідчить його відповідь королівській комісії, яка приїхала договорюватися в справі козацьких домагань привілейного характеру.²¹

Проте, при облозі Зборова в 1649 році, будучи фактично в позиції переможця, але загрожений з боку ненадійним союзником, кримським ханом, він в обличчі майже полоненого короля, якого не перестав уважати своїм сувереном, погодився на умови Зборівського договору, в якому його позиції в стосунку до позицій польського короля можна б порівняти з авторитетом полковницького пірнача супроти гетьманської булави.²²

²¹ «Дотепер я борюся за непродумане до кінця діло. Від тепер я буду йти до мети, що є плодом поважного розважання. Я визнаю весь український (руський) нарід від ляхів. До цього часу я воював за кринди мені особисто заподіяні: тепер я буду воювати за православну віру. Всі українські люди аж по Люблин і Краків допоможуть мені, а я не відречуся їх, бо вони є нашою правою рукою; що більше — запобігаючи тому, щоб ви (звернення до королівських комісіонерів — П.Б.) не могли підкорити собі селян і потім не заатакували козаків, я триматиму під зброєю триста тисяч війська. Не вийматиму шаблі проти татар, а татари проти мене, ані не піду воювати на чужі землі. В мене доволі роботи в Україні, на Поділлі й на Волині. Коли вирушу в напрямі Вінниці, скажу полякам: Сидіть тихо! Я гнатииму перед собою магнатів і королів, а якщо вони бешкетуватимуть за Вислою, знайду їх і там. Не дозволю ні одному магнатові чи шляхтичеві й ногою ступити в Україну, а коли вони хотять їсти наш хліб, то мусять коритися Запорізькому війську. Я незначна і невидна людина, але волею Божою я став незалежним володарем Русі». (Із записок королівської комісії, цитую за М. Грушевським, *A History of Ukraine*, edited by O. J. Frederiksen, pg. 284).

²² Зборівська Угоди із серпня 1649 р.:

«Ця угода представляє собою важливий крок вперед (порівнюючи з попередніми — П.Б.). Сила армії реєстрових козаків була підписана до 40,000 шабель і реєстровим козакам дозволялося жити разом з родинами на королівських і магнатських землях у провінціях: Київській, Чернігівській і Брацлавській на самоврядувальних правах і без втручання (польського) уряду чи землевласників, а польським військам заборонялося стаціонаувати по сусідстві з козаками. В тих провінціях влада вищих урядів мала бути віддана православним, а козацький гетьман мав мати безпосередню владу над Чигирином. Унія православної з католицькою церквою мала бути знесена, а православний митрополит мав отримати місце в польському сенеті».

«Хоч ті провінції, — коментує М. Грушевський, — були віддані під владу козаків, але й правдою є те, що права й привілеї шляхти не були касовані і що велика більшість (православної) населення не могла увійти в реєстри козацької армії і залишилася, як і бувало, в невільничому підданстві у землевласників. Коли на залик агентів Хмельницького селяни повставали, вони не могли передбачити того, що

Знехтування польським урядом пунктів Зборівської угоди було вже передостанньою шансою зберегти Річпосполиту в дещо оновленій формі, бо ігнорувати козацькі сили в тодішньому політичному зацікавленні тими силами, з боку ближчих і дальших сусідів, вело до катастрофи.

Другою і останньою нагодою за королювання Яна Казимира була так звана Гадяцька Унія 1658 р., умови якої укладав з польською делегацією полк. Павло Тетеря, уповноважений гетьманом І. Виговським. Згідно з тією умовою, козацька держава ставала одною з автономних частин Річпосполитої на взір Литви.²³

Був це час, коли шведські рейтари Карла X Густава заливали всю коронну Польщу від Варшави до Кракова, а Ян Казимир мусів ховатись на Шлеську.

В оперті на гадяцькі домовлення, Виговський зірвав з Москвою і під Конотопом здобув перемогу (знову ж у спілці з татарами!) над московською армією князя Трубецкого (влітку 1659 р.).

Проте Польщі неможливо було визбутися колоніального панування над Україною і як тільки шведський король знову вплутався у війну з Данією, відтягнув окупаційну армію з Польщі і нагло помер у 1660 році, польський сейм — замість «де юре» визнати козацьку державу автономною частиною Річпосполитої згідно з пунктами Гадяцької Унії і відтяти московській експанзії водні шляхи до Чорного моря — розпочав переговори з Москвою, у висліді яких був підписаний Андрусівський договір між Польщею і Московщиною на поділ козацько-української держави (1667). Постанови того договору залишалися в силі аж до першого поділу Польщі (1772). Польщі знову припала велика частина українських земель

Хмельницький наказе їм підпорядкуватися шляхті, через що й наразився на втрату прихильності в селян». (Там же, ст. 286-7).

²³ Гадяцька Унія передбачувала Велике Руське Князівство:

«... Східня Україна, провінції Київська, Брацлавська і Чернігівська мали стати окремою державою із своїми власними міністрами, скарбом, валютою-подібно, як у Великому Князівстві Литовському, із спільним сеймом з Польщею і Литвою, і з виборним гетьманом при співучасті всіх станів чи клас, які мали виставляти кандидатів, а король іменував би одного з них гетьманом. Армія того князівства мала складатися з 30,000 козаків, а крім того гетьман міг мати для власного розпорядження 10,000 наємних жовнірів. Православна віра мала бути зрівняна в правах з католицькою, а метрополит з єпископами мали засідати в сенаті Річпосполитої. Академія Київська мала мати ті привілеї, що й Краківська, а друга академія мала бути основана в одному із міст України». (Там же, ст. 313).

— від Підляшшя і Холмщини аж по Дніпро, крім самого Києва з околицею.²⁴

Ян Казимир абдикував 1668 року і доживав віку у Франції.

Підчас п'ятиріччя Михайла Вишневецького на польському троні (1669-1674), найзамітнішою подією був договір в Бучачі (1672) після польської поразки турецькими й козацькими силами гетьмана Петра Дорошенка.

На папері Андрусівського договору, Правобережна Україна мала належати Польщі, на ділі ж суверенітет над полудневою частиною між Дніпром і Богом переходив раз до турецьких рук, раз до польських.

Черговим королем Польщі був обраний коронний гетьман, Ян Собеські (1674-96), який вславився перемогою над турками під Хотінем 1673 року. За його пановання було підписане перемир'я з Туреччиною 1683 року (остаточне замирення наступило 1714 р.) і «вічний мир» з Московським царством у 1686 році, яким potwierджено границі Андрусівського поділу Гетьманщини з тим додатком, що за ціну 146,000 рублів сплачених Польщі, Київ залишався на постійне частиною Гетьманщини під московським політично-військовим протекторатом.

Саксонський електор Август I був обраний польським королем (1697) з-поміж 18-ти кандидатів «тільки тому, що з'явився на елекційному сеймі останнім з повною калиткою і міг купувати голоси», пише польський історик.

Третього року по його коронації були розпущені реєстрові козаки (1699). На їх місце і на їх кшталт організували магнати — власники великих земельних лятифундій — свої приватні армії в силі 3000 до 5000 шабель.

Пановання саського електора, коронованого як Август II (Сас), це час повного банкрутства польської суспільно-політичної системи («Польска нежондем стої»). Як електор саксонський, він дав себе намовити на союз із данським королем Фредериком і царем Петром I проти молодого шведського короля, Карла XII. Це втягнуло Польщу в 20-ти літню війну, в якій вона стала пляцдармом і кормителькою всіх союзних і ворожих військ.

Карло XII прогнав Августа II і посадив на польському троні Станіслава Лещинського, тестя французького короля, Людовика XV

²⁴ Андрусівські домовлення між Польщею і Московщиною залишали Київ з околицею при Гетьманщині — фактично під окупацією російських військ.

(1704), який залишався на польському троні до програної Карлом XII і Іваном Мазепою битви під Полтавою (1709).²⁵

Петро I, повернувши корону Августові II, «не залишав» уже Польщі — його присутність найболючіше відчували ті політично прозорливіші патріоти, які докладали зусилля реформувати суспільно-політичну систему Річпосполитої.

Август II — як і всі його попередники — підписав всі «пакта конвента» перед вибором, а після коронації намагався всіми можливими засобами поширити в практиці політичне значення королівських функцій. Втративши надію на реставрацію королівської влади в Польщі, він врешті висунув пропозицію поділу Річпосполитої поміж «чотирьох орлів» — три чорні й один білий (Пруське королівство, Російське царство, Австрійське цесарство і Польське Королівство). Умер Август II в 1733 році.

Станислав Лещинський, вибраний удруге зараз по смерті Августа II, був примушений стаціонаваними російськими військами під Варшавою залишити Польщу, а нашвидку зібраний сейм (15 senatorів і 500 шляхтичів) проголосив королем Августом III сина Августа II (1733). Сталося це за пановання на царському престолі цариці Анни Іванівної (1730-1740).

Август III передав адміністративні справи Польщі Гайнріхові фон Брюл, не покидаючи своєї резиденції в Дрездені. Фон Брюл при допомозі родини Чарториських²⁶ адміністрував країною настільки, наскільки дозволяла загальна анархія, спричинена міжусобицями

²⁵ Сумлінному дослідникові цього історичного вузла, що на протязі чотирьох століть зв'язував долі чотирьох народів європейського Сходу, аж ніяк незрозуміло, що в польській історіографії залишається поза увагою польського суспільства той факт, що програна Мазепою битва під Полтавою припечатала дальшу судьбу не тільки гетьманської України, але й цілої Річпосполитої Польської. Воно просто вражає, що польська держава перетривала гетьманську державність у таких же жалюгідних обставинах всього-на-всього 31 років.

²⁶ Українська князя родина Чарториських, споріднена з династією литовських Гедеміновичів, з родинним осідком у Чарториську над Стиром на Волині, була вже спольщена при кінці 16-го віку. Василь Константинович (15 вік) православний і ворог Польщі. Олександр Чарториський убив Жигмонта Кейстутовича, великого князя Литви (1440) за його польонізаційну політику на Литві і Русі. Осівши в Москві (часи Івана III), брав активну участь у внутрішній політиці московського великокняжого двору, був посадником Пскова (1443) і Новгороду (1447). Вернувся на Литву 1462 року і помер після 1477 р. За королів Августа III Саса і Станіслава Августа Понятовського, головою роду Чарториських був Адам Казимир (1734-1823). Студіював на англійських університетах. Його дядько, Михайл Фердинанд, був канцлером Литви. Адам відхилив пропонувану йому корону Польщі (1763 р.). Родина Чарториських заступала політику сперту на союз з Росією й Англією, а ривалізуюча родина Потоцьких розраховувала на близькі стосунки з Австрією і королівством Пруським. (Енциклопедія Британніка, т. VI, ст. 961).

більших і менших магнатських родів. Самовинищування шляхти взаємними нападами ворогуючих родів найпікантніше представив французький амбасадор до Польщі, пишучи: «Я ніде не бачив так куставрно поскладаного дерева в палаючі кострища, як у Польщі», маючи на увазі ночами горіючі дерев'яні палаци і двори дрібнішої шляхти. За цілий час панування обидвох Сасів (1697-1763), ані один сейм не закінчився позитивними рішеннями — всі вони були зривані сакральним «ліберум вето».

«Положення, — пише польський історик Роман Дибоскі, — було тим гірше, що війна та хліборобська криза, що тривала від половини 17-го віку до половини 18-го, зруйнували країну. Селянство і міщанство зазнали занепаду; навіть дрібна шляхта потерпіла чимало, втрачаючи свої посілости в користь магнатів, яких маєтності й політичні впливи зросли в поважній мірі».²⁷

За часів Августа III також наспівав народний рух на правобережній Україні, який спалахував збройними повстаннями: в році 1734 (Верлан і Сава Чалий) і в 1750 (Грива).

Станіслав Август Понятовскі походив із середньо заможної аристократичної родини і був покликаний на польський трон завдяки порозумінню Катерини II з Фредериком I, королем пруським, яке було формалізоване трактатом у Петрограді 1764 року. Катерина дивилася на Понятовського як на «особистість найбільше підхожу для наших спільних інтересів».

Російська політика втручання у внутрішні справи Польщі базувалися на моралі покровительства православного населення в межах Річпосполитої, яке терпіло від переслідувань польського католицького кліру. Кн. М. В. Репнін, висланий послом до Польщі з інструкціями не допустити до позитивних реформ, інспірував конфедерацію в Радомі 1767 р., яка звернулася до Катерини II з петицією гарантувати «республіканські вольності Польщі».

Як реакція проти Радомської конфедерації і безшабашного ведення себе кн. Репніна на форумі сейму, організувалася на Україні в Барі конфедерація польських патріотів у році 1768. Почин барських конфедератів не був на руку політичним намірам цариці щодо дальшої долі польської держави.

Використовуючи крайньо напружені соціально-релігійні стосунки

²⁷ Цілком протилежно до оцінки вчених економістів про часи двох Сасів, залишилася в польському народі поговорка з тих часів: За круля Собка — ні не всі хлопка, ні на полю снопка, а за круля Саса — едз, пій і попуцай паса. (В перекладі на українське: За короля Собеского не стало на селі хлопа, ці на полі снопа, а за короля Саса — їж, пий, хоч розпережися).

між закріпаченим автохтонним населенням і чужим панством та орендарством, Катерина II вирішила погасити польський патріотичний рух руками українського селянства й вільного козацтва в оперті на Запорозжя.

Очевидно, російські історики (а за ними й наші) твердять, що маніфести цариці до православного населення Правобережжя, в яких закликалося до повстання проти шляхецької самоволі й обіцялося царську поміч, це фальсифікати, бо по сьогоднішній день не знайдено в царських архівах і згадки про такі документи. Воно, напевно, так і було, але це не значить, що цариця при секретних зустрічах не інспірувала таких маніфестів і не подавала надії на військову допомогу. Ігумен Мотринського монастиря, Мелхиседек Значко-Яворський був на авдієнції в Катерини перед вибухом коліївщини. Муситься абсолютно виключити фальшування маніфестів головними провідниками коліївщини — М. Залізняком, І. Гонтою, М. Швачкою. Про це свідчать їхні довірочні стосунки з генералом Кричетніковим, що доказує їхню віру в автентичність царських маніфестів. Це також підтверджується розположенням військ ген. Кричетнікова в близькому сусідстві до головних дій коліїв, що мало — з одного боку — доказувати безпосередню готовість допомогти коліям в разі потреби, а з другого — це було дуже зручним підступом, щоб схопити провідників повстання і повстання ліквідувати, як тільки хребет Барської конфедерації буде зломаний.

Об'єктивно судячи, жоден із лідерів коліївщини не уявляв собою індивідуальності на скалю гетьмана Правобережної України в тодішніх складних обставинах, але й не були вони настільки легко-важно нерозважні, щоб довіряти долю повстання і власне життя генералові цариці, знаючи, що маніфести пофальшовані.

Після ліквідації польських сил в Умані і по езекуціях над полоненими шляхтичами в Хвастові, Барська конфедерація перестала загрожувати російській політиці в Польщі. Залишки тієї конфедерації перетривали у вигляді партизанки на білоруських землях до 1772 року. В тому ж році був доконаний перший поділ Річпосполитої й узаконнений ухвалою сейму в 1773 р., яка була видушена погрозами військової інтервенції і виспекульована на хабарництві впливових послів і сенаторів.

Перший поділ Польщі трьома монархіями (Росія, Прусія й Австрія) сколихнув свідомістю польських патріотів. У висліді гарячкових заходів над перебудовою Річпосполитої, був розв'язаний езуїтський Орден (1773), а його добра обернено на покриття коштів

шкільної реформи, якою зайнялося новостворене — перше в Європі — міністерство освіти.

Над проектом нової конституції працювала комісія «чотиріолітнього сейму» під проводом трьох патріотів: Стан. Малаховські, Гюго Коллонтай та Ігнац Потоцкі. Проект нової конституції відновлював династичну монархію, висував широко закроєні суспільно-політичні й уставові реформи, касував «ліберум вето», поширював політичні права на міщанство і брав селян під правну опіку державних судів. Передбачливо, проти російського насилля був заключений союз із пруським королем, Фредериком II Вільгельмом (березень 1791 р.).

Використовуючи перед Великоднем неприсутність багатьох противників реформ, Коллонтай поставив на порядку дня голосовання за конституцію, яка була ухвалена 3 травня 1791 р.

Проти конституції виступили три магнати — Стан. Ф. Потоцкі, Ксавери Браніцкі і Северин Жевускі. Проголосивши себе конфедерацією в українському містечку, Торговиця, вони подалися до Москви з проханням військової інтервенції проти «небезпечних реформаторів».

Нашвидку організована оборонна армія під командою кн. Юзефа Понятовського, братанка короля, не встоялася проти наступу російської армії, а пруський король, нехтуючи формальними зобов'язаннями, відмовився обороняти «таку небезпечну конституцію» перед росіянами. Також і король Станислав відмовився від конституції, а її гарячі оборонці мусіли емігрувати.

У висліді того провалу, наступив 2-гий поділ Польщі (1793), в якому брали участь тільки Росія і Прусія. 23 вересня 1793 року сейм — під неперебірчивими засобами терору — дав свою згоду на той поділ.

Одчайдушне проголошення загального повстання, Тад. Костюш-ком у Кракові, 1794 р., проти окупаційних російських військ, в якому брали участь селянські частини, було остаточно здушене в програній битві під Мацейовіцями.

Тад. Костюшко попав у російській полон, з якого згодом був звільнений на лицарське слово честі, що ніколи в майбутньому не буде воювати проти російського царства.

Як наслідок тієї поразки, був проведений 3-тій поділ Польщі (1795), в якому брали участь всі три монархії. Це був останній акт в анналах історичної Польщі, яка в імперіяльному періоді своєї політичної експанзії була також відома під назвою Річпосполита.

Коментар

Присвятили ми більшій увазі декотрим деталям з польської історії, керуючись такими думками: 1) тому, що рівно половина історичного періоду Польщі тісно пов'язана — в більшій чи меншій мірі — з історією українських земель та їх населенням, кожній політично грамотній українській людині необхідно знати в головних зарисах історію нашого західного сусіда; 2) феноменальний ріст, під територіальним і політичним поглядом малого об'єднаного Владиславом Локетом королівства польського, на протязі трьох століть — від племенно суцільної держави до імперіальної потуги в центрі Європи і таке ж метеорне поринання тієї імперії в небуття, напрошується на історичну аналізу.

І. Римо-католицька церква на землях корінної Польщі, якої вища ієрархія була всеціло пов'язана із шляхецьким станом, відігравала важливу політичну роль підчас двосотлітнього поділу Польщі на дрібні князівства. Вона була єдиною духовною інституцією, що об'єднувала польський нарід, не зважаючи на численні політичні кордони удільних князівств. Примас Польщі, гнзєньський архієпископ, залишався безспірним авторитетом на всіх польських землях. Підчас боротьби Владислава Локєтка за об'єднання польських земель під одною королівською короною, католицьке духовенство було поважною силою по боці Локєтка.

В періоді польського імперіалізму за пановання королів великолитовських князів Ягайлонської династії, місійна політика польського католицизму на біло-руських і українських землях, тісно пов'язана з асиміляційною політикою варшавського уряду, у поважній мірі заважала на тому, що Річпосполита розминулася з винятковою історичною нагодою стати на Сході Європи другою Швейцарією на велику скалю в територіальному й політичному значенні. Якраз оте утотожнювання польського католицизму з польською народністю створювало фальшиву концепцію консолідації польської імперії під одною догматичною ідеологією, не враховуючи чисельности й біологічного потенціалу особливо українського народу з його глибоко вкоріненими етнічно-побутовими, візантійсько-релігійними і політично-правними традиціями, які у перед-унійних часах формували цивілізаційно-правне обличчя напів-поганської Литви. Порівняльно легке перетягування руської княжо-боярської верстви, при допомозі політичної дискримінації супроти православних, плянового просування мішаних подруж на українських землях («спід-

ничкова» політика польських аристократичних родів) і перспектива рівних шансів на вищі уряди Польщі й Литви, воно й заохочувало метрополітарні чинники до щораз агресивнішої асиміляційної політики серед нижчих православних верств, особливо за панування королів з династії Вазів. Три потужні фактори сприяли тому місієному ентузіазмові польського кліру: 1) «приватна політика» магнатських дворів, яка ніби-то не порушувала релігійної толеранції, проголошуваної на польських сеймах, бо не користувалася офіційними санкціями насилля центральної влади; 2) фактичні асиміляторські тенденції центральних урядів, яким той католицький месіанізм видавався цілком мирним засобом ідеологічної консолідації різноетнічних частин імперії; 3) римська політика воз'єднання всього християнства під папською владою — ця невгасаюча візія римської курії — сприяла, заохочувала і активно підтримувала той польський месіанізм в одежі римського кліру, який мав укріпити духовну владу римського патріярха на східних рубіжах Європи.

II. Королівська політика Пястів, і згодом елекційних королів, прискореної розбудови торгівлі і ремісництва перешкодила розвитку сильного економічно тубільного міщанства з політичними амбіціями третього стану на право активної участі в суверенних правах в центральних інституціях політичної влади.

В країні рідко заселений, в якій традиційний спосіб аграрної продукції і домородне виробниче кустарство задовольняли щонайменше 85 всієї людности, комерційний оборот і технологічний розвиток, включно з рільничим устаткуванням, не був ще гарячою потребою. Проте, князі-королі та їх правляча свита, що бачили ролю розвиненого коменційно-промислового міста на Заході в рості матеріальної культури й королівського скарбу, спокусилися на перещеплення західного міста — не тільки його правно-організаційних статутів, але й фахово опитного в торгівлі й ремеслі людського елементу — елементу чужинного й чужого тубільчому населенню під культурно-мовним, расовим і релігійним поглядом, та ще й до того у великій більшості відпорного на асиміляцію з автохтонним населенням. Той економічно мотивований політичний акт спроведження жидівської й німецької людности, і заселення ними городищ, надання їм особливих привілеїв у торгівельному промислі та внутрішньої автономії, і разом з тим позбавлення їх всякої перспективи на активну участь у загально-суспільному й політично-державному житті пануючої кляси, могло тоді здаватися доцільним і достатньо обережним кроком.

Слов'янські народи, не переживши у своїй історії того безпосе-

реднього спілкування з цивілізацією західної римської імперії, як це мало місце в Галії, в Германії, на Піренейському півострові та в Північній Італії, де урбаністичні традиції тої імперії лягли в основи західних міст не тільки статутною схемою, але й прагматичною реальністю, що пережила мандрівку народів. Тож польським володарям прийшлося сяк-так доганяти Захід в торгівлі й промислі «позиченими» людьми на адоптованих законах, переважно, магдебурзького права.

Колоністи німецького й флямандського походження, хоч зацікавлені виключно в економічному поліпшенні життєвих умовин, виявилися податливішими на асиміляційні впливи автохтонного населення. Зате жидівське населення міст і городків, осівши компактною масою в окремих ділянках, які не мали нічого спільного із західним гетто, відмовилося від асиміляції, навіть у найдрібніших деталях щоденної побутовщини. Вирізані королівськими статутами і користуючись конкретно опікою шляхецької магнатерії, жидівське купецтво і ремісництво відмовилося вступати й обмежуватись у своїй діяльності постановами гільдій. Це давало їм конкурентну перевагу над тубільчим і німецького походження міщанством. В наслідок того наступало з'убожіння і втрата прав, включно з правом міщанина на земельну власність. Тож замість заможного міщанського стану, т.зв. буржуазії з претензіями на евентуальну участь у суверенних державних правах, в Польщі розвинулася найзаможніша етнічна група мільйонерів — на статутних правах, із власною системою опадаткування, освіти, суспільної опіки, з внутрішньо-етнічним законодавством, судівництвом і видавничою цензурою. Та етнічна група залишалася чужою автохтонному населенню, бо крім торгівельно-промислової функції, ніким неконтрольованої і в багатьох випадках безконкурентної, відмовлялася від усякого іншого добросусідського спілкування з тубільчим населенням на правах одвертості і рівності. Задовільняючи ринкові потреби пануючої класи без найменшого натяку на власну участь у політичних правах тієї класи, та група арештувала емансипаційний процес польського міщанства на примітивному рівні соціально-політичного розвитку.

Стосунок автономного й на собі з'осередженого жидівства до Річпосполитої як до місця свого переходового осідку дуже добре ілюструє анекдот з Тальмуду в праці Соломона Лур'є (Ларін): Країну осідку жидівської громади заливає варварське плем'я. Повідомлений про це рабін з переляку попав в обморок. Коли ж шепнули

йому до вуха, що «вони також ласі на взятки», він зразу опритомнів. «Характерний анекдот»!²⁸

III. Політично-правний емансипаційний процес з-під абсолютистичної влади монарха, в Польщі обмежився виключно до шляхецької верстви. Ця безконкурентна шляхецька монополія у всесторонньому і комплектовому емансипаційному процесі довела до цілковитої анархії на протязі останніх двох століть історичної Польщі і була безпосередньою причиною її ліквідації на політичній мапі Європи.

У внутрішніх стосунках між абсолютним монархом і упривільйованою під політичним і економічним поглядом шляхтою, всі початкові привілеї були виеднувані у монарха вищим прошарком шляхецького стану, що займали відповідальні пости в княжій адміністрації і мали поважний вплив на монарші рішення, проте, завдяки родовому пов'язанню того прошарку з окремими клянами чи фратріями, ті привілеї, а згодом і права, ставали власністю цілого шляхецького стану. Польська аксіоматична поговорка, що «шляхтич на загороді рівний воеводі», у правно-політичному значенні згідна з правдою. Під економічним поглядом витворилася в ході історичного розвитку поважна прірва між воеводою, каштеляном, старостою і посполитим шляхтичем. Ця прірва, особливо в по-ягайлонських часах, дала початок свого роду феудалізму, типічному Річ-посполитій на землях Правобережної й Лівобережної України, коли польонізовані княжі і боярські роди Литовсько-Руського князівства захоплювали й колонізували великі лятифундії на спустошених татарським лихоліттям українських землях, а з'убожіла у довголітніх війнах дрібна шляхта йшла на військово-адміністративну службу в тих лятифундіях. Так зроджувалися партійництва серед шляхецького стану («стронніцтва»), очолювані великими родами — Радивилів, Острогських, Потоцьких, Чарториських та інших. Боротьба, не раз і збройна, між шляхецькими «стронніцтвами» не мала нічого спільного із затяжним змаганням, скажімо, нижчої соціальної верстви за своє політично-правне зрівнання з емансипованою вже клясою. Це була внутрішньо-клясова боротьба за впливи і приватні користі, і виграна чи програна будь-котрого «стронніцтва» не міняла нічого в соціальній і політично-правній структурі держави.

За монаршої влади Пястів шляхецький стан побільшував свої привілеї коштом хліборобського селянства і міщанства. Король залишався абсолютним володарем і джерелом законности. Першою

²⁸ Дивись «Антисемитизм в Древнем Мире», розділ «Еврейская сплоченность».

нагодою узаконення своїх привілеїв, тобто перемінити привілеї в права шляхти, були торги Людвика Угорського з аристократією світською і духовною за польський трон для своєї дочки.

Управління шляхецьких привілеїв Людвиком Угорським у Кошицях, що відбулося понад 160 років пізніше ніж перший проект Великої Хартії в Англії, інспірований архієпископом Стівеном Лангтон у 1215 році, в соціяльній частині було набагато вужче. Коли в інтенції Хартії короля Івана було *«знайти лік на недуги кожної суспільної кляси — церкви, баронів, статуттових міст і рядових людей Англії, вільних і невільних»*, то в Кошицьких Пактах політичні права стосувалися виключно шляхти. В питаннях суспільної справедливості програмове ставлення тодішньої католицької церкви в Англії мало багато ширший діапазон, ніж це малося серед польського єпископату, який в домовленнях з королем Людвиком брав участь нарівні з іншими світськими маґнатами.

Династичні права Ягайлонської династії на великокняжий прес-тіл Литви накидували польській стороні вибір кожночасного князя Литви польським королем, якщо унійні стосунки мали продовжуватися. Щойно, коли бездітний Жигмонт II Август довів до переміни персональної унії на реальну й передав династичні права Ягайлонів польській Короні, тобто кожночасному польському королеві, який починаючи від Ядвіґи і Ягайла був виборним, маєстат польського монарха стався предметом торгівельного обороту на європейським політичним ринку — став експортним товаром у політичній спекуляції шляхти.

Не зважаючи на конкуренційну обмеженість кандидатів з Ягайлонської династії, оліґархія польської аристократії — світської та духовної — таки зуміла обмежувати компетенції польських королів передвиборними контрактами до тої міри, що на протязі XV і XVI століть функції польського короля звелися до репрезентування суверенности шляхецької республіки. В нього відібрано законодатну ініціативу (Нігіль нові), міщанство позбавлено права власности на землю, а селянство втратило право відклику до королівських судів від рішень землевласників.

Коли в половині 17-го століття узаконнилася «правом кадука» в сеймових процедурах інституція «ліберум вето» (не дозволяю!), політично-емансипаційна еволюція в користь єдиної суспільної верстви в Польщі зробила з найнікчемнішого шляхтича політичного суверена, а короля залишила єдиним підданим і безголосним, бо одному єму не прислужувало право «вета»:спробував би він покористуватись ним, його б зразу обвинувачено в абсолютизмі і кож-

ний шляхтич-суверен мав контрактове право підняти проти нього бунт (рокош).

IV. Смерть бездітного Казимира III, брак чоловічого наслідника в подружжі Людвика Угорського, вибір молоденької Ядвіги монархом Польщі і наявність у напів-поганській Литві молодого ще князя, загроженого хрестоносною агресією тевтонських лицарів з одного боку, а внутрішньо ривалізацією двоюродного брата, Витовта, це типічно політична інсценізація, яка цілком укладається своїм збігом обставин у те, що ми напочатку цих студій назвали *історичною випадковістю*. Жодна людська сила ні передбачливість не були б спроможні укласти такий історично-персональний сценарій роками наперед, але тільки політична зрілість і далекозорість провідної еліти при королівському дворі в Кракові могла покласти підвалини під ґрунтовно продуману, послідовну, вперту і терпеливу зовнішню політику невеликого польського королівства, використовуючи цю історичну випадковість. Настирливе ширення польських впливів на північний схід і на схід, і послідовна крок-за-кроком перебудова малого одноплемінного королівства в імперію — Річпосполиту, що на великих просторах європейського сходу об'єднувала в своїх границях три національності і дві догматично й обрядово різні релігії — все це відбувалося без боїв і війн, які були б співмірними з територіяльними здобутками й культурними впливами. Все це було вислідом передбачливих дипломатичних заходів королівської ради, приватної ініціативи великих панських родів і місійної наснаженості в католицькому дусі виховуваного польського жіноцтва.

Між роками 1569 і 1596 українська русь втратила в курсі польонізації всі свої визначні боярські роди, які творили еліту народу, єдино здатну ставити опір консолідаційній політиці імперії, уперто веденій коаліцією польських сил в царині мови, релігії і взагалі культури. Починаючи 17-тим століттям польська експансія, полонізувавши боярство, позбавила шляхту суперництва, так необхідного для підтримки внутрішньої дисципліни, особистого зусилля й посвяти для досягнення мети. Поглинувши внутрішню релігійно-культурну опозицію, шляхецький стан позбавив себе необхідних передумов змагу і разом із тим — мети. Гегельська аксіома, що «*Зацікавлення й охота існує тільки там, де є змагання*», бо «*голий вислід це мертве тіло позбавлене стремління*», знайшла свою історичну ілюстрацію: все, що без стремління, без мети і на мертвому тілі голого вислїду, підчинене протиставному законові природи — розкладові.

Від переведених Жигмонтам Августом реформ на Литві й Люблинської Унії, що й було вершком імперіяльної політики Польщі,

нічого властиво не сталося ні в суспільно-політичній структурі Річ-посполитої, ні в наставленні польсько-католицького месіанізму, ні в характері однокласової диктатури; адже все це було факторами політичного успіху — і всупереч усьому тому польська імперія знайшла себе на похилій площі... Сталося те, що поверховному спостерігачеві непомітне: на місце змагання, що вимагає *зусилля*, прийшло безопірне *насилля* над безборонним, використовуваним і переслідуваним.

V. Великою імперською слабкістю Польщі було надмірно велике поглинення інородного під багатьма поглядами елементу. Корінно литовське населення, зразу об'єднане з Польщею у римо-католицькій церкві, зустріло впливи польського елементу з набагато меншим відпором, ніж мало це місце на білоруських й українських землях. Послідовній польонізації княжо-боярських родів сприяли два дуже поважні засоби: 1) брак почуття національної сукупності між боярською аристократією, міським плебсом і хліборобським селянством (смердами). Переважало почуття станової солідарності і лояльності супроти раз визнаного суверена. Асоціація родинного характеру, товариського чи побратимського руського боярина з польським шляхтичем, було явищем нормальним, але воно було неможливе з руським міщанином чи смердом; 2) приватні користи матеріальної натури, престижеві, кар'єрні на ієрархічних суспільно-політичних щаблях у ягайлонських і по-ягайлонських часах, ставали перед добровільно польонізованим боярином доступною реальністю; католичення руського міщанина чи селянина на польського анічогісінько не міняло в його економічному, суспільному й політичному положенні; для польонізації тих двох суспільних верств необхідне було різнородне й неперемінне насилля.

В суспільному організмі, як і в кожному іншому живому тілі, діють дві природні сили: сила реакції і сила відрощування (у деяких породах) втрачених (відрубаних) органів. І коли на протязі двох століть шляхецька монополія розвінчувалася на елекційних сеймах гідність монаршої інституції і розмінювала традиційні права монарха на індивідуальну самоволю кожного шляхтича, в частині найбільш упослідженого підопічного суспільства Річпосполитої, на українських землях, на місце скарловатілого міщанства, зроджувалася в *імперському пляні* збройно-політична опозиція козащини як нова суспільно-політична сила проти самогубного (по інерції) політичного курсу в руках безконтрольної шляхти, а в *пляні підопічного православного суспільства* на заселених теренах України, його природні

сили вирощували нову голову на місце віднятої: козацьку старшину на місце відпалого боярства.

Коли для асиміляції вищих верств українсько-руського суспільства в складі Річпосполитої існували потрібні засоби, то запобігти появі й ростові тих нових суспільно-політичних феноменів у геополітичних умовах східньо-українських просторів шляхецькій монополії було не під силу.

Криваве і тяжке було те козацьке народження і тим тяжче, що в межах цілої Річпосполитої не існувало прихильної козащині організованої і економічно незалежної політичної сили, крім стихійної сили селянської черні. Вибух козацької революції вже в перших місяцях розрушив фундаменти імперіальної структури Річпосполитої і дав початок тій кризі, з якої вона вже не виходила, хоч і мала дві великі нагоди скріпити свою політичну структуру, переставившись із колоніальної політики на конфедерацію трьох держав із спільними історичними традиціями.

Невизнана варшавською метрополією, козацька держава була змушена постійно розглядатися за зовнішніми сторонніми силами, що й завело її у фатальну залежність від московського царства. Поглинена тим царством і переформована, та козацька сила стала одним із зручних засобів того царства в ліквідації не тільки польської імперії, але й самої польської державності.

* * *

Свій історичний розвиток історична Польща покінчила самогубством, бо в рішачих моментах її існування в її соціальному укладі не заіснувала третя політично зріла сила, щоб рятувати її тоді, коли самоволя шляхецька, вилучивши інституцію монарха з політичної гри, опинилася над прірвою, від якої не було в неї ні моральної сили, ні політичного розсудку відвернутися.

Визрінню тієї сили, тобто економічно незалежного й політично зрілого міщанського стану, перешкодила політика королів династії П'ястів у розбудові торгівлі і міського ремісництва при допомозі чужоземного елементу, незацікавленого у загально національних інтересах корінно польського населення і рішеного в самому принципі протиставитись будь-яким спробам асиміляції під релігійним, побутовим, мовним і загально-культурним поглядом. З боку ж королів і шляхецької верстви також не було найменшого наміру кооптувати той чужий елемент у загально-політичну систему в його оригінальному стані.

У своєму соціальному складі наскрізь аграрного типу і без урбаністичних традицій Римської імперії, якими користувалися західні народи колишніх римських колоній, Польща негайно потребувала опитного в торгівельному промислі міського населення для налагодження міжнародного обміну економічними засобами. Король Казимир III побудував у Кракові товарові магазини спеціально для курсуючих між Сходом і Заходом купецьких валок.

Прибуле із Заходу жидівське населення, забезпечене статутовими правами внутрішньої автономії, цілком задовольняло потреби королівських дворів і пануючої верстви. Хліборобське населення надалі задовольняло свої потреби власною продукцією і домашнім промислом. Користуючись новокупленими привілеями у виборних королів і великоземельної аристократії, жидівське купецтво і ремісництво промишляли поза цеховими обмеженнями, швидко збільшували грошовий капітал, монополізували у своїх руках орендарські контракти із землевласниками і ставали цілком незалежною економічно-культурною силою в Річпосполитій; створивши свою державу в державі, жиди позбавили тубільче і німецького походження міщанство можливостей розвинути у суспільну верству з амбіціями на політичні права, як це мало місце в Англії. Недорозвиненість і малочисельність тубільчого міщанства якраз і було причиною того, що виборні королі у збільшеному темпі втрачали монарші прерогативи під тиском монопольного емансипаційного просесу шляхти, не маючи в польському суспільстві відповідного партнера в третьому стані, бо жидівський впливовий елемент був всеціло по боці шляхти, особливо великої земельної аристократії, і так як шляхта, став психологічно нездатний бачити пропасть під ногами. Безопірний і безконтрольний з боку зовнішньої сили політичний емансипаційний процес польської шляхти, досягнувши класової монополії, дуже швидко переставився на емансипацію з-під закону і права кожного індивідуального шляхтича і закінчився його фактичним суверенітетом. В такому стані внутрішньо-суспільних стосунків, Польща в останньому столітті свого історичного періоду була класичним моделлю політичного вакууму, який по своєму природному закономірності запрошував зовнішні сили прийти і виповнити його.

Польський політичний модель монополізації емансипаційного процесу одною суспільною верствою показує, що людина — колективно чи індивідуально — коли визбувається контролі однородної людини над собою, неодмінно ухилиться від визнавання Закону над собою — Божого й людського, і тоді стається небезпечною не тільки для суспільства, але й для себе. У своїй уявленій величч, вона

втрачає здатність тверезо оцінити небезпеку повислої над прірвою власної ноги і прийняти простягнену руку рятівника. Вирощена на місце втраченої боярської нова козацька аристократія, в безустанній кривавій боротьбі за існування своє і свого народу, двічі простягала свою мужню руку до шляхти задля спільного порятунку і двічі зависла та рука в повітрі. Адже був це єдиний порятунок для цілої Річпосполитої.

* * *

Цілком у протилежному напрямі до польського пішов суспільний розвиток у російському народі, хоч тут також залишилася одна тільки суспільна кляса політично емансипованою — деспотичний монарх. Погром боярської аристократії автократичним монархом, при підтримці заабонного міщанства і московського православ'я, прийнятого візантійським обожнюванням царського деспотизму, раз на все викоринив у російському дворянстві всяку думку про підметну участь у державному суверенітеті. Опричина Івана IV витиснула на політичній культурі російського народу п'ятно автократизму, звеличуваного істориками обидвох режимів — царського і советського — як спасіння російської великодержавности, і ані згадки про роль, яку могла відограти політично-правна емансипація боярської аристократії в московському і, згодом, російському царстві. Ніхто в російській історіографії не поважився назвати появу родової аристократії та її спроби в ставленні меж царському деспотизмові явищами позитивними і історично необхідними для політичного упорядкування цілого суспільства — без руїни його соціальної рівноваги винищуванням найзріліших і найпродуктивніших народних верств.

Також і на Заході, боротьбі родової аристократії тринадцятого віку в Англії проти монаршого абсолютизму, соціологи романтичного дев'ятого віку, у своїй ідеалізації родової (передісторичної) організації племінних стосунків не здобулися на об'єктивну оцінку політичної емансипації англійської аристократії за її роль у еволюційній демократизації Об'єднаного Королівства Великобританії. Чільний представник тієї соціологічної школи, Люїс Морган називав появу старогрецької аристократії «фальшивим елементом» у розвитку суспільних стосунків у переходовому періоді від родової організації до територіальної.²⁹

²⁹ При кінці доби родової організації грецької племінної системи «Фальшивий елемент — елемент аристократії, що проріс цю систему і спричинив багато тертя в тому переходовому періоді, зв'язав себе з урядом базилея і залишився після

Також речники марксистської школи 20-го віку вважають Велику Хартію «в деякому відношенні реакційною», бо гарантувала, що «король респектуватиме привілеї баронів».³⁰

Іван Коропецький вважає, що, по соціальному характері і політичній ролі, «панівні кола Радянського Союзу є відповідниками нащадків європейської аристократії (у Великобританії «естаблішменту»)»...³¹

Насправді ж роля аристократії в обмежуванні монаршого авторитаризму в добу феудалізму була наскрізь позитивна і, коли вчасно й успішно відіграна, давала перший поштовх розвитку соціальних — міжкласових стосунків, який, наприклад, в Англії завершився справжньою демократичною системою політично-правного зрівняння всіх станів.

Свою активну участь як упривілейованої дорадчої верстви в рішеннях на рівні монаршого суверенітету, аристократія завдячувала своїй економічній незалежності, опитності в політичних питаннях і в необхідності монарха мати довірених організаторів військових сил та адміністрації. Уповноваження своїх привілеїв було уможливлене дуалізмом влади духовної і світської в західних державах, що й створювало для політично зрілої феудальної еліти поважного союзника в особі папи римського. Ривалізацію за першенство між папською владою і владою короля використала на свою користь англійська аристократія.

Політична ривалізація англійського короля з лордами поступово промощувала шлях для емансипації заможного міщанства й дрібного лицарства.

В трикутнику — король, лорди і міщанство, функція монарха поступово зводилася до загально респектованої, арбітрарної, імперсько-репрезентативної і врешті король став глибоко традиційною національною інституцією Англії, без якої Англія ледве чи утрималася б на сучасних позиціях політичної сили в світі.

того, як той уряд знесено, але нова система (початки ширшої демократії — П.Б.) доконала її уневаження». («Античне Суспільство», ст. 254).

³⁰ «В деякому відношенні та Хартія (Короля Івана — П.Б.) була реакційним документом; його метою було забезпечити феудальні права, доходи і гарантії, що король респектуватиме привілеї баронів». (Колюмбійська Енциклопедія, ст. 1281, 1967 р., за редакцією Вілліяма Бріджнотера і Сеймура Курца). Типічне: Позбавлення короля абсолютистичної влади — реакційне; протиставитися диктатурі під фірмою пролетаріату — теж реакційне!

³¹ Іван Коропецький, «Економічна спільнота і національна суверенність», «Сучасність», ч. 10, ст. 62, 1989 р.

Внутрішня боротьба за політичні впливи й економічні користи земельної аристократії (партії Торіс) з міщанською плітократією (Вигс) промостила політичне уповноваження англійському зорганізованому в 19-тій столітті робітництву. Розкол у партії «Вигс» запліднив лейбор-партію ліберальним елементом, а консервативні елементи опинилися в «Торіс» і в результаті уконстантувалися в модерному англійському суспільстві дві, у постійній одна до одної опозиції, політичні партії — обі лояльні до свого монарха.

Французька земельна аристократія занедбала свою політичну емансипацію, прогавивши нагоду в початкових часах панування династії Капетів і то, мабуть, тому, що королі тієї династії на своїх незначних февдальних посілостях і в затяжній боротьбі з потужним васалом — королем Англії, для февдалів великопростірних посіlostей не видавались небезпечними. Якраз за те занедбання криваво були покарані руками якобінців і санкюлотів.

Є підстави думати, що шляхецька демократія Польщі стала відстрашаючим прикладом для російської історіософії у вирішуванні дилеми: ДЕМОКРАТІЯ ЧИ АВТОКРАТІЯ?..

БІБЛІОГРАФІЯ

- Bagby, Phillip..... CULTURE & HISTORY, Calif. University Press
Wallace, Sir Donald
Mackenzie..... RUSSIA ON EVE OF WAR AND REVOLUTION, 1961
Dimont, Max..... JEWS, GOD AND HISTORY
Hegel, G. W. F..... LECTURES ON PHILOSOPHY OF HISTORY
Hrushevsky, M..... THE HISTORY OF UKRAINE, Archon
Graetz, Heinrich..... HISTORY OF THE JEWS, 1895
Дорошенко Дм..... ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 1817-1923
Зимин А. А..... ОПРИЧНИНА ИВАНА ГРОЗНОГО, 1964
Карамзин Н. М..... ЗАПИСКИ О ДРЕВНЕЙ И НОВОЙ РОССИИ
ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА РОССИЙСКОГО
Ключевський В.О..... КУРС РОССИЙСКОЙ ИСТОРИИ СОЧИНЕНИЯ, II, III

- Кордуба, Мирон..... БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У БЕЛЗЧИНІ І ХОЛМЩИНІ
«Надбужанщина», т. I
- Marx, K. & Engels, F... THE COMMUNIST MANIFESTO, GERMAN IDEOLOGY, THE COMMUNIST PARTY PROGRAM, STATUTES OF THE COMMUNIST LEAGUE
- Marx, K..... THE EIGHTEEN BRUMAIRE OF LOUIS NAPOLEON
THE CIVIL WAR IN FRANCE
- Morgan, Lewis..... ANCIENT SOCIETY
- Пастернак Є..... НАРИС ІСТОРІЇ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛІШШЯ, 1968
- Руссо, Ж. Ж..... СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРАКТ
- Садіков, П. А..... ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ОПРИЧНИНЫ, 1950
- Solzhenitsyn, A. I..... GULAG ARCHIPELAGO, I-VII
- Соловьев С. М..... ИСТОРИЯ РОССИИ ИЗ ДРЕВНИХ ВРЕМЕН
- Thompson, James M.... THE FRENCH REVOLUTION
- Черкасов Н..... СПОМИНИ СОВЕТСЬКОГО АКТОРА, 1953
- Янов Александр..... КОМПЛЕКС ГРОЗНОГО (ИВАНИАНА)
«Континент», чч. 9, 10

THE CAMBRIDGE HISTORY OF POLAND, Cambridge University Press, 1956.

THE CAMBRIDGE MEDIEVAL HISTORY, Cambridge University Press.
COLUMBIA ENCYCLOPAEDIA, 1967 p.

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, tt. 6, 8, 13, 20, 1968.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА, Вид. НТШ, Ред. В. Кубі-
йович.

THE HOLY BIBLE, Standard Edition Thomas Nelson & Sons, N.Y.

THE NEW STANDARD JEWISH ENCYCLOPEDIA, Doubleday & Co.,
1970.

УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВ-
НИК, 1967.

“ROMA CONNESSIONE”

(З Історії роз'єднання і єднання двох Вселенських¹
Християнських Церков)

З уваги на те, що в Україні в останньому році активізувалися релігійні рухи, особливо в Галичині, а їх відголос в діаспорі дуже часто нагадує добу Вишенського, Смотрицького й Балабана в нашій історії, ми пропонуємо звести конфесійні полеміки до об'єктивної аналізи історичних фактів та вказати на актуальну сьогодні дидактику, що випливає з тих фактів. Від розумного використання цієї історичної науки в сьогоднішньому критичному часі буде залежати велика доля успіхів нашого народу в його сьогоднішній фактично беззахисній боротьбі за свою волю.

Десь рік, а то й більше, тому була переведена в «Укр. Вістях» коротка дискусія на суто схолястичну тему — цілком непричетну до сьогоднішніх невідкладних проблем особливо на українських землях.

Питання поставлене і відповіді в тій дискусії справді «десятий кіл у плоті» щодо пекучих потреб сьогоднішнього критичного часу, але з уваги на нешу загумінкову прив'язаність до ідеологічного примату над політичною прагматичністю, що ми і з атеїзму потрапимо зробити месіаністичну релігію, тож зачнемо від конфесійних суперечок. Ащо ми не в силі позбутися цієї безплідної схоластики в наших публічних дискусіях, то, давайте, бодай вичистимо їх з невігластва, термінологічної неохайности, з фантастичних тривіальностей, а то й диверсійних витівок на користь наших месіаністично настроєних сусідів.

У Франції на одній організаційній конференції ювілейного святкування Тисячоліття Християнства в Україні один із студентів поставив запитання проф. Жуковському, яку релігію прийняв Володимир Великий — католицьку чи православну? Дотримуючись історичних фактів, Жуковський відповів, що Київська Русь прийняла з волі свого монарха християнську віру грецького обряду від Ві-

¹ Ще й сьогодні Грецька Церква під константинопольським патріархом і Римська Церква під римським патріархом іменують себе Вселенськими-catholicos. А Ватикан також дуже часто вживав: Ортодоксальна Римокатолицька Церква.

зантії, і що в році 988 поняття «православний»- «католик» в сьогоденнішньому розумінні ще не було. Це протиставлення одне одному почало назрівати після розколу 1053 року, а на українських землях в межах Річпосполитої те протиставлення набрало особливо помітних форм у віках від 15-го до 18-го включно.

Від себе додамо, що зараз по розколі в церкві на Східну і Західну, міждинастичні стосунки київських княжих родів з королівськими Західної Європи не змінилися, про що свідчать часті подружні посвоячення київських володарів з королями Франції, Польщі, Швеції та інших держав римського обряду.

Проти такої відповіді Жуковського виступив в «У.В.» добродій Зазбруцький (думаю, що це псевдонім). Він вивів поняття православ'я як протилежність до католицизму (так-бо було поставлене питання проф. Жуковському) від св. Афанасія Великого (Athanasius), що жив у IV віці, приписуючи йому уведення терміну «ортодокс», що мав би відповідати термінові «православний» в стосунку візантійського церковного обряду до римського як католицького. Висновок емігрантського ортодоксизму в «У.В.» був такий, що проф. Жуковський «не знає про що він говорить», бо православ'я утвердив св. Афанасій у IV віці.

Розгортаємо історію християнства вчасних віків.

Протодиякон Афанасій (або Атанасій) як приватний секретар александрійського єпископа Александра брав участь у Нікейському Соборі (325 р.), на якому подавляючою більшістю єпископських голосів Сходу і Заходу (всіх 250) Христова наука була догматизована. Єпископ Арій, що об'явив себе проти нікейського символу віри, особливо проти божества Христа, опинившись у Палестині, не переставав ширити свою ересь. Проте під загрозою формальної анатеми і опали з боку цивільної влади, Арій в обличчі імператора Константина покоровився постановам Нікейського Собору, а Константин, прагнучи ліквідувати ідеологічні розходження в християнстві, в якого єдності він убачав поважний засіб для культурної консолідації різноетнічної імперії, наказав єпископам помиритися в своїх єпархіях з аріянами, «які бажали б жити в мирі». Св. Афанасій, підозріваючи нещирість з боку Арія, відмовився миритись з «покаяними» аріянами в александрійській єпархії, де він від 329 року був єпископом, за що був засланий імператором до міста Тревс у тодішній Германії. По смерті Константина (337) Афанасій вернувся в Александрію, але переслідуваний новим єпископом-узурпатором, мусів утікати під опіку римського єпископа, папи Юлія I, який на

Соборі в Сардіка (343), підтримуючи ортодоксальність Афанасія, став на принципі нікейського ортодоксизму.²

Тільки по смерті єпископа-узурпатора, Григора, Афанасій повертається і починає відбудовувати свою александрійську єпархію. Одне вороги його не здавалися і новий імператор Констанцій, прихильний аріянізму, скликав до Міляну собор єпископів (355), який позбавив Афанасія александрійської єпархії. При допомозі римського кліру, Афанасію, якому загрожувала смерть, пощастило втекти з Міляну до єгипетських ченців-пустельників, де він перебував аж до смерті імператора Констанція (361).

Повернувшись до своєї єпархії, він скликає Александрійський Собор, який потвердив доктрину Нікейського Собору.³

Отож, як бачимо, римський патріарх Юлій I стояв на тому ж ортодоксальному принципі, що й св. Афанасій Великий, якого «православ'я» рівнялося «православ'ю» римської церкви, що ортодоксизм св. Афанасія не був звернений проти Риму, а навпаки, разом з Римом проти аріянізму і політичного опортунізму деяких римських імператорів, і що ортодоксизм 4-го століття аж ніяк не тотожний з «православ'єм» новочасної історії українського народу.

Мені трудно повірити, що добродій Зазбруцький, знаючи про ортодоксизм св. Афанасія, не знав решти його історії, і що його участь у тій непотрібній дискусії мала виключно схолястичний характер, а не з наміром поглиблення історичної пірви між галицьким католицизмом і київським православ'ям...

Назагал з прикрістю приходиться ствердити, що дискусії на такі теми ведуться на дуже низькому рівні релігійної полеміки, в якій цілком нехтується історичними фактами, особливо коли дискутантам ідеться «за всяку ціну» захищати свою конфесійну засліпленість. В таких «дискусіях» цілком не береться до уваги ні історичних обставин, ні політичної доцільності із сьогоденного панорамного погляду на цілість, важливість і черговість наших національних завдань на шляху до політичного суверенітету українського народу, без якого *не може бути й мови про Автокефальну Православну Церкву* за винятком демократичних зарубіжних країн Заходу.⁴

² *Fidelitas moribus constitutis* - Вірність установленим звичаям.

³ Великий історик Риму й Візантії, Едвард Гіббон, був тої думки, що св. Афанасій мав багато більші здібності правити Римською Імперією, ніж усі сини Константина I Великого.

⁴ Коли на Заході політичні володарі намагалися відділити церкву від держави, російська церква була поглинена бюрократичною системою імперської адміністративно-поліцейської схеми. Наскільки російські церковні настоятелі справлялися в тих світських обов'язках, свідчить факт з життя на Холмщині в революційних роках

Характерним явищем є те, що такі дискусанти зіставляють побіч і утотожнюють неспівмірні політичні насилля в процесі переходу українських земель з-під одного окупанта до другого. Прикладом на такий брак почуття всякої пропорції зіставляваних і утотожнюваних періодів з погляду їх трагедійності в історії українських церков, як православної так і католицької, це лист добродія О. Куленка до «У.В.» (ч. 17, 1990 р.).

О. Куленко дуже невдоволений з того, що його «довголітний приятель, Віталій Бендер, намагається знайти користі з Берестейської Унії». На його думку, обидва акти «добровільного приєднання в роках 1596 у Бересті та 1946 у Львові є *однаковим злом* нанесеним окупантом проти волі народу». Він правий у тому, що в намірі обох уній було *ламання хребта українському народові*. Проте він цілком неправий у *ставленні знаку рівності* між одним злом і другим та в утотожнюванні засобів ламання хребта в обидвох випадках. Знову звернімося до історії.

Авторитетний і високо цінений як «східняками», так і «західняками», православний історик Наталія Полонська-Василенко пише про унійні процеси між візантійською церквою і римською, а зокрема на українських землях в межах Великого Литовського князівства під суверенітетом польського короля і литовського князя в одній особі: вони почалися з XV століття.

Перший поважний і широко закроєний процес об'єднання грецької церкви під константинопольським патріархом і римської, тобто двох вселенських церков (обі так себе називали) почався на Флорентійському соборі. Висланий з широкими повноваженнями репрезентувати патріарха на тому соборі, «митрополит всієї Русі» Ісидор, один з найбільш освічених духовників східної церкви, підписав документ злуки обох церков у липні 1439 р. Однак Москва поставилася до тієї злуки ворожо і в 1440 Ісидор був арештований. Йому пощастило втекти до Литовського князівства, а звідтам до Риму.

«Явний опір латинського духовництва (Литви і Польщі) проти Флорентійської Унії та проти митрополита Ізидора в межах литовсько-польської

1905-6. Грамотному молодому селянинові села Ощів, на прізвище Сьвірба, попала в руки соціалістична летючка і він перечитав її. В ній, очевидно, було багато чого проти релігії й попів. Перечитавши, йому спало на думку, що він допустився гріху, з якого він очистився при найближчій великодній сповіді. Того ж Страстного тижня його арештувала жардармерія і шойно по трьох роках він повернувся в село. Ще з подорожною пилюкою на чоботях, він вибрав усі родинні метрики з церковного архіву і переніс їх до місцевого костюла, Польське населення того села збільшилося на одну родину.

держави очолював латинський архієпископ Вільна, Матвій, і приховано підтримував його боротьбу проти унії кардинал Збігнев Олесьніцкі, справжній можновладець тодішньої Польщі. Нарешті, влада Литви і Польщі домовилася з московським князем (Василь II Сліпий — П.Б.), результатом чого було формальне позбавлення митр. Ісидора влади над українсько-білоруською церквою (1449 р.).⁵

«Московський цар, після втечі митрополита Ісидора, добивався в Царгороді, щоб і там засудити митр. Ісидора. Коли ж йому це не вдалося, бо патріарх стояв за унію, тоді Москва сама, без згоди патріарха, наставила свого митрополита Йону, що став першим самостійним московським митрополитом, започатковуючи усамостійнення московської церкви від Царгороду (1448 р.)».

Це, так мовити б, був початок автокефалії російської православної церкви, яка утрималася аж до Жовтневої революції — спершу під головуванням митрополитів і московських патріархів, а після «реформ» Петра I під владою Святійшого Синоду, очолюваного царським наставником.

«Тільки 1458 р. царгородський патріарх, з'єдинений з Римом (після падіння Царгороду 1453 р., патріарх перебував на вигнанні в Римі — П.Б.), призначив київським митрополитом Григорія Болгариновича, учня митр. Ісидора, прихильного унії, але вже тільки для тієї частини київської метрополії, що була поза межами Московського царства. Там було 10 епархій: київська, володимирська, луцька, галицька, перемиська, холмська, турово-пинська, полоцька, чернігівська і смоленська».⁶

«Митр. Григорій тримався ще єдності церковної, як і деякі з його наступників другої половини XV ст. Лише на початку XVI ст. Україна покинула Флорентійську унію, знову входить у формальну залежність від Царгороду і впадає в цілковитий розстрій».⁷

До якого ступня дійшов розстрій в православній церкві, свідчить, той факт, що за пановання Жигмонта I Старого (1506-1548) пра-

⁵ Ось яким силам залежало завжди на тому, щоб відтягнути Україну й українських володарів від Заходу: під загрозливим тиском хана Золотої Орди король Данило мусів зректися всяких зв'язків з Римом.

⁶ «Митрополит Кирило спочатку перебував у Галичині, а потім переїхав до Володимира, столиці Володимиро-Суздальського князівства. Наступник його, Митр. Максим 1299 р. на постійно переніс катедру київської метрополії до Володимира». Які, на думку добродія Куленка, були мотиви «поважніші, небезпричинні» того, що митр. Кирило й Максим не могли залишитися під владою князя Галицько-Волинської держави, Юрія Галицького?.. Чи не думає він, що відновлення київської метрополії (10 епархій) царгородським патріархом під впливом Риму було не тільки в користь автономності української церкви, але й на користь незалежнення українського народу від поглинаючих впливів наших сусідів?..

⁷ "The Cambridge History of Poland," v. I, pgs. 363-4. Chapter XVII by Prof. J. Pajewski.

вославна церква в Галичині не мала ні одного свого єпископа, і нею управляли римо-католицькі єпископи, призначувані королем. Щоб добитися королівської інвеститури для православного єпископа в Галичині, галицьке міщанство мусіло вислати королівському дворові хабаря в силі 450 годованих волів.

В таких умовах на Україні (другої половини 16-го віку) відродилася ідея злуки православної церкви з католицькою, накреслена 150 років раніше на Фльорентійському соборі. Від неї чекали піднесення українського духовництва з занепаду і спинення наступу латинського (властиво, польського — П.Б.) католицизму на Україну... Кращі люди сподівалися, що в злуці з Римом можна буде скріпити незалежність української церкви від держави і захистити церкву від загрози златинщення, з одного боку, і підлегlosti московському патріярхові (встановленому 1589 р.), з другого»... (Друга частина першого тому (описового) Українознавчої Енциклопедії, видання Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Мюнхен-Нью Йорк, 1949, ст. 607-609).⁸

* * *

Глибших причин того, що сподівання «кращих людей» не виправдалися в цілій ширині і глибині унійного документу з 1596 року, треба шукати не тільки в нечесній грі польського шовіністичного католицизму та в зрадливості польської політичної влади; найосновнішнішою причиною незадовільного використання задокументованих обіцянок з польського боку був повний суспільний розклад в українському народі вже перед унією, а вже найбільше після унії. Добродій О. Куленко або помиляється щодо рівнозначности польського насилля 1596 р. з насиллям 1946 р., або лукавить, чого доказом є перемиська єпархія, що залишалася православною майже сто років після Берестейської унії, не зважаючи на той факт, що була висунена найдалі на захід і цілком ізольована від православного Сходу. Коли б унію 1596 р. Польща реалізувала засобами «вз'єднання» з 1946 р., та єпархія не могла б перетривати в такій ізоляції аж так довго. Не було в інтересі колонізаційної політики притягнути всю церковну ієрархію і паству до унії, як це виразно продемонстрував польсько-литовський католицизм своєю негативною настановою до Флорентійської унії. Тому й з боку державної влади не було застосовано фізичного насилля, бо вся ідея польського наступу на українські землі була «наставити русина проти руси-

⁸ *Cuius regio eius religio* — Формула принципу Аугсбурзького Миру 1555 р., на якому покінчено з релігійними війнами в Німеччині.

на», а для цього найзручніша була внутрішня дипломатія «приватних кіл» в яких головну роль відігравав архієпископ Соліковскі.

Берестейська унія була логічним продовженням Люблинської унії і готовлена була та переведена тими ж самими засобами політичної дипломатії, що й перша 1569 року, а в доказ тому, що тодішній православний єпископат, що пішов на унію з Римом, робив це в доброму намірі — «ПІДНЕСТИ ПРЕСТИЖ ГРЕЦЬКОГО ОБРЯДУ І ЗБЕРЕГТИ НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ ПРАВОСЛАВНОГО ОБРЯДУ» під опікою Риму, на це маємо тотожний приклад із нашої світської історії 1917-20 років: В. Винниченко був глибоко перекоаний, що переставлення української національної революції на віру більшовицького марксизму мало забезпечити Україну перед наступом російського «пролетаріату». На цьому пункті він розійшовся з Центральною Радою і з Директорією чи, радше, з Петлюрою. З тією вірою він вернувся на окуповану Україну, офіційно прийняв «комуністичну релігію» і поставив себе до послуг «інтернаціональному пролетаріатові». І все це було у «щирості з собою».

На жаль, імперіяльна політика не обмежується релігією... Уніятська церква, як і православна, позбавлена з-посеред своїх ісповідників вищих соціальних слоїв, залишилася також церквою «хлопа і попа», упослідженою і не в меншій мірі нараженою на латинізацію свого обряду. І коли перша унія промайнула незаметно понад голови аполітичних народних низів, то друга сильно сколихнула і збурила ті низи до самих надрів, бо заторкнула ідеологічні основи народної самобутності, бо вносила тріщину в найнижчі шари соціальної піраміди...

Властиво, все те що сталося в лоні українського народу по втраті політичної незалежності, сталося і в інших народів, коли ті народи на такому ж щаблі суспільно-політичного розвитку втрачали на довгий час рідного по крові і культурі політичного суверена.

* * *

«Добровільне з'єднання» 1946 р. аж ніяк не можна рівняти з Берестейською унією. Ліквідацію католицької церкви східного обряду можна рівняти з «возеднанням» унійних парафій на Правобережжі за Катерини II після другого і третього розбору Річпосполитої, коли адміністративним порядком «об'єднували» уніятів з московським православ'ям, а «упорствующих» — докладнісінько, як по 1946 році — таким же адміністративним порядком засилано цілими оселями в Сибір. Про них писав Василь Флеровський (псев-

до) у своїй праці «Положення робітничої класи в Росії (1869)», що всі вони: «виселені з Польщі розмовляють чисто-руською мовою й ані слова попольськи, але ненавидять росіян не менше родовитих поляків». Таке саме об'єднання з московським православ'ям пережили уніяти Підляшшя і Холмщини (1875) після ліквідації Конгресового Королівства. Різниця була тільки в тому, що уніятське священство мало вже вибір: ті, що відмовлялися від московського православ'я, повтікали до уніятської Галичини під католицьку монархію Габсбургів. На їх місце приходили на Підляшшя і Холмщину «русофільствующі» священники з Галичини під православного царя.

Добродій Куленко має рацію, коли каже, що русофільства серед уніятського священства в Галичині перед Першою Світовою війною «годі пояснити грішми якогось общества», бо «общество» не було причиною, а наслідком вікової гри сил політичних потуг на живому тілі українських церков як православної до Берестейської унії, так і греко-католицької після.

В середньовічній суспільстві віра була тільки одним із головних чинників, що його об'єднувала в одну політичну цілість. Віра чи релігія виконувала цю роль на двох рівнях суспільної піраміди: 1) віра в розумінні обряду (ритуалу) тісно пов'язаного з віковими традиціями родово-племінної організації, що сягали своїми коріннями у глибокі передісторичні часи, була щоденним кормом широких народних низів і вирішним моментом їхнього самоствердження в колективній свідомості як окремої спільноти; 2) віра як ідеологічна система в канонічно-догматичних рамках була доступна і зрозуміла тільки для духовенства, переважно вищого освіченого кліру, і церковного грамотного причету, для якого догматична символіка і канонічний устав були найважливішими об'єднуючими елементами в одну ідеологічну спільноту ексклюзивної моральності.

Другим — ще важливішим фактором політичної окремішності даного суспільства був політичний суверен у ролі монарха. Він був найвищим суспільним станом, джерелом світської законності і захисником (покровителем) віри. Якщо в інтегральному суспільстві відношення продуктивних низів до монарха-суверена було наскрізь безкорисного, платонічно-релігійного характеру, то для родової аристократії та церковної ієрархії суверен був гарантом суспільного престижу, політичної кар'єри та економічних користей.

Як довго релігійна спільнота залишалася політично одноціла і під одновірним сувереном, внутрішньо-політична структура та історичний розвиток такого суспільства залежав від розвитку між-

суспільно-станових стосунків. Коли ж дане суспільство втрачало однородного суверена і попадало під суверенітет монарха іншої віри, і в політичну залежність від інтегральної чужої держави, в ньому поставали два рівнобіжні процеси на розщеплення підкореного народу. Події на українських землях за Ягайлонської династії яскраво ілюструють ті процеси.

Ягайло, ставши з православного Якова римокатолицьким Владиславом і засівши на королівському троні Польщі, зразу декретував як великий князь Литви заборону католицькому боярству Литви входити в подружжя зв'язки з православними родами.⁹ Цей акт, а ще більше великокняжий декрет Жигмонта (1434), брата покійного Витовта, яким Жигмонт по перемозі над Свидригайлом (1432) позбавляв православне боярство права на вищі державні пости,¹⁰ — все це зроджувало в цілому православному суспільстві тенденцію шукати захисту під православним сувереном, під великим князем московським. Жертвою цієї неприховуваної тенденції упав Новгород Великий, коли король Казимир Ягайлончик відмовився прийняти суверенітет над Новгородом і дати військову допомогу новгородцям проти наступу московського князя, Василя II на Новгородську Республіку (1456), побоюючись зради мобілізованого православного боярства в користь московського «царя Всєї Русі і покровителя православ'я».

В 16-му й 17-му століттях ця тенденція «під православного царя»

⁹ «... Коли перемиським православним єпископом був владика Афанасій, дійшло до відібрання у православних катедри св. Івана Хрестителя: „Коли Ягайло перебував у Медисі, — лише Морачевський, — до нього прибули послы угорського короля Жигмонта: архієпископ острогомський Іван з Хрестоносцями і Михайлом Кюхмайстром Штернбергом. Виїхавши з ними з Медики, Ягайло захотів показатися перед ними, що не є схизматиком у душі, як це йому німці закинули в обличчі цілої Європи, а найкращим римським католиком, наказав у Перемишлі вигнати православне духовенство з катедри, повикидати тіла і мощі давно померлих, і церкву пересвятити серед плачу, крику і прокльонів місцевих людей, і віддати її латинському духовенству”». (Jedrzey Moraczewski, “Dzieje Rzeczpospolitej Polskiej”). Цитую за Маріаном Бендза, ст. 58.

¹⁰ В боротьбі за великокняжий стілець Литви між Жигмонтом, братом Витовта, і Свидригайлом, братом Ягайла, що тривала два роки, боярство Литонсько-Руського князівства поділилося на два табори: табір Жигмонта, за яким стояли всі польські сили, і табір Свидригайла, що його підтримували білоруські й українські бояри православної віри. З наміром перетягнути православних бояр на свій бік, Жигмонт оголосив чартер 1432 року, в якому проклямував, що «всі привілеї надані Литві від початків унії з Польщею, поширюються й на руські провінції без уваги на релігійні різниці». Два роки пізніше, він під тиском польської шляхти застерігав всі вищі державні пости Литви тільки для католицького боярства. В 1440 р. він був убитий заговорниками з табору православних бояр за його сторонничість в користь агресивного польського католицизму.

серед боярської верстви поступається становим інтересам, яких перспективи під суверенітетом великого князя Литви і польського короля притмили релігійний сентимент і в порівнанні з правовим положенням московського боярства, особливо за царя Івана IV Грозного, перемогли в користь польського суверенітету й польонізації боярсько-княжої верстви.

Серед українського міщанства і селянства, яким у правно-політичній структурі Річпосполитої латинізація й польонізація не давала ні соціального підвищення, ні економічної користі, ця тенденція «під православного царя» перетривала в українському народі, раз з більшою силою — раз з меншою, аж до наших модерних часів. Той сентимент одідичила й козацька верства. Підсичуваний великим накладом грошей і щедрими обіцянками російських царів та імперських політиків, симпатії до православного царя серед козацтва, особливо серед козацької черні, завіттали буйним цвітом уже в першій половині 17-го віку. Ті симпатії вирішували долю цілого українського народу в найдраматичніші моменти нашої історії. Вони штовхали Хмельницького до Переяславської Угоди; вони загрили Гадяцький договір гетьмана Виговського з Польщею (1658) — незвичайно корисний гетьманській державі, знівечили політичні концепції гетьмана Дорошенка (1669) і шаблями козацької черні під проводом відкликаного Петром I з сибірського заслання Семена Палія рішалася битва під Полтавою (1709). Це був початок кінця політичної ролі України на сході Європи.

В обидвох цих процесах ініціативну роль грали не ми, а дві месіянстичні концепції наших сусідів: католицький цивілізаційний месіанізм імперської Польщі («од можа до можа») і месіанізм «Третього Риму» Москви.

Польський месіанізм — з унією чи без унії — ніколи і за жодних історичних умов — не загрожував нам поглиненням нашої культурної й політичної ідентичності. Під поглядом так його біологічної потенції й етнічних традицій, як і під поглядом чисто національного вкладу в обрядову культуру українського православ'я, український нарід у своїй масі — навіть по втраті своєї родової аристократії — був надто великою силою в Річпосполитій для анархічної шляхецької демократії. Проти всіх зусиль політичного підступу і жорстоких пацифікацій мілітарними засобами, наш нарід в межах Річпосполитої потрапив відродити свою аристократію у виді козацької старшини, зумів відстояти мілітарну організацію Запоріжжя, використати необхідне Річпосполитій реєстрове козацтво і все те під булавою геніяльного гетьмана Богдана стало силою, яка

розрушила до основ соціально-політичну структуру польської імперії, після чого історична Польща перетривала всього-на-всього 146 років. Під православним царем ми втратили можливість зберегти гетьманську автономію і колиску козацької мілітарної сили — Запорізьку СІЧ. Вже після розпущення реєстрового козацтва на Правобережжі (1699) і по Полтавській трагедії (1709), гайдамачина стала загрозливою силою для Річпосполитої і в період т.зв. «коліївщини» підняла повстання і загони коліїв під проводом М. Залізняка і І. Гонти здобули Умань, ліквідували польську військову залогоу і вчинили погром над католицьким населенням.

Під православним царем те козацтво втратило можливість оборонити свої родини, що шукали захисту в Батурині перед наступом армії кн. Меншикова (1708), а в 1775 році зникли останні сліди Запорізької республіки.

«Зрадника» польського короля і розрушника Річпосполитої, Богдана Хмельницького, в католицьких костьолах не проклинали анатемою, а під православним царем по всіх церквах православного царства рік-річно виклинали «зрадника» Мазепу, великого добродія православної церкви в Гетьманщині.

Унія з Римом, як було вище показано, не була переведена фізичним насиллям польської влади. Нікого з православного духовенства, що відмовилися приступити до унії, не було казнено ні заслано. Навпаки, в першій половині 17-го віку, після того як у 1620 році були висвячені 5 нових православних єпископів єрусалимським патріархом Теофаном,¹¹ православ'я стало тим агресивним чинником під католицьким королем, жертвою якої впали два уніяльні єпископи.¹² А той факт, що один з нововисвячених єпископів, Мелетій Смотрицький, знаменитий полеміст проти унії, після подорожі по Близькому Сході, перейшов на бік унії з Римом, свідчить про те, що про приступлення чи відступлення від унії українські ієрархи

¹¹ Київським митрополитом був наставлений Йов Борецький. Висвячені єпископи: Мелетій Смотрицький єп. полоцький, Ісаїя Копинський єп. перемиський, Йосиф (світське ім'я Єзекіїл) Курцевич-Куріатович єп. володимирський, Ісаакій Борискович єп. луцький, Паїсій Іполитович єп. холмський. Король Жигмонт III відмовився інвестувати їх в названих єпархіях і вони перебували в Києві під охороною козаків гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Курцевич, Копинський і протоєрей Мужилівський «виключали всяку думку порозуміння з уніятами і чимраз частіше орієнтувалися вже на Москву».

¹² У 1623 р. Йосафата Кунцевича єп. полоцького і А. Грековича, митрополитого намісника в Києві.

вирішували по власній совісті і з власного розрахунку,¹³ тоді як при ліквідації уніятської церкви на Холмщині-Підляшші 1875 р. було вжито російською православною владою політичне й фізичне насилля адміністративно-поліцейського порядку, а при «воз'єднанні» галицького католицизму в 1946 році ціла ієрархія греко-католицького обряду й упірне священство були приречені советською владою на фізичну ліквідацію. Тільки завдяки своєму кріпкому здоров'ю і стійкій вірності своєму римському патріярхові, повернувся живим до Риму — також завдяки впертим заходам папи Івана XXIII — митрополит Йосиф Сліпий. Цілком щось протилежне діялося в Україні в 20-х роках. Православна ієрархія російської казенної церкви відмовилася увести в єпископський сан Василя Липківсько, згодом обраного Всеукраїнським Собором (1821) на київського митрополита Укр. Автокефальної Церкви. На домагання московського патріярха його позбавлено права виконувати митрополичі обов'язки (1927), а після арешту 1938 р. по нім і слід пропав. За нього не було кому обстояти ні виручати...

Зараз після вступлення на польський трон, молодий король Владислав IV (1632), декретує «*Пункти заспокоєння обивателів грецької віри*», які ділили єпархії на уніятські й православні та признавали двох митрополитів.

Київським православним митрополитом був обраний Петро Могила, син молдавського господаря (володаря). З-поміж великих заслуг для українського православ'я того високоосвіченого і далекозорого ієрарха нам тут доречно згадати піднесення ним Київської братської школи до рівня Академії, з якої вийшла низка церковних діячів і світських учених не тільки українського походження але й російського, молдавського й польського. Сталося те під суверенітетом польського католицького короля.

Під владою православного царя Великоросії «в 1819 році Могилянська Академія перетворюється на чисто церковну Духовну Академію і втрачає значення головного духового осередку всієї України». Традиції ж Могилянської Академії відроджуються після Другої світової війни в Католицькому Університеті в Римі тоді, як в Україні

¹³ Крім Мелетія Смотрицького, який із гарячого оборонця православ'я перейшов до уніятів і так же переконливо обороняв ідею поєднання обидвох церков, єп. львівський Гedeон Балабан спершу проти унії, після того перейшов до уніятів і врешті під намовою кн. Острозького повернувся до православ'я. Де і коли можуть нам показати сьогоднішні подвизники православ'я «за всяку ціну» подібні політичні й фізичні можливості для українських ієрархів під владою православних царів чи під зверхництвом московських патріярхів?..

українська мова стає «неперспективною» і втрачає статус мови академічної.

Все це скупі добрані й доривочно нанизані історичні факти. Говорити в обличчі цих фактів, що православ'я врятувало нам національну свідомість, а унія цю свідомість розбазарювала, це те саме, що й називати причини наслідками, а наслідки причинами. Насправді, український нарід з великими для себе втратами відстояв православ'я перед напором польського католицизму тільки на те, щоб бути поглиненим московською православною церквою, яка від реформів Петра I вже цілком офіційно стала адміністративною частиною імперської бюрократії (1721).

Від цілковитого зросійщення українського православ'я в 19-му віці і від златинщення уніятської церкви у 18-му — аж до парафіяльних низів, врятувало неякесь-там особливе «практикування й реалізація християнських чеснот любови ближнього», бо на протязі всієї християнської цивілізації не було ще такого народу, який реалізував би в суспільній практиці ці високі християнські чесноти згідно з літерою закону. І причини цієї людської нездатності зовсім не в особливому розумінні тих чеснот (вони однакові й однаково зрозумілі в усіх християнських конфесіях), а ще менше в релігійній догматиці порізаних церков, бо в об'єктивній логічній інтерпретації ця догматична кабальщина безслідно зникає.

Особливу ідентичність українських церков, як православної так і уніятської (католицької), утвердили й захистили перед асиміляційними намірами тотожних під ідеологічно-догматичним поглядом, але національно чужих, церков, ті безцінні — бо неповторні — духові скарби українського фольклору глибинно родового як символічний вияв колективно-племінного світопогляду, що в містичній поєднаності з життєдайними силами чарівної природи українських земель, визрівав і втілювався в поетичну символіку міжсуспільних взаємин, родинного побуту, весільного ритуалу, торжественних обрядів та пісенної словесности народних бардів — ще до християнства.

Ви можете сфальшувати історію народу, вкрати періоди його минулої слави, відобразити в нього свободу жити по власній волі і діяти для власного добра, але ніхто не в силі витравити з колективної підсвідомости чару великої гагілки і писанки, романтичної символіки українського весілля, яка в день церковного таїнства шлюб виносить зашлюблену пару до суспільних вершин Князя і Княгині — не просто собі «пана-молодого і панни-молодої».

Кожне християнське свято, мовби сповите у споконвічні тради-

ції-звичаї та ритуали в супроводі обрядових пісень, залишалося в обидвох церквах незалежно від того на яких «пеніях» і якими «казаннями» супроводжалося воно в офіційній частині. Українське Різдво окутане не тільки сніжною периною, але й Колядою з її традиційними стравами й кутею — поживою для душ предків, з Дідухом на ослоні, в якому кожний колосок був символічною ланкою між минулим і майбутнім роду, знаменуючи його тяглість.

Без «наволітання» хлопчаків вівсом і ярою пшеницею, без радісного зустрічання повертаючого сонця Щедрівкою, яка, випущена рукою Леонтовича ластівкою облетіла світ, не можна собі й уявити свято Василя та Йорданське хрещення. І все це зберігалося при обох наших церквах на протязі століть і жило в пам'яті народу, і навіть у задушливі сімдесяті роки — роки тотальної денационалізації, в аранжерці І. С. Козловського чарувало московську публіку і партійну знать. А ми ж ще й посьогодні не уявляємо собі, в яких довголітніх і самотніх процесах формувалися, дозрівали й засвоювалися ті культурні скарби предками цього народу, що його ми називаємо українським.¹⁴

«Як католицька для поляків, так православна віра була тоді вірою нерозривно-національною для українців», — каже добродій Куленко.

О, воно не так-то вже просто. Католицизм не стало для поляків національною вірою тільки тому, що вона була католицька (католицьким був увесь Захід), а тільки через те, що зберігши суверенітет власного роду, поляки мали час і можливість зробити католицизм *польським католицизмом* — польським від найвищого ієрарха до сільського «пробоша» і селянина-кріпака.

Прийнявши християнство римського обряду від чехів, Мешко І зразу віддав землю Пястів під протекторат папи римського, як «довічне ленно» римській курії. Римська церква в Польщі стала настільки *польським католицизмом*, що Примас Польщі, архієпископ гнезненський, репрезентавав суверенітет Корони польського монарха підчас кожногочасного безкоролів'я.

Серед західного протестантизму чужинці завжди бачили в полякові католика, а серед східного православ'я католик завжди був поляком.

¹⁴ «... в добу Мазепи *поняття віри* було значно ширше, ніж сучасне: воно охоплювало науку й мистецтво, народні традиції, звичаї та обряди. Говорячи про «віру», тодішні українці в дійсності думали про *українську культуру*». («Націотворча роль Гетьмана Мазепи», ст. 21-2. Проф. Віктор Доманицький).

Ми не встигли виплекати українського православ'я, яке залишалося б українським навіть і тоді, коли воно позбавляло себе тих передхристиянських культурних традицій та обрядів, які в православ'ї і в унії *на українських землях* зберігали нашу родово-національну окремішність, але завжди у дефензиві. Ми київським православ'ям охрестили литовську княжу династію й аристократію, але там воно стало голою грецькою вірою без власного суверенітету, яка не мала шансів устоятись перед інтегрально польським католицтвом.

Починаючи чотирнадцятим століттям аж до часів царювання Петрових дочок, ми експортували разом із власними митрополитами й архимандритами¹⁵ наше православ'я для звеличування й окультурнювання московської церкви, а воно під покровом цариці Катерини та її наслідників поверталось до нас крайньо ворожим нашої родової культури, нашої мови, нашої народності. Воно і не могло бути інакше.

Ми щойно в «огні і бурі революції» стали Українською Нацією і щойно в пореволюційні двадцять роки забажали творити своє українське православ'я, якого не можна було б експортувати без культури того народу, що з ним воно мало зростися. Це був одчайдушний геройський порив, *але в суспільстві без політичного суверенітету, під політичним насиллям людей, що віру в Бога вважали «опіюмом народу», і без найменшої підтримки — нехай тільки моральної — з боку незалежних від атеїстичного режиму сил*, катастрофічний провал того пориву належало передбачувати.

Якщо б устоялася була перед навалою азійських орд імперія Київської Русі, ми сьогодні — цілком певно — не називали б себе українцями і, правдоподібно не зберегти б цієї «поганської» мови, якою гетьман Мазепа писав свої Думи, яку Котляревський зробив,

¹⁵ Митрополити, що перейшли з Києва під владу московських князів і царів: (1) Митр. Кирило, піднесений до митрополичої гідності (1248) царгородським патріархом Іваном III Дукасом (1222-1254), перебував спочатку в Галичині і згодом переїхав до Володимира, столиці Володимирсько-Суздальського князівства. (2) Митр. Максим переніс митрополичу катедру на постійне до Володимира (1299). (3) Митр. Петро з Ратна переніс митрополичу катедру з Володимира до нової столиці, Москви (1347). (4) Митр. Кипріяні (болгарини), переїхавши до Москви, приєднав до московської митрополії Холмщину й Галичину (1401). (5) Ієдеон-Святополк Четвертинський — перший митрополит висвячений московським патріархом — був прихильний Москві (1612). (6) Дмитро Тунталов став митрополитом ростовським. (7) Стефан Яварський, «містоблюститель» патріаршого престолу і президент Св. Синоду після скасування моск. патріархату Петром I (1721). (8) Теофан Прокопович, віцепрезидент Св. Синоду. В період славнозвісних реформ Петра I в російській церкві, майже всі єпархії були обсажені єпископами з України, випусниками Могиллянської Академії.

а Шевченко утвердив літературною. З логічною послідовністю мовної еволюції, яку ми спостерігаємо в суспільствах з тисячолітньою суверенністю, мова автора «Пісні о Полку Ігоровім» мала б усі шанси не тільки розвинути в модерну літературну, але й почерез вплив школи, стати загально-народною мовою подібно тому, як в Московщині старословянська церковна мова в міру потреб державної бюрократії засвоювала чужомовні елементи, витискаючи крок-за-кроком народну мову суздальско-вяземських племен, щоб заблестіти в поезіях Пушкіна.

Нам доля судила інакше. В литовську державу ми увійшли як Русь; в польську — як рутенці-русини, за Хмельницького ми стали козацькою нацією в Козацькій Державі, а в найбільш націотворчий період Гетьманської Держави гетьман Мазепа в документах міжнародної ваги йменував себе Князем Малоросії. Які ж шанси в такому калейдоскопі політично-суспільних перемін міг український нарід поставити незалежну від зовнішнього насилля церкву, вилонити українське православ'я на взір польського католицизму?..

В 16-ому столітті (перед і по Люблинській унії) Русь у Річпосполитій втратила в православній боярській верстві соціально рівнорядну силу перед агресивним наступом польської католицької шляхти. Православне громадянство, особливо в Галичині, яке від року 1388 було під адміністративно-судейською владою польських старостів і каштелянів, було в стані повної дезорганізації, виставлене на самоволю льокальних властей.

Православна церква, втративши свободу відновлювати свою ієрархічну надбудову на автономних правах, і можливість продукувати освічених священиків, опинилася на дуже низькому рівні під престижним поглядом, що цілком відбирало її можливість успішно протиставитись у схолястично-ідеологічній боротьбі з польським освіченим кліром. Перехід окремих дрібно-боярських родин, селянських і міщанських на римо-католицизм, особливо в районах мішаного населення, як Холмщина і західні повіти Галичини, був на порядку дня.

Сьогодні, з історичної перспективи, в нас виринає питання: Чи не краще воно було б, ЯКБИ ВСІ ТОДІШНІ ПРАВОСЛАВНІ ЕПІСКОПИ ПРИСТУПИЛИ ДО УНІЇ? Незалежно від того, що це питання приходить до нас «заднім розумом» і будь-яка відповідь на це питання ані заверне заіснілі події, ані в силі з'ясувати на сто процентів переконливо «як би то було, коли б так сталося», то все таке нам треба виробити собі як мога об'єктивну відповідь на це питання хоч би з уваги на необхідність, в сучасному нашому по-

ложенні в діаспорі й нарідних землях, вироблення собі прагматичної внутрішньої політики супроти того безспірного факту, що в нашому народі існують дві церкви — обидві грецького обряду, але різняться одна від одної під поглядом догматично-канонічним і під поглядом свого організаційного завершення. Без такого політично доцільного порішення нашої церковної політики в громадських і політичних проводах, нам буде постійно загрожувати сковзання по похилій площі нашої політичної несuverенности до рівня конфесійної полеміки 17-го ст. І чим докладніше ми пізнаємо з непофальшованих історичних джерел процеси назрівання цього факту і чим об'єктивнішу оцінку дамо тим причинам, що породили ті процеси, тим справедливіші й політично доцільніші будуть наші сьогоднішні рішення.

Власне, якраз із цього погляду питання поставлене Віталієм Бендер не тільки історично доречне, але й невідкладно актуальне. Натомість поставлена теза добродієм Куленком: «Якби український народ був тоді господарем на власній землі», то для унії «не було б найменших потреба, ані підстав», цілком випадає з історичного контексту і неспірно жодним історичним прецедентом. Воно подобає на недоречне міркування людини, яка під загрозою смерті пережила кілька тяжких операцій і, сьак-так подужавши, каже: «Якщо я був би здоровий, на лихо мені були б ці операції?» Тож-бо то й є!..

Якраз навпаки: теоретичні міркування підказують цілком щось протилежне. Після знищення турками Візантії, Київська Русь (приймаючи, що вона дожила б до 1453 року сильною державою) не мала найменшої причини залишатися в орбіті татарської грабіжнокочівничої не-економічної системи на сході і полудні та такої ж грабіжної системи примітивного господарювання, так супроти сусідів, як і супроти власного підопічного суспільства, північної Москви,¹⁶ яка залишається при такій системі посьогоднішній день. Осіла, хліборобсько-промислова економія, що розвинулася на українських землях, тяготіла до Заходу — до економічного користування природними ресурсами і до розбудови засобів і родів продукції.¹⁷

¹⁶ «... що більше зарадности виявляє російський мужик, то й більше держава використовує його, не тільки податковими палогам, але й вимогами постачання продуктів, коней і т.п. підчас безустанних транспортів військових частин, урядових гончих і т.п.» (Маркс в листі до Енгельса, 7 листопада 1868 р.).

¹⁷ «Мазепа використовує випробувані методи засобу економічної політики меркантилізму... його французького варіанту, який головну вагу кладе на розбудову мануфактур, знесення перепон для свобідного внутрішнього товаро-обміну, зате пильнішої регуляції зовнішньої торгівлі за допомогою одної зовнішньої митної лінії, орга-

Ця економічна співзвучність могла — хоч не мусіла — наблизити нас до Заходу й ідеологічно. Проте певним є одне: в нас не розвинулася б ця безпідставна ненависть до Заходу, а особливо до Риму, яку защемили нам месіянстичні амбіції Москви стати Третім Римом.

Якщо сьогодні ми хочемо діяти на власну користь, нам перше всього треба з найбільшою об'єктивністю зробити переоцінку нашого погляду на історію нашого народу в періоді його релігійного розщеплення в наступному порядку:

1. Унія не загрожувала нам колонізацією в більшій мірі, ніж перед унією. Хоч підчас розборів Польщі (останній 1795), на цілому Правобережжі було всього кількасот православних парафій, то з греко-католицизму (термін прийнятий на синоді в Замості, 1720 з ініціативи митр. Лева Кишки) Катерина II навертала не «уніятів-поляків» на православних русинів, а русинів-греко-католиків на русинів православних, а «упорствующих» засилала адміністративним порядком на Сибір.

2. Берестейська унія — як ми це бачили вище — не була першою спробою підчинити православну церкву в Україні римському патріархові, і не була останньою. Нарада православних ієрархів і уніятських над проєктом Мелетія Смотрицького про Київський патріархат об'єднаний з Римом, що входив у програму Київського собору 1628 р., не відбулася, бо козацька влада Києва не допустила уніятських ієрархів до Києва і погрожувала смертю митр. Борецькому і архимандритові Петрові Могили. Львівський собор наступного року, що також мав радити над погодженням православних з уніятами, був збойкотований православною шляхтою і сторпедований погрозами козаків. З усіх тих спроб залишилося тільки листування П. Могили з Ватиканом в справі унії з 1646 р. Ніодному з наших істориків не було дозволено студіювати московські архіви з тих часів, але ми можемо собі уявити, скільки грошей і зусилля

нізації державних монополій — «оренд», тощо...» (Проф. Ілля Витанович, «Суспільно-економічні тенденції в державному будівництві Івана Мазепи». ІТІІІ — Доповіді ч. 10, Шикаго, 1959, ст. 8).

«Мазепа старався розбудувати в Україні промисловість-індустрію — в першу чергу воєнну, як от людвисарство (відливання гармат), рудництво (плавлення чавуну та міді), салітрині майдани. Сильно було розвинуте виробництво поташу й смольцугу (це тоді золота валюта України) — так зване будництво, шкляна промисловість (гутництво), керамічне виробництво, папірництво, гуральництво. Ткацтво переходило тоді до фабричного виробництва...» (Проф. Віктор Доманицький, «Націотворча роля Гетьмана Мазепи», ст. 25). Все це на маленькій території Гетьманщини під важкою рукою царя Петра I! Ми можемо уявити собі, до якого розвитку дійшло б на цій території самостійної Української Держави вже у вісімнадцятому столітті.

витратила царська розвідка на торпедування всіх тих спроб, бож це очевидне, що внутрішнє замирення українських церков ставало впоперек не тільки польським інтересам, але й передусім агресивним намірам Москви супроти цілої «Малоросії».

Серед великої частини козацької старшини й козацької черні велику роль відігравав в поборюванні унії принцип одновірного православного суверена в особі московського царя. Цей принцип у всіх народів найдовше зберігався серед військових формацій. Такою формацією тих часів на українських землях було козацтво з претенсіями на політичну монополію, яку мала польська шляхта.¹⁸

Пословиця, що «віра не рукавичка», мовляв, вона так приростає до культури даного народу, що зняти можна її тільки із «шкірою», багато разів заперечена історією. Тільки в першій половині 16-го віку наступили конфесійні перемини в чотирьох західних державах: 1) Англія за пановання Генрика VIII з католицької стала англіканською автокефалією, якої головою й покровителем оголосив себе монарх. 2) Князівство Східної Пруссії, засноване католицьким орденом Хрестоносців, за пановання великого майстра ордену, Альбрехта Гогенцолерна, перейшло на лютеранізм (1525 р.) а Альбрехт став першим світським князем Пруссії й основником одної з найповажніших династій Європи. 3) Густав I Ваза (1523-1560) реформував Швецію протягом 1527 року, тобто з католицької перевів на лютеранську. 4) В половині 16-го віку лютеранська конфесія стала державною релігією північно-східних електоратів середньовічної німецької імперії в релігійному замиренні в Авгсбурзі 1555 р. («куюс регіо еюс релігіо»).

В Польщі, за часів Жигмонта Августа, реформацькі конфесії були дуже поширені серед польської й литовської магнатерії і в містах. Тут протестантизм був в однаковій мірі вороже наставлений проти католицизму і православ'я. Остаточно в Польщі перемогла католицька церква, бо розщеплений на окремі культи протестантизм не знайшов попертя головних центрів політичної влади.

3. Питання: яким шляхом пішов би історичний розвиток українського народу, якщо б ціла православна ієрархія, при підтримці кн. К. Острозького, перейшла була на унію?... Зваживши політичну неповноцінність українського народу під польським суверенітетом, відповідь на це питання, навіть у сфері чисто теоретично-спекулятивній, залишиться цілком неактуальною без розглянення похідних

¹⁸ Політично емансиповані суспільні верстви в Козацькій Державі: Козацька старшина, духовенство і реєстрове козацтво.

питань: а) Чи існувала серед здеклясованого несuverенного українського суспільства в Річпосполитій ексекутивна вдала для вимушення участі чи неучасті всіх єпископів в унійному соборі? б) Чи, на випадок однозгідного позитивного рішення всіх єпископів у справі унії, могла існувати в такому суспільстві потрібна політична ексекутива проти ефективної диверсії нижчого духовенства (чернецтва)?

Відповідь на обидва питання безсумнівно негативна. Значить, навіть однозгідність ієрархів не давала гарантії перед роздором в народі, бо поноваленню ієрархії та диверсії за допомогою зовнішніх сил не було реальних засобів запобігти. В геополітичному укладі тодішніх ривалізуючих між собою сусідських сил українська карта була для кожного з них ключем до перемоги і лежала завжди відкритою.

Не має найменшого сумніву, що Рим благословив би насильне переведення в життя постанов Фльорентійської унії королівством польським, але проти такої унії всіми силами працювали обидві потуги — Польща і Московія.¹⁹ Реалізація Фльорентійської унії зразу позбавляла Польщу місійної позиції в розрахунках римської курії, переносила цю місійність за Русь, яка завдяки своєму грецькому обрядові ставала набагато ціннішим інструментом східної політики Ватикону і робила іриденту релігійно об'єднаного українського населення в Річпосполитій вельми актуальною при безсумнівному попертю впливової ватиканської політики, а це був би кінець імперським амбіціям Польщі.

Перспективи такої тотальної унії в усій Київсько-Галицькій Русі клали край московській експанзії до Чорного Моря і на захід до ріки Буг. А це також нівечило амбіції Москви стати Третім Римом. Частинна унія в Бересті, що заіснувала в добрій вірі православних владик, виявилася якраз такою, яка була потрібна на послаблення українського опору проти колонізації й полонізації українських земель, а для Москви експропріяція уніятами православних церков стало знаменитим поводом для втручання у внутрішні справи Річпосполитої під приводом оборони православ'я.

В половині рокованого 17-го віку зродилася серед старшини гетьмана Виговського ідея, якої здійснення створювало передумови для протиставлення московській експанзії. Ця ідея оформлена в головних пунктах Гадяцької Унії, давала реальні підстави не тільки для

¹⁹ Польський історик, Анатоль Левіткі, у праці «Унія Фльорентська» писав, що Польща хотіла релігійної унії, але не такої, яка була у Фльорентції, із зберіганням грецького обряду. Польща хотіла церковної унії шляхом поширення латинської церкви. (Енциклопедія Українознавства, т. I, ст. 608).

політичного самооприділення українського народу, але й для релігійного замирення та реальних перспектив релігійного поєднання.²⁰

НЕ ввів ще гетьман Виговський дати нагоду всій козацькій старшині розміркувати ті сприятливі пункти гадяцьких домовлень, як Москва вже знала про загрозу її заграбницьким плянам. ДОКЛАДНІ дані про самі наради, як і про зміст унійного документу, цар знав з двох джерел: з польських, особливо єзуїтських кіл ворожих пропонованій перебудові Річпосполитої, та з оточення самого гетьмана, в якому аж роїлося від платних та «ідейних» донощиків з поміж фанатичних оборонців ідеї «під православного царя».²¹ Працю на розбиття Гадяцької угоди царський уряд повів зразу на двох фронтах: на польському проти зрівняння козацтва з польською шляхтою в правах і проти скріплення королівської влади в «комонвелті» трьох націй, де суверен міг легко використовувати внутрішню конкуренцію провідних верств автономних князівств; на українському фронті вистачало зняти тривогу, що гетьман продав козацькі вольності польській шляхті, а православну церкву поставив під впливи зрадливих єзуїтів. Не місце тут подрібно розбіратись у добрих і поганих строгах Гадяцької унії — треба тільки загальниково ствердити, що задокументовані умови давали об'єднаній козацькій старшині реальні можливості поширення своєї території та автономії в найближчому майбутньому при вмілій співпраці з ЛИТВОЮ. На жаль, обі сторони не виявили належного розуміння історичного курсу розвитку Московського царства. Польщі, після шведської інвазії Адольфа Густав, залишки почуття минулої великодержавности

²⁰ Pact of Hadiacz — 1659: 1. Union between Polish and Ruthenian Nations. 2. Change in structure of Rzeczpospolita: Commonwealth of the Polish, Lithuanian and Ruthenian Nations. 3. The Duchy of Ruthenia covering the territory called the Ukraine (województws of Kiev, Braclaw and Czeruihov) linked to other provinces by the person of Sovereign. 4. Common parliamentary representation and common foreign policy. 5. Own ministers, offices and senators (wojewods and castellans), forming a senate of the State. Also Senators chosen by the King from members of Orthodox Church in Kiev wojewodship; in others Orthodox and Catholic were to hold the office in turn. 6. The chief Senator to be Ruthenian Hetman and at the same time wojewoda of Kiev. 7. Hetman to be chosen by King from 4 candidates presented to him. 8. Cossacs army to be of 30,000. 9. Equal rights for Orthodox Church and Catholic. Metropolitans and bishops to have dignity of Senators. 10. General amnesty and gentry return to their estates. 11. Cossac high officials to be ennobled and endowed with estates. (THE CAMBRIDGE HISTORY OF POLAND, CAMBRIDGE AT THE UNIVERSITY PRESS, 1950, T. I, pg. 526. Chapter xxiii (A), by prof. M. Korduba).

²¹ Москва застосовувала ту ж саму розвідчу тактику супроти сусідніх держав, що й до Кримських татар в 16-у столітті, про що пише Садиков: «Поміж татарською аристократією в Криму московський уряд утримував платних шпигунів у найближчому оточенні хана, які доносили Москві про всі наміри і пляни кримців. Вони служили, як самі висловлювалися, одним рама́м ханові, а другим цареві в Москві». (Очерки по истории опричнины, ст. 35).

затмарювали здоровий політичний глузд і підсунена Москвою ідея поділу гетьманщини видавалася польським можновладцям безпечнішою розв'язкою питання «східних кресів», а в УКРАЇНІ, позбавленій політичного суверенітету від 1654 року, не було політичної інституції, яка могла б рішати самостійно про свою долю. З тим днем, як гетьман погодився на московські військові залоги в Києві, а згодом і в інших містах України, гетьманові не залишилося можливості об'єднати біля себе козацьку старшину для відзискання суверенітету, без чого не існує справньої політичної влади. Кожна ініціатива розумніших гетьманів розбивалася об протидію православного царя руками окремих полковників і січових кошових, яким лояльність своєму гетьманові в порівнянні з вірністю православному цареві здавалася принизливою. Москві потрібні були ще 9 років для планового руйнування гетьманщини політично й економічно, щоб її поділ припечатати Андрусівською умовою з Польщею (1667), а Гадяцька унія (1658), опльована неперебірливою пропагандою Москви, залишилася й посьогодні «притчею во язицях» серед української інтелігенції і, навіть, істориків — замість того, щоб стати первозором досконалішого і справедливішого об'єднання цих трьох народів перед агресивною політикою і грабіжною економією північно-східного сусіда.

Тож коли ми говоримо, що тотальна участь православних ієрархів у Берестейській Унії була би нашим великим політичним успіхом, то це належить розуміти абстрактно з урахуванням ідеальних передумов, а саме: повна ізоляція політично неграмотної козацької черні від ідеологічної демагогії ворожих сил і справжнє усвідомлення цілою козацькою старшиною власних інтересів у відновленні власної суверенності на українських землях. Але про такий ідеал не могло й бути мови.

4. А все таки, не зважаючи на ті глибокі потрясення в українському народі і братовбивчі жертви, Берестейська Унія оправдалася в ході історичних подій в наступних віках і причинилася до закріплення серед народу почуття етнічної, а згодом національної самобутності й окремішності від своїх сусідів. Правда, вона залишилася неторкненою тільки в Галичині і тільки завдяки тому, що як окрема провінція опинилася при політичній ліквідації історичної Польщі під владою католицької династії Габсбургів. На всіх інших українських землях Греко-Католицька Церква була знищувана дощентно в міру того, як всі інші землі були поглинані царською Росією і віддані в «материнські обійми» московської православної ієрархії. Методи, якими російські власті викорінювали всі сліди унії,

свідчать якраз про те, якою небезпекою для російської імперії було поєднання православної церкви в Україні з Римом, а з другого боку — наскільки важливою справою було в тих часах догматично-канонічне відхилення української православної церкви від загально-російського православ'я для збереження самобутности й почуття національної окремішности всього українського.

Берестейська Унія стала в історії православної церкви в Україні тим, чим був виступ Лютера і закріплення протестантизму на Заході для римокатолицької церкви; в обидвох випадках це був психологічний шок, що викресав реакцію нових здорових сил так в лоні київського православ'я, як і на цілій ієрархічній драбині римської церкви. Без того потрясення серед обставин, в яких знайшлася православна церква під Польщею, не можна собі й уявити того київського ренесансу Петра Могили і цілого періоду Могилянської Академії, якої впливи серед православного священства в Україні перетривали в часі далеко поза перетворення її царською владою на Духовну Академію в чисто імперському дусі (1819).

Завдяки тому «могилянському ренесансові», тобто освітньому піднесенню православного духовенства й відродженню грамотности в народних масах, і у висліді досвіду під «високим протекторатом православного царя», вороже ставлення до унії притихає вже серед свідомішої козацької старшини гетьмана Виговського, а за гетьмана Мазепи новообраний король Станислав Лещинський (1704) шукав в українському гетьмані союзника проти свого суперника, Августа II Саса, і його протектора, Петра I.

Лещинський в листі до свого зятя, французького короля Людовика XV, з осені 1708 року писав, що він є у згоді з Мазепою вже п'ять літ..., а екзильний гетьман Пилип Орлик писав у своїм «Діаріюші»: «Мазепу запрошено кумом на хрестини дочки князя Вишневецького, воеводи краківського, до Білої Криниці (на Волині) і тут його дочки і мати, княгиня Дольська мали з Мазепою денні й нічні конференції... З Анною Дольською, близькою родичкою Лещинського, Мазепа стало листуватися...» Отже — небезпечні таємні зносини велися щонайменше три з половиною років, а може й п'ять. Велися вони через декілька осіб: поляка Вольського, княгиню Дольську, ректора єзуїтської колегії Зеленьського й незнаного болгарського єпископа — емігранта. Цей останній зробив найбільше — мав прямий зв'язок з Карлом XII.²²

В рахунок активів Берестейської Унії треба також записати й той факт, що пробила церковному житті України вікно на Захід,

²² Віктор Доманицький, «Націотворча роля Гетьмана Мазепи», 1960, ст. 28-9.

знайшла своє організаційне завершення у суверенному патріярсі римському, незалежному від світських царів і диктаторів, якого духовна влада над підлеглою йому паствою була, звичайно, гарантована конкордатом (двосторонню умовою) з окремими політичними урядами. Мало це вирішний вплив на розвиток церковного життя, культурного і національного після переходу Галичини в склад габсбурскої монархії як окремої адміністративної провінції. Галичина мала нагоду перейти західноєвропейську політичну школу конституційної монархії і, мало-помалу, перемагати оте тяготіння до православного суверена — отой атавізм середньовічного феодалізму — і то завдяки якраз тому, що відорвалася від поглинаючого тоді російського православ'я. Коли б Галичина увійшла в склад Австрії православною, серед католицького оточення, з її католицькою адміністрацією польських землевласників, що так і залишилася з польських часів, її не було б найменшої можливості вилікуватися від москвофільської епідемії, яка цілком певно огорнула б не тільки церковне, але й громадське й політичне життя. Про це свідчать оті постійні, льокального значення, рецидиви москвофільства у виді «обществ», підтримуваних найрізномірнішими засобами вигадливої Москви. І ми можемо собі тільки уявити ті катастрофальні наслідки для цілої України, якщо б релігійна атмосфера тодішньої Галичини була сприятлива для ідеологічної пропаганди та втручання царського уряду в справи Австрії під приводом опіки над «православними русинами».

Лише завдяки унійному зближенні української церкви і збереженню унії в Галичині відбувалася частинна ревіндикація спольщених родів і великої моральної вартості одиниць, з яких, у першу чергу, треба назвати митрополита Андрея Шептицького. Якраз той ревіндикований граф, завдяки своїй приналежності до церкви, що забезпечувалася конкордатом з польською владою тридцятих років, мав совість, розум і відвагу — єдиний на весь християнський світ — запротестувати на повний голос проти варварського і безправного руйнування православних церков на Холмщині і Волині польськими «стшельцами». Не посмів, бо не мав жодного морального ні реального попертя — митрополит Автокефальної Православної Церкви в Польщі, Діонісій...

А ось невідома нашому загалові постава голови Директорії (1919), Володимира Винниченка (не Петлюри, як про це говорить В. Бендер у своїй відповіді д. Грушецькому в УВ, ч. 20, 1990 р.) до митрополита Шептицького:

(Винниченко): А що там поробляє Ваш Шептицький?

(Цегельський): митрополита Шептицького інтернували поляки в св. Юрі.

(В.): ми його визволимо... Біда, що ми не маємо такої людини, як Шептицький, щоб поставити на чолі Української Православної Церкви... А що ви сказали б на те, якби ми Вам забрали Шептицького до Києва на Митрополита всієї України?..

(Ц.): Шептицький на православного митрополита не піде...

(В.): На якого там православного!.. Очевидно, що на уніятського. Православ'є скасуємо. Це ж воно нас завело під царя восточного, православного, та воно проводило обмосковлення України. Православ'я завжди буде гравітувати до Москви. Ваша унія добра для відрізання і від Польщі і від Москви. Уніят від природи стає українцем. Скличемо синод єпископів, архимандритів та представників мирян з України і порадимо їм прийняти унію, а Шептицького поставимо на чолі. Ще й порозуміємось із Римом, щоб його зробив Патріярхом України. Чи не добре це звучить?.. Ви думаєте — я жартую?.. Ні, говорили ми про це поміж собою. Це серйозний плян.

(Ц.): ... побоююсь щодо труднощів із православним духовенством та з протиуніятським наставленням, створеним і культивованим Московію.

(В.): Єрунда!.. Це революція і все старе ломиться. А хто незгідний, нехай посміє... Заарештуємо яких два-три десятки заїлих старозаконників, збавимо парафії і хліба цього чи того, то решта присяде. А український сантимент доконає решти. Відгородимо Україну муром Унії від Москви раз назавжди.

«Я слухав Винниченка, — пише Цегельський, — та думав: чи це справді в тій хвилині великий державний муж, будівничий держави та творець нації говорить із нього, чи може тільки імпульсинний та імпресивний письменник... Не розбереш!.. Хвилями мав я враження, що в цій людині є велика творча сила, сміливість, розмах та широта політичної думки, ось, хоча б такий помисл: Чикаленко (старший), Єфремів, Ніковський, Дорошенко, вся старша українська інтелігенція — це «Його Величності влада; а Винниченко, Петлюра (і прочі...), це льояльна державі опозиція «Його Гетьманської Величності», «лейбор парті» на англійський зразок. Це справді конструктивна ідея... Та однаке той же сам чоловік працював місяцями раніше, і то в порозумінні з Раковським, Мануїльським та Леніном, щоб звалити гетьмана, цебто «Його Величність, за допомогою соціалістичної революції!.. Одне з другим не римує...»²³

Чи не є це уніятська пропаганда галицького політика? — подумає дехто з читачів цих рядків. Абсолютно ні! Д-р Лонгін Цегельський, міністер внутрішніх, зовнішніх справ Західно-Української Республіки в 1918 році і товариш прем'єр-міністра об'єднаної Української Народної Республіки 1919 р., Володимира Чехівського,

²³ Лонгін Цегельський, «Від Легенди до Правди», Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. «Булава», Нью Йорк-Філадельфія, 1960, ст. 193-4.

це стовідсотковий державник і чистої крові політик без тіні ідеологічного самодурства.

5. Дивно і боляче вражає заїлість православних полемістів, які порівнюють ностальгічний сентименталізм Миколи Бараболяка до ісламського фундаменталізму — «ДЖІГАД» (В. Бондаренко, УВ, ч. 21) з приводу його щирого прив'язання до парафіяльної церкви його молодости і за те, що він щиро вірить в ідеологічно-канонічні положення Греко-католицької церкви. А невже ж добродії Грушецький, Куленко, Бондаренко, Боровик та інші православні полемісти не вірять так же само у вийняткове благочестя і спасаючу силу православ'я? Невже ж вони тільки, так собі, лукавлять перед світом?... Не йметься віри...

Нам легко буде «ВТОРОПАТИ» М. Бараболяка і прозріти його справжні інтенції, коли пригадаємо собі, як кілька років тому в самому розгарі серед греко-католицьких мирян кампанії за Київсько-Галицький патріархат для укр. католицької церкви в особі кардинала отця Йосифа Сліпого — цей же Бараболяк виразно писав про невчасність такої ідеї, маючи, очевидно, на увазі політичні наслідки в такому складному положенні, як матеріальна присутність російської православної церкви на території 300-літніх унійних традицій, як незагоєна ще рана брутально ліквідованого автокефального православ'я в Києві, як вразливість православної еміграції на пункті православної догми та історичного першинства. Бараболяк тоді мужньо відстояв напади з боку впливового в діаспорі товариства «Патріархат», доказуючи політичну зрілість незалежного публіцисти у незвичайно складній політ. ситуації. Воно також більше правдоподібне, що тими ж мотивами, що й Бараболяк, керувалися українські католицькі владыки, а не сліпою завистю «до особи кардинала Йосифа Сліпого та його ідеї скріплення і самозбереження Української Католицької Церкви» на — ніби-то — підшепти ворожих сил Риму. Добродій Куленко й далі не може второпати, що у східньо-місійних інтересах Ватикану є якраз збереження здорової греко-католицької церкви проти всіх ворожих сил зовнішніх і внутрішніх цієї церкви. Очевидно, що це дуже корисно для суверенної політичної влади мати церкву незалежну від зовнішніх екуменічних центрів, але доб. Куленко не каже нам, як це мала би зробити Україна в сьогоденньому положенні. А це якраз «не інша», а таж така тема!

Євген Сверстюк, гарячий апостол відродження християнської моралі в народі, твердить, що без оновлення християнських чеснот не може бути національного відродження. Ніхто йому в цьому не за-

перечус — ні в Україні, ні в діаспорі. Чи вийшовши з «катакомбів» і вже в «катакомбах» ієрархічно оформлена греко-католицька церква здатна вив'язатися із такого завдання на галицькій території з трьохсотлітньою унійною традицією?.. В чьому інтересі є і буде ієрархічна розбудова православної автокефальної церкви в Галичині, яка силою того факту, що третім фактором втискаючись у затяжну боротьбу греко-католицької церкви з російською православною церквою, стає конкуренційною картою в руках існуючого ще режиму?..

Знову звернімося до історії.

Польські правлячі інституції, як світські так і церковні, маючи в своїх руках багато більше засобів, ніж голе політичне насилля, прийняли унійні позиції Риму в тому переконанні, що грекокатолицька форма це переходовий етап.

«... Римокатолицькі єпископи дивилися на унію як на переходовий етап (до римокатолицизму) і толерували унійних єпископів настільки, наскільки вони були помічні у відтягуванні вірних від православної церкви». Коли ж Рим заборонив уніятим переходити на латинський обряд, то римокатолицький єпископ Перемишля, Павел Пясецькі, писав до Риму у звіті про стан своєї дієцезії 20 березня 1647 р.:

«Люди цієї розлогої єпархії поклоняються переважно грецькій схізмі, яку давніше з понодженням винищував латинський клір. Сьогодні на вертанню на латинський обряд перешкоджають уніяти, а самі в справі з'єднання собі схізматиків нічого не роблять. До непоступу причинюється також державне право вимогою, що в єпархії має бути владика уніятський і неуніятський і обидва мають користати з доходів.., а в Римі не бракує прихильників унії, і йому, — скаржитися Пясецькі, — не вірять».²⁴

Після охрещення Литви в римокатолицизмі, проти себе стояли: католицька Польща і православна Русь. Політична перевага була по боці Польщі, що й проявилось в неспроможності охрестити цілу Литву в православ'ї, бо православна Русь утратила політичну суверенність, а її релігія втрачала притягаючу силу в міру того, як Візантія кришилася під ударами турецького ісламу.

На перешкоді повній ідеологічній консолідації Річпосполитої в римокатолицизмі стояла у впертій опозиції православна Русь.

Статутіві домовлення Берестейського синоду з Римом і папська

²⁴ Marian Bendza, PRAWOSŁAWNA DIECEZIA PRZEMYSKA w Latach 1596-1681. Studium Historyczno-Kanoniczne. Chrzescianska Akademia Teologiczna Warszawa, Ul. Miodowa 21. Це праця докторанта, прихильна православній церкві на основі багатющого джерельного матеріалу. Ст. 156.

заборона перетягування уніятів на латинський обряд ускладнювали Польщі колонізаційну політику. Візантійська літургія, старослов'янська мова і обряди були найбільшим забором проти колонізації, що й було головною метою Польщі. Між римокатолицизмом і православ'ям унія виступила третім фактором, який настільки сприяв польській політиці, наскільки він розколював і послаблював Русь в боротьбі з колонізацією. Тож в інтересі Польщі було підсилювати внутрішню боротьбу русинів і тактично протиставитися натискові Риму, якому якнайшвидше довершення унії в Річпосполитій лежало дуже на серці. Одверто політиці Риму, ні польський уряд, ні римокатолицька ієрархія не могли протиставитися із зрозумілих причин, але внутрішні олігархічні стосунки в Річпосполитій 18-го віку сприяли саботажній тактиці Варшави проти домагань і протестів папських нунцій, які вбачали політичну гру в нерішучості польських королів супроти православних ієрархів.

Найяскравішим прикладом протиунійного ставлення православного населення юродивої політики польського уряду, як проти православних так і проти уніятів, та ролі римських нунцій на остаточне вирішення в користь унії, це львівська, а ще більше перемиська єпархія, яких єпископи Гедеон Балабан і Михаїл Копистинський, не приступили до унії на Берестейському синоді.

Король не мав жодних засобів для усунення православного єпископа з перемиської єпархії. Щойно по смерті Копистинського (1609) король Жигмонт III Ваза назначив уніятським єпископом свого дворянина, вихованого в римській релігії Афанасія Крупецького (родове прізвище Шишка Александер). Проти нього як явного уніята повстало ціле населення православної єпархії. Супроти православних священиків Крупецький застосував фізичний терор. Вибраного єпархіяльним синодом Івана Хлопецького, король Жигмонт III Ваза не взяв до уваги. Судові процеси проти рішення короля і його номінанта, вказуючи на неканонічність і некомпетентність королівського кандидата, були безуспішні. До року 1620 перемиська православна єпархія залишалася без свого єпископа. В тому році єпархіяльний синод вибрав своїм кандидатом Ісаю Копинського, одного із п'яти єпископів висвячених александрівським патріархом Теофаном. За Копинським обстала православна шляхта і міщанство; вони прогнали Крупецького з його резиденції, монастиря св. Спаса, і він на деякий час перебував на місії в Угорщині. Не отримавши єпископської інвеститури від Жигмонта III, Копинський мусів залишити Пермишль. В роках 1624-5 єпархією адміністрував Мелетій Копинський, правдоподібно брат єпископа.

Після 1625 року — докладніше від 1627 року духовну опіку над православною Перемишлянщиною перебрав Петро Могила, а 1633 року новий король Владислав IV затвердив Хлопецького, але він в дорозі на хіротонію помер. В тому ж році король потвердив вибір нового кандидата, Івана Романовича Попеля і обіцяв передати йому цілу єпархію. Проте хіротонія Попеля не відбулася, бо виявилось, що він після свячень на священника вдруге женився. В році 1635 король потверджує вибір еп. Симеона Гулевича з Воютина і визначає на його утримання 2000 золотих річно з королівської каси аж до смерти Крупецького, за яким залишалися доходи з єпископських маєтностей. Крупецький відмовився віддати монастир св. Спаса новому православному єпископові як резиденцію і Гулевич на чолі озброєних міщан і православної шляхти виганяє насильно Крупецького з монастиря. За те трибунал у Піотркові накладає на еп. Симеона «чотиролітню інфамію» в 1637 році. На звичайному сеймі 1641 року була ухвалена «реституція уродженого Сильвестра Гулевича» з додатком, що по його смерті перемиська єпархія буде адміністрована архимандритом.

Питання завогнює римокатолицький єпископ Перемишля, передаючи уніятському священникові 3 православні церкви у своїх єпископських володіннях і забороняє православному населенню відвідувати православні богослуження під загрозою виселення з міста Радимна і конфіскації майна.

Незгідний з сеймовою ухвалою з 1641 року, Гулевич знову силою проганяє Крупецького з монастиря св. Спаса в 1643 році. За те лишений королівської інвеститури, виїздить жити до Кам'янця Подільського, де й умирає 1645 р.

Від року 1645 до 1650 православні перемиської єпархії не мали свого єпископа. Після козацьких перемог 1648 року і по особистому упокоренні під Зборовом, король Ян Казимир «декретує» синодально вибраного Антонія Винницького православним єпископом цілої Перемисьщини. Упертого Крупецького еп. Антоній арештовує при підтримці православного населення і в'язнить його в монастирі св. Спаса. Цей випадок описує уніятський єпископ Холму Яків Суша в листі до Конгрегації Ширення Віри:

«... Афанасія Крупецького повторно напав схізматик Винницький, зловив і ув'язнив його, і по втраті всього — навіть катедри — насилу рятуючи життя — з місця тяжких робіт босоніж, без одежі, усього позбавлений — вислизнувся ніччю. Аж врешті випадково, зустрівши князя

Ярему Вишньовецького,²⁵ воєводу руського, був донесений до одної економії того єпископства і відданий під охоронну сторожу».²⁶

Сталося це 1651 року. Крупецький добився до Львова якраз тоді, як Ян Казимир святкував там перемогу під Берестечком. Король, не зважаючи на свою грамоту, видану в користь Винницького в 1650 році, «декретує» Крупецького уніятським єпископом цілої Перемисьщини з монастирями св. Спаса, св. Онуфрія і на Смольній та наказує Винницькому підпорядкуватися Крупецькому. Проте всі ті королівські декрети не мали значення, бо за Винницьким стояли люди цілої єпархії і королівська комісія від'їхала з нічим.

Крупецький умер 1652 року. Того ж року уніятським єпископом на Перемисьщину був назначений Хмельовський Прокіп.

«З пункту бачення польського правodawства, кожний з обидвох кандидатів (Винницький — єп. православний і Хмельовський — єп. уніятський) були повноправними претендентами на єпископську катедру Перемишля. *Таке ставлення справи було причиною непримиральних конфліктів... і навіть доходило до проливу крові підчас перебирання з рук до рук єпископських маєтностей, святинь і монастирів*».²⁷

Однаке Винницький не допустив Хмельовського, не зважаючи на його протести в городському суді Перемишля. В той же самий спосіб протиставився Винницький ще двом королівським номінатам: Терлецькому до 1669 року і Малаховському від 1670 року. В тій боротьбі допомагала Винницькому грамота того ж самого короля «з привілеєм на митрополита київського» і з признанням як «мужеві вельмизаслуженому для Річпосполитої», видана 1663 року(!).

По смерті львівського православного єпископа Желіборського (1666), митрополит Винницький управляє обома єпархіями і виєднує у того ж короля згоду на єпископа-помічника, Юрія Гошовського.

Андрусівський договір між Польщею і Москвою (1667), в якому польська сторона признає Москві право опіки над «православними

²⁵ «Ісаєя Копинський, абсолювент ставропігіяльної школи львівського брацтва... був сповідником княжни Рїси Вишньовецької, яка віддала йому під опіку свого сина, Ярему... батька майбутнього короля Польщі. Княжна ще на смертному ложі благала його і зобов'язала не покидати віри своїх предків (по мечу і куделі)». Там же ст. 133.

²⁶ Ibidem, ст. 166.

²⁷ Ibidem, ст. 167.

церквами і людьми Корони і Литви», тривожить Рим. Папа Климентій IX убачає в Андрусівському договорі сховання Річпосполитої на другий плян у східно-європейській політиці в користь Москви і поручає Конгрегації Ширення Віри вислати листи до обидвох православних єпископів — Перемишля і Львова, з пропозицією приступлення до унії. Зокрема проситься Винницького «не відсувати вірних, що їх Бог віддав його опіці від очікуваної єдності, а також своїм прикладом звеличати християнську справу, щоб по тих незгодах, які скидали народи у пропасть, засіяв християнський мир на славу Всемогучого Бога і на непроминальну славу Руського Народу».²⁸

На конвокаційному сеймі 1668 р. надано уніятим рівні права з римокатоликами і названо православ'є «автохтонним віруванням».

«Таке поступовання урядових кіл супроти постійно неполагоджуваних скарг православних, в тому й єпископства перемиського, *було напевно глибоко передуманою справою*. Тож православна церква щораз менше могла розраховувати на захист своїх прав на публічному форумі — на сеймиках і сеймах. Великопанські роди почали масово переходити на католицизм. При православ'ю залишалася тільки дрібна шляхта, яка не уявляла собою політичної сили в олігархічній Річпосполитій другої половини XVII віку. Час працював на некористь православним, працюючи одночасно на користь католицизму».²⁹, ст. 206.

На коронаційному сеймі Яна Собеского запало рішення, щоб заборонити православним Річпосполитої мати зносини з константинопольським патріархом.

Нез'орієнтовані в інтересах Риму і Польщі уніятські єпископи вислали листа до папи, в якому говориться, що

«В інтересі св. унії було б дуже позитивно, щоб на Русі був установлений патріархат. Покликання такого патріархату перешкодило б Русинам звертатися до Константинополя і дужи причинилося б до скріплення унії».³⁰

В тому листі повідомлялося Рим про приступлення (потайки) львівського єпископа, Йосифа Шумлянського до унії (1677).

В році 1678 дійшло до ще одного мирового договору між Варшавою і Москвою. В домовленнях, Польща знову потвердила право

²⁸ Ibidem, ст. 182.

²⁹ Ibidem1

³⁰ Ibidem, ст. 203.

царської опіки над православними церквами і вірними. Послів царських, що приїхали до Варшави відобрати королівську присягу (Яна Собеского), відвідали з чолобитною еп. Антоній Винницький, еп. Гedeон Четвертинський (луцький) і архимандрит Варлаам Шептицький.

Цей Московський трактат і Андрусівський задемонстрували, що політична гегемонія на сході Європи перейшла з Польщі до Москви. Бачучи це, Рим наполягав на польського короля зблизитися до Москви, надіючись на військовий союз королівства польського і царства московського проти Туреччини і на об'єднання московського патріярха з апостольською столицею.

Ян же Собескі, з наміром позбутися втручання московського царя в обороні православ'я, вирішив на власну відповідальність завершити унію. Щасливу думку щодо тактики піддав йому нунцій Мартеллі: якщо не вдасться приєднати Винницького і Четвертинського, то «треба подбати, щоб наступниками їхніми стали прихильні справі унії схізматики, а не уніяти, бо тільки такі будуть в стані потягнути за собою до унії вірних».³¹

Нагода для переведення такого пляну в Перемишлі накинлася, коли еп. Антоній перед смертю звернувся до короля з проханням затвердити на перемиського єпископа православного його брата-нича Івана Винницького — після хіротонії еп. Інокентія. Іван Винницький служив гусаром в королівській гвардії. Еп. Антоній помер 1679 р., а Івана Винницького висвячував на священника еп. Шумлянський. Хіротонію отримав Інокентій Винницький з рук еп. Шумлянського і мукачівського єпископа Йосифа Волошиновського в році 1680. Присягу на вірність папі і католицькій догмі складали православні єпископи Йосиф Шумлянський і Інокентій Винницький на руки римокатолицького митрополита київського, Яна Станислава Витвицького в році 1681.

Винницький опублікував своє приступлення до унії щойно 1691 року, а Шумлянський у 1700 році... Православні єпархії в Річсполитій були в силі боротися проти унії, як довго на їх чолі стояли ієрархи типу Св. Афанасія Великого александрійського.

Навів я ті найголовніші факти з історії боротьби перемиської єпархії проти унії тому, щоб — перше: унагляднити, що унійна політика була в першій мірі і передусім політикою «моркви», а не «батого і нагана», що було завжди основною прикметністю московської стратегії обоїх імперій в навертанні уніятів на лоно «рід-

³¹ Ibidem, ст. 211.

ного православ'я»; коли унійна політика Риму була пряма, чисто релігійного напрямку — без обов'язкового роздору в українському (руському) народі, тоді політика, як урядово-цивільних кіл так і польського шовіністичного кліру була в першій мірі наставлена на докорінний розклад національної сукупності українського народу з метою поглинення його польською культурою; і друге — *що на території ідеологічного удару двох цілком різних — по суті і по формі — антагоністів, третій фактор, на якого соціальне обличчя складається ідеологічна спорідненість з тим, за яким стоїть політична екекутива суверена на тій території, і спорідненість національно-культурна з другим, який не розпоряджає такою екекутивою — третій фактор буде, силою необхідності і проти основних своїх намірів, працювати на користь актора, в якого руках політична екекутива, тим самим і ініціатива.* (Ключеве слово в цій дефініції — *територія*).

Другий приклад, що цілком укладається в повищу дефініцію, багато ближчий до нашого часу, коротко описаний Наталією Полонською-Василенко:

«Автокефальна Церква мала велике число прихильників на Україні: населення приваблював її нар. характер, укр. мова, поновлення старих українських звичаїв. Швидко зростало число парафій та єпархій: 1927 р. було 10,657 священиків. Сов. уряд деякий час терпів їх, зацікавлений тим, що завдяки постанові Автокефальної Церкви ослаблюється патріярша церква. Таким чином на Україні були дві Церкви: рос. патріярша і Укр. Автокефальна. Коли ж у Москві постала «Жива» Церква, деякий час протегована сов. урядом, бо маніфестувала свою відданість до нього, «Жива» Церква як автономна частина московської «Живої» церкви поширилася й на Україні. (Очевидно, не без «вляння» сов. уряду — П.Б.). Аналогічний процес розкладу (що і в Москві — П.Б.) почався в Автокефальній Церкві: з'явилася «Укр. Діяльна» Церква. Так на Україні якийсь час стало діяти чотири церкви. 1928 р. почалося переслідування Автокефальної Церкви, нищення її. Більша частина єп. та священиків була арештована, тортурована й заслана. В кінці 1930 року на Україні вже не було жодного єпископа Автокефальної Церкви».³²

6. Тотожна ситуація постала в останніх роках в Україні - точніше в Галичині. Проти російської православної церкви, панівної й урядом протегованої, з підпілля (з «катакомбів») вийшла укр. католицька церква (так же само повноправно спадкоємна по уніятській

³² ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Том I, частина 2, ст. 618. Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі. Мюнхен — Нью Йорк, 1949.

церкві та греко-католицькій, як і відроджена укр. православна автокефальна церква по грецькій церкві Володимира Великого, патріяршо-православній Петра Могили і за Польщі між двома війнами). Вийшла укр. католицька церква з підпілля ієрархічно завершена і зустріла московське тверде НЕТ! Почалися маніфестації, голодікові протести, закулісові переговори з Ватиканом і врешті зустріч Горбачова з папою в Римі. Грекокатолицькій церкві дозволено існувати. Дійшло до переговорів у тричленній комісії. В рядах нелегально ще існуючої автокефальної церкви в Україні і в діаспорі виринули підозріння: Ватикан знову торгує українськими церквами. Але виявилось, що не Ватикан зірвав переговори, а самі єпископи гр.-католицької церкви, бо передумови зговорення були для них не до прийняття. І ми зразу бачимо зміну урядових чинників супроти автокефальної церкви: її дозволяють перебирати церковні будинки від патріяршої рос. церкви, які сорок кілька років тому були грекокатолицькі, дозволяється нововисвяченим єпископам автокефальної церкви відбутися собор, проголосити Київський патріярхат і покликати на патріярший престіл митрополита Мстислава з США. Серед православних українців піднесення на душі і нерозважна радість, бо справжня радість у сов. режиму і його патріяршої церкви...

Своїм власним почином українці повторюють унійну схему для ворожих — не тільки на церковній ниві — сил розігравати свою політичну гру нашими руками. В цій ситуації ніякі заклики передових українських людей до взаємної толеранції, до передунійної спільноти з-перед 350 літ, до національного патріотизму, церковного «автаркізму» («ні за сannyaми, ні за возом...») не можуть запобігти наростанню тертя в укр. спільноті, взаємного озлоблення, а то й ненависти на рівні міжпарафіяльних стосунків.

Для прикладу візьмемо Тернопіль. На тернопільській території (знову ж ключеве слово — ТЕРИТОРІЯ) заіснували дві церковні ієрархії на єпископському рівні. З появою автокефальної єпархії на тій же території, грекокатолицька церква стає проти двох антагоністів, а патріярша рос. церква в Україні дістає автоматично союзника, байдуже — хоче того автокефальна церква чи ні. Втрата кожної парафіяльної церкви в користь автокефальної це матеріальна втрата, потенційно болючіша, ніж існуюча втрата в користь російської. До кліщів, в яких дотепер була грекокатолицька церква, між Ватиканом і московським патріярхатом, додана *внутрішня диверсія* спровокована силою факту заіснування єпархіяльної структури автокефальної церкви: її загрожує втрата території, нехай тільки частинно, але й те послаблює її в стосунках з Ватиканом і в

боротьбі з моск. патріархатом. Ватикан — це вже стара правда — прагнув і буде завжди прагнути єкуменічного зближення з московським православ'ям у блудних надіях на об'єднання «під апостольською столицею». На грекокатолицьку церкву вже відчувається натиск Ватикану знайти «модус вівенді» з Москвою і вищій ієрархії цієї української церкви не залишається іншого виходу, як іти на компроміси з московським імперіальним режимом.

Москві — урядові чи патріархові — наслідки послаблення грекокатолицизму в Галичині догідні: чи це буде в здобутті більшої режимної контролю у внутрішньому житті цієї церкви, чи то через матеріальні й душпастирські втрати в користь православної автокефалії, бо автокефалія це внутрішня справа Сов. Союзу: її можна вирішувати порядком внутрішнього беззаконня. З католицькою церквою, через її організаційне завершення поза політичним терором режиму, справа набагато складніша: вона у «смутні дні» імперії може причинитися до упокорюючого паломництва советського президента.

З ватиканського погляду на витворену ситуацію, територіяльне, матеріальне і душпастирське обкромовання грекокатолицької церкви в Галичині не може НЕ МАТИ негативного наставлення в куріях до українських справ узагалі, а з погляду української рації стану дружні стосунки з Римом набагато важливіші сьогодні від бути чи не бути автокефальної церковці в Буску. Несвідомим цього може бути тільки політично неграмотна людина.

Якже з того вийти? Адже в Галичині є сьогодні прибулого елементу із земель православного населення і їм треба дати право на українську автокефальну церкву.

Без найменшого сумніву! Відродження укр. автокефальної церкви в ході політичного й релігійного розвитку в сьогоднішній Україні це величезний вклад у сучасне відродження українських традицій мовних, звичаєвих і взагалі культурних. І це також цілком логічне, що те відродження сталося в Галичині. Але це не значить, що єпархіяльний осідок автокефальної церкви має бути в Тернополі чи у Львові. Автокефальні єпархії повинні в першу чергу відновлятися на територіях із недавніми традиціями автокефальної церкви: це Західна Волинь та українське Полісся, Київщина, а далі й усі центральні й Східні Землі. Єпископи висвячувані повинні бути з єпархіяльним осідком у Крем'янці, Рівному, Луцьку, в Ковлі, а далі в Житомирі, в Києві, в Кам'янець Подільському і так далі... Якщо це вимагає сучасно більшої й труднішої праці, то тим триваліший буде вислід.

З-поміж східнього елементу в Галичині не всі потребуватимуть укр. автокефальної церкви. Для тих скупчень, які хочуть мати таку рідну церкву, створювати можливості оснувати парафії, але організаційно й канонічно прив'язувати їх до найближчих автокефально-православних епархій. Тільки в той спосіб духовна ієрархія автокефальної церкви вилучить себе з політичної гри між Москвою, Ватиканом і укр. кат. церквою. І чим скоріше це станиться, тим зручніші позиції створяться для обидвох українських церков у підсоветських умовах.

Червень-липень 1990

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *The Decline and Fall of the Roman Empire* by Edward Gibbon.
2. *The Cambridge History of Poland Symposium of Artibles.*
3. *Prawosławna Diecezja Przemyska w Latach 1596-1681*, Marian Bendza.
4. *Kosciol Katolicki i inne wyznania*, Janusz Tazbir & Wieslaw Myslek ("Słownik Historii Polski").
5. *Історія Церкви від Княжих часів Київської Русі до половини 20-го Століття*, Наталія Полонська-Василенко і М. Чубатий (Енциклопедія Українознавства, том I, част. 2, ст.ст. 600-621. За редакцією Волод. Кубійовича і Зенона Кузелі).
6. *Енциклопедія Британніка*, Вид. 1968 р.
7. *Очерки по Истории Опричнины*, П. А. Садіков.
8. *Листування Маркса й Енгельса*, (Видання Московського Інст. Маркс-Енгельса-Леніна, 1934 р.).
9. *Націотворча роль гетьмана Мазепи*, Віктор Доманицький (1960 р.).
10. *Від Легенди до Правди*, Лонгін Цегельський (В-во Булава, 1860).
11. *Unia Florencka*, Anatol Lewicki.

АМЕРИКАНСЬКІ ПАЛОМНИКИ ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1917-1932 РОКАХ

ФОРМУВАННЯ СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІДЕОЛОГІЇ НОВОГО КУРСУ (NEW DEAL)

Від самого початку Новий курс уважався практичним за філософією, експериментальним і специфічно американським явищем. Реймонд Молі (Moley), вишукуючи джерело цього явища, роздумував над тим, що Ф. Д. Рузвелт займався в клясі Вілліама Джеймса (James).¹

А все таки, що означає слово «практичний»? Воно не говорить про відсутність ідей, а радше про готовість випробовувати ще й інші гіпотези. Воно підказує готовість експериментувати в найспірніших альтернативних ситуаціях.

В 1932 р. політичний прагматизм у Сполучених Штатах став відзначатися новим, виразно першопляновим складником. Починаючи з того року, бути прагматичним було, на думку прагматистів, однозначне з поглядом на Радянський Союз як на модель експериментальної методи в соціальній практиці. Вся концепція «соціального експерименту», вся думка про пляноване людське втручання в соціальні процеси з наміром подання допомоги народним масам, в головах американської інтелігенції й провідних суспільних діячів тісно пов'язувалися з практичним курсом радянського уряду. Ця перебудова американської думки була великою мірою вислідом праці небагатьох із кількопадцяти сотень американських паломників до Радянського Союзу в минулому десятилітті. Не зважаючи на те, що між ними не було нового А. Токвілля (Tocqueville), публіковані звіти тих паломників мали далеко глибший вплив на американську

З англійської переклав *Петро Балеї*: Lewis S. Feuer, "American Travelers to the Soviet Union 1917-32: The Formation of a Component of New Deal Ideology," *Marx and the Intellectuals. A Set of Post-Ideological Essays* (Гарден-Сіті, Нью-Йорк: Anchor Books, 1969), стор. 100-140.

¹ Raymond Moley, *After Seven Years* (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1939), стор. 174, 365.

політичну свідомість, ніж будь-який інший чужинецький вплив на протязі історії.

Кожне століття новітньої історії людства мало свою країну, на яку дивилося, як на «модель власної совісті»: Англія 18 ст. була для Вольтера і для енциклопедистів країною вольностей і миру, землею Ісаака Ньютона і квакерів. Франція на протязі 19 ст. несла революційний смолоскип Європи. Радянський Союз протягом п'ятнадцяти років після Жовтневої революції став моделлю сумління для найбільших інтелектів світу. Частиною цього процесу були паломники-«комівояжери» до Радянського Союзу. Їхні репортажі, подані мовою американського досвіду та прагматизму, надавали їхній філософії дещо з радянського напрямку.

Було кілька хвиль паломництва до світу совєтів. Першими були романтики-революціонери, журналісти, як Джон Рід (Reed) і Люїз Браянт (Bryant), які були захоплені новинами, що перевищували уяву будь-якого міського редактора; підстаркуватий Лінколн Стеффенз (Steffens), цинічний та знудьгований ідейними реформаторами, який бачив у Леніні найвище сполучення Волі та Інтелекту; аматор-дипломат Вілліам Булліт (W. C. Bullitt), який сподівався переконати державних мужів перебороти підозру й привітати молоді республіки робітників у сім'ї націй. Була танцівниця Айседора Данкан (Duncan), жриця нового мистецтва, яка з першою вісткою про революцію в Росії танцювала Марш невідьки перед здивованою американською публікою. Вона поїхала до відродженої Росії «танцювати для народу» і ті три роки, що вона там жила (1921-1924), вважала за найщасливіші в своєму житті. Проте, Америка не була ще у відповідному настрої прислухатися до діонісійських вигуків танцюристи. В Бостоні, на закінчення своєї програми, вона, вимахуючи червоною хусткою над головою, голосила: «Це є червоне, і я також червона. Це колір життя та сили. Ви також були колись тут дикі. Не дайте загнудати себе!» Мер Джеймз М. Керлі (Curley) вирішив, що вона ніколи більше не танцюватиме в Бостоні «з уваги до обов'язку міста супроти пристойних елементів». І все таки Айседора Данкан стала пророчицею того, що зрушило легіон інтелектуалів.²

Тим часом, після короткого періоду праці Американського допомогового комітету, який рятував країну совєтів від голоду 1921 р., туди посунули щораз численніші процесії громадських працівників,

² Inna Duncan & Allan Ross Macdougall, *Isadora Duncan's Russian Days* (Нью-Йорк: Covici-Friede, 1929), стр. 4, 152.

артистів, лідерів профспілок, вихователів, соціологів, підприємців і представників національних меншостей. Під кінець десятиліття в Радянському Союзі було більше тисячі американських інженерів, які будували перші союзні великі промислові центри. Радянський Союз став для Америки справді проектом чотирьох пунктів,³ хоч і без благословення Державного Департаменту, зате за підтримкою впливових центрів американської індустрії. Тож на взірць «новітніх Магів Сходу» американські паломники линули туди з надією знайти нові політичні розв'язки, в заміну несучи свої дарунки новітньої технології.

Це вже стара істина, що люди бачать те, що хочуть бачити. Великою мірою власні потреби паломників були тією призмою сприймання радянської дійсності. Вони прикрашували вибрані аспекти радянського життя й одночасно затемнювали інші, що лежали тут таки під носом для їхньої спостережливості. Ідеалізм американських інтелектуалів, їхні імпульси «добродіяння» зазнали розчарувань на протязі вузькопроблемної ери президентства Гардінга, Куліджа та Гувера. Покоління, що насичувалося атмосферою популістів, прогресистів і соціальними рухами, почувало себе в двадцятих роках «внутрішніми» емігрантами. Вони відразу були готові ототожнити себе з молодими радянськими республіками, що змагалися (як їм здавалося) за етику людського братерства проти ворожого та егоїстичного капіталістичного світу. Громадські працівники були готові вбачати в Радянському Союзі щось на зразок домівки для комуністичних мітингів, побудованої на національну скалю; як землю суспільного здоров'я й розумової чистоти. Прогресивний вихователю хотів бачити радянський експеримент як всенаціональну школу-лабораторію, щасливо звільнену з-під нагляду університетських президентів і ради довірених. Релігійний проповідник, що бачив Соціальну Євангелію занедбаною в коледжах Америки, розпізнав у працівниках (комуністичної) партії самовідданих політичних місіонерів, свідків своєї віри, які, всупереч своєму атеїзмові, керуються безкорисними почуттями, що не мали собі рівних в історії цивілізації. Самовідданий пропагандист контролі народин і ліберальних розводів, який не раз опинявся в кайданах у своїй власній пуританській і католицьки наставленій Америці, бачив у радянській краї-

³ Автор не подав ближчого окреслення, але можна догадуватися, що мова тут про четверту снободу з чотирьох свобод, проголошених майбутнім президентом Рузвелтом 1934 р., а саме: звільнення від злиднів і від страху, коротка відбудова в матеріальному значенні і наближення в політично-психологічних стосунках. — *Переклад.*

ні землю, де сексуальне співжиття було майже необмежене.⁴ Радикально настроєні профспілкові вожді, які ще добре пам'ятали судові вироки, багнети міліції й поліцейські палиці, знайшли щиру приязнь у країні, головний політичний провідник якої годинами розмовляв з ними приязно, звертаючися до них: «товариш». Соціологи почували себе просто як удома в суспільстві, що ним керував колега та спеціаліст, який поставив собі за завдання побудувати раціонально запланований світ. Такі були новини, що їх паломники до Радянського Союзу приносили в рідну країну. І коли криза огорнула Америку, її емоційна підсвідомість та набір ідей для поборення депресії мали на собі відбитку пропозицій радянського взірця.

Можливо найвпливовіша серія статтів американців на теми Радянського Союзу вийшла з-під пера Джона Дюї (Dewey), друкована в *The New Republic* (Нова республіка) в 1928 р. Як чільний виразник американської прагматичної думки, він знайшов майже завершення своїх філософських сподівань в радянському експерименті.

«Суть революції», — писав він, — була «в її визволенні відваги, енергії і самовпевненості в житті». Радянський Союз вніс новий порив для експериментування самим людським життям. Це було «пробудження в людях свідомості самих себе як вирішальної сили у формуванні власної долі». Ця революція, писав Дюї, принесла «визволення людських сил на таку безприкладну скалю, що це матиме безмірне значення не тільки для тієї країни, але й для всього світу. Я не маю тієї літературної вправності, щоб передати досягнення радянської школи. Я ніколи й ніде не бачив у такій великій пропорції таких інтелігентних, щасливих та інтелігентно влаштованих дітей». Їхні вчителі, продовжував він, були «одні з наймудріших і найсамовідданіших мужчин і жінок, яких будь-коли було мені долею призначено зустрічати». Значення експерименту, який відкрив людям доступ до мистецтв, стало для нього, як він писав, «майже одержимістю». Він розпізнавав величезні перешкоди й пропагандивні тенденції в радянському культурному житті, але зважувався на передбачення, що це відомре від власного вичерпання і в міру того, як Радянський Союз почуватиметься безпечним.

⁴ «Тут, у Радянському Союзі, стріндбергівська війна ставів, як виглядає, не має значення»: Waldo Frank, *Dawn in Russia* (Нью-Йорк: Charles Scribner's Sons, 1932), стор. 32. «Можна сказати, що «вільне кохання» в своєму властивому значенні завоювало собі право на існування з початком революції»: Theodor Dreiser, "How Russia Handles the Sex Question," *Current History* 1929, 535. Пол Бланшард протиставляв «майже гістеричну сексуальність берлінської та паризької сцени грубій силі Москви»: Paul Blanchard, "Sex Standards in Moscow," *The Nation* 1926, CXXII, стор. 523; V. F. Calverton, "Red Love in Soviet Russia," *The Modern Quarterly* 1927, 4, стор. 188-189.

«Головне зусилля є просто героїчне та шляхетне, бо виявляє віру в людську природу і є демократичне за характером, що переростає амбіції демократій минулих часів». Усе своє життя Дюї боровся як із собою, так і з обставинами, що спричиняли дуалізм, дуалізм думки й дії, теорії й практики. Тут, у Радянському Союзі, цей дуалізм, здавалося, викорінено шляхом перманентної революції. Тяжко, писав він, не заздрити радянській інтелігенції. Інтелігенція в інших країнах проводить життя в критиці, а тут, у Росії, інтелігенція, яка ототожнила себе з новим порядком, має завдання, що є цілісне та конструктивне. Вона є органічною частиною руху, що зростає. Тут, у Радянському Союзі, «правдоподібно перший раз у світі науково унапрямують суспільний ріст»; педагогічна секція була органічною частиною Наукової ради, яка укладає «пляни суспільного й економічного розвитку Росії».⁵ Погляд Дюї на радянську дійсність поділяли такі визначні аси прогресивізму у вихованні, як його приятелі Вілльям Герд Кілпатрік (Kilpatrick) і Джон С. Кавнтс (Counts).

Совети, говорив Кілпатрік у 1924 р., зважилися «на надзвичайно амбітний засіб, який історія виховання має ще доказати»; він був приємно здивований, коли дізнався, що про нього в Росії знали і що його праці перекладено й уживано в підготові вчителів.

Американці, які повірили в експериментальну методи, читали самовпевнені твердження Кавнтса: «Там є один експеримент, в порівнянні до якого всі інші схожі на карликів — такий він справді сміливий у доборі ідеалів і програм, що тільки небагатьом під силу думати про те без зворушення». Кавнтс прожив у Радянському Союзі повних десять місяців у 1927 і 1929 роках. Коли чорні настрої поглиблювалися під час невідступної кризи по всій Америці, він закликав учителів навчатися від радянського експерименту, слідкуючи за тим, як освіта може сприяти суспільному плануванню.⁶

Прагматичні філософи й вихователі не були тими першими, що відкрили повноту прагматичної методи. Їх випередити прагматичні економісти або, як вони свого часу називалися, інституційні еконо-

⁵ John Dewey, "Leningrad Gives the Clue," *The New Republic*, 14 листопада 1928; "A Country in a State of Flux," *The New Republic*, 21 листопада 1928; "The Great Experiment and the Future," *The New Republic*, 19 грудня 1928 р., передруковано в: John Dewey, *Characters and Events*, I, Joseph Ratner (ред.) (Нью-Йорк: Henry Holt & Co., 1929), стор. 378-380, 383, 388-390, 394, 426-428. Також передрук у: John Dewey, *Impressions of Soviet Russia* (Нью-Йорк: New Republic, 1929), стор. 1-133.

⁶ Samuel Tenenbaum, William Heard Kilpatrick (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1951), стор. 263-266; George S. Counts, *The Soviet Challenge to America* (Нью-Йорк: John Day, 1931), стор. IX-XI; M. Ilin, *New Russia's Primer*, George S. Counts & Nucia Lodge (перекладачі) (Бостон: Houghton Mifflin Co., 1931), стор. VIII-X.

місти Рексфорд Тагвел (Tugwell) з Колумбійського університету та Пол Даглас (Douglas) з Чикагського університету, найздібніші практики. Вони брали участь у т.з. Делегації професійних спілок, яка відвідала Радянський Союз у 1927 р.⁷ Тільки три роки перед тим Тагвел видав збірку есеїв, у якій брали участь його колеги — прагматичні економісти. Його вступ до цього видання, що мало відповідну назву *The Trend of Economics* (Напрямок в економіці) проголошував, що «ця книжка — своєрідний маніфест молодого покоління». Визнання прагматичної методи Дюї рясніли в цьому маніфесті, в якому говорилося про пошуки «неевклідової економіки».⁸ Тепер Тагвел і Даглас вирушали в подорож по антропологічному полі до економічного всесвіту з Марксовою геодезією і з ленінським соціальним простором; експеримент зливався з релігійними довершенням і основні мотиви прагматичної підсвідомості, звільнені від капіталістичного цензора культури, відразу проявили себе з (повною) ясністю.

Підозріння в намірах тієї делегації висловили провідники Американської федерації праці, які ставили під сумнів джерело її фінансування та право репрезентувати робітництво. Проте, п'ятеро урядовців нижчої номенклатури робітничих організацій злегковажили пересторогами своїх зверхників. Разом із п'ятнадцятьма технічними дорадниками вони відбули паломництво до Москви. В Кремлі вони розмовляли зі Сталіном. Сталін називав їх «товаришами», і делегація справді відповідала в товариському дусі.⁹ Порушувано причини кволих симпатій американського робітництва і його провідників до Радянського Союзу. Даглас розповідав, як американські капіталісти підривали професійні спілки і сіяли розбрат між різними емігрантськими групами.

Ці відвідини Радянського Союзу мали величезний вплив на емоції науковців суспільних дисциплін, що були учасниками тієї делегації. Даглас, який найбільше з усіх написав звітів із вражень тієї подорожі, заховувався як людина, якій пощастило побачити краєчок майбутнього світу. «Наша візита, — говорив він, — зміцнила в мені віру в соціалізм». Тепер він міг подолати всі ті сумніви, які

⁷ *Soviet Russia in the Second Decade*, Stuart Chase (ред.), Robert Dunn, Rexford Guy Tugwell (Нью-Йорк: John Day, 1928).

⁸ *The Trend of Economics*, Rexford Guy Tugwell (ред.) (Нью-Йорк: Alfred A. Knopf, 1924), стор. 86, 409, 422, 156 і далі.

⁹ *Joseph Stalin, Interviews with Foreign Workers' Delegations* (Нью-Йорк: International, 1927), стор. 38; *Louis Fischer, Men and Politics* (Нью-Йорк: Duell, Sloan & Pearce, 1941), стор. 89-91.

він мав у життєздатності соціалістичної економії. Порівнюючи бачене до тієї Америки, яка втрачала глузд свого національного існування, Даглас говорив, що «великий факт, одухотворений факт, що стоїть за тими матеріяльними доказами, це те, що там є справжня спільність віри, національний ідеал і моральна єдність, і все те є міцною основою нової Росії; вони справді мають нову релігію — творення Людського Суспільства». Його не вражала сувора дисципліна, що тяжіла над людьми, бо, як він вважав, «їхні справжні права, тобто економічні права, краще забезпечені, ніж у будь-якій країні».¹⁰

Тагвел також твердив, що люди мінялися під впливом лєнінських експериментів. «Там є початок нового життя», — писав він у своєму звіті. Рєволюція була великим досвідом, але, мішаючи історизм з експерименталізмом, Тагвел дивився на всі ті тягарі, як на конєчну ціну поступу. «Сєлянам, — писав він, — не треба робити закид, що вони не бачили виразно потреби для докорінних змін у расових питаннях заради поступу, що їх проведено безжалісними засобами там, де було потрібно».¹¹ На щастя, той період уже позаду. «Тєпер панує дух відбудови і вислід здається нам настільки певний, як і в більшості інших людських починів на таку велику міру». *Радянська влада справді більше піклувалася про добро своїх сєлян, ніж американський уряд про долю своїх фермерів.* (?!?! — Перекладач).

Стюарт Чєйс (Chase) також подав і свій розділ про Держплєан до звітів Дєлегатії профєсійних спілок. Кілька років пізніше, в 1932 р., він пустив в обіг гасло «Новий курс» (New Deal) у своїй книжці з таким заголовком.¹² Щє пізніше він очолював народний бунт проти тиранії слів. Щє 1927 р. Чєйс був свідомий того, що радянська дійсність стає найновішим курсом для людства в цілості. Не зважаючи на жалюгідно низьку продуктивність виробництва й жахливі умови праці, він писав, що «російська метода вражає уми робітництва, особливо молодих хлопців і дівчат, набагато глибше й ефективніше, ніж будь-яка інша у відомій мені практиці. Не виключене, що цей розумовий стимул зможе котрогось дня переломити старі виробничі звички Сходу». Понад усе його дивував феномен радянського керівника. Не «група голодних акціонерів», жадних на диві-

¹⁰ Adventurous Americans, Devere Allen (ред.) (Нью-Йорк: Farrar & Rinehart, 1932), стр. 188-190; пор. Russia after Ten Years: Report of the American Trade Union Delegation to the Soviet Union (Нью-Йорк: International, 1927); також: Samuel N. Harper, The Russia I Believe In (Чикаго: University of Chicago Press, 1945), стр. 146-157.

¹¹ Soviet Russia in the Second Decade, стр. 102.

¹² Stuart Chase, A New Deal (Нью-Йорк: Macmillan Co., 1932).

денди, поганяли радянським керівником. Натомість, ним керувало циклопне око радянської влади,

його інформували батальйони статистики та представники комуністичної партії. Останні не потребували іншої заохоти, як той гарячий запал творення нового неба й нової землі, що палахкотить у грудях кожного доброго комуніста. Власне, це полум'я треба побачити, щоб оцінити. Чогось подібного нема ніде більше в широкому світі... Чи буде це тривати? Не знаю. Можу сказати лише те, що після десятих поганих років воно далі опромінює обличчя глядача. Так мусів пломенистий меч Аллаха пронестися понад рівнинами Мекки.

Людська природа, робив висновки Чейс, набагато складінша, ніж це уявляла собі Манчестерська школа. Тим часом, говорив він, потрібно ще п'ять років, щоб вирішити, чи «Держплян, оцей відважний і безпрецедентний експеримент», має «призначення стати економічним путівником» для народів світу, «чи це буде тільки ще одна коротка записка для кошика історичних відпадків».¹³ П'ять років пізніше той вирішальний експеримент Чейс оцінив як дуже позитивний для радянських можливостей. Його книжка *Новий курс* кінчалася закликом до розгубленого серед кризи земляка вчитися в суспільства, в якому «інженери й економісти Держплян» показують, як можна зрівноважити продукцію й споживання. «Чому, — говорив він, — тільки росіяни повинні мати приємність у перебуванні світу?»¹⁴

То було десятиріччя вирішальних експериментів, які зрушили фундамент соціальних і інтелектуальних систем. Прагматичні економісти, звітуючи з радянської експедиції, переживали такі самі зворушення драматичного відкриття, яких засвідчили астрономи експедиції Еддінгтона, коли одного вечора 1919 р. вони звітували перед Королівським товариством про висліди досвіду на острові ко-

¹³ Soviet Russia in the Second Decade, стор. 49-50, 54. Один із членів делегації Сайлас Акстелл, відомий адвокат Міжнародної спілки моряків, цілковито не погодився з головною ідеєю звіту. Він заявив, що делегати «зформували собі досить чітку» опінію, перед тим як зустрітися в Москві. Він вважав, що «закони природи відкинуто» в Радянському Союзі, і ефективність, з якою працювали промислові підприємства, які він бачив, не зробила на нього ніякого враження. Він сумнівався в надійності спостережачів, які після кількатижневої візити написали звіт про величезну країну, мовою якої вони не говорили: радянські урядові чинники, на його думку, були спритними торгівцями, що розбензували американських делегатів безкоштовним транспортом, безплатним готельним і перукарським обслуговуванням: Silas B. Axtell, "Russia, and her Foreign Relations," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1928, CXXXVIII, стор. 85-88.

¹⁴ S. Chase, *A New Deal*, стор. 244, 252.

ло Західньої Африки під час затемнення сонця, які підтвердили гіпотезу Айнштайна, що суперечила Ньютонівській схемі. Експериментальна метода й чистий прагматизм стали співзвучні з відкриттям нової системи світу.

Гаррі Гопкінз, насамперед суспільний працівник з переконання, був виразником погляду, який зародився в посіlostях Джейн Аддамс (Jane Addams) і Лілліян Д. Волд і, тепер дозрівши, навертав національний уряд на філософію суспільної опіки. Радянська практика стала експериментальним моделем провідних суспільних працівників.

Від самого початку Джейн Аддамс називала російську революцію найбільшим соціальним експериментом в історії.¹⁵ Захоплення серед її товаришів було загальне в наступні роки. В новому суспільстві совєтів вона вбачала в суспільному працівникові не «добродичця», на якого звисока дивився егоїстичний світ, а радше головного учасника та провідника до суспільної мети.

Джон А. Кінгзбері (Kingsbury) мав найбільший особистий вплив на Гопкінза. Освічений, гуманний і з почуттям гумору, Кінгзбері був головним директором Асоціації поліпшення становища бідноти. Він не тільки дав Гопкінзові його першу працю суспільного працівника, але й допоміг йому здобути першу посаду на державній службі. В житті Гопкінза він заступав йому батька. Гопкінз підшукав собі квартиру в сусідстві з Кінгзбері і шукав поради в нього в усіх своїх подружніх непорозуміннях.

В серпні 1932 р. Кінгзбері виїхав до Радянського Союзу, щоб налюбуватися там медичною системою охорони здоров'я. Він дивився на радянську систему безкоштовної медичної обслуги з непроминальним подивом. «Російський експеримент, — писав він, — є передвісником для всього світу». Чи ж було б під силу іншому режимові так само звільнити своїх людей від постійної загрози злиднів? Кінгзбері твердив, що проблема грошей «майже не існувала в медичній практиці Радянського Союзу». Далі він звітував, що віра допомагала радянським лікарям у їхній лікувальній праці. Велика більшість населення мала тепер кращу санітарну опіку, ніж будь-коли, і обслуга була дивовижно повновартісна...

Був також Франквуд Е. Вілліамз (Williams), в якого Гопкінз, коли мав труднощі емоційного характеру, знаходив психоаналітичну допомогу.

Вілліамз, редактор *Журналу психічного здоров'я*, знайшов у Радян-

¹⁵ Robert Morris Lovett, *All Our Years* (Нью-Йорк: Viking Press, 1948), стор. 154-155.

ському Союзі рай для своєї професії.¹⁶ Тут людину звільнено, писав він у 1932 р., від «(гнітючої) атмосфери конкуренції й суперництва, що нівечить усе від самого початку й на кожному кроці». Тут не було накопичення всяких клінік і шпиталів для допомоги тим, хто втікає від конкуренційних умов життя; все радянське суспільство є клінікою психічного здоров'я (!). Втиснений у юрбу пасажирів московського трамваю, в порівнянні з яким нью-йоркська підземка уявлялася напівпорожнім бальконом стадіону, Вілльямз переживав сенсацію містичного возз'єднання: «На хвилинку ми всі стали одним тілом. Радянське суспільство зробило чудо, звільнивши своїх громадян від тривоги й самооборонної реакції». Чи це містичне захоплення Радянським Союзом не затемнювало його погляду на медичні факти?

Коротко після того, в 1932 р., лікар С. П. Оберндорф (Oberndorf), сповнений скептицизму від звітів Вілльямза, вирвався до Радянського Союзу на два тижні. Він зайшов вищий відсоток молодих людей у радянських шпиталях, хворих на психічні недуги (*dementia praecox*), ніж у Сполучених Штатах, що було вислідом насильного навернення до життя під советами. Але Гопкінз і його колеги суспільні працівники таки вірили у звіти Вілльямза...¹⁷ Для них більшовик був також суспільним робітником із зброєю в руках.

Флоренц Келлі (Вишневецька) — піонер робітничих законів, яка служила за губернатора Алтгелда першим фабричним інспектором, дивилася на більшовицьких противників як на людей, що «всю ніч на станції виглядали поїзд з молоком, а тим часом експрес промчав мимо них».

Джейн Аддамз і Ліллїан Волд вирішили радше порвати приязні стосунки з Катериною Брешковською, «бабусею» російської революції, ніж засудити більшовиків.

Паломницькі звіти Анни-Люїзи Стронг і Мойсея Дж. Олгіна

¹⁶ Robert Sherwood, Roosevelt and Hopkins. An Intimate History (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1948), стор. 23-27, 34, 35; Sir Arthur Newsholme and John Adams Kingsbury, *Red Medicine: Socialized Health in Soviet Russia* (Нью-Йорк: Doubleday, Doran, 1933), стор. 266; також пор.: Rexford G. Tugwell, *The Democratic Roosevelt* (Нью-Йорк: Doubleday & Co., 1957), стор. 197. Саме до Кінгзбері Рузвелт писав 1930 р.: «Я ні на хвилину не сумніваюся, що прийшов час для країни зрадікалізуватися принаймні в рамках одного покоління: історія показує, що там, де це час до часу трапляється, країни врятовано від революції». Рузвелт, як губернатор штату Нью-Йорк, часто радився з Кінгзбері в питаннях соціального забезпечення; див. F.D.R.: *His Personal Letters: 1928-1945*, I, Elliott Roosevelt (ред.) (Нью-Йорк: Duell, Sloan & Pearce, 1950), стор. 118.

¹⁷ Frankwood E. Williams, "Those Crazy Russians": A Mental-Hygiene Hunting Trip in the USSR," *The Survey* 1932, LXVII, стор. 342-344; С. П. Oberndorf, *A History of Psychoanalysis in America* (Нью-Йорк: Grune & Stratton, 1953), стор. 193-194.

(Olgin) передали Лілліян Волд «великі можливості, на які можна було чекати від радянського уряду й силу, мудрість та громадянську пристрасність Леніна». Коли Олгін доповідав в її домі після відвідин Радянського Союзу 1921 р., публіка «сиділа як заворожена».

В 1924 р. Лілліян Волд прийняла запрошення відвідати Радянський Союз, щоб продискутувати з радянськими лідерами проблему дитинства та системи громадської охорони здоров'я. Вона з двома співпрацівниками і перекладачем жила шість тижнів у Росії. Лілліян Волд відкрила, що «досягнення останніх двох чи трьох літ в ділянці суспільної охорони здоров'я і запобіжних заходів надзвичайні». Вона побачила, як влада за допомогою плякатів поборювала звичай сповивання дитини в пелюшки (самозрозуміло, прихильники гіпотези Горера). Лілліян Волд відвідала розлогі маєтки, віддані для громадського вжитку як місця для народних розваг і лікування. Її зворушили «далекосяжні пляни, бажання забезпечити багатьом дітям все найкраще з того, що тільки наука й посвята можуть дати». Лілліян Волд відвідувала експериментальні школи й знаходила, що ідеї Дюї застосовано на практиці «не менш як на 150 відсотків». Вона була в Москві, коли Леніна ховали на Червоній площі й відчувала багатотисячне тремтіння жалобної юрби, ніби в очікуванні чуда. Привід Леніна зливався з обличчям Христа в її снах: «Коли однієї ночі я бачила уві сні двох грайливих рисаків, що тягли велику карету російською дорогою... і коли фурман озирнувся, я побачила сяюче обличчя Христа».¹⁸

Таке було майже релігійне захоплення суспільних працівників. Радянський Союз став виховательським об'єднанням, місцевим громадським центром, запроектованим у програмі світової історії.

Едвард Ліндемманн, професор соціальної філософії Факультету суспільної праці при Колумбійському університеті й редактор *Нової республіки*, бачив у Радянському Союзі докази основної зміни, що відбувалася в природі людини: «Привласнювання, — говорив він, — це та прикмета [людської вдачі], що стала зникати».¹⁹

Це й були ті складники, що їх паломники до Москви ввели до філософії «Нового курсу».

Від суспільних працівників не можна відмахнутися як від задивлених у небо ідеалістів, які пішли лінією побожних бажань. Найбільша фігура американського прогресивізму в 1920-их роках, се-

¹⁸ Lillian D. Wald, "Public Health in Soviet Russia," *The Survey* 1924, LIII, стор. 272-274; *Windows on Henry Street* (Бостон: Little, Brown & Co., 1934), стор. 255-271.

¹⁹ Eduard C. Lindemann, "Is Human Nature Changing in Russia?," *The New Republic* 1933, XXIV, стор. 95-98.

натор Роберт М. ЛаФоллетт (LaFollette), батько Вісконсінської ідеї²⁰ та духовний передвісник Нового курсу, мав подібні поняття про радянську дійсність. Радянський Союз уявлявся ЛаФоллеттові великою мірою здійсненням Середньозахідного популістського прогресивізму. Сенатор в товаристві сімох, між якими були й поплентачі Стеффенз і Джов Давідсон (Davidson), переїхав кордон Радянського Союзу 30 серпня 1923 р. Його дружина Белл ЛаФоллетт публікувала звіти з того, що вони бачили, в *LaFollette Magazine*, де з захопленням розповідала, що радянські вожді були звичайними реформаторами, як і вони самі. «Радянський уряд, як мені бачиться, працює з релігійним запалом і з вірою в закріплення того, що, як він вірить, має бути науковим і справедливим суспільним і економічним порядком». Вони знайшли під час відвідин квітучий розвиток кооператив і широкорозповсюджену селянську власність на землю. ЛаФоллетт залишив за собою країну (Америку — П.Б.), повну байдужості та продажності в найвищих сферах, а тут, у Радянському Союзі, хабарництво стало зрадою під карою розстрілу. Було очевидно, що більшовики здійснювали прогресивну плятформу. «Всі ці реформи, над якими Флоренц Келлі та Ліга споживачів працювали довгі роки, — писала Белл ЛаФоллетт, — стали докonanним фактом у Радянській Республіці. І немає небезпеки, що Найвищий Суд міг би своїм рішенням знівечити ці виследи довголітніх зусиль». Комуністи були щиро зацікавлені в допомозі своїм рільникам, несучи їм наукові поради та суспільну опіку. В деклярації Белл ЛаФоллетт були натяки на радянські наміри ввести електрифікацію села й адміністрацію для забезпечення ферм: «Коли б це було советам під силу, всю землю обробляли б тракторами і всі села освічували б електрикою: кожна громада мала б великий будинок у центрі села, в якому знайшли б собі приміщення школа, книгозбірня, заля для зборів і для театру. Мешканці села мали б тоді всі ті вигоди й користі, які заплановані для промислових робітників у містах...». Зрозуміло, що сенатор ЛаФоллетт безумовно відкидав диктатуру як засіб соціальних перемін. Але, не зважаючи на свої переконання, він був спільної думки про соціальний зміст радянських реформ із своїми колегами Стеффензом і Давідсоном, як також із своїми попутниками Анною-Людзою Стронг і комуністом Нуортева. Подружжя ЛаФоллетів бачило перед собою країну, в якій сенс рівності і щирого побратимства був поширений між

²⁰ Симбіоза між світовим університетом і суспільством. Перший має певні обов'язки до другого й допомагає йому в усьому. — *Ред.*

робітниками і ними вибраними наглядачами.²¹ Їх зворушував «дух пошани та любови» до Леніна, який тоді був уже на останній стадії хвороби, і вони звітували, що також і російське селянство його, очевидячки, обожнювало.²²

Наступного року сенатор ЛаФоллетт виставив свою кандидатуру на пост президента Сполучених Штатів від прогресистів. Біля нього згуртувалося багато з тих, хто вісім років пізніше виринули як інтелектуальні провідники Нового курсу. Фелікс Франкфуртер підтримував кандидатуру ЛаФоллетта словами, які нагадують нам (ще й сьогодні) насиченість незадоволення прогресистів політичним й суспільним порядком речей, що існував тоді, і пояснюють їхню готовість поважно думати про реконструкцію суспільства в напрямі планованої економіки. «Республіканці і демократи не підносять цього питання, бо їхні партії не розходяться в цьому пункті. Кожна з них репрезентує нереальну сукупність...». Майже в марксистському тоні писав Франкфуртер, що «обидві партії мають однакове минуле, позначене економічним імперіалізмом». Він висловлював надію, що в Америці з'явиться двійник британської Партії праці, без якої, говорив він, «в Англії могла була наступити руйніщна революційна інтерлюдія».²³ Американські прогресисти гуртувалися біля ЛаФоллетта якраз із-за того частинно, що він був людиною, яка була готова повчитися від соціалістичного експерименту в Радянському Союзі. В програмі Нового курсу, як це доводив Семюел Любел (Lubell), відбивалося великою мірою пробудження етнічних груп у Сполучених Штатах. Їхні провідники були прагматистами, але знову ж таки ми мусимо бачити, наскільки прагматичні засоби й домагання, що виникли в 1920-их роках в Америці, втілювалися в засоби й домагання радянського експерименту. Жоден з американських фі-

²¹ Belle Case LaFollette, "With Senator LaFollette in Russia," LaFollette's Magazine 1923, XV, стор. 185-186; Belle Case LaFollette and Fola LaFollette, Robert M. LaFollette, II (Нью-Йорк: Macmillan Co., 1953), стор. 1079-1083; Jo Davidson, Between Sittings: An Informal Autobiography (Нью-Йорк: Dial Press, 1951), стор. 178-181. Про Нюртеву див. Theodore Draper, The Roots of American Communism (Нью-Йорк: Viking Press, 1957), стор. 78, 229-232; Joseph Freeman, An American Testament (Нью-Йорк: Farrar & Rinehart, 1936), стор. 546.

²² Серед політиків пізнішого часу, які відвідали Радянський Союз, ми повинні згадати Алберта М. Оттінгера, республіканського опонента Рузвельта на пост губернатора штату Нью-Йорк у 1928 р. Оттінгер, речник «делегатії бізнесменів» у 1929 р., виголосив промову перед своїми радянськими господарями, в якій він, з очима, спрямованими вгору, заявив: «І я вірю, мої друзі, що з Божою поміччю, ви виконаєте свій чудовий п'ятирічний план з великим успіхом!»; Eugene Lyons, Assignment in Utopia (Нью-Йорк: Harcourt, Brace & Co., 1937), стор. 229-230.

²³ Felix Frankfurter, "Why I Shall Vote for LaFollette," The New Republic 1924, XL, стор. 200-201.

лософів не застосував прагматичного духу Вілліама Джеймса плодотворніше до проблем американської демократії, ніж Горацій М. Каллен. В серіях поважних есеїв і книжок Каллен простудіював чесно й глибоко дилеми країни, культуру якої формували різномірні емігрантські групи, і його проект «культурного плюралізму» — справжня оркестровка різномірних спадщин у межах спільних демократичних лаштунків — пом'якшував різку американізацію того періоду, який знав рейди Палмера і Ку-клукс-клану. Каллен подорожував до Радянського Союзу, щоб побачити на власні очі, як більшовики розв'язали проблему своїх власних етнічних меншостей. Росія царів — була країною погромів, єврейських поселенських обмежень і козацьких нагайок. Кишинів і Одеса для євреїв були не назви міст, а символ озвірілої юрби й погромів.²⁴ Тепер Каллен знайшов інший світ. Радянський Союз став справді країною культурного плюралізму. Для євреїв «більше ніж для будь-яких інших народів під советами, — писав Каллен, — почалося нове життя». Євреїв з уваги на їхню грамотність та інтелектуальну допитливість радо приймали на важливі пости цивільної служби. Це була країна, де не потурали антисемітизмові. Більшовицька влада проголосила принцип: «Антисемітизм — це контрреволюція», й увела та стосувала цю засаду дуже суворо. Каллен, співробітник Дюї, також бачив чудо в радянському вихованні: «Я залишав країну з почуттям, що сама тільки система виховання виправдувала революцію».

У Сполучених Штатах Каллен передував тій групі інтелектуалів, які добивалися пробудження совісти несправедливого засуду на кару смерті Сакко і Ванзетті (Sacco, Vanzetti). Виконання вироку смерті над тими двома італійськими імігрантами у 1927 р. було в очах багатьох свідченням чужиноненависництва з боку родовитих американців. Отож, паломництво до Радянського Союзу було відсвіженням душі: тут була земля, на якій принижені й переслідувані меншості знайшли своє місце в суспільстві. Каллен суцільно віддався радянському курсові прагматичного пригоспництва: «Всі, незалежно від партійної приналежності, — писав він, — визнають, що революція пробудила мільйони людей, що уряд, хоч і диктаторський, визволив їхню енергію, надихнув їх сенсом небувалої особистої гідності й почуттям вартості, відкрив перед ними дотепер запечатані

²⁴ Наприклад, див. гірку пісню Шолома Алейхема «Спи, Ельоша», в: Melech Grafsman, Sholom Aleichem Panorama (London, Ontario: Jewish Observer, 1948), стор. 296-297.

світи науки, мистецтв і кар'єри».²⁵ Сувору простодушність Сталіна, що жив аскетично в двох кімнатах в Кремлі, наповнювала його шанобою. Словом, це були прагматичні реформатори, робітники-вбленісти, що володіли Росією, а не дармоїдські декадентські класи.

Дуже подібні були враження Аврама Ярмолінського, який був одним із небагатьох добре підготованих паломників для чітких спостережень радянської дійсності. Ярмолінський, голова Слов'янського відділу Нью-Йоркської публічної бібліотеки, що знав від народження російську мову та дістав освіту народних і середніх російських шкіл, перебував у Радянському Союзі майже півроку в 1923 і 1924 роках. Євреї, звітував він, «тримаються більшовиків, як своїх спасителів»; єврейська молодь масово пішла до Червоної армії боротися за ідеали ленінського інтернаціоналізму та вартості свого життя. Ярмолінський заповідав відродження єврейської культури у вільному світі радянського плюралізму. І не диво, бо він знайшов єврейський державний театр, що розквітав у Харкові, Києві, Москві та Менську. Він зустрівся з великими єврейськими поетами, бачив музей єврейської культури та чув єврейську мову (їдиш) у школах як мову навчання. Протягом кількох років постали сотні єврейських рад, у яких протоколи нарад писали ще нещодавно погорджуваним єврейським жаргоном. З вірою й надією Ярмолінський міг писати: «Якщо всі знаки не обдурюють, майбутнє засвідчить ріст єврейської культури на російському ґрунті».²⁶ Знаки таки обдурили. Хоч і обдарований спостерігач, Ярмолінський не міг охопити численних можливостей та непередбаченостей соціальної еволюції. А хто ж міг би їх охопити? Тим часом перспективи для етнічного лібералізму в Новому курсі збагатилися досвідом радянського культурного плюралізму. Прагматичний експеримент показав, як влада совєтів могла спонукати різні народи жити один побіч одного в світі співпраці.

Також провідна інтелігенція американських негрів, роздивляючися в соціологічному небосхилі, зупинила свою увагу на зорі, яка тим яскравіше світила на тлі темного розпачу, що покривала негрів у «Соціальному пристосуванні» 1920-их років. Вілліям ДюБва (W. E. B. Du Bois), передовий діяч нової негритянської інтелігенції та середньої класи, провідник т.зв. «Талановитих десятих», що дав

²⁵ Horace M. Kallen, *Frontiers of Hope* (Нью-Йорк: H. Liveright, 1929), стор. 318-319, 326, 351-353, 381-382, 430-431; "Religion in Russia," *The New Republic* 1927, I.II, стор. 279-282.

²⁶ Avram Yarmolinsky, *The Jews and Other Minor Nationalities under the Soviets* (Нью-Йорк: Vanguard Press, 1928), стор. 57, 128-136.

гасло 1905 р. для руху «Ніягара» і став головним речником Національної Асоціації Поступу Кольорових Людей. Він майже самотужки створив негритянську соціологію як наукову дисципліну тоді, коли більшість американських соціологів воліла не торкатися расових проблем. В 1926 р. ДюБва прожив два місяці в Радянському Союзі. Кошти його візиту покрити «американський приятель Радянського Союзу» (можна тільки догадуватися, що тим приятелем був Арманд Гаммер. — *Перекладач*). Зустріч з радянською дійсністю викликала в ньому щось подібне до емоційного вибуху: «Пишу це в Росії, — писав ДюБва для своїх читачів у *The Crisis* (Криза). — Сиджу на Площі революції... Стою сповнений подиву та зачудування від відкриття Росії, що зійшло на мене. Можливо, я частинно обдурений і тільки напівінформований. Але коли все те, що бачили мої очі й чули мої вуха, це більшовизм, тоді й я більшовик». Він ходив усюди й оглядав усе, часто з перекладачем, часом одинцем, з тією самою послідовною впертістю, яку він виявив майже 30 років тому, коли випитував родину за родину в занедбаній негритянській дільниці Філяделфії. ДюБва збирав документи й статистичні дані, закидав урядовців і вчителів питаннями й вдивлявся в «цю Росію», щоб заглянути в глибину її душі. І ось тепер, перший раз у житті, розпач зник з його писань. З усіх країн, що він бачив, «найміцніша й найпалкіша «надія» була в Росії».²⁷ Російська диктатура пролетаріату була звичайним засобом постачання робітників знанням та інтелігентністю, щоб вони могли керувати самі собою. В намірах Росії було, щоб робітники стали державою. Якщо більшовики досягнуть успіху в цих шляхетних намірах, говорив ДюБва, «російська революція охопить увесь світ». ДюБва зауважив, що коли Американська університетська асоціація подорожей не приймала замовлень від негрів, Російське студентське бюро не тільки запрошувало, але й наполягало на тому, щоб негритянські студенти відвідували Росію.²⁸

Коли прихильники Нового курсу почали домагатися основних змін у філософії расових стосунків, провідні негритянські діячі могли покликатися на звіти про успішні радянські експерименти в зміні основних принципів етнічних питань. Радянський Союз увів си-

²⁷ *The Crisis* 1927, XXXIV, стор. 70; 1926, XXX, стор. 8, 189, 190; W. E. Burghardt Du Bois, *Dusk of Dawn: An Essay toward an Autobiography of a Race Concept* (Нью-Йорк: Harcourt, Brace & Co., 1940), стор. 287; див. також: Francis I. Broderick, W. E. B. Du Bois: Negro Leader in a Time of Crisis (Станфорд, Каліфорнія: Stanford University Press, 1959), стор. 138-140.

²⁸ *The Crisis* 1928, XXXV, стор. 381; 1927, XXXIV, стор. 203.

лою рівність усіх людей. Цей приклад міг просякнути в ідеологію Нового курсу, вказуючи на очевидну силу урядового втручання у викорінюванні расових упереджень. Негритянські провідники чули цю радянську історію, тож коли вони домагалися своїх прав, улещуючи вашінгтонських урядовців, вони мали перед собою візію Радянського Союзу як моделю расової рівності.

Від того часу, коли одного пополудня 1933 р. Гю Джонсон (Johnson) зосереджено слухав у Нью-Йорку єврейського профспілкового лідера Сідні Гіллмана, як він доводив погляди робітників кравецької професії членам Національної адміністрації відбудови (National Recovery Administration), останній почав виростати на робітничого провідника, який найбільше причинився до вироблення філософії Нового курсу.²⁹ Одинадцять років пізніше республіканці під час виборчої кампанії під'юджували провід Демократичної партії іронічними запитаннями, «чи узгіднили вони свої погляди з Сідні». Одинадцять років перед тим Гіллман почав порівнювати прагматичний експеримент наших часів із стежкою, яку відкрив Ленін.

Гіллман, президент профспілки Об'єднаних кравецьких робітників, ще юнаком брав участь у революції 1905 р. 1921 р., прикриваючися відвідинами своїх ортодоксальних батьків у Литві, він заїхав до враженої голодом Росії. Жахнувшись від страждань, які він там побачив, Гіллман почав слати кабльограми до своєї профспілки, закликаючи членів негайно надіслати допомогу тим, що були в крайній потребі. У п'ятницю рано, 4 листопада 1921 р., тобто в день його повернення, його вітали сотні профспілкових робітників на пристані Нью-Йорку. Зразу ж на тому місці Гіллман виклав свій досвід з чотиритижневої поїздки по Радянському Союзу: «Більшовицька група — це єдина група, доволі сильна й енергійна, щоб правити Росією». Пізніше Гіллман сказав, що уряд советів — «найстабільніший сьогодні в Європі».³⁰ Він сказав кравецьким робітникам: «Ленін просив мене передати вам його особисту подяку та вдячність за вашу блискучу допомогу», першу й найбільшу посилку, яку будь-коли робітничая організація вислала. Публіка тепло реагувала. Чесність і здібність радянських вождів були поза питанням. Гіллман продовжував: «вони спасли Росію для росіян». Тоді він дав свою оцінку як робітничий прагматист. Говорячи про здоровий глузд радянської політики, Гіллман сказав, що найкращими дока-

²⁹ Hugh Johnson, *The Blue Eagle from Egg to Earth* (Нью-Йорк: Doubleday, Doran, 1935), стор. 217.

³⁰ *Advance*, 11 листопада 1921.

зами на те є ті висліди, що вона дає. Ця політика діє. Нова економічна політика (НЕП) була особливо допоміжна в розбудові економічного життя країни. *Радянські лідери, продовжував Гіллман, не занехали свого пляну колективного суспільства; вони тільки змінили методу його досягнення.* Він гордо стояв за радянських прагматистів: «Я переконаний, що Росія перебуває в часі великої економічної перебудови».³¹

Правдоподібно, що Гіллман був ближчий до більшовицького способу думання, ніж інші американці, що подорожували до Радянського Союзу. Він відбув три наради з Леніном у Кремлі і, очевидно, відчував загальну спорідненість з тією людиною. *Ленін визнав, що НЕП був відступом (на капіталістичні позиції), але одночасно повторював, що мета комунізму незмінна.* Багато в чому Гіллман помилявся, заповідаючи майбутнє. Він сподівався, що НЕП і селянська індивідуальна власність продовжуватимуть своє існування «ще довгі роки». Але він ясно бачив прагматичну дійсність сучасности, потреби якої можна б задовольнити тільки одним конструктивним способом. Його зовсім не обходили специфічні тонкощі меншовицько-більшовицьких дискусій, а до «бандитів денікінців, колчаківців, юденічівців і петлюрівців» він почував тільки погорду. Він відчував, що партія Леніна користувалася підтримкою в народі, що вона довершить роботу і що більшовицька диктатура з прагматичного погляду виправдана. «Вони — єдині люди, що мають конструктивну програму, щоб вивести націю з банкрутства й хаосу, успакованого по цареві».³²

З російського досвіду Гіллман зародилося зусилля організувати корпорацію для виробництва одєжі (в Радянському Союзі). Гіллман ще раз їздив до Радянського Союзу й підписав угоду з Леніном, яку конвенція членів ентузіастично схвалила. Під звуки Інтернаціоналу Гіллман і його товариші в проводі вийшли на плятформу. Їх вітали кабельограмами та привітаннями від визначних радянських провідників. Гіллман розповідав про Леніна, Радека і про того «іншого демона, Лева Троцького». Вони, говорив він, «відповідні люди, щоб вести переговори». Деякі особи думали, що якраз навпаки — вони не були «відповідними». Але Гіллман глузливо відповідав: «Ми маємо невідповідних людей навіть у нашій спілці, як ви знаєте, але всі разом ми майже досконалі». Його висновок був ясний і не

³¹ Advance, 18 листопада 1921.

³² Sidney Hillman, "How Russia Solves Her Problems," Advance, 18 листопада, 9 грудня 1921.

викликав сумнівів: «Я ніколи не зустрічав групи людей, які були б такі вмілі, такі практичні, такі відважні й такі здатні займати найвищі посади, як група людей, що в їхніх руках доля російської нації сьогодні».³³ Без сумніву, Гіллман у пізніші роки свого життя змінив багато в чому свою політичну оцінку, але ніколи не відмовився від свого захоплення перед Леніном і радянським прагматизмом. Він вніс у американський прагматизм сенс боротьби та напрям, що своїми межами збігався з радянськими домаганнями, які зворушували його тієї осені 1921 р. «В історії світу, — говорив Гіллман, — будуть люди пам'ятати більше про поетів, ніж про практичних людей, але справжнє життя творять практичні люди, часом надхненні писаннями мрійників. Життя творять люди, які спроможні взяти його в руки й мають силу надати йому потрібні форми...».³⁴

Під магічний чар потрапив ще й інший представник робітництва, який виявив себе у формулюванні робітничої політики Нового курсу. Джон Брофі (Brophy), якого 1935 р. Джон Л. Люїс (Lewis) запросив бути першим виконавчим директором СіАйО (Комітет індустріальних організацій), сказав Сталінові від імени першої американської робітничої делегації 9 вересня 1927 р.: «Ця присутність американської делегації в Радянському Союзі є найкращою відповіддю й доказом симпатії частини американського робітництва до робітників Радянського Союзу».³⁵

Люди, що стали на чолі СіАйО в період її організаційної молодости, роками відбували добровільну практику в Радянському Союзі, серед них Волтер Ройтер (Reuther), Паве́рс Гепгуд (Hargood). Президент Пенсільванської федерації праці й ветеран-соціаліст Джеймз Г. Маврер, який не міг пристати до правого крила соціал-демократів через нехоть останнього до Радянського Союзу; він був там разом з делегацією профспілок і оповідав про глибоке враження, що зробили на нього «ентузіазм, надія, віра в себе та симпатії росіян до свого уряду. Вони мали щось, що повинно стати взірцем для майбутніх поколінь; не було такої посвяти, на яку вони не пішли б, щоб допомогти своєму урядові. Нехай небо змилюється над тією нацією, яка спробувала б підкорити собі росіян!»³⁶

³³ Advance, 19 травня і 2 червня 1922.

³⁴ Matthew Josephson, Sidney Hillman: Statesman of American Labor (Гарден-Сіті: Doubleday, 1952), стор. 256-267.

³⁵ Joseph Stalin, Interviews with Foreign Workers' Delegations, стор. 42; також див. John Brophy, A Miner's Life (Мадісон: University of Wisconsin Press, 1964), стор. 220-222.

³⁶ James Hudson Maurer, It Can Be Done (Нью-Йорк: Rand School, 1938), стор. 291-292. Маврер і Брофі нагадали критикам про Радянський Союз: «Кінець-кінцем, Росія має робітничий уряд»: Russia After Ten Years, стор. 96.

Люди, які завзято поборювали комуністів у своїх спілках, все таки піддавалися принадливій силі радянського світу. Бенджамін Шлесінджер (Schlesinger) президент Спілки виробників жіночого одягу, повернувся з Радянського Союзу з надіями, подібними до тих, що їх мав Гіллман. Шлесінджер пообіцяв Ленінові провести кампанію збору швальних машин для кравецьких підприємств у Росії.³⁷

Проте в наступні роки комунізм і його методи стали анатомією для тієї спілки. Але, не зважаючи на те, коли її президент Давид Дубінський звітував перед своїми членами 1931 р. зі своєї поїздки до Радянського Союзу, він здивував багатьох, віддаючи данину духові, що проймав народні маси в Росії. Його слухачі сиділи «як заморожені», коли він говорив, що, не зважаючи на їхні жахливі нестатки, «радянські робітники вражають своєю готовістю на будь-які злидні й посвяти, щоб тільки побудувати ідеальну комуністичну державу, яка згідно з їхньою вірою вже наближалася».³⁸

Тож, у міру того як криза поглиблювалася, і американське робітництво відчувало, що мінімальний контракт суспільного існування порушено, звіти з країни, фундаментом якої була об'єднана воля всіх робітників, робили щораз сильніше враження. Того ж місяця робітники кравецької спілки читали, що Дюї домагається надзвичайного засідання Конгресу для ухвалення програми допомоги робітникам. «Ніхто під час сучасної кризи не буде їсти тортів, поки всі не будуть мати хліба», — писав Дюї до президента Гувера. Ніколас Муррі Батлер (Butler) тільки повторив думки сенаторів, губернаторів і банкірів, коли говорив, що «американський народ зіткнувся тепер з останнім іспитом капіталізму».³⁹ В той час американці дивилися на Радянський Союз крізь призму власних потреб: експеримент советів ставав практичною альтернативою.

Американські інженери стали, врешті, тими, хто вніс найпереконливіші аргументи на користь радянського експерименту. Певна частка ідеології Веблена, що опоетизувала роль інженера в розвитку науково-індустріальної цивілізації, знайшла відображення в Новому курсі. Моделем руху наукового суспільства в поглядах американських інженерів був Радянський Союз. Думка інженерів про

³⁷ Melech Epstein, *Jewish Labor in U.S.A.: 1914-1952* (Нью-Йорк: Trade Union Sponsoring Committee, 1953), стор. 89.

³⁸ Samuel Perlmuter, "The Month in Local 10," *Justice*, жовтень 1931, стор. 11; також пор. Max D. Danish, *The World of David Dubinsky* (Клівленд: World Publishing Co., 1957), стор. 66-67.

³⁹ Max D. Danish, "Run O' the Month," *Justice*, жовтень 1931, стор. 6.

Радянський Союз зробила поворот на 180 ступнів на протязі одного десятиріччя. *Герберт Гувер, будучи секретарем торгівлі 1921 р., авторитетно висловив думку, що російська економія не відбудеться, доки вона зв'язана радянською системою. «Під їхньою економічною системою, — говорив він, — не може бути повернення до спражньої продукції й тому Росія матиме лише кілька сортів товару на експорт... Відмова від теперішньої економічної системи є першою передумовою для відбудови продукції».*⁴⁰ Думка Гувера мала за собою багатющий інженерський досвід, набутий під час його шестилітньої праці в Росії перед Першою світовою війною. Гувер розбудував у Сибірі «правдоподібно найбільший і найбагатший у світі окремий комбінат добування руди» такої високої якості, «яку до того часу можна було побачити тільки серед музейних експонатів». Він повинен був отримати за це «найвищий інженерський гонорар в історії». Він реорганізував Куштимські копальні та мартени, які давали заробітки ста тисячам робітників і працювали на прибутковій базі. Він також мав передчуття неминучості революції, коли одного разу побачив «довгу валку інтелігентних людей, скованих разом», що маршували у напрямі товарових вагонів, спрямованих на Сибір.⁴¹ Але Гувер ненавидів більшовицьку революцію. Підпорядкований йому колектив 160 американських техніків, яких ще вчора радо вітали в Росії, комуністи депортували, а багато російських інженерів розстріляли. «Властивою прикметою комуністичного руйництва, — писав Гувер пізніше, — був поворот від інтелігентности до невігластва». Копальні, що зростали свого часу, опорожніли; «фурії невігластва заволоділи становищем».⁴² Гувер знав більше про мінерали Росії, ніж будь-хто в світі. Ще в 1929 р. мапами, що він їх уклав, користувалося оперативне гірництво в Радянському Союзі.⁴³ Він не добачав того потенціалу, що ховався в радянській ідеї. Гувер бачив і навіть розумів суворість революційної відплати за століття

⁴⁰ Думка Гувера була й залишилася правильною в нормальних умовах людського спілкування. Коли б не політичний терор у всіх ділянках людської творчости, комуністична економічна система не втрималася б один рік. Гувер, очевидно, думав американськими категоріями і йому й не снилася система такого універсального терору. — *Перекладач.*

⁴¹ Herbert Hoover, "Trade with Soviet Russia," Mining and Scientific Press 1921, CXXII, стор. 538.

⁴² *The Memoirs of Herbert Hoover's Years of Adventure, 1874-1920* (Нью-Йорк: Macmillan Co., 1952) стор. 102-108.

⁴³ Charles E. Sorensen, *My Forty Years with Ford* (Нью-Йорк: W. W. Norton & Co., 1956), стор. 204.

гноблення, але не міг погодитися з думкою, що суспільство, засноване на соціалістичних засадах, могло б упоратися з економією...

Новий серйозний набір американських інженерів до Росії почався 1927 р. Того року полковник Гю Купер (Hugh Cooper) відбув три подорожі між Нью-Йорком і Москвою і провів у цілому 6 місяців у Радянському Союзі, координуючи плянування греблі на Дніпрі. Його звітування почало спростовувати опінію Гувера. Більшовики, говорив Купер, dokonали «чудо в відновленні законности й порядку з хаосу». Американських інженерів особливо цікавили три теми в їхньому розумінні радянської дійсности. Поперше, вони схилилися до історизму, пристосовуючися до тієї дійсности, кажучи собі, що більшовицька революція була неминуча. Подруге, будучи науковцями-практиками, вони з особливою побожністю ставилися до експерименталізму радянських можновладців, до їхньої готовости пробувати щось нове. І, врешті, колосальність радянських починань мала добрий відгук в їхньому інстинкті до масштабности в їхньому керівницькому подиві перед незвичайними розмірами та розмахом.

«Комунізм, — говорив Купер, — був неминучий 1917 р. в Росії, так само як Французька революція була 1789 р.».

В. Остін (W. J. Austin), президент фірми Остін, яка побудувала промисловий центр для виробництва автомашин Форда, дивився на радянську диктатуру як на історично виправдану, бо автократія була правдоподібно потрібна для втримання будь-якого порядку в такій величезній країні, яка віками знала тільки автократичну владу. Влада советів, — говорив він, — це єдиний спосіб правління, що міг устоятися між масою росіян і анархією.

Т. Д. Кемпбелл (Campbell), спеціаліст американського сільськогосподарського устаткування, мав симпатію до Сталінових дисциплінарних заходів, бо «кожна країна після війни та революції мусить уживати суворі заходи».

Волтер Рукайзер (Rukeyser), консультант у радянській асбесто-гірничій промисловості від 1929 до 1931 року, пізнав з першої руки безпорадність і пригніченість підрадянського животіння; він бачив саботажі заплановані й часті, був свідком безконечних бюрократичних формальностей і страху перед радянською тайною поліцією. І не зважаючи на все, він не міг позбутися подиву перед «гігантським експериментом», зробивши висновок: «Евентуально щось добре вийде з цього соціального експерименту в Росії». Г. Фрейн (H. J. Freyn), відпрацювавши чотири роки з власною компанією на будові сталеварної промисловости в Кузнецькому басейні в Сибірі і доповідаючи Товариству Тейлора в Чикаго 1931 р., сказав що сове-

ти доконали «подиву гідний технічний й адміністративний подвиг, якому немає рівного в історії». Згаданий вище Кемпбелл ужив увесь словник орударя (масонсько-)ротарських ключів, щоб передати публіці свій подив перед радянською масштабністю; це було «найбільше фермерське починання, про яке світ будь-коли чув» і радгоспні підприємства «просто надзвичайні!» Він ніколи не бачив у Сполучених Штатах таких гігантських фарм.⁴⁴

Етика праці радянських володарів найбільше імпонувала американським інженерам. Будь-яка риска адміністраторського ідеалізму відчувала особливу притягальну силу посвятити праці, яку надихала комуністична адміністрація. Остін подивлявся щирість радянських керівників у їхній «невтомній праці для індустріалізації», він віддавав належне комуністичним лідерам, які старалися, щоб комуністична теорія не заважала виконанню плянів п'ятирічки. Це були практичні мужі, які знали, як навчати своїх людей працювати й заощаджувати. Фрейн дивувався довгим годинам праці радянських лідерів: вісімнадцятигодинний день праці був радше правилом, ніж винятком. Кемпбелла зворушувала Сталінова відвертість, щирість і вождівські здібності, а «його сильне обличчя та чорні проникливі очі зосереджені на вас... з такою силою, що ви ледве відчували присутність перекладача». Він, очевидно, був так уражений (особистістю Сталіна), що це впливало на його оцінку зовнішніх даних: поданий ним зріст Сталіна — 175 см поважно підвищував постать радянського володаря.⁴⁵

З усіх паломників до Радянського Союзу інженери були в певному сенсі найакуратнішими спостерігачами радянської дійсності. Вони не були туристами, глядачами, що рухалися в поспіху, прить-

⁴⁴ Hugh Cooper, "Observations of Present-Day Russia," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1928, CXXXVIII, стор. 117-118; W. J. Austin, "Why Fear Russia?", як розказано Фредерікові А. ван Флітгові, в: *Scribner's Magazine* 1931, XC, стор. 291-292; Thomas D. Campbell, *Russia, Market or Menace?* (Нью-Йорк: Longmans, Green & Co., 1932), стор. 18-19, 99, 109; H. J. Freyn, "An American Engineer Looks at the Five Year Plan," *The New Republic* 1931, LXXVI, стор. 319; Walter Arnold Rukeyser, "Do Our Engineers in Russia Damage America?", *Scribner's Magazine* 1931, XC, стор. 523; *Working for the Soviets: An American Engineer in Russia* (Нью-Йорк: Covici-Friede, 1932), стор. 282.

⁴⁵ Сталін у цей час зробив на американців враження простої, щирої людини, абсолютно позбавленої честолюбства. Юджін Лайонз, найкритичніший і найвідчуженіший спостерігач у Радянському Союзі, все ж таки визнав: «Паніть у моменти, коли політика його режиму здавалася мені найогиднішою, я зберігав цю симпатію до Сталіна як людини. У висліді я міг зрозуміти відданість цій людині з боку деяких знайомих мені письменників... у його особистості не було нічого удаваного, ніякої фальшивої чи манірної поти. Його приязність... виглядала правдивою»: E. Lyons, *Assignment in Utopia*, стор. 340.

мом оглядаючи взірцеві школи, шпиталі й музеї. Вони були співучасниками-спостерігачами, що повинні були працювати на радянських фабриках і в копальнях із радянськими керівниками та робітниками. Вони залишилися на місцях набагато довше, ніж звичайні американські туристи, підписуючи контракти на працю від року до трьох. Інженери всюди натрапляли на безрадність, боязливість і перешкоди з боку радянської бюрократії. Американські інженери будували індустріальні комбінати, але чи будуть російські інженери здібні ними управляти? — ставив питання Рукайзер. «Ті з нас, хто працював із радянськими людьми, — писав Рукайзер, — знають аж надто добре вроджену їм звичку відкладати, любов до звітів, описів, мітингів, до дивовижних бюрократичних приписів, які супроводять кожен етап комуністичного виробництва... Неймовірне марнотратство з крові й поту заробленого карбованця».⁴⁶

Джон Калдер (Calder) нарікав, що він брав плату за три місяці, а тим часом російські інженери нівели все те, що він намагався зробити... Зловісна всюдисущність радянської тайної поліції завжди сіяла жах. *Коли Рукайзер натрапив на шефа Уральського ГПУ, його приголомшила «ненависть, всепоглинальний егоїзм, сенс всемогутності в його осоружній особі, і він дякував небесам за те, що ніщо неперебачуване не могло віддати його в руки тієї людини».*

Інженери бачили показові суди та чистки, які були прелюдією до кульмінаційної точки винищення старої генерації більшовиків у 1936-1937 роках. Рукайзер був свідком процесів і смертних вироків проти найздібніших будівельних інженерів у Радянському Союзі й усе *таки не міг не виправдовувати дії тайної поліції: «Де тільки ГПУ вдаряє, там завжди є причина. Можливо, що оскарження надто роздуті й перебільшені... проте, за ширмою цих легковажних виправдань [своїх дій] ГПУ є завжди непорушна певність, що оскаржений діяв проти інтересів держави».* Рукайзер був свідомий того, що інженерів карали за умов, які не належали до обсягу їхньої діяльності, ні відповідальності, але критерії історизму почали просякати в (чисто) інженерські вартості. Грандіозність плянування радянської держави приголомшувала американських інженерів. Карл Маркс міг насміхатися з соціалістів, які накреслювали пляни для (комуністичного) суспільства, але американські інженери інстинктивно почували себе як удома з урядом, який намірювався управляти за плянами. Ген

⁴⁶ W. Rukeyser, *Working for the Soviets*, стор. 219-220, 178-180, 266-267; George A. Burrell, "Experiences of an American Engineer in Russia," *National Petroleum News* 1931, XXIII, стор. 38-40.

удом, в Монтані, Кемпбелл управляв найбільшою механізованою фермою в Америці — 95.000 акрів ґрунту — без коня чи мула, фінансовану двома мільйонами доларів від Дж. П. Моргана. Він мріяв про хліборобську корпорацію в Сполучених Штатах, яка була б більша від сталевої корпорації в США. Тепер Сталін пропонував йому один мільйон акрів для ферми. Вони розмовляли протягом чотирьох годин. «Я не комуніст, — підкреслював Кемпбелл, — а все таки я зацікавлений у розвитку вашого сільського господарства як інженер-механік сільськогосподарського устаткування». Сталін встав з крісла, підійшов до Кемпбелла, взяв його руку в обидві свої й сказав: «Дякую вам за це, містер Кемпбелл. Тепер я знаю, що можу вам вірити. Тепер я знаю, що ми можемо поважати один одного й, можливо, стати приятелями».⁴⁷

Це було братерство технічних адміністраторів, яке, в зрозумінні Кемпбелла, переважало селянський опір колективізації, що відбувалася «найнищівнішим ударом, якого світ ще не бачив», як він сам про це говорив; переважав і страх, що його він відкрив між завідувачами машинно-тракторними станціями. Інженер відчував спорідненість із плановиком.

Технологи соціалізму й капіталізму виявили, що їхнє відчуття технічної спільності могло долати їхні ідеологічні розбіжності.

Співпраця інженерів і адміністраторів автомобільної компанії Форда з їхніми радянськими двійниками була найвразливішим прикладом цього феномену. Рання місія Форда до Радянського Союзу в 1926 р. виявила, що промислові умови ще надто відсталі й несприятливі для ініціативи Форда. Але п'ятирічка внесла цілком іншу атмосферу. 31 травня 1929 р. автомобільна компанія Форда підписала договір із Вищою економічною радою СРСР, згідно з якою компанія Форда зобов'язалася підготувати потрібні пляни для великого автомобільного підприємства, поставити відповідне устаткування й вишколити робітничі кадри. «Жадна інша американська промислова фірма, — писав Чарлз Е. Соренсен, відомий адміністративний керівник компанії Форда, — ніколи не була настільки пов'язана інтересами з комуністичного Росією, як автомобільна компанія Форда». *Інженери Форда дослівно створили радянську автомобільну*

⁴⁷ Edward Angly, "Thomas Campbell: Master Farmer," *The Forum* 1931, I,XXXVI, стор. 18, 22; Th. D. Campbell, *Russia, Market or Menace?*, стор. 15-17; Owen P. White, "Interview with Thomas D. Campbell: Wheat on the Grand Scale," *Collier's* 1930, I,XXXVI, стор. 63, 102. Кемпбелл був, за словами Джона І. Вайнапта, приятелем Рузвельта, пор. John Gilbert Winant, *Letter from Grosvenor Square* (Бостон: Houghton Mifflin Co., 1947), стор. 189.

індустрію, як це сам Сталін підтвердив 1933 р. Повністю скінчений завод імени Молотова (ЗІМ) постав у Горькому і автоскладальний завод КІМ у Москві, дякуючи Фордові. Американські інженери й механіки вишколювали техніків для тих робіт і передавали їм свої практичні технічні знання й досвід, як тримати устаткування в чистоті й порядку та заощаджувати в часі.

Наближався день Нового 1931 року, день відкриття заводів імени Молотова, і Едсел Форд на прощальній нараді з Франком Беннеттом і Сорензоном, говорив, звертаючися до Беннетта: «Містер Беннетт, як тільки перший автомобіль виїде з монтажного цеху, повідомте нас кабельограмою. Це має велике значення для нашої компанії».⁴⁸

Компанія Форда зазнала очевидних фінансових втрат у радянському експерименті на більше, ніж півмільйона доларів. Не зважаючи на те, Генрі Форд, як нам кажуть Невінз і Гілл, з охотою вклав би вдвічі більшу суму, щоб практично продемонструвати перед світом свої ідеї.⁴⁹

І тут ми маємо справу з цим дивним феноменом основної спільноти технічних спеціалістів, в якому стираються відмінності соціальних систем. Бюрократичний соціалізм був чужий Сорензону, але коли він говорив з інженер-механіком В. Межлауком, шефом Вищої економічної ради,⁵⁰ він відчував, що розмовляють вони спільною мовою. Він міг сказати йому відверто, коли вони проводили інспекцію Путіловського сталеливарного заводу, що найкраще було б привезти «бочку динаміту, поставити її в центрі й висадити все те в повітря». В пізніші роки й довго після трагічного присуду смерті Межлаукові, Сорензен не здивувався б, якби він був ще між живими: «Я хотів би беззастережно висловити йому мою пошану. Межлаук був незвичайно кваліфікованою людиною в Росії, щоб продовжувати індустріальний розвиток, якому ми поклали основи». Сталін в ті часи напевно сказав би, йдучи повз конференційний стіл Сорензена: «Добридень, Чарлі!» — вітання американському Вулканові, носієві технологічного знання [в римській мітології бог

⁴⁸ C. E. Sorensen, *My Forty Years with Ford*, crop. 193-194; Allan Nevins and Frank Ernest Hill, *Ford: Expansion and Challenge 1915-1933* (Нью-Йорк: Charles Scribner's Sons, 1957), стор. 674-680.

⁴⁹ A. Nevins, F. E. Hill, *Ford: Expansion and Challenge...*, стор. 682.

⁵⁰ В. Межлаук ніколи не був інженером-механіком, він скінчив історико-філологічний і юридичний факультети Харківського університету. Він також ніколи не був шефом ВРПГ, а тільки його заступником, але він був головою Держплану СРСР. — *Ped.*

вогню, ковальства і металевого лиття, ототожнений у грецькій мітології з Гефестом. — *Ред.]*.

В 1931 р. у список фірм, що давали технологічну допомогу Радянському Союзові, включилася й фірма General Electric із своїми лампами Mazda; Алберт Кан, керівник заводського будівництва; Джон Калдер, керівник будівництва сталеварень; компанія McKee, що будувала найбільший в Європі чавуноплавильний завод, а фірма Стюарт, Джеймз і Кук модернізувала радянську вугільну промисловість.

Проте, в тому році кінчався період медових місяців американських інженерів із Радянським Союзом. Коло травня 1931 р. почали нагромаджуватися звіти про тертя між американськими й радянськими інженерами. Темпи п'ятирічки діяли на нерви. До того ж радянські інженери ставали щораз заздрісніші до вищої платні й кращих життєвих умов американських інженерів. Давалося також визнавати, що деякі американські інженери були некомпетентні, а інші — вередливі. Комітет Американського товариства інженерів-будівельників перестерігав своїх членів перед цими проблемами, нагадуючи їм, що радянські інженери працюють в умовах вічної тривоги. Помилка в планах могла бути смертним присудом, тому радянські інженери ухилялися від відповідальності.⁵¹ Тим часом в 1931 р. в Радянському Союзі працювало більше тисячі американських інженерів. Коли криза закрила можливості себевияву в Америці, очі американських інженерів звернулися до суспільства, яке, очевидно, потребувало їхньої майстерності. «Амторг», Російське торговельне представництво в Нью-Йорку, повинно було мати на списку 10 тис. американців, законтракованих 1931 р.⁵² Малі комунальні оселі американських інженерів і їхніх родин вирости в Радянському Союзі. В американських інженерів була свідомість величезної історичної драми. Джордж М. Первер, інженер-консультант, говорив і писав про це для Товариства інженерів-будівельників у Нью-Йорку:

Нам дано привілей жити в час, коли інженерська професія стає на свій (грунт)... Перед нами відкривається велика панорама інженерської майстерності, якої ще не було в світі. Те, що ще вчора було відсталого країною з населенням понад 150 млн, сьогодні зустрічається з найновітнішими здобутками інженерії... Багато з наших членів отримують признання за величезні будівельні конструкції, втиснені в короткий пе-

⁵¹ "Engineering Employment in Russia," *Civil Engineering* 1931, I, стор. 757.

⁵² An American Engineer, "Industry and Engineering in the Union of Socialist Soviet Republics," *Technology Review* 1930, XXX, стор. 77; Eve Garrett Grady, "American Engineers in Russia," *Saturday Evening Post* 1931, CCIII, стор. 42; Ruth Kennell and Milly Bennett, "American Immigrants in Russia," *American Mercury* 1932, XXV, стор. 463-464.

ріод часу — «п'ять років» у СРСР. Інженерська праця стоїть як найвеличавіший монумент мирної творчості й мистецтва, і наше товариство, як поважний популяризатор великої професії, повинно залишити свою печатку в країні відбудови.⁵³

Це диво, що інженери, хоч і були найкращими спостерігачами радянської дійсності, але одночасно вони були великою мірою й найгіршими пророками майбутнього Радянського Союзу. На відміну від вихователів і суспільних працівників, вони справді ясно бачили зростання нової ієрархії клас. Вони щоденно зустрічалися з відвертою безрадістю, з рипливою, вовтузною млявістю радянського плянування та з похмурою гнітючістю життя під невсипущим оком тайної поліції; одначе, технічний інтелектуал був схильний вишукувати в цьому поверненні якогось варіанту капіталізму. Купер думав, що совети будуть змушені міняти свою поставу до приватного капіталу. Рукайзер сумнівався в тому, чи російський темперамент зможе опанувати американську технологію. Кемпбелл мислив, що з загальною освітою комунізм не протриває ще 12 років. Сорензен не бачив можливості для технологічного поступу в плянованій економії.

Ідеологічна інтелігенція (письменники, соціологи, суспільні працівники) були добірливіші в своїх враженнях. Вони бажали студіювати систему виховання, охорони здоров'я, та статевої свободи в Росії; але, оскільки вони не мали постійної праці в Радянському Союзі, їхні спостереження мали викривлений характер. Вони бачили зовнішню фасад на офіційному рівні; вони не відчували внутрішнього напруження. Їхнє власне невдоволення, одначе, штовхало їх до розуміння й підкреслювання того запалу, що поборював неувяну технічну невинність. Якщо ідеологічні інтелектуали мали більмо на очах, коли йшлося про тайну поліцію, вони краще розуміли внутрішнє визволення радянської енергії. Майже без винятку ідеологи також помилилися в своїх передбаченнях; вони сподівалися на демократично-гуманістичний розвиток, не передбачаючи сталінізму.

Такий був епістемологічний парадокс: технічні учасники спостерігали щоденну дійсність, але сумнівалися, чи віра може керувати технологією; споглядачі-ідеалісти відчували віру, але не схоплювали потенційної глибини її звиродніння.

⁵³ George M. Purver, "The Engineer and Russia," *Civil Engineering* 1931, I, стр. 547; також див. Anna Louise Strong, *I Change Worlds: The Remaking of an American* (Нью-Йорк: Henry Holt, 1935), стр. 316-332.

Тим часом інженерські звіти про відважний ризик плянувальних зусиль доходили до американської свідомості. «Плянування» на радянський манер стало символом втручання в соціальні проблеми з наміром відновити суспільну рівновагу. Джордж Сул (Soule) писав у 1932 р.: «Дивно, як ідея економічного плянування стала домінувати над усіма іншими в закордонних поглядах на російську революцію». Російська економія не достосувалася до пророцтва Гувера і не завалилася; вона говорила мовою продукції, яка була «набагато зрозумілішою американській свідомості, ніж жаргон революційних змовників... Ми уважно прислухалися до того, що вона мала сказати... Росія ж бо пропонувала побудувати велику індустріальну цивілізацію, яка перегнала б американську, запрягши до цього національну волю та економічне плянування. Нагло наше зацікавлення Росією стократно зросло.⁵⁴

Видатні інженери накидали ідею плянування американському урядові, який намагався подолати кризу. Ралф Е. Фландерс, тоді віцепрезидент Товариства американських інженерів-механіків, пізніший сенатор із штату Вермонт і бастіон проти «маккартізму», передбачав, що економічне плянування принесло б лавіну дібр, які «найутопінішому мрійникові й не снилися в його найліпших снах». Найздібніший інженер на службі Нового курсу Морріс Ллевеллін Кук (Cooke), писав кілька років пізніше про Радянський Союз як про суспільство, яке застосувало логіку продукції на велику скалю, машинну техніку та фабричну систему повніше, ніж будь-яке інше. Кука як найвизначнішого з усіх живих представників наукового господарювання в США вважали надхненником «деяких найпопулярніших програм Нового курсу». Він звеличував унапрявлений «телеологічний курс радянської п'ятирічки»; він подивляв свідоме вживання та керування засобами для досягнення національної мети. Американська демократія могла б засвоїти собі такий же підхід, — говорив він, — якби раз позбулася різних шкідливих для природного організму видів політичного та законодавчого ошуканства.⁵⁵

Отож, паломницькі звіти з Радянського Союзу ширилися по країні якраз через інженерський характер Нового курсу. Колективістська ідея, підсилювана радянським досвідом, була очевидно лише

⁵⁴ George Soule, *A Planned Society* (Нью-Йорк: Macmillan Co., 1932), stor. 204-206.

⁵⁵ Morris Llewellyn Cooke and Philip Murray, *Organized Labor and —* (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1940), стор. 30, 181-182; "Potomacus, Trouble-Shooter Extraordinary," *The New Republic* 1945, CXII, стор. 220; також див. Kenneth E. Trombley, *The Life and Times of a Happy Liberal: A Biography of Morris Llewellyn Cooke* (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1954), стор. 225, 234.

одним компонентом філософії Нового курсу. Це було «зобов'язання», як про це писав Тагвел, формувальних місяців у першій стадії. Пізніше наступив поворот «від колективістського першого до атомістичного другого Нового курсу», і погляд, більше наближений до думки судді Л. Брандайса, став домінуючим.⁵⁶ Думка про експериментальну колективістську реконструкцію суспільства залишилася вічною темою. Термін «економічне плянування» став основною категорією американської суспільної думки. Він з'явився перший раз щойно 1929 р. між заголовками статей, що увійшли до «Читацького довідника періодичної літератури», а поява кризи принесла тринадцять повторень в наступні три роки. Приклад радянських успіхів у пляновій економіці, на протилежність до неспроможності капіталістичної економії впоратися з кризою, став неприминальною темою політичних книг і конференцій.⁵⁷ В січні 1933 р. радянський модель зайняв таке визначне місце в американській думці, що полковник Едвард Гавз (Hause), Нестор адміністрації Вілсона, міг написати вступ до збірки есеїв паломників словами вітання.⁵⁸ Книжку

⁵⁶ R. G. Tugwell, *The Democratic Roosevelt*, стор. 220, 246, 545-546.

⁵⁷ Paul T. Douglas, *The Coming of a New Party* (Нью-Йорк: McGraw-Hill Book Co., 1932), стор. 90-93; *On Economic Planning*, Mary Van Kleeck, Mary L. Fledderus (ред.) (Нью-Йорк: Covici-Friede, 1935), стор. XIII, XIV, 239-240, 256-275, 262; Lewis L. Lorwin, *Time for Planning: A Socio-Economic Theory and Program for the Twentieth Century* (А. Ф. Гіпрікс, голова Нью-Йорк: Harper & Bros., 1945), стор. XX, XC, 11, Національної асоціації 17, 36-37, економічного та соціального плянування, заснованої 1934 р., писав, після того як провів літо 1930 р. в Радянському Союзі «Лише нещодавно ми дізналися з почуттям, дещо подібним до шокового, про прогресивний розвиток комуністичної економії. Тому, сказав він, належало «розвинути образ російської економії — перший приклад сучасної економічної системи, заснованої на принципі та керованої засадою свідомого плянування». Він був приголомшений, як багато інших економістів: «Плян за бажанням! Саме дух російської економіки відрізняє її від усіх інших сьогодні. В інших місцях можна почути розмову про раціональну організацію промисловості, але жадна з наших західних дискусій ще не займалася поняттям цілеспрямованості»: A. Ford Hinrichs and William Adams Brown Jr., "The Planned Economy of Soviet Russia," *Political Science Quarterly* 1931, XI, VI, стор. 362, 402.

⁵⁸ *The New Russia*, Jerome Davis (ред.) (Нью-Йорк: John Day, 1933). Дейвіс відвідав Радянський Союз частіше, ніж будь-який інший американець. Уперше він поїхав до Росії 1915 р. як співробітник організації Young Men's Christian Association — YMCA «Імка» — Асоціація молодих християн, ще за царя Миколи II. Він провів там два з половиною роки, плінно оволодів російською мовою, став свідком жовтневої революції й якийсь час керував усією діяльністю YMCA у Радянському Союзі. Під час своїх пізніших численних поїздок він познайомився з Сталіном, Троцьким і Радеком. Як професор соціології Сільського університету, він нібито мав наукові кваліфікації для точних спостережень. Але разом з тим дивно звучать його звіти про сталінську добу, якщо їх читати в світлі оприлюднень Хрущовим дійсного стану речей на XX з'їзді партії 1956 р. Згідно з Дейвісом: «Президент Рузвельт назвав кінокадри, що я накрутив у Росії, найкращим, що він колинебудь бачив про життя простих людей там», див. Jerome Davis, *Behind Soviet Power* (Нью-Йорк: Reader's Press, 1946), стор. 7.

зредагував темпераментний Джером Дейвіс (Davis), можливо найменш критичний з усіх академічних обожнювачів Сталіна. Тільки кілька місяців перед тим Гавз обдарував благословінням вілсонського ідеалізму президентського кандидата Рузвельта. Сліди невдалої місії В. Буллита від 1919 р. почали відсвіжуватися в міру того, як Америка прагматично знаходила свій шлях до визнання радянського експерименту цінним досвідом.

Отож, через своїх філософів, вихователів, суспільних працівників, економістів, інженерів і ліберальних проповідників, які паломничали, щоб побачити новий суспільний порядок речей, в американській інтелектуальній свідомості (чи, скажімо, в американській інтелектуальній несвідомості) виник образ Радянського Союзу як моделю сумління соціального експерименту.

Ліберальні тижневики вели перед в інтелектуальній реконструкції. Їхній вплив на опінію інтелектуальних прошарків, а понад усе — на основні почування до Радянського Союзу, був величезний. Терман Арнолд (Thurman Arnold), самовпевнений адвокат Нового курсу й звеличуваний аналітик капіталістичного фольклору, сказав, що, читаючи журнали *The Nation* (Нація) і *Нову республіку*, він «може сказати, про що його ліберальні колеги будуть завтра говорити...». Ці дві публікації втовкмачували в свідомість [американців] більше ідей, ніж будь-які інші журнали в усій історії американської літератури.

«Забув я згадати Стюарта Чейса. Напевно нема в усій країні одного малого містечка, в якому хтось не впав у сітку його вправних аргументацій».⁵⁹ Ліберали та новокурсники говорили 1933 р. те, чого їх навчили редактори *Нової республіки* попередніх 10 років. З тринадцяти редакторів *Нової республіки* п'ять уже написали похвальні відгуки на радянський експеримент: Брус Блівен (Bliven), Дюї, Ліндемманн, Волдо Франк і Тагвел. Блівен говорив від імени свого журналу, коли писав, що «приватний капіталізм ніколи в жадній країні не виправдав себе з погляду соціальної відбудови навіть наполовину того, що тепер робиться в Радянському Союзі». Розбудова Америки, говорив він, була «неймовірно попсованою роботою». Значення радянського експерименту, підкреслював він, світове; це не тільки показ того, що можна нагло зробити в розвитку відсталой країни. Це експеримент соціалізованої економії з універсальними наслідками: «Коли це виправдається в Росії загалом, коли це буде

⁵⁹ Malcolm Cowley, "Books That Changed Our Minds," *The New Republic*, 1938, I.LXXXVII, стор. 136.

успішне на 60 чи 70 відсотків, тоді буде добра причина вірити, що всюди на Заході це було б величним, славним і блискучим досягненням».⁶⁰

Також і Освальд Гаррісон Віллард, редактор Нації, повністю віддавав належне від американського лібералізму зусиллям советів. Хоч Росію він бачив буквально тільки «через вікно вагону», хоч не знав російської мови й ніколи не бачив російського села, не говорив хоч би з одним селянином, Віллард наважився писати з переконанням:

Це, повторюю, є найвеличніша урядона акція з будь-коли вчинених соціально, морально, політично, індустріально, економічно-емансипаційно для людей і їхньої реорганізації на базі їхньої служби суспільству та нації з одночасним виключенням зиску з мотивів індивіда. Ці більшовики грають «набанк»... Досить сказати, що меншість, яка тримає в руках долю Росії, стала на шлях з незвичайною посвятою без будь-якої власної користі, з безоглядною рішучістю добитися успіхів за всяку ціну.

Правда, більшовики є фанатики, говорив Віллард, але: «Хто інший, як не фанатики, могли б здобутися на відвагу, потрібну для (такої) мети, або кому іншому, як не фанатикам, можна б довірити доведення справи до кінця без основних компромісів? ... Ніякі скромні й половинчаті реформатори не могли б піднятися до такого завдання». Тим, хто вважав радянську диктатуру насильством і переслідуванням, подібними до фашистського режиму Муссоліні, Віллард відповідав, що тут «ось яка різниця: *більшовики працюють для добра мас тих, що працюють*».⁶¹ Американський лібералізм того часу не вірив у метафізичний закон Актона, що погані засоби невідкично зогидять мету.

Можливо, новокурсівці завчили лекцію радянського прагматизму аж надто добре. Арнолд бачив пізніше в московських процесах нормальну процедуру, за допомогою якої політичних філософів замінювали практичні люди. Марксівських богословів, писав він, заступила «диктатура практичних політиків». Він тільки повторив з редакторських шпальт *Нової республіки*, яка вважала московські суди прикладом долі, яка чекає на інтелігенцію, що замало прагматична для лобової зустрічі з історичною конечністю.⁶² Але це вже пізніша трагічна історія.

⁶⁰ Bruce Bliven, "Circular Ticket," The New Republic 1932, I.XIX, стор. 340.

⁶¹ Oswald Garrison Villard, "Russia from a Car Window," The Nation 1929, CXXIX, стор. 517.

⁶² Thurman W. Arnold, The Folklore of Capitalism (Нью-Йорк: Yale University Press, 1937), стор. 92-93; "The Trial of the Trotskyites in Russia," The New Republic 1936, I.LXXXVIII, стор. 88-89.

Якою мірою звіти мандрівних американців мали вплив на політичну філософію Рузвелта? Напочатку Рузвелт ставився з симпатією до радянських зусиль здійснити суспільну перебудову і вважав, що їхній експерименталізм і соціальний ідеалізм споріднені з його власним. Багато років пізніше пакт Сталіна з Гітлером приніс розчарування. На початку свого президентства, 5 жовтня 1933 р., президент Рузвелт говорив своєму секретареві внутрішніх справ Гаролдові Л. Айксові, що *«в тому, що ми робили в цій країні, було щось із того, що було роблене в Росії, й навіть деякі речі, що робили за Гітлера в Німеччині. Але ми робили це законним способом»*.⁶³ Шість років пізніше, дощового пополудня 10 лютого 1940 р. Рузвелт говорив до численної мовчазної аудиторії студентів під акомпаньямент випадкових протестних вигуків, розповідаючи, як його постава до радянського суспільства розвивалася. Говорив він з південної галерії Білого Дому до кількатисячного Американського конгресу молоді: *«Понад 20 років тому, коли більшість з вас були ще малими дітьми, я ставився з величезною симпатією до росіян. На початку комунізму я вважав, що багато провідних постатей у Росії несли з собою освіту й краще здоров'я, а перед усім — краще майбутнє для мільйонів людей, яких віками тримали в темноті та в рабстві під імперіальним режимом». Йому не подобалася касарняна дисципліна комунізму, він «мав відразу до нерозбірливих розстрілів» і не погоджувався з заборонаю релігії. Але, «як і багато з вас, я мав надію, що Росія розв'яже свої проблеми й її уряд стане евентуально мирним народним органом правління з вільними виборами. Цю надію сьогодні або придушено, або відкладено на краще майбутнє. Радянський Союз, згідно з практичними фактами, як це відомо кожному, хто має відвагу дивитися правді в очі... є під диктатурою, абсолютною диктатурою, як і будь-яка інша диктатура в світі»*.⁶⁴ Цими словами Рузвелт закрити главу радянського досвіду в політичній свідомості Нового курсу.

Американські паломники не виявили більшої наївності, ніж це звичайно виявляють інші люди. Вони бачили певні життєві факти виразно. Вони не передбачали прихованого лиха сталінізму. Соціальний світ совєтів показав себе менш рокований і важчий для передбачення, ніж вони думали. Сприймання було перспективне, як і всяке сприймання. Воно не було фальшиве, а радше викрив-

⁶³ The Secret Diary of Harold L. Ickes: The First Thousand Days (Нью-Йорк: Simon & Schuster, 1953), стр. 104.

⁶⁴ The New York Times, 11 лютого 1940.

лене. І можливо, що коли б їхні поради сприйняли вчасно, якоюсь мірою лихо можна було б заощадити Радянському Союзові та світові. Можливо, що коли б Сполучені Штати скоріше позбулися тез Гувера, коли б скоріше привітали Радянський Союз на світових форумах, коли б запобігли кризі прогресивними економічними заходами, коли б вчасно виступили проти нацистської Німеччини, тоді, можливо, поміркованіша форма більшовизму більш правого напрямку могла б стати панівною. Ми не можемо сказати з певністю. Але американські ліберали мусять радше зрозуміти, ніж приховувати, главу радянського впливу на них у своєму минулому.

В грудні [1961 р.?] я запитав Роджера Болдвіна, почесного провідника Американської ліги громадянських прав, що він думає про звіти паломників до Радянського Союзу 1927 р.⁶⁵ «Ми помилилися, — сказав він, — ми були задивлені в зорі. Ми не бачили можливостей тоталітаризму». Три речі керували нами, — продовжував він: колосальні зміни, Маркс і Французька революція злилися в одне; це було захопليه, кожного дня щось нове, і неупереджений журналіст, як Дюранті, міг писати: «Це єдине місце в світі, де вісті є з перцем». Подруге, говорив він, ми, шукачі зерна правди в купігною, реформатори, завжди говорили: «Дайте людям долини правити собою, і все буде гаразд». І ось радянська демократія була тут, перед нами; людям дали нагоду. І останнє: це був комуністичний ідеалізм, стрибок уперед до братерства між людьми.

Мені цікаво було б знати, чи ранні враження та пропаганда не були часом цілковитою проєкцією на історію відчуженого інтелектуала. В кожному разі, похмурий розділ минулого американських інтелектуалів не можна забувати.

*З англійської переклав Петро Бaley
Всі підкреслення від перекладача.*

⁶⁵ Roger N. Baldwin, *Liberty Under the Soviets* (Нью-Йорк: Vanguard Press, 1928), стор. 7, 272.

КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ СЕРЕД РАДЯНСЬКИХ МАРКСИСТІВ

Не маю наміру зазіхати на «теренового знавця» — спеціаліста Радянського Союзу, хоч роками перечитував літературу, що стосувалася до радянського суспільства та його ідеології. Кілька років я ходив на курси російської мови і засвоїв її, хоч і не без заїкування.

Їдучи до Радянського Союзу, я мав надію вступити в дискусії з філософами, соціологами та студентами, говорити з ними, поки їхні сумніви й досліди ще не *заглушили* редакторські комітети, адміністратори та бюрократи. На мене чекало відкриття, що в Радянському Союзі потрібно місяць, а то й більше часу для пізнання того, чого можна навчитися в Японії протягом тижня. В Японії, для прикладу, ви можете зустрітися без проблем із різнорідними фракціями Зенгакурен, тоді як у Радянському Союзі мої зустрічі зі студентськими гуртками вимагали уважної стратегії. Коли професори-марксисти в Японії говорять з вами про розгалуження їхніх напрямів цілком відкрито, для радянських професорів потрібно вже з першого слова заманіфестувати свою однозгідність у питаннях діалектичного матеріалізму навіть і тоді, коли розбіжності в їхніх поглядах очевидячки межують з дисидентством і роздирають ідеологічну мантию по швах.

На протязі чотирьох з половиною місяців я розмовляв з понад 150 радянськими філософами й соціологами не менше, як годину, а то й п'ять годин з кожним. В Інституті філософії Академії Наук СРСР у Москві я читав п'ять лекцій гурткам працівників-дослідників в кількості від 20 до 50 осіб. Їздив я й до Ташкенту для розмов в Інституті філософії й права в Узбекистані й до Тбілісі для довгих дискусій з науковцями філософського інституту. В Ленінграді я запізнався з проектами соціологів, що працюють при лабораторії суспільних дослідів. Та найбільше вчився я в дискусіях із радянськими філософами, які висловлювали заперечення й ставили питання на моїх лекціях. Свою першу лекцію я читав про розвиток прагматизму Джона Дюї. Слухачі склалися переважно з причетних до секції Інституту буржуазної філософії та соціології. Запропонував я цю тему з надією, що це дасть мені змогу показати те,

З англійської переклав *Петро Балей*.

що я вважав за недомовлення й перекручення радянськими ідеологами американської філософії. Дискусія показала, як тяжко для них підійти до історії ідей в емпіричному дусі, виходячи з позицій радянської ідеології. В останні хвилини лекції я звернув увагу на довідки в радянських книжках про Дюї, як про філософа американського імперіялізму. Дюї, говорив я, починаючи з його політичних писань, критикував усі імперіялістичні ідеології. Свої есеї в 1902 р. про дикунський розум, він спрямовував проти расистського імперіялізму у висліді еспансько-американської війни; він жив у Китаї протягом двох років і був свідком руху Четвертого травня в 1919 р.; написав цілу серію важливих статей в обороні протиімперіялістичної програми; критикував американський імперіялізм у Мехіко; його особисто запросила Надія Крупська, згодом на доручення Леніна, для допомоги в організації радянської освіти; він відвідав Радянський Союз у 1928 р. й написав серію теплих, ентузіастичних репортажів про радянський експеримент. Врешті, говорив я, радянські атаки на Дюї як імперіялістичного філософа почалися щойно в середині 1930-их років, коли він критично поставився до московських судових процесів і чисток.

— Ви ж самі — говорив я, — дійшли, врешті, до переконання, що стосовно до тих процесів мав рацію Дюї, а не Сталін.

Молоді філософи в аудиторії слухали уважно й не заперечували моїх зауважень. Але голова дискусії перестеріг кожного не забувати, що все це мої «приватні переконання»; щоб вони мали на увазі, що Дюї підтримував Троцького, і що Троцький намагався реставрувати капіталізм у Радянському Союзі. Це було подивугідне! Присутні не були ж неуками, це були радянські вибранці для слідування за думками Заходу, але всі вони підкорялися такому безглузду.

Коли питання про мої відкриття та методику вичерпалися, слово взяв радянський авторитет в американському прагматизмі, Юрій Мелвіл.

Він рішучо стверджував, що Дюї таки був філософом американського імперіялізму, а всі ті факти, що я навів, тривіальні, бо «об'єктивно» Дюї підтримував імперіялізм. Він навів з американської книжки цитату, в якій було сказано, що Дюї став антикомуністом задовго перед тим, як це стало модним (на Заході).

Я переконав голову сходити дати мені кілька хвилин для відповіді (у звичаях комуністичної партії давати останнє слово її речникові).

Я звернув увагу на те, який «догматичний марксист» той, що виступав передо мною, що його догматизм не міг поступитися на-

віль перед деякими фактами й підсилив його віру в те, що Дюї «об'єктивно» був таки філософом імперіялізму, а слово «об'єктивно» я вжив не для доказу, а тільки, щоб достосуватися до догматичних упереджень (з боку залі, де сиділи молодші, прокотився регіт).

Тоді я поспробував показати, як історія американської філософської думки не підтвердила Марксової формули, що матеріалізм є прогресивною філософією, а ідеалізм реакційною. Трансценденталізм, наприклад, був філософією найрадикальнішої групи реформаторів в американській історії — мешканців Нової Англії, які перед громадянською війною присвятили себе соціалістичним рухам і боротьбі проти невольництва. Колись, говорив я, також і я був марксистом, але на підставі досвіду й філософських та соціологічних студій я переконався, що є докорінні обмеження в марксизмі.

Було б тяжко перебільшити той стан, до якого сталінська ера довела первісну філософію та суспільні науки й наслідки якої залишаються надалі. Суть філософської традиції підтримки та продовження дискусії (тут) не існує. Запитав я одного молодого філософа, чи не міг би він назвати добру історію радянської філософської думки, докинувши зауваження, що в США ми маємо кілька історій американської філософії. Він, подумавши, відповів, що такої історії радянської філософії не існує. Причина, сказав він, дуже проста: нема потреби в цьому, бо — на відміну від Америки — немає тут різних ідейних напрямів; кожний працює в межах марксистської філософії. Це підказувало думку, що філософське життя в тій країні таке нецікаве, що не заслуговує на писемне реєстрування; для чого заходитися біля писання історії про обговорювання й пояснювання *правди*, про яку вже досить ясно написали Маркс і Ленін? Молодий філософ додав ще, що розвідку про філософію ще за ленінського періоду було підготовано для шостого тому колективної історії філософії, але та праця зазнала стільки критики, що й не дочекалася виходу в світ. Очевидно, мовчанка про знищене покоління радянських мислителів ще й надалі тут виправдується.

Випадок, що трапився під час дискусії над моєю другою доповіддю про «соціальні науки», продемонстрував яскраво офіційне викреслювання радянської філософської минувшини. Я обговорював матеріал, що його опубліковано наступного місяця в книжці *Науковий інтелектуал*. У відповідь на питання, я сказав, що не погоджуюся з *умоглядним марксистським есеєм у цій діяльнці*. Хтось запитав, котрий есей я маю на думці. Я відповів, що це стаття радян-

ського науковця Б. Гессена «Соціальні та економічні корені ньютонівської „Principia”» опублікованої 1931 р. в книжці під назвою...

Тут голова зборів глянув на мого перекладача й невимовлене порозуміння між ними підштовхнуло перекладача зупинити мене на слові:

«Ми нічого не знаємо про цього автора. Його ім'я мені невідоме».

Голова підтакнув. Я глянув оком по аудиторії: ні слова, ні єдиного запитання про радянського автора, якого я згадав. В кожному нормальному гурті вчені були б зацікавлені послухати докладне пояснення про важливий, занедбаний есей з-під пера їхнього земляка. Але їх упереджено одним поглядом: не питай про ту людину! Без сумніву, з книжкою *Наука на роздоріжжі* були знайомі обидва — голова зборів і перекладач; вступна стаття належала й досі нереабілітованому Ніколаю Бухарінові, а сам Гессен пропав, очевидно, у сталінську добу. Їхні імена ще й далі огорнуті колективним придушенням радянської пам'яті і радянські науковці застерігаються покликатися на їхні праці.

Моя третя лекція була про «Сучасну американську думку». Вибрав я цю тему, бо хотів підкреслити величезну різноманітність в американській філософії, що я називав «законом спектру», згідно з яким розгалуження філософських думок буде, в першу чергу, вислідом розбіжностей в індивідуальному темпераменті та в «законі крил», згідно з яким кожний філософський рух має тенденцію переходити в праве крило, в ліве і в центральне, будь це прагматизм, ідеалізм чи матеріалізм. Говорив я про різницю між поколіннями в американській філософії, що старші філософи були ідеалістами, реалістами чи прагматистами; середнього віку — натуралістами або позитивістами, а наймолодші — екзистенціалістами або звичайними балакунами; висувалася мною думка, що в звичайних умовах такий філософський спектр виявився б і в Радянському Союзі і що це є типове для суспільства, де на філософську думку немає тиску ззовні.

На тому ж зборі під час дискусії мені відразу кинули виклик пристосувати ці закони до радянської філософії. Коли я це зробив і вказав на виникнення різnorodности, яку я помітив серед радянських філософів, мені сказали, що кілька тижнів дискусій не є достатньою підставою для такого судження: всі радянські філософи є діалектичні матеріалісти. В міру того, як з бігом місяців дискусії продовжувалися, мені щораз ставало ясніше, що й справді різnorodність суперечних філософій виловлюється в Радянському Союзі і що всі

вони розміщені під рубрикою: «діялектичний матеріалізм» нестійкого зрівноваження. Диктаторська влада, а не інтелектуальне домовлення, накладає ярмо запланованої ідеології на непокірні темпераменти. Проте, навіть у межах накиненої віри можна доглянути прояви закону спектра. В Радянському Союзі існує двійник для кожного філософського напрямку в Західній Європі й Америці. Коли б усунути заплановану ідеологію, можна б сподіватися розквіту тих філософських напрямів.

Серед філософів молодого покоління я відкрив три головні відгалуження: науковий реалізм, екзистенціалізм і прагматизм.

Наукові філософи, за моїм визначенням, є «науковими реалістами», тобто їхній «матеріалізм» — це звичайна віра в сутність фізичного світу. Вони своєю проблематикою й читанням намагаються наздогнати все те, що було центральною проблемою американської філософії тридцять років тому. Я пізнав гуртки, які, наприклад, студіюють такі твори Бертрана Рассела, як *Введення до математичної філософії* і дещо новіше — *Людське знання*. Їх інтригують концепції «структури» та «ізоформізму» й вони частенько вживають термінологію Рассела про те, наскільки побудова фізичного світу може відкриватися людині. Вони схильні відкинути теорію Енгельса про відчуження як «віддзеркалення» світу, бо це скидається в їхніх очах на «магічне дзеркало». Для них основне значення «віддзеркалення» — це «ізоформізм». Після всесоюзної конференції в питаннях кібернетики в березні, говорили, що академік Мітін, сталінський сторож ортодоксальної філософії, був змушений визнати, що може бути дещо з правди в символічній теорії про знання, проти чого полемізував Ленін. Один із учасників зауважив:

«Якби сказати десять років тому про «символи» — це викликало б голосну репліку: «ідеалізм». Якщо не буде війни, прогресивні сили проявлять себе».

Група наукових реалістів має приязні політичні стосунки з радянськими екзистенціалістами, тобто вони вважають їх «моральними людьми». Проте, вони не дають екзистенціалістам високих оцінок з філософії, бо вони, на їхню думку, не порвали ще з гегельянською концепцією про те, що суперечності можуть існувати в дійсності.

Що характеристичне для радянських екзистенціалістів?

В першу чергу вони воліють студіювати гуманістичного Маркса з *Економічних і філософських рукописів*, Маркса концепції відчуження. Як висловився один професор, «Вони цікавляться Марксом, коли він не був ще марксистом». Коли ж я підтвердив, що це точні-

сінько так, що вони дають перевагу тому Марксові, який не був ще марксистом, він бовкнув: «Вони дійдуть до марксизму». Радянські екзистенціалісти займаються проблемами свободи й етики, які видворено зі свідомості під час сталінської доби; їх більше обходять вартості, що складають життя індивіда, ніж тактика ідеологічної боротьби клас. Вони залюбки читають таких авторів, як М. Бердяєв, В. Соловйов, а також цікавляться Фройдом. Вони знаходять німецьку екзистенціальну філософію цікавішою, ніж американську, і почувають себе ближчими духові німців, ніж американців. Кажуть, що німці глибші принаймні у формулюванні проблем навіть і тоді, коли не мають для них розв'язки. Американців уважають за пропонентів здорового глузду і, порівняно, за поверхових.

Обидві групи — наукові реалісти та екзистенціалісти знаходяться в таборі «антидогматиків».

«Догматики, — говорив мені молодий філософ, — це колишні люди, аморальні, які побоюються, що логічні методи здемаскують їхні безглузді доктрини».

«В якому сенсі, — запитав я, — вони аморальні?»

«Вони аморальні в своїй щоденній практиці, — відповів він; — вони намагаються подолати своїх ворогів адміністративним порядком. Коли особа є в стані щось доказати, їй не потрібно нелегальних метод».

Наукові реалісти й екзистенціалісти вважають одне одного «соціально-прогресивними», бо обидві групи опираються догматизмові сталіністів. Цей факт їхньої політичної єдності є, можливо, частиною доказу проти історично-матеріалістичної теорії про ідеї, бо ж на перший погляд їхні несуттєві розходження у філософії не знаходять розрізнявального відповідника в їхній політиці, що й справді може бути початком філософії й кінцем ідеології в Радянському Союзі.

Люди при владі, з ідеологічних причин, не перестають покликатися на діалектичну логіку, тоді коли прихильники математичної логіки доказують, що розвиток радянської технології в автоматизації та комп'ютерах вимагає їхньої дисципліни. Технологія воює з ідеологією. Тож молоді вчені, що досліджують логіку, деклямують *Principia Mathematica* з тим самим релігійним захопленням, з яким американські випусники університетів зустрічали логічні заковики традиції років тому. «Догматики» побоюються математичної логіки передусім з такої причини вони відчувають, що це веде до захоплення ясністю думки, а вони зовсім не втішаються перспек-

тивою, що інструмент логіки міг би зондувати словесні трафарети та ідеологічні гасла.

Математичний відділ підсилив загальне замішання в 1962 р., ухваливши резолюцію, запропоновану його логіками, щоб катедру логіки при філософському факультеті ліквідувати. Коли молодий логік-філософ Зінов'єв обороняв свою тезу, це викликало, як мене інформували, «бурхливу» сесію між діалектичними і математичними логіками. Зінов'єв та його товариші-логіки пробують іти шляхом ідеологічного неутралітету; вони доказують, що їхня праця торкається особливих проблем. Наприклад: «Коли ви пробуєте показати, що в системі Аккермана деякі формули не підлягають експериментальній перевірці, тоді неможливо сказати, чи хтось є діалектичним матеріалістом, чи ні».

Інший логік підкреслює, що коли він робив огляд праці католика Лукасевича, він критикував останнього за його погляди на детермінізм, але розрізняв між його досягненнями в логіці та загальними філософськими ідеями. Таким чином логіки сподіваються вийти цілими з ідеологічного змагу, меніфестуючи непричетність логіки, як до філософії, так і до ідеології.

В основному, радянська думка опинилася на роздоріжжі між офіційним ідеологізмом і вільною філософією; а невисловленим завданням вільної філософії в Радянському Союзі є критика ідеології.

Між радянськими екзистенціалістами можна натрапити на незвичайні явища звернення до Біблії в пошуках метафори та стимулу в дослідженнях людських проблем. Зосереджені над станом долі індивіда й досягненнями його свободи, вони вишукують лексику, яка не мала б нічого спільного ні з «клясою», ні з «масою», ні з «партією», а тільки з гуманністю та з людиною як особистістю.

Візьмімо, для прикладу, молодого філософа Юрія Давидова, автора книжки *Праця і воля*. Всупереч сталінським ідеологам, він не заперечує факту існування «відчуження» в радянському суспільстві:

«Це ж лицемірство говорити, що цю проблему вже вирішено в сучасному радянському суспільстві», — заявляє він одверто. З його погляду, це є спільною проблемою як капіталізму 20 століття, так і радянського суспільства; це виринає в кожній спільноті, де централізоване плянування грає вирішальну роль. Ця проблема вже давно була б предметом дискусії (в Радянському Союзі), стверджує він, «але культ особистості» знищив традиції радянської філософії». Як марксист, він відкидає підхід екзистенціалістів Заходу: «Екзистенціалізм не є ні внутрішньою еміграцією, ні донкіхотством». Проте, він признається, що заклопотаний «проблематикою», що її

поставили екзистенціалісти. У філософії — це формулювання проблеми, це визнання, що нове питання виринуло, яке часто зумовлює виникнення свого руху; сама ж проблема може переростати методи людської розв'язки.

Біблійна метафора рясніє в розмові Давидова. Він вияснював мені, що не вживає (поняття) волі в гегельянському сенсі як «розпізнання конечности»; він пояснює це засобом ілюстрації: «Коли в Біблії сказано, що Авраам знав Сару, це не значить, що він був знайомий з нею; так само з моїм уживанням (слова) „воля“».

В кінці нашої розмови я пригадав собі, що забув запитати про його вік. І коли я поставив це питання, він відповів:

«Достатньо зрілий, щоб піти на свою Голготу».

Понура метафора, що вказує на умови, в яких ведеться боротьба за волю в Радянському Союзі. З іншої okazji, а саме з нагоди святкування в інституті Міжнародного жіночого дня, я встрянув у дискусію з радянською жінкою-екзистенціалісткою. Ми дивилися на скетчі, поставлені співробітниками інститутської економіки — пісні, що прославляли жінок на мелодію «Mack the Knife» у виконанні ансамблю з восьми молодих людей, які цілком добре відповідали б студентській театральщині в США. Якось ми звернули розмову на Біблію й виявилось, що вона щирий дослідник Книги Йова: «Тут поставлено питання, чому добрі люди терплять. Бог не відповів Іову і в справжньому житті також на це немає відповіді», — сказала вона. За наших норм це було б цілком звичайне зауваження, але воно знаменувало значний філософський розрив з офіційним радянським тотальним псевдооптимізмом. Можливо, що незабаром з'явиться радянський Вольтер і напише нового *Кандида* про докторів пангльоссів, що ввічливо промовляють медоточивими фразами про те, як усе є історичною конечністю в цьому найкращому з усіх діалектичних світів.

Сьогодні екзистенціалізм у Радянському Союзі викликає більше загального інтересу до себе, ніж науковий реалізм. У дискусіях екзистенціалісти закидають, що коли б наукові реалісти хотіли зробити правдиві висновки зі своїх позицій, вони повинні б бути позитивістами. Однак, наукові реалісти заявляють, що вони визнають існування зовнішнього фізичного світу. Хтось може сказати у вигляді жарту: «Я є світ», або «Я відчуваю тільки свої враження», але це все залишається тільки жартом, бо, як висловився один науковий реаліст «вплив офіційної філософії робить розвиток у бік

позитивізму неправдоподібним». Тож радянське відчуження не набере форми соліпсизму.

Очевидно, філософські моди серед молодих радянських мислителів не вичерпуються екзистенціалізмом та науковим реалізмом. Поважна група, особливо в соціальних дисциплінах, тяжіє в бік американського прагматизму. Догматики не перестають наполягати на тому, що прагматизм є формою суб'єктивного ідеалізму, але деякі молодші мислителі звертаються до студій Пірса до Дюї. Вони зацікавлені у виясненні такого двозначного поняття, як «практика». Як марксисты, вони дотримуються думки, що марксистська соціологія революції підтверджується на «практиці», але що це значить? Ми ж не маємо великої колекції революцій, які надали б значення частотам правдоподібностей, як підстави для звірення їхніх тверджень. Віч-на-віч перед рядом двозначностей на практиці, вони пропонують неясні розв'язки, що незвичайно схожі на логіку Дюї.

Старші марксисты-догматики, запопадливо обороняючи свою доктрину, вживають всяку зброю проти «буржуазної філософії» до тієї міри, що впадають в еклектицизм-ультрапозитивізм, бергонізм чи релятивізм. Одного дня на філософському семінарі в Тбілісі дискусія про «культ особи» підштовхнула мене на критику погляду Г. Плеханова на те, що коли б Наполеон не з'явився в свій час, тоді якийсь інший генерал доконав би майже тих самих подвигів. Це викликало догматичну репліку з боку спеціалістів з історичного матеріалізму, що марксизм займається тільки тим, що сталося, а не тим, що могло статися. А це ж був ультрапозитивізм і я певний того, що коли б промовець подумав, він не зайняв би такої позиції, але войовниче наставлення радянських мислителів доводить їх до жертвоприношення суворой методи на вівтар ідеологічної стійкості. При іншій нагоді в Московському державному університеті я був нагло поставлений віч-на-віч з марксистським варіантом сакраментального інтуїтизму. Ми дискутували еволюцію суспільних систем і співвідношення впливів радянських і американських систем на «відсталі» терени. Я зауважив, що закон про конечність еволюційних періодів (з Марксової ідеології) викинено і тепер маємо клявулю апіорного домовлення, яка дозволяє втручання людей, щоб міняти еволюційні періоди, як, наприклад, у ствердженні: «Під умовою, що не буде зовнішнього втручання людини, феодальна система в Індонезії розвиватиметься за такими й такими напрямними». Московський професор історичного матеріалізму заперечив проти такого роду «розбирання речей на частини», бо це логічна січка. Треба дивитися на цілий історичний процес і охоплювати його загаль-

ний рух. Обороняючи марксистський закон про економічну еволюцію, професор був готовий говорити бергсонівською мовою.

При ще іншій нагоді в Ташкенті професор філософії пробував зупинити дискусію, кажучи, що вони мають свою методу, а я свою. Він не бачив недоречності в релятивізуванні марксизму.

Всі ці різновиди діалектичного матеріалізму в Радянському Союзі в пошуках собі підтримки хапаються за різні тексти Маркса, Енгельса й Леніна. Наукові реалісти апелюють до Ленінового *Матеріалізму і емпіріокритицизму*. Неодіалектики воліють цитувати з його *Філософських зошитів*. Схильні до позитивізму покликаються на місце з *Анти-Дюрінг*, де Енгельс говорить про заступлення філософії наукою. Історицисти цитують другу передмову до Марксового *Капіталу*, а їхні антагоністи цитують Марксового листа до Михайловського та з Енгельсових листів про історичний матеріалізм. Прагматисти люблять деклямувати Марксові *Тези про Фюєрбаха*. Екзистенціалісти посилаються на *Економічні й філософські рукописи*. Коли ж почнеться бунт проти канонічних текстів?

Молодші соціологи потиху відкинули діалектичну методологію. Згідно з Марксом, універсальних законів для соціальних наук немає, кожна соціальна система має специфічно свої соціологічні закони, а про спільний закон для різнорідних соціальних структур і мови не може бути. Радянські соціологи під тиском своїх поточних дослідів були примушені відкинути цей діалектичний погляд. Наприклад, професор Харчев у Ленінграді прослідив, що кожне четверте подружжя живе в «ненормальних житлових умовах», і він доказує, що це явище спільне для всіх індустріальних країн. Наприклад, Франція зі своїми родинami, що живуть по готелях, в подібному стані. Я зауважив, що своїм висновком він ангажується в ревізійністичну діяльність, бо, згідно з діалектичним пунктом бачення, повинні бути окремі демографічні закони для капіталістичного суспільства й окремі для соціалістичного, а не спільний для обох індустріальних суспільств. Очевидно, Харчев заперечив, що він — ревізійніст; ревізійнізм, відповів він, був би тоді, коли стверджувати, що історія не знає поступу, чи перелічити, що буття визначає свідомість, коли ж стверджується загальний закон шляхом конкретних дослідів, то це не ревізійнізм.

Так радянські методологи ревізують з ужитку діалектичну методу, не зважаючи на свої заяви про лояльність до ідеї. Подібно в Москві один дослідник знайшов зменшення в середніх розмірах міських родин, і то порівняльно більше, ніж в американських родинax. В кожному разі, він підтримує погляд, що загальний модель

з подібною практикою контролі народжуваності з'являється в усіх індустріальних країнах, як у соціалістичних, так і в капіталістичних. Але якже тоді з атакою Маркса на мальтузіанські концепції, які спричинені специфічно капіталістичними умовами?.. На превелике щастя молодих радянських демографів, їм пощастило віднайти канонічний текст, лист Енгельса до Каутського з 1818 р., в якому визнається, що навіть комуністичне суспільство може «опинитися в потребі регулювати продукцію людських істот» і «шляхом планування досягнути висліди, які вже продукуються спонтанно, без планування, у Франції та в долишній Австрії».¹ Отож, у висліді цієї знахідки, вони почувають себе в праві твердити, що загальний закон і спільний демографічний модель для соціалістичних і капіталістичних країн не суперечать їхній філософії. Таким робом, довгий абзац про діалектичну методу в Марксовій другій передмові до *Капіталу* анульовано.

Але радянські філософи не можуть дозволити собі визнати в теорії те, що діється на практиці. Після моєї лекції про соціологію науки, під час дискусії, що розгорнулася, я твердив, що власна практика Маркса не відповідала його діалектичним догмам, бож він таки сформулював закони для «всіх кляс», «всіх ідеологій», «всіх систем експлуатації».

Голова зборів В. Мшвенієрадзе, не червоніючи, заперечив що Маркс будь-коли протиставився можливості загальних соціальних законів. Суперечності, говорив він, є мої, а не Маркса. Запотребований текст Марксового *Капіталу* з'явився перед головою для прийняття рішення проти мене, але після кількох клопітливих хвилин, голова не подав жадної інформації аудиторії. Пізніше, наодинці з ним в його кабінеті, я показав йому вельми яскраве місце в «Передмові». Розходження між публічними заявами й особистими переконаннями — в Радянському Союзі величезні.

Офіційна концепція філософії як ідеології ускладнює ідеологам розуміння природи американської філософії та суспільства. Вони переносять радянський модель в американську думку і розглядають американську філософію як різновид офіційної ідеології на зразок своєї власної. Зустрічався я з таким перенесенням багато разів. Наприклад, коли я доповідав про сучасну американську думку, хтось поцікавився про впливи таких католицьких філософських журналів, як *American Ecclesiastical Review*, *New Scholasticism*, *Thought*. Коли я відповів, що їхні впливи незначні, він вислухав мене дуже скептич-

¹ Див. Marx and Engels on Malthus (Лондон, 1953), стор. 108-109.

но і сказав, що в усякому разі президент Кеннеді був католиком і у висліді впливи католицької ідеології мусіли зрости. Я запевнив його, що, не зважаючи на вибори Кеннеді президентом, ніхто з моїх колег, наскільки я знаю, не читав названі журнали, а те, що президент був католиком, аж ніяк не вплинуло на навчання філософії в США; а коли це й мало будь-яке значення, я сказав би, що вибори Кеннеді радше зміцнили ліберальний, а не теологічний бік католицизму. Запитувач був спантеличений. У Радянському Союзі філософські погляди голови держави стають поглядами університетських викладачів, і йому було тяжко збагнути, що релігія американського президента аж ніяк не віддзеркалюється в американських університетах.

Найперше завдання радянських філософів в очах уряду є служити безпосередніми виконавцями в проведенні ідеологічної війни проти Заходу і проти ідеологічного «співіснування». Інститут філософії повинен був би, властиво, називатися інститутом ідеологічної війни. Секція буржуазної філософії й соціології, наприклад, вимагає від кожного дослідника підготувати авторитетне заперечення якогось представника буржуазної науки. Такі «ідеологічні вилазки» підготовляються проти Гуссерля, Гартманна, Сантаяни; проти німецьких реалістів, Вайтгеда, персоналізму, французького позитивізму; проти німецького неотомізму та Вайнгольда Нібура.

Ця концепція про філософію як ідеологічну війну надихає тих, що це практично здійснюють, духом, який можна окреслити словом «протівізм». Слово «протів» (проти) — це найхарактеристичніше слово в радянських філософських есеях. Вони проти екзистенціалізму, проти прагматизму, проти реалізму, проти абстракціонізму, проти всього, що походить з буржуазного світу. Чи буде це біографія Маркса, чи трактат про буддизм, чи аналіза американської культури, десь до ідеологічного працівника звертається директор інституту чи голова відділу, керівник партійної організації, а то й редактори журналу, щоб він прозондував головну думку протівізму, що вже саме в собі показує, що дана праця допомагає у виконанні дорученої філософії ролі в семирічному пляні.

Цей протівізм розгалужений крізь радянську ідеологію в різних видах — вибір назви книжки, вибір дисципліни, добір аргументів. Молодий науковець говорив мені про книжку, яку він пише на тему появи еволюціоністів. Він хотів би назвати її «Людина і рух», але книжка вийде під назвою «Англійська і американська філософія в епоху імперіялізму». Інший автор-науковець, який переключився з сучасної філософії до студій античної азійської думки, щоб звіль-

нитися від ідеологічного тиску, сказав мені, що правдоподібно доведеться йому піти на компроміс і досліджувати філософію Джавахарлала Неру.

Я зустрів подивугідний приклад противізму в особі професора Соколова з Московського державного університету. Він недавно, загалом прихильно, рецензував мою книжку про Спінозу в журналі *Вопросы философии*, хоч і жалкував через мої ухили в бік «фройдопозитивізму». Я згадав тоді, що один примірник тієї книжки я вислав прем'єрові Ізраїлю Бен-Гуріонові, який відповів прихильним схвальним листом. Соколов не йняв віри:

«Як це може бути?» — говорив він. — «Ваша книжка проти юдаїстської інтерпретації Спінози. Як міг Бен-Гуріон написати вам прихильного листа?»

Я відповів, що Бен-Гуріон щиро цікавиться філософією Спінози і я думаю, що він цінить мої студії за будь-яку наукову вартість, яку вони могли б у собі мати. Але Соколова не можна було переконати. Логіка противізму говорила йому, що ізраїльський прем'єр повинен був виступити проти моєї книжки. Моє приятельське філософське листування з прем'єром порушило закони ідеологічної війни.

Мова противізму войовнича, нацьковувальна, напаслива і в кінці залишається безглуздою літературною умовністю. Я зустрів усміненого молодого автора, який вручив мені емоційно насичений памфлет проти Сіднея Гука (Sidney Hook). Я поглянув на автора й на сторінки памфлету й вирішив, що одне від одного було відчужене. Він був противістом лише тоді, коли займався церемоніально-ритуалістичним закликанням якогось імені, яке насправді не було ім'ям, а тільки натяком на нереальний буржуазний привид.

Щобільше, радянські бюрократичні ідеологи оцінюють свою участь в міжнародних філософських і соціологічних зустрічах у суто противістському дусі. Одного дня я запитав адміністратора інституту, які радянські філософи братимуть участь у філософському конгресі в Мехіко, що наближався. Очевидно, радянський філософ не може сам вирішувати в тій справі; його мусить призначити, керівництво Академії Наук і щойно тоді, після його призначення, йому дозволяють отримати звичайне запрошення й повідомлення, які отримують науковці індивідуально в усьому світі. Я висловив надію, що вислана делегація не буде під тиском тих офіційних осіб, які вже виступали на світових соціологічних конгресах. Адміністратор відповів просто й відверто, в дусі бюрократизму:

«Ви помиляєтеся. Наша делегація мусить складатися з людей,

які можуть приймати рішення. Можливо, ми матимемо деяких молодих філософів для товариства, але понад усе ми потребуємо досвідчених осіб, які можуть робити рішення».

Я зауважив, що на світових філософських конференціях не прийнято приймати рішення. Не зважаючи на це, Академія Наук СРСР розглядає такі конгреси як міжнародні ідеологічні сутички, в ході яких рішення про тактику треба робити на місці. Їхня делегація — не просто собі група окремих науковців, які вирішують цілком на власну руку брати участь і говорять від себе. Радянську делегацію організовано ієрархічно за системою ланцюгового підпорядкування. Делегація відбуває свої наради, на яких вирішують про тактику й на яких приймають рішення, проти яких позицій і з якими буржуазними мислителями будуть полемізувати найзавзятіше й до яких мислителів буде простягнуто руку ідеологічної дружби. Все це наскрізь в дусі противізму і вислідом цього є те, що здібніші науковці загалом залишаються вдома, тоді як бюрократи весело забавляються за кордоном.

Невгамовні шукання нової філософії проявляються в чисто добровільних студентських гуртках, які з'явилися в університетах. Це робиться за тихою згодою, що їхні дискусії будуть щирі та приватного характеру, яких не буде повторено перед зверхниками. Я познайомився з однією такою групою і знайшов у ній дивну мішанину політичного ідеалізму, з технократичними поглядами і жадобу більшої інтелектуальної свободи. Гурток складався приблизно з двадцяти молодих викладачів і аспірантів. Одного вечора ми почали дискусію теорії, що інтелігенція є керівною клясою в Радянському Союзі.

«Це неправда, — сказав один із них. — Коли ви передивитесь списки директорів великих підприємств і керівні посади, ви побачите, що в більшості вони в руках неосвічених людей. Керують бюрократи-апаратники, а не інтелігенція».

Інший учасник дискусії продовжував в тому ж тоні:

«Думаю, що інтелігенція повинна бути при владі. Я вірю в технократію. Те, що наукове, те й моральне, а моральне — наукове. Не голосування неуків і невігласів, а влада науковців; це було б найкраще». Ще інший не погодився з цим, хоч сам учений; він сказав, що залишається комуністом, вірячи в те, що це є питанням лібералізації системи, дозвіл на розповсюдження закордонних газет, періодичних журналів і статистичних даних, щоб можна було робити важливі порівняння. Він також мав теорію, дуже подібну до теорії Дойчера, а саме, що потреби технологічного прогресу те-

пер вимагають політичного прогресу. Хоч він ніколи не читав Дойчера, він чув про нього. Зате декотрі читали В. Ростова, чи чули про його погляди і були готові прийняти його тезу, що система інспекції² і випробувань була б несумісна з радянським закритим суспільством. Я думав, що додаткова популярність Хрущова в наслідок такої згоди могла б переважити бажання партійної машини підтримувати атмосферу страху й залишків терору.

Вони, однак, думали, що коли б американці прийняли хрущовську пропозицію трьох інспекцій, Хрущов не був би в стані виконати обіцянку і був би усунений партійною машиною. Вони також сумнівалися, чи був би Хрущов у силі провести новий курс проти абстрактного мистецтва; воно спричинило величезну дискусію між молоддю, говорили мені. Я запитав, як пояснили б вони політику Хрущова супроти вільного мистецтва. Відповідь була, що Хрущов напочатку очолював політику лібералізації, але що сам він був продуктом сталінського виховання і вже старівся. Бюрократична номенклатура побоювалася, що, коли б легалізувати вільне мистецтво, воно могло б довести до літературної та мистецької критики режиму.

Обговорюючи питання більшої свободи, вони висловлювалися з незабутньою простотою. Один студент античних мов сказав: «В нашій країні кожний має два обличчя, одно справжнє, друге офіційне». Вони гордилися тим, що публічне читання поезій притягало п'ятнадцятитисячну масу народу. Вони хотіли знати все про американських «бітників», про їхню антиорганізаційну та протиестаблішментську настанову. Декотрі з ними відчували чітку спорідненість. Їх також дуже цікавило почути про цілонічні студентські протести проти відновлених союдами ядерних випробувань і про поширювання студентських журналів. Їхнє бажання мати хоча б єдиний студентський журнал було очевидне. Їхнє незнання деталей міжнародних політичних дебатів було приголомшливе. Вони нічого не знали про американські аргументи про потребу інспекцій підземних ядерних вибухів. Вони сказали, що ніхто ніколи не говорив їм про посилення радянських військ на Кубу, а довідалися щойно тоді, коли ті війська відтягнули. Один із них сказав:

«Це було подібне до грабіжника, який оголошує про свою відданість чеснотам, ховаючись із своїми грабіжницькими інструментами».

² Тут ідеться про систему взаємних інспекцій ядерних випробувань (Прим. перекладача).

В тому малому гуртку я відчув, що «технократичні» ліберали виявляли тенденцію схилитися до поглядів наукових реалістів. Деякі з них, що були зацікавлені в науці економічного планування з аналізом вкладів і коефіцієнтом продукції, так і висловлювалися. З другого боку «ліберальні комуністи», як виглядало, були схильні радше до екзистенціального формулювання; але такі судження мають бути надзвичайно прелімінарні. Але найбільше вражало мене те, що навіть в тому інтелектному гуртку майже зникла здібність думання категоріями політичних альтернатив і конкретних реформ. Органи незалежної політичної думки атрофовані в Радянському Союзі через вимушене невживання. Мені раптом спало на думку, що найзначущою і найпрактичнішою реформою в Радянському Союзі сьогодні було б таке зовсім просте нововведення: зачати публікувати в пресі про розбіжності в поглядах в Центральному Комітеті (ЦК), або почати регулярно оприлюднювати протоколи ЦК на візирець наших конгресових. Тоді звичка політичної дискусії могла б відродитися серед громадян, і вони починали б повніше звільнятися від свого сталінського заціпеніння.

Пізньої весни цей гурток перестав сходитися. Почали побоюватися, і деякі особи вважали, що можливо краще було б почекати і побачити, які новаторства впровадить найближчий ідеологічний пленум. Під кінець травня я зустрів декого з них у Ленінській бібліотеці. Вони були дуже занепокоєні. Сказали мені, що агенти державної безпеки заарештували 15 осіб іншого гуртка, який найбільше уваги присвячував свободі мистецтва. Їх довго переслухували й їхні справи передали університетові для дальшої акції. Парторганізація Московського університету виключила з університету шістьох студентів, між якими чотири були з природничих факультетів. Студентам, крім інших речей, закидали податливість на «чужоземні» впливи. Мене запевнили, що я ніколи не зустрічався з покараними, проте, всі ми вважали за доцільне перестати зустрічатися.

Молодше покоління радянських мислителів домагається понад усе покінчити з етичними та соціологічними проблемами «культу особи». Вони почувають себе вільними від провини, яка переслідує старшу генерацію, що була майже без винятку причетна різною мірою до злочинів Сталіна. Старші люди хотіли б задавити цю проблему, зробити з неї «непроблему».³ Молодше покоління спостерігає замішання і ухилення старших від відповідальності. Саме нав-

³ Lewis S. Feuer, "Problems and Unproblems in Soviet Social Theory, «Slavic Review», т. XXIII (1964), стор. 117-124.

коло цієї проблеми визначатиметься майбутнє радянської думки. Поспішна розв'язка буде відродженням радянської думки в міру того, як тягар провини звільнить людські уми. Поразка означатиме відновлення почуття провини серед молодших людей і повторний період заціпеніння.

Проблема культу особи фактично переслідує радянські суспільні дисципліни, і серед них і філософію. Ціна репресії тієї проблеми — це знищення в ній щирости. Я питав майже кожного з тих 150 науковців, з якими я мав інтерв'ю, чи не турбують їх якоюсь мірою ті соціологічні чи філософські проблеми, що впливають з феномену культу. Найчастішою була відповідь: «Це не моя проблема». Молодий член редакційної колегії: журналу *Вопросы философии*, наприклад, знає все про відчуження в буржуазному суспільстві й може докладно говорити про те, як Джаспрес і Фройд показують банкрутство свого суспільства, але коли я попросив його дати мені своє пояснення сталінської доби, він сховався за фразою: «Я не спеціаліст в тій ділянці». Викладач Інституту міжнародних взаємин старається виконувати свою роботу, переріхнувши критичні праці про Америку, написані американцями, і переписуючи їх за стереотипами занепаду капіталістичного суспільства. Він також є віртуозом у зображуванні згодного відчуження звичайної людини в західному суспільстві, але якщо його запитати про сталінську добу і про сучасне радянське відчуження, він від першого питання викрутиться елементарною фразою, як погано, як гідно жалю те, що сталося тоді, після чого жваво почне фальшивий опис всевдоволеного радянського громадянства.

Друга найчастіша відповідь по втечі до свого фаху, яку я діставав, полягала в тому, що пояснення культу особи добре відоме, оскільки воно було засноване на помилках Сталіна. Як часто я чув оцю фразу про «помилки» Сталіна для самовиправдання! Що це значить, «помилка»?

Дитина розв'язує арифметичну задачу дома. Вона хотіла розв'язати проблему, але її вправність з цифрами ще незадовільна. Або, скажімо, дитина робить правописну помилку. Особа, що робить помилку, виправдується добрими мотивами; помилка є нагадуванням про людську схильність до помилок; вона не виводиться із злих мотивів. Тож саме вживання слова «помилка» підказує, що Сталін старався робити добро. Вживання цього слова є частиною постійного замовчування в Радянському Союзі фактів про сталінізм. Один радянський соціолог у Тбілісі щиро сказав, що коли щось неприємне стається, ми волиємо не говорити про це. І це є, власне, причина

того, що там оминають дискусію про причини сталінізму. Я відповів, що в Америці економічна криза була неприємною, але ми обговорюємо й аналізуємо її причини. Справа, очевидно в тому, що відчувається страшенна провина за сталінізм. Багато людей було причетними до проведення сталінського курсу, і тому, власне, феномен замовчується, скидаючи всю власну гниль на Сталіна, як єдино відповідального й послабляючи це м'яким, звільненням від емоцій словом «помилки». Жаден американець не почував себе винним за прихід економічної кризи, а тому й ніхто не жахався аналізувати її причин. Постійне використання «помилки» для вияснення викривлень усієї доби свідчить про те, що ментальність тієї доби і далі снує. Це ж бо є проявом безсердечності, коли за допомогою того самого слова рівняється винищування мільйонів людей з дитячою ортографічною помилкою.

Радянські філософи й соціологи побоюються, що існують проблеми, щира розв'язка яких могла б потрясти фундамент їхньої теоретичної структури. Бо культ зводить радянську ідеологію вічна-віч з тим, що можна б назвати «великою суперечністю». З одного боку, радянський ідеолог може пробувати залишатися вірним історичному матеріалізмові та пояснювати сталінську надбудову в рамках основних економічних підвалів; в цьому випадку він опиняється критиком радянської соціальної системи, бо мусить визнати, що сталінський тоталітаризм потенційно можливий у радянській економії. З другого боку, він може приписати явище культу вислідом параноїдної особистості Сталіна, його комплексів переслідування, його страхові, його іраціональності. В тому випадку він приписав би важливість історичній ролі індивіда, а це переходить межі дозволеного в марксизмі, бо тоді він пояснював би весь комплекс доби впливом однієї людини. Щобільше, роблячи так, радянський ідеолог відкривав би двері для застосування психоаналітичних концепцій для розуміння особистої іраціональності Сталіна, як також і його суспільства; він став би Фройдістом проти власної волі. Крім того, висувалися б такі бентежні проблеми як фактори, які робили комуністичну партію такою садистсько-масохістичною, що вона була готова співдіяти й прославляти сталінську владу весь той час. Всякого роду посередні теоретичні позиції можливі, але кожна посередня позиція заторкувала б домішку сприйнятливості тоталітарних потенцій у радянській системі та вирішувальну роль підсвідомих, іраціональних фройдівських факторів в історії. В конфронтації з такою дилемою радянські соціологи воляють покласти під сукно навіть свої приватні дослідження про яви-

ща культу. Вони бояться, щоб факти не завели їх у ересь. Я зустрів тільки одного науковця, який був готовий поставити це питання. Це була людина середнього віку, засуджена в сталінські часи на чотири роки в'язничного ізолятора. Йому закинули, нібито він висловився, що Сталін був жорстокою людиною. Я довідався про його існування тільки шляхом упертих розпитувань в Інституті філософії про імена соціологів, яких дійсно було заборонено до сталінських таборів і тюрем. Як звичайно, персонал інституту вдавав із себе незнайка в таких речах. Коли ж ми зустрілися, я поставив перед ним питання: як би він підійшов до пояснення періоду культу? Подумавши хвилину, він вимовив майже з пристрасним наголосом:

«Щоб пояснити культ, ми мусіли б звернутися до всіх категорій Фрейда».

Він також дав мені дозвіл згадувати його ім'я.

Але мало хто з науковців-соціологів досі мали відвагу окреслити таким способом найголовнішу проблему свого суспільства. Радянські соціологи ще й далі ухиляються від поважних студій Фрейда. Вони твердять, що студіювання «суб'єктивних» мотивів марне. Одного разу я поставив питання: чи мотиви інтелігентів у соціалістичному русі були ті, що їм приписано Комуністичним маніфестом? Мені відповіли, що це помилковий підхід, «бо на тому рівні постає антиномія між етичними та матеріальними мотивами. До проблеми треба підходити об'єктивно», — було мені сказано. Треба досліджувати закони розвитку, які визнають зміну в поглядах інтелігентів без посилання на суб'єктивні мотиви, які, на їхню думку, зумовили їх.

Це придушування «суб'єктивного», мабуть, і є найголовнішою причиною антагоністичного ставлення до Фрейда в Радянському Союзі, бо радянський режим хоче, щоб люди сприймали всяку пропаганду на рівні очевидних істин і ніколи не дошукувалися прихованого значення. Психоаналіза загрожує офіційному обличчю прихованим справжнім обличчям.

Таким чином радянський режим робить справді неможливим на всій території країни читати Фрейда. В бібліотеці Ташкентського державного університету не було книжок Фрейда; натомість була там полемічна праця проти нього американського марксиста, а друга — примірник другорядного підручника. Фрейда не друковано вже довгі роки. Можна зустріти молодих студентів, які зберігають, як скарб, пошматовані видання Фрейдових писань. Студент, що не перестає домагатися тих книжок, наражується на ризико допитів бюрою ідеологічного контролю. Це трапилося незадовго до мого

від'їзду з одним студентом, який був невтомним читачем Шопенгауера. Від нього вимагали пояснення, чому він це робить, не зважаючи на те, що він має доступ замість цього до деяких добрих марксистських спростувань цього філософа песимізму.

Інший студент, якого я зустрів у Ташкенті, був надзвичайно зацікавлений у студіюванні Фрейда. Я запитав його, як він довідався про нього. Він відповів, що читав статтю в журналі *Иностранная литература* з нападом на Фрейда, але сам він відчув більшу симпатію до ідей Фрейда, ніж до догм нападника.

Є й кілька філософів і психологів передсталінського покоління, які, волею-неволею, передають своїм студентам ліберальніший дух.

Професор В. Асмус, поважний історик філософії, який виголосив надгробну промову на похоронах Бориса Пастернака, читав твори Фрейда, коли ще був студентом. Професор А. Лурія пригадує перед своїми студентами, як він 40 років тому, коли він був ще молодою людиною в Казані, організував Казанський психологічний гурток. Він написав до Фрейда і той негайно вислав йому всі свої твори. Лурія критично наставлений до методи Фрейда, але студенти заздять тій свободі «ідеологічного співіснування», про яке вони знають тільки з чуток.

Бюрократи інституту, звичайно, не люблять, коли пригадувати їм про затаювання праць Фрейда. Г. Осіпов, голова відділу «Конкретних досліджень праці та існування» (це радянська парафраза, щоб уникнути буржуазного терміну «соціологія») гнівно нарікав, що вони переклали більше американських соціологічних праць, ніж ми їхніх. При тому, він виїняв із шухляди свого письмового стола примірник есеїв Ключгона. Я відповів, що переклад радянських соціологічних творів був би доцільний, якби знайшлося щось доброго. Однак соціологічні дослідники інституту не могли подати назви однієї праці, яку вони вважали б видатною. Я сам не міг би назвати визначного радянського соціолога після Бухаріна, але його *Історія матеріалізму* була доступна в англійському перекладі. Я поцікавився, чи дозволять розповсюдження спільної праці Ключгона та інших авторів *Як діє радянська система* в парі з його есеями. Осіпов почав нарікати, що американські книжки задорогі. Не сумніваюся, відповів я, що США дуже радо відкрило б американську книгарню в Москві, подібну до радянської в Нью-Йорку.

Враховуючи урядовий антагонізм до «ідеологічного співіснування», радянські науковці опинилися в становищі, в якому їхня свобода не переходить за межі позичення метод американської соціології; вони й надалі мусять остерігатися західних теоретичних ідей.

Вони можуть студіювати статистичні та обслідувальні методи і методологічні внески Лазарсфельда. Їм навіть дозволено читати Мертон та Парсонса безкарно. На «середні теорії» Мертон вони дивляться з певним почуттям поблажливості, як на щось, що не є справжньою альтернативою до їхньої головної теорії, тоді, коли Парсонс, поминувши його неясності, не висуває концепцій, які зрушили б критику в Радянському Союзі. І коли й можна про щось говорити в цьому випадку, радше про співзвучність його ідей з репрезентантами «статус кво». Інша справа з Фройдом чи Мікельсом (Michels). Їхні аналітичні ідеї розгорнули б критику, яка заторкнула б усі інтелектуальні самопридушення в радянському суспільстві. Коли б радянський режим наважився послабити заборону ідеологічного співіснування, подув вітру крізь його задушливу систему вичистив би її від безлічі лєнінського павутиння.

Інтелігентська кляса сама поділена в своїх поглядах на інтелектуальну свободу. Більша частина пересічних верств в ешельонах середньої кляси опирається ідеологічному співіснуванню; «надпересічні» (що так скажемо), передові інтелектуали, хоч і в незначній кількості, але мають вплив на ідеалістичну молодь. В бюрократичній системі пересічність має велику перевагу в пристосуванстві та в покорі. Тільки в галузі фізичних наук, де конкуренція з Заходом набрала величезного значення для режиму, дозволено понадпересічним елементам просуватися вперед. В інших випадках, де бюрократична влада переважає, розпаношується пересічність. Коли Дойчер говорить про поступовий ріст вільної думки в наслідок ширення освіти, він вимінає соціологічне значення взаємовпливів у цілості між різними типами інтелігенції в бюрократичній системі, починаючи від надпересічних, до пересічних і нижчепересічних. Томаси, Окками і Раджери-Бекони ніколи не ставали папами римськими, і подібно в Радянському Союзі пересічність загортається в мантию опозиції проти ідеологічного співжиття як засіб для просування понад непересічних, тобто передових науковців.

Під кінець березня я мав рідкісну нагоду прочитати лекцію в інституті на тему філософічного значення ідей Фрейда і спостерігати на власну руку страх ідеологів перед психоаналітичними концепціями. Після урядових промов проти ідеологічного співіснування якийсь час здавалося, що не покличуть мене читати лекції. Але після кількох відстрочок мене попросили виступити перед дослідниками інституту на названу тему. Секція психології також була зацікавлена темою доповіді. Коли я закінчив говорити, голова Мшвенієрадзе запитав мене, чи психоаналітичну методику можна за-

стосувати до Гітлера. Я відповів, що цю методу можна було б застосувати з метою наукового розуміння Гітлера, але в багатьох випадках розвиток хвороби знаходиться поза лікувальними межами. На це він відповів, що це доказує слабкість психоаналітичної методи, і що метода діалектичного матеріалізму сильніша.

Зате змістовніші запити надходили від інших, як можливість ужиття психоаналізи для розуміння філософії та характеру Ніцше, чи про обсяг стосування психоаналізи для пояснення соліпсистичної ментальності. Врешті, згідно зі звичаєм у таких післялекційних дискусіях, Мшвенієрадзе виступив з офіційним спростуванням. Воно охопило широкий діяпозон, — від методологічних і філософських пунктів, аж до цілковитого заперечення на політичному ґрунті. Спочатку він зауважив, що психоаналізу можна пристосувати до всіх філософій, включно з діалектичним матеріалізмом. Він сказав, що йому більше подобається принцип перевірки ніж психоаналітична метода, але перший принцип не треба вважати єдино правильним. Він відкинув моє взаємопов'язання різних філософій з різними емоціональними поглядами. «Який філософ, — запитав він, — будь-коли каже: воно є справжнє, бо воно є добре?» Він заперечив, що Ленін колись то мав сказати, що соліпсизм не можна спростувати. І врешті: «Діалектичний матеріалізм виправдав себе всесвітньою історичною практикою, своїми перемогами в усьому світі. Коли б ви не були ознайомлені з діалектичним матеріалізмом, ваше стосування психоаналітичної теорії мало б якесь виправдання. Але оскільки ми маємо діалектичний матеріалізм, що дає результати, для чого морочитися з психоаналізою?»

Тон зборів змінився після проголошення офіційної лінії секретарем інституту. Пролунали заперечення, що психоаналітична метода не є поважною, що їй бракує критерії правди. Хтось сказав, що багато людей в тій залі мають різну психологічну підготову, але всі вони — діалектичні матеріялісти. Інший доказував, що психоаналіза веде до іраціоналізму та індивідуалізму і що залишає соціальні фактори десь у малому кутку та не має пояснення для суспільної свідомості. Спеціаліст із суспільної психології заявив, що суспільство — це організм, а не сума індивідів і тому індивідуально-психологічний підхід не відповідає спробі віднайти соціологічні закони.

Викликавши явну приголомшеність у Мшвенієрадзе, самотній молодий філософ Московського університету, що не був науковцем, відважився говорити в обороні можливо обмеженої корисності для психоаналітичної методи. Він сказав: «Візьмімо групу людей одна-

кового соціально-економічного становища. Вони застановляються над проблемою: «чи можуть машини думати»? Деякі кажуть — так, інші кажуть — ні. Признаймо, що психоаналіза може сказати нам, чи відповідають вони на підставі знання, чи з психоаналітичних міркувань».

Голова висловив йому догану за його спосіб ставлення проблеми і що дивно, ще й частинно англійською мовою.

Я пробував відповісти на всі ті заперечення, починаючи від важливих методологічних питань і кінчаючи звичайною демагогією. Психоаналітична метода, говорив я, не є щось для протиставлення перевірці, а радше є якраз способом використання важливих доказів, що раніше було занедбане. Коли б перевірочний підхід пояснювати вузько для виключення психологічних фактів, це затримало б дальший розвиток і перевірку узагальнень: «верифікацію» можна «догматизувати», як також «соліпсизувати» та «бігейвіризувати». Передовсім, я старався розглянути питання двозначности «практики».

«Чиєї практики? Практики здорової людини чи того божевільного, який ніколи не похитнеться в своїй практиці від переконання, що він Наполеон?»

Я пробував якось донести думку, що вже час для радянських марксистів поглянути на себе, як на людей, які можливо обманюють себе своїм фразерством. Неминуче, сказав я, що унікальні відмінності особистостей будуть намагатися висловити себе філософічно навіть супроти зрівноважувальної присутности спільної ідеології. Це — закон вільного змагу інтелекту, закон життя у філософії.

Минуло майже чотири години. Є в звичаї на радянських філософських зборах виносити рішення, доходити до висновків і стверджень устами передсідника. Мшвенієрадзе кинув оком в аудиторію, шукаючи піддержки, але було цілком ясно, що піддержки не було. Він сказав, що хотів винести рішення чогось більшого, ніж обміну думок і вияснення розбіжностей у поглядах, але, врешті, він закрив сходи. Можливо, це були перші радянські філософські сходи, що не ухвалили рішень.

При кожній першій зустрічі, чи то в Москві, чи Ташкенті, чи в Ленінграді, звичайно зібраний персонал інституту намагався перевірити мою здатність витримати політичний наступ. Радянські філософські бюрократи, під оглядом залишків своїх сталінських поглядів, уважають себе в праві мати подвійні стандарти до політичних міркувань. Вони присвоюють собі привілей ставити політичні пи-

тання, чого чужинцеві не можна. Коли я звернув увагу на це і заявив, що готовий прийняти виклик під умовою, що вони візьмуть на себе відповідальність за пропозицію політичної дискусії, вони велично заявили, що марксистки не відділяють політику від філософії. Коли ж, одначе, переконалися, що я не новачок в цих справах, а дискусія заторкувала клопітливі питання, починалися закиди, що я більше звертаю уваги на політику, ніж на філософію чи соціологію. Крім того, я відкрив, що фактичне невігластво їхніх адміністративних авторитетів у тих питаннях було безмірне.

Першого ж дня в Московському інституті філософії бюрократи інституту почали критикувати американський уряд за «переслідування» комуністичної партії. Я відповів, що основне питання в тій справі було чи підпільна політична партія повинна мати місце в демократичному суспільстві. Ленін, говорив я, зробив велику помилку, наполягаючи на тому, щоб прийняття до Комуністичного Інтернаціоналу кожної партії, включно з тими, що діють в демократичних країнах, узалежнити від підпільного характеру їхнього партійного апарату. Можливо, такі засоби були виправдані за умов царського режиму, але вони не мають місця в демократії; історія ж показує, що жадне демократичне суспільство остаточно не дозволить на існування секретного товариства, будь то єзуїти, масони чи прихильники комунізму. Спочатку декілька старших радянських ідеологів заперечували, що Ленін будь-коли наклав такі передумови на комуністичні партії, але коли я послався специфічно на третю умову участі в Комуністичному Інтернаціоналі, вони перестали заперечувати. Вони говорили мені, що інші американські професори, які відвідували їх, на відміну від мене, поділяли їхні погляди про переслідування комуністів.

Секретар інституту Мшвенієрадзе сказав мені, що працює над дослідженням антикомунізму як ідеології. Виявилось, що він знав дещо з американської популярної літератури про комунізм, але нічого з наукової літератури в тій галузі. Історія американського комунізму в варіанті Дрейпера, Гув (Howe), Козера і Глязера була йому невідома. Я намовляв його перечитати ті праці, і він записав собі мої рекомендації. Наша дискусія про ролі комуністичної партії в Америці як апологета Сталіна, довела до обміну думок в питанні сталінських злочинів. Голова секції буржуазної філософії пані Модринська сказала, що радянські люди не знали про них. Я відповів: «Чи не тому, що ви не маєте свободи критики, бо ви є однопартійною державою із всеціло контрольованою пресою»? Вона відповіла, що героїзм, який радянські люди показали, воюючи з нім-

цями, доказує, що їхня система була демократична навіть за Сталіна. Я відповів, що російський народ воював героїчно в 1912 р. проти французів і що німці воювали до кінця за Гітлера, але це не був доказ на те, що царське або нацистське суспільство були демократичними. Пані Модринська обурилася, почувши це і сказала, що я ображаю радянських людей, ставлячи їх на рівні з німцями. На що я відповів, що я був би останньою особою в світі, яка мала б сентиментальні почуття до нацистів. Це тільки мої логічні аргументи про докази, потрібні, щоб показати, що суспільство є демократичне.

Після того я читав есей секретаря про антикомунізм і зауважив йому ще раз, що в його розгляді цього питання фігурували популярні письменники, завзяті прихильники, а не поважні науковці в цій галузі. В жадному аргументі не взяв він до уваги найважливіший аспект, а саме — розчарування Сталіном серед американських інтелігентів як фактор в антикомунізмі: їхній досвід комуністичної брехні, московські судові процеси, договір з Гітлером, сталінське джерело холодної війни. Я також сказав, що того, хто побачив умови радянського життя, його статистика росту аж ніяк не може вразити. Японія може претендувати на вищий коефіцієнт росту, але всі ці коефіцієнти треба розцінювати під кутом релятивного рівня економічного розвитку.

Після того секретар дозволив собі погніватися:

Ви, американці, аристократи, — говорив він з притиском. Ви отримали нову землю, в той час як ми не мали нічого. Ви принесли свою цивілізацію з Європи. Уявіть собі, що ви мусіли б її творити з індіан. Так, ви маєте телевізори, але нам бракує перспективи, бракує здібностей для мобілізації людей. Я б радше студіював логіку, критикував би Блека, Тарського, Аджукевича, але почував, що мушу написати цей есей. В Америці на кожні п'ять книжок з логіки ви маєте п'ятсот книжок проти комунізму. Я не міг мовчати. Я відклав свої праці про логіку, і я вірю в те, що написав. Ніхто не примушував мене. Тут немає фонду Рокфеллера, ні Форда, щоб казати мені, про що писати. Багато американських письменників — це брехуни, які ніколи не побували тут, які не студіювали марксизму-ленінізму. В нашій ідеології немає такого, щоб накидати іншим людям революцію. Комунізм — єдина теорія і практика, що дає справжню волю і відкидає всяке відчуження від праці. Буржуазні соціологи годується на ранніх писаннях Маркса, як мухи на меді, стараючися знайти суперечності. Вони говорять, що існує відчуження в радянському суспільстві. Дайте нам спокій, будуйте своє суспільство без хизування. Наша ідеологія є нашою ідеологією, але ви критикуєте нас увесь час.

З психологічного погляду це був подиву гідний спектакль. Як дивний критерій оцінки суспільства він вибрав релятивну здібність режиму «мобілізувати» людей. Він вимовив те слово з якимсь жестом механіка, що вправно орудує своїм матеріалом, закручуючи гайку. Для того, дивувався я, хтось хотів би мобілізувати людей і тримати їх постійно в мобілізованому стані? Цей садистський компонент в радянській адміністраторській ідеології виглядав вимовним в його висловах і жестах. Він заявляв, що покинув спокійну працю в ділянці філософії й логіки, підкоряючися моральному імперативові заатакувати антикомунізм. Властиво, він писав на тему, яка найбільше підходить ідеологічним потребам радянської бюрократії і дає йому чудову перспективу успішного просування по драбині академічного та політичного апарату. Його писання проти антикомунізму ледве чи можна назвати філософічним чи соціологічним дослідом; це радше пропагандивна діятриба. Коли він прибрав тон ображеної людини, що тільки прагне йти своєю власною стежкою — «дайте нам спокій, будуйте ваше суспільство без хизування» — лицемірство було явне. Бож очевидною дійсністю є безупинна радянська критика західньої цивілізації і нескінченне хизування в коженденних промовах і газетах. Все це мало іраціональний присмак звернення на когось іншого того, що людина наробила сама.

Під час того, як секретар лаяв Захід, я не міг не помітити того напруження, яке наклала на нього кар'єра бюрократа від науки. Його обличчя в такі моменти сіпалося так несамовито, що я майже відчував, що повинен перервати дискусію. В ньому ніби зживалося два характери й обидва остаточно нескристалізовані: щирий грузинський студент і нова людина з московського ешелону. Майбутній ієрарх перемиг у фінальному змаганні аж до заперечення свого грузинського минулого. В Грузії вчителя, якого секретар дуже обожнював, Церетелі, переслідувано в період культу особи. Коли я запитав секретаря про це, він відповів, як справжній бюрократ: він не знав нічого про це. Не студіювати несправедливостей під советами, навіть коли заторкнуто улюбленого вчителя, є нормою для майбутнього ієрарха: антикомунізм був набагато кориснішим.

Тим часом Мшвенієрадзе перейшов до оборони промови Хрущова проти абстрактного мистецтва:

Завданням мистецтва не є робити життя неестетичним. Я студіював абстрактність. Це не є мистецтво. Люди, в загальному, сердиті на абстракціоністів. В Америці вільна реклама, і у висліді з поганого можна зробити добре. Тут ми не маємо протинародних вольностей. Ті, що накидаються на Центральний Комітет, верзуть нісенітниці, кажучи: «Дайте

талановитим людям сказати те, що вони бажають». Вони не мобілізують, а демобілізують людей. Коли абстракціоністи малюють жінку, це не жінка. Якби жінки були такі, я не був би жонатий, ані ви не були б. Ненавиджу таке мистецтво, бо люблю людей.

Це був типовий аргумент бюрократів від науки, яких я зустрічав. Найкраще визначення цього явища — це синтез антиінтелектуального наставлення народника з його протилежністю: елітистським недовір'ям до здібності людей приймати раціональні рішення для самих себе. Ми могли б назвати це ідеологією народницької бюрократії.

Моя остання розмова в Інституті філософії викликала спалах народницько-бюрократичних обвинувачень з боку директора. З уваги на те, що мої подорожі по Радянському Союзі кінчалися, мене попросили востаннє виступити з доповіддю про мої враження, про їхню філософію та соціологію, але я не мав охоти цього робити. Я пояснював адміністраторові інституту, що коли б я виступив із доповіддю, багато з того, що я мусів би сказати було б неприємне, а тому було б, може, найкраще такий виступ оминати. Він сказав, що вони вважають мене за приятеля, і що в минулому інститут уже слухав виступи американців під час їхніх відвідин, і він назвав їхні імена. Названі імена, одначе, з одним тільки винятком, були прізвищами тих американських комуністів і поплентачів, які, на мою думку, напевно говорили своїм господарям те, що останні хотіли почути. Винятком був професор соціології, перебування якого в країні було надто коротке, щоб добре ознайомитися з тим, що тут діється.

Проте, адміністратор наполягав на тому, що це була б вартісна okazія, особливо для аудиторії, що складатиметься з молодих дослідників, з якими я мав особисті розмови по кілька разів. Одначе, дотичного дня, хоч молоді дослідники були присутні, дискусію монополізувати старші ідеологи, які ніколи або тільки зрідка брали участь у наших попередніх сходах.

Отже зустріч почалася. Я сказав, що радянська наукова думка опинилася на роздоріжжі: її стан можна б найкраще окреслити назвою тургенєвського роману *Напередодні*. Я запропонував ставити питання, на які я не мав відповіді і до яких я не знаю як би поставився, коли б був на їхньому місці. Але я розмовляв з науковцями і студентами в інститутах і університетах в рамках діалогів-інтерв'ю, що й є найстарішою філософською метою в світі, і те-

пер спробую порівняти їхні соціологічні студії з дослідженнями в Америці.

На мою думку, радянські суспільні науки не впоралися зі своїм завданням у чотирьох важливих питаннях. Поперше, не досліджено конфлікту між поколіннями. В Америці кілька студій розробляють питання студентських рухів. В Радянському Союзі заперечували, що існує будь-яке непорозуміння між поколіннями. Проте, під час своїх подорожей я знайшов достатньо доказів на такий конфлікт. В Ленінградському університеті на відкритих зборах місцевої партійної організації при філософському факультеті студенти критикували й висміювали виправдання редактора журналу *Нєва*, яке той представив у спробі захисту нової лінії партії проти абстрактного мистецтва. Нещодавно сталися події в Московському університеті, в суть яких я не буду входити. Ні один радянський соціолог не виявив охоти студіювати феномен цього конфлікту.

Подруге, я не знайшов ні однієї статті чи книжки на тему антисемітизму. Заперечується існування антисемітизму в Радянському Союзі, але коли я відвідував синагоги в чотирьох радянських містах, мені всюди говорили, що жиди живуть під страхом. Я не міг би сказати, наскільки антисемітизм тут поширений; це предмет детальних дослідів. Тож таке питання, як, чому наступило відродження антисемітизму, належало б вивчити на науковому рівні. В Америці, додав я, де, за моїм переконанням, багато менше антисемітизму, ніж у Радянському Союзі, цю проблему, одначе, вивчали досконало. В Каліфорнійському університеті витрачено кілька сотень тисяч на такі досліді. (Переповідження змісту суперечки, яку розпочав зі мною голова, назвавши мене «агентом холодної війни», забрало б забагато часу, а було ще й більше пристрасних проміжних епізодів).

Далі я говорив про брак будь-якої статті чи книжки з аналізою культу особи. В Америці, казав я, ми присвячуємо багато часу на соціологічне дослідження теми політичного керівництва. Проте, у Радянському Союзі, хоч очевидно відомо все про расові проблеми в Бірмінгемі та про імперіялізм у Азії та Африці, ні однієї наукової студії не спромоглися опрацювати про найважливіший сучасний феномен політичної соціології в своїй власній країні. Я сказав, що, говорячи про наукову аналізу, я не мав на думці їхнього повторювання хрущовської фрази про «помилки» Сталіна. Я також міг читати ці промови. Я мав на думці соціологічну аналізу: скільки було жертв річно? З яких суспільних верств вони походили? Як розрізнялися обвинувачення? Хто доносив? Чи мали донощики користь із того? Треба, сказав я, також студіювати, що сталося з дить-

ми тих, кого запроторювали до сталінських концтаборів. Коли мало місце знищення й катування мільйонів людей, говорити про це як про «помилки» не є соціологічною аналізою. Я перепитав понад 150 соціологів і філософів, чи хтось із них студіював культ особи, і відповідь без винятку була одна й та сама: «Це не моя проблема». Мені сказали, що історики Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС готували видання документів про період культу. Я ходив до інституту, щоб дістати підтвердження тієї інформації, я говорив із секретарем. Він виразно відповів на це, що вони не мають будь-яких плянів на таке видання. Маркс, сказав я, ніколи не приховував би таких документів.⁴

Після цього я пробував розглянути соціологічні дослідження радянської масової культури. Я сказав, що хоч у Радянському Союзі критикують американську культуру, не вивчають своєї власної культури, як це роблять американці в себе дома. В них немає студії про наявність притягальної сили американського джазу для радянської молоді (тут хтось перебив мене, сказавши, що вони мають інші завдання до здійснення).

Продовжуючи, я говорив, що вони не студіюють суспільних наслідків пов'язування свого морального виховання до історичних моделей: образ Леніна як мисливця в крамниці вогнепальної зброї; Ленін підчас гри в шахи за шаховий кліюб; Ленін з дітьми, де він говорить їм: «Вчіться, вчіться і вчіться» — представляючи характер Маркса як взірець для родинного співжиття. Після цього, відповідаючи на поставлене мені питання, я сказав, що листи Елеонори, дочки Маркса, яка наклала на себе руки, показують, що в родині Маркса було глибоко закорінене нещастя, і що одним із факторів цього невідрадного родинного життя було, правдоподібно, народження незаконного сина Маркса від хатньої служниці Гелени Демут. Я сказав, що по дорозі в Москву я відвідав Міжнародний інституту спільної історії для документального підтвердження в цій справі й мене запевнили, що докази на це незаперечні. Це очевидно зацікавило предсідника, а в одного з його колег вирвалося: «Це згідне з Марксовим висловом: „Ніщо людське мені не є чуже”» — єдиний марксистський жарт за весь час мого перебування в інституті.

Багато з учасників мусіли залишити залю, бо мали кандидатські іспити. Голова зборів запропонував ще одні сходи, але я сказав, що невдовзі відїжджаю і коротко підсумую, що маю сказати про

⁴ Див. коментар перекладача наприкінці цього есею.

їхню філософську працю. Я схарактеризував їхні філософські позиції як позитивізм і радянський екзистенціалізм у стадії розвитку. Я говорив про зацікавлення Фройдом, не зважаючи на великі труднощі в придбанні його творів. Тоді я виклав їм свій «закон спектру», тобто виникнення філософських розгалужень у Радянському Союзі, що охоплювали реалістів на взірць Рассела, позитивістів, математичних логіків в опозиції до діалектиків і тих, що наголошують «практику», і яких не можна відрізнити від американських прагматистів. Жваво хитала головами аудиторія, не погоджуючися.

Врешті я заявив, що маю для них останнє «послання», а саме, що радянській філософській думці під цю пору потрібен хтось, хто зробив би для них те, що Джон Стюарт Мілл зробив для Англії, а Ралф Волдо Емерсон для Америки: підкреслити вагу не кляси, не народу, а важливість індивіда.

КОМЕНТАР ПЕРЕКЛАДАЧА

Тут автор, очевидно, знаходиться під впливом західної ідеалізації Маркса, як людини інтуїтивно відвертої, імпульсивно широкої, яка завжди писала так, як бачила, не приховуючи лиходійства за жадних умов. Це великою мірою правда в його критиці капіталізму, буржуазії: Маркс не те, що не приховував документів, що компромітували сучасний йому суспільний устрій і політичні режими, він подавав їх публіці крізь збільшувальне скло. Чи справді «Маркс не затаїв би таких документів», які компромітували б систему, що органічно виросла з його ж вимоги обеззласнення підопічного суспільства і з наріжного каменя його політичної філософії про неподільність політичної влади під символічною назвою «диктатури пролетаріату»?.. В п'ятдесятих роках 19 століття і навіть в шістдесятих, під час польського повстання 1863 р. Маркс не переставав виглядати чергової революції в Європі — особливо в Німеччині, яка під оглядом індустріалізації аж до кінця шістдесятих років була на рівні розвитку європейської частини російської імперії часів Миколи II. Він не тільки гарячково працював над закінченням теоретичних основ для тієї революції — тим разом пролетарської — але й готувався разом з Енгельсом керувати нею. Чи скористувався б він лєнінським терором, опинившись в аналогічному становищі, чи затаював би документи сталінських злочинств, ставши його політичним спадкоємцем у Кремлі? — все це реторичні питання.

Тут наведу тільки задокументовані ним самим випадки позитивного ставлення до комуністичного терору і до затаювання від широкої публіки правди, коли це було в інтересі (хоч би тільки часово) ним керованого руху.

1. В останньому числі «*Neue Rheinische Zeitung*» (1849), Маркс писав: «Коли надійде наша черга, ми не будемо виправдувати нашого терору». А в публічній промові 1856 р. (в Англії) Маркс говорив: «Всі дома Європи вже позначено тепер таємними червоними хрестами [тобто призначені на лік-

відацію — П.Б.] Суддя — історія, кат її — пролетаріят». А в 1918 р. Ленін повторював: «Так, історія — матінка сувор...».

В 1849 році Енгельс, очевидно з Марксовим благословенням, писав: «Немає однієї країни в Європі, де не було б десь у закутині народних недобитків, залишків колишніх мешканців... і те сміття завжди є й залишається, аж до цілковитого знищення або виродження, найфанатичнішим речником контрреволюції... Наступна світова війна стане приводом не тільки для зметення з лиця землі реакційних суспільних прошарків і династій, але й цілих реакційних народів. І це буде поступом... Тож це є війна. Нещадна боротьба (не на життя) на смерть із слов'янством, яке зраджує революцію, безжалісний бій і терор не в інтересах Німеччини, а революції!»

А чи ж не було знищено розстрілами й голодом понад сім мільйонів селян та інтелігенції в самій Україні, того «неісторичного народу» в полудневому закутку радянської «революційної» імперії, *в ім'я революції й преси?*..

2. Страх перед публічною критикою:

В листі до Фрідріха А. Зорге (1879) Маркс писав: «... Ми (Маркс і Енгельс) виступаємо проти нього (Йогана й Моста) не за критику провідників німецької партії, а, поперше, *за викликання публічної бучі* замість того, щоб висловлювати свою думку перед критикованими так, як ми це робимо — писемно, тобто в (приватних) листах...»

3. Затаювання правди:

В 1871 р. Маркс категорично заперечував акти кривавого терору паризьких комунарів, хоч знав інакше. На запит Вільгельма Лібкнехта, він відповідав: «Ти не смієш вірити ні одному слову з того, що можеш побачити в газетах про внутрішні події в Парижі. Все це брехня та підступ. Ніколи ще плюгавість буржуазної преси не проявила себе з такою яскравістю». Але, коли вже заперечувати аж ніяк не було можна, Маркс писав: «Коли акти dokonані паризькими робітниками і були вандалізмом, це був вандалізм розпачу в безвихідному становищі, а не вандалізм переможця, що його доконували християни над справді безцінними скарбами поганської старовинності...» (*Громадянська війна у Франції*, розділ 4).

Перечитуючи рукопис памфлету Енгельса на тему: «Питання пруського мілітаризму і Німецької партії праці» (1865), Маркс повчав свого партнера: «Я не сказав би, що рух 1848-1849 років провалився, бо буржуазія була проти *безпосереднього й загального права голосу*. Навпаки, такий закон ухвалив як німецьке право Франкфуртський парламентаріат і всіма засобами його проголосив намісник (німецького) Райху (єрцгерцог Йоганн Австрійський). (На мою думку, коли дійде до поважної дискусії на цю тему в Німеччині, це узаконення треба трактувати як право, що існує легітимно). А що тут не місце для ширшого трактування, *я б ужив фразу*, що буржуазія того часу воліла мир в невільництві, ніж боротьбу з надією на волю або щось у тому роді».

Тобто Маркс знає правду, але не хоче сказати її публічно, бо ця правда показує позитиви в праці того «буржуазного» парламентаріату. Він радить *затіти факти*, щоб зберегти за собою виправдання за власний осуд «буржуазного опортунізму». Секретар філософської секції в Московському університеті знає правду про забріханість у Радянському Союзі, але лає американський уряд за «переслідування» комуністичної партії, члени якої чи

симпатии займали централістські позиції в уряді Рузвелта та Трумана. І це не тому, що секретар не знає чи не розуміє цієї правди, а тому, що з погляду його шкурних інтересів, як представника влади, правда про працю «буржуазної» асамблеї — з погляду його боротьби за політичну владу — була для нього, як і для Маркса, також несприйнятлива.

Різниця між наведеними фактами суто географічної, етнічної та масштабною натури, і врешті сам модель діалектичної системи «ідеологічного неспівіснування» — просто від Маркса, і цього аж ніяк не приховавеш.

П.Б.

ТРИ ВЕЛИКІ ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Моральний світогляд Достоевського

З усіх російських письменників Достоевський передовсім письменник майбутнього. За життя його не дуже-то розуміли. В ньому бачили талановитого романіста, цінили його становище в обороні «понижених і покривджених», але не підозрівали в ньому геніального мислителя. Для багатьох він до кінця свого життя залишався тільки «суворим талантом» і публіцистом словянсько-реакційного напрямку. Перші твори Достоевського, в яких його світогляд тільки-но вироблявся і які видаються нам сьогодні мізерними в порівнянні з його пізнішою творчістю, мали голосний успіх і в слід за тим різко наступило охолодження до нього, так з боку публіки як і з боку таких впливових одиниць, як Белінській і його гурток. Згодом, його популярність як романіста почала зростати, але глибокий зміст його величних романів залишався поза увагою. В «Провині і покаранні» завважено тільки «гуманну думку» — що винувник необов'язково злочинець. «Ідіота» майже не зауважили і цілковито не розуміли; «Беси» викликали розчарування, як наклеп на лібералів і революціонерів. І тільки під кінець життя Достоевського, російську інтелігенцію все більше і більше полонив чар великого письменника, який повністю виявив себе в безприкладному і свого роду єдиному в Росії розголосі його пушкінської промови, яка зразу виросла на подію дня: геній, хоч і на хвилину, підкорив собі юрбу та ще й яку відсталу юрбу, перед якою виступив.

В наш час, Достоевський все більше і більше привертає до себе нашу увагу. Його ж всесвітньо-історичне значення все ще мало оцінене; в нас воно щойно усвідомлюється, а на Заході він викликає радше сенсацію ніж справжнє, глибоке зацікавлення. А якщо, між іншим, за останнього півстоліття й був письменник настільки незаступний і важливий для кожної модерної людини, без уваги на національну приналежність, то це якраз і був творець «Братів Карамазових». Не зважаючи на незвичайно щільну пов'язаність Достоевського з Росією, він настільки належить Росії, наскільки Шекспір належить Англії, а Гете Німеччині. Під тим поглядом він ще цілий

у майбутньому. І, можливо, промине ще багато десятиліть, поки цивілізований світ відкриє Достоевського, зрозуміє й полюбить.

Достоевського багато разів порівнювали з Ніцше. І справді, на багатьох сторінках його творів знаходимо передвісники думок милих німецькому філософу, але в загальному і в цілості, стрункий і закінчений світогляд нашого письменника має тільки деякі стичні пункти з чудацьким парадоксальним фаєрверком думок Ніцше. Для Достоевського ідеї Ніцше були тільки переходовим етапом його інтелектуального розвитку чи, радше — одним із закутків його власного філософського царства. І коли вже порівнювати Достоевського із котримось філософом Заходу, то скоріше вже з найбільшим філософом наших часів — з Кантом. Трудно було б говорити про безпосередній вплив Канта на автора «Карамазових» — надто вони вже різні по своєму духовому складі. Зрівноважений, спокійний, увесь поринулий у своїх інтелектуальних зацікавленнях, провадивший з правильністю добре зрегульованої машини своє до останньої подробиці виміряне і вбране в непорушні рамки, життя, найакуратніший німецький філософ не міг мати багато спільного з пристрасною і неспокійною вдачею Достоевського, який завжди й усьому «перетягав мірку». Але Кант був найбільшим філософським виразником того світогляду, що характерний для всієї модерної історії від часів Відродження, яке визнало людину і людську індивідуальність найвищою цінністю. Той же світогляд висловив Достоевський у своїх мистецьких зображеннях з такою силою і яскравістю, яких не зустрічаємо в усесвітній літературі. Світогляд одного був світогляд і другого, і це було нав'язане кожному з них в однаковій мірі духом цілої нашої епохи. Ось чому вражаючі образи Достоевського творять ніби художній коментар до етики Канта; коментар і разом з тим — розвиток і поглиблення.

Центральною ідеєю моральної філософії Канта являється ідея абсолютної цінності людської індивідуальності; і як логічний висновок з цього це ідея рівноцінності людських одиниць, бо ж один абсолют рівний другому абсолютowi. Хоч оформив Кант цю ідею цілком ясно, він не показав її повного розвитку і не дав розв'язки незвичайно трудним проблемам у життєвій практиці з точки погляду тієї ідеї. Це, власне, зробив Достоевський і в цьому його непроминальна заслуга як морального філософа.

Перше всього, ідея, що людина являє собою найвищу вартість, потребує обґрунтування; треба показати для чого цінуємо людську індивідуальність так незвичайно високо. Це обґрунтування провадить нас безпосередньо до проблеми Бога. Через те, ідея ця мусить

лягти в основи морального закону — вона й приводить до *проблеми людства*. І врешті з тієї людської точки погляду мається дати пояснення на порушення етичного закону, тобто вирішення *проблеми всесвітнього зла*. Ці три великі проблеми поглинали всю увагу Достоевського й їм присвятив він свою кращу творчість.

«Через ціле життя Бог мучив мене, - говорить Кіріллов у „Бесах”».

В особі Кіріллова ми маємо перед собою людину великої душевної сили, що невтомно прагне до крайньої досконалости. У переважачої кількості людей, так звані вищі інтереси, не пов'язані безпосередньо з потребами самого існування та заспокоєння різного роду пристрастей, тільки зрідка і слабо нагадують про себе. Але бувають люди такого душевного строю, яких того роду зацікавлення не залишають місця на ніщо інше. Такою людиною є Кіріллов.

Без віри в абсолютну цінність він жити не може. Але в Бога він не вірить. Коли ж немає Бога, міркує він, то й немає абсолютного морального закону, бо яка ж може бути інша підстава, крім абсолютного добра, для такого закону? Де ж знайти таку саму абсолютну цінність, якщо Бог нею не є? Після знецінення всіх інших вартостей, єдиною абсолютною цінністю залишається людина — індивід. І ось Кіріллов приходять до висновку, що людина повинна сама для себе стати абсолютною цінністю, тобто стати «сама собі богом».

«Зрозуміти, що Бога нема, і не зрозуміти, що сам став богом — це ж нісенітниця», думав він.

Але стати для себе богом, це ще не значить не признавати інших цінностей крім власних інтересів. Інтереси людини є релятивної натури й їх заспокоєння обмежене законами природи і врешті смертю, що не минає нікого. Кіріллов прагне абсолютної цінності, нічим не обмеженої, і хоче такою зробити цю єдину ще цінність, що йому залишилася — свою людську індивідуальність.

Щоб статись абсолютною цінністю, людина повинна стати безмежно могутньою й вільною. А для того треба, щоб ніщо не гнітило волі людини, щоб вона нічого не боялася — не боялася того, що їй найстрашніше — смерті.

«Буде нова людина, щаслива, горда, якій буде байдуже жити чи не жити; і це буде нова людина. Хто переможе біль і страх, той сам стане богом... Тоді буде нове життя, нова людина, тоді все нове... Тоді історія буде ділитися на дві частини: від горили до знищення Бога і від знищення Бога до переміни землі і людини в фізичному виді.

Атрибутом тої нової людини — людини-бога — буде «самоволя» — безмежне зазіхання волі, повна й абсолютна безстрашність. Але чим може людина доказати, що її воля позбавлена всякого страху? Тільки одним — добровільним самогубством. Власне цей акт являється єдиним і найвищим доказом на те, що всі обмеження людської волі безповоротно й остаточно повалені.

«Я три роки шукав за атрибутом своєї божественности, а той атрибут не знаходився. Це все, чим я можу доказати, в загальному пункті, непідкореність і свою страшну нову волю. Вона ж бо дуже страшна. Я вбиваю себе в доказ своєї непідкореності й своєї страшної нової волі».

Самогубство це найвищий доступний людині вияв її самоволі. Нижчим виявленням того було б убивство другої людини. Вбиваючи іншу людину, доказуємо, що волі нашій немає перепон, які випливають з морального закону, що для нас немає Бога; але сама людина ще через те не стала богом — для її волі може існувати ще перешкода страху перед болем і смертю. Тільки вбиваючи себе, людина усуває всі заборони для своєї волі, стає богом.

Очевидно, самогубців були мільйони, але всі вони вбивали себе через життєві неповіднення, із страху, «а не для того, щоби страх убити. Той, хто наложити на себе руку, щоб убити страх, негайно стає богом».

І Кіріллов накладає на себе руку, вбиває себе при дуже відріжжених обставинах, вислуговуючись низьким цілям людини, якого він ненавидить і ставиться з призириством, — цілям свого морального антипода, Петра Верховенського.

А все таки, якою б огидною й не був Верховенський і якою безглуздою в своїх практичних наслідках не була б смерть Кіріллова, Кіріллов, покриваючи чужі злочини, не може й не повинен відмовитися від свого наміру, виходячи із своєї точки погляду. Бо коли б і було щось на світі, для чого він міг би відмовитися від самогубства, то що ж тоді з його безмежною самоволею, для якої ствердження він вважає себе покликаним?

Приголомшуюча картина смерті Кіріллова і вся попередня сцена, в якій всеціло розкриваються характери обидвох дієвих персонажів драми — Верховенський з неперевершеним цинізмом і бездушністю вимагає добровільної смерті людини, яка його ненавидить, щоб затерти сліди власного злочину, і взнеслий та духом чистий Кіріллов, що приносить цю поразкову жертву — все це потрібне для того, щоби виявилася вся велич «самоволі» самогубця

в усіх її фантастичних розмірах. Більших розмірів «самоволі» ми, напевно, не можемо собі уявити.

Який же глузд цього художнього образу, виведеного Достоевським? Кіріллов, як уже було сказано, понад усе глибоко релігійна людина; без Бога він не може жити, але в Бога він не вірить. І разом з тим, він ані містик, ані аскет, який не розуміє й чужий життю. Навпаки, він пристрасно любить життя.

«Коли було мені десять років», — говорить він Ставрогіну, — взимку я навмисно закривав рукою очі й уявляв собі зелене листя з жилками яскраво виблискуюче на сонці. Я відкривав очі і не вірив тому, що бачив, і знову закривав. Людина через те нещаслива, що не знає яка вона щаслива, тільки тому... Це все, все! Хто пізнає, той у ту ж мінуту відчує себе щасливим, у ту ж мінуту... Я до всього молюся. Ось бачиш, павук повзе по стіні; я дивлюся і вдячний йому, що він повзе».

Своєю любов'ю до життя, своєю здатністю відчувати красу й привабливість світу, Кіріллов є душевним братом святих Достоевського — князя Мишкіна і старця Зосими, і для нього, як і для них, «життя це рай». І все таки, він добровільно залишає цей рай і віддає своє життя в руки злочинця для його честелюбних намірів. Для чого такий жахливий контраст між душевним станом і практичним ділом?

Відповідь ясна; це тому, що Кіріллову бракувало найголовнішого для практичного діла: віри в Бога. Сам він тим і пояснює свою трагічну долю в передсмертній розмові з Верховенським:

«Бог необхідний і для того повинен бути, але я знаю, що його немає і не може бути. Невже ж ти не розумієш цього, що людині з такими двома думками немає й не може бути життя? Невже ж ти не розумієш того, що людині з такими двома думками не можна залишатися в живих? Невже ж ти не розумієш, що тільки через те одне можна застрілити себе? Ти не розумієш, що може бути така людина, один серед тисячі ваших мільйонів, якому не захочеться переносити це?»

Утративши Бога, Кіріллов пробував заступити Його людською самотністю, але показалося, що ідея найвищої цінності в людській особистості, без ідеї Бога, не тільки нездатна для будови життя, а навпаки — веде прямим шляхом до відмови від життя, до самогубства. Постаттю Кіріллова Достоевський каже, що ідея людської самоцільності неминуче зумовлює, як своє приховане джерело, ідею абсолютного добра, або іншими словами — ідею Бога. Поза ідеєю Бога, людська індивідуальність перестає бути найвищою

цінністю, а прагнення зробити її такою, веде до знищення власної індивідуальності власними руками. Ідея самоцільної людини зовні абсолютного Добра, є — іншими словами — внутрішнім самозапереченням. Отож, людська індивідуальність залишається абсолютною цінністю тільки тоді, коли ми зумовляємо її існування існуванням абсолютного Добра. Без Бога й людина втрачає свою безконечну цінність, — така є відповідь Достоевського на питання про основи ідеї людської самоцільності. Моральний закон, самим фактом свого існування, вимагає визнання Бога.

Так вирішується проблема Бога в Достоевського — в повній згоді з філософією Канта, яка вимагає Бога як єдино можливу підставу для морального закону. Людина посідає безмежну цінність тому, що має свідомість моральності; в її свідомості моралі просвітлюється божественний розум; на людині спочиває бідблиск Бога, сповіщаючи свою безконечну цінність і носієві моральної свідомості — людині.

Та чи всі люди обдаровані в однаковій мірі моральною свідомістю? Очевидно, ні. Коли ж ні, то чи не можна дійти до висновку, що окремі люди є різної вартості? Що нижче розуміння моралі, то й менша цінність людини; перестаючи бути найвищою ціллю в собі, пересічна людина переходить на засіб для людей вищих етичних вартостей. Між людьми нерівноцінної вартості, особи вищої індивідуальності мають моральне право трактувати людей нижчої моральної свідомості як засіб для своїх високих цілей. Нерівність це не тільки закон існуючого суспільства людського, але й, здавалося б, незмінний закон моралі.

Таким чином, виникає *нова етична проблема* — як погодити безконечну цінність людської індивідуальності і впливаючу з цього рівноцінність усіх людей з практичною нерівністю в їхній практиці, що логічно веде до очевидного визнання їх нерівноцінними. Ця друга проблема — проблема суспільного співжиття людей, проблема людськості, безпосередньо впливає з першої проблеми, проблеми Бога як основи для морального закону. Рішення цієї другої проблеми Достоевський дав у цілому ряді художніх образів.

Переконання в нерівноцінності людей, це підставове переконання Раскольнікова в «Провині і Покаранні». Для нього цей людський рід ділиться на дві нерівні частини: більшість це юрба звичайних людей, це сірий матеріал історії; і групка людей вищого духа, що творять історію і ведуть за собою все людство:

«Величезна маса людей — матеріал для того тільки й існує на світі, щоб в кінці почерез велике зусилля, яким-то посьогодні не-

розкритим процесом, за посередництвом якого-то перехреснування родів і порід, напружитися і врешті породити хоч із тисячі одного, наскільки-будь самостійну людину. Із десяти тисяч одиниць родиться один із ще ширшою самостійністю; із ста тисяч одиниць ще із ширшою.., геніяльні люди — із мільйонів, а великі генії доходять вершинних осягів людства, можливо, в ході багатьох тисяч мільйонів людей на землі».

Генії, великі люди — ціль людства; звичайні люди, юрба це середник до тієї мети. Звичайна річ, що й образ дії як перших так і других повинен бути цілком інакший: те, що зобов'язує сіру людину, не може в'язати великої людини.

«Небуденна людина має право, тобто неофіційне право,.. має право дати, дати собі розрішення переступати... через великі перешкоди єдино в таких випадках, коли здійснення його ідей (інколи для спасіння, можливо, всього людства) цього вимагає. Якщо в наслідок деяких комбінацій, Кеплерові й Ньютонів відкриття не могли б стати відомі людям іншим шляхом, як тільки жертвою життя одного, десяти, сотні і так далі, людей, які стояли б на перешкоді тому, то Кеплер і Ньютон не тільки мали б право, але й обов'язок, тих десятих чи сто одиниць усунути, щоб тільки сповістити ті свої відкриття всьому людству».

Все це дуже логічно. І ось у Раскольнікова, озлобленого недостатками, що гноблять не лише його але й його матір та сестру — «приречену поневірятися гувернанткою», — зроджується питання: як поступив би на його місці великий муж, Наполеон, коли б для його кар'єри потрібне було вбивство будь-якої мізерної старушки. Це питання мучило його дуже довго, що аж йому «страшно соромно стало», коли він «раптом догадався», що Наполеон не тільки, що не налякався б душегубства, «але йому і в голову не прийшло б, що це щось монументальне, ба — навіть цілком не розумів би: для чого тут вовтузитись? І якщо б не було йому іншої дороги, то задушив би так, що й пікнути б не дав, не застановляючись. І ось, за «прикладом авторитету», Раскольніков dokonує душегубства. Замордувавши стару жінку, він не тільки що не відчував потреби покаєння, але ще й більше ніж будь-коли вірив у свою теорію. Навіть в останню мінуту по дорозі на поліцейську станицю, щоб видати себе правосуддю, він не хоче признатись, що йому є за що каятись.

«Провина?... Яка провина?» — кричить він до своєї сестри. «Те, що я забив погану вош, вредну стару лихварку, нікому непотрібну, за вбивство якої сорок гріхів відпускаються, яка з бідноти соки висисала, і це провина?...»

(«Ти кров пролив», — каже йому сестра).

«Яку всі проливають», — перехоплює на слові сестру, — «яка ллється, як водопад, яку ллють, як шампанське, і за яку коронують на Капітолі, а потім називають добродійцем людства. Так ти придивися докладніше я розсуди! Я сам хотів добра людям і вчинив би сотні, тисячі добрих діл замість тієї одної дурниці, навіть не дурниці, а просто безглуздя, так як уся ця думка зовсім не була така дурна, якою вона тепер здається (при невдачі все здається глупо...). Ніколи, ніколи ясніше, як тепер, не здавав я собі справи з того і більше ніж коли не розумію своєї провини. Ніколи, ніколи, не був я сильніше і більше переконаний ніж тепер»!

І не зважаючи на переконання у своїй невинності, він іде й доносить на себе, приймає покарання за провину, якої — на його думку — не було. Щось вище від доводів розсудку перемагає його волю. Ця боротьба неусвідомленого воління, протестуючого проти пролитої крові і проти розуму оправдуючого пролиту кров, якраз і викликає душевну драму Раскольнікова після злочину. Навіть коли оце воління — сліпий і незрозумілий моральний інстинк — остаточно перемагає, коли Раскольников карається вже на каторзі, розум усе далі не піддється і весь час відмовляється визнати себе винним.

«О, нехай би судьба післала йому покаєння, пекуче розкаєння, від страшних мук якого ввижається петля і яма. О, він зрадив би цьому. Муки і сльози — адже це також життя. Але він не розкаювався у своєму злочині. Ось у чому тільки вбачав свою провину: тільки в тому, що не міг її знести і зголосив своє признання».

Те, що він пішов признатися до свого злочину, доказувало в його очах не те, що його теорія невірна, а те, що сам він не належить до числа великих людей, які мають силу переступати моральні закони.

«Коли б я зарізав тільки ізза того, що був голоден, я був би тепер щасливий», — говорить він Соні Мармелядовій. «Мені треба було тоді відкрити, чим скоріше відкрити перед собою: вош я, як і всі інші, чи людина? Чи зможу я взяти на себе провину, чи ні? Насмілюся я нагнутись і взяти, чи ні? Тварина я тремтяча, чи маю право?.. І невже ж ти думаєш, що не знав я, наприклад, того, що як тільки почав я допитуватись і випитувати себе чи маю я право на владу, то вже виходило, що не маю права на владу. І що ж, коли ставлю питання: чи людина вош? — то виходить, що для мене людина не є вош, а вош для того, кому це до голови не приходить, хто просто йде, не питаючись. Коли вже я стільки днів мучив себе

питанням, чи пішов би Наполеон, то знати вже ясно відчував, що я не Наполеон».

Оце й мучить Раскольнікова — він показався звичайною людиною, підчищеною моральному закону. Він хотів мати «свободу і владу — головне владу! над усякою трусливою твариною, над усім муравельником». І цю владу він мав здобути почерез звільнення себе з-під морального закону. Але моральний закон показався сильнішим від нього й він упав...

Щойно по кількох роках каторги, в душі Раскольнікова доконується перелом: він признає себе винним у своєму злочині і в наслідок того відроджується до нового життя. Свідомість моралі перемогла.

Така трагедія Раскольнікова. Неусвідомлений інстинкт сильніший від теорії, не дивлячись на її логічну бездоганність. І справді, в чому хибність тієї теорії? З точки погляду ужиткової теорії, її нічого закинути. З такого погляду про моральність чи аморальність даного способу діяння вирішується білянсом користи чи шкоди для суспільства від того діяння. Коли у висліді виходить плюс по боці користи, значить даний спосіб діяння є моральний. Велике наукове відкриття могло принести користь мільйонам людей; невже не вимагає моральний обов'язок жертв для себе з життя кількох десятків осіб, коли це необхідно (для здійснення цього відкриття)? Або коли взяти приклад самого Раскольнікова, невже суспільство потерпіло від того, що «гидка вош» — стара лихварка вбита, і що її гроші перейшли в руки людини, яка, напевно, дасть їм багато краще примінення? Проти цього можна закинути, що коли в окремому випадку суспільство й може виграти на злочині, то поширення в суспільстві байдужости до людського життя було б небезпечне й не вигідне для суспільства. Через те, суспільство зацікавлене в тому, щоби душоубство жахало людей незалежно від того, які будуть його наслідки.

Це правда, але воно цілком не захитує теорії Раскольнікова, адже він згоден з тим, що маса повинна коритися сильному інстинктові страху перед проливом крові. Він вимагає визволення від цього інстинкту, як і взагалі від усього нераціонального — розумом не поясненого, тільки для небагатьох вибраних, які потраплять з усього зробити правду — адже з точки погляду утилітарної моралі, правда заключається в тому, що душоубство морально виправдується, коли воно побільшує суму щастя в суспільстві.

Саме оця незаперечна логіка його міркувань губить Раскольні-

кова. Він не хоче піддатися сліпим інстинктам, він не боїться правди — і гине. Яка-то помилка в його міркуваннях, безсумнівно, була.

Так, була; була в тому, що він хотів логічно обосновувати, раціоналізувати щось, що по своїй сутності не допускає такого логічного тлумачення, раціоналізування. Він хотів цілком раціональної моралі і шляхом логіки дійшов до її заперечення. Він шукав логічних доказів для морального закону — і не розумів, що моральний закон не потребує доказів, бо він отримує свою найвищу санкцію не із-зовні, а від себе самого.

Чому неповторність кожної людини являє собою святиню? Жодного логічного пояснення на це навести не можна, як і не можна подати логічних основ для всього того, що існує по своїй власній силі незалежно від нашої волі. Такий є факт, що наша моральна свідомість непереможньо скріплює нам святість людської індивідуальності; такий є моральний закон. Яке не було б походження цього закону, він так само реально існує в нашій душі і не допускає порушення його, як і любий закон природи. Раскольніков попрабував порушити його і впав. І так кожний мусить упасти, хто посідає моральну свідомість і порушує моральний закон.

Очевидно, в кого свідомість морального спить, той може цілком спокійно проливати кров, не викликаючи жодних трагедій у своїй душі. Верховенський убиває без найменшої потреби і не відчуває найменших докорів совісті. В кого немає совісті, тому немає чого боятися. Таким людям і немає потреби розмірковувати щодо свого права на вбивство іншого; вони не потребують морального оправдання для своїх дій. Раскольніков має совість і вона мстить над ним за порушення морального закону.

Той моральний закон сповіщає, що кожна людина є найвищою святинею незалежно від ступня морального достоїнства даної особи. Найнижчий і найбільш злочинний індивід є такою ж безконечною цінністю, як і найвищий. Нікого не можна вважати засобом в руках іншого, бо кожний становить ціль сам у собі. Або як про те говорить Кант:

«В природі все, над чим ми маємо владу, може в міру потреби служити нам засобом. Тільки людина, і з нею всяке розумне ество, є ціллю сама в собі, не як засіб для тієї чи іншої волі, а як суб'єкт у всіх своїх діях, скерованих чи то проти самого себе, чи проти інших розумних істот, як ціль».

В цьому сенсі всі люди є рівні між собою, хоч як різні та нерівні в інших відношеннях вони були б. Раскольніков відкинув корінь рівноцінності людської особистості і разом з тим відкинув мораль-

ний закон. Коли індивідуальність людини може бути святиною, то тільки, коли кожної без винятку. Адже від святого до злочинця існує безліч непомітних переходів; на якому ж із тих ступнів людська індивідуальність стається святиною?..

Цікаво порівняти Раскольнікова з Кірілловом. Трагедії одного і другого, по суті, різні. Кіріллова мучить Бог; він прагне свободи, хоче з людини зробити бога і задля цього вбиває себе. Раскольников не думає про Бога, його тягне до влади, він хоче підкорити собі «трусливу тварину» і для того вбиває людину. Кіріллов не хоче нічого для себе, він вірить у безконечну цінність, значить — у рівноцінність усіх людей. Раскольников хоче всього для себе, він відкидає рівність людей. Кіріллов це втілення вищого рівня людського самовілля, Раскольников — нижчого.

В особі Кіріллова Достоевський карає відкинення Бога і показує, що людина сама по собі не може бути богом. В особі Раскольнікова Достоевський карає зневаження святості людської індивідуальності і показує, що кожна людина зберігає в собі цю святість, і що в тому відношенні всі люди рівні.

Ще глибше та ж проблема самоцільності і самоцінності людини як одиниці розроблена в останньому великому романі Достоевського, в «Братах Карамазових». У «великому інквізиторі» Достоевський зводить два суспільні ідеали, що ділять між собою все людство. В чому ідея людського життя — в найбільшому щасті чи в найвищій моралі людини? — таке питання ставить Христові великий інквізитор у своїй спокусливий промові. Той старець ще набагато глибше переконаний в основній нерівності людей ніж Раскольников, але на відміну від Раскольнікова, він не вбиває, а сам себе приносить у жертву. Він зневажливо ставиться до людей і любить їх любов'ю, що основана на гарячій співчутності до їх жалюгідної безпорадності, до їх нікчемності — любить так, як люблять кволих і розпущених дітей. Правда, з тією любов'ю сполучена така жаждоба влади й така гордіня, про які Раскольникову й не снилося. Раскольников хоче покорити собі людей силою; хоче, щоб перед ним «тремтіла труслива твар». Честолюбство великого інквізитора куди більше — він хоче остаточно підкорити собі волю людей цілком і без решти; хоче стати для людей найвищим, незаперечним авторитетом, богом, перед яким добровільно приклонялися б і до якого молились би ті жалюгідні істоти.

Христос відкинув спокуси «страшного й розумного духа небутия». Христос не захотів з'єднати собі людей земними благами, не

захотів упідлеглити собі їх чудом і оснувати на ньому всесвітнє, земне царство.

«Ти не захотів, — говорить йому великий інквізитор, — позбавляти людину свободи і відкинув пропозицію, бо яка ж свобода, розсудив Ти, якщо повинування куплене хлібом? Ти відповів, що людина не живе тільки хлібом, а чи знаєш Ти, що в ім'я якраз того хліба земного повстане проти Тебе дух Землі і удариться з Тобою, і переможе Тебе, і всі підуть за ним, волаючи: «Хто подібний звірю цьому, він дав нам вогонь з небес?...» На місце старого твердого закону — людина свободним серцем повинна була сама рішати наперед що є добро, а що зло, маючи за маяк образ Твій перед собою, — та невже ж не подумав Ти, що та людина відкине в кінці і заперечить образ Твій і Твою правду, коли обтяжити її таким страшним тягарем як свобода вибору?... Вони в кінці викрикуватимуть, що правда не в Тобі; бо ж неможливо було залишати їх в розгубленні і муках більших, ніж учинив Ти, залишаючи їм стільки клопотів і непорішених завдань. Таким чином Ти сам поклав основи для розвалу Твого царства й вина в цьому нікого іншого... Ти не зійшов з хреста, коли до Тебе кричали, насміхаючись: «Зійди з хреста і увіруємо, що це Ти...» Ти не зійшов з хреста тому, що знову таки, не хотів поневолити людину чудом, а прагнув вільної віри — не чудесної. Прагнув вільної любови, а не рабського захоплення невільника перед могутністю, яка приголомшила б його раз на завжди. Але й тут судив Ти про людей надто високо, бо ж вони справді невільники, хоч і сотворені бунтівниками».

Христос приніс людині свободу і страждання нерозривно зв'язані з нею. Великий інквізитою хоче «направити подвиг Христа» — відняти в людини свободу яка людині не під силу, і підкорити її твердій та незмінній владі авторитету; дати людям «тихе смирення щастя, щастя слабосильних істот, якими вони були сотворені».

«О, ми переконаємо людей не гордитися, — викрикує він у дикому унесенні, — бо Ти ж підніс їх і тим навчив гордині. Докажемо їм, що вони слабосилі, що вони тільки жалюгідні діти, і що дитяче щастя є щастям усякого. Вони стануть трусливі і будуть дивитися на нас з трепотом і гордитися тим, що ми такі могутні й такі розумні, що зуміли усмирити таке буйне тисячомільйонове стадо. О, ми дозволимо їм бути грішними, їм кволим і безсилим, і вони любитимуть нас, як діти, за те, що ми дозволимо їм грішити».

І люди перетворюються в тихих, задоволених дітей.

«Тихо умруть вони, тихо погаснуть і за гробом зустрінуть тільки

смерть — бо й коли б і було щось на тому світі, то напевно не для таких уже тихих, як вони».

* * *

Перед нами вражаюча картина людства, в якому величезна більшість до тої міри понижена, до такого ступня затратила людське обличчя, що навіть втратила найвищий дар людині — безсмертну душу, але зате придбала щастя; меншість отримала безмежну владу над лишніми мільйонами й заплатила за цю владу страшну ціну невтихомирної душевної муки.

Де ж правда? Христос любив людей, але приніс їм страждання свободи. Великий інквізитор також любить людей (і він був у пустині, і він мучив себе, і він жертвував собою для людства) і приніс людям щастя, позбавивши їх свободи.

З точки погляду утилітаризму вся правда по боці інквізитора; адже люди щасливі в його царстві. Що з того, що вони перестали бути людьми, втратили безсмертну душу? Людям потрібне тільки щастя й вони його отримали.

Проте, для кого людська індивідуальність у всій своїй складності, із своєю свободою совісті, із своїм вільним розумінням моралі, є найвищою цінністю, той ніколи не погодиться пожертвувати своєю свободою за ніщо в світі — навіть для щастя людства. Ліпше нехай люди страждають від пізнання доброго й злого, ніж мали б бути щасливі, відмовившись від своєї свободи. Людство існує не для щастя, а для безконечного вдосконалювання людини. Щастя ж цінне тому, що воно йде рядом із тою вищою метою і допомагає в осягненні її. Тому й уся правда по боці Христа. Мрія ж великого інквізитора це лжа вмовлена ним же із-за нерозуміння величі індивідуальності. У своїй гордості він думає, що інші люди не володіють такими даними, як він. Але люди не такі мізерні, як йому здається, головне — не повинні бути такими мізерними і не завжди будуть такими. Квола людина може статися сильнішою — і до того треба змагати, твердо вірючи в можливість вивіщення людини. Як низько не стоїть людство, та в своїм історичнім розвитку воно йде не вниз, а вгору і ніхто не в силі сказати, як далеко воно зайде у своєму поході. Саме в цьому поході весь глузд життя, а те що проповідує великий інквізитор є відмовою від життя, духовна і фізична смерть.

Увесь секрет великого інквізитора, як говорить Альоша Карамазов, що він не вірить у Бога. Не вірючи в Бога, він і не вірить в людину, в самоцінність людини. Тим останнім він відрізняється від

Кіріллова і саме тому може жити: не можна вірити в людину і не вірити в Бога; якщо ж немає віри ні в Бога, ні в людину, то життя можливе, але життя поза моральним законом, навіть при екзальтації духа і любові до людей. Понура й фантастична мрія великого інквізитора рівнозначна знищенню людства, бо коли одні люди втратили людську гідність і обернулись у покірний товар, а другі піддалися духові лжи і тільки через те зберегли свою індивідуальність, то яку цінність має таке людство і чи не представляє воно собою «диявольський водевіль»? І чи не ліпше смерть і остаточне знищення такого людства ніж таке псевдо-життя, яке готує людству інквізитор?

Великий інквізитор, по духові, родич Раскольнікова, але без порівняння сильніший і вищий за нього. Раскольніков просто собі сильної волі й розуму людина; великий же інквізитор — велитень, титан, здібний перевернути світ. Раскольніков убиває людину і все таки не здобуває влади над людьми; великий же інквізитор приносить себе в жертву і тим здобуває безмежну владу над людством. Раскольніков, кінець-кінцем, кається і відмовляється від своєї мрії, — великий інквізитор твердо йде до кінця і не лякається визвати на суд самого бога.

Цікаво, що фантастична мрія Достоевського мала своє втілення — навіть у тих самих формах, які рисувались Достоевському. Чи ж не царством великого інквізитора була парагвайська держава єзуїтів, громадяни якої справді перетворились на подоби щасливих юнаків, а над ними безмежну владу тримала група єзуїтів. Чи ж не дух великого інквізитора вітав над тією дивовижною державою, що перетривала понад 150 років і впала тільки в наслідок насилля із зовні; держава, щодо якої трудно сказати — була вона здійсненням соціалізму, чи тільки виявом повного поневолення людини, яке тільки відоме історії.

В тім же романі Достоевський з надзвичайною силою ставить і третю велику проблему, яка мучила його — проблему всесвітнього зла. Проблема та впливає безпосередньо із двох перших. Якщо існує Бог і якщо людина самоціль, то окрема людина може терпіти тільки за свої провини, за те зло, яке вона сама вчинила. Терпіння в тому випадку впливають безпосередньо з факту вільного самоопределення винувника і представляє собою єдиний засіб для ствердження зневаженого морального закону. Бо коли зло не буде спокутоване, то де ж справедливість? Але як пояснити й оправдати невинне терпіння? Адже невинне страждання не тільки існує в світі, його ще й страшенно багато. Защо терплять, наприклад, діти, в

яких ніякого зла не може бути хоч би тому, що вони не володіють ще повним усвідомленням моралі.

«Якщо всі повинні терпіти, — говорить Іван Карамазов до свого брата, Альоші, — щоб терпінням купити вічну гармонію, то при чому тут діти, скажи, будь ласка? Цілком незрозуміло, для чого повинні терпіти й вони і з якої речі їм треба терпінням купувати гармонію? Для чого також і вони попали в матерію, удобрили собою для кого-то майбутню гармонію? Солідарність у гріху між людьми я розумію, розумію солідарність і в покаранні, але не з діточками солідарність у гріху, і коли правда, в суті речі, в тому, що вони солідарні і з батьками в усіх злочинах батьків, тоді правда ця справді не від світу цього і вона мені не зрозуміла».

Невинне терпіння не може бути нічим оправдане. І коли воно існує в світі, значить — наше відчуття моралі не може знайти виправдання для світу.

«Уяви собі, — питає Іван Альошу, — що це ти сам зводиш будівлю людської судьби з метою ущасливлення людей в останньому акті, з ціллю дати їм в кінці мир і спокій, але для цього потрібно і неминуче належало б замучити лиш одне тільки крошинне ество, ось тее диття, що б'є себе кулачками в груді, і на невідомщених сльозах його оснувати цю будову, — погодився б ти бути архітектором на таких умовах, скажи без крутіства?

«Ні, не погодився б», — тихо вимовив Альоша.

Очевидно, Альоша не міг інакше відповісти. Якщо кожна людина є абсолютною ціллю, то жодна гармонія, яка б вона грандіозна й висока не була, не може бути куплена ціною невинної жертви хоч би одної людини. Значить, якщо я вірю в Бога й абсолютне добро, я повинен відказатися від світу цього, що так незгідний з волею Божою. Яка б не була гармонія в майбутньому, вона «не варта сльозинки хоч би одного замученого дитятка, того, яке било себе кулачками в груді й молилося в смердячій халобурі своїй невідкупленими сльозами до «Боженьки». Не варта тому, що сльозинки залишились неспокутувані».

І через те, Іван відкидає гармонію (прийдешнього світу).

«Не хочу гармонії, із-за любові до людей не хочу. Хочу, ліпше, залишитися із невідомщеними терпіннями. Вже радше зостануся при невідомщеному страждані своїм і невгасаючому обуренні своїм, хоч і був би не правий. Надто вже дорого оцінили гармонію та й, взагалі, не по нашій кишені аж стільки платити за вступ. Тому-то я свій квиток вступу спішу повернути якнайхуткіше. Це я і роблю».

Не Бога я не приймаю, а тільки найшанобливіше повертаю Йому квиток».

Виходить, що світ не від Бога, бо в світі зло, а Бог абсолютне добро. Якщо не від Бога, то від кого? І чи до подумання ідея Бога, що стоїть над світом і не підкоряє собі його? Очевидно, ні. Тож Іван Карамазов цілком надурно говорить, що він приймає Бога, а тільки відкидає його світ: відкинувши світ, він відкинув і Бога.

Проблема всесвітнього зла це найтрудніша проблема релігійного сприймання — точніше кажучи, проблема не до розв'язання для нашого «евклідного» розуму. Ясне тільки одне, що ми не можемо уявити собі світу зовні незаслуженого страждання, бо без такого страждання світ позбавляється всякої моральної суті. Справді ж, уявімо собі, що в світі немає незаслуженого терпіння, іншими словами, кожне страждає по заслуді й по заслуді дістає нагороду. Чи ж це не вирвало б з коренем, остаточно і без решти, суть морального чину? Адже в тому якраз і заключається велич людського духа, що людина на рахунок свого власного страху дотримується морального закону, не знеохочуючись розпаношенням зла в доколишньому світі. Якщо добродичинець нагороджується на цьому світі, а грішник карається, то здійснення морального закону перетворюється на чин простого розрахунку, інакше кажучи, моральність зникає. Без боротьби немає перемоги — зло є необхідною спокую, щоб добро виявило свою силу. І що більше в світі невинного терпіння, тобто — що більше зла, то й світлорясніше й яскравіше виступає непереможна сила добра. Світ без зла був би раєм, але рай це не життя і в раї немає заслуг. Життя може кінчатися раєм, але не може в ньому вміщатися.

Всесвітнє зло перемагається в Достоєвського містичною ідеєю провини кожного за всіх. Невідомщене неповинне терпіння заставляє Івана відкинути світ в ім'я ураженого морального відчуття, яке домагається помсти; але є щось вище від помсти — це прощення й любов. Що сильніша любов, то й менше залишається місця для враждання і помсти. Іван не любить людей; він зовсім не в ім'я любові до людей відкинув світ. Він тому й зупиняється на стражданнях дітей, що дітей він любить, а людей ні. Для гордої людини любити дітей багато легше ніж дорослих: з дітьми немає чого ділити, діти нічим не можуть скривдити, дітям ні в чому зазидувати. Тож дітей Іван любить і жалує їх зо щирим співчуттям. Дорослих людей не тільки що не любить, а просто без обиняків заявляє, що «вони противні і на любов не заслуговують».

Для тих, хто любить людей не тільки, коли вони ще без провини

і не знають добра і зла, але й грішних, кволих і порочних, якими вони стають згодом, проблема світового зла являється в іншому світлі.

Князь Мишкін в «Ідіоті», старець Зосима і Альоша в «Карамазових» — ось типи справжніх людолюбців у Достоевського. У Івана душа благородна, але горда, зловна і зависна; він живе високими зацікавленнями, але живе він цілий в собі. Він уміє цінити любов, але якраз тому, що сам він цілком позбавлений цього почуття.

«Абстрактно можна ще любити ближнього, — думає він, — і навіть деколи здалека, але зблизька майже ніколи. Скажімо я, наприклад, можу бути поглинений терпінням, але другий, знай, не може пізнати, як велике моє страждання тому, що він хто інший, а не я; і крім того, людина рідко коли схильна признати іншу людину за страдника (будь-то би це була якась ранга). Чому не схильна? Тому, наприклад, що від мене неприємно заносить, що в мене глупковате обличчя, через те, що колись я наступав йому на п'яту».

Та бувають люди, хоч і мало їх, які володіють отим чудним даром любові; їх не відштовхує поганий запах іншої людини, ні його немиле обличчя. Вони люблять не тільки хороших (яких любити легко і кожний полюбить), але й поганих, ба — навіть на поганих, переважно, звертають вони свою любов, спонукану особливим співчуттям до них. Такі люди, коли зустрічають зло, то по душевному складі своїм вони більше переймаються жалінням і співчуттям до покривджених ніж злостью й обуренням на кривдника, бо, на загал, любов в душі їх сильніша від злоби. Любов приносить їм велике щастя та радість і через те скільки зла вони не бачили б довкола, вони органічно неспроможні проклясти світ, як це робить Іван. Вони надто люблять світ, і коли бачуть зло довкілля, то по своїй люблячій натурі, вони радше схильні добачати причину лиха не в інших, а в собі самих.

«Знайте, милі, — повчає старець Зосима, — що кожний із нас безсумнівно винен за всіх і за все на землі, не тільки в міру загально-світової вини, але й одиночно кожний за всіх людей, за кожну людину на землі».

Велика любов до людей приводить таких людолюбців до того, що для них їхня особовість ніби розчиняється й зливається з людством, проте вони не тільки що не втрачають своєї індивідуальності, але якраз стверджують її. Сповнені любов'ю, вони благословляють життя і світ.

«Мамо, — говорить умираючий брат Зосими, — не плач, життя

це рай, всі ми в раї та не хочемо знати цього, але коли б захотіли пізнати, вже завтра настав би по всьому світу рай».

Якщо життя це рай, тоді де ж проблема всесвітнього зла? Її вже нема, як і самого зла — прощеного і переможенного любов'ю.

Світ сповнений тайною і кориться своїм власним жорстоким, неблаганним законам, яких суть і мета недоступні людському розумові. Але бувають інколи містичні моменти, коли густа тканина світу зачинає ніби ріднути і просвічуватись потойбічним світлом. Такий момент пережив улюблений герой Достоевського, Альоша Карамазов, після смерті свого друга й учителя:

«Над ним широко й неозорно розгорнулася копула небес, сповнена тихих сяющих зір. Від зеніту до горизонту двоїлася мрячно Молочна Дорога. Свіжа, тиха, ніби застигла, ніч обтулила землю. Білі вежі й золоті копули собору мерехтіли на яхонтовому небі. Осінне розкішне квіття на клombaх коло дому заснуло аж до завтра. Тиша земська ніби торкалася небесної — таїна землі зливалася із зоряною... Альоша стояв і раптом, як підкошений, припав до землі. Не знав, чому обіймав він її, не усвідомлював собі, чому так нестримно хотілося йому цілувати її, цілувати її цілу. І цілував він її, плачучи, ридаючи й обливаючи її ревними сльозами, та клявся несамоовити любити її, любити во віки і віки. «Облий землю сльозами радости своєї і люби сії сльози свої» — продзвеніло в душі його. Для чого він плакав? О, він плакав у потрясенні своїм та від тих зір, що мерехтіли над ним із небес безодні, і «не стидався він несамоовитості цієї». Щось якби ниті від усіх тих незчисленних світів Божих зійшлись разом у душі його і вона вся тремтіла «торкаючись світів оних». Простити хотілося йому всім і за все і просити прощення, о! не собі, а за всіх і за все, а «за мене інші просять» — знову продзвеніло в душі його. Та з кожним ментом відчував він щось якби доторкально, як щось тверде і непохитне, як небозвід, злиало в душу його. Щось ніби якась ідея угосподилась в умі його, і це вже на ціле життя його й на віки вічні. Припав він до землі кволим юнаком, а встав твердим на все життя воїном. І відчув, і зрозумів він це раптом у ту ж мінуту потрясення свого. І ніколи, ніколи — на ціле життя своє — не міг Альоша забути тієї хвилини.

«В той час ктось-то навістив душу мою», — говорив він опісля з твердою вірою в слова свої.

(Перше видання в російській мові у збірці статей п.н. «К лучшему будущему», частина I — «Этика и общественная жизнь». Рік вид. 1912).

ТАВРО БЕЗДЕРЖАВНОСТИ

I

Т. Масарик про українців: «нехай доведуть, що вони дозрілі».
(з листа З. Антонюка з Іркутська
з 5-го липня 1979 року)

Політична культура

Вячеслав Липинський писав до Бориса Матюшенка, чільного соціал-демократа: «Для мене Ти був і єсть Борис Матюшенко, демократ, ідеаліст, чесна людина, а найважливіше — мій приятель. Демократію я поборою і буду поборювати всіма силами... Україна демократична — це фікція. Але Тебе я боронив і буду боронити...». У відповідь Б. Матюшенко писав: «Краще не торкатися пояснення того будь-що-будь парадоксального явища, яким є наша дружба, міцна (я вірю) дружба монархіста з демократом, соціалістом. Мабуть краще не розбирати різниці наших світоглядів, вони були і залишаться, а брати те, що є позитивне, а цим є, на мою думку, *взаємне признание людської чесності і великої любови до нашої батьківщини...*»

Далі Матюшенко, цитуючи вгорі наведені речення з листа Липинського, додає: «Я можу сказати те саме, тільки парафразуючи цей уступ, а саме замість «демократії» вставити «монархія», замість Борис Матюшенко — Вячеслав Липинський (Лист з 26-го грудня 1922 року). Це листування збережене в Інституті ім. В. Липинського у Філядельфії.

В одному зі своїх листів до В. Липинського Василь Стефаник писав: «Єх, якби Ваші предки, шляхта, не покинули черні і держалися, як Великий Гетьман, української землі та надавали їй порядок, то тоді було б мені не приходилося мати Вас за найбільш трагічну особу наших істориків. Всі ліві і ліві, а Ви за триста років появилися праві, один. Не вірю у Вашу концепцію, але благословлю Вас, що відтворюєте праву руку української нації. Все дотепер ми були без правої руки, а дякуючи Вам, ми тепер — бойова цілість. Маю надію на ту радість, яку будемо оба мати тоді, як наша нація сконсолідується, і моя ліва рука знайдеться у Вашій правій. Глибоко

вас люблячий — Василь Стефаник» (лист датований 4-го березня 1927 року).

Так могли писати до себе тільки особи високої політичної культури.

Які є істотні елементи цієї культури? Перш усього — це акцептування, як самозрозумілих, різниць у їхніх політичних поглядах; подруге — це віра у щирий патріотизм свого політичного опонента, пошана до нього і навіть особиста приязнь, і потрете — це свідоме, раціональне рішення співпрацювати, не зважаючи на всі розходження (щоб «ліва рука стискала праву», і так ми творили б «бойову цілість»).

[Саме оце політичне зрізничкування на ґрунті почуття національної єдності і взаємного довір'я між громадянами, підпорядкування себе загально зобов'язуючим національним вартостям та інтересам становить дві найістотніші риси політично зрілого суспільства]. Українські автори цитованих вгорі уривків листів тільки ілюструють те, що порівняльна політична наука стверджує на основі дослідів. Габріель Алмонд і Сідні Верба, професори політичних наук, у своїй солідній студії п.н. «Громадянська культура»¹ порівняли політичну культуру в п'ятох країнах: Німеччині, Італії, Великобританії, Мехіко і ЗСА, і ствердили, що стабільність та успішне функціонування британської та американської демократії зумовлені «збалансованою лояльністю громадян». Політично-партійне ангажування громадян у тих країнах є темпероване (регульоване і злагіднюване) *підпорядкуванням себе більше загальним вартостям*.

Згадані автори звернули також увагу, що взаємне довір'я і готовість до співпраці є більші між громадянами ЗСА і Великобританії, ніж інших країн. «*Роль громадянського довір'я й готовості до співпраці, як складників громадянської культури, не можна ніколи перецінити*», — писали вони. В певному сенсі — це загальне джерело, що допомагає демократії функціонувати. Творці конституції створили організаційну структуру політичного життя, але без довір'я між громадянами ці інституції нічого не варті».

Це довір'я до політичної провідної верстви, тобто переконання, що вона не чужа сила, але частина тієї самої політичної спільноти, спонукує громадян віддавати їй владу над собою».

Згадані американські автори далі вказують, що така громадська настанова, тобто довір'я і готовість до співпраці, не допускає до

¹ Gabriel A. Almond and, Sidney Verba: The Civic Culture. Princeton University Press, 1963.

того, щоб лояльність до своєї політичної групи довела до політичної фрагментації усього суспільства й захитання стабільності політичної системи. Ця сама настанова призводить до рівноваги між згодою і розходженнями в громаді. Якщо в суспільності нема зрізничування, якщо люди не гуртуються в політичні групи — це знак, що політичне життя для них не важливе, що громадянам байдуже, хто ними править. Забагато згоди робить провід менш відповідальним.

Знову ж, якщо розходження йдуть задалеко, тоді сама демократична суспільність загрожена... В здоровому і зрілому суспільстві існує — за словами американського соціолога Паарсона — «обмежена поляризація». *Розходження полагоджуються підпорядкуванням себе й політичних групових конфліктів вимогам національної єдності.* Це стосується однаково всього громадянства і його проводу. Тому в ЗСА і Великобританії підсилюється традиція приязних особистих взаємин між членами партій. В ЗСА переможений у виборах кандидат шле свою гратуляційну телеграму, запевняє про свою і своєї партії підтримку нововибраному Президентові, якщо ще кілька днів перед тим гостро критикував і вважав нездібним вести країну.

Конгресмени і сенатори переможеної партії часто підтримують президента-переможця, коли вважають, що його рішення є корисні для Америки. Наприклад, республіканський лідер Говард Бейкер піддержував президента Джиммі Картера в багатьох його рішеннях у добрій традиції свого попередника Е. Дірксена. «Тут, у цьому самому бюрі, — казав він, — я бачив, як Дірксен і Линдон Джансон працювали над вирівнюванням їхніх розходжень для добра країни. Вони були суперниками, а не ворогами» («Тайм», 13-го серпня 1980 р.).

II

Питання політичної культури української суспільності розглядатимемо в світлі повищих міркувань. Будемо питатися, скільки взаємного довір'я є між українцями, тобто переконання про щирість патріотизму й чесність своїх земляків, зокрема, коли вони на провідних становищах. (Це довір'я є психологічною основою національної єдності, згідливості, лояльності до своєї влади та співпраці між громадянами). Основна теза цього есею — цього довір'я та цієї єдності між українцями нема. Питанню причин такої політичної незрілості українського громадянства буде присвячена дальша частина есею. При кінці обмірковуємо можливі засоби усунування цієї історичної спадщини незрілості.

Всі у нас говорять: «одна українська нація», «одна соборна Україна».

Усіх болить, коли ворог переслідує українців у будь-якій частині України. Проте, якщо мова про щоденні взаємини між українцями чи якусь колективну спільну дію, тієї єдності і згоди нема. В. Липинський писав: «Щождо взаємного незнання себе (одні одних) українських людей, то воно в нас дійсно надзвичайне»,... «глибоке, примітивне незнання своїх земляків і свого краю лежало — крім інших причин — в основі цієї чисто звірячої антипатії, якою українські люди в хвилинали, коли треба було за всяку ціну єднатись, взаємно, неначе пружинами, відштовхувались від себе. Як могло бути об'єднане на ділі те, що не було об'єднане в думках, мисленних образах і намірах?.. Чи можуть врешті звати себе «українськими націоналістами» і «соборниками» ці інтелігенти українські, які крім дрібних зненавистей, якихось своїх дрібненьких групочок нічого і нікого більше на Україні не знають і не хочуть знати» (Листи до братів хліборобів», стор. 449-50).

Наші сучасні публіцисти-дисиденти в Україні дають ту саму оцінку взаємин між українцями. Поет В. Стус у своєму листі зі заслання пише: «Табірний досвід показав, що наші люди надто схильні до чварів. Може, як ніхто інший. Гірко, боляче те все спостерігати. І все то історичні наслідки (хто його знає, може вони давалися і далися взнаки вже при руїнах Київської Русі?)... І в наслідок усіх наших загумінкових факторів маємо те, що всі наші зусилля марнуються» («Свобода», 2-го березня 1978 р.).

Євген Сверстюк у есеї «Остання сльоза», коментуючи поезію Т. Шевченка, м. ін., завважує: «Наше життя — вічно розбите і порізнене, відчужене від нас самих — «і ми не ми, і я не я». Де кожен один з одним наче поруч, але не разом. Де всі вічно блукають і розходяться, наче вражені чумою приречености. Де холод невиконаного життя обростає байдужістю до матері, до всіх і, зрештою, що себе самого. Бо, власне, з самим собою вічно розминаєшся — один з одним і самим з собою» (Євген Сверстюк: Вибране. Видавництво «Сучасність», 1979 р., стор. 59).

Спостереження В. Стуса і Є. Сверстюка заперечують погляд, що його можна часто почути, мовляв, українці роз'єднані тільки у вільному світі, а в Україні у твердій советській неволі всі об'єднані. Виходить — і досвід інших народів потверджує, — що неволя об'єднує тільки у спротиві і ненависті до ворога, однак, ніяк не підготує поневоленних до співпраці в умовах свободи. Зрештою поведінка наших дисидентів на Заході теж тому доказ. Є їх кілька і

ніякої згоди між ними немає. Особи, що ризикували особистою свободою і життям в ім'я високих ідеалів свободи і пошани до людини, опинившись на волі, не можуть стерпіти інших поглядів. Вони виходять із залі, щоб не слухати іншого дисидента, не хочуть зустрічатися зі собою, — одним словом, не дають прикладу толерантності і пошани до людини та до її права мати свою окрему думку на таку чи таку справу.

Навіть поверховна обсервація життя українців у вільному світі підсилює оцінки В. Липинського, В. Стуса й Є. Сверстюка про брак довір'я, згідливості серед нас і про наше невміння діяти разом. Як легко кидається у нас підозріння, засуджується і викидається з громади, відкидається від українства не раз вартісних одиниць. Вистачить, щоб хтось висунув іншу думку, теорію, гіпотезу, — які йдуть у розріз з дотеперішніми, нібито «освяченими» поглядами або незгідні з лінією партії, яка нібито знає все і рішає, про що й як кожний має думати, — щоб запідозрити таку людину якщо не в зраді і запродавстві, то принаймні в національній нестійкості, в нечесності і в бракові патріотизму.

Стан між нашими політичними групами всім відомий. За останніх 60 років, відчасу Визвольних змагань тема консолідації наших політичних сил не сходила зі сторінок нашої преси. Справа, однак, не посунулася вперед. Парафразуючи слова гетьмана Івана Мазепи, можна сказати, що всі прагнули до тієї самої мети, проте «в один гуж не тягли» і досі не тягнуть. В основі постійних трагічних двоподілів — поруч амбіцій поодиноких лідерів — лежить недовір'я одних до других. Є в нас політичні групи, які вважають тільки себе справжніми патріотами, а всіх інших, мовляв, не можна довіряти. Брак довір'я до чесності і патріотизму інших українців — це головний симптом нашої політичної незрілості.

Для ілюстрації взаємин між мешканцями різних земель України нагадаймо негативні, принизливі оцінки одних про других, відчуженість і взаємне недовір'я між ними. Таке саме недовір'я існує між різними соціальними верствами українського народу. Хоч українська інтелігенція розпочала національне відродження й очолювала політичну боротьбу, в широких масах далі існувало недовір'я до «панів». І досі можна почути думку, що як в 1917-20 роках, так і під час Другої світової війни народ був готовий до революції, але інтелігенція «не дописала». В переконанні пересічного галицького селянина «пан» з «паном» завжди тримає, тобто український інтелігент з польським завжди, мовляв, порозуміються, очевидно коштом — «бідного народу».

Життя наших громад постійно розбивається, коли доводиться виконати якесь спільне завдання. Так постають дві школи українознавства в тому самому містечку; так влаштовуються два свята державности, хоч сенс відзначування цих роковин є якраз зміцнювати почуття національної єдності; так будується дві церкви, часом одна поруч другої, щоб могли святкувати за різними календарями, начебто в одному храмі не можна б цього робити, зваживши, що храми порожні весь тиждень за винятком кількох годин недільних Богослужб. Всюди видно типовий нам брак раціонального підходу, до завдань, брак згідливості, доброї волі і брак навіть християнської любови між самими християнами.

III

Взаємини між українцями — нездорові. Забагато між ними непорозумінь часто із-за дрібничок, ображених почуттів, ресантиментів, заздрощів і злоби. Замало взаємного вирозуміння і вибачливості, замало взаємного довір'я. Особисті урази та образи, до яких українці схильні, як ніхто інший, переносяться в громадські організації, ці організації стають тереном сварок, конфліктів і незгоди.

Кожний вважає, що його думка єдиноправильна й розумна. Він готовий співпрацювати, але під умовою, що всі його слухатимуть. Українцям часто-густо обтяженим почуттям меншевартості й непевності про свою власну важливість, дуже важко резигнувати зі свого погляду і погодитися з думкою інших. Таке погодження вони відчувають як особисту поразку.

Рідко можна почути з уст українця позитивні опінії про інших українців. Переважає радше сувора критика інших, нехить до них і часто проста обмова. Дрібні помилки і недотягнення поодиноких осіб не забуваються десятки років. Не диво, участь в українському житті залишає стільки гіркості і викликає в неодного бажання втекти в приватне життя і триматися здалека від своїх земляків.

Писав колись адвокат Петро Саварин голова Альбертської прогресивної партії в Канаді, отож людина з великим політичним досвідом: «Ми самі собі є найбільшими ворогами. Роздори, сварки, непорозуміння, партійництво, відсутність співпраці, замала ідейність і жертвенність — це все наше, не чуже («Свобода» з 23-го вересня, 1976 р.).

Наслідки довгого поневолення

Причин браку взаємного довір'я між українцями, яке є психологічною основою національної єдності та згідливості, є кілька. Візантійський письменник VI сторіччя Маврикій так схарактеризував тодішніх наших предків: «Вони не мають правління і живуть у ворожнечі між собою. У них багато начальників, які не живуть у згоді, так, що добре перетягати декотрих на свій бік намовами і дарунками, особливо ближчих до наших границь, і тоді на інших нападати, аби спільна війна не змусила їх до купи та не звела під одну владу». — «Їхні рішення змінні і нестійкі, бо одні одним перечать із зависти і амбіції та роблять наперекір, тому не можна довіряти їх умовам і словам» (М. Грушевський: «Історія України», Том I, стор. 366-371).

Кілька сторіч пізніше наш літописець відмічував: «Наш край великий і багатий, але ладу в ньому немає». Згідно з легендою, треба було запросити варягів, що завели лад, тобто створили нам державу.

З такою характеристикою виступили наші предки на сцену історії. Такими самими залишилися їхні нащадки впродовж усієї історії. Описана візантійським письменником з VI сторіччя ворожнеча між групами, зависть і амбіціонерство, роблення наперекір другим й у висліді — брак національної єдності правдиві до болю і досі. Єдина різниця хіба та, що замість ворожнечі між племенами та князями існує ворожнеча міжклясова і міжпартійна.

Західні нації-держави в середніх віках і пізніше були так само розбиті на племена, князівства й королівства, які між собою ворогували. Історія цих народів повна братовбивств між володарями, воєн, переслідувань і жорстокостей між племенами. Проте в їх історії знайшовся хтось, що мав силу й зручність у певний час усіх об'єднати. В Польщі таке об'єднання перевів Владислав Локетек в XIV сторіччі. Італія об'єдналася під керівництвом Савойської династії щойно в XIX сторіччі. Німеччина під гегемонією Прусії об'єдналася також щойно в XIX сторіччі. Період абсолютних монархій у деяких державах (Франція, Росія) призвів до сцементування цих народів у одну націю-державу.

Того процесу сцілення Україна не перейшла. Вона втратила свою державність, заки могла об'єднатися, втратила її на багато сторіч. Не будучи ніколи об'єднаними під своєю центральною владою,

українці не навчилися думати категоріями зрізничкованої цілоти української нації.

З політичним відродженням України прийшло гасло соборності українських земель. Соборність, однак, залишилася гаслом, мрією, метою, про яку можна деклямувати і складати патріотичні заяви, яка, проте, не стала самозрозумілим елементом нашого думання і поведінки. В значній частині нашого громадянства політичне думання залишилося вузьким, племінним; тобто залишилося думанням категоріями села, провінції, кліки чи партії, тобто груп людей на базі їх спорідненості і близькості, із запереченням, нетерпимістю і ворожістю до всього, що є поза їхнім «племенем».

Люціян Пай, дослідник процесів ставання націями колоніальних народів, стверджує, що впоєння національної лояльності, ідентифікації і готовості підпорядкувати себе центральній владі є першою й найважливішою проблемою новопосталих націй.² Україна стоїть і стоятиме перед цією самою проблемою.

Через брак власної держави не могло витворитися почуття довір'я між громадянами і провідною верствою; не могли вирощуватися оті громадянські чесноти, що є такі істотні для тривкого державного життя: почуття лояльності до своєї влади; толерантність до різниць в ім'я національної згоди; готовість до співпраці, не зважаючи на всі розходження, тобто до компромісу, і вкінці — взаємне довір'я між громадянами. Навпаки, бездержавність стала психологічною категорією, тобто рівнозначною з невмінням створити власну владу та її вдержати.

Довге поневолення залишає «намул» у вдачі поневолених, робить їх врешті-решт нездібними керувати собою. Вони, мов у зачарованому колі: щоб стати нацією-державою, треба б навчити думати й діяти по-державному. А цього найлегше навчитися таки у своїй власній, упорядкованій державі. Коли цієї нагоди нема, бездержавні люди є наче приречені «блукати й розходитися», як писав Сверстюк, хіба що знайдеться досить одиниць, що власним психічним зусиллям переможуть у собі бездержавність, усунуть намул неволі в себе самих і рівночасно переможуть численних серед нас демагогів, які, жируючи на політичній невідготованості широких мас, зводять всі наші державницькі змагання нанівець.

Про цю потребу всенаціонального політичного перевиховання, щоб вкінці ми навчилися «стояти разом», а не лише «поруч себе», буде мова пізніше.

² Lucian W. Pae: *Politics, Personality and Nation Building*, New Haven, 1962.

Вгорі було згадано про «намул неволі», що залишається в ду-манні і поведінці поневолених. Перш за все йдеться про репресію нормальної, здорової людської агресивності, що проявляється в ба-жанні самоутвердитися, виявити себе, у відстоюванні своїх прав, зокрема права бути самим собою. За всяку спробу бути собою, вия-вити свої прагнення бути господарем на своїй землі приходила ка-ра. Здушення цих природних гонів та їхня фрустрація призводить до посилення агресивності, що набирає тоді патологічних форм, чи то буде деструктивна лють, чи самоненависть. Здушена агресив-ність, що не може виявитися в щоденному житті проти ворога, хіба в кривавих жорстоких революціях, переноситься на власних зем-ляків. Звідси зріст ворожості між різними групами і особами внутрі поневоленого народу.

Цю психологічну динаміку репресії самовияву, посилення агре-сивності і перенесення її в життя внутрі поневоленої групи до-сліджувано експериментально. Найбільш відомі є експерименти з щурами. Коли замкнути щурів до клітки, вони стають більше люті, а що не мають можливості кусати руку, що їх замкнула, починають взаємно кусатися. Це саме діється серед поневоленого народу.

«Укрита злість, облудлива покірність» — це коротка, але глибоко правдива характеристика кожного раба, яку Іван Франко застосовува до українців. До цієї характеристики треба би додати другу пси-хологічну правду, що «укрита злість», не маючи нагоди нормаль-ного вияву в щоденній конфронтації з поневолювачем, затроює вза-ємини між людьми всередині поневоленої суспільності. Чейже злість і ворожість можна безкарно виявляти тільки супроти своїх земляків тим більше, що ворог-поневолювач підсилює всякими за-собами внутрішню гризню між поневоленими.

Забгато міжгрупової, часто навіть неусвідомленої ненависти й агресивності внутрі суспільності роз'єднує її і унеможливорює спів-працю між групами і поодинокими особами.

Впродовж багатьох сторіч українці не лише не мали свободи й нагоди бути собою, утвердитися як нарід рівний іншим народам, але зазнавали чимало принижень, погорди, нестатків і прямого пе-реслідування. Для багатьох дорога до росту вгору, навіть зробити кар'єру була закрита. Часто вони жили в страху й постійній не-певності.

IV

Все це, очевидно, не лише посилювало їхню злість, але витворювало в них почуття меншевартості, непевності, презирства і ненависти до себе самих. Такі негативні уявлення про себе самих, часто-густо як слід неусвідомлені, породжують заздрість за успіхи інших, бажання принизити інших, тенденцію хвалити себе, шукати почесей і титулів.

Переслідувані особи чи групи виявляють тенденцію бути недовірливими, схильними до підозри. Серед поневолених часто появляються особи з «наполеонськими» чи «месіяністичними» комплексами: вони переконані, що їхньою особистою місією є визволити або спасти увесь народ.

Інші знову ж переконані, що всі українці — це дурники, а він єдиний розумний, що все знає, розуміє; його всі чужинці подивляють; він єдиний має успіх у своїй роботі. Очевидно все це є надкомпенсати глибокого почуття браку певності і браку віри в себе самого.

Коли спостерігати наших осіб, можна легко добачити, як багато з них обтяжені тавром неволі. Їхні «емоційні проблеми», їхні комплекси і надкомпенсати стали інтегральною частиною їхньої вдачі так, що вони навіть не здають собі справи, які викручені є їхні погляди і настанови.

Одним з наслідків довгої бездержавности є у нас загальне негативне наставлення до влади взагалі. Тому що влада була чужою, ненависною, несправедливою до поневолених, у їхній уяві і підсвідомому очікуванні набирає визволення значення звільнення від всякої влади, від всяких обмежень, примусів і законів. Перехід від негачії влади до позитивної настанови, до пошани до влади та й законів є однією з тих важких проблем, що стоять перед кожним.

Брак досвіду влади, її границь, можливостей і відповідальности призводить до думання, відірваного від дійсности. Власні слова, фрази, пропаганду береться за дійсність. На словах можна видумувати утопічні програми, вимірювати далекосяжні пляни, не турбуючись тим, як їх здійснити. Українське національне відродження почалося від літератури — поети і письменники ставали в нас політиками; їхні слова ставали політичною мудрістю і дороговказами. Слова та ідеології легко роз'єднують людей, бо кожний вірить у свою «словесну» правду без можливості її перевірити в зустрічі з дійсністю.

Конкретні проблеми та завдання, що стоять перед кожною владою, творять реальний ґрунт, який об'єднує людей та змушує до співпраці. Коли цієї влади неми, в бездержавного народу приходиться до переросту значення фрази, слова, ідеології.

Психологічно-побутові різниці

Не лише саме поневолення і бездержавність впродовж сторіч, але факт, що українці жили довго під різними окупаціями, під впливами різних культур додав до того, що між мешканцями різних культур додав до того, що між мешканцями різних українських земель витворилися глибокі різниці в ментальності, побуті, політичній зрілості і орієнтації, навіть у національній свідомості. Ці різниці не приймається добродушно й з почуттям гумору. Навпаки, ці різниці породжують серед нас нетерпимість одних до других, взаємну погороду, недовір'я і нехоть. В протилежності до «безпосередньо-ширих і простих наддніпрянців», — на думку Миколи Вороного, — галичани є «специфічно рафіновані з плиткою меркантильною вдачею» із «застарілими забобонами і пристосованістю до дрібнобуржуазного трибу життя». Ольгу Хорунжинську відраджувано виходити заміж за І. Франка, бо це означало б переїзд до Галичини з її іншими звичаями. Її родина побоювалася, як її приймуть галичани. Побоювання виявилися оправдані. Галицьке суспільство ізолювало молоде подружжя Франка з Ольгою Хорунжинською. Їх майже ніхто не відвідував і тільки тому, що Ольгу вважали за... «росіянку».

Ці психологічно-побутові різниці проявилися також під час визвольних змагань 1917-21 років, коли західньо-український і східньо-український уряди діяли окремо, не розуміючи себе і часом проти себе. І досі на еміграції східні і західні українці навіть побутово і товарисько живуть окремо. Ці психологічні та побутові різниці є частинною причиною існування політичних груп, членство яких рекрутується на територіальній базі. Між східними і західніми українцями далі панує недовір'я, нехоть і навіть ворожість.

Для галичан наддніпрянці — це люди «широкої» «степової» вдачі з нахилом до безвідповідальних анархічних акцій, люди малої національної свідомості, вкінці — це «советські люди» або «східняки», тобто меншевартні.

Для наддніпрянців галичани — це неповноварті українці, вони ж «католики», «йосафатники», їхня мова неправильна, засмічена польонізмами і подібне.

Боротьба внутрі української суспільности

Важливою причиною взаємного недовір'я, ворожости й браку почуття національної єдності між українцями був особливий характер нашого політичного відродження, тобто зріст національної свідомости й розбудження прагнення до власної державности відбувалося на тлі довгої боротьби внутрі самої української суспільности.

Ще на початку ХХ сторіччя національно свідомих українців було дуже мало. Сам факт, що постала тоді партія, для якої самостійність була однією з точок програми (Українська Народня Партія) вказує, що змагання до державности не було рухом усього народу, чи навіть усієї провідної верстви, але тільки малої її частини. Проти неї стояли байдужі маси і багато переконаних малоросів або москвофілів (у Галичині) переважно з-поміж зденаціоналізованих вищих верств і духовенства.

До існуючих соціальних різниць і конфліктів між вищими, посідаючими верствами, та народом, який тримався свого окремого побуту і жив своєю народною культурою, прийшли ще національно-політичні різниці. Зденаціоналізовані вищі верстви були відчужені від народу. Між ними і народними масами не могло постати почуття спільної долі, спільних прагнень, як це могло статися в тих поневолених на короткий час народів, у яких провідна верства очолила змагання усього народу за своє визволення.

V

Однією з трагічних особливостей історії України є те, що вона кількакратно тратила своїх «панів», тобто свою провідну політичну верству. Впродовж XVI і XVII століть тисячі українських шляхетських родів спольщилися, в XIX столітті тисячі нащадків козацької старшини зросійщилися. На наших очах активніші з природи одиниці йдуть на службу інтересів совєтської імперії і відчужуються від свого народу. Наслідком тих денационалізацій наших провідних верств у народі витворилося не лише почуття відчуження, але й недовір'я до своїх панів, свого проводу. Вороги України дуже вміло підсичували це недовір'я, спокушуючи панів переходити до них, а потім підбурюючи низи проти них.

Коли деякі особи з «панів» почали повертатися до свого народу, широкі маси і інтелігенція поставилися до них з недовір'ям і навіть з ворожістю. Галицьке суспільство довго не могло погодитися з

тим, що граф Шептицький став митрополитом Греко-Католицької Церкви в Галичині. Національно свідомі інтелігенція Наддніпрянщини не могли погодитися з думкою, що російський генерал П. Скоропадський, поміщик, що не вмів говорити по-українськи, став гетьманом України. Так само як сьогодні частина нашого суспільства не може погодитися, що радянський генерал може включитися в українське змагання до незалежності.

Внутрішня боротьба за поширення національної свідомості і самостійницьких прагнень не лише абсорбувала велику масу енергії, але теж залишила в переможених ресентимент, гіркість і відчуження від решти громадянства. Розбиття суспільності на два табори: «українців» (тобто самостійників) і малоросів, або москвофілів, посіяло зерна глибокого взаємного недовір'я серед різних частин української суспільності. Самостійники ледве чи могли довіряти тим, що були ворожі «українському рухові». Вони радше вважали їх зрадниками, яких треба побороювати, а не йти до згоди та єдності. Оця політично-психологічна спадщина взаємного недовір'я, підозріння та ворожості залишилася й до сьогоднішнього дня.

Ідеологічне розуміння українства

Коротко накреслений вгорі процес зростання національної свідомості і національної політичної думки не лише поглибили недовір'я і посіяли зерна ворожості між мешканцями України, але привели до ідеологічного розуміння українства, чи ідеологічного розуміння українського патріотизму. Приналежність до українського народу почало ідентифікуватися з визнанням такої чи такої партійної ідеології і програми. Самостійництво — це не було прагнення усього народу, як це буває, коли якусь країну окупує і поневолює на короткий час ворог, але це була ідеологія і програма спочатку малої групи бездержавного народу, в якому бажання власної державності вже приспане, якої собі велика частина громадянства не бажає. Що ці змагання виявилися спочатку як «український рух», до якого можна було належати або ні, — ілюструє оце вузьке «ідеологічне» розуміння України. Годі собі уявити, щоб в окуповній німцями Франції існував «французький рух», або навіть у Польщі, яка була понад сто двадцять років під російською, пруською та австрійською окупаціями, існував «польський рух», який мусів спершу боротися проти інших поляків за ідею національного визволення Польщі.

Національно-визвольна ідея перемогла вкінці серед українців.

Між двома світовими війнами, зокрема в Західній Україні, національна свідомість поширилися на широкі верстви народу, які вже були готові активно боротися за здійснення незалежності України. Проте, хоч внутрішнього «ворога» («москвофілів» і інших противників незалежності України) вже майже не було, психологія недовір'я і взаємної ворожості між українцями не змінилася. Вона проявилася тепер у взаєминах між політичними групами. Хоч усі політичні партії в Західній Україні стояли на самостійницьких позиціях, одні другим не довіряли, одні одних засуджували, відмовляли права мати голос у вирішуванні загальнонаціональних проблем.

В умовах неволі під Польщею було кільканадцять політичних партій, і хоч впродовж усіх 20 років тонни паперу і море чорнила зужито на апелі до єдності і статті про консолідацію, до ніякого зговорення між тими групами не дійшло. Не було теж узгодження дій між легальними партіями і оунівським підпіллям. Усім бракувало взаємного довір'я, тобто переконання, що інші українці такі самі щирі патріоти, як вони самі: що вони мають право також щось вирішувати, зокрема майбутню долю свого народу. Замість того була готовість дошукуватися в противникові нечесних мотивів, «хрунівства», опортунізму, браку справжнього патріотизму, готовости до зради і подібного.

Донощицтво і зрадництво

До такого стану взаємного недовір'я і підозрілости добавила свою мірку справжня болячка нашої суспільности, якою було поширене донощицтво і споріднене з ним психологічно зрадництво. Донощицтво — це скрита співпраця — за гроші чи з особистої помсти — з чужою владою проти своїх земляків, зокрема проти провідних осіб між ними. Зрадництво — це явний перехід на бік ворога і дія проти інтересів власного народу. Писав В. Липинський у своїй статті «Покликання «варягів» чи організація хліборобів»: «Зрадництво стало найбільш характеристичним явищем нашої історії».

Найбільш ганебною була поведінка наших козаків, які, коли були оточені ворогом, видавали йому на страту своїх старшин, щоб так рятувати свою шкуру. Явище — невідоме в історії інших європейських народів, у яких між рядовими вояками і старшинами втворювалося сильне моральне пов'язання, де існував кодекс особистої чести, який зобов'язував до вірності присязі і своїм провідникам. Вороги: поляки чи росіяни, знали цю слабкість легковірної козацької черні. Вони, звичайно, поширювали чутки про пляновану

зраду старшин, і ця метода виявлялася дуже успішною у народі, в якому бракувало того цементу, що зв'язував би усіх в одну спільноту долі; в якому свідомо не плекано почуття вірності, особистої честі, відданості одного одному.

Читання історії козацької держави, зокрема від смерти Богдана Хмельницького до Івана Мазепи, викликало у мене гнітюче враження; це читання може лише породити тривогу за наше майбутнє. Це ж була наша держава, де була власна влада, уряд і власне військо; Польща була вже ослаблена, а Росія ще не була потугою. І що ми з цієї держави зробили? Як ми поводитися? Чи виявилися ми тоді політично зрілим народом? Отож були два гетьмани: правобережний і лівобережний, які найчастіше воювали проти себе. Проти кожного з них виступали один за одним всілякі полковники як кандидати в гетьмани. «Що козак — то полковник, що сотник — то гетьман», така була тоді приповідка. Українці воювали проти себе самих. Звідси названо цей період нашої історії «Великою Руїною».

Найгірше ж було те, що оця ривалізація за владу йшла в парі з постійними доносами до московського царя на своїх гетьманів, з шуканням допомоги у ворога коштом ступневої ліквідації незалежності України. За кожен таку поміч треба було платити обмежуванням свободи власної держави.

Д. Многогрішного старшини-змовники віддали цареві на муки і заслання. Провідник змовників І. Самойлович став гетьманом. Хоч як він вислужувався московським воеводам, — між іншим, довів до скасування автономії Української Церкви, — на нього також було зроблено донос, його арештували і заслали на Сибір. Генеральний суддя, тобто член гетьманського уряду, Кочубей та полковник Іскра зробили донос на І. Мазепу. Таких прикладів можна б навести багато з нашої трагічної історії. Недарма Т. Шевченко називав тих наших гетьманів «варшавським сміттям», «гряззю Москви», а своїх сучасників з-поміж української аристократії — «вислужниками чужого отечества», і «донощиками і фарисеями», які допомагають ворогові «із матері (України) полатану сорочку знімати» і гірше «ляха її розпинають».

Не гаразд було і між західними українцями, коли Іван Франко мусів нарікати на «брак справжніх характерів» між ними і на безліч «перевертнів усякого роду».

Як видно зі статті Л. Плюща «Трагедія Івана Дзюби» («Сучасність», грудень 1976) проблема поширеного ренегатства й національної зради серед українців турбує українських патріотів-дисиден-

тів. На цю тему він вів розмови з І. Дзюбою, І. Світличним та іншими учасниками українського руху опору.

VI

Він далі коментує: «Це трагедія України — перевертні». Цю трагедію України Шевченко геніяльно змалював в апокаліптичній містерії «Великих Льох»:

*Сю ніч будуть в Україні
Родитись близнята:
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде (...)
Катам помагати.*

Євген Сверстюк пояснює цю болячку донощицтва і зрадництва жадобою матеріальних користей. У статті «На дев'яте березня» він писав: «Є щасливі нації. Для них відступництво і національна зрада — просто випадок патології, що реєструється в клініці; але не фіксується в історії. Для нас цілими століттями дорога до зради пахла коритом, мундиром, золотом, а дорога вірності — кров'ю («Вибране». Вид. Сучасність 1979, стор. 50).

Проте на нашу думку, існують ще інші, психологічні, причини цієї болячки. Донощицтво — це вияв укритої люті облудливої — покірного і нібито назверх льояльного раба, що не має відваги явно виступити проти противника чи ривалізувати з іншими за посаду, владу чи якісь користі, в якого нема мінімальної пошани і почуття національної честі, зате є сліпа, деструктивна злоба, заздрість і ворожість. Як інакше пояснити поширене донощицтво між нашими земляками, що жили в діпівських таборах, або навіть тепер в Америці чи в інших країнах вільного світу. На думку урядників Міжнародної Організації для втікачів (IPO), українські табори відрізнялися тим, що в них було найменше злочинів (грабунків, убивств), тобто актів прямої агресії. Українці славилися за найбільш працьовитих, слухняних, покірних і невимогливих біженців. Зате з-поміж усіх етнічних груп від українців приходило найбільше доносів на своїх земляків.

Це саме діється в Америці чи іншій країні, де живуть українці. Нещодавно Іван Кедрин у своїй статті «Де корінь лиха України?» (з передруку у «Вільному Слові» з Лондону) навів кілька прикладів

ганебної поведінки українців. «Вперше в історії Америки, — пише І. Кедрин, — покликав колишній президент Форд українського діяча на становище свого радника в етнічних справах, — негайно найшовся українець, який написав листа до Білого Дому, що покликаний на те становище діяч не має належних кваліфікацій». Проти включення українського спортсмена заперечував теж українець своїм доносом...

Доноси в діпівських таборах і в Америці не приносили і не приносять ніякої матеріальної користи, ані «мундурів», ані «золота», ані привілеїв. Вони викликають радше погорду до самих донощиків. Їхні доноси та їхні прізвища зберігаються в архівах і колись будуть виявлені дослідниками. Проте, це видно не спиняє донощика від доносів. Доноси є актами «пасивної агресивності», як їх зве клінічна психологія, — типовими для людей, що не навчилися явно та прилюдно боронити своїх прав, не вміють бути собою без страху і не вміють признатися до своєї амбіції здобути кращу посаду для себе у ривалізації явній з іншими, навіть своїми земляками, знайомими чи приятелями. Поневолена людина навчилася тільки стріляти з-поза плота.

Якщо мова про язву донощництва — ситуація в сучасній Україні просто трагічна. Советська влада не тільки спокусами, але погрозами й психологічним примусом втягає людей до донощицької роботи. Часом советам удається зробити дітей донощиками на власних батьків.

Советська влада має подвійну користь із цієї тактики: з одного боку, вона здобуває контроль над людьми, бо знає, що і хто думає, що плянує робити тощо. Подруге, советська влада ширить страх і поглиблює недовір'я між людьми, і тим самим унеможливорює порозуміння, створення почуття національної єдності.

Вплив Донцова

Поразки і невдачі залишають звичайно в суспільності почуття гіркоти, збільшену злість на себе самих, шукання винних між собою і рівночасно радикальних способів вийти з цієї кризи. Це дуже родюче поле для демагогів. Використовуючи загальне невдоволення, економічні труднощі країни після війни або в наслідок інших причин, вони своїми спрощеними програмами уміють захопити широкі маси і здобути владу над ними. Так сталося в повоєнній Італії і Німеччині, де до влади прийшли Муссоліні і Гітлер. В Західній

Україні не політичну владу, але владу над думанням молодого покоління українців здобув публіцист Дмитро Донцов.

Він був нещадний і часто несправедливий у критиці провідників Визвольної революції, отождествляючи молоді відповіді (спрощені) на їхнє «чому» (чому революція не вдалася?), і рівночасно пропонував свою ідеологію як вихід з кризи і певний шлях до перемоги в майбутньому.

Публіцисти, що сьогодні негативно оцінюють ідеологію Донцова, готові все ж таки признати йому заслуги, зокрема в насадуванні революційних протиросійських настроїв у Західній Україні. Це правда, що його виступ напередодні Першої світової війни на Студентському з'їзді у Львові в 1913 році з ясною програмою самостійності України був подією історичного значення. Але на поширення національно-визвольної ідеології у Західній Україні не сам Донцов мав вплив. Відразу після програної війни проти поляків західня українська суспільність ставала щораз більше політично революційною. Нагадаймо існування тайного університету у Львові, постанови Української Військової Організації, протипольські акції, що спонукали польський уряд до пацифікації усього населення, організовану участь у виборах до польського сейму або їх бойкот і подібне. Нагадаймо ролі Греко-Католицької Церкви з молодим патріотичним духовенством, роботу «Просвіти» і кооперативів по селах. Думаю, що і без появи Донцова галицька суспільність ставала б щораз більше революційною і готовою до активної боротьби за завершення національно-визвольних змагань. На тлі такого загального росту й поширення національної свідомості появився Дмитро Донцов. Своїми писаннями він, на думку багатьох, змивав політичне думання значної частини суспільності й зупинив процес нагромадження зрілої політичної культури, тобто процес становлення нації-держави.

Д. Донцов переніс уривки теорій кількох західних публіцистів, філософів та соціологів, які, до речі, в західних суспільствах не мали аж такого великого впливу — їх вважалося радше маргінесовими фігурами — і подав їх західньо-українській молоді за справді передових людей нової Європи. У своїх публікаціях: «Вістнику» і кварталниках «Вістника», він хвалив Муссоліні, Гітлера, полк. Ля Рока, Л. Дегреля. Між іншим, цей останній вже перед війною зустрічався з Гітлером, і його бельгійці вважають за звичайного зрадника та гітлерівського агента. Його та йому подібних Донцов представляв як представників відродженої Європи. На таких зразках мала виховуватися західньо-українська молодь. Чи не був це обман?

Негативний вплив Донцова помітний і в тому, що він завернув наростання політично-державницької культури серед західньо-українського суспільства, головною рисою якої є вміння підпорядкувати свої особисті та групові інтереси і переконання загальнонаціональним інтересам і вартостям. Це є культура національної згоди, «консент» співпраці в критичних хвилинах, не зважаючи на всі різниці між поодинокими групами. Саме поняття слова «згода» викликало в Донцова потоки глумливих і їдких коментарів так, начебто прагнення національної згоди, потяг до компромісу між групами були національним злочином.

Що така регресія відбулася, вистачить порівняти поведінку нашої політичної верхівки перед і під час наших Визвольних змагань 1918-1920 років з поведінкою під час Другої світової війни. Наші послы до австрійського парламенту і наші військовики діяли в порозумінні, тобто в повному довір'ї, що всі вони є чесними і щирими патріотами, що всі прямують до тієї самої мети. І хоч часом були помилкові рішення, не було ніяких внутрішніх бунтів, не було взаємних вбивств чи терору одних проти других. Це була подиву гідна політична зріла акція. А що приніс 1941 рік?

VII

Д. Донцов замість спаювати національну спільноту, розбиту сусідами, роз'єднану внутрі боротьбою між різними орієнтаціями (самостійницькою, москвофільською, федералістичною і т. п.) радше допомагав розвогнювати розходження, ширити недовір'я та ворожість між вже національно свідомими українцями. Це він ділив українську суспільність на касту «луччих людей» та на інших, яких він звав опортуністами, свинопасами, угодовцями, гречкосіями, провансальцями тощо. Ляйтмотивом його писань на внутрішньоукраїнські теми був саме поділ на «ми і вони». «Ми» — це визнавці доктрини Донцов, це орден луччих людей, яким призначено вести інших не тому, що вони більш видючі, розумніші, досвідченіші, більш зрілі, а тому, що вони мають сильніший інстинкт влади, що вони більш вольові, тверді, навіть жорстокі, нещадні і позбавлені моральних чи чисто гуманних турбот і уважливості. «Вони» для Донцова — це всі інші: демократи, ліберали, соціялісти, монархісти, паліївці, католики, — тобто решта суспільности. Донцов виключав будь-який компроміс між групами в ім'я загальнонаціональних інтересів.

Компроміс між політичними групами в державно зрілих народів,

зокрема в ЗСА — це вершок політичної мудрости, основа стабільности демократичної системи, запорука свободи людини. Для Донцова та вихованих на його ідеології оунівців компроміс — це був вияв слабости характеру людини або просто — запродавство. Гаслом була і лишилася в деяких оунівців безкомпромісова боротьба не лише проти національних ворогів, але проти своїх земляків, своїх політично-партійних противників.

Щоб виправдати цю вимогу безкомпромісовости щодо власних земляків, Донцов приписував своїм противникам різні наміри і погляди, які були далекі від правди. Навіть у старшому віці і живучи в Канаді, він не змінив своєї тактики у відношенні до своїх противників. В листі до М. Сосновського з 17-го січня 1969 року він, м. ін., писав: «Як може бути «одна зовнішня політика», коли Лапицаки і Цимбалісти дораджують співпрацю і навіть «дружбу» з Москвою? Коли й Мірчук — устами Горнового — дораджують те саме». («Український Журналіст», грудень 1976 року). Але хто з цих осіб, де і коли дораджував дружбу з теперішньою Москвою? Це тільки дрібний приклад та ілюстрація, як Донцов умів приписувати своїм опонентам різні погляди, ідеї чи наміри, щоб опісля виправдати свою проповідь безкомпромісовости і національної незгоди.

У висліді писань Донцова ідеологічне розуміння українства ще більше звузилося. Щоб вважати себе українським патріотом замало було прагнути незалежности для свого народу й працювати для нього, треба було ще визнати сліпо і слухняно доктрину Донцова. Треба було стати членом вже не українського руху, як це було перед Першою світовою війною, але вже «націоналістичного руху», тобто бути членом і прихильником ОУН.

Поглиблене недовір'я та ворожість між різними групами українців-патріотів і самостійників і ще більше звужене ідеологічне розуміння українського патріотизму та ідеологічне визначення української нації — ось спадщина Донцова, якої ми досі не позбулися. Теза про «блискуче відокремлення» одного оунівського табору в перших роках після вибуху Першої світової війни — це відгомін і прямий наслідок донцовських ідей.³

Важко собі уявити, щоб, наприклад, американська Демократична

³ Думаю, що це помилка Автора або друкарський недогляд, бо «Теза про блискуче відокремлення» була винесена бандерівською фракцією ОУН на сторінках мюнхенської «Української Трибуни» після Другої Світової війни, 27 жовтня 1946 р. Як член Управи В-ва, я був свідком нарад і дискусій редакційної колегії, яку очолював Зенон Пеленський, коли вигульвнула ця теза і була зразу адоптована головним редактором. — П.Б.

партія або Республіканська партія, чи будь-яка французька або німецька партія, проголошували своє «відокремлення» від решти політичного життя суспільности і назвали його навіть «блискучим», вважаючи тільки себе справжніми патріотами, відмовляючи усім іншим права мати якийсь голос у вирішуванні спільної долі.

Тезу про «блискуче відокремлення» треба вважати вершком недержавницького, політично-незрілого думання. Воно звужує українську націю до визнаців однієї ідеології, до членів і прихильників однієї політичної групи. Решта народу — це маси, яких треба тримати в послуху. Хто почне підносити голову й висловлювати іншу думку, його треба змусити до мовчанки, засудити, викинути з нашої суспільности або й фізично зліквідувати. Такі є логічні консеквенції ідеологічно-партійного розуміння українства.

На початку цього есею цитовані В. Липинський, Б. Матюшенко, В. Стефаник та американські дослідники політичних наук доказували, що політична зрілість суспільности вимагає зрізничкування поглядів і в той сам час почуття національної згоди («консент»), яким усі ідеологічні і групові розходження мають бути підпорядковані. Донцов вчив протилежне, а його послідовники далі застосовують тезу про шкідливість згоди, єдности, солідарности з інакшесдумаючими українцями, продовжують ширити недовір'я до них, як непевних патріотів, над якими треба надглядати, думання та дію яких треба «унаправлювати». Якщо це не вдається, тоді треба їх відсувати від українського життя.

Резюме і висновки

Міркування, висловлені у цій статті, дали відповідь на поставлене на початку питання. Українці не виявилися досі політично зрілим народом, тобто народом здібним створити, а не лише проголосити, власну державу та її вдержати. Це не «відкривання Америки». Про нашу політичну незрілість можна чути від кожного українця, розчарованого тією чи іншою поведінкою своїх земляків. Ця поведінка є для них черговою ілюстрацією, «чому ми не маємо держави», «чому ми такі бідні», «чому ми Богом опущені». Такі і подібні висловлювання чується дуже часто.

Якщо вжити образ, український нарід можна б порівняти до паралітика, який живе, борсається, пробує встати, але внутрішній параліч не дозволяє стати на власні ноги і почати ходити. Український нарід завеликий, щоб його вбити. Голодом, масовими засланнями й розстрілами Сталін пробував його знищити, але не зумів.

Упродовж усієї своєї історії з українського народу виходили світлі, шляхетні постаті, люди великого ума і любови до України. Своїми діями і ділами вони, мов життєносними ін'єкціями, впорскували життя і так допомагали народові перетривати усі лихоліття, вселяли в нього віру в себе, надію на краще і відвагу та силу прямувати до нього.

VIII

Рівночасно український народ виявлявся заслабий, щоб зажити повним життям. Бацилі внутрішньої недуги неутралізували або і нищили те, що перші пробували творити. Шашелі підточували те, що робили будівничі. Так ми зависли між смертю і життям, борсаючись у власних конвульсіях.

В цій статті була спроба звести різні симптоми нашого хворого політичного організму під одну діагнозу, якою вважаємо відсутність почуття єдності, консенту між українцями, які інтегрували б усіх українців у життєздатну, здорову спільноту. Замість єдності та згоди панує радше відчуженість, недовір'я і ворожість між групами, як теж поміж поодинокими українцями.

Рівночасно в цій статті була спроба знайти причини цієї політичної недорозвиненості нашої спільноти. Кожна з цих причин вимагала б психологічно глибшої соціологічної і політичної аналізи. Це тема для майбутніх публіцистів, письменників і фахівців. Для пригадки наведу причини, які, на мою думку, не дозволили нам розвинутися в модерну політично зрілу націю.

1) Довга бездержавність, зокрема відсутність у нашій історії періоду, коли б усі українські племена, землі і верстви були об'єднані під однією сильною своєю центральною владою, не дала українцям нагоди навчитися думати категоріями цілості українських земель та єдності усіх мешканців України. Довговікова бездержавність не дала також українцям нагоди виплекати в собі таких громадянських чеснот, як сенс лояльності та пошани до авторитету своєї влади, як толерантність до різниць, як готовість до співпраці з іншими, основана на довірі до своїх земляків, до їх чесноти, щирости, повновартости, без чого модерна демократична держава не може справно функціонувати.

Замість того довговікове поневолення залишило «намул» у думанні й поведінці більшості українців у формі самоненависти, посиленої ворожості, непевності й усяких форм надкомпенсати цих почуттів.

2) Життя українців віками між різними окупаціями і під впливами різних культур призвело до відчуження між ними.

3) Конечність боротьби за політичне відродження України внутрі самої української суспільності, тобто українців-самостійників проти українців, противників національно-політичної незалежності України, на тлі національно несвідомих і пасивних мас, посіяла ворожечу, поглибила клясову прірву між різними верствами українського народу.

4) Довга традиція донощництва і зрадництва тільки поглибила підрозрілість і недовір'я між українськими людьми.

5) Негативний вплив Донцова з його висміюванням згоди і компромісу між українськими політичними групами, його розбивання національно свідомої вже суспільності на «луччих» людей, тобто визнаєвців його доктрини, і всіх інших, що відважилися не погоджуватися з його ідеями, — всі ці причини довели до атмосфери глибокої недовіри, підозри і ворожости, які характеризують стосунки між українцями, зокрема між зорганізованими політичними групами.

Ніякі наші проповіді революції і навіть збройна боротьба — держави не створить. А якщо хвилює створить її, то не втримає, доки не буде в нас державницького, тобто політично зрілого думання, основною і найголовнішою рисою якого є почуття національного консенту, згоди. А це можливе тільки при акцептуванні всяких розходжень і різниць — культурних, віровизнаневих, політичних; можливе при визнанні права за кожним українцем мати свої погляди на таку чи таку справу без небезпеки бути за це засуджуваним як неповноцінний українець, як «несправжній» патріот. Психологічно основою такої настанови мусить бути довір'я до своїх земляків, до їх чесности, до їх щирої любови для спільної Батьківщини.

Якщо цей стан не зміниться, треба серйозно сумніватися, чи ми потрапимо самі встановити свою владу. Ми ж не в стані зорганізувати одного політичного проводу чи громадської централі, ми не вміємо зорганізувати одну школу в громаді чи влаштувати одне свято державности. Це все, живучи далеко від України і не маючи нагоди мати якісь користі з влади; що ж буде, коли буде нагода творити власну державу, коли можна буде мати справжню владу над іншими і мати якісь користі з неї? Якщо хтось не може тепер толерувати інших поглядів, якщо він не вміє підпорядкувати інтересів своєї групи інтересам загалу, якщо він вважає, що Україна мусить бути такою, як він або його група цю Україну уявляє, інакше

«хай не буде ніякої», — то ніяк не можна сподіватися, що він свої настанови змінить, коли дійсно буде можливість творити державу.

Чому апелі до єдності не допомагають?

Що серед українців бракує єдності, це теж не відкриття цієї статті. Вже гетьман Мазепа вказував на цю недугу української суспільності, яка стала причиною упадку нашої держави: «През незгоду всі пропали, самі себе звоювали». До єдиномислія, згоди і братерства між нашими соціальними верствами закликав Тарас Шевченко: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата».

І в наш час про брак національної згоди нагадують нам наші церковні, громадські та політичні провідники, письменники і публіцисти. На цю тему появилось чимало статей, писаних розумно, вдумливо й з болем душі. Про національну єдність молимося по храмах; півстоліття в наших церквах після Служби Божої увесь народ співає пісню-молитву «Боже, нам єдність подай». Співає набожно і зворушливо.

Проте ані побожні, зворушливі молитви, ані апелі до єдності, ані наші нарікання на її брак — цієї єдності не створили і не створять. Чому воно так? На мою думку — всі ці апелі, молитви і нарікання є в сфері абстракцій. Навіть ті, що нарікають на брак єдності, що моляться за єдність і закликають інших до неї, рідко застосовують ці вимоги до себе самих, рідко аналізують мотиви і наслідки власної поведінки на життя громади, рідко замислюються, як ту єдність конкретно в щоденному житті здійснювати. Доходить до того, що навіть ті, що нарікають на брак єдності, що апелюють до єдності, своєю поведінкою продовжують стан незгоди і його поглиблюють.

IX

Метою дальших міркувань цієї статті буде звести ці ідеали єдності та національної згоди зі сфери абстракцій на ґрунт конкретної щоденної поведінки кожного українця.

Єдність на мою думку, не ввійде в наше життя як якась надприродна ласка, яка нагло без ніякого зусилля людей усуне намуд довгого поневолення в думанні мільйонів українців і сціпить їх в одну інтегровану спільноту. Так само єдності не створять кілька наших політичних чи громадських лідерів, які раптом порозуміються і почнуть співпрацювати. Така єдність, звичайно, короткотрива-

ла. Щоб вона тривала довше, єдність мусить постати зусиллям усіх, ділами і поведінкою мільйонів українців.

Державна єдність виростає з певних психологічних рис людей, які витворюються довшим життям у впорядкованій своїй державі, що старається задовольнити потреби своїх громадян і тим самим викликає довір'я та сенс лояльності в них. Ці самі риси свідомо й пляново плекається в програмах т. зв. громадянського виховання (civil education).

Громадянське виховання

Ділянка громадянського виховання в нас досі повністю занедбана. Уся увага була присвячена поширенню та закріпленню національної свідомості і патріотизму. Для політичного відродження це було найконечніше; проте навіть найгарячіший патріот може виявитися руйніником, якщо він не вміє думати й діяти по-державному, якщо він не замислюється над наслідками його поведінки на життя громади, не має охоти щиро проаналізувати себе, щоб розрізнити, де кінчається патріотизм, а де починається власна амбіція й жадоба влади, якщо він не здібний співпрацювати з іншими.

Одне з найважливіших завдань, на мою думку, що стоять перед батьками, виховниками і усією суспільністю — це посилення громадянського виховання нашої молоді. Якщо ми хочемо серйозно збудувати власну державу, не вистачить бути національно свідомим патріотом, але теж треба вміти думати та діяти як зрілий та відповідальний громадянин.

Цілі та принципи громадянського виховання, розроблені для шкіл і молодечих організацій, є ті самі і для усієї суспільності. Усе, що діється в суспільності, має формуючий вплив на думання та поведінку людини, зокрема молоді. Якщо діагноза правильна, що українцям бракує того морального пов'язання, цементу, що спаює різні частини і елементи в одну спільноту, і що тим цементом є довір'я до чесності і патріотизму усіх українців, яких вони не були б ідеологічних орієнтацій і поглядів, і признання їм права співвирішувати долю спільної їм батьківщини, — тоді мета і методи громадянського виховання стануть ясні. Вони мусять зводитися до плекання свідомого довір'я до власних земляків, до пошани до них, не зважаючи на всі різниці, до витворювання готовости шукати співпраці.

Толерантність до різниць, на нестачу якої серед українців постійно вказується, виростає з довір'я до людини, тобто з переко-

нання, що інша людина, хоч думає інакше, є однаково вартісним громадянином, який має право думати інакше, і з його думкою кожний повинен рахуватися.

В парі з тим мусить існувати довір'я, що, з винятком нечистенних одиниць, люди керуються чесними мотивами і в основі є морально добрими. Не можна брати під сумнів моральний характер людини чи щирість її патріотизму тільки тому, що не погоджується з нами.

Отож треба всі виховні і перевиховні зусилля в родинях, школах, молодечих організаціях, в пресі й у всьому громадському житті скерувати на те, щоб витворити серед нас атмосферу взаємного довір'я, почуття згоди та єдності. Не деклямаціями про неї, не абстрактно, але конкретно щоденною поведінкою, починаючи хоч би від плекання товариських взаємин з українцями різного територіального походження, різної віри і без віри, і різних поглядів.

Кожний мусить додати до того, щоб взаємини між українцями, щоб участь у житті наших громад не залишала стільки почуття гіркоти, ресантименту і не доводила до бажання втекти від такого середовища. Батьки, учителі, виховники повинні свідомо прищеплювати дітям щиру настанову до себе самих, тобто — привчати їх питатися себе самих, що кожний робить для добра громади, якими мотивами керується, які наслідки ця дія або відсутність дії матиме на дальший розвиток громади? Треба навчити їх питати себе, чи їхня поведінка у відношенні до інших українців додає до поширення толерантності в громаді, чи навпаки — додає до поглиблення незгоди?

Дітей у родинях і школах треба свідомо виховувати в довір'ї до українських людей, привчати бачити в цих людей позитивне: чесність, щирість, жертвенність, відданість ідеї. Роз'єднаність і пануюча ворожість між українцями, яка часто проявляється в постійній критиці усіх і вся і в наріканнях на всіх, а цьому прислухаються наші діти змалку, — витворює в дітей нехоть до українства і бажання втекти від такої нездорової атмосфери українського життя, у якій стільки ресантиментів, образ, непорозумінь і суперечок за дрібнички; можливо, що це і є причиною, чому діти багатьох наших політичних провідників поодружувалися з не-українцями і поволі відходять від українського життя. Вони, мабуть, наслухалися стільки негативного про інших українців від своїх батьків, що тільки шукали нагоди відійти від такого середовища.

В державних народів громадянське виховання зводиться до навчання учнів про різні державні установи, про роль уряду, парла-

менту й суду, про права та обов'язки громадян тощо. В народі, що обтяжений психологічним тавром неволі, громадянське виховання повинне зосереджуватися на потребі стирати це тавро, тобто усувати цей намул довгої неволі в думанні та поведінці поневолених. Іншими словами громадянське виховання мусить мати дещо з постійної психологічної аналізи, психотерапії та перевиховання. Мета його — допомагати людям здобути вгляд в себе самих, в мотиви власної дії, в психологічні наслідки поневолення, як вони проявляють себе в особистому і громадському житті. Так унапрявлене громадське виховання має вкінці привести до перемоги раціонального думання над емоційним, до вміння розрізняти, що є істотне, а що другорядне, тобто — до визволення людини з пут дрібничковости, надмірних емоційних реакцій, у яких тратиться всяке почуття міри і сенсу.

Х

Роля преси

Преса в наш час може мати великий вплив на вирощування політичної культури серед суспільства. Для українців вона може дуже сприяти витворенню серед них почуття національної єдності. На жаль, наша преса, зокрема партійна, замість об'єднувати українців, їх ще більше розсварює. Перш за все преса однобічно інформує, промовчує успіхи чи позитивні акції осіб або груп, які ставляться критично до даної партії. Читачі, виховувані такою пресою, ніколи не здобудуться на почуття пов'язаности з іншими українцями, що стоять поза їхнім середовищем, тобто ніколи не дійдуть до рівня державницького політично-зрілого думання тих інших українців, бо про їхню роботу вони прямо не мають змоги довідатися.

Якщо мова про опінії, висловлені на сторінках преси, відповідальним редакціям слід би уникати друкування статей всіляких демагогів, які всупереч фактам свідомо ширять неправду, підривають довір'я до інших, поглиблюють ворожнечу.

Липинський писав: «Громадянство, яке не має організованої опінії (тобто зорганізованої інтелігенції), яка жила б з об'єднування, а не роз'єднування громадянства, не може мати найменшої відпорности на сторонні чужоземні впливи, і нема такої ворожої провокації, яка не могла б удатися серед такого громадянства, збільшуючи в ньому хаос, анархію і взаємну ворожнечу» (Листи до Братів Хліборобів, стор. 459).

Наукові установи, Церква, партії

Наші науковці могли б дати теж кращий приклад національного консенту. Хоч це може дрібна річ, але вона симптоматична: наші науковці не можуть досі погодитися, як називати країну, в якій живемо. У висліді одна наукова установа і деякі періодики вживають назву США, інші газети і науковці вживають назву ЗСА, ще інші — ЗДА. Назва це дрібниця, однак, серед нас вона виростає до «принципової» справи.

Прагматичні американці міняють назви для вигоди громадян. У нас кожна дрібничка, чи це буде правопис, чи календар, чи порядок кольорів на прапорі, чи назва країни, стає якоюсь ненарушимою святістю, довкола якої ведуться нескінченні суперечки і сварки, які доводять до розколів у громаді. За цим криється типове наше самособі-панство, тобто не визнання над собою ніякого авторитету. Кожний вважає, що тільки його погляд на дану справу правильний. Усі інші мають його прийняти. Ми, отже, забуваємо, що важніше за те, чи погляд правильний, чи неправильний — є знайдення консенту на один термін, на один правопис, один календар тощо. Є у нас автори, які настоюють, щоб друкувати їхні статті за правописом, який вони вважають єдиноправильним; якщо редакція не погоджується на цю вимогу, тоді «краще не друкувати статті». Менше важний їм зміст статті, потреба висловити свою думку і збагатити тим громадську. Важливіше над усе — вживати правопис, що його вони визнали.

Подібна ситуація існує в нашому церковному житті. Православні українці вже віддавна мають свої Богослужби в гарній українській мові. Коли Католицька Церква рішила перейти на живу мову, найбільш раціонально і доцільно було перейти на мову, вживану в Православній Церкві. Замість того вони творять якусь нову мову — мішанину церковних і сучасних українських слів. Тут не йдеться про якісь догматичні різниці між обома Церквами, а про вислів своїх релігійних почувань, що можна би робити однією спільною мовою.

Для прикладу вкажу на популярну молитву «Отче наш». Українські католики мають один текст, а православні мають аж кілька. Чи дійсно так важливим є, щоб вживати в молитві слова, «должникам», а не «винуватцям» чи «довжникам» нашим; «довги», а не «провини» наші, і навпаки? Католики моляться «хліб наш насущний дай нам днесь»; в одній православній церкві «хліба нашого

щоденного дай нам сьогодні», в іншій церкві — «хліб наш щоденний дай нам сьогодні», а ще в іншій — «хліб наш насущний дай нам сьогодні». Вистачить зайти до трьох православних церков у місті Нью Йорку і почуєте три тексти цієї самої молитви.

Ці різниці в молитві можуть видаватися маловажні, але вони є симптоматичні для нашої недуги. Цей приклад особливо повинен соромити нас, коли зважити, що протестанти і католики на Заході вже від століть мають один текст тієї самої молитви, дарма що між ними існують великі догматичні та обрядові різниці, що вони вели криваві релігійні війни між собою.

А ми, українці, близькі догмами і обрядом, не можемо узгодити тексту молитви, яку доводиться часто проказувати спільно і прилюдно. Все це діється в ХХ столітті, майже чотириста років після релігійних полемік і релігійного роз'єднання.

Подібні різниці введено в тексти Літургії. Православні славлять Бога «На віки вічні», а католики «на віки віків»; православні закликають «В спокої Господеві помолімся», а католики — «в мирі Господеві помолімся».

Важко зрозуміти сенс і потребу таких розрізнювань. Їх хіба можна пояснити як вияви типового нашого сам-собі-панства усіх: від найвищих духовних осіб починаючи, до поодиноких священиків та дяків. Якщо церковні люди не можуть узгодити тексту однієї молитви, важко сподіватися, щоб вони були здібні дійти до згоди у більш важливих речах — хоча б у спільному святкуванні тисячоліття.

З одного боку католицькі владики взивають православних до наближення, до спільного святкування тисячоліття християнства в Україні. З другого боку — створюють перешкоди, розрізнення, щоб підкреслити свою окремішність. Бо навіть, якщо б прийшло колись до якихось розмов про наближення наших Церков, одним з питань буде справа літургійної мови. Кожна Церква боронитиме свою мову і можуть вони роками за це сперечатися.

Так знову на наших очах творяться акти, що нас роз'єднують. Якби було більше призадуми про наслідки своїх рішень, зокрема для справи національної єдності і зближення; якби було більше самокритицизму в наших Владик, які не повинні вважати себе експертами мови і вводити дивовижу-мішанину української і церковнослов'янської мови, можна було б обминути таке роз'єднання навіть тоді, якщо б збереження певних архаїзмів у літургійній мові було побажане і звучало гарно, набожно. Важливішою справою повинна б бути нагода знайти згоду щодо літургійної мови з іншими

українськими Церквами. Інакше всякі заяви, послання і апелі до єдності залишаться лише словами і актами для архівів. Не слова, але практичні, конкретні кроки наближать наші Церкви. Таким ділом було б прийняття однієї мови для молитов і Літургії.

* * *

Вкінці наші партії. Хоч, на думку автора цієї статті, наші давні, привезені з краю чи діпівських таборів політичні партії не мають рації існування в діаспорі, бо нема можливості організувати свою владу, — що є головною функцією партій, — вони таки існують і ще деякий час будуть існувати. У вільній Україні, очевидно, партії будуть існувати.

Проте деякі наші теперішні партії забувають, що вони — як сама назва вказує — є лише «частиною» суспільности; що крім них існують інші групи з неменшим правом співвирішувати долю свого народу чи нашої громади. Україна — це щось більше як партія чи рух. До них можна звернути слова В. Липинського: *«Або єсть українська нація, яку обов'язують закони всіх інших націй, а перш за все — закон певної мінімальної національної солідарности, — або єсть українська партія. Коли сучасне українство — це партія, до якої члени приймаються, але також виключаються, то це — у власному її про себе переконанні — найбільш погана з усіх поганих партій, що коли-небудь витворили з-поміж себе на протязі віків люди без спільної національної ознаки, що живуть між ріками Прип'яттю і Чорним та Озівським морем»* («Листи до Братів Хліборобів», стор. 30).

В. Липинський висловив цю думку ще в 1920-их роках, проте його погляд важливий і сьогодні. Він же скерований до тієї внутрішньої небезпеки, яка виростає з нашої політичної незрілості, а саме — з ідеологічного розуміння України. В період Визвольних змагань цю недержавницьку поставу виявляли деякі наші соціалісти, які ставили вище перемогу соціалізму, ніж творення власної держави.

XI

Сьогодні ту саму поставу проявляє політична група, для якої всі, хто не визнає її ідеології та програми, хто критично ставиться до її політичної діяльності, є безвартісними українцями, яким не можна довіряти, яких треба пильнувати і «унапрямувати». За кілька-

десять років може появитися якась інша група, якийсь інший «ізм», які теж виключатимуть усіх, хто не визнає їхньої ідеології.

Хоч як критиковано вислів одного нашого політика: «Як нема України соціалістичної, хай не буде ніякої», вислів, який ілюструє групове, партійне, ідеологічне, а не державницьке розуміння нації, — сьогодні деякі політичні середовища застосовують той сам принцип: «Якщо нема України такої, як ми — тобто моя партія — хочемо, хай не буде ніякої».

Доки ми не переможемо цього розуміння України, доти ми не виростемо з нашої психологічно-політичної недержавности, доти збудувати і вдержати свою державу буде дуже важко.

Чи можна перемогти нашу бездержавність?

Це буде можливо тоді, коли буде серед нас більше осіб, які усвідомлять собі психологічні та соціологічні наслідки довгого поневолення і свідомим зусиллям намагатимуться ліквідувати їх у особистій поведінці, в нашому громадському, церковному, політичному житті, тобто на кожному пості прямуватимуть до сцілення нашої суспільности в'язами взаємного довір'я, толерантності до різниці між нами, лояльності до своїх авторитетів.

Насувається засадниче питання, чи можна перемогти оту історичну приреченість недержавного думання, не маючи нагоди жити у власній державі? Перш усього треба собі усвідомити, що наша незгідливість, наше невміння співпрацювати, йти на компроміси, наше само-собі-панство не проявляються лише в таких великих хвилинах, як творення своєї державної влади.

Вдача людини та сама у великому, як і в малому. Ті самі риси вдачі, які не дозволяли і не дозволяють нам об'єднатися, щоб встановити свою владу, ба навіть щоб мати одну центральну політичну репрезентацію, проявляються щодня в поведінці поодиноких осіб і груп при різних нагодах. Якщо ми бажаємо, щоб українське громадянство виявилось зрілим у вирішних історичних хвилинах, треба плекати цю зрілість вже тепер у малому.

Якщо ми не зуміємо тепер в дрібних справах діяти одностайно, можна бути певним, що тим менше об'єднано та одностайно зможемо діяти тоді, коли справи будуть важливі.

Всі ці міркування доводять до висновку, що можна політично дозрівати навіть в умовах неволі, якщо є свідомість цілей і добра воля їх здійснювати.

В нашій історії є досить прикладів перемоги над психологічно-

соціологічною спадщиною довгої неволі. Тарас Шевченко — кріпак, у дитинстві терпів пониження, нестатки, знущання, проте він зумів перемогти психологічні наслідки таких переживань і обняти своєю любов'ю всіх українців: панів і кріпаків. Хоч гостро критикував українських панів за їхню національну оспалість, за кривди заподіювані кріпакам, він таки вважав їх братами і взивав до національної єдності з кріпаками («Обніміте ж, брати мої, найменшого брата»).

Тарас Шевченко виростав у частині України, де ще живими були спомини про гайдамаків, їхню боротьбу проти поляків, — проте він зумів перемогти свій ресантимент і подружити з низкою польських діячів, закликати українців і поляків до співпраці проти спільного ворога. Тарас Шевченко вдержував особисті дружні взаємини з поодинокими росіянами, проте вимагав безкомпромісово національної волі для України. Ніхто не вважатиме Шевченка менше патріотом тільки тому, що він писав свій щоденник і деякі твори російською мовою, що мав друзів між росіянами, яким присвячував свої окремі поезії.

Цитовані на початку цього есею Липинський, Матюшенко, Стефаник теж доводять, що серед поневоленого народу можуть бути одиниці, які, хоч виростили у тій самій спадщині довгої неволі, могли дійти до високої політичної зрілості і державного думання. Такі люди є сьогодні серед нас.

Переглядаючи пресу хоча б за останніх 30-40 років, можна переконатися, як багато авторів статей розглядали проблеми нашої суспільності в справді державницькому дусі, раціонально і з конструктивною настановою. Можна надіятися, що таких одиниць буде щораз більше, зокрема з-поміж тих поколінь, що виростають і виростатимуть в умовах свободи як громадяни американської чи іншої демократичної, упорядкованої суспільності.

Коли число осіб, що власним зусиллям піднесуться до вищого рівня політичної зрілості, зросте — вони зможуть вкінці перемогти нашу рідну демагогію, отих деструктивних шашелів, що роз'єднують громаду в ім'я своїх групових інтересів та амбіцій і підточують усі спроби будови; перемогти отих, які на наших очах пробують руйнувати все найцінніше, що наша громада важким спільним зусиллям створила.

Митрополит Андрей Шептицький у своєму Посланні до духовенства з 1943 року писав: «... Навіть з поверховної обсервації нашого національного життя конечно доходитьс'я до висновку, що є в душі українця глибока і сильна воля мати свою державу, так

попри ту волю знайдеться, може, рівносільна і глибока воля, щоби та держава була конечно такою, якої її хоче мати партія чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо якже пояснити те фатальне ділення межі собою, ті спори, роздори, сварні, ту партійність, яка нищить кожную національну справу? Чи перевагу візьмуть елементи позитивні чи негативні?, «Нетерпимість супроти «інакомислячих» гетеродоксів, поняття ортодоксії як ненависти, як спротиву буває у нас, на жаль, таким частим феноменом, що можна поважно побоюватись за майбутність України...» — Ці завваги Митрополита Шептицькогопро нетерпимість у релігійних справах однаково важливі і для політичної сфери.

Питання великого Митрополита, чи перемогу візьмуть «елементи позитивні чи негативні», хвилює кожного чесного українця. Кожний українець повинен би питати себе чесно і щиро, кому він допомагає своєю працею чи пасивністю, своїми ділами чи неробством, своїми настановами, своєю піддержкою, одним чи другим — тим, що будують, чи тим, що руйнують? Він повинен би собі усвідомити, що від перемоги об'єднуючих, конструктивних і зрілих елементів залежить все майбутнє нашого народу, залежить те, чи станемо вкінці нацією-державою, чи навпаки залишимося народом, який зумів пережити всі лихоліття, але не вмів об'єднати та зорганізувати себе, щоб жити вільно; чи залишимося народом, що мріяв про свободу й боровся за неї, але завжди залишався рабом.

УВАГА: Переклади з чужих мов і Додаток не репрезентовані в Показникові — від ст. 629 до 745 включно.

ПОКАЗНИК ІМЕН І НАЗВ

- Аарон (еп. крак.) 551
Августин св. 26
Август II Сас 575, 576, 615
Август III Сас 575, 577
Авенаріус 187
Авербах Бартолд 260
Аврора (крейсер) 248
Австрія 467
Австрія 91, 92, 458, 467, 472, 474, 476,
476,
Австро-Угорщина 93, 478, 479, 571, 572, 578, 616
Агамалі-Огли С.Л. 143
Адорацький Вол. 74, 81, 423
Адріатик 16
Азербейджан 144
Азія 29
Айніштайн А. 21, 323, 382
Айсхил 342
Академія Наук УРСР 384
Александрія 344, 594
Альберт Габсбург (нім. імпер.) 561
Альбанія 198
Альбрехт Гогенцолерн 563, 611
Альдона (Анна) 458, 556
Алексей Мих. (цар) 533
Александр (кн. Литви) 562, 563
Александр Іванович (кн. Новгоро-
ду) 517
Америка 26, 39, 61, 62, 81, 131, 158-
160, 168, 169, 192, 193, 203, 226,
270, 292, 302, 303, 325, 356, 357,
359, 360, 381, 390-392, 440, 445,
446
Англія 11, 39, 44, 46, 48, 52, 71, 76-
81, 116, 193, 203, 306, 357, 390,
414, 443, 446, 492-494, 496, 499-
503, 506, 507, 509, 510, 529, 531,
535, 539, 556, 584, 588, 589, 560,
611
Андрій Боголюбський 63, 514
Андропов Юр. 371
Андрусівський договір 574, 575, 614
622
Андріївська Слобідка 521, 523
Анна Іванівна (рос. цариця) 576
Антанта 174, 271, 381, 404, 405
«Анти-Дюрінг» (Енгельс) 157, 228
Антонов-Овсієнко 102, 103, 270, 388
Арбатов Вол. 304
Аргентина 359
Арій (еп.) 594
Арістотель 342, 350
«Арка» 363, 364
Арманд Інез 94, 95, 97, 113, 381
Архипелаг ГУЛАГ 248
Астрахань 519, 530
Аугсбурзький Мир (1555 р.) 598, 611
Афанасій св. Великий 594, 595, 624
Афанасій (митр. моск.) 520, 533
Африка 48, 303
Ахтирко Гр. 433
Ачесон Дін 188
Ашкеназі Сол. 569
“Ancient Society” (L. Morgan) 346
Баварія 292, 391, 441, 464
Багров Мордко 242
Багрянний Іван 332
Базаров В. 187
Базар (місц.) 137
Бакунін Мих. 126
Балабан Гедеон 620
Балей Петро 217, 412-415, 419, 429

- Балкани 69, 169
 Балтійське Море 39
 Баляс Вол. 325, 328, 329
 Бараболяк Мик. 618
 Бандера Ст. 185, 369, 395
 Барська Конфедерація 44, 577, 578
 Басарабія 391, 477
 Басманов Ф.А. 531
 Батий (хан) 514
 Баторій Ст. 463, 520, 568-571
 Батурин 44, 270
 Батюшков П.Н. 462, 483
 Бауер Бруно 166, 259
 Баунд Брук 435-437, 439, 449
 Бебель А. 48, 255, 291, 428
 Бельгія 357
 Белз 459, 559
 Бельск 566
 Бенелюкс 11
 Бендер Віталій 394, 407, 596, 609
 Бендза Маріян 465, 483, 601, 619
 Берві В.В. (Н. Флеровські) 468
 Берестейський Мир 51, 235, 242, 284, 379, 457, 533, 544, 568
 Берестейська Унія 434, 443, 465, 571, 596, 598-600, 610, 614, 615, 620
 Берестечко 467, 622
 Бердянськ 82
 Березнева Революція (1917 р.) 98
 Берестя 473, 475-477, 481, 571, 596
 Берлін 70, 231, 248, 388, 473, 475-477, 512
 Бернштайн Едв. 160, 161, 231, 428, 429
 Берут (диктатор Польщі) 197
 «Беси» (Ф. Достоевський) 126, 231
 Биківня 271
 Бибіков Г.Н. 313, 535
 Біла Підляська 471
 Білорусь 59, 144, 146, 268, 391
 Бісмарк Отто
 Блакитний В.М. 106
 Бланкі (Blanqui) Л.А. 339
 Богданов О.О. (Маліновські) 187
 Бог (ріка) 575
 Богуславський В. 106
 Боднарчук Вас. (еп. ІОАН) 438
 Боднарчук Макс. 438
 Божемський Богдан 354, 355
 Болбочан Петро 69
 Болеслав II Рудий (Чехія) 29
 Болеслав Хоробрий 550
 Болеслав II Сміливий 551, 552
 Болеслав II Косоротий 553, 554
 Болеслав Побожний 556
 Больте Фрідріх 182, 254
 Бона Сфорца 563, 564
 Бондаренко В. 618
 Бордо (місто Гасконії)
 Борецька Марта 515
 Боровик 618
 Бортнянський Д.М. 366
 Боровець (Бульба) Тарас 236, 241
 Босвелл Брус 552, 554
 Бош Ев. 103, 247
 Браніцкі Ксавери 44, 579
 Браунталь Юліус 161
 Брацлавщина 268
 Брежнев Л.І. 89, 143, 151, 153, 154, 195, 314, 315, 527
 Бресть Куявський 555
 Бріджвотер Віл. 494
 Брюл Гайнріх 576
 Брюссель 426
 Брюханов 109
 Буг 612
 Букарест 352
 Буковина 352, 474
 Буковський В. 56
 Булганін Н. 153
 БУНД 67, 68, 83, 84, 86, 92
 Бург Гюберт 496
 Буріян (Прем'єр Австрії) 475
 Бурнгамм Джеймс 163
 Буск 459, 559, 627
 Бухарін Н.І. 47, 254
 Бучач 575
 Буш Джордж 302, 303
 Vagby Philip (The History of Culture) 487

- Вавилон 415
 Вайтлінг Вільг. 166, 422
 Валуев П.О. 12
 Варна 561
 Варшава 266, 466, 475, 572, 574, 620, 623, 624
 Варшавське князівство 467
 Василенко М. 474
 Василенко О. 472
 Василій Вел. 28
 Василь I (цар) 313, 515
 Василь II 515, 559, 597, 601
 Василь III 516, 517, 529, 563
 Василько (Зах. Укр. князь) 553
 Васильченко Ст. 36, 103
 Васильчук (коопер.) 233, 480
 Ватикан 440, 448, 533, 610, 618, 626-628
 Васетіс І.І. 104
 Вацлав II 555
 Вацлав III 555
 Вашингтон 57, 60, 304
 Вебб Сідней 178
 Вебер Макс 429
 Велике Князівство Литовсько-Руське 56, 459-462, 559, 560, 566, 567, 583, 596, 600
 Великое Государство Русс. 402
 Велика Хартія Вольностей 459-462, 494-497, 539, 584, 590
 Великобританія 590
 Великі Луки 590
 Великопольща 267, 549, 553, 555
 Великоросія 86, 103
 Верховна Рада 56, 152
 Вестмінстерські Провізії 497
 Вєтнам 419, 434
 Вибрана Рада 312, 461, 516-518, 525, 527, 530
 Виговський Іван 49, 574, 602, 612, 613, 615
 Визвольний фронт 53, 61, 65
 Винницький Антоній (єп. Перем.) 621, 622, 624
 Винницький (Іван) Інокентій єп. 624
 Винниченко Вол. 8, 17, 18, 104, 107, 111, 172, 173, 480, 599, 616, 617
 Вирста Темістокл 352-354
 Висковатий І.М. 523
 Витанович Ілля 609
 Витовт (кн. Лит.) 459, 559, 561, 585, 601
 Витвицький Я.С. (рим.-кат. митрп. київсь.) 624
 Вишенський Іван 46, 593
 Вишневецьких рід 265, 463
 Вишневецька Раїса (мати Яреми) 622
 Вишневецький Ярема 466, 573, 622
 Вишневецький Михаїл (пол. король) 575
 Відень 473, 475, 477
 Віденська Унія (праці) 161, 512
 «Відродження Нації» (Вол. Вин.) 18, 172, 174
 Візантія 25, 29, 30, 402, 609, 619
 Візнер (барон) 475
 Віліям Завойовник 512, 513
 Вільно 566, 567, 569
 Віліям IV 501
 Вільгельм I (Нім.) 513
 Вільгельм Габсбург 558
 Вінкентій з Лерену 429
 Вішпер Р.Ю. 526
 Вірменія 144
 Вітебськ 100
 Вітте С. 469
 Владислав Локетек 553, 555-557, 580
 Владислав Герман 552
 Владислав Ягайло 562
 Владислав IV Ваза 571, 572, 604, 621
 Владислав Лисий (кор. угор.) 29
 Войнаренко Остап (Ємець Вас.) 376, 393
 Волга 28, 514
 Воллес Маккензі Дональд 173, 402, 430, 530, 531
 Володимир Великий 24, 25, 28, 29, 31, 310, 442, 513, 517, 593, 626
 Володимир Мономах 514, 517

- Володимирко (кн.) 553
 Володимир (місто Сузд.) 514
 Володар (кн.) 553
 Володічева (секр. Леніна) 149
 Волинь 458, 462, 465, 466, 468, 557, 616, 627
 Волошиновський Йосиф (еп.) 624
 Вольтер Фр. М. 487
 Воротинський М. Ів. 523
 Ворскло 560
 Волфе В.Д. 149
 Волхва 524
 Врангель П.М. 51, 107
 Вроцлав 552, 555
 Всеволод (син Яр. Муд.) 29
 Всесоюзна Ком. Партія 56-58
 Вязма 514
 Вяземський (кн.) 521, 522
 Вятка 515
 Гадяцька Унія 574, 602, 612-614
 Гайдамаччина 23, 281
 Гайдучок Я.Т. 437
 Галичина 40, 97, 194, 195, 268, 403, 418, 434, 435, 438, 442, 445, 446, 449, 450, 457, 465-467, 472, 474, 475, 477, 559, 562, 567, 593, 597, 598, 600, 608, 614-616, 619, 625, 627, 628
 Галицька Армія 476, 478
 Галицько-Волинська Держ. 552, 554, 557, 556
 Галич 553
 Галецькі Оскар 557
 Галлер Юзеф (ген.) 477
 Галів М. (рос. ген.) 469
 Гамбург 161
 Гаммер Арманд 303, 312
 Ганна (жін. Вол. Вел.) 29
 Ганзенська Ліга 515
 Гановер 269, 285
 Ганой 419
 Гарвард 39
 Гегель Г.В.Ф. 154, 231, 308, 382, 487
 Гезіод 342
 Гельсінки 59
 Гельсінська група Орлова 59
 Гельсінська угода 369
 Генеральний секретаріат УНР 51, 236, 239, 241, 269, 277, 397
 Генрик II Побожний 554
 Генрик III (Англ.) 494, 496, 497, 539
 Генрик V 498
 Генрик VI 498, 506
 Генрик VIII 443, 498, 506, 611
 Генрик Валези 568
 Герман (митр. моск.) 533
 Гесс Мозес 166, 250
 Гетманщина 381, 575, 603
 Гітлер Адольф 161, 166, 181, 361, 372, 469, 489
 Глухів 269
 Гніздовський Яків 358, 363, 364, 366
 Гогенцолерни (пруська дин.)
 Гозіус Стан. 564
 Голлівуд 361
 Голяндія 11, 193
 Гомель 73
 Горинь Мих. 443
 Горнікевич Теофіль 393
 Городло 459, 559
 Городельська Унія 460, 560
 Гофман Макс (нім. ген.) 474-476
 Гоффер Ерік 246, 415, 416
 Гошовський Юрій (еп.) 622
 Грабовець 459, 559
 Грамота до Всього Українського Народу (Скоропадський) 406
 Греція 357
 Грива 577
 Грекович А. (еп.) 603
 Григоренко Петро 53-58, 60-62, 65, 66, 200, 204
 Григорій VII (папа) 551
 Григорій XIII (папа) 463, 520, 569
 Григорій Болгаринович (еп.) 597
 Грінченко Б.Д. 33, 37
 Грузія 144, 147
 Грушевський Мих. 171, 234, 239,

- 242, 243, 267, 277, 396, 398, 472,
480, 484, 573, 616
Грушецький (Сильвестер) Симеон
(еп.) 618, 621
Гувер Герберт 429
Гуменна Докія 338
Гугеноти 506, 507
Гунчак Тарас 401
Гуня Дмитро 267, 572
Гю Великий 501
- Галіція 73
Галія 582
Гасконія 497
Гданьск (Данцір) 562, 569
Гедимін 457, 556
Гіббон Едвард 595
Гледстон (Gladstone) В.Е. 500
Глезер (секр. Леніна) 149
Гнезно 549-551, 555
Гонта Іван 44, 441, 578, 603
Горбачов Мих. 302-304, 308, 311-315,
434, 626
Горки (місц.) 143, 144
Горький М. 92
Гота Програма 154, 227
ГПУ 409
Грец Гайнріх 265, 267, 269, 556, 565
Грунвальд 459, 560
Гудман Е.Р. 44
ГУЛАГ 540
Густав I Ваза 443, 611
Gladstone, W.E. 500
- Дана Чарльс 159
Данило (король) 597
Данія 574
Дейвид П'єр 443, 557, 554
Дейвис Норман 549
Децько Дм. 468, 557
Демокріт 342, 421
Дем'янюк Іван 281
Денікін А.І. 51
«Держава і Революція» (Ленін) 263
Джеймс I 497
- Джеймс II 499
Дженінгс Гарі 391
Джеферсон Томас 164
Дзержинський ф. 51, 85, 149, 270
Дибоскі Р. 477, 577
Директорія 174, 264, 271, 378, 387,
599
Дізраелі Бенджамін 500
Ділярд Дудлі 311
Дімітрій Донской 514, 515, 527
Дімонт Макс 492
Дікій Андр. 270, 271, 279
Дімур Бензіон 269
Діонісій (митр. Варш.) 616
Дмитріюк Карпо 472
Дмовські Роман 236
Дніпро 265, 575
Дніпропетровськ 82
Довгалецький (нарком пошт і тел.)
141
Долинюк Люба 363, 364
Долот Мир. 410
Дольська (княг.) 615
Доманицький Віктор 606, 615
Домонтович В. 363
Донбас 142, 240
Донецьке 273
Дон Левін Ісаак 21
Донцов Дм. 129, 138, 179, 371
«До питання про національну полі-
тику» (Ленін) 94
Дорошенко Дм. 171, 234, 393, 395,
472, 476, 481, 483, 617
Дорошенко Петро (гетьман) 49, 575,
602
Достоевський ф. 126, 231, 429, 430
Драгомонов Мих. 238
Дрезден 576
Дробніс Яків 106
Другий Конгрес Руху 444
Другий Інтернаціонал 512
Друга Світова війна 137, 438
Друга Французька Імперія 511
Дубчек А. 197
Дуда А. 472

Дума I і II 274, 411

Дума III 469

Дурбак Іван 235, 240

Дуркгайм Еміль 292

Дюрінг Евген 226

Еврипід 342

Європа 11, 26, 29, 46, 50, 72, 73, 104, 114, 131, 133, 139, 159, 162, 167, 171, 177, 190, 192, 193, 231, 248, 255, 261, 262, 293, 505, 310, 312, 339, 356, 402, 405, 457, 463, 492, 494, 519, 528, 532, 537, 564, 579-581, 583, 594, 601, 611, 624

Єгипт 285, 296, 509

Едвард I 405, 497, 539

Едвард II

Едвард III 226, 497, 504

Еззо (Флорент. палятин) 551

«Економічні Монологи» (М. Руденко) 200, 209, 213, 214, 217, 311

Економічна Таблиця (Кене Фр.) 210, 217-221

Енукідзе А.С. 142

Елеонора Провансальська 446

Енгельс Фред. 44, 46, 48, 69-76, 78, 81, 114, 117-119, 152, 154, 156, 157, 159, 160, 162-164, 167, 174, 177, 180, 183, 187, 188, 194, 201, 206-214, 224, 226, 230, 249-252, 254, 255, 258, 260, 262, 291, 292, 308, 315, 412, 424, 426-428, 430, 487, 489, 496, 522, 609

Епіктет 343

Епікур 25, 342, 421

Естерка 458, 556

Естрида (жін. кн. Всеволода) 29

ЕПІСКОПИ висвячені патріархом Теофаном у 1620 році 603 (примітка 2)

Євлогій (єп. холмський) 469

Єгова 319, 489

Єлисавета I (Анг.) 70, 313, 530, 535

Єлисавета (дочка Локетка) 557

Єлисавета (доч. імпер. Альберта) 561

Єлцин Борис 308

Єфремів Сер. 617

Жевускі Северин 579

Жигмонт (Зигмунт) брат Витовта 561, 601

Жигмонт (Зигмунт) I Старий 267, 459, 562-564, 570, 598

Жигмонт (Зигмунт) II Август 265, 266, 459, 467, 519, 564-566, 567, 569, 584, 611

Жигмонт (Зигмунт) III Ваза 266, 570, 571, 620

Житомир 476, 678

Житомирсько-Овруцька єпархія 439

Жовті Води 572

Жовтнева революція 56, 187, 247, 254, 274, 275, 282, 422, 426

Жолкевські Стан. 571

Жуковский А. 593, 594

Завіша (єп. крак.) 557

Загорський Н.Ф. 525

Зазулич Вера 194, 254

Закавказька Федерація 146, 147

«Заключне слово в питанні про радянську владу в Україні» (Ленін) 105

Залізняк Максим 474, 475, 578, 603

Залізняк Мик. 44

Замойські Ян 569, 571

Замостя 240

«Заповіт Леніна» 148

Запоріжжя 598, 603

Запорізький Корпус 407

Заславських рід 463

Затонський В.П. 103, 106, 229

Збараж 356

Збараських рід 463

Збислава (кн. київ. жінка Болеслава III) 533

Зборів 573, 621

Зборівська Угода 573, 574

Збруч 359, 440, 478
Земський Собор 518
«Земля і воля» 374
Зелінські (поль. ген.) 477
Зиблікевич Євген 393, 395
Зимові походи 137
Зімін А.А. 524
Зінов'єв Г.В. 67, 272
З'їзд народів у Києві 1917 р. 398
Зозуля О. 240
Золоті Ворота 364
Золота Орда 514, 516, 520, 597
Зоя (Софія жін. Івана III) 516

Іван і Федів (перші христ. мученики в Київській Русі) 28
Іван Васильович Московський (alter-um ego Івана IV Грозного) 314
Іван Добрий (Фран.) 226, 504, 507
Іван Калита 514, 515
Іван (кор. Анг.) 494, 539, 584
Іван II Іванович 529
Іван III 432, 459, 516, 517, 527, 529, 532, 562, 563
Іван IV Грозний 30, 311-314, 402, 433, 442, 461, 463, 467, 516-520, 523-525, 527-532, 534-536, 539, 540, 552, 567, 568, 569, 561, 602
Івано-Вознесенськ 109
Іван III Ваза 570
Іван XXIII (папа) 604
Інгігерда (жін. Яр. Мудр.) 29
Ігор (князь) 25
Ізабеля (мати Едварда III) 497
Ізидор (митр. «всієї Русі») 596, 597
Ізраїль 269, 285, 491
Із'яслав 551
св. Інквізиція 429
Інститут Маркса-Енгельса-Леніна 210
Інститут дослідів Волині 469
Інст. Укр. Студій в Едмонтоні 214
Інструкції Леніна до союзного договору 1922 р. 144-147

Інтернаціонал Праці і Соціалізму 512
Іоан митр. (Василь Боднарчук) 434, 437, 438, 440-442, 448, 449
Ірландія 44, 46, 76-81, 115, 255, 435
Іртиш (ріка) 526
Іспанія 438, 530
Істман Макс 177
«Історія Соціалізму» (Лайдлер) 152
Ісус Христос 26, 27, 30
Італія 11, 186, 197, 438, 582

Йорк (Анг.) 497
«Искра» 84
Йосиф Сліпий, кардинал, 443
Йоффе Авраам 248, 473, 474

Кавказ 92, 139
Каглер Еріх 161, 261
Кадети (конст. демократи) 15, 120
Казань (ханат) 402, 518, 530
Казахстан 438, 439
Казимир I Реставратор (Одновіцель) 29, 551
Казимир II 266
Казимир III Вел. 458, 484, 556, 557, 558, 585, 588
Казимир IV Ягайл. 515, 561, 562, 601,
Каліфорнія 325, 356, 362, 363, 365
Калуш 269
Камбляк Григ. (археп.) 560
Каменев Л.Б. 67, 105, 136, 138, 142, 144, 272
Камінський Анатоль 370
Кам'янець Подільський 284, 621, 627
Канада 161, 169, 170, 337, 357
Канів 360, 430, 440, 446, 478
Кантор Джордж 323
Капетів рід (фран. дин.) 501
«Капітал» 159, 160, 196, 209, 210, 217
Карамзін Н.М. 313, 525
Карелія 520

- Карло Великий 513
 Карло Роберт (Угор.) 556
 Карло Наївний (останній з Каролін-
 гів) 501
 Карло Справедливий 501
 Карло V (Фран.) 463, 507, 508
 Карло VII (Фран.) 506-508
 Карло X Густав (Швец.) 574
 Карло (Австр.) 473, 475, 571
 Карло XII 575, 615
 Карпати 28
 Касімов 574
 Каспійське Море 188, 517
 Катерина II 41, 51, 63, 538, 577, 578,
 599, 610
 Катерина Арагонська 498
 Каутський К. 160, 161, 241, 252, 263
 Кедрин Іван (Рудницький) 457, 473-
 477, 483
 Кейстут 559
 Келли-Вишневецька Флоренс 118
 Кенє (Quesney) Франсуа 210, 215,
 216, 218
 Керенський А. 98, 168, 479
 Київ 9, 39, 51, 57, 63, 190, 202, 216,
 460, 471, 476, 480, 500, 514, 553,
 572, 573, 575, 610, 614, 617, 618,
 627
 Київщина 462, 566, 567
 КИЇВО-Печерська Лавра 30
 Київсько-Галицька Русь 612
 Київська Русь (Імперія) 24-26, 29,
 513, 532, 551, 552, 554, 593, 607,
 609
 Київський П. (П'ятаков) 130, 131
 Кирило і Методій 29
 Китай 52, 192, 193, 197, 198, 357, 414
 Кирило (митр.) 597
 Кишка Лев (митр.) 610
 Климентій VII (папа) 498
 Ключевський В.Й. 457, 483
 Кобринь 479
 Ковель 627
 Ковтуненко А. 384
 Коген Карл 149
 Когут Зоя 334, 335, 337
 Козак Едв. 337
 Козацька Держава 611
 Козловський І.С. 606
 Коліївщина 44
 Коломиець Марта
 Ковалевський Мик. 377
 Коллонтай Гюго 574
 Комуністична Ліга 164, 181, 193, 522
 Комуністичний Маніфест 14, 47,
 115, 162, 169, 194, 211
 Когн С.В. 106, 107
 Конашевич Сагайдачний П. 351
 Конгрес Українців Канади 52
 Конквест Роберт 410
 Конєцпольські (геть. кор.) 265, 268,
 572
 Кононенко Константин 110, 175,
 176
 Конотіп 361, 574
 Конрад Мазов. 554
 Константин I 532, 594, 343
 Константин XI Палеолог 516
 Константинопіль 463, 516, 532, 623
 Констанціус (імпер.) 595
 «Континент» 21, 55, 58, 59, 65, 66,
 517, 524, 527
 Копинський Ісає (еп.) 620
 Копистинський (еп.) 620
 Кордуба Мир. 466
 Корнілов Лавр. 479
 Королівська Прусія 73, 117, 258
 Корона-Польща 268, 460, 462, 623
 Коропецький Іван 178, 590
 Коростень 137
 Корсунь 465, 572
 Косач Юрій 360
 Косигів А.М. 151
 Косіор С.В. 106
 Костецький Ігор 37
 Кострома 524
 Котляревський Іван 607
 Костюк Григорій 176, 177, 384
 Костюшко Тад. 579
 Коцюбинський Мих. 36

Коцюбинський Юрій 69
 Кошиці 555, 558, 584
 Краків 73, 266, 551-553, 555, 556, 559, 574, 579, 585, 588
 Краснов Петро М. 387, 393
 Крево 559
 Кремль 59, 62, 112, 148, 154, 197, 434, 440, 521
 Кречетніков Михайло 44
 Крижанівський Г.М. 142
 Крим 29, 39, 59, 519, 520, 613
 «Критика Гота Програми» 151, 348
 «Критичні Замітки з Національного питання» (Ленін) 134, 139
 «Критика Політ. Економії» (Маркс) 225
 Кричевський (Стан.) Мих. 441
 Кромвел Олівер 46, 76
 Кроче Бенедетто 429
 Крупецький (Шишка) Аф. 620-622
 Крузе (Наєм. опричник) 524
 Кубаля Людвик 46
 Кубань 93
 Кубійович Вол. 65, 471, 483, 625
 Кугельман Людвіг 43, 76, 77
 Кузеля Зенон 625
 Куйбишев В.В. 143
 Кук Едвард 498
 Куликове Поле 514
 Кун Бея 414
 Кунцевич Йосиф (еп.) 603
 Курбський А.М. 520, 521, 525, 526
 Курляндія 403, 519, 567
 Курц Сеймур 494
 Кушнір Мих. 186
 Куяви 373, 553
 Kornfield Gaalyah 249

Лавріненко Юрій 546-548
 Лайдлер Г.В. 152
 «Лайф» (амер. журнал) 151, 152
 Лангтон Стівен (археп.) 496, 534, 582
 Ларін (Лур'є) Сол. 281, 282, 582
 Латвія 104, 341

Лебідь Мих. 395
 Лев Данилович (кн.) 457
 Лев XIII (папа) 468
 Леонардо да Вінчі 326
 Ленчица 553
 Ленін В. 15, 47, 50, 51, 54, 56, 66-72, 74-76, 78-113, 116, 117, 119-121, 124-152, 155, 160-163, 165, 167-170, 173-176, 183, 187, 194-196, 198, 206, 207, 211, 212, 224, 229, 234, 236, 237, 240-242, 246-248, 250-258, 272-278, 291, 293, 294, 306-308, 371-375, 377, 381-383, 388, 393, 399, 403-405, 410-415, 418, 420, 422-426, 429, 480, 528, 550, 611
 Леонтович Микола 606
 Лещинські Стан. 575, 576, 615
 Липинський Вячеслав 17, 158, 171, 179, 190, 236, 242, 243, 377, 393, 395, 435, 441, 475, 481-483, 609
 Литва 104, 267, 268, 391, 448, 458-462, 515, 520, 525, 559, 574, 581, 584, 585, 602, 613, 619, 620
 Литовські Статуту Руського Права 567
 Лібкнехт Віль. 245, 246, 428
 Лівобережжя 265
 Лівонія 516, 519, 520, 534, 539, 565, 567-570
 Ліга боротьби за визволення робітничої класи 194
 Лінкольн Ав. 159
 Локк Джан 487, 499
 Лондон 76, 84, 120, 225, 426, 427, 429
 Лос Анджелес 325, 330, 334, 335, 354, 356, 357, 359, 360, 362, 365
 Лубні 171
 Луганський С.Д. 103
 Луначарський А.А. 55, 67, 272
 Любарський Семен 472
 Любарт Гедимінович 457, 557
 Любачівський Мирослав (кардинал) 450
 Любачів 459, 559

- Любинський Мик. 475
 Люблин (Люблін) 461, 553, 566, 567
 Люблинська Унія 264, 459, 461, 463, 465, 567, 568, 585, 599, 608
 Людвик Угорський 458, 557-559, 584, 585
 Людвик VII 502
 Людвик XI 503
 Людвик XIV 503, 511
 Людвик XV 575
 ЛЮДВИК XIII 506
 Людвик XVI 570
 Лютер Мартин 615
 Людендорф Е. 476
 Люксембург Роза 47, 69, 73-75, 81, 98, 135, 179, 231
 Лямарк Дж. В. де Монеї 421
 Лясковський А. 223, 230
 Ляссаль Ф. 159, 422
 Львів 129, 457, 458, 465, 557, 596, 627
 Львов Г.Е. (кн.) 98, 234, 266, 268, 402, 479
 Lawich-Goodall, Jane van 339
- Мадярщина-Угорщина 414, 551, 555, 556, 561
 Магдебурзьке право 537
 Магнус (намісник Ів. IV в Лівонії) 579
 Мазепа Іван 12, 49, 576, 603, 606-609, 615
 Мазовія-Мазовше 313, 459, 552-554, 563
 Мазарін Гіуліо (кардинал) 506
 Мазуркі Майк 361
 Майстренко Іван 52, 112, 113, 138
 Макаренко Сергій 359, 360
 Макарій (моск. митр.) 313, 442
 Макарук П. 479
 Маківеллі Ніккольо 322
 Максиміліян (нім. імпер.) 563, 568
 Максим (митр.) 597
 Малаховські Стан. 579
 Малаховський (еп.) 622
 Малоросія-Южна Росія 125, 215, 265
- Малопольща 267, 553, 555
 Маланюк Євген 385
 Маланяк Богдан 362
 Маланяк Надія (Оранська) 364
 Мальта 302, 303
 «Мандат Селян на Землю» 410
 Манергайм К.Г.Е. 386
 Маніфест до Українського Народу 99
 Мануїльський Дм. 105, 106, 372, 375, 381, 415, 418, 617
 Манцев В.Н. 111
 Мао Тсе Тунг 47, 192
 Марголін А. 270
 Маркузе Герб. 251
 Маркс К. 14, 44, 46, 47, 49, 55, 69-82, 113-120, 123, 152-168, 170, 172-178, 180-184, 186-188, 196, 202-204, 206-211, 214-218, 224-226, 270, 272, 274-276, 291, 292, 295-297, 308, 309, 312, 338, 339, 342, 344, 347, 380, 383, 404, 410, 416-420, 485-488, 496, 500, 511, 522, 536, 609
 Марсел Етієн 504
 Марія II (Анг.) 499
 Мартов Л. 15, 47, 55
 Мортімор Раджер 497
 Маршал Віл. 496
 Маршал Плян 11
 Масарик Тома 237
 Маслов П. 274, 375, 411
 Матвій (археп. Вільна) 597
 Матейок А. 472
 Матіяш Вал. 271
 Мах Ернест 187
 Махно Нестор 64
 Мдівані П.Г. 143, 145, 147
 Медведєв О.В. 242, 476, 481
 Мелітопольський повіт (уезд) 82
 Мельник Андрій 395
 Мелхиседек Значко-Яворський 578
 Меншиков О.Д. 603
 Мехіко 150
 Мешко I 442, 549, 550, 555, 606
 Мешко II 442, 550

- Мешко Старий
 Микола II (цар) 98, 233, 249, 332, 468
 Микола Чорний Радивил 460, 565-567
 Микола Рудий Радивил 460, 565, 567
 Мист. Укр. Рух (МУР) 365
 Мізес Людвіг фон 211, 425, 429
 Мілл Джан Стюарт 204, 348
 Міллс Врайт 417
 Мілян 595
 Мілюков П.Н. 99
 Мінін С.К. 106
 Мінськ 273
 Мірчук Петро 44
 Михайловський Н.К. 238
 Міхновський Мик. 17
 Міцкевич Адам 37
 Могила Петро (митр.) 604, 610, 615, 621, 626
 Могилянська Академія 572, 604, 615
 Могилянський Мих. 129
 Мойсей 21, 491
 Молотов Вячеслав 143
 Мономах Володимир 314, 484
 Монтеск'є Шарль Люї 151, 487
 Моравія 225, 552
 Морачевський А. 611
 Морган Люїс 345, 346, 589
 Морозови брати 187
 Москва 11, 50, 57, 64, 65, 109, 114, 149, 178, 190, 195, 249, 257, 302, 305, 316, 369, 372, 406, 435, 440, 443, 448, 449, 476, 514-517, 519-521, 523, 524, 527, 529-531, 534, 539, 559, 563, 570, 571, 574, 579, 596, 597, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 616, 622-625, 627, 628
 Московщина-Московія 278, 459, 513, 520, 525, 534, 537, 539, 565, 567, 574, 608, 612
 Московське Царство (Государство) 311, 461, 519-521, 569, 613
 Мотринин Монастир 578
 Мстислав митр. (Скрипник Степан) 433, 449, 456
 Мстислав I (патрх. київський УАПЦ) 422, 449, 450, 626
 Мстиславський (кн.) 523
 Мудрий Василь 52
 Муравйов Мих. 173, 270, 388
 Мурманський півострів 478
 Мюнхен 363, 366
 М'ясніков О.Ф. 143
 «Надбужанщина» т. I 466, 483
 Надвісьлянський Край 467
 Нагорний Ю. 235
 Надзвичайний Собор УАПЦ 435, 436, 449
 Назарук О. 51
 Наполеон I 467, 489, 511
 Наполеон III 511
 Нарва 520
 Нарбут Георг. I. 358
 Народна Воля 58
 Народна Поміч 18
 НКВД (Нар. Ком. Внутр. Дел) 255, 277, 283, 286
 Національний Союз 379, 405
 НЕП (Нова Екон. Політика) 197, 207, 212, 222, 253, 275, 307, 312, 390, 391, 412, 413
 Незалежна Робітнича Партія (Анг.) 501
 Нестор Літописець 30
 Нешава 562
 Нечуй-Левицький І.С. 36
 Нижанківський Богдан 337, 364
 Нижній Новгород 515
 «Нігіль нові» 584
 Нікея 532
 Нікейський Собор 594, 595
 Ніковський Андрій 617
 Ніколай Ніколаєвич (кн.) 470
 Ніксон Річард 151, 154
 «Німецька Ідеологія» 185, 224, 226, 262, 296, 359, 488
 Німеччина 52, 70, 73, 74, 97, 117-119,

- 152, 160, 161, 167, 168, 176, 186,
194, 195, 228, 248-250, 292, 293,
304, 305, 357, 365, 367, 371, 372,
374, 388, 395, 403, 405, 420, 464,
475-479, 556, 572, 598
- Німецький Райх 511
- Новаківський О. 361
- Новгород Вел. 515-517, 519, 524, 530,
534, 537, 562, 568, 601
- Новгород Сіверський 269
- Норієга Ман. 304
- Ньюбегюз Домела 249
- Нью Йорк 331, 360, 365, 427
- Нью Йорк Геральд Трибюн 79, 159,
160
- «Націонал Джеографік» 292, 391
- Нью Діл 429
- Об (ріка) 526
- «Обезвласнене Суспільство» 163,
172, 176, 202, 310, 311, 316, 391,
402, 408, 410, 419, 423, 424, 430
- Обіжник Цнтр. Коміт. Ком. Ліги
(1850) 256
- Об'єднання Українців Польщі 437
- Овідій 342
- Одарченко Петро 32, 34-36
- Одеса 51, 73
- Одгер Джордж 77
- Одоевський (кн.) 523
- Озівське Море 28
- Ока 515, 563
- Оксфордські Провізії 497
- Олександр Невський 514
- Олександр II (цар) 126
- Олексій Мих. (цар) 63
- Олесюк Тиміш 472
- Оленська-Петришин Аркадія 356-
358
- Олесьніцкі Збігнев (еп. Крак.) 597
- Ольгеод 559
- Оніпко Оксана 446
- ООН 59
- Опричина 528, 589
- Опричина в російській історіографії
від 540 до 546 включно
- Орел А. 23
- Орден Хрестоносців 562
- Орджонікідзе Сергій 101-103, 143,
148
- Орлик Пилип 615
- «Основи Соціал-Демократії» (Каутс-
кий) 267
- Острозький Конст. 46
- Острозький Вас. Конст. 465, 563,
614
- Остриця (Яків Остричин) 267, 572
- Отто фон Бамберг (еп.) 442
- ОТТО I 549
- Отто III 550
- ОУН 179, 236, 369, 370, 427
- ОУН(б) 22, 53, 180
- Офка (жін. кн. Юрія Болес.) 457,
458, 557
- Ощів (родинне село автора на Холм-
щині) 471
- «The Origin of the Family» (Engels) 157
- Павло апостол 350
- Павлюк П.М. 572
- Падеревські Ігнац 236, 237
- Паєвські Я. 400, 597
- Пайзіюс (патр. Єрусалиму) 573
- Пакта Кошицькі 558
- Палій Семен 602
- Панама 304
- Пандора 209
- Папі Ф. (проф. Кембрідж) 563
- Париж 70, 231, 245, 246, 352, 353,
377, 504
- Паризька Комуна (1871 р.) 174, 246,
511
- Парлемент Парижу 503
- Пастернак Ев. 174, 469-472, 479, 483
- Пастушенко Л. 283
- о. Пашуля Іван 439
- Педагогічний Музей 364
- Пекін 114, 369
- Пеленс (Палагнюк) Джек 361

- Перемишль 465, 550, 551, 553, 619, 621, 622
 Пересветов Іван Сем. 213
 Перша Світова війна 16, 46, 326, 600
 Переяслав 63, 64
 Переяславська Угода 63, 602
 Переяславль 524
 Перфецький Ю. 35
 Перший Всесоюз. З'їзд Рад 137
 Перший Зимовий Похід 407
 Перший Інтернаціонал 70, 79, 81, 152, 159, 227
 Петро I 39, 44, 49, 313, 433, 528, 533, 538, 575-577, 597, 602, 605, 609, 615
 Петровський Г.І. 106, 112, 143, 237, 419
 Петроград-Петербург 44, 109, 240, 474, 577
 Перемислав II 555
 Петлюра Симон 92, 599, 616, 617
 Печерська Лавра 572
 Пешохонов О.В. 111, 112, 129
 Пизюр Євген 395
 Пилип II Август 156, 494, 501, 503, 504
 Пилип ван Паттен 160
 Пилип Колічев (митр. моск.) 533
 Пилявці 465, 572
 Пікассо Пабльо 326, 327
 Піренеї 502
 Пілсудські Юзеф 51, 236, 264, 478
 Пйотрків 563, 621
 Плавюк Мик. 395
 Платон 26, 342, 420
 Плеханов Г.В. 47, 55, 89, 126, 128, 130, 172, 238, 373
 Плоцк 552, 562 (Мазов.)
 Плянтаженети (Анг. Дин.) 502
 Плющ Л. 52, 223, 230-232
 Поволжя 59
 Погребенник Ф. 384
 Подолинський Сергій 207-209
 Подвезько М.Я. 33, 40
 Подгорний (Гол. Верх. Ради Сов. Союзу) 151
 Поділля 268
 «Позиції Укр. Визв. Руху» (В-во Пролог) 185
 Познань 73, 266, 553
 Поліська Січ 236
 Полтава 576, 603
 Полтавщина 236
 Підляшшя 457, 459, 462, 465-468, 470-472, 474, 475, 477, 479, 557, 566, 571, 575, 600, 604
 Полонська-Василенко Наталія 596, 625
 Польське Королівство Конгресове 467, 554, 578, 579, 611
 Польща-Річпосполита 44, 46, 49, 63, 72-74, 76, 93, 97, 98, 169, 195, 263-266, 268, 284, 292, 315, 403, 442, 448, 458-466, 472, 475, 477, 488, 519, 549-554, 556, 557, 559-562, 564-571, 574-578, 580-589, 591, 594, 597-603, 606, 608, 611-614, 617, 620, 622-624, 626
 Полоцьк 520, 570
 Поморя-Померанія 551, 553, 556, 562
 Понеділок Микола 330, 332, 333
 Понятовські Стан. Авг. 577, 579
 Понятовські Юзеф (кн.) 579
 Попель І.Р. 621
 Португалія 438
 Посевіно Антонію (нунцій) 520, 570
 Постніков В.Ю. 82
 Потоцькі Ігнац 579
 Потоцькі Стан. 572, 579
 Поттер Беатріче 77
 Поцеха В. (пол. істор.) 268
 Правобережжя 265, 603
 Правозахисний Рух (Гельсінська Спілка) 50
 Православна українська ієрархія, що перейшла на службу до Москви 607 (Примітка 15)
 Прага 231
 Прагматична Санкція Карла VII 507

Прибалтика 46, 57
 Придніпрянщина 466
 Провансаль 215
 Програма Ком. Партії 1848 р.
 (Маркса й Енгельса) 295
 «Пролетарій» 242
 Пролог В-во 238
 Прометей 318
 Проскурів 137, 270, 277
 Процюк Степан 408-410, 412-415,
 417-420, 424, 427, 429
 Прудон П. 47, 70, 134, 135, 383
 Пруське королівство 467, 511, 554,
 578, 579, 611
 Псков 515, 516, 519, 520, 534, 537,
 569
 П'ясти (пол. династія) 553, 554, 556,
 558, 559, 563, 606
 Peoples Paper (Chartist) 248
 «Рабочее Дело» 84
 Рада Народних Комісарів (Раднар-
 ком Росії) 100, 101, 104
 Рада Праці і Оборони 108, 109, 24
 Радивил Михайл 563
 Радом 563, 577, 621
 Раковський Хр. Г. 105, 107, 143, 372,
 381, 617
 Рандалл Ф.Б. 162, 424
 Рахманний Ром. 59, 60
 Рев. Укр. Партія (РУП) 68, 85
 Реган Рональд 362
 Регенсбург 364
 Рем (м. Фр.) 508
 Репін М.П. 529, 577
 Репніні (кн. родина) 215
 «Реч» (орган кадетів) 129
 Рига 73, 92, 519, 567
 Рижков М.І. 303
 Рильський М.Т. 34, 37
 Рим 25, 39, 192, 442, 443, 446, 463,
 465, 499, 516, 532, 534, 555, 555,
 562, 565, 596, 599, 603, 604, 610,
 612, 615, 618, 619, 623, 624, 626

Римська імперія 25, 29, 488, 532,
 608, 612, 619
 Римська Курія 464
 Римська Церква 549
 Рівне 627
 Рікардо Д. 203, 215
 Рішельє Арман-Жан (кард.) 506, 572
 Роберт Сильний (Фр.) 501
 Роберт I 501
 Робінсон Джоан 417
 «Родинний Альбом» (Д. Гуменна)
 338
 Роздольський Роман 214, 417
 Рос. Академія Наук 386
 Російська імперія 234, 293
 «Російська Небезпека» (Енгельс)
 228, 262
 Рос. Соц.-Дем. Роб. Партія 67, 84,
 86, 98
 Рос. Фед. Рад. Соц. Респ. 56, 85, 107,
 142-145, 147, 277
 Рос. Патр. Прав. Церква 432, 434,
 437-439, 444, 445
 Росія 39, 44, 49-51, 56, 61, 72-74, 83,
 84, 86, 91, 93, 96, 100, 103, 109,
 110, 121, 125-128, 131, 132, 139-
 141, 150, 161, 172, 188, 194, 195,
 198, 226, 239, 242, 263, 264, 273,
 275, 278, 311, 372, 373, 375, 385,
 387, 396, 397, 402, 403, 430, 448,
 467, 468, 472, 476, 477, 512, 513,
 518, 528, 531, 536-539, 553, 578,
 579, 599, 620
 Ростов 469, 515
 Руге Арнольд 24, 260
 Руденко Мик. 200, 202-204, 207, 209,
 210, 213, 214, 216, 217, 219-223,
 296, 311, 357
 Рузвельт Ф.Д. 161, 164, 429
 Румунія 315
 «Русское Слово» (орг. рос. лібер.) 139
 Руссо Ж.Ж. 153, 166, 259, 487, 499
 Русь 267, 314, 464, 514, 553, 560, 563,
 608, 512, 619
 Рутенія 462

- Рухімович М.Л. 142
 Рюрик (Зах.-укр. князь) 553
 Рюриковичі (дин.) 29, 553
 Рязань 515, 516, 534
 Сабілінський Захарій 268
 Садіков П.А. 518, 520, 521, 523, 531, 534
 Саксонія 442
 Сальцов В. 283
 Самара 469
 Самарщина 104, 234
 Самійленко В. 39
 Самчук Улас 332
 Сандомир (Судомир) 553
 Сапронов Т. 106
 Саратов 469
 Сафаров Г.І. 86
 Сахаровські Слухання 60
 Саян Василь (дід автора) 468
 Свердлов Я.М. 67, 272
 Сверстюк Ев. 444-447, 618
 Свидригайло 561, 601
 «Свобода» 192, 212, 233, 235, 367, 368, 371, 433, 437, 443
 Свята Рим. Імп. Нім. Народу 28, 549
 Святіший Синод 597
 Святополк (син Яр. Мудр.) 29, 550
 Святослав Завойов. 25
 Севрюк О. 242, 474, 475, 481
 «Селянське питання у Франції та Німеччині» (Енгельс) 250
 «Селянські Вісті» 249
 Семовіт (Мазов.) 459
 Семіньські Ян 567
 Сенік Ом. 395
 Сен-Сімон 383
 Сенкевіч Генрик 567
 Серадз 553
 Сергеев Ф.А. (Артем) 106
 Сибір 197, 468, 526, 600, 610
 Сінарон 344
 Сірко Ів. (Кошовий) 49
 Сикстус IV (папа) 516
 Січ 12
 Скоропадських рід 215
 Скоропадський Павло 244, 386, 387, 393, 396, 401, 479
 Скоропис-Йолтуховський Ол. 479
 Скрипник Мик. 103, 133, 138, 229, 237, 524
 Скуратов Малюца 521, 522, 533
 Сліпий Йосиф (кардинал) 604, 618
 Слобожанщина 571
 «Слово о полку Ігореві» 30
 «Слово» — Орг. Укр. Письменників 383
 Слуцький Єгуда 269
 Смит Адам 203, 214, 215
 Смоленськ 100, 516
 Смотрицький Мелетій 46, 593, 603, 610
 Снегірьов Гелій 247
 Собескі Ян 576, 577, 623, 624
 Собор у Сардіка 595
 Сов. Союз 16, 48, 55, 58-60, 90, 97, 136, 138, 141, 146, 151, 154-156, 161, 162, 169, 170, 175, 187-189, 193, 197-199, 221, 228, 231, 257, 262, 292, 296, 302-306, 310, 311, 314, 317, 390, 391, 409, 412, 414, 420, 433, 435, 512, 527, 528, 590, 627
 «Современный Мир» 921
 Сократ 26, 342
 Сократ Схолястик 344
 Сокольніков Г.Я. 143
 Сокуренько В.Г. 208
 Солженіцин А.І. 56, 65, 207, 242
 Соліковські Я. (рим. кат. еп. Львова) 599
 Соловій Юрій 327, 352
 Соловйов С.М. 313, 314, 518, 520
 Соловецький монастир 533
 Соловецькі острови 382
 Соломея Берг (жін. Бол. III) 553
 Солчаник Р. 401
 Солуха Петро 171, 376, 377, 393
 Сомко Надія 359-362
 Сорочинці 50

- Сосновський Мих. 369, 370
 Сосновські К. (пол. ген.) 478
 Софійський Собор 304, 440, 449
 Софія Гольшанська 560
 «Соціал-Демократ» (орг. нім. соц.-дем. партії) 96, 428
 Союз Визв. України 97, 247
 Союз Сов. Респ. Європи і Азії 144, 145
 Сталін Й.В. 47, 52, 81, 82, 90, 107-109, 111, 112, 137, 140-144, 146-150, 152, 153, 155, 161-163, 167, 170, 174-176, 187, 188, 212, 226, 230, 253-255, 283, 305, 372, 404, 415, 416, 418, 425, 433, 435, 448, 450, 469, 531
 Станіслав (Щепаньські) єп. 552
 Статути Ком. Ліги 164, 165
 Стахів Мат. 387, 388, 390, 393, 401
 Степанюк (Оксен Лола) 86, 95, 96
 Стефаник Василь 41
 Стецюк Гр. 310
 Стецько Ярослав 180, 181, 184, 186, 190, 395
 Стойко Вол. 334
 Стокгольмська Конф. (1906 р.) 238
 Столипін Петро 127, 242, 411, 469
 Столипінська реформа 241, 242
 Столітня війна 497
 Струмінський Богдан 35
 Строганов родина 526
 Судебник і Стоглав 578
 Суздаль 514, 534
 Сулима Іван 572
 Сумерія 415
 Сумська область 361
 «Суспільство Боже» («Civitas Dei») св. Августина 26
 «Сучасність» 32, 112, 178, 200, 213, 218, 239, 367, 368, 371, 372, 384, 388, 412
 Суша Як. (холм. єп.) 621
 Сцілла 302
 США (ЗДА) 161, 169, 170, 189, 200, 302, 304, 305, 337, 356, 357, 359, 360, 362, 391, 438, 439, 441
 Тагір Ейб М. 365
 Таден Генрик 521
 Тайван 52
 Таккер (Tucker) Роб. 426, 427
 Талмуд 582
 Тарнавський Зенон 364
 Татарський Василь 407
 Твер 515, 516, 526
 Темплеман Джефрі 494
 Теодосій Вел. 343, 532
 Теофан (патр. Єрус.) 603, 620
 Теофанія (жін. Отгона II) 29
 Тель-Авів 269
 Терлецький (єп.) 622
 Тернопіль 438, 626, 627
 Тетеря Павло 574
 Тимч. Рев. Комітет 396
 Тимч. Правління (1917) 479
 Тибет 114
 Тимофеев Єрмак 526
 Тієрі Августин 249
 Токвілл Алексіс (Tocqueville) 348
 Токіо 353
 Толстой Дм. Анд. 468
 Толеранційний Указ 468
 Торговиця (місто) 579
 Траубе (оприч. наємник) 524
 Тревс 594
 Трентенський Собор 463
 Третій Інтернаціонал 252
 Третій Універсал 298, 399
 Тройден (мазов.) 457, 458, 557
 Тромба Мик. (арлеп. гнезн.) 560
 Троцький Лев 47
 Трубецкой О. (кн.) 574
 Трускавець 439
 Тула 469, 514
 ТУП (Тов. Укр. Поступовців) 233, 396
 Туреччина 49, 568, 569, 571, 575, 624

- УВО 179
 УГВР 185
 «Угорщина і Панславізм» (Енгельс) 44, 177
 УККА 62
 Україна 5, 10, 24, 25, 29, 30, 41, 49, 51-53, 57, 59, 61, 63-66, 75, 76, 83, 88, 93, 98-104, 106-108, 110, 114, 125, 126, 129, 132, 133, 140, 143, 144, 146, 171, 172, 174, 175, 178, 180, 190, 195, 196, 198, 207, 215, 216, 222, 225, 229, 230, 233-236, 239, 240, 245, 258, 260, 264, 265, 269, 270, 273, 277, 284, 304, 356, 369, 370, 372, 403-406, 409, 418, 420, 433-435, 440, 441, 444, 461, 467, 470-472, 474-481, 536, 558, 573, 575-578, 583, 586, 593, 547-549, 602, 604, 609, 610, 614-616, 617, 619, 625, 626, 627
 «Укр. Вісті» 235, 394, 395, 434, 439, 444, 446
 Українська Подебрадська Академія 5
 «Україна в Добі Директорії» (М. Стахів) 389, 401
 Укр. Тех.-Господарськи Інститут 5
 Українська Держава (1918 р.) 386, 405
 УНР (Укр. Нар. Респ.) 12, 51, 270, 278, 378, 387, 399, 405, 472, 474, 476, 617
 УРСР-УССР 111, 113, 142
 Укр. Народний Союз 457
 Укр. Гельсінська Спілка 61
 Українка. Леся 33, 36
 Укр. Культ. Осеред. (Лос Анджелес) 360
 Укр. Мист. Центр (Лос Андж.) 363
 Укр. Нац. Демок. Об'єднання (УНДО) 52
 Укр. Соц.-Дем. Роб. Партія 403
 Укр. Рад. Енциклоп. Словник 38, 137, 207, 271
 «Укр. Суспільно-Політична Думка 20 століття» (В-во Сучасність) 239
 Укр. Соціал-Дем. Партія 68, 85, 86
 Укр. Нац. Конгрес 480
 «Українська Хата» 377
 Улянов В. 141
 Ульм 467
 Умань 603
 Урал 516, 525
 Уругвай 52
 Ukrainian Weekly 434, 438
 Фабіанська Асоціація 172
 Фарбман (Рафаїл) 106
 Фарук 509
 Феденко Панас 196, 395
 Федоров І.П. 523
 Фердинанд (нім. імпер.) 572
 Фізіократи 183, 214
 Філарет (еп.) 450
 Фінляндія 46, 98, 332, 391
 Фінська затока 28
 Фішер Люїс 163, 165
 Флеровскій Н. 483
 Флорентійський Собор 598
 Флорентійська Унія 597
 Фоер Люїс 187
 Фоербах Люд. 259
 Фока Бард 29
 Фонда Джейн 415, 419
 Фотієва Л.В. 149
 Форум Укр. Діаспори 437
 Франко Іван 50, 237, 239, 444, 446
 Францев В. 471
 Франція 11, 48, 70, 117, 152, 156, 169, 192, 197, 203, 225, 293, 305, 446, 448, 463, 467, 478, 493, 494, 496, 499, 501-503, 505, 507-509, 511, 572, 575, 594-
 Франціск (Франсуа) І 505, 506
 Фредерик І (прус. кор.) 575
 Фромм Еріх 168
 Фрумкін М.І. 111
 Фур'є Шарль (Fourier Charles) 383

- Харибда 302
Харків 100, 106, 114, 141
Хвастів 578
Хвильовий Мик. 140, 223, 229-231, 267
Хвост Олексій 529
Хлопецький Іван (еп.) 620, 621
Хмельовський Прокіп (еп.) 622
Хмельницький Богдан 11, 46, 49, 63, 240, 267, 268, 281, 377, 465-467, 481, 572, 574, 602, 603, 608
Хмельницький говорить до королівських послів 573
Хмельниччина 269, 270, 279, 285
Холм 471
Холмська губернія 459, 469-471
Холмщина 33, 40, 297, 389, 441, 457-459, 465, 466, 468-472, 474-477, 479, 557, 575, 595, 600, 604, 608, 616
Хорезм 144
Хотінь 571, 575
Хрестоносці 559, 564
Христос 137, 223, 225, 344, 350
Христюк П. 376
Хрущов Н. 148, 149, 153, 155, 314, 315
- Царгород 597
Цегельський Лонгін 617
Центральна Рада 51, 99-101, 133, 170, 174, 233-244, 269, 277, 278, 377-380, 393, 398-400, 404, 407, 411, 470-472, 476, 479-481, 499
Центральні Держави 51, 242, 408
Цецора 571
Цимбалістий Богдан 367-369, 371, 372, 394
Ц. К. Всерос. Ком. Партії 307
Ц. К. Ком. Ліги 123, 176
Ц. К. КПУ 105-107, 143
Ц. К. Рос. Ком. Партії 106, 107, 112, 146
Цізаря 344
- Центр. Предст. Їкр. Еміграції (ЦПУЕ) 7
Цюріх 95
Цюрупа Ол. Дм. 142
- Чайковська Дарія 352, 354, 356, 362, 363
Чапленко Вас. 35, 40, 41
Чарльс I 499
Чарльс II (католик) 499
Чартисти 248
Чарториських рід 576
ЧеКа (Чрезв. Комісія) 270, 286, 409
Червона Калина В-во. 457
Червенські Городи 550, 551
Червяков О.Г. 143
Черкасов Н. 531
Чернигів 563
Черменіна А.П. 228
Чернівці 450
Чернін Отто граф 248, 249, 283, 473-475
Чернишевський Н.Г. 162, 347, 424
Чернов 126
Червертий Універсал 64, 171, 399, 400, 403, 405
Четвертинських рід 463
Четвертинський Гедеон (еп.) 463
Чехівський Вол. 617
Чехія 561
Чехословаччина 5, 46, 169
Чикаго 438
Чикаленко Євген 395, 617
Чіле 197
Чінгісхан 514
Чорне Море 188, 265, 547, 612
Чорновіл Вячеслав 437
Чотири Артикули Людвика XIV 507
Чубар В.Я. 106
Чудовський (Архиман.) 523
- Шаповал Микита 372, 375, 377-379, 387
Шахрай Василь 230, 242, 476, 481
Швачка М. 578

- Швайцарія 86, 428
 Швеція 49, 197, 443, 520, 570, 572, 594
 Шевченко Тарас 127, 243, 280, 332, 481, 608
 Шептицький Андрій (митрополит галицький) 447, 616, 617
 Шептицький Варлаам (Архмандр.) 624
 Шептицький (пол. ген.) 477
 Шейвехман Ушер М. 273
 Шелонська П'ятіна 525
 Шерех Юрій 363
 Шкетина М. 472
 Шлеськ 553, 554, 556, 572, 574
 Шмідт Конрад 167, 219
 Шонфільд Г.І. 259
 Шотляндія 357, 497
 Шульгин О. 472
 Шумлянський Йосиф (еп.) 218
 Шумський О. 107
 Шумський Святополк 362
 Штайнер Рудольф 223, 230, 231
 Штетін 73
 Югославія 198
 Юда Іскаріот 137
 «Южний Рабочий — Русскій Рабочий» 82
 Юлій II (папа) 594, 595, 597
 Юрій I 457, 556
 Юрій II Болеслав 457, 484, 557
 Юрій Данилович 459
 Юркевич Лев 54, 95
 Ягайло (Яків Владислав) 458, 459, 559-561, 565, 601
 Ягода Генрик 270
 Ядвіга (пол. кор.) 458, 558-560, 567, 585
 Яковинин Сергій 273
 Яковлев Я.А. 106
 Ян Казимир 571, 572, 574, 575, 621, 622
 Ян Ольбрахт 562
 Янов Александер 385, 517, 518, 524, 526-528, 539, 540
 Японія 127
 о. Ярема Вол. 439
 Ярослав Мудрий 29, 484, 513, 550, 551
 Ярослав (місто) 267
 Ярославль (місто) 515, 524

